

LES SOCIETATS IBÈRIQUES DE LA HISPÀNIA CITERIOR DURANT ELS PRIMERS ANYS DE ROMANITZACIÓ (218-133 AC)

Jordi Vivo i Llorca

Per citar o enllaçar aquest document:
Para citar o enlazar este documento:
Use this url to cite or link to this publication:
<http://hdl.handle.net/10803/385283>

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Aquesta obra està subjecta a una llicència Creative Commons Reconeixement-
NoComercial-SenseObraDerivada

Esta obra está bajo una licencia Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-
SinObraDerivada

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives licence

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

**LES SOCIETATS IBÈRIQUES
DE LA HISPÀNIA CITERIOR DURANT
ELS PRIMERS ANYS DE ROMANITZACIÓ (218-133 AC)**

JORDI VIVO I LLORCA

2015

TESI DOCTORAL

**LES SOCIETATS IBÈRIQUES
DE LA HISPÀNIA CITERIOR DURANT
ELS PRIMERS ANYS DE ROMANITZACIÓ (218-133 AC)**

JORDI VIVO I LLORCA

2015

PROGRAMA DE DOCTORAT EN CIÈNCIES HUMANES I DE LA CULTURA
(INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA)

Dirigida pel Dr. Josep Burch i Rius

Memòria presentada per optar al títol de doctor per la Universitat de Girona

Als meus pares,
sense els quals no hauria arribat fins allà on ho he fet.

Aquesta Tesi Doctoral ha estat realitzada amb l'ajut d'una beca de Formació d'Investigadors (FI) de la Generalitat de Catalunya (2005-2008), dins del Pla de Recerca i Innovació de Catalunya (2005-2008).

LLISTA D'ABREUJAMENTS

ActPal IX = PalHisp 5 = Acta Palaeohispanica IX = Palaeohispanica 5

ActPal XI = PalHisp 13 = Acta Palaeohispanica XI = Palaeohispanica 13

AE = Année Epigraphique

AEspA = Archivo Español de Arqueología

AFDUAM = Anuario de la Facultad de Derecho de la Universidad Autónoma de Madrid

AHB = The Ancient History Bulletin

AIEG = Annals de l'Institut d'Estudis Gironins

AJA = American Journal of Archaeology

APL = Archivo de Prehistoria Levantina

AnMurcia = Anales de Prehistoria y Arqueología

AulaOr = Aula Orientalis

CIA = Corpus Inscriptionum Atticorum

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum

CLE = Carmina Latina Epigraphica

CNH = L. VILLARONGA, Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem, Madrid, 1994

CuPAUAM = Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid

EBE = Estudis del Baix Empordà

Hant = Hispania Antiqua

HEp = Hispania Epigraphica

HLPI II = J. DE HOZ, Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización, 2011

IG = Inscriptiones Graecae

ILS = H. DESSAU, Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin, 1892-1916

IRC = G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, Inscriptions Romaines de Catalogne, París-Bellaterra, 1984

IHR = International History Review

IThrakAig = L. LOUKOPOULOU (ed.), Inscriptiones antiquae partis Thraciae quae ad ora maris Aegaei sita est (praefecturae Xanthes, Rhodopes et Hebri), Atenes, 2005

JBL = Journal of Biblical Literature

JRA = Journal of Roman Archaeology

JRS = Journal of Roman Studies

MadMitt = Madrider Mitteilungen

MCV = Melanges de la Casa de Velázquez

MemArqMurcia = Memorias de Arqueología

PalHisp = *Palaeohispanica*

RAP = *Revista d'Arqueologia de Ponent*

RIT = G. ALFÖLDY, *Die römischen Inschriften von Tarraco* (*Madriider Forschungen*, 10), Berlin, 1975

SEBarc = *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*

SHHA = *Studia Historica. Historia Antigua*

ÍNDEX

LLISTA D'ABREUJAMENTS.....	5
RESUM	11
RESUMEN.....	12
ABSTRACT	13
INTRODUCCIÓ.....	15
OBJECTIU, METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL TREBALL.....	21
1. HISTÒRIA DE LA RECERCA.....	29
1.1. La immigració itàlica: aspectes jurídics, orígens i motivacions	30
1.2. La identificació dels grups socials	34
1.3. Relacions socials. Dependència i clientela.....	38
1.4. Transformacions socials.....	43
1.5. Recapitulació.....	46
2. LA SOCIETAT ROMANA ENTRE ELS SEGLES III I II AC.....	49
2.1. Roma i els canvis socials en l'època de l'expansió territorial.....	49
2.1.1. Introducció: l'estructura social romana i la seva evolució entre el segle IV i finals del segle III aC.....	49
2.1.2. L'impacte de la segona guerra púnica: la societat de la Roma en expansió (segle II aC).....	65
2.2. Roma i les comunitats itàliques al segle II aC	89
2.3. Recapitulació	111
3. ELS TESTIMONIS LITERARIS.....	115
3.1. L'organització territorial indígena: <i>πολείς</i> , <i>oppida</i> i <i>urbes</i>	119

3.2. Al cim de l'organització sociopolítica: <i>δυνάσται, βασιλείς, reguli, principes</i> i similars....	123
3.3. El cos social per sota de les elits	129
3.4. Magistrats i <i>concilia</i> ibèrics?.....	136
3.5. Els exèrcits romanoitàlics: desplaçaments i assentaments	140
3.6. Prosopografia de personatges dels exèrcits de Roma.....	147
3.7. <i>Sequellae</i> : civils romanoitàlics al darrere de (i entre) les legions.....	153
3.8. Relacions entre ibers i romanoitàlics.....	168
3.9. Recapitulació.....	176
4. EPIGRAFIA I NUMISMÀTICA.....	179
4.1. L'epigrafia.....	179
4.1.1. Epigrafia ibèrica	181
4.1.2. Epigrafia llatina.....	195
4.1.3. Epigrafies grega, púnica i neopúnica	202
4.2. La numismàtica	204
4.2.1. Alguns apunts sobre la introducció de la moneda entre els ibers (segles V-III aC)	204
4.2.2. Un canvi de rumb: Roma i l'expansió de les seques indígenes	208
4.2.3. L'epigrafia monetària	214
4.2.4. El reflex de les elits ibèriques a les tipologies de les encunyacions indígenes	218
4.3. Recapitulació.....	221
5. EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC.....	225
5.1. Establiments romanoitàlics.....	226
5.1.1. Establiments temporals.....	226
5.1.2. Establiments permanents	229
5.2. Establiments indígenes.....	236
5.2.1. Introducció: establiments i jerarquies territorials	236
5.2.2. Identificació dels sectors socials als assentaments indígenes: grups no privilegiats	241

5.2.3. Identificació dels sectors socials als assentaments indígenes: grups privilegiats .	242
5.3. El reflex de la societat al registre funerari	245
5.3.1. L'element romanoitàlic al registre funerari	246
5.3.2. Identificació dels sectors socials als espais funeraris indígenes	248
5.3.3. Una necròpolis singular: Les Corts (Empúries)	255
5.4. Producció, emmagatzematge i societat	258
5.4.1. Estructures productives i societat	258
5.4.2. Estructures d'emmagatzematge i societat	262
5.5. Estructures defensives i culturals: relacions socials i recursos ideològics.....	265
5.6. Recapitulació.....	271
6. LA SOCIETAT DE LA HISPÀNIA CITERIOR IBÈRICA (218-133 AC)	275
6.1. Romans	275
6.1.1. <i>Ingenui</i>	275
6.1.2. <i>Liberti</i>	298
6.1.3. <i>Ciues Romani</i> a la Hispània Citerior ibèrica.....	308
6.2. Itàlics	311
6.2.1. Definició jurídica.....	311
6.2.2. Localització d'itàlics a la Citerior ibèrica	313
6.2.3. Grups socials i condicions econòmiques dels itàlics	318
6.2.4. Naturalesa de la migració itàlica.....	325
6.2.5. Motivacions de la presència itàlica	327
6.2.6. Itàliques	334
6.2.7. Itàlics a la Hispània Citerior ibèrica	335
6.3. <i>Peregrini</i> indígenes	338
6.3.1. Definició jurídica.....	338
6.3.2. Localització dels <i>peregrini</i> indígenes	341
6.3.3. Grups socials i condicions econòmiques dels <i>peregrini</i>	345
6.3.4. Projecció política dels <i>peregrini</i>	351
6.3.5. Mobilitat geogràfica.....	361

6.3.6. <i>Peregrinae</i>	368
6.3.7. Els <i>peregrini</i> de la Citerior ibèrica.....	371
6.4. Esclaus.....	376
6.4.1. Definició jurídica.....	376
6.4.2. Localització dels <i>serui</i> a la Citerior ibèrica.....	377
6.4.3. Funcions econòmiques dels esclaus	381
6.4.4. Esclaus a la Hispània Citerior ibèrica	384
6.5. Grups i relacions socials a la Citerior ibèrica entre 218 i 133 aC	385
6.5.1. Definició dels grups socials	385
6.5.2. Formes de relació social	390
6.5.3. Mobilitat social.....	399
6.5.4. L'estructura de la societat de la Hispània Citerior ibèrica al període 218-133 aC..	402
7. CONCLUSIONS.....	407
BIBLIOGRAFIA	419

RESUM

En el decurs de l'època republicana, Roma experimentà una sèrie de pregons canvis en la societat, que no foren produïts només per causes endògenes, sinó també per les relacions establertes amb els altres pobles de la península Itàlica, primer, i més endavant amb els d'altres contrades del Mediterrani sobre les quals, una rere l'altra, anava estenent el seu domini. L'annexió dels nous territoris suposava la implantació d'un nou ordenament social, fonamentat en la condició jurídica i les capacitats econòmiques dels individus, que se sobreposava a les organitzacions socials autòctones. En aquest procés jugà un paper destacat la intensificació de la presència de població de diversa extracció social i procedent de la Urbs i, sobretot, d'altres comunitats aliades itàliques, que, als segles III i II aC, cercaven principalment treure beneficis econòmics assumint diverses menes de negocis.

El nostre interès s'ha centrat en els moments inicials, formatius, de la societat de la *prouincia Hispania Citerior* –i, particularment, de l'àrea ocupada pels ibers– constituïda com a tal l'any 197 aC i que s'anà expandint al llarg dels prop de dos segles següents vers l'interior de la península Ibèrica. Tot i que l'època republicana no es distingeix per ésser especialment pròdiga quant a fonts de coneixement a la nostra província, diversos aspectes de la seva societat ja havien despertat la inquietud científica dels investigadors des del tombant del segle XIX. D'ençà d'aleshores el panorama de la recerca s'ha anat ampliant i fent més complex amb les aportacions procedents des de diferents camps: les relacions socials entre romans i indígenes i entre els mateixos indígenes, els contingents poblacionals procedents d'Itàlia, les categories jurídiques dels diferents grups socials i l'evolució de la societat al llarg del temps.

Partint de les recerques prèvies i sense perdre de vista el context social de la Roma i la Itàlia republicanes, hem rastrejat i analitzat els indicis de totes les fonts a l'abast: els testimonis transmesos per la literatura antiga, els documents epigràfics i numismàtics i les dades procedents del registre arqueològic, amb la intenció d'assolir l'objectiu final d'establir d'una manera global i tan completa com fos possible l'ordenament social desenvolupat a l'àrea ibèrica de la Hispània Citerior i estudiar-ne la seva evolució durant els primers vuitanta-cinc anys de presència romana.

RESUMEN

En el transcurso de la época republicana, la sociedad de Roma experimentó un conjunto de profundos cambios que no fueron provocados solamente por causas endógenas, sino también por las relaciones establecidas primero con los demás pueblos de la Península Itálica y, más tarde, con los de otras partes del Mediterráneo sobre las que, una tras otra, fue extendiendo su dominio. La anexión de nuevos territorios supuso la implantación de un nuevo ordenamiento social, cimentado en la condición jurídica y las capacidades económicas de los individuos, que se superpuso a las organizaciones sociales autóctonas. En este proceso jugó un papel destacado la intensificación de la presencia de población de distinta extracción social y procedente de la Urbe y, sobre todo, de otras comunidades aliadas itálicas que, en los siglos III y II aC, perseguían principalmente la obtención de beneficios económicos asumiendo varios tipos de negocios.

Nuestro interés se ha centrado en los momentos iniciales, formativos, de la sociedad de la *prouincia Hispania Citerior* y, en particular, del área ocupada por los iberos. Dicha provincia fue constituida en el año 197 aC y se fue extendiendo a lo largo de los casi dos siglos siguientes hacia el interior de la Península Ibérica. A pesar de que la época republicana no se distingue precisamente por ser especialmente pródiga en fuentes históricas relativas a la provincia, varios aspectos de su sociedad ya suscitaron la inquietud científica de los investigadores a finales del siglo XIX. Desde entonces el horizonte de la investigación se ha ido ampliando y haciendo más complejo a través de las aportaciones realizadas desde distintos campos: las relaciones sociales entre romanos e indígenas y entre los propios indígenas, los contingentes poblacionales procedentes de Italia, las categorías jurídicas de los distintos grupos sociales y la evolución de la sociedad provincial a lo largo del tiempo.

Partiendo de las investigaciones previas y siempre teniendo en mente el contexto social de la Roma y la Italia republicanas, hemos rastreado y analizado los indicios de todas las fuentes disponibles: los testimonios transmitidos por la literatura antigua, los documentos epigráficos y numismáticos y los datos procedentes del registro arqueológico. El objetivo último ha sido establecer de manera global y tan completa como fuere posible el

ordenamiento social desarrollado en el área ibérica de la Hispania Citerior y estudiar su evolución durante los primeros ochentaicinco años de presencia romana.

ABSTRACT

Throughout the Republican period, Roman society experimented several changes, provoked not only by endogenous causes but also by relationships established with other peoples of Italian Peninsula and those inhabiting other places around the Mediterranean, over which she extended her dominion. Annexation of new territories implied the installation of a new social order established on juridical condition and economic power of persons, which overlapped the native social organization. An important factor in this process was the intensification of presence of population of several social origins from the *Urbs* and, specially, other allied Italic communities which main aim in 3rd and 2nd centuries was earn economic profits from several kinds of business.

Our interest has focused on the initial, formative moment of the society of the *prouincia Hispania Citerior*, specially the area occupied by the Iberian peoples. This territory become Roman province in 197 BC and extended towards the interior of the Iberian Peninsula for the next two centuries. Although republican era does not excel in the generosity of the sources of knowledge of the province, some scholars at the end of 19th century undertook researches on several aspects of the provincial society. From that moment the research horizon has been widened and become more complex thanks to the contributions from several fields: social relationships between Romans and natives and between natives themselves, population groups from Italy, juridical categories of the social groups and society evolution throughout the time.

Starting from previous researches and bearing in mind the social context of republican Rome and Italy, we trawled and analysed clues from all the available sources: evidences left by ancient literature, epigraphic and numismatic documents and information from the archaeological record. The main aim was to propose a comprehensive and complete picture of the social order developed in the Iberian area of Nearer Spain and study its evolution throughout the first eighty-five years of Roman presence.

INTRODUCCIÓ

En el moment de redactar aquestes ratlles estem conclouent un cicle. És la fi d'un viatge que vàrem iniciar ja fa uns quants anys i que ens ha portat a recórrer un camí que ha travessat terrenys molt diversos, a voltes més suaus, a voltes més abruptes però sempre enriquidor. L'interès per la història en general i pel món antic en particular era la brúixola que guiava les nostres passes des de temps molt reculats i que ens menà a cursar la carrera d'Història. Aquell fou un altre cicle, que s'allargà durant cinc anys massa fugaços, però que fou decisiu, atès que ens permeté adquirir no només un coneixement més aprofundit dels períodes històrics, sinó també els instruments que els historiadors i les historiadores empren per analitzar de manera crítica el seu objecte d'estudi. Al mateix nivell d'importància hem de situar el bagatge que poguérem començar a acumular en relació a la pràctica de l'Arqueologia, mercès a les oportunitats que s'oferien als estudiants –i, afortunadament, es continuen oferint– de participar directament tant en les tasques de camp com les de laboratori.

En apropar-se el final del darrer curs i, amb ell, de la carrera, calia prendre la decisió de cap a on encaminar les passes a partir d'aleshores. La determinació, de fet, ja estava presa temps abans, però calia començar a precisar el camí. Ens atreia poderosament, aleshores, el procés de transformació que experimentaren els ibers a partir del moment que els seus territoris caigueren a l'òrbita de Roma, és a dir, allò que es coneix com a romanització. Així doncs, amb la intenció de fer el doctorat però sense un tema prou clar sobre el qual realitzar la tesi, recorreguérem a qui millor ens podia guiar per tal que ens aportés la llum necessària. El professor Josep Burch, qui en seria el director, proposà diversos temes, dels quals un en particular ens resultà atractiu: els canvis socials a la província romana de la *Hispania Citerior* en el transcurs de tota l'etapa republicana, des del desembarcament dels romans a Empúries fins al sorgiment del Principat.

L'objectiu, cal admetre-ho, era molt ambiciós. De fet, massa per poder-lo assumir amb comoditat, perquè implicava una àrea geogràfica molt vasta –aproximadament més d'un terç de la superfície de la península Ibèrica– ocupada per una quantitat molt àmplia i variada de pobles (ibers, celtibers, vetons, vacceus, vascons, àsturs, càntabres, etc.). La tria inicial tenia l'avantatge que, en tractar-se d'un territori extens i d'una cronologia relativament àmplia, era,

fins a cert punt, fàcil d'aconseguir aplegar una quantitat de dades més gran. Però al mateix temps, podia dificultar i alentir el procés de recollida i anàlisi de les dades. Per aquesta raó, acotarem l'abast tant des del punt de vista geogràfic, reduint-lo a l'àrea ibèrica de la mateixa *prouincia* i restringint la cronologia a un període més breu però amb uns termes clars i ben establerts, tant en relació a la història de Roma com de la mateixa província.

Esmentàvem més amunt que el camí passà per diversos estadis. S'hi dediquin més o menys hores a l'elaboració de la tesi, no deixa d'ésser una part més de la vida del doctorand o la doctoranda i, per tant, de la mateixa manera que una tesi pot tenir –i té, com tots sabem– efectes sobre ella, les diverses vicissituds i contingències que afecten les nostres vides fan també que la tesi en rebí d'una manera o una altra el seu impacte. En un moment determinat del procés de realització de la recerca, a la vora que la beca predoctoral de la qual gaudíem s'esgotés, se'ns plantejà una nova oportunitat: assumir tasques docents a la mateixa Universitat de Girona. L'acceptàrem delerosos i l'encaràrem amb il·lusió, malgrat que la tesi encara cuejava; si bé per una banda les classes exigien la seva dedicació, de l'altra s'obrien uns anys que ens permetrien continuar treballant-hi sense el desassossec d'haver de patir per trobar la manera de guanyar el sosteniment propi, al mateix temps que servia per explorar la nova faceta com a docent.

També aquest tram arribà al seu terme i n'entràrem en un altre. No podem negar que la situació personal quedà en una posició, fins a cert punt, precària. Això no obstant, estigué marcat per dos grans avantatges: la disponibilitat de temps, fonamental per investir la part final de l'elaboració de la tesi, i el sorgiment de diverses oportunitats per seguir incrementant l'experiència com a arqueòleg participant en les excavacions que porta el grup de recerca d'Arqueologia i Prehistòria de la UdG, a vegades com a becari i en d'altres, assumint les responsabilitats de la direcció. El final del camí ha estat, ho hem d'admetre, accidentat, perquè ens hem vist abocats a accelerar el tancament de la tesi –sobretot com a conseqüència de qüestions administratives– amb menys serenitat de la que hauria convingut i això, molt ens temem, reverbera en el resultat final de la tesi. Nogensmenys, no podem deixar de veure-ho com l'empenta última que necessitàvem per tancar, definitivament, el cercle.

Dèiem, al principi, que si bé el viatge ha estat solcat per moments de tota mena, ha estat en conjunt una experiència molt enriquidora. Això ha estat, en bona mesura, gràcies

totes aquelles persones que, d'alguna manera o una altra, han tingut la generositat de concedir-nos suport, consell i ajut i sense les quals aquest treball no hauria estat possible. Creiem que és de justícia dedicar-los una mica de temps per tenir-los presents i mostrar-los una gratitud més que merescuda.

Per començar, (i aquí em desempallego de la persona gramatical formal que he adoptat fins ara i a la resta del cos de la tesi) vull agrair als professors i membres del grup de recerca d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona, Josep Maria Nolla, Marc Sureda i David Vivó, de qui vaig tenir, en tots els casos, l'immens plaer d'ésser-ne alumne, tant pels coneixements que em varen transmetre com per encoratjar-me a avançar per la via de l'arqueologia i del món acadèmic, així com a introduir-m'hi i fer-hi les primeres passes.

En aquesta nòmina manquen dos noms, no pas per omissió, sinó perquè els vull distingir adreçant-los un agraïment particular. En primer lloc, en Josep Burch, a qui li he d'agrair no només el coneixement transmès a les seves classes, sinó també que acceptés dirigir-me la tesi. Tots i cadascun dels seus comentaris, consells i recomanacions han estat d'una gran utilitat i he procurat recollir-los. Així mateix, li he d'agrair tot el recolzament rebut, la confiança que ha dipositat en mi i les oportunitats que m'ha ofert al llarg d'aquests anys, tant les vinculades estrictament a l'elaboració de la tesi com les relacionades amb la meva formació acadèmica i professional al món de l'arqueologia. En segon lloc, en Jordi Sagrera, a qui he d'agrair també els seus ensenyaments, suport i ànims.

En Lluís Palahí es mereix un altre agraïment. Tant quan era becari com quan vaig deixar de ser-ho sempre s'ha preocupat molt perquè pogués dedicar tot el temps possible a elaborar la tesi, i d'una manera remarcable als últims moments, que han estat força frenètics. Així mateix, no puc oblidar d'esmentar a les companyes i companys de fatigues amb qui hem compartit tants moments (tots bons), tant a les excavacions com seguint camins paral·lels amb els nostres respectius doctorats. Alguns s'han incorporat més tard que d'altres a l'equip, però a totes i tots he d'agrair l'entusiasme, la simpatia i les ganes incombustible d'arrencar-me algun somriure i, de passada, d'arrencar-me a mi mateix del davant de l'ordinador en els moments que quedava més absorbit per la tesi. Trobar altres persones (fantàstiques, a més) que es troben en la mateixa situació que un mateix, parlar de les penes i les alegries i adonar-se que no divergeixen gaire de les d'un mateix sempre és un consol. Així doncs, gràcies: Ana

Costa, Fina Simon, Neus Coromina, Alba Varenna, Marc Prat i Helena Ventura. Ara, des del cap del camí, em toca seguir-vos animant perquè també hi arribeu aviat. I gràcies, també, Marc Soler, Marc Bouzas i Kàtia Shkarinska; vosaltres us trobeu tot just al principi però espero que aconsegiu portar a bon port els vostres respectius projectes.

Agraeixo també a Xavier Aquilué, Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda i Marta Santos que m'obrissin les portes de la biblioteca del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, on hi he passat uns quants dies, sobretot les tardes del cada cop més llunyà juliol de 2007, quan vaig participar al Curs d'Arqueologia d'Empúries. El meu agraïment, també, per a l'Aurora Martín i en Gabriel de Prado, tant per posar a la meva disposició la biblioteca del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret com per donar-me l'oportunitat d'excavar durant uns quants anys seguits en un jaciment ibèric tan singular.

No vull deixar de dirigir un agraïment molt particular a en Toni Rojas. Col·laborar amb ell m'ha servit per obtenir unes lliçons i una experiència molt importants sobre la pràctica de l'arqueologia.

L'any 2009, gràcies a una beca de mobilitat concedida per l'AGAUR, vaig tenir l'oportunitat de fer una estada de recerca de tres mesos a la ciutat de Roma, on em va acollir la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma (CSIC). He d'agrair a tot el personal que m'acceptessin al seu centre i tota l'ajuda que em varen proporcionar, sobretot a l'hora de consultar la seva pròpia biblioteca i d'accedir a altres fons bibliogràfics d'altres institucions de recerca de la Urbs: Ricardo Olmos, Trinidad Tortosa i Cristina Jular, així com Esther Barrondo i Vito Mucci.

Un agraïment d'última hora va adreçat a en Toni Ñaco. Tot i haver-nos trobat quan em ja era just a les portes del final, encara ha estat a temps de recomanar-me alguna referència bibliogràfica que m'ha resultar d'utilitat. El seu entusiasme fervent i la radiant disponibilitat per oferir-me ajuda també han estat molt encoratjadors.

Fer una tesi és, com totes aquelles coses importants de la vida per a les quals hom lluita per aconseguir-les, una activitat que reclama sacrificis, no només als doctorands, sinó també a aquelles i aquells que tenen més a la vora. En el meu cas, a mig viatge el meu camí s'encreuà i s'entrellaçà amb el d'una altra persona. Estic en deute amb la Montse Zamora, a qui he d'agrair que compregués tot allò que significava per a mi la tesi i que, no obstant això,

estigués disposada a acompanyar-me i compartir la seva vida. Sense el seu suport incondicional ni les ganes inesgotables per aportar-me llum i calidesa als moments més tenebrosos, potser no hauria aconseguit tirar endavant com ho he fet.

Així mateix, vull adreçar un agraïment a en Jordi Ribera, un dels millors amics que he tingut mai. Encara que en els darrers anys ha passat per moments molt difícils i complicats, ha estat amb mi des del principi del procés (i molt abans i tot), sempre recolzant-me. No li podré agrair mai prou totes les ocasions que s'ha acostat per esbargir-me i distreure'm amb les seves anècdotes i històries i, especialment, els anys que vàrem passar compartint pis, tant quan érem estudiants com després de llicenciar-nos.

El darrer agraïment –i no per ésser l'últim és el menys important, sinó tot el contrari– va adreçat a en Jordi i la Isabel, els meus pares, a qui dec la curiositat i l'afany per saber, una llavor que saberen plantar en mi quan era molt petit i que arrelà amb una força inusitada. Sempre els he tingut al darrere, donant-me tota la seva empara i animant-me a estudiar allò que a mi realment m'omplís i em fes feliç. Si no hagués estat per ells dos, estic convençut que avui la meua vida seria molt diferent i, segurament, no pas millor. A ells –malgrat que un, tristament, no la veurà– va dedicada la tesi.

OBJECTIU, METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL TREBALL

A les darreries del segle III aC la península Ibèrica estava habitada per una multiplicitat de pobles molt diversos entre si que estaven a punt de patir una sotragada traumàtica com a conseqüència d'allò que al món dels nostres dies anomenariem política internacional. Sense estar-hi involucrats de forma directa, els territoris on habitaven esdevingueren un dels teatres d'operacions més importants de les lluites armades que enfrontaren, per segona vegada, les dues principals potències del Mediterrani d'aquell temps. De fet, la detonació del conflicte, que ja es percebia a l'ambient prèviament, tingué lloc a la mateixa Península, en una petita ciutat edetana fortament hel·lenitzada situada al lloc més inoportú (o, segons com es miri, potser no tant) en el moment més inconvenient. Una dotzena d'anys després de la deflagració, la guerra es donà per finalitzada a la Península, tot i que el terme definitiu no arribà fins a quatre anys més tard. El món que sortí de la contesa havia canviat fortament respecte d'aquell que hi havia entrat: a escala global, en imposar-se una de les dues contendents (Roma) a l'altra (*Carthago*) de manera indiscutible, quedà com a potència única, amb la capacitat de fer i desfer d'acord amb el seu sol arbitri. I a escala regional, els anys de guerra comportaren pregones alteracions als àmbits social, econòmic, polític i cultural, en un procés que tot just aleshores despuntava i que s'anà desplegant, en el cas concret de la península Ibèrica, en el transcurs de les dues centúries següents.

El principal interès que ha guiat la nostra recerca és l'anàlisi d'una part de les transformacions que experimentaren alguns dels pobles peninsulars a partir de l'esclat de la segona guerra púnica. Més concretament, l'objectiu ha estat estudiar l'evolució que seguí la societat durant els primers decennis de presència romana a la Península. No es pot dir que aquest sigui un tema d'investigació nou, però l'hem escomès amb la pretensió d'aportar una visió global i actualitzada de la societat a partir d'una anàlisi integral de totes les fonts a l'abast. Tradicionalment, hom ha tendit a prioritzar les fonts literàries per aproximar-s'hi, però tenir en consideració la resta de la documentació ha de permetre aconseguir una imatge més completa de la societat.

No cal dir que una avaluació global de tots els pobles peninsulars és una meta inabastable en el marc de la realització d'una tesi doctoral, de manera que ha calgut fixar un

àmbit geogràfic més precís. Atès que poc després de la fi de la guerra annibàlica el territori sota control romà fou dividit administrativament en dues províncies, en vàrem triar una de les dues, l'anomenada *Hispania Citerior*, per qüestions de proximitat geogràfica. Com que la sola província constituïa igualment un espai molt extens i poblat per una àmplia varietat de pobles diferents, fou necessari de definir un espai encara més restringit. Per aquesta raó, l'àmbit geogràfic que abastem és el de la secció de la Hispània Citerior ocupada pels pobles ibers. Es tracta d'un territori ubicat al litoral o relativament proper a la costa, que s'estenia des dels Pirineus, a l'extrem septentrional, fins poc més enllà de la ciutat de *Carthago Noua*, a l'extrem meridional, i que s'endinsava vers l'interior peninsular a la zona de la vall de l'Ebre, fins arribar a les terres limítrofs amb els celtibers. En conjunt, era un territori marcat per una orografia relativament suau, amb turons no especialment elevats, amb l'excepció de l'extrem de tramuntana, on s'eleva la serralada dels Pirineus, la banda central, coincidint amb una altra serralada, la del sistema Ibèric, i l'extrem de migdia, on s'alça el sistema Subbètic. L'únic riu de consideració que travessa el territori és l'Ebre, que solca en diagonal el terç nord de la província a través d'una fèrtil vall i acaba abocant les aigües a la Mediterrània. La resta de cursos fluvials que baixen de les muntanyes i els turons solen ésser rierols i torrents que irriguen tot de planes més o menys petites, disposades al litoral i prelitoral. Quant als recursos del territori, les planes costaneres eren un lloc que afavoria l'agricultura. La ramaderia també podia tenir lloc, aprofitant sobretot les elevacions suaus però també altres terrenys més alts. Als boscos i al mar hom podia aprofitar tot d'altres recursos complementaris. Finalment, no era un territori distingit per disposar de minerals, si bé aquí i allà hi havia reduïdes vetes de metalls com el ferro, deixant de banda la concentració del sud-est peninsular, on hi havia destacats jaciments de plom i argent.

Pel que fa a l'àmbit cronològic, ens hem centrat en un període molt concret, que comença l'any 218 aC i acaba el 133 aC. La tria d'aquest marc temporal ve motivada per ésser dos termes d'accentuada rellevància històrica. Des de la perspectiva de la història de la península Ibèrica, el primer ve marcat per la presa d'Arse (*Saguntum*) per part de les tropes cartagineses, considerat com el fet que donà lloc a la segona guerra púnica; el segon, pel final de les complicades guerres celtibèriques, un moment que anà seguit d'una nova fase de la conquesta de la Península en la qual s'estabilitzaren extensos territoris però encara en

restaven d'altres, que caurien a l'òrbita romana en el proper segle i escaig. Des de la perspectiva de la història de Roma, són dues dates clau en la mesura que la primera obre el període de la guerra annibàlica, de la qual Roma en sortirà extraordinàriament beneficiada per la posició en la qual quedà després del conflicte, mentre que la segona s'ha considerat el moment que comencen a manifestar-se els primers símptomes greus de la crisi baixrepublicana amb el tribonat de Ti. Semproni Grac i tots els esdeveniments que l'envoltaren i que tingueren les seves conseqüències als decennis posteriors.

Per tal d'assolir l'objectiu marcat, vàrem iniciar la nostra recerca plantejant diversos interrogants relatius a diferents aspectes. Estudiar la societat d'una província romana d'època republicana i, més concretament, dels estadis inicials de la seva existència significa enfrontar-se a un procés de canvi en el qual la nova estructuració social s'implanta sobre la preexistent per donar lloc a una realitat social completament nova. Les societats ibèriques s'organitzaven d'una manera que no tenia gaire res en comú amb la manera com ho feia la romana, però com que la que s'imposà fou aquesta darrera, a l'hora d'establir els criteris bàsics que havien de conduir la formulació de les preguntes de recerca vàrem optar per seguir les característiques de l'ordenament desenvolupat per la societat de la Urbs. Dos eren els paràmetres interrelacionats que permetien enquadrar un individu en un sector social determinat: la seva condició jurídica i la seva fortuna. El primer element permetia distingir, en primer lloc, aquelles persones que gaudien de la *libertas* d'aquelles altres que n'estaven mancades i havien caigut en la condició servil; en segon lloc, els homes i les dones lliures quedaven situats en diferents categories, algunes més privilegiades i d'altres menys: ciutadans romans, ciutadans llatins, lliberts i *peregrini*. El segon element servia per ubicar una persona en una posició socioeconòmica concreta, de manera que els individus més rics ocupaven classes socials més elevades i els més modestos, d'altres de més baixes.

Establerts aquests paràmetres, la primera tasca consistí a establir grans agrupacions socials en funció de la categoria jurídica, és a saber, ciutadans romans (etiqueta sota la qual s'inclouen tant els *ingenui* com els lliberts), *socii* itàlics (conjunt que aglutinava tant ciutadans de dret llatí com *peregrini* procedents de les comunitats itàliques sotmeses a Roma i dotades de diferents condicions jurídiques), *peregrini* indígenes i, finalment, esclaus. El següent pas fou la fixació dels diversos aspectes específics que havien de servir per definir cadascuna

d'aquelles agrupacions. Si bé predominava la intenció d'establir uns elements de caire transversal, que fossin aplicables a totes, fou necessari d'adaptar-ne alguns perquè s'hi cenyissin millor. Així, un primer aspecte que calia aclarir era la definició jurídica, amb l'objectiu de concretar quina era la naturalesa jurídica dels membres de cada grup, quins eren els drets del quals gaudien i els canvis –si és que se'n produïen– que podien experimentar. Un segon aspecte es relacionava amb la presència física dels individus sobre el territori provincial. Així, calia establir els llocs determinats i els tipus d'assentament on s'ha documentat la presència de cadascun dels grups, així com el grau de permanència dels seus membres: no tota la població forana present a la Citerior ibèrica arribava amb ànims d'assentar-se, sinó que n'hi havia que només hi romanien de manera temporal. Un tercer aspecte tenia a veure amb la situació econòmica. Com hem esmentat, l'economia és una de les dues coordenades fonamentals que hem pres en consideració i, en conseqüència, calia fixar les bases, el poder i les capacitats econòmiques de què disposaven els diferents membres de cada grup, així com les funcions que duïen a terme i el nivell de vida que portaven. Un quart aspecte estava relacionat amb les capacitats polítiques i passava per establir les funcions polítiques que tenien, si era el cas. Un cinquè aspecte es focalitzava en els moviments poblacionals, de manera que l'interès es trobava a procurar precisar-ne la naturalesa –és a dir, quina mena de moviments eren i si tenien un caràcter individual o col·lectiu, espontani o organitzat–, i les motivacions que menaven els contingents poblacionals a traslladar-se (de manera temporal o permanent) cap al i pel sòl provincial. Un sisè aspecte es vinculava a l'origen dels membres de cada agrupació, tant el social –és a dir, de quin sector social provenien– com el geogràfic, amb l'objectiu d'establir-ne les procedències més habituals en ambdós sentits. Finalment, un darrer aspecte intentava aportar una mica de llum a les qüestions relatives a les dones, malgrat les dificultats per al seu estudi, amb la idea d'aproximar-nos a la seva situació jurídica, capacitats econòmiques, presència i paper social.

Per mitjà de tots aquests elements havíem d'ésser capaços no només de caracteritzar amb relativa profunditat cadascuna de les agrupacions, sinó també de fixar les seves diferències internes. Així mateix, no eren realitats estanques, sinó que formaven part d'una única societat i estaven relacionades mútuament. Era necessari, per tant, de plantejar alguns interrogants addicionals orientats, en primer lloc, a identificar els diferents grups (i els seus

integrants) que constituïen la societat a partir dels elements socials, econòmics i polítics que caracteritzaven les diferents agrupacions jurídiques; en segon lloc, a precisar els tipus de relacions socials i mecanismes de control exercits pels grups dominants sobre els dominats, per mitjà dels quals interactuaven els diversos sectors de la societat; en tercer lloc, a establir els canvis socials que afectaven els individus de cada grup; i, finalment, fixar la manera com s'organitzava la jerarquització social a partir de les relacions descrites. Gràcies a tot aquest procés havíem d'aconseguir atènyer l'objectiu primordial de la nostra recerca, que era identificar les transformacions socials dutes a terme al territori ibèric de la Hispània Citerior durant el període 218-133 aC, la manera com es produïren i les raons que les motivaren.

Resoldre els diferents interrogants formulats requeria a continuació la documentació i la recollida de dades pertinents. Qualsevol investigador que pretengui aproximar-se al coneixement de les *Hispaniae* republicanes sap que topará amb un escull de grans proporcions, que no és altre que les fonts. Malauradament, aquesta és una etapa històrica que, en general, no acostuma a ser generosa en fonts i les que hi ha disponibles presenten grans irregularitats quant a la varietat. Les fonts escrites forneixen una informació molt parcial, atès que les referències a l'àrea ibèrica es limiten fonamentalment als afers militars que la tingueren com a escenari i, per tant, es circumscriuen a les darreries del segle III aC i els primers anys de la centúria següent, coincidint amb el temps de la guerra annibàlica (218-206 aC) i les revoltes indígenes de 197-195 aC. A més a més, els relats que ens han llegat els escriptors de l'antiguitat es fixen de manera gairebé exclusiva en els sectors elevats de les societats i solen obviar de manera pràcticament sistemàtica aquells individus i grups pertanyents a segments més baixos. L'epigrafia aporta una quantitat relativament nombrosa de documents, que tenen també els seus inconvenients, perquè la majoria estan redactats en escriptura ibèrica –que ara com ara no podem entendre– i els que ho estan en llatí, que són quantitativament més escassos, no apareixen, deixant de banda unes poques mostres aïllades, fins a un moment força avançat del període. La numismàtica és una altra font amb uns problemes similars. En canvi, la que més dades pot aportar és l'arqueologia, que per la seva naturalesa pot oferir documents en una seqüència cronològica més o menys continuada; o, almenys, aquesta és la teoria, perquè les restes materials també poden veure's afectades per factors com l'estat de conservació, la intensitat i extensió de les intervencions arqueològiques

o la qualitat de la documentació en casos d'intervencions antigues. Un cop seleccionades i analitzades convenientment les dades, ja ens trobaríem en disposició d'abordar la resolució dels interrogants formulats.

La tesi s'estructura en tres grans blocs principals d'acord amb el seu contingut, que estan formats per diversos capítols. El primer bloc té un caràcter introductor i està constituït per dos capítols. Al capítol 1 fem un balanç historiogràfic del nostre tema de recerca, tot destacant les fites més remarcables quant a les aportacions realitzades d'ençà del tombant del segle XIX, quan els primers investigadors començaren a interessar-se per les societats peninsulars i les seves transformacions a partir de l'arribada dels romans. Tot seguit, amb la voluntat de disposar de prou elements per contextualitzar els canvis esdevinguts a la Citerior ibèrica, al capítol 2 hem elaborat una síntesi de l'evolució, per una banda, de la societat romana i, de l'altra, de les societats itàliques en el transcurs dels segles III i II aC, amb un apartat preliminar que cobreix el període immediatament precedent (del segle IV a les darreries del III aC), per tal de situar l'origen d'alguns dels processos que afectaren la societat i que es desplegaren posteriorment.

Al segon bloc apleguem, presentem i analitzem les dades que serveixen de base a la investigació, distingides en tres capítols diferents en funció de la naturalesa de cadascuna de les fonts. Així, el capítol 3 conté la informació extreta de les fonts literàries, el capítol 4, la procedent de l'epigrafia i la numismàtica i el capítol 5, les dades obtingudes del registre arqueològic. Sempre que ha estat possible, les mostrem reunides d'acord amb els aspectes que hem esmentat més amunt (econòmic, polític, social, etc.).

El tercer bloc està integrat per un sol però extens capítol, en el qual, a partir del context general establert al primer bloc i de les dades recollides al segon, procedim a la discussió i a l'obtenció dels resultats de la recerca. Internament, el capítol 6 està organitzat en cinc apartats, en els quals procurem omplir de contingut aquelles quatre grans agrupacions que havíem fixat de bell antuvi en funció de les coordenades jurídica i econòmica (ciutadans romans, *socii* itàlics, *peregrini* indígenes i esclaus) i els diversos aspectes que havien de permetre aprofundir en la complexitat interna de cadascun d'ells, així com traçar-ne l'evolució en el decurs del període contemplat. Així mateix, el cinquè apartat està dedicat a estudiar les formes de relació social establertes entre els diferents grups socials.

Tanquen el cos de la tesi les preceptives conclusions, en les quals recollim de manera resumida els principals resultats, organitzats a través d'una proposta de periodització dels canvis esdevinguts a la societat de la *Hispania Citerior* ibèrica entre els anys 218 i 133 aC.

1. HISTÒRIA DE LA RECERCA

L'interès per l'estudi de les societats ibèriques en general i, més concretament, per les transformacions que experimentaren en el període de trànsit que fou l'Ibèric final, amb l'impacte que suposà l'annexió de la península Ibèrica a l'imperi territorial romà, arrenca de les darreries del segle XIX.¹ D'aleshores ençà, els investigadors que han optat per enfrontar-se a aquest objecte d'estudi ho han fet des de diverses perspectives i metodologies, a vegades atrets d'una manera més global i d'altres, perseguint l'anàlisi d'aspectes més concrets i acotats. En la mesura que els canvis foren provocats per la superposició d'un ordenament social d'origen forà sobre un altre d'autòcton, es poden estudiar atenent a la vessant romana i/o a la vessant ibèrica. Amb freqüència, els autors han acostumat a fixar-se en ambdues, però això no treu que alguns d'ells s'hagin decantat de manera més o menys exclusiva per una en concret. Independentment d'aquest fet, podem observar que les inquietuds de la recerca han procurat resoldre de manera reiterada una sèrie de qüestions que són fonamentals per aproximar-se a aquesta societat canviant: la identificació de la composició social –ja fos *de iure* o *de facto*–, les formes de relació dels diferents grups socials –tant dins de la societat ibèrica com entre els sectors ibèrics i els romans i itàlics– o els orígens socials, ètnics i geogràfics dels nouvinguts itàlics i les motivacions que tenien per establir-se (ja fos de manera temporal o permanent) al territori. Altres recerques, focalitzades en aspectes més concrets, pretenen complementar i aprofundir els coneixements generals amb aportacions específiques sobre una variada multiplicitat de temes. Sovint, l'interès per aquesta mena d'aspectes ha tingut molt a veure amb l'evolució de l'Arqueologia (i, en general, de la Història) com a disciplina acadèmica, especialment als darrers decennis. Així, les noves perspectives han permès cristal·litzar qüestions com, per exemple, la visualització de la dona² a les societats del passat, que ha

¹ J. COSTA, "Inscripción ibero-latina de Jodar", *Boletín del Instituto Libre de Enseñanza*, Madrid, 1889, p. 297-302; IDEM, *Estudios Ibéricos (La servidumbre entre los iberos. Litoral Ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de Jesucristo)*, Madrid, 1891-1895.

² L. PRADOS, "Mujer y espacio sagrado: Haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica", *Complutum*, 18, 2007, p. 217-225; C. LÓPEZ RUIZ, "Una aproximación a la imagen de la mujer en el mundo ibérico", S. GONZÁLEZ REYERO, et al., *Una nueva mirada sobre el patrimonio histórico. Líneas de investigación arqueológica en la Universidad Autónoma de Madrid*, Madrid, 2008, p. 217-236; L. PRADOS "Y la mujer se hace visible: estudios de género en la arqueología ibérica", *Arqueología del género. 1er encuentro en la UAM*, Madrid, 2008, p. 225-250; EADEM, "Género e identidad en los contextos funerarios ibéricos (siglos V-I a.C.)", L. PRADOS et al., *Arqueología y género. Mujer y espacio sagrado: haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica*, Madrid,

menat a maldar per cercar i examinar els indicis de la dona i els rols que jugava dins de la societat; o l'estudi de sectors determinats de la població, com ara el format pels artesans;³ o l'estudi de determinats segments de la societat a partir d'anàlisis detallades dels registres iconogràfic,⁴ funerari i religiós,⁵ etc.

1.1. LA IMMIGRACIÓ ITÀLICA: ASPECTES JURÍDICS, ORÍGENS I MOTIVACIONS

Si ens fixem en la vessant romana i itàlica, els autors han indagat sovint els aspectes jurídics amb la intenció d'establir quina era la situació de dret dels nouvinguts, és a dir, si eren lliures, lliberts o esclaus. Els investigadors han volgut aprofundir aquest tema intentant assolir una quantificació i fixar les proporcions que representava cada categoria. Per arribar a aquest objectiu, el camí a seguir ha passat per fer anàlisis demogràfiques per trobar unes xifres més o menys aproximades. Ensenms amb les quantificacions han examinat els moviments migratoris d'Itàlia vers les províncies hispanes (i altres contrades del Mediterrani), així com la procedència social, ètnica i geogràfica dels individus. Tots els investigadors que han examinat els moviments migratoris han observat l'existència d'un doble flux, un de militar i un altre de civil. Finalment, sense deixar d'estar relacionades amb tots aquests aspectes, han analitzat les raons que impulsaren als immigrants a venir a la Citerior. Unes raons que amb freqüència s'han cercat en l'àmbit econòmic, si bé alguns autors han explorat altres menes de motius.

2011, p. 201-217; C. ALFARO, "La mujer y el trabajo en la Hispania prerromana y romana. Actividades domésticas y profesionales", M. I. del Val (coord.), *El trabajo de las mujeres en España. Desde la Antigüedad al siglo XX. Dossier des Mélanges de la Casa de Velázquez*. Nouvelle série, 40 (2), 2010, p. 15-38.

³ M. BLECH i E. RUANO, "Los artesanos dentro de la Sociedad ibérica: ensayo de valoración", C. ARANEGUI (coord.), *Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente*, València, 1998, p. 301-308; J. MORER i A. RIGO, *Ferro i ferrers en el món ibèric. El poblat de Les Guàrdies (El Vendrell)*, Barcelona, 1999; M. C. ROVIRA, "Los talleres de herrero en el mundo ibérico: aspectos técnicos y sociales", *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 265-270.

⁴ R. OLMOS, T. TORTOSA i P. IGUACEL (eds.), *La sociedad ibérica a través de la imagen*, Madrid, 1992; R. OLMOS, "Metáforas de la eclosión y del cultivo. Imaginarios del cultivo en época ibérica", *AEspA*, 69, 1996, p. 3-16; T. CHAPA i R. OLMOS, "El imaginario del joven en la cultura ibérica", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 34-1, 2004, p. 43-83; I. IZQUIERDO i J. PÉREZ BALLESTER, "Grupos de edad y género en un nuevo vaso del Tossal de Sant Miquel de Lliria (València)", *Saguntum-PLAV*, 37, 2005, p. 85-103.

⁵ T. CHAPA, "La percepción de la infancia en el mundo ibérico", *Trabajos de Prehistoria*, 60, núm. 1, 2003, p.115-138; I. IZQUIERDO i L. PRADOS, "Espacios funerarios y religiosos en la cultura ibérica: lecturas desde el género en arqueología", *Spal*, 13, 2004, p. 155-180; I. IZQUIERDO, "Arqueología de la muerte y el estudio de la sociedad: una visión desde el género en la cultura ibérica", *Complutum*, 18, 2007, p. 247-261.

En aquest sentit, un dels treballs més destacables és el de Peter Brunt.⁶ Amb l'objectiu de valorar adequadament les motivacions i el volum dels moviments migratoris itàlics vers les províncies, partí d'una perspectiva demogràfica i intentà dur a terme una recerca molt acurada de la demografia tant de Roma com d'Itàlia. No era aquesta una tasca senzilla, puix que s'hagué de basar en els censos que, malgrat que eren elaborats regularment, presenten com a principal inconvenient que no reflectien el conjunt de la població, sinó només els *adsidui* o propietaris lliures. Tanmateix, això no fou un impediment perquè intentés, sempre amb prudència i de manera raonable, estudiar la població no lliure i, fins i tot, quantificar-la amb la finalitat d'assolir unes conclusions sòlides. Un cop fet això, es dedicà a estudiar els moviments migratoris cap a l'exterior d'Itàlia i els tipus d'assentaments i de comunitats establerts arreu dels territoris sotmesos a l'ègida de Roma, tot analitzant-ne la seva composició social i intentant, de nou, donar xifres, si no exactes, almenys sí aproximades. Entre altres aspectes, destacava (com, de fet, ja havien notat altres autors anteriors que cita) que, malgrat que les fonts escrites gregues fan referència de manera genèrica a *Ρωμαῖοι* presents als territoris orientals duent a terme negocis diversos, més que pròpiament ciutadans eren *socii* itàlics, tal i com posa de manifest l'onomàstica documentada a l'epigrafia.⁷ Les funcions que realitzaven aquests personatges, tant a orient com a occident, eren múltiples: hi havia els publicans, que arrendaven el cobrament de tributs, i també els *negotiatores*, que actuaven com a agents encarregats de l'explotació dels camps, les mines o altres recursos naturals. Juntament amb tots ells hi havia diversos individus que els assistien i ajudaven en les seves tasques, entre els quals molts esclaus i, probablement, també indígenes.⁸ Malgrat tot, Brunt s'oposava a la visió tradicional, sorgida sobretot a partir de la lectura d'un conegut passatge de Diodor,⁹ d'una arribada massiva d'immigrants –que serien més itàlics que romans, com defensa amb diversos arguments– a llocs com la península Ibèrica, atrets per les seves riqueses mineres (a les quals s'haurien d'afegir les agrícoles) i considerava que el seu nombre era molt més reduït, especialment abans de mitjan segle I aC.¹⁰

⁶ P. A. BRUNT, *Italian manpower, 225 B.C. –A.D. 14*, 1971.

⁷ P. A. BRUNT, *op. cit.*, p. 205-206.

⁸ P. A. BRUNT, *op. cit.*, p. 209-211.

⁹ DIODOR 5.36.3.

¹⁰ P. A. BRUNT, *op. cit.*, p. 160-165 i 233.

Altres autors n'han fet un tractament diferent, com és el cas de José María Blázquez Martínez, qui no es deturà a fer una anàlisi tan exhaustiva de la demografia ni tampoc de la situació jurídica dels immigrants. A partir de la lectura de les fonts escrites de l'antiguitat que feien referència expressa a *Hispania*, afirmava que amb anterioritat a les guerres mitridàtiques la població itàlica a la Península seria considerable –sense fer, a diferència de Brunt, un exercici de quantificació–, tenint present la dada que Metel traslladà tres mil colons de la Península a Mallorca per poblar els nous assentaments de *Palma* i *Pollentia*.¹¹ Això no obstant, admetia que el punt àlgid de la colonització no arribà fins al segle I aC.¹² Aquests itàlics que haurien anat arribant en el transcurs del segle II aC s'encarregarien de tasques variades: serien administradors, agents i apoderats dels (hipotètics) colons al capdavant de les explotacions mineres. I és que allò que els mouria a traslladar-se a les províncies seria, altra vegada, l'economia i, específicament, els rics recursos miners.¹³ Les perspectives comercials serien una segona motivació de pes, que l'autor portava ja als moments primerencs de presència romana al territori: argumentava que detectava en aquell període una arribada nombrosa de mercaders itàlics esgrimint que els comerciants expulsats dels campaments escipioneus “no serían pocos”.¹⁴

María Amalia Marín Díaz es mostrava d'acord amb aquesta doble motivació: la gent procedent d'Itàlia arribava per mercadejar amb la soldadesca, però també per explotar els recursos naturals del territori, particularment les mines del migdia i el sud-est, atès que, si bé la titularitat d'aquests recursos era de la República, l'explotació era cedida en règim d'arrendament a *priuati*. De fet, percebé els fluxos migratoris com una iniciativa privada que menava, tal i com testimonien les fonts literàries, a *redemptores*, *mercatores* i *mangones* a actuar en sòl provincial. Aquesta investigadora explorà la condició jurídica dels nouvinguts i detectà que hi hauria *ingenui*, lliberts i esclaus en proporcions diverses. El grup més minoritari seria el dels *ingenui* i encara, dins seu, aquells que tenien un gentilici romà serien pocs i estarien relacionats amb les clientele provincials, mentre que aquells amb un gentilici itàlic serien més nombrosos i estarien relacionats amb la intenció dels contingents militars.

¹¹ ESTRABÓ 3.5.1.

¹² J. M. BLÁZQUEZ, *La Romanización*, vol. 2, 1975, p. 27-31.

¹³ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 150-161; IDEM, *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. 2.1, 1982, p. 295-308.

¹⁴ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 144-149.

Quantitativament superior seria el grup dels lliberts, tal i com testimonia l'epigrafia, que en molts casos s'agruparien en *collegia* professionals, com palesa l'epigrafia de *Carthago Noua*.¹⁵ En canvi, Marín no localitzà cap testimoni que avalés l'existència d'altres formes d'agrupació d'aquesta població forana que és habitual en altres contrades, com la del *conuentus ciuium Romanorum*.¹⁶ La mateixa epigrafia també posa de manifest la presència, tant o més nombrosa que la dels lliberts, d'esclaus.¹⁷

Per la seva banda, John S. Richardson també estudià els moviments migratoris, particularment de la població militar romana i itàlica. No només es detingué a mirar de quantificar els militars enrolats als exèrcits que Roma enviava a la Península, sinó que també analitzà les motivacions, en aquest cas socials i polítiques, que els més alts comandaments podien tenir per voler participar a les guerres de conquesta. Així, durant tot el període que examinà, apreciava d'ençà de 179 aC un període en què les tropes destinades a les províncies hispanes es reduïren a una legió per província i caigué la quantitat de pretors enviats a la Península que atenyien el consolat l'any següent o en un període de temps relativament curt, en contrast amb el que havia succeït en anys anteriors. Per tot plegat, considerava que quan l'activitat bèl·lica a *Hispania* es reduí, deixà d'ésser un destí atractiu per beneficiar el *cursus honorum*.¹⁸ Tanmateix, tornà a produir-se un canvi en el període entre 155 i 133 aC, que estigué marcat per un acusat clima bèl·lic al centre i occident peninsulars, amb les guerres contra celtibers i lusitans, cosa que significà l'enviament continuat de cònsols en comptes de pretors i, per tant, l'afluència altra vegada de contingents més nombrosos.¹⁹

Les qüestions relacionades amb la procedència dels itàlics ha estat una vella inquietud dels investigadors, fins i tot d'aquells de fora de l'àmbit de l'Arqueologia i la Història. El filòleg Ramón Menéndez Pidal, per exemple, mentre es documentava per elaborar la seva *Historia de la lengua española*, proposà que les províncies hispanes foren colonitzades per individus d'origens suditàlics.²⁰ Aquesta tesi fou recollida pels historiadors, com J. M. Blázquez, que

¹⁵ M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada, 1988, p. 49-59.

¹⁶ M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 82-93.

¹⁷ M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 76 i s.

¹⁸ J. S. RICHARDSON, *Hispaniae. Spain and the development of Roman imperialism, 218-32 BC*, Cambridge, 1986, p. 104-107.

¹⁹ J. S. RICHARDSON, *op. cit.*, p. 128-134.

²⁰ R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de la Lengua española*, vol. 1, Madrid, 2005, p. 93-94.

precisava la procedència en terres de la Campània, l'Apúlia i el Brútiem i, per tant, es tractaria de població samnita, sabina i osca, establerta en primer lloc als territoris de vascons, ilergets, edetans, lacetans i ausetans.²¹ Més endavant, M. A. Marín corroborà, després d'examinar els gentilicis de la població colonitzadora documentats al registre epigràfic, que la major part dels immigrants era d'origen itàlic i, especialment, relacionat amb les terres campanianes.²²

1.2. LA IDENTIFICACIÓ DELS GRUPS SOCIALS

Un dels aspectes essencials en l'estudi de la societat ha estat la definició dels diferents grups que constituïen el cos social. En general, tots els investigadors que l'han abordat han tendit a examinar-lo a partir de la identificació de la composició social preexistent o indígena i de la forana o romanoitàlica. L'aproximació als sectors socials romans ha comptat amb un avantatge pel fet que a Roma, amb el pas del temps, hom havia anat perfilant un ordenament jurídic fixat al dret, que és una font ben coneguda. D'aquesta manera, es pot intentar esbrinar la categoria jurídica de comunitats senceres, de col·lectius presents al territori o, fins i tot, d'individus concrets partint dels indicis que n'han romàs. En canvi, per a la societat ibèrica no comptem amb quelcom de semblant, més enllà de la consideració, amb freqüència i d'acord amb els paràmetres aplicats per Roma, de *peregrini*. Però de la mateixa manera que no tots els *ciues* (ni aquells que no ho eren) eren iguals, tampoc ho eren tots els *peregrini* ibers. Per això, en el seu cas, cal tenir en compte la seva posició econòmica, social, política, etc. A partir d'aquí, els investigadors han tendit habitualment a establir una dicotomia entre uns grups privilegiats, aristocràtics i nobles, i uns altres de no privilegiats, organitzats jeràrquicament de manera que aquests s'han vist subordinats als primers a través de diferents mecanismes. Les raons que expliquen aquesta divisió són fonamentalment, segons tots els autors, de caire econòmic, sempre vinculades, com sol ésser freqüent entre les societats agràries, a l'accés i la possessió als recursos, principalment les terres de conreu.

En aquest sentit, un dels primers estudiosos que trobem és Joaquín Costa Martínez, qui a les acaballes del segle XIX distingia per a la societat ibèrica un grup de nobles i un altre

²¹ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 27-31.

²² M. A. MARÍN DÍAZ, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *SHHA*, 4., 1986, p. 53-63; EADEM, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 60-82.

de vassalls, als quals n'afegia, d'ençà de la segona guerra púnica, un tercer, vingut de l'exterior, format pels romans.²³ Costa s'inclinava per analitzar els grups socials des d'una perspectiva jurídica al mateix temps que econòmica i se centrà, particularment, en els sectors no privilegiats. Considerava que els seus membres es trobaven en una situació de dependència dels grups aristocràtics, a mig camí de la llibertat i de l'esclavitud i, des de la vessant econòmica, es dedicaven essencialment a la ramaderia i malviuri en condicions miserables fins al punt d'oferir-se a púnics i a romans per combatre els seus propis senyors a canvi de terres.²⁴ Joan Maluquer de Motes, per la seva banda, anava més enllà quant a la situació jurídica i socioeconòmica dels ibers i es mostrava convençut que els grups no privilegiats no només es trobaven sotmesos als aristòcrates, sinó que n'eren llurs esclaus.²⁵ Per a Antonio Balil, que estudiava també el tema des de la perspectiva socioeconòmica, la societat ibèrica tenia com a base econòmica la possessió de la terra, que estava repartida de manera desigual entre tota la població. D'aquesta manera, proposava un model lleugerament més complex que la polarització habitual amb l'addició d'un tercer segment que restaria enquadrat dins dels sectors no privilegiats: la societat estaria formada per una aristocràcia cavalleresca i terratinent, un grup format per pagesos lliures i un altre grup de clients que treballaria la terra cedida per la noblesa.²⁶ També Arturo Ruiz insistia, més recentment, que l'element fonamental per analitzar la societat ibèrica és la terra i les formes d'apropiació²⁷ i, com els seus predecessors, distingia uns sectors privilegiats i uns altres de no privilegiats.²⁸ El seu enfocament, però, diferia en el fet que analitzava l'estructura del poblament i l'entenia com una traducció de l'organització social ibèrica i el seu desenvolupament en el decurs del temps sobre el territori.

Altres autors han intentat complementar aquestes concepcions generals amb aportacions diverses. En aquesta línia trobem, per exemple, a Miquel Tarradell, qui focalitzà l'anàlisi de la posició socioeconòmica de les poblacions ibèriques a partir, sobretot, del registre

²³ J. COSTA, "Inscripción ibero-latina de Jodar", p. 297-302.

²⁴ J. COSTA, *Estudios ibéricos*, p. I-II.

²⁵ J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954.

²⁶ A. BALIL, "Indígenas y colonizadores", Á. D'ORS, *Historia económica y social de España. Primer Volumen: la Antigüedad*, Madrid, 1973, p. 158.

²⁷ A. RUIZ, "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", *Saguntum-PLAV*, Extra-1, 1998, p. 285-300; A. RUIZ i M. MOLINOS, *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona, 1993, p. 179.

²⁸ A. RUIZ, *op. cit.*; A. RUIZ i M. MOLINOS, *op. cit.*, p. 124-141.

material. No obstant acceptar que dins de la societat ibèrica hi devia haver diferències, constatava a partir de l'examen de les restes de les cases dels poblats que no serien molt marcades. Amb tot, alertava que la riquesa i el poder no sempre es relacionen directament amb l'arquitectura, l'urbanisme ni els objectes recuperats a l'interior dels habitatges excavats.²⁹ També José Aparicio i altres autors, en una síntesi publicada fa uns deu anys, admetien la dificultat per fixar les diferències socials a partir de les fonts a l'abast i veien la ibèrica com una societat força igualitària. Com d'habitud, atribuïen les escasses diferències a raons d'índole econòmica, ja que els ibers tindrien només una economia basada en l'explotació agropecuària i amb prou feines hi hauria comerç d'altres recursos econòmics (com els minerals, per exemple).³⁰

Un aspecte més que han pres en consideració alguns investigadors per aproximar-se al coneixement de la societat té a veure amb l'estudi de les famílies, particularment les ibèriques. N'hi ha que han procurat definir-ne la naturalesa, en ocasions arribant a conclusions diametralment oposades. Per exemple, M. Tarradell, avaluant l'estructura dels habitatges ibèrics i els testimonis literaris, considerava que els ibers eren monògams.³¹ En canvi, per a J. Aparicio, la família ibèrica admetia la poligàmia,³² sense argumentar, tanmateix, l'afirmació.

En altres casos els autors han valorat la funció de les famílies dins del cos social. Segons Luis García de Valdeavellano, la societat de les comunitats de determinades àrees s'estructurava a partir de grups familiars gentilicis o clans (les *gentilitates* de les fonts escrites),³³ és a dir, agrupacions de famílies que compartien un avantpassat comú. Cadascuna era independent de la resta, posseïa uns déus gentilicis propis i els seus exclusiu cultes i drets i un vincle de protecció i auxili mutu lligava entre si a tots els membres. Tot plegat significava que, encara que existís una comunitat política superior en la qual s'englobarien diferents gentilicis o clans, cadascuna d'elles era un grup tancat i hermètic.

²⁹ M. TARRADELL, *Les Arrels de Catalunya*, Barcelona, 1983 (l'original és de 1962), p. 270-271.

³⁰ J. APARICIO *et al.*, *La Cultura Ibèrica. Síntesis histórica*, València, 2005, p. 65.

³¹ M. TARRADELL, *op. cit.*, p. 271.

³² J. APARICIO *et al.*, *op. cit.*, p. 63.

³³ L. GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Historia de España I. De los orígenes a la baja Edad Media. Primera parte*, Madrid, 1973 (l'edició original és de 1952), p. 145-146.

En un principi, dins de les consideracions al voltant de les famílies hom incloïa –quan era el cas– algunes idees sobre les dones i el paper que jugaven dins de la societat, si bé no ha estat una qüestió que s’hagi tractat amb més profunditat fins a les darreres dècades, amb el creixement dels corrents feministes i l’auge de les dites perspectives de gènere, que han volgut fer visibles les dones. Malgrat que els esforços invertits en la recerca han pogut donar els seus fruits, malauradament per al nostre període els estudis solen ésser marcadament escassos, atès que moltes vegades els interessos de les investigacions i les dificultats relacionades amb les fonts han portat a elaborar estudis molt concrets quant a la temàtica però molt amplis quant a la cronologia que, en el cas del món iber, tendeixen a focalitzar-se als períodes Ibèric antic i ple i deixen de banda el moment de transició vers el món hispanoromà. Així mateix, un problema afegit és el biaix social que es deriva de les fonts disponibles: com que els textos dels autors antics fan referències escasses i genèriques a les dones iberes, que sovint no passen de la mera anècdota etnològica, les investigadores han hagut de recórrer bàsicament a la iconografia dels atuells i altres objectes documentats en assentaments concrets³⁴ o bé al registre funerari.³⁵ En conseqüència, les hipòtesis plantejades només poden al·ludir a les dones pertanyents als sectors privilegiats, mentre que les dels grups no privilegiats segueixen restant en la foscor.

³⁴ B. GRIÑO, “Imagen de la mujer en el mundo ibérico”, R. OLMOS, T. TORTOSA i P. IGUACEL (eds.), *op. cit.*, 194-205; I. IZQUIERDO i J. PÉREZ BALLESTER, *op. cit.*, p. 85-103; L. PRADOS, “Mujer y espacio sagrado: Haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica”, *Complutum*, 18, 2007, p. 217-225; C. RUEDA, “La mujer sacralizada: la presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos de bronce iberos)”, *Complutum*, 18, 2007, p. 227-235; L. PRADOS, “Y la mujer se hace visible: estudios de género en la arqueología ibérica”, L. PRADOS i C. RUIZ (eds.), *Arqueología del Género: Ir Encuentro Internacional en la UAM*, Madrid, 2008, p. 225-250; C. ALFARO, “La mujer y el trabajo en la Hispania prerromana y romana. Actividades domésticas y profesionales”, M. I. DEL VAL (coord.), *El trabajo de las mujeres en España: desde la Antigüedad al siglo XX*, Dossier des *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 40 (2), Madrid, 2010, p. 15-38.

³⁵ T. CHAPA, *op. cit.*, p. 115-138; I. IZQUIERDO, “Arqueología de la muerte y estudio de la sociedad: Una visión desde el género en la Cultura Ibérica”, *Complutum*, 18, 2007, p. 247-261; N. FONTANALS, “El textil como indicador de género en el registro funerario ibérico”, *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 november 2007. Treballs d’Arqueologia*, 13, 2007, p. 115-146; C. RÍSQUEZ i A. GARCÍA LUQUE, “¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necrópolis ibéricas”, *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 november 2007. Treballs d’Arqueologia*, 13, 2007, p. 147-173.

1.3. RELACIONS SOCIALS. DEPENDÈNCIA I CLIENTELA

L'anàlisi de les relacions per mitjà de les quals interactuaven els diferents grups entre si ha estat un aspecte més marcat per les divergències que la identificació dels sectors socials, atès que hi ha hagut autors que han focalitzat els seus interessos de manera exclusiva en els ibers, com féu, per exemple, J. Costa, que plantejava que els sectors no privilegiats estaven sotmesos a l'aristocràcia per obligacions fiscals i militars;³⁶ o José María Ramos Loscertales, qui també reconeixia unes formes de dependència, però afegint com a novetat que s'hi barrejaven forts vincles de clientela militar i elements religiosos.³⁷ D'altres, en canvi, han procurat ampliar els horitzons cap a la interacció entre indígenes i forans, com féu Antonio Tovar, que considerava que durant el període que estem estudiant les relacions entre ibers i romans estaven marcades per un fort caire personalista, de manera que, un cop desaparegut el cap militar amb el qual les havien establert, es consideraven altre cop lliures d'imposar la seva voluntat.³⁸ De tota manera, en termes generals, hi ha consens en el fet que els grups socials es relacionaven de manera jeràrquica; en conseqüència, hi havia grups dominants i grups dominats. A partir d'aquí, però, es percep un ventall més ampli de punts de vista des dels quals estudiar-les. Hi ha investigadors que ho han analitzat des de perspectives de caire jurídic, com M. A. Marín Díaz, que considerava que en el transcurs del temps la presència romana implantà al territori un procés de regulació administrativa de les relacions entre Roma i les comunitats sotmeses, bàsicament a través dels mecanismes del *foedus* i la *deditio*. Observà també una evolució en les formes de relació, que començarien amb la consideració d'*amici* o fins i tot de *socii* de moltes comunitats indígenes en els temps de la guerra púnica, i que canviarien ràpidament cap a la imposició de *deditiones* (ja fossin *in fidem* o *in dictionem*) a partir d'inicis del segle II aC.³⁹ Aquest procés comportà el desenvolupament de la regulació jurídica de les comunitats de nadius, que serien considerades en conjunt com a *peregrinae*. A partir de les dades transmeses per les fonts literàries (sobretot el passatge tan citat de Plini),⁴⁰ l'autora arribà a identificar la categoria jurídica d'alguns establiments concrets, com per

³⁶ J. COSTA, "Inscripción ibero-latina de Jodar", p. 297-302.

³⁷ J. M. RAMOS, "La devotio ibérica", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1, 1924, p. 7-26.

³⁸ A. TOVAR i J. M. BLÁZQUEZ, *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 1977 (l'edició original és de 1975), p. 35-36.

³⁹ M. A. MARÍN, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 11-25.

⁴⁰ PLINI, *Nat. Hist.*, 3.4.18-25.

exemple Sagunt, que seria una *ciuitas foederata*,⁴¹ per bé que la immensa majoria serien *stipendiariae*.

D'altres, en canvi, ho han avaluat atenent a paràmetres espacials i vinculats a l'organització del territori, de manera que han considerat que els patrons d'assentament són un reflex de la jerarquia social. En aquesta línia trobem a M. Tarradell, qui arribà a la conclusió que la unitat social fonamental del món iber seria el poblat, un assentament establert generalment en alçada i on residien els grups familiars.⁴² O, com ja hem vist més amunt, també a A. Ruiz, qui veia en l'*oppidum* la plasmació espacial del poder de les elits ibèriques.⁴³ Miquel Miret, Joan Sanmartí i Joan Santacana són altres autors que han seguit una perspectiva similar.⁴⁴

El tipus de relació segurament més estudiat és la clientela. Si bé a partir del segle I aC es parla de la creació de clientele provincials més o menys àmplies,⁴⁵ sembla que entre els ibers, molt abans que arribessin els romans, s'havien desenvolupat formes de dependència que es podrien qualificar de clientela. Així ho veié J. Maluquer, qui, assumint que en els primers segles de domini romà assolí una marcada intensitat i extensió, creia que la societat ibèrica devia conèixer prèviament les relacions clientelars, altrament veia difícil d'explicar la rapidesa i la profunditat del fenomen.⁴⁶ En canvi, Julio Mangas era del parer contrari i es mostrava convençut que, tot i que existiren entre els ibers formes de dependència, serien diferents a la clientela i, per tant, es tractaria d'una forma de relació social introduïda pels

⁴¹ M. A. MARÍN, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 27-32.

⁴² M. TARRADELL, *op. cit.*, p. 270-271.

⁴³ A. RUIZ, "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *III Reunión sobre Economía en el Món Ibèric, Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 11-20.

⁴⁴ M. MIRET, J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, "La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 1986, p. 79.

⁴⁵ L. AMELA, "El desarrollo de la clientela pompeyana en Hispania", *SHHA*, 7, 1989, p. 105-118; IDEM, "La amonedación pompeyana en Hispania. Su utilización como medio propagandístico y como reflejo de la clientela de la gens Pompeia", *Faventia*, 12-13, 1990-1991, p. 181-197; IDEM, "La Turma Salluitana y su relación con la clientela pompeyana", *Veleia*, 17, 2000, p. 79-92; IDEM, "La clientela de Pompeyo Magno en Hispania", *Historia* 16, 297, 2001, p. 64-73; IDEM, *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona, 2002; IDEM, "Pompeyo Magno y la guerra sertoriana: la constitución de una clientela", *Boletín del Museo de Zaragoza*, 17, 2003, p. 105-132; M. Á. NOVILLO, "Amicita y relaciones clientelares durante el *Bellum Hispaniense*", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009, p. 127-139. Amb tot, recentment s'han començat a revisar els supòsits que des de Badian s'havien mantingut en relació a les clientele provincials que, sense negar-ne l'existència, s'han sotmès a una crítica molt més profunda que ha portat a minimitzar-ne la magnitud (F. PINA, "Generales y clientelas provinciales: ¿qué clientelas?", J. SANTOS i C. CRUZ (eds.), *Romanización, fronteras y etnias en la Roma Antigua: el caso hispano*, Vitoria-Gasteiz, 2012, p. 55-79).

⁴⁶ J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954.

romans.⁴⁷ Antonio Balil, per la seva banda, acceptava la presència de la clientela i considerava que els clients tenien una funció econòmica, que seria treballar les parcel·les de terra que els cedien els aristòcrates.⁴⁸

A. Ruiz, després d'examinar els models territorials i la seva evolució, establí fins a sis categories diferents de clientela entre els ibers.⁴⁹ Plantejà, d'entrada, dues articulacions diferents de l'*oppidum*, una manifestada a la zona meridional (model polinuclear) i una altra a la llewantina i septentrional (model mononuclear). En la segona, que és la que ens interessa, l'*oppidum* seria el centre a partir del qual emanaria la clientela, en un procés que provocaria al llarg del temps la caiguda a l'òrbita de les elits de tots els assentaments establerts en un territori, fins als de més reduïdes dimensions i més allunyats del centre de poder.

Més recentment, Ignasi Grau Mira ha examinat la formació i el desenvolupament de la clientela entre els ibers, particularment els contestans, a partir de l'anàlisi del paisatge (urbà, rural, funerari, etc.); en les seves pròpies paraules: "la organización del territorio muestra la formación clientelar".⁵⁰ D'aquesta manera, veu a través dels canvis produïts als models territorials la plasmació de l'organització i la redefinició de les relacions socials al llarg del temps. Complementa aquest esquema amb l'anàlisi de les formes de legitimació ideològica de les relacions socials de dependència. D'acord amb el seus plantejaments, hi hauria uns sectors dependents, que residirien en establiments rurals propers als assentaments principals, que s'encarregarien de l'explotació directa dels recursos agropecuaris per als seus patrons. Aquests darrers, per tant, estarien capacitats per acumular l'excedent agrícola i, al mateix temps, per obtenir articles d'importació, que serien emprats com a béns de prestigi.⁵¹ Les raons que expliquen el sorgiment de la dependència poden ésser múltiples: els pagesos podien veure's obligats a treballar els camps si la dependència era molt intensa o bé, si no ho era tant, podia respondre, més que a una obligació, a una elecció més o menys voluntària amb

⁴⁷ J. MANGAS, "Clientela privada en la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 217-226.

⁴⁸ A. BALIL, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁹ A. RUIZ, "El concepto de clientela...", p. 18-19.

⁵⁰ I. GRAU, "Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular", *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, 2007, p. 132.

⁵¹ Cal precisar que, a l'àrea contestana (que és la que estudia Grau), la manca de formes d'emmagatzematge preparades per a l'acumulació de grans volums de producció evidenciaria una capacitat limitada de les elits per acaparar i concentrar l'excedent, davant d'uns sectors pagesos que retindrien part de la gestió de la producció, tal i com mostra la freqüència de la documentació de formes d'emmagatzematge domèstic (I. GRAU, *op. cit.*, p. 133).

l'objectiu d'aconseguir, entrant en competència els uns amb els altres, produir un excedent que els assegurés la participació a les reunions socials que organitzarien els patrons; fins i tot, Grau no negava que en alguns casos, les famílies establertes als assentaments rurals optarien per excloure's de la comunitat que estava experimentant la formació de les estructures de dependència. L'explotació dels camps, el desenvolupament dels assentaments, les transformacions en els intercanvis comercials, els canvis en els patrons de consum, la redistribució dels béns de prestigi i els canvis en la societat i les relacions socials són factors que anirien, per tant, íntimament lligats. L'esquema plantejat, que es formaria al segle IV aC, seguiria desenvolupant-se en el transcurs de la següent centúria i fent-se més complex, de tal manera que un establiment concret o, millor dit, les elits d'un determinat *oppidum* (La Serreta, en el cas estudiat) aconseguirien esdevenir un pol d'atracció per a totes les relacions clientelars de la regió i s'erigirien com a centre d'aquestes relacions a partir de la creació de llaços de dependència amb els sectors dirigents dels establiments d'ordre inferior (donant lloc, d'aquesta manera, a la clientela de rang territori definida per A. Ruiz).

Un cop territoris i poblacions ibèriques entraren a formar part de l'imperi territorial romà, les formes clientelars pervisqueren, si bé modificades convenientment per les noves autoritats. Si fins aleshores les elits se situaven al capdamunt de l'estructura clientelar, d'ençà de l'annexió passaren a ocupar aquesta posició els comandants de les tropes destinades a la Península. J. M. Blázquez apuntava una via a través de la qual els ibers podien esdevenir clients dels generals romans: aquells que s'enrolaven com a auxiliars i aconseguien un full de serveis meritori gràcies a la seva dedicació a l'exèrcit, eren premiats amb una promoció jurídica (obtenien drets de ciutadania) i entraven a formar part de la clientela d'aquells que els concedien aquestes recompenses.⁵² La clientela, però, no només seria individual, ans també podia ser comunitària, tal i com manifestà A. Tovar, qui proposava que Sagunt havia esdevingut clienta de Roma poc després de signat el tractat de 226 aC entre cartaginesos i romans.⁵³

Una altra forma de relació que es donaria tant entre ibers com entre ibers i romanoitàlics i que tradicionalment s'ha tractat, sobretot, com un problema social és el dit

⁵² J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 31-35.

⁵³ A. TOVAR i J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 13.

bandolerisme. J. Costa fou un dels primers a definir i analitzar aquest fenomen, que examinà des d'una perspectiva fonamentalment econòmica.⁵⁴ En aquest sentit, l'entenia com una conseqüència de les necessitats econòmiques dels grups sotmesos, ja que es tractaria d'una solució que adoptarien alguns dels seus membres, amb preferència els individus més joves i desarrelats, encaminada a millorar la seva situació econòmica, malgrat que aquesta via implicava contravenir les normes socials establertes. Amb tot, Costa admetia que el bandolerisme no només es trobava entre els sectors servils, sinó que era més generalitzat i hi participaven també alguns membres dels grups privilegiats. En aquest cas, sense perdre del tot la perspectiva econòmica, ponderava aspectes amb un marcat caire social i arribava a la conclusió que, entre els nobles, era una forma de relacionar-se els uns amb els altres o, millor dit, els uns contra els altres.

El fenomen del bandolerisme fou analitzat novament des d'un punt de vista similar per Antonio García Bellido, qui procurà examinar-lo no només des de la perspectiva dels ibers, sinó que també tingué en consideració la dels romans.⁵⁵ En una línia semblant a la de J. Costa, considerava que el desigual accés a terres de qualitat per part dels diferents membres de les comunitats provocava que alguns d'ells no fossin capaços de procurar-se el sosteniment i, en conseqüència, es veurien abocats a vulnerar les normes socials establertes, abandonarien la comunitat i es dedicarien a viure del saqueig i la rapinya d'altres comunitats,⁵⁶ tenint com a blanc principal els ramats d'altri.⁵⁷ A diferència del seu predecessor, afegia una matisació de caire cultural: les fonts documenten el bandolerisme entre els pobles de l'occident i nord peninsulars, mentre que al sud i al llevant, si n'hi havia, devia ser a petita escala, per bé que esmentava que les fonts en diuen alguna cosa en relació amb els ilergets, els lacetans i els bergistans. Aquesta diferència s'explicaria, fonamentalment, "en la mayor riqueza de Andalucía y Levante y, sin duda, en su mayor cultura".⁵⁸ En contemplar el punt de vista dels romans, s'adonava que no comprenien aquesta pràctica perquè desconeixien el marc social, econòmic i consuetudinari de les societats en les quals es trobava. Això provocà una reacció

⁵⁴ J. COSTA, *Estudios ibéricos*, p. I-II.

⁵⁵ A. GARCÍA BELLIDO, "Bandas y guerrillas en las luchas con Roma", *Hispania*, t. 5, núm. 21, 1945, p. 547-605. L'edició que hem consultat i que citem aquí, però, és la continguda al volum d'A. GARCÍA BELLIDO *et al.*, *Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua*, Madrid, 1977, p. 13-60.

⁵⁶ DIODOR 5.34.6, seguint Posidoni; A. GARCÍA BELLIDO, *op. cit.*, p. 19.

⁵⁷ A. GARCÍA BELLIDO, *op. cit.*, p. 14-16.

⁵⁸ A. GARCÍA BELLIDO, *op. cit.*, p. 17.

que es materialitzà en la lluita contra els “bandolers” i les comunitats de les quals procedien, que no féu altra cosa, segons l'autor, que desestructurar la societat i incrementar encara més el fenomen.⁵⁹

1.4. TRANSFORMACIONS SOCIALS

Les transformacions socials produïdes durant els primers temps de presència romana al territori de la Citerior han estat abordades des de diferents perspectives. Una de les més habituals és la jurídica, que consisteix a examinar els mecanismes mitjançant els quals els ibers s'anaren integrant a les categories jurídiques de Roma. Aquest és el punt de vista de L. García de Valdeavellano, per a qui els indígenes anaren esdevenint romans en un procés gradual i lent a través de les categories jurídiques personals o comunitàries.⁶⁰ Per tant, hi hauria una doble via d'integració que implicaria l'adopció i la promoció jurídica o bé d'individus concrets o bé de col·lectius sencers. En una línia similar trobem a J. M. Blázquez, per a qui el principal mecanisme que contribuiria a la fusió jurídica dels nadius amb els nousvinguts era la concessió de ciutadania, que assenyalava com a “hecho frecuente desde el principio de la conquista”;⁶¹ tanmateix, reconeixia que el primer cas testimoniat amb seguretat només es troba a partir de l'any 90 aC.⁶² La ciutadania seria, sovint, una recompensa per a aquells ibers que, ja fos com a mercenaris o bé com a auxiliars, participaven a les files de l'exèrcit romà. Al mateix temps, però, admetia que la major part dels assentaments ibèrics no estaven sotmesos a cap categoria jurídica romana, situació que interpreta com un manteniment de les formes organitzatives tradicionals per part dels ibers.⁶³

Podem situar dins d'una perspectiva similar a R. C. Knapp, el qual es detingué a identificar les fórmules jurídiques emprades per Roma als territoris hispans i la seva evolució a mesura que la presència romana anava avançant per la Península i traslladant els escenaris bèl·lics més cap a l'interior.⁶⁴ D'acord amb la documentació a l'abast, primer de tot, el més

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ L. GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *op. cit.*, p. 179-186.

⁶¹ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 31-35.

⁶² Es refereix a l'epígraf CIL I² 2, 709 = ILS 8888, altrament conegut com a bronze d'Ascoli.

⁶³ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 55-67.

⁶⁴ R. C. KNAPP, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, Valladolid, 1977.

habitual seria l'establiment de fórmules com la *societas armorum*, que implicava una cooperació d'ambdues parts per enfrontar-se als cartaginesos, tot deixant les comunitats indígenes independents.⁶⁵ Un cop expulsats els púnics, aquest mecanisme aniria deixant pas a l'*amicitia* (almenys des de 155 aC) i, després de posar fi a les guerres celtibèriques i lusitanes, aquesta fou substituïda per altres formes de subjecció més favorables als interessos dels romans.⁶⁶ En paral·lel a l'extensió de l'*amicitia*, determinades àrees rebrien la consideració de *socii* (al voltant de *Carthago Noua*, les comunitats edetanes, suessetanes i sedetanes, Sagunt i Empúries) o bé d'aliats dependents. En general, després de la guerra púnica només s'acceptaven *deditiones*, és a dir, tractats on es reconeixia la superioritat romana. Altres tractats, finalment, s'aplicaven a aquells que havien estat vençuts per la força de les armes i contemplaven la destrucció física de la ciutat i l'esclavitud dels seus habitants.⁶⁷ Amb tot, la duresa o blanesa de les clàusules dels tractats podien dependre de diversos factors: la facció dominant en aquells moments al Senat, el caràcter del general victoriós, el fet que Roma es trobés fent front a una guerra exterior que requeria la seva atenció de manera més marcada, etc. D'aquesta manera, els tractes més igualitaris, en general, es donarien en situacions que les circumstàncies no eren del tot favorables a Roma.⁶⁸

Altres investigadors s'han apartat dels aspectes pròpiament jurídics i han procurat aprofundir en temes com la composició dels grups socials que sorgiren en el transcurs dels dos darrers segles anteriors al canvi d'era. En aquest sentit, A. Balil, sense abandonar la tradicional dicotomia entre grups privilegiats i no privilegiats, identificava una nova classe social formada en part per sectors que procedien de l'ordre social previ i en part per sectors que s'havien introduït amb l'arribada de població procedent d'Itàlia.⁶⁹ Entre els primers hi comptava les aristocràcies indígenes supervivents i els comerciants orientals (grecs i semites, que seguirien maldant per mantenir un lloc al món del comerç mediterrani) i, entre els segons, els magistrats romans i els emigrants itàlics. Aquest heterogeni grup procuraria atènyer el control de determinades activitats comercials i artesanals, així com l'alta direcció de les explotacions agrícoles. Per altra banda, Balil veia incrementada, i de manera extraordinària,

⁶⁵ R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 37-39.

⁶⁶ R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 39-40.

⁶⁷ R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 50-51.

⁶⁸ R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 40-43.

⁶⁹ A. BALIL, *op. cit.*, p. 202-203.

la quantitat de la mà d'obra servil, associada a l'explotació de les mines i del camp, malgrat que reconeixia la dificultat per establir xifres més o menys precises. No oblidava, tampoc, que d'homes lliures (però mancats de béns) a l'entorn rural també n'hi hauria i constituïrien una part considerable del peonatge agrícola.

Una de les materialitzacions dels canvis que ha atret l'atenció de diversos autors és el desplaçament de poblacions indígenes senceres, freqüentment arrancades dels seus hàbitats originaris en *oppida* encimbellats per dur-les a espais menys abruptes i més còmodes. J. M. Blázquez era del parer que els trasllats, almenys aquells que es produïen en espais afectats pel fenomen del bandolerisme, era la solució aplicada per les autoritats romanes amb la intenció d'evitar que es perpetués o bé per tenir els indígenes més controlats i evitar sollevaments.⁷⁰ Així mateix, fa esment d'altres formes de mobilitat menys forçades i més llunyanes geogràficament en recordar que hi havia hagut ibers que s'havien traslladat (habitualment amb l'exèrcit en el qual estaven allistats) a Itàlia i Roma.⁷¹

Per la seva banda, R. C. Knapp mantenia una perspectiva més àmplia, considerant els desplaçaments poblacionals d'una manera global, no només vinculada al combat de Roma contra el bandolerisme. A l'hora de descriure i analitzar els contactes entre romans i hispans i els canvis que se'n derivaren, seguia en bona mesura a Brunt destacant el paper que jugaren les tropes destinades a la Península, però hi afegí un segon focus, fonamentat tant en les referències de les fonts literàries com en les dades aportades pel registre arqueològic: "the definite policy of encouraging a settled life among the more restive elements of the Spanish population".⁷² Per tant, des del seu punt de vista, hi hauria una política encaminada a esperar els ibers (de la mateixa manera que els celtibers) a abandonar els seus establiments tradicionals i reassentar-los en espais més còmodes i, sobretot, on es pogués desenvolupar una vida més a la manera romana, és a dir, emmarcada en un entorn veritablement urbà. Tanmateix, cal dir aquí que Knapp resulta poc clar en la mesura que no defineix amb precisió què entenia per aquesta política d'assentaments. Apuntava exemples que haurien de servir per recolzar la seva hipòtesi, com ara les fundacions endegades per Emili Paul·lus (*Turris*

⁷⁰ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 25-27.

⁷¹ J. M. BLÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 67-76.

⁷² R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 158.

Lascutana, 189 aC)⁷³ o Ti. Semproni Grac (*Gracchurris, Ilturgis*),⁷⁴ a més de *Valentia*, *Palma* i *Pollentia*, i d'altres que ja se situen al segle I aC. Ara bé, el fet que tinguem documentades aquestes fundacions i que, efectivament, “throughout the second and first centuries there was a steady tendency to abandon the hill-top *oppida* in favor of new settlements on the plains”⁷⁵ no permet copsar directament la naturalesa d'aquesta política. És a dir, no és fàcil dir d'entrada si es tracta d'una política sistemàtica emanada des de la instància senatorial o aplicada *ad hoc* segons les circumstàncies i el general de torn.

1.5. RECAPITULACIÓ

La societat al territori ibèric englobat dins de la *prouincia* Hispània Citerior en època republicana ha estat un objecte de recerca des de temps relativament reculats. Les estratègies per abordar-lo han estat diverses i han anat variant a mesura que ha avançat la investigació. Independentment d'això, els autors que se n'han ocupat han pogut aproximar-s'hi des del punt de vista romà o bé de l'indígena, tot i que s'aprecia una tendència a tenir més o menys en compte ambdues vessants. Cal dir, però, que els estudis fets des de l'iberisme han presentat, de manera habitual, un inconvenient: els investigadors han maldat –independentment de les perspectives de la recerca– per analitzar la societat, però han tendit a centrar-se en els períodes antic i ple, sovint traçant les transformacions produïdes entre l'un i l'altre, mentre que han deixat més de banda el període final. Sense negar que la societat a partir de l'annexió dels territoris ibèrics a Roma es transformà de manera molt pregona, el fet de deslligar els períodes deixa una sensació de certa manca de continuïtat respecte de la societat prèvia. En canvi, la societat que sorgí sota el domini romà no deixava d'evolucionar a partir de l'autòctona, a la qual s'afegiren nous elements exògens.

Una de les primeres perspectives d'anàlisi aplicades fou la jurídica; entenent que a partir de l'annexió dels territoris peninsulars per part de Roma s'imposa l'ordenament propi dels romans, hom procurava trobar la materialització de les categories jurídiques romanes tant entre els nouvinguts d'Itàlia com entre la població i les comunitats autòctones. En

⁷³ APIÀ, *Ib.* 43.

⁷⁴ LIVI, *per.* 41.

⁷⁵ R. C. KNAPP, *op. cit.*, p. 159.

conseqüència, investigadors com P. Brunt, L. García de Valdeavellano, R. C. Knapp o M. A. Marín han intentat establir les condicions jurídiques i identificar *ingenui*, lliberts i esclaus, *ciues* i *peregrini*, *socii* i *auxiliares*. La societat portada per romans i itàlics s'estructurava en grups organitzats jeràrquicament, de la mateixa manera que la indígena s'havia articulat en sectors dominants i sectors dominats, de manera que també calia cercar els mecanismes de relació social; això es féu d'entrada des de la mateixa perspectiva jurídica, que portà a parlar d'*amicitiae*, *societates armorum*, *deditiones* i altres formes que els romans haurien aplicat per regular les relacions amb les comunitats iberes.

Sovint trobem que de bracet del punt de vista jurídic hi va l'econòmic, que ha servit per explicar les desigualtats dins de les societats, així com un dels principals motors que impulsaria itàlics i romans a acostar-se al territori provincial. Com hem vist, molts autors estan d'acord a considerar que arribarien atrets per atènyer la gestió de l'explotació dels recursos naturals i per obtenir beneficis mercadejant amb la soldadesca i amb els indígenes. No obstant la ponderació de les motivacions econòmiques, hi ha hagut qui, com J. S. Richardson, ha volgut donar relleu a altres raons, més vinculades a aspectes socials i polítics, com l'interès dels alts comandaments de les tropes per participar a les guerres de conquesta de la península Ibèrica amb la intenció d'assolir no només sucosos botins, sinó també altres rèdits com la seva elecció a les més altes magistratures de la Urbs.

A partir d'un moment determinat, els investigadors, amb l'afany d'anar més enllà i aconseguir una precisió més marcada, introduïren una perspectiva demogràfica. Així, autors com Brunt han considerat convenient reconstruir la demografia antiga per intentar quantificar els diferents sectors socials de la Itàlia republicana i, més específicament, aquells que participaren directament en els moviments migratoris vers les províncies. A això s'ha d'afegir l'interès per fixar-ne amb més exactitud l'origen geogràfic i ètnic, fonamentalment a partir de l'avaluació de la documentació literària i epigràfica.

El següent pas arribà amb l'adopció de les anàlisis del territori i del paisatge, com han fet M. Tarradell, A. Ruiz, M. Miret, J. Sanmartí, J. Santacana o I. Grau, que han volgut establir l'articulació de la societat examinant l'estructura territorial amb el convenciment que la segona és un reflex de la primera. Així mateix, en els darrers anys han anat sorgint altres

perspectives encaminades a aprofundir qüestions particulars, com el paper que jugarien sectors concrets (com per exemple les dones o els artesans) dins de la societat.

2. LA SOCIETAT ROMANA ENTRE ELS SEGLES III I II AC

2.1. ROMA I ELS CANVIS SOCIALS EN L'ÈPOCA DE L'EXPANSIÓ TERRITORIAL

2.1.1. Introducció: l'estructura social romana i la seva evolució entre el segle IV i finals del segle III aC

El procés d'expansió territorial que experimentà Roma fou un dels principals factors implicats en el canvi i les transformacions de la seva pròpia societat durant els segles IV, III i, particularment, el II aC. Des del punt de vista social, la Urbs havia entrat a la quarta centúria amb l'agreujament dels conflictes entre els sectors patricis i plebeus, atès que les velles tensions entre ells encara no havien finalitzat, sinó tot el contrari.¹ El sector de la plebs romana no era homogeni, ja que estava format per grups de petits pagesos que havien perdut llurs terres, altres pagesos propietaris de les finques que conreaven, petits artesans urbans i també algunes famílies riques que s'emmirallaven en el patriciat.² Els plebeus, sobretot els adinerats, havien jugat un paper destacat als exèrcits que havien permès ampliar els territoris sota el domini de la ciutat, però havien vist com, per una banda, la seva actuació no era reconeguda amb cap contrapartida política i, de l'altra, les noves terres eren repartides entre els patricis, cosa que tampoc contribuïa a millorar llur situació econòmica, en un moment que la població romana estava augmentant però una bona proporció de la qual no disposava de terres. I si amb això no n'hi havia prou, el 390 aC l'atac dels gals no féu altra cosa que empitjorar encara més la situació.³

Malgrat el manteniment de la tradicional dicotomia de patricis i plebeus, no s'ha d'oblidar que des del patriciat també hi havia algunes figures que mostraven una actitud més receptiva amb relació als interessos i les demandes dels plebeus, si més no d'aquells sectors econòmicament més poderosos i amb els quals podien compartir interessos. Mercès a l'actuació d'aquests elements patricis i, sobretot, a les lluites i pressions dels plebeus,

¹ G. ALFÖLDY, *Historia social de Roma*, Madrid, 1987, p. 40-42.

² G. FORSYTHE, *A critical history of early Rome: from prehistory to the first Punic War*, Berkeley-Los Angeles, 2005, p. 158.

³ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 41.

encapçalades per un conjunt més tost reduït format per les famílies més acabalades,⁴ es començaren a aprovar algunes mesures encaminades a resoldre alguns dels greus problemes que els afectaven i a aplicar una sèrie de decisions que els beneficiaven, particularment a aquells més ben posicionats econòmicament.⁵ D'aquesta manera, per exemple, l'any 367 aC foren aprovades les *leges Liciniae Sextiae*,⁶ que anaven adreçades a millorar la situació econòmica i social dels sectors més desfavorits de la plebs (incidint en les qüestions de l'accés a la terra i dels deutes i la usura, que encara no quedarien ben resolts) i equiparava políticament les seves capes altes amb el patriciat, de manera que a partir d'aleshores també aquests plebeus podien aspirar a ocupar alguna alta magistratura, inclosa el consolat –ja l'any següent el plebeu L. Sexti Laterà detingué aquest càrrec, si bé la decisió, d'acord amb les paraules de Livi, incomodà al sector de la *nobilitas*–⁷ i deixava d'ésser impossible que un plebeu pogués tornar a ocupar algun dia un lloc al Senat, com sembla que ja hauria passat en els temps de la Roma monàrquica.⁸ De fet, la situació que aquestes lleis sancionaven i permetien ja havia començat a manifestar-se l'any abans, quan el dictador P. Manli, d'extracció patrícia, escollí com a *magister equitum* a un plebeu, l'extribú militar C. Licini.⁹ Més tard, l'any 339 aC, les assemblees populars, amb els plebeus rics al capdavant, començaren a obtenir un pes més gran en detriment del Senat gràcies a la *lex Publilia*, que condicionava el vet senatorial contra una decisió dels comicis, de manera que des de llavors calia emetre qualsevol negativa amb un temps prudencial i davant de l'assemblea.¹⁰ El procés d'ascendència dels sectors plebeus seguí l'any 326 aC amb la *lex Poetelia Papiria*, que abolí de manera definitiva l'esclavitud per deutes,¹¹ una xacra que fins aleshores afectava a moltes famílies plebees. La *lex Ouinia*¹² de 312 aC capacitava als censors per tal que s'encarreguessin de cobrir les baixes del Senat, de manera que en cada censura es podia renovar el Senat amb l'ingrés de nous senadors que podien procedir, sense cap mena d'inconvenient, de les files més

⁴ J. M. ROLDÁN, *Historia de Roma. I. La República Romana*, Madrid, 1999, p. 85.

⁵ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 42-45.

⁶ LIVI, 6.34.1-42.3; VALERI MÀXIM 8.6.3; GEL·LI, *Noct. Att.* 20.1.23.

⁷ LIVI 6.42.9 i 7.1.1 (on qualifica a L. Sexti d'*homo nouus*).

⁸ M. C. DIE GOYANES, "La plebe como grupo marginado en el estado romano republicano", *Memorias de Historia Antigua*, 1, 1977, p. 69-71.

⁹ LIVI 6.39.3 i 6.39.8.

¹⁰ LIVI 8.12.14-16.

¹¹ LIVI 8.28.

¹² FEST, F. 246.

acabalades de la plebs i, a més a més, els vots d'aquests senadors plebeus tenien exactament el mateix valor que els dels *patres* tradicionals. Al final d'aquesta centúria s'aprovà –no sense certs intents d'obstrucció per part de la *nobilitas*–¹³ una altra llei, la *lex Ogulnia* (300 aC),¹⁴ que obria la porta als plebeus als càrrecs religiosos del pontificat i l'augurat.¹⁵ Finalment, tot aquest desplegament de drets que beneficiaven als plebeus arribà a la culminació amb la promulgació de la *lex Hortensia* (287 aC), a través de la qual els *plebiscita* adquirien força de llei i, per tant, passaven a ser vinculants per al conjunt de la ciutadania de Roma.¹⁶ Ara bé, tot aquest procés no ha de fer pensar que comportà una democratització de la societat romana, atès que no afavorí al conjunt dels plebeus, sinó sobretot els que formaven part de les elits.

D'aquesta manera, la classe dirigent quedà constituïda ara, al llarg del segle III aC, per la vella aristocràcia patrícia i els elements més preeminents dels vells sectors plebeus, que arribaven a quedar vinculats entre si a través de llaços de parentiu.¹⁷

A més, l'estructura socioeconòmica quedà marcada per una diferenciació més gran i aprofundida que abans, amb unes capes ja riques que eren les principals beneficiàries de l'expansió territorial –no només perquè obtenien més terres, sinó perquè podien desenvolupar una sèrie d'interessos relacionats amb la indústria i el comerç–, per sota de les quals s'estenia una estratificació complexa en la qual la pertinença a un o altre estrat venia definida per un conjunt de criteris: gaudi o no de ciutadania i llibertat (i l'estatut jurídic personal que se'n derivava), riquesa i propietats, possibilitats polítiques i origen familiar.

La ciutadania no era quelcom que estigués a l'abast de tothom. Per posseir la plena ciutadania romana o, el que és el mateix, per obtenir la categoria de *ciuis optimo iure*, hom havia d'ésser un home lliure, adult i haver estat nat en una família de ciutadans romans o bé haver estat beneficiari d'una concessió de ciutadania. Durant l'etapa de l'expansió romana per Itàlia, diverses comunitats, particularment les llatines, havien rebut la ciutadania –per bé que no sempre completa–, sovint com a gratificació pel suport i ajuda prestats en les guerres; aquest és el cas, per posar només un parell d'exemples, de l'etrusca *Caere*, en reconeixement

¹³ LIVI 10.6-8.

¹⁴ LIVI 10.9.1.

¹⁵ LIVI, *per.* 18.

¹⁶ LIVI, *per.* 11; GAI, *Instit.* 1.3; JUSTINIÀ, *Instit.* 1.2.4; *Dig.* 1.2.8.

¹⁷ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 49.

per haver asilat les vestals i el foc sagrat durant l'atac dels gals el 390 aC,¹⁸ o dels cavallers de Càpua per no haver actuat contra Roma en el temps de les guerres llatines.¹⁹ Tanmateix, a mesura que Roma s'anava imposant en diversos territoris extraitàlics i anava esdevenint més poderosa, també es tornava més restrictiva a l'hora d'estendre aquests drets, sobretot a partir de 177 aC,²⁰ com veurem més endavant.

Ser ciutadà comportava gaudir d'un conjunt de drets exclusius, originalment lligats als sectors patricis de la societat i, posteriorment, després de les llargues lluites i tensions socials produïdes a Roma entre inicis del segle V i inicis del III aC, estesos també als sectors plebeus. Malgrat que, com ja hem esmentat més amunt, els principals beneficiaris eren els plebeus més ben posicionats econòmicament, els canvis que aconseguiren introduir comportaren a la llarga una transformació decisiva d'ampli abast. D'acord amb la tradició, fins aquest moment, i arrencant de les èpoques de formació de la comunitat romana, els grups socialment privilegiats eren els patricis, els quals es distingien dels plebeus per haver-se estructurat en *gentes*,²¹ és a dir, famílies extenses que reconeixien un avantpassat comú i que es relacionaven amb altres grups inferiors de l'escala social per mitjà de vincles de clientela.²² Aquesta

¹⁸ ESTRABÓ, 5.2.3; LIVI 5.50.3.

¹⁹ LIVI 8.11.16.

²⁰ E. BADIAN, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford, 1958, p. 149-150.

²¹ CICERÓ, *Top.* 29.

²² CICERÓ, *De Rep.* 2.9.16; J. M. ROLDÁN, "La comunidad romana primitiva, la clientela y la plebe", *Memorias de Historia Antigua*, 2, Oviedo, p. 19-39; M. C. DIE GOYANES, *op. cit.*, p. 69-71. Amb tot, cal advertir que dins de la tradició literària hi ha alguns aspectes que semblen incongruents o que, si més no, són obscurs i han suscitat debats entre els investigadors des d'almenys el temps de B. G. Niebuhr (*Römische Geschichte*, 1811-1832). El fet, per exemple, que els plebeus fossin originalment clients dels patricis es posà en dubte adduint diversos arguments (G. W. BOTSFORD, "Some Problems Connected with the Roman Gens", *Political Science Quarterly*, vol. 22, 4, 1907, p. 669-677), de la mateixa manera que la vella distinció de tres grups diferents de persones lliures dins de la societat romana arcaica: patricis, plebeus i clients. Segons la visió que es desprèn dels textos de l'antiguitat, els patricis constituïrien un sector privilegiat format per individus dotats d'una dignitat de la qual els plebeus, situats en un pla social inferior, n'estaven mancats. Els clients, per la seva banda, serien gent que es trobaria en una situació de dependència envers el patriciat tot i tractar-se també d'individus lliures (*uid.* G. W. BOTSFORD, "The Social Composition of the Primitive Roman Populus", *Political Science Quarterly*, vol. 21, 3, 1906, p. 498-507). Per intentar explicar l'origen i l'evolució de la distinció entre patricis i plebeus s'han fet multitud de propostes: Meyer, seguit per autors com Botsford, era del parer que hi hauria hagut un moment més o menys dilatat en el qual es formaria el patriciat, durant el qual ja existirien les *gentes*, que s'escindirien en patricies i plebees en funció de la sort dels seus membres; així, aquelles branques que haurien aconseguit mantenir la seva riquesa i posició social haurien esdevingut patricies, mentre que aquelles que les haurien perdut, haurien quedat reduïdes a la condició plebea (E. MEYER, *Geschichte des Alterthums*, vol. 2, Stuttgart, 1893, p. 516-521; G. W. BOTSFORD, "Some Problems Connected...", p. 690-691). Posteriorment, quan ambdós grups ja havien quedat tancats i definits, hi havia *gentes* o branques familiars que, com a conseqüència d'una pèrdua de posició socioeconòmica, podien ésser degradades a través del mecanisme de la *transitio ad plebem* (R. E. A. PALMER, *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge, 1970, p. 249 i 293; R. F. VISHNIA, "The *transitio ad plebem* of C. Servilius Geminus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 114, 1996, p. 289-298), cosa que podria explicar –però no de manera sistemàtica– que

estructura, que tenia vessants econòmiques, socials i polítiques, fonamentava també uns drets gentilicis que venien determinats per la pertinença o no a una *gens*. En canvi, a partir d'inicis del segle III aC la situació havia canviat de tal manera que el vell dret gentilic quedà en un segon terme en favor del dret de ciutadania; així, amb independència del fet que hom hagués nascut en una família patrícia o plebea, gaudia d'uns drets determinats sempre, és clar, que reunís les condicions abans esmentades per tal d'ésser considerat ciutadà. Aquests drets eren de dues menes: per una banda, hi havia els dos drets polítics fonamentals, el *ius suffragii* i el *ius honorum*, que permetien votar i poder optar a la candidatura d'una magistratura, respectivament; de l'altra, un conjunt de drets cívics: el *ius provocationis*, que era el dret d'apel·lar al poble contra la sentència capital emesa per un magistrat (a excepció del dictador);²³ el *ius commercii*, que era la capacitat jurídica d'adquirir, conservar i transmetre propietats; el *ius conubii*, que permetia contreure matrimoni de dret civil, reconegut jurídicament; el *ius actionis*, que permetia participar en litigis judicials, com a demandant o com a demandat; el *ius militiae*, que era el dret de participar a l'exèrcit com a legionari; i, finalment, el *dominium*, que era el dret a la propietat absoluta i exclusiva del propietari sobre béns immobles i mobles.²⁴ Les dones lliures també podien ésser considerades ciutadanes, per bé que estaven sotmeses a una restricció dels drets públics (*ius honorum*, *ius suffragii* i *ius provocationis*),²⁵ que no els permetia de poder participar a la vida política, ni activament ni passiva. Pel que fa als menors, tant els nens com les nenes nascuts en el si d'una família de ciutadans lliures i reconeguts pel *paterfamilias* com a tals no tenien consideració de *ciues* fins que arribaven a l'edat adulta, quan eren inscrits formalment als registres del *tabularium*. En el

en un moment determinat es documentin branques plebees d'algunes *gentes*. Altres investigadors han intentat identificar els sectors patricis i els plebeus emfasitzant aspectes concrets, com per exemple R. E. Mitchell, qui ha considerat com a element clau per definir els patricis arcaics –i, més concretament, els *patres* o senadors– la religió: aquells *patres* serien fonamentalment sacerdots que maldarien per desenvolupar una estructura ideològica encarada a crear un monopoli secular. És a dir, a partir del predomini en l'àmbit religiós, els patricis acapararien també el poder polític i n'exclourien els plebeus. Mitchell, per tant, explicaria el conflicte dels ordes des de la vessant ideològica i religiosa, però sense negar els conflictes socials, econòmics i polítics esdevinguts durant bona part de l'època republicana (R. E. MITCHELL, "The Definition of *patres* and *plebs*: An End of the Struggle of Orders", K. A. RAAFLAUB (ed.), *Social Struggles in Archaic Rome*, Malden-Oxford-Carlton, 2005, p. 150-151).

²³ LIVI 2.18.8. L'excepció, amb tot, desaparegué el 300 aC en promulgar-se la *lex Valeria de provocatione* (LIVI 10.9.3).

²⁴ F. BETANCOURT, *Derecho romano clásico*, Sevilla, 2007, p. 57-58; H. T. PECK, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York, 1898, s. u. Civitas.

²⁵ JUSTINIÀ, *Dig.* 50.17.3.

cas dels nens, aquest moment es trobava a l'entorn dels setze o disset anys, quan esdevenien aptes per entrar a l'exèrcit; aquest trànsit quedava representat amb l'abandonament dels atributs propis de la infantesa (les anomenades *insigniae pueritiae*): la *bullae* i, en el cas de les famílies més ben posicionades econòmicament i social, la substitució de la *toga praetexta* per la *toga pura*. En el cas de les nenes, es considerava que deixaven la infantesa i esdevenien adultes quan contreien matrimoni i, per tant, deixaven d'estar sotmeses a l'autoritat del *paterfamilias* per estar-ho a la del marit.²⁶

Un restringit cercle de ciutadans *optimo iure* gaudia, a més a més, d'algun dret privatiu de la seva posició aristocràtica, el *ius imaginum*, que concedia el privilegi a homes i dones *nobiles* (en un principi només patricis i més endavant també plebeus) de tenir les *imagines* o màscares (inicialment de cera) dels seus avantpassats il·lustres, que solien estar acuradament exposades en cambres preeminents de les cases. Aquestes imatges no només eren emprades per recordar els predecessors, sinó que servien per fer-los participar en determinades cerimònies familiars, tal i com descriu Polibi de manera minuciosa,²⁷ com ara als sacrificis o als funerals.

La possessió o no dels drets de ciutadania és d'importància cabdal, ja que era la base a partir de la qual s'establien les relacions jurídiques entre els mateixos habitants de Roma – que ni tots tenien drets ni tots els que en tenien gaudien exactament dels mateixos drets– i entre els ciutadans romans i la resta de les poblacions, no només llatines o itàliques, sinó del conjunt del Mediterrani. És a partir de les categories jurídiques que Roma desenvolupà durant l'època de l'expansió republicana un complex sistema de relacions que afavoria o perjudicava més o menys a les altres comunitats amb les quals tenia contacte. Això es veu sobretot en els diversos estatuts que els romans els assignaven i que els permetia tenir més o menys autonomia i llibertat. En aquest sentit, per sota de la condició de ciutadà romà hi havia la de ciutadà llatí (*ciuis minuto iure*), que disposava de la major part dels drets cívics (*ius conubii*, *ius commercii*, etc.) i, malgrat que no gaudia dels drets polítics, en tenia un altre de gran importància, el *ius migrandi*, que era una porta oberta a la promoció jurídica, atès que implicava que qualsevol ciutadà llatí que anés a residir a Roma i fos inscrit al cens podia

²⁶ H. W. PRESTON, *The private life of the Romans*, 2009, p. 64-65.

²⁷ POLIBI 6.53; cf. també PLINI 35.2.

obtenir la ciutadania romana.²⁸ El procediment censal era força simple: quan pertocava elaborar el nou cens, només calia presentar-se davant delsensors i fer una declaració, sota jurament, en la qual havia de constar el nom i l'edat del ciutadà, els fills que tenia, els clients i les possessions (esclaus, armes o béns de qualsevol mena, tant immobles com mobles).²⁹ Amb aquestes dades, els magistrats inscrivien els nous ciutadans i els distribuïen en la centúria que els pertocava d'acord amb les seves rendes i en la tribu que consideressin escaient. Al llarg del segle II aC, com veurem, el *ius migrandi* comportà algunes implicacions greus, tant per a les comunitats llatines com la romana, que menarien les autoritats de la Urbs a actuar en alguna ocasió de manera dràstica.³⁰

Llibertat i drets jurídics eren dos conceptes que anaven estretament lligats, fins al punt que no s'entenia l'una sense els altres i viceversa: no hi podia haver drets sense llibertat personal ni hom podia ser lliure i estar mancat de cap mena de dret. Fins i tot aquells individus lliures que procedien d'altres comunitats no romanes ni llatines, els *peregrini* o estrangers, disposaven de la seva pròpia ciutadania i, a les seves poblacions d'origen, gaudien i exercien els drets que n'emanaven, que es fonamentaven en el *ius gentium* particular.³¹ En relació amb els ciutadans romans, en termes generals, a aquells no se'ls reconeixia ni els *ius conubii* ni el *ius commercii*, de manera que, legalment, els *peregrini* no podien casar-se amb ciutadans romans ni tampoc els estava permès d'adquirir, tenir ni transmetre propietats procedents de ciutadans romans. Tanmateix, això no implica que *ciues* i *peregrini* no tinguessin cap mena de relació, com es desprèn del fet que els segons afluïren a Roma en un nombre progressivament creixent, tal i com testimonia la creació, l'any 242 aC, de la figura del *praetor peregrinus*, encarregat dels litigis entre *peregrini* i entre *peregrini* i *ciues*.³²

Fins ara ens hem referit a individus que gaudien de llibertat i d'una forma o altra de ciutadania, però a Roma també hi havia qui no havia tingut mai llibertat ni cap dret cívic ni, molt menys, polític, a diferència dels ciutadans. Aquests, els esclaus i les esclaves, estaven relegats a la part més baixa de l'escalafó social i, de fet, des del punt de vista jurídic, no eren altra cosa que una possessió dels seus amos i mestresses i, com a tals, els estava vetat, d'acord

²⁸ P. LÓPEZ BARJA i F. J. LOMAS, *Historia de Roma*, Madrid, 2004, p. 136.

²⁹ P. CAÑAS, "Aspectos jurídicos del censo romano", *Boletín de la Facultad de Derecho. UNED*, 26, 2005, p. 458-460.

³⁰ LIVI 39.3.4-6 i 41.9.7-12.

³¹ GAI, *Institut*. 1.1.

³² POMPONI, *Libro singulari enchiridii* D. 1.2.2.28.

amb la llei, de posseir béns de cap mena, malgrat que alguns amos els donaven un petit *peculium*,³³ i els llaços familiars entre esclaus, en el cas que es donessin, no eren reconeguts.³⁴ Malgrat la seva existència a la societat romana en èpoques anteriors al procés d'expansió mediterrània, tal i com testimonia i regula la llei de les XII Taules,³⁵ sembla que el seu nombre s'incrementà desmesuradament durant el segle II aC com a conseqüència de les guerres continuades a l'exterior.³⁶

Passem ara a examinar el segon paràmetre que hem definit per caracteritzar la societat romana: la riquesa. Com qualsevol societat preindustrial, aquesta fonamentava la seva economia en l'agricultura. Tanmateix, no tots els romans tenien ni la mateixa fortuna ni la mateixa facilitat per accedir a la terra, de manera que els elements més rics eren sempre els que hi tenien un accés més directe. Convé que ens aturem aquí un moment per aclarir el concepte de ric. Atenent al que diuen les fonts literàries, a l'alçada del segle III aC els romans rics eren, de fet, força humils: Valeri Màxim exposa que quan arribaren a Roma uns legats samnites, es presentaren al davant de M' Curi Dentat i el trobaren menjant en un *ligneo catillo*.³⁷ A més a més, fa tot l'efecte que Curi es mostrava orgullós de la seva modèstia, atès que rebutjà els cinquanta *iugera* de sòl sabí que li volia donar el Senat i n'acceptà tan sols set.³⁸ Semblantment, C. Fabrici, un dels censors de l'any 275 aC, disposava d'uns béns aparentment modestos: declarava posseir tan sols cinc lliures d'argent, deu de bronze i deu esclaus³⁹ i el seu *collega* a la censura, C. Emili *Papus* també destacava per l'escassa plata que tenia a casa seva.⁴⁰ I, de la mateixa manera que Curi, Fabrici també declarava posseir una granja molt petita i una casa que no sobresortia precisament per les seves dimensions.⁴¹ Més endavant Sèneca subratlla que Escipió Africà treballava personalment la seva pròpia terra i que vivia en unes condicions molt humils.⁴² Si acceptem les paraules dels autors de l'antiguitat, es produí un salt enorme en el grau de riquesa de l'aristocràcia en els darrers tres segles de la República, però

³³ FEST, s. u. *Peculium*.

³⁴ ULPiÀ, *Frag.* 5.5; K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, Barcelona, 1998, p. 41.

³⁵ *Lex XII Tabularum* 1.14 i 12.

³⁶ APIÀ, *Bel. ciu.* 1.7.

³⁷ VALERI MÀXIM 4.3.5.

³⁸ CICERÓ, *Sen.* 55; VALERI MÀXIM 4.3.5.

³⁹ VALERI MÀXIM 4.3.6 I 4.4.3.

⁴⁰ VALERI MÀXIM 4.4.3.

⁴¹ DIONÍS 19.15.1.

⁴² SÈNECA MIN., *Ad. Luc.* 86.5.

realment fou així? No sembla que es pugui dubtar de les diferències entre els rics del segle III aC i els de finals del segle II aC i inicis del I aC, tenint en compte que els primers vivien en una època en què l'expansió mediterrània encara no s'havia ni plantejat o, en tot cas, tot just començava i, per tant, la gran aflluència de béns i riqueses procedents de les conquestes encara no s'havia donat i els aristòcrates romans no s'envoltaven dels luxes dels quals sí fruïren llurs descendents. Ara bé, no hem de perdre de vista que tots els autors que parlen d'aquests i altres personatges marcats per la frugalitat escrivien, en general, molt temps després, amb la qual cosa no deixa d'ésser possible que reelaboressin les seves vides per compondre uns models morals exemplars. Que els rics del segle III aC no eren ben bé tan humils com pretenen fer creure les fonts literàries queda demostrat per elements com les condicions de riquesa per a ser inscrit al cens, l'existència de les guerres d'expansió per Itàlia –que també comportaven l'arribada de botins generosos– o el nombre d'esclaus i lliberts, que havia d'ésser elevat, tal i com es desprèn de les quantitats recaptades per les manumissions.⁴³ De fet, fins i tot alguns dels mateixos autors antics posen de manifest que la modèstia dels rics no era, al capdavant, tan accentuada: Polibi explica clarament que Emília, la dona d'Emili Paulus, fou beneficiària d'una enorme herència que li havia llegat la vídua d'Escipió Africà.⁴⁴ Així doncs, podem considerar que els rics del segle III aC eren individus que, tot i estar mancats de grans luxes, disposaven de certes fortunes que estaven materialitzades potser no massa en metalls preciosos però sí en terres i esclaus.

Entre els romans més acabats hi havia les famílies dels tres centenars de ciutadans que formaven part del Senat, que es comptaven entre els més grans propietaris. De fet, un dels pilars sobre els quals se sustentava la posició privilegiada dels senadors era la base econòmica, fonamentada en les propietats terratinents. A partir del que explica Livi, sembla que, si més no a les darreries del segle III aC, per ésser ben considerat, sobretot als ulls dels seus companys d'estament, el senador havia d'ésser un home acabat, però no totes les formes d'enriquiment es consideraven igual de dignes: calia que les rendes sortissin fonamentalment de la possessió de terres.⁴⁵ Això no significa que els senatorials no tinguessin cap mena d'interès en altres

⁴³ W. V. HARRIS, *Guerra e imperialismo en la Roma republicana, 327-70 a.C.*, Madrid, 1989, p. 64-66 i 264-265, on recull més exemples de la riquesa dels aristòcrates romans d'aquesta època.

⁴⁴ POLIBI 33.26.2-5 i 33.28.8-9.

⁴⁵ LIVI 21.63.3.

sectors econòmics que podien comportar nombrosos guanys i un increment de llur riquesa, com ara la producció artesanal i el comerç. Però, com a grup, consideraven que la tinença de la terra era el que els distingia de la resta de la societat, allò que els dotava de la dignitat i el prestigi consubstancials a la seva posició i, per tant, no es podien rebaixar a dedicar-se, com feien altres membres de la societat situats per sota d'ells, a altres activitats. A més a més, la possessió de la terra tenia l'avantatge que no comportava tants riscos com el comerç, sempre subjecte a tota mena de vicissituds (sobretot maltempsades i pirateria) que podien fer naufragar qualsevol operació. Paral·lelament, les propietats immobles constituïen la manera més segura de mantenir la riquesa aconseguida, atès que, a diferència dels béns mobles, ni perdien valor ni podien ésser robades.⁴⁶

En aquells moments, les propietats terratinents es trobaven concentrades principalment al territori de l'*ager Romanus*, que comprenia els terrenys de la Itàlia central que havien pertangut tradicionalment als romans i que havien expandit com a conseqüència de les primeres guerres de conquesta, des del mar Tirrè a l'Adriàtic.⁴⁷ No sembla que, en aquest període, hi haguessin ja latifundis, malgrat que alguns propietaris podien tenir terrenys més o menys extensos,⁴⁸ que serien treballats per ells mateixos i llurs famílies, amb l'ajuda d'alguns esclaus i, en els moments de més feina, segurament també de jornalers.

No vol dir això que a la Roma republicana només les famílies senatorials tenien terrenys, perquè els integrants d'altres sectors, ja fossin més humils o més benestants, també podien posseir-ne, per bé que eren propietaris de parcel·les més reduïdes, allunyades de les superfícies més àmplies en mans de l'alta aristocràcia. Els camperols, al capdavall, constituïen el grup més nombrós dins de la societat romana, i se'n trobaven, deixant de banda els rics terratinents, de tota mena i condició, des de pagesos més o menys acomodats a d'altres que es trobaven lligats a la noblesa per forts vincles de dependència; així mateix, cal tenir present que no tots els pagesos disposaven de terres pròpies per conrear, ja que, com posa de manifest Cató al seu tractat agronòmic,⁴⁹ també hi havia jornalers que es posaven al servei dels

⁴⁶ S. T. ROSELAAR, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, tesi doctoral inèdita, Leiden, 2009, p. 180.

⁴⁷ Ja hem vist més amunt l'exemple de M' Curi Dentat, que rebé unes parcel·les al territori sabí (VALERI MÀXIM 4.3.5). Cf. S. T. ROSELAAR, *Public land...*, p. 182.

⁴⁸ W. V. HARRIS, *op. cit.*, p. 264-265.

⁴⁹ CATÓ, *De agri cult.* 5.4.

propietaris que els requerien. Per altra banda, la necessitat de terres havia empès, ja avançat el segle IV aC, els romans a obtenir el control de nous territoris, primer en l'entorn immediat de Roma i, de mica en mica, més enllà. Aquestes terres annexionades podien ésser repartides entre ciutadans romans de manera col·lectiva a través de la deducció d'establiments colonials, amb la qual cosa tant els sectors plebeus (així com els patricis) mancats de terres com l'aristocràcia terratinent senatorial es podien beneficiar, els uns perquè accedien a la propietat i els altres, perquè veien que amb l'annexió de noves terres no caldria repartir les que ja es tenien i fins i tot podien ampliar llurs finques.⁵⁰ Amb tot, els principals beneficiaris no eren tant els pagesos petits i mitjans com els propietaris rics.⁵¹

Tenim, per tant, un grup econòmic format per persones més o menys enriquides, que fonamentaven principalment la seva fortuna en la terra. Dins d'aquest es trobaven tant els membres del Senat com els *equites*,⁵² que sovint pertanyien a les mateixes famílies i compartien interessos, no només relacionats amb les propietats agràries, sinó que podien estendre's també cap a altres activitats econòmiques, més vinculades a la producció industrial i el comerç. És lògic que els grans terratinents destinessin els excedents al mercat, ja fos venent directament els productes del camp o bé transformant-los en altres productes derivats que, per al seu emmagatzematge i comercialització requerien l'ús d'atuell apropiats, que eren més barats si eren fabricats per ells mateixos que no pas si eren comprats a tercers. Amb tot, també

⁵⁰ U. ESPINOSA RUIZ, "Crear ciudades y regir el mundo; una síntesis sobre el papel de las colonias en la expansión territorial de Roma", *Iberia*, 7, 2004, p. 129-130.

⁵¹ W. V. HARRIS, *op. cit.* p. 59-60.

⁵² En origen, *eques* era el nom que rebia aquell ciutadà que havia rebut la distinció de disposar d'un cavall cedit i mantingut per l'estat. Es tractava de persones dotades d'una fortuna remarcable que, suposadament, integrarien les primeres divuit centúries del dit sistema servià; tot i que la tradició literària vol que aquest ordenament de la població d'acord amb criteris censataris sigui una iniciativa del rei Servi Tul·li, no hi ha indicis que permetin dur-lo a una època més reculada de la segona meitat avançada del segle IV aC (J. C. DOMÍNGUEZ PÉREZ, "Nueva composición y origen social de los cuadros políticos dirigentes en la Roma de los siglos IV i III a.C.", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 14, 2002, p. 97-98). Els *equites* formaven part dels cossos de cavalleria de l'exèrcit legionari, juntament amb altres ciutadans d'estatus similar però als quals no s'havia premiat amb l'*equus publicus* i, per tant, havien d'aportar el seu propi *equus priuatus* (C. NICOLET, *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.) Tome 1. Définitions juridiques et structures sociales*, París, 1974, p. 54-55; J. M. ARBIZU, *Res publica oppressa. Política popular en la crisis de la República (133-44 a.C.)*, Madrid, 2000, p. 27). Malgrat que, com els senadors –als quals molts *equites* estaven units per llaços de parentiu–, basaven la seva riquesa en la propietat de la terra, tenien un ventall més ampli d'interessos econòmics, com l'artesanía, el comerç o les finances. En aquest sentit, la promulgació del plebiscit claudi (218 aC) afavorí aquells que invertien en empreses mercantils, perquè eliminà (si més no, *de iure*) la competència que podia suposar l'estament senatorial (J. M. ARBIZU, *ibid.*). Com veurem més endavant en aquest mateix capítol, l'orientació vers els negocis portà, vers el final de l'època republicana, a assimilar aquest sector de ciutadans privilegiats amb els *publicani*, tot i que des del punt de vista social no tenien gaire res a veure.

hi havia qui, més que buscar els beneficis econòmics recolzant-se en la tinença de la terra ho feia essent propietari de tallers artesanals o dedicant-se als afers financers i comercials. De fet, des de les darreries del segle III aC s'aprecia un canvi que porta a una distinció més marcada entre els integrants d'aquests grups, en primer lloc per la promulgació de la *lex Claudia de naue senatorum*, que exclouïa als senadors i llurs fills de les activitats comercials de més volum; i, en segon lloc, perquè el nombre de comerciants (i la riquesa de molts d'ells) s'incrementà, en part mercès a les necessitats generades per les guerres i, sobretot, la segona guerra púnica, que portà la República a recórrer als grans financers privats per tal de fer front a les despeses.⁵³ Més endavant, aquests sectors també es beneficiarien de l'expansió mediterrània per les àmplies possibilitats comercials que comportava. Tot plegat els permetia obtenir grans beneficis que els portava a assolir una riquesa prospera, equiparable i, fins i tot, en alguns casos, superior a la de l'alta aristocràcia senatorial.⁵⁴

Per sota d'aquest primer grup de grans propietaris terratinents i industrials n'hi havia un segon, constituït pel que podríem anomenar una classe mitjana alta, marcada per un grau de riquesa menor, però suficient com per poder posseir finques o tallers artesanals més modestos i per dedicar-se al comerç, encara que fos a una escala menor. En un tercer nivell, i formant una classe mitjana baixa, es trobaven els treballadors de petits tallers, persones humils que o bé havien perdut o bé no havien arribat a tenir mai els vincles amb la terra. Finalment, a la base d'aquesta estructuració social hi havia els sectors més pobres, formats per aquells que no tenien res o gairebé res, és a dir, els ciutadans que no tenien prou recursos com per ésser propietaris i els esclaus.

En estreta relació amb la riquesa hi havia les possibilitats polítiques de cadascú. En teoria, qualsevol ciutadà *optimo iure* podia tenir aspiracions polítiques pel fet de posseir els drets corresponents; tanmateix, això, en realitat, no era així, perquè a Roma tothom qui pretengués seguir la carrera política se l'havia de costejar amb els seus propis recursos, de manera que l'exercici del *ius honorum*, a la pràctica, restava limitat només a aquells individus que gaudien d'una posició econòmica prou folgada.⁵⁵ D'aquesta manera, fins i tot després de

⁵³ POLIBI 14.7.2 i s.; LIVI 23.49 i 24.18.10.

⁵⁴ C. NICOLET, *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.)*. Tome 1. Définitions juridiques et structures sociales, París, 1974, p. 55-66.

⁵⁵ A. DOSSI, *Così votavano i Romani. Il sistema elettorale*, Roma, 2004, p. 46.

superar les tensions entre patricis i plebeus la societat seguia estant dominada per un clar component aristocràtic, com bé palesa la principal institució política i social, el Senat. Gràcies a la seva potència econòmica, prestigi social i influència (que s'estenia a la resta de la societat a través de les relacions clientelars), els senadors tenien a les seves mans la major part del poder⁵⁶ i podien exercir un determinat control sobre les assemblees populars, amb la intenció d'aconseguir prou recolzament polític per assolir els seus objectius.⁵⁷ La classe senatorial no era tota homogènia, atès que al seu interior hi havia distincions entre aquells que procedien d'una vintena de famílies molt prestigioses amb avantpassats que ja havien detingut el consolat –que formaven l'exclusiu grup de la *nobilitas*–⁵⁸ i aquells que no tenien un llinatge tan brillant. Malgrat tot, aquest no era un grup tancat, sinó que durant la tercera centúria permetia que aquells membres més capaços d'altres famílies amb una posició social no tan elevada i que no comptaven amb avantpassats que haguessin ocupat cap magistratura, els anomenats *noui homines*, poguessin accedir-hi. Aquests personatges, que maldaven per aconseguir dur a terme un destacat *cursus honorum*, tendien a mostrar certa inclinació cap a les posicions dels sectors populars –especialment els liderats i representats pels tribuns de la plebs–, com foren els casos, per una banda, de M' Curi Dentat, el vencedor dels sabins (290 aC),⁵⁹ qui pretenia repartir l'*ager publicus* obtingut entre els més humils i xocà amb l'oposició del Senat; i de l'altra, de C. Flamini, que ja al darrer terç del mateix segle volia seguir una línia similar, en aquesta ocasió relacionada amb les terres annexionades a la rica plana padana.⁶⁰

Els senadors no només pretenien controlar altres sectors socials, sinó que també es vigilaven els uns als altres per mitjà de diversos mecanismes que perseguien la meta d'evitar que algun membre de la *nobilitas* destaqués excessivament pel damunt de la resta i, per tant, es trenqués la solidaritat de classe i adquirís massa poder en detriment dels altres. És en aquesta clau que s'ha de llegir la *lex Claudia de naue senatorum* de 218 aC:⁶¹ no només es tractava de mantenir la situació i l'equilibri del Senat, sinó que la mesura assenyalava un punt

⁵⁶ POLIBI 6.13.

⁵⁷ A. DOSSI, *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*, Mursia, 1999, p. 77-79.

⁵⁸ Les tradicionals *gentes* patrícies eren: l'*Aemilia*, la *Claudia* (amb una branca plebea), la *Cloelia*, la *Cornelia*, la *Fabia*, la *Furia*, la *Iulia*, la *Manlia*, la *Nautia*, la *Papiria* (amb una branca plebea) la *Postumia*, la *Quinctia*, la *Quinctília*, la *Sergia*, la *Serúlia*, la *Sulpicia*, la *Ualeria* i la *Ueturia* (G. FORSYTHE, *op. cit.*, p. 158).

⁵⁹ COLUMEL·LA, *De re rust.* pref. 14 i 1.3.10; FRONTÍ, *Strat.* 4.3.12.

⁶⁰ POLIBI 2.21.7-8; LIVI 21.63.2; VALERI MÀXIM 5.4.5.

⁶¹ LIVI 21.63.3 i s.

d'inflexió que començava a apuntar un cert tancament de l'organisme en si mateix, atès que implicava que els individus que s'enriquessin a partir de les activitats industrials i mercantils no podrien accedir-hi mai, per molta fortuna que tinguessin i, en definitiva, era un mitjà que mantenia el control del Senat en les tradicionals famílies terratinents romanes.

Malgrat tot, no només els descendents de famílies *nobiles* comptaven amb possibilitats polítiques, sinó que també altres ciutadans que ocupaven posicions benestants podien aspirar a exercir plenament el seu *ius honorum* i presentar la seva candidatura per a algun càrrec públic. Aquest és el cas, com ja hem vist, dels *noui homines* i, en general, de tots aquells ciutadans amb prou patrimoni per pagar l'onerosa carrera política.⁶²

Allò que sí podia fer el conjunt dels ciutadans, tant si eren rics com modestos, era exercir el seu *ius suffragii* en el marc dels *comitia*. Ara bé, també aquí els sectors amb una importància més marcada eren els dels individus rics; per començar, als *comitia centuriata*, que eren els més rellevants pel fet d'elegir els magistrats *cum imperio*, els primers que votaven sempre eren els membres de les centúries pertanyents a les classes amb major cens i, un cop assolida la majoria dels vots (cosa que, d'acord amb el que expliquen Livi i Dionís d'Halicarnàs, passava freqüentment quan havien votat els *equites* i la primera classe o, com a molt, la segona), el procés electoral s'aturava.⁶³ El pes i la influència política dels propietaris rics es feien sentir també als *comitia tributa*, on el resultat de les eleccions depenia sobretot de la seva voluntat, atès que els terratinents estaven adscrits a qualsevol de les tribus rústiques, que representaven, cada vegada més a mesura que avançava el temps i se'n creaven de noves fins assolir el nombre de trenta-una, una xifra molt superior a les quatre tribus urbanes, dins les quals es trobaven els habitants de la ciutat, generalment persones més humils (incloent-hi els lliberts) i mancades de terres. A més a més, intentaven exercir llur influència sobre els principals magistrats que escollien els *concilia plebis*, els tribuns de la plebs, que eren unes figures molt poderoses en tant que posseïdors del *ius intercedendi* i el *ius auxilii*, i que inicialment havien aparegut per fer front als abusos del patriciat contra els plebeus i, més endavant, de la noblesa contra els sectors populars. Per tot plegat, no sembla tampoc que el

⁶² G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 79-81; A. LINTOTT, "Electoral Bribery in the Roman Republic", *JRS*, 80, 1990, p. 3-6; A. YAKOBSON, *Elections and Electioneering in Rome. A Study on the Political System of the Late Republic*, Stuttgart, 1999, p. 201 i s.

⁶³ LIVI 1.43.10-11; DIONÍS 7.59.3-8.

populus de Roma es mostrés, en general, massa interessat a participar en uns sufragis en els quals tenia una migrada capacitat d'elecció.⁶⁴

Finalment, quant als orígens familiars, cal partir de la distinció bàsica que feia el jurista Gai sobre les menes d'homes, entre *liberi* i *serui*.⁶⁵ Així, podem diferenciar entre els fills dels homes i dones lliures i els d'aquelles i aquells que no eren lliures. Els primers naixien en el marc d'una família reconeguda legalment, mentre que els altres no. Dins del primer grup també es podia trobar una diferència clara entre els fills de famílies patricies i els de famílies plebees, que amb el pas del temps tendí a diluir-se, per bé que no en tots els aspectes. Les diferències no venien tant de la riquesa (ja hem vist que hi havia patricis rics, així com també plebeus, tot i que, en general, dóna la sensació que els humils i pobres es trobaven només entre els plebeus, mentre que al patriciat no n'hi havia, per bé que els escriptors de l'antiguitat aporten alguns testimonis de la seva existència⁶⁶), com d'altres factors, com ara les capacitats polítiques o la religió. Del primer ja n'hem parlat anteriorment: als primers moments als plebeus no els estava permès de participar a les altes instàncies polítiques de Roma, per bé que de mica en mica els dos ordes es van anar equiparant. Pel que fa a la qüestió de la religió, patricis i plebeus tenien alguns déus i cultes propis: els darrers, per exemple, sentien una gran veneració per Ceres, fins al punt que el seu temple principal, bastit a l'Aventí, estava dedicat a la deessa de l'agricultura, que formava una tríade pròpia juntament amb les deïtats *Liber* i *Libera*.⁶⁷ La inicial preeminència social i política del patriciat donà, però, més relleu a les seves formes religioses, de manera que quedà establert que els principals sacerdocis (sobretot els flaminats de Júpiter, Mart i Quirí)⁶⁸ havien d'ésser ocupats necessàriament per patricis.⁶⁹ I aquesta tradició es mantingué durant la resta de l'etapa republicana, per bé que, com ja hem vist, alguns càrrecs de caràcter religiós s'obriren als plebeus com a conseqüència de les pressions que exercien els sectors més adinerats i que aspiraven a compartir l'espai del patriciat; en qualsevol cas, malgrat aquestes consecucions, els sacerdocis seguien restringits a

⁶⁴ H. H. SCULLARD, *A History of the Roman World, 753 to 146 B.C.*, London-New York, 2003, p. 129-130.

⁶⁵ GAI, *Institut.* 1.9.

⁶⁶ Tant Livi com Dionís palesen la pobresa de L. Tarquici (o Tarquini) Flac, elegit per L. Quinci Cincinnat per a ser el seu *magister equitum* el 458 aC (LIVI 3.27.1-2 i DIONÍS 10.24.3). Gairebé a l'altre extrem de l'època republicana, Plutarc assenyala que Sul·la havia nascut al si d'una família patricia però pobre (PLUTARC, *Sul.* 1.1).

⁶⁷ LIVI 3.55.7, 10.23.13.

⁶⁸ GEL·LI, *Noct. Att.* 10.15.

⁶⁹ CICERÓ, *Dom.* 38. En aquest passatge l'orador inclou una llista de tots els càrrecs religiosos que eren ocupats per patricis: el *rex sacrorum*, els *flamines*, els *Salii* i els *interreges*.

l'aristocràcia. Per tant, néixer en una família o una altra determinava la vida i les possibilitats de cada individu, atès que no era el mateix fer-ho al si d'una família de l'aristocràcia senatorial que d'una família camperola modesta o, no cal dir-ho, de pares esclaus.

En conjunt, doncs, veiem que la societat romana anterior a les darreries del segle III aC es va anar constituint en una complexa estructura formada per diferents grups o sectors. Per començar, hi havia un grup, quantitativament reduït, d'*ingenui* amb la categoria jurídica de *ciues optimo iure*, amb una riquesa notable que els obria les portes tant a la gran propietat terratinent com a les magistratures de Roma i que els permetia seguir un *cursus honorum* que podia culminar amb la seva entrada al Senat; el fet d'ésser descendents d'antics magistrats curuls, a més a més, els concedia el privilegi del *ius imaginum* i, en definitiva, els atorgava un gran prestigi i dignitat. Aquest era el grup de la *nobilitas*, format tant per elements patricis com plebeus. Immediatament per sota hi havia una capa formada per individus que compartien bona part del perfil dels anteriors, en el sentit que també eren *ingenui*, *ciues optimo iure*, acabats i amb terres i amb àmplies possibilitats polítiques, però que estaven mancats dels privilegis especials de la més alta aristocràcia. Al seu costat hi havia altres ciutadans que, en comptes de fonamentar les seves rendes en la terra ho feien sobretot en les activitats industrials i mercantils i, per tant, per molta fortuna que aconseguissin i per molt que s'esforcessin a seguir el *cursus honorum*, ho tenien molt difícil per accedir al Senat. Al seu dessoria hi havia una àmplia capa de ciutadans, ja fossin posseïdors de tots els drets o només d'una part, amb una gradació interna pel que fa a la riquesa, que o bé eren petits propietaris de terres o bé residien a ciutat i treballaven als tallers artesanals (entre els quals hi trobaríem lliberts); en qualsevol cas, els seus recursos i/o els seus drets no els permetien habitualment tenir aspiracions polítiques i, malgrat que disposessin del *ius suffragii*, rarament l'exercien. El sector més humil de ciutadans lliures estava format per aquells que no disposaven de terres (perquè no les havien tingudes mai o perquè les havien perdudes, per exemple com a conseqüència d'algun deute) ni de cap mena de patrimoni ni propietat i que esperaven trobar a la ciutat algun mitjà per sobreviure i, amb sort, millorar la seva penosa situació; no cal dir que aquests no tenien la més mínima possibilitat política. Finalment, a la banda més inferior d'aquesta estructura social hi havia aquelles i aquells que ni eren lliures, ni tenien drets polítics ni cívics, ni propietats i que, jurídicament, no eren res més que un objecte, una possessió dels

seus amos i mestresses. Aquests, els esclaus, l'única esperança que tenien era que algun dia fossin enfranquits, esdevinguessin lliures, ciutadans i, per tant, adquirissin la capacitat d'ésser propietaris i, fins i tot, de tenir el dret de vot. Encara que ells gaudirien d'una ciutadania rebaixada, almenys els seus fills ja serien reconeguts com a ciutadans romans de ple dret.

2.1.2. *L'impacte de la segona guerra púnica: la societat de la Roma en expansió (segle II aC)*

El mateix esdeveniment que va portar els romans a conèixer i prendre interès per la península Ibèrica, la segona guerra púnica, va marcar un punt d'inflexió cabdal en el desenvolupament de llur pròpia societat. Després de sortir d'aquell conflicte, Roma havia esdevingut l'única gran potència del Mediterrani occidental i es decidí a expandir-se no ja pel territori italià –on la guerra havia evidenciat i consolidat el seu lideratge–, sinó per totes les terres banyades pel mar Mediterrani, que disposaven de tota mena de recursos susceptibles d'ésser explotats pels romans, i que no farien altra cosa que incrementar el seu poder econòmic i, de retruc, el polític. D'acord amb la imatge presentada per la tradició literària,⁷⁰ la classe senatorial fou la gran beneficiària de tot aquest procés, atès que començà a acumular més i més propietats, com a conseqüència de l'enriquiment provocat pels ingents botins de guerra, fins a formar extensos latifundis treballats, sobretot, pels esclaus i ja no tant per pagesos lliures, per tal d'aconseguir un gran volum de producció destinat al comerç. Tanmateix, recentment diversos investigadors han qüestionat aquest panorama i han posat de manifest que no és tan monolític com les fonts antigues volen fer creure, sinó que hi hauria una diversitat de situacions en el conjunt de la península Itàlica.⁷¹ D'aquesta manera, l'escenari més dramàtic i, fins a cert punt, proper a la visió transmesa per la literatura, quedaria reduït a la zona de la Itàlia central, és a dir, el territori més proper a la ciutat de Roma (on hi havia el principal mercat del moment) i en el qual restaven menys terres disponibles.

⁷⁰ PLUTARC, *Ti. Grac.* 8.1 i s.; APIÀ, *Bel. ciu.* 1.32 i s.

⁷¹ S. T. ROSELAAR, "Regional variations in the use of the *ager publicus*", L. DE LIGT i S. NORTHWOOD (eds.), *People, land and politics. Demographic development and the transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14*, Leiden-Boston, 2008, p. 573-602; A. LAUNARO, *Peasants and Slaves. The Rural Population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*, Cambridge, 2011.

El desenllaç de la guerra annibàlica havia comportat un reforçament de l'alta aristocràcia romana –la *nobilitas* senatorial–, que aniria en augment al llarg de les guerres d'expansió gràcies al fet que els generals de les legions sortien tots d'ella. Tot plegat cristal·litzaria amb la constitució d'un autèntic *ordo senatorius* que quedaria plasmat de forma ben notòria en fets com, per exemple, l'aparició de llocs d'honor reservats als *ludi*.⁷² Així doncs, els senatorials s'anaren veient al llarg d'aquest nou període, d'una manera diàfana, com un grup diferent i separat de la resta de la societat, tant, que a partir d'ara passà a ser molt més exclusiu del que era al segle anterior i es tancà en si mateix en un restringidíssim grup oligàrquic.⁷³ D'aquesta manera, a la pràctica, les més altes magistratures només restaren a l'abast de les vint-i-cinc famílies més poderoses de la *nobilitas*. Durant tot el segle II aC escassos foren els *noui homines* que aconseguiren atènyer el consolat: M. Porci Cató (195 aC),⁷⁴ M' Acili Glabrio (191 aC),⁷⁵ Q. Pompeu (141 aC)⁷⁶ i P. Rupili (132 aC).⁷⁷

L'alta aristocràcia de Roma que, com hem vist, era el sector que treia més profit de l'expansió pels sucosos guanys que obtenia dels botins,⁷⁸ es dedicava a invertir no tan sols en l'adquisició de terres pel centre d'Itàlia –cosa que es pot relacionar durant la primera meitat de la centúria amb un impuls del fenomen colonial–,⁷⁹ sinó també en el finançament d'obres públiques a Roma⁸⁰ (però també en altres indrets d'Itàlia, com veurem més endavant), així com de festes i celebracions obertes al conjunt de la ciutadania que servien per fer-se autopropaganda i incrementar el seu prestigi davant dels sectors populars i, al mateix temps,

⁷² G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 68-69.

⁷³ PLUTARC, *Ti. Grac.* 8.4-7.

⁷⁴ CORNELI NEPOS 1.1 i 2.1; LIVI 33.42.7; PLUTARC, *Cato Mai.* 10.1.

⁷⁵ LIVI 35.24.5 i 36.1.1; EUTROPI 4.3.

⁷⁶ LIVI, *pergamí d'Oxirinc per.* 53; CICERÓ, *ad Att.* 12.5b; EUTROPI 4.16 i 17.

⁷⁷ CICERÓ, *Verr.* 2.4.112, *Amic.* 37 i *ad Att.* 13.23.3.

⁷⁸ POLIBI 21.34.3 i s.; LIVI 38.12.1 i s.

⁷⁹ Les darreres colònies deduïdes al segle III aC foren *Cremona* i *Placentia* (ambdues de ciutadans llatins), l'any 218 aC (LIVI, *per.* 20; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8); amb l'esclat de la segona guerra púnica i totes les dificultats que comportà per a Roma, com és lògic, s'aturà la colonització. En els anys immediatament posteriors a la fi del conflicte aquesta tendència es mantingué. Tanmateix, un cop Roma començà a recuperar-se, i davant d'una demanda de terres, a partir ja del primer decenni del segle II aC es tornaren a endegar les deduccions colonials i ho feren amb una força notable, atès que, com ens testimonien Livi i Vel·leu Patèrcul, en el transcurs de menys de vint anys se'n fundaren, en conjunt, fins a vint (LIVI 34.45.1-5, 34.53.1-2, 35.40.5-6, 37.46.9-47.2, 39.23.3-4, 39.44.10, 39.55.5-9, 40.29.1-2, 40.34.2-3, 40.43.1 i 41.13.4-5; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2-3), una xifra molt similar a la de les colònies establertes des dels primers anys del segle III aC fins al moment previ a la guerra contra els cartaginesos (POLIBI 3.90; LIVI 9.25, 10.3.2, 10.9.8, 10.21.7, *per.* 11, *per.* 14-16, *per.* 19-20, 36.3.6; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.5-8).

⁸⁰ M. BEARD i M. CRAWFORD, *Rome in the Late Republic. Problems and interpretations*, London, 1985, p. 16-24.

davant dels altres membres del seu propi estament. En aquest sentit, no s'ha de perdre de vista que en l'època de l'expansió un dels recursos que disposaven les elits per enaltir-se, ja fos en conjunt com a classe o, de manera més particular, famílies o fins i tot individus, era la producció literària i, en general, artística. Així, per exemple, en aquest període la cultura romana estava madurant una literatura que estava molt vinculada a les elits, que eren les que pagaven unes obres (sobretot annalístiques i històriques) destinades a exaltar-les i a situar i entendre la posició que ocupaven en aquell món en expansió.⁸¹

Els senadors i els membres de l'alta aristocràcia que aspiraven a esdevenir-ho tenien clars interessos en els territoris provincials (incloent-hi, és clar, les dues províncies de la península Ibèrica), particularment relacionats amb les –en general– lucratives activitats militars. Una campanya ben dirigida comportava l'obtenció de botins i, per tant, un increment del poder econòmic. Però també permetia augmentar el prestigi militar, que, en els casos més brillants podia ser reconegut pel Senat amb la votació de la celebració d'un *triumphus* o, en el seu defecte, d'una *ouatio*. I tot plegat acabava comportant el creixement del prestigi social i, en darrera instància, el polític, cosa que permetia als més ambiciosos (i que s'ho podien permetre) ascendir fins al cim tan cobejat de l'estructura sociopolítica romana.⁸²

De les vint-i-cinc famílies més poderoses esmentades més amunt, n'hi havia set (diversos membres de les quals detingueren algun càrrec a la Citerior) que destacaven pel damunt de les altres de manera ostensible i que mostraven que el grup de la *nobilitas* no constituïa un bloc uniforme ni homogeni, sinó que al seu interior cada *gens* actuava d'acord amb els seus interessos particulars, cosa que podia portar, això sí, a què diferents famílies amb interessos coincidents s'aliessin. Durant els segles III i II aC la vida política de Roma estava encapçalada pels *Fabii* i la seva tendència més tost conservadora i pels *Cornelii Scipiones* i la seva tendència més oberta. Els primers eren una família antiga i prestigiosa que tenien, en aquesta època, a Q. Fabi Màxim com a principal exponent.⁸³ Home conservador i defensor del *mos maiorum*, maldà per frenar l'expansió romana vers els grans centres comercials mediterranis i per bloquejar el creixent poder de les assemblees populars, afavorides per un dels seus opositors, Ap. Claudi *Caecus*; amb tot, també mostrava una certa obertura que el

⁸¹ *Ibid.*

⁸² W. V. HARRIS, *op. cit.*, p. 25-33.

⁸³ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici di età repubblicana*, Roma, 2002, p. 31-33.

portà a defensar els petits propietaris agrícoles i enfrontar-se a les oligarquies mercantils i agràries.

Afins, en general, als *Fabii* hi havia els *Fulvii*,⁸⁴ que tingueren com a figura més destacada a Fulvi Flac, que aconseguí el consolat l'any 237 aC i tornà a ser elegit com a tal en tres ocasions més fins 209 aC.⁸⁵ Com els *Fabii*, Fulvi Flac era partidari d'una expansió de Roma envers el nord d'Itàlia –on hi havia excel·lents terres de conreu– i això també fou defensat pel seu fill, M. Fulvi Nobilior, que era oriünd de *Tusculum* i fou pretor de la Ulterior (193 aC) i cònsol (189 aC).⁸⁶ Els seus èxits militars en diferents punts del Mediterrani i també el seu gust per la cultura hel·lenística feren despertar les enveges i l'animadversió d'altres sectors de la *nobilitas*; entre els seus adversaris més insistents hi havia M. Porci Cató.

A l'altra banda hi trobàvem els *Cornelii Scipiones*, que s'oposaven diametralment als *Fabii* i es caracteritzaven per un caràcter molt més obert, fins al punt d'ésser molt permeables a les influències culturals orientals. El seu paper preponderant en el transcurs de la segona guerra púnica incrementà la seva importància i prestigi i a partir d'aquells moments començaren a rebre recolzament i estar envoltats d'algunes velles famílies senatorials (com els *Veturii* o els *Filones*), de famílies pertanyents a la noblesa plebea (com les de Livi Salinàtor o Q. Cecili Metel), de *noui homines* i membres destacats de les aristocràcies itàliques (com C. Leli) i, especialment, les etrusques, entre les quals establiren importants clientele i fins i tot llaços de parentiu (com amb els *Pomponii*); tanmateix, durant el segle II aC els *Cornelii Scipiones* anaren perdent pes polític.⁸⁷

Els *Claudii* eren una altra *gens* molt antiga, de la qual, al llarg del temps, diversos membres arribaren a ocupar posicions destacades a la República, alguns dels quals foren molt admirats i d'altres, profundament odiats.⁸⁸ Entre els primers era especialment rellevant la figura de l'esmentat Ap. Claudi *Caecus*, que ja a cavall dels segles IV i III aC s'erigí en un gran defensor d'una política encarada a l'expansió de Roma vers els grans centres comercials mediterranis, per a la qual cosa es recolzà en les assemblees populars, que concebia com un

⁸⁴ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 43-46.

⁸⁵ EUTROPI 3.2 i ZONARAS 9.18 (consolat de 237 aC); POLIBI 2.31.8 i OROSI 4.3.11 (consolat de 224 aC). LIVI 25.2.4 i 25.3.1; VALERI MÀXIM 2.4.7; FEST 438 L (consolat de 212 aC); LIVI 27.6 i 29.15.2 i CICERÓ, *Leg. Agr.* 2.90 (consolat de 209 aC).

⁸⁶ LIVI 35.7.8 i OROSI 4.20.16 (pretura a la Ulterior). LIVI 37.47.7 i 37.48.1; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2; ZONARAS 9.19-20 (consolat).

⁸⁷ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 33-38.

⁸⁸ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 38-42.

immillorable instrument polític per aconseguir desplegar-la. Per això introduí una sèrie de modificacions que afavorien als ciutadans mancats de possessions i als *proletarii* i permeté que els fills dels lliberts s'inscrivessin a la classe que els pertocava d'acord amb el seu cens; a més, era un home proper als sectors de mercaders i *publicani*.⁸⁹ Entre els segles III i II aC cal fer esment d'un membre de la branca plebea d'aquesta *gens*, M. Claudi Marcel, home molt apreciat pels sectors populars i pregonament odiat pels *Cornelii Scipiones*.⁹⁰ A les acaballes del nostre període també trobem a Ap. Claudi *Pulcher*, que formava part del triumvirat que s'havia d'encarregar de posar en pràctica la reforma agrària impulsada per Ti. Semproni Grac.⁹¹

Una altra de les famílies més rellevants, particularment al segle II aC, era la dels *Aemilii*,⁹² que tendia a inclinar-se més aviat cap a les línies dels Escipions. Un dels seus membres més coneguts fou L. Emili Paulus, un personatge que s'havia guanyat la fama d'incorruptible i, com els Escipions, era un gran amant de la cultura hel·lènica. De fet, les relacions entre aquestes dues *gentes* eren tan estretes que Escipió Nasica arribà a adoptar el fill petit d'Emili Paulus, L. Corneli Escipió Emilià.⁹³ La gran preocupació d'aquest era aconseguir mantenir l'estabilitat constitucional, per la qual cosa es mostrava sempre prest a defensar-la, per bé que sembla que no acabava de comprendre bé alguns dels grans problemes del seu temps, com els conflictes amb els itàlics, que es veia incapaç de solucionar adequadament.⁹⁴ També destaca la figura d'Emili Lèpid, que fou cònsol el 187 aC tenint com a *collega* a C. Flamini,⁹⁵ amb qui tenia una bona relació d'amistat i conjuntament es dedicaren a dur a terme una política d'expansió cap a la Itàlia septentrional. Així mateix, tenia excel·lents relacions amb els *Fulvii*; de fet, l'any 179 aC detingué la censura juntament amb M. Fulvi Nobílior;⁹⁶ d'aquell any ençà fou també *princeps senatus* fins a la seva mort.

⁸⁹ LIVI 9.29.5-11, 9.33.4, 9.42.2, 9.46.10-11, 10.11.10, 10.15.12 i 10.22.8; DIODOR 20.36.1-6 i 20.45.1; CICERÓ, *Sen.* 16; FRONTÍ, *Aq.* 1.5; VALERI MÀXIM 1.1.17; PLUTARC, *Public.* 7.5. Més endavant, en aquest mateix capítol, parlarem amb més detall sobre els *publicani*.

⁹⁰ POLIBI 10.32 i 18.42.1; LIVI 27.26.12, 27.27.7, 29.20.4; 31.50.1-2; 32.27.3, 33.24.1, 33.37.9-12, 33.47.3-9, 33.49.1-4, 37.57.9-58.2; 38.28.2, 38.36.5-10, 41.9.9 i 41.13.4; DIODOR 27.4.6; CICERÓ, *Sen.* 42; PLUTARC, *Marc.* 29-30; APIÀ, *Hann.* 50 i *Syr.* 4.

⁹¹ LIVI, *papir d'Oxirinc per.* 53 i *per.* 58; CICERÓ, *Leg. Agr.* 2.31; FRONTÍ, *Aq.* 1.7; VALERI MÀXIM 5.4.6 i 7.2.6; APIÀ, *Bell. ciu.* 1.13 i 1.18-19; VEL·LEU PATÈRCUL 22.3; PLUTARC, *Ti. Grac.* 13.1; OROSI 5.4.7.

⁹² A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 46-50.

⁹³ LIVI, *per.* 48.

⁹⁴ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 47-48.

⁹⁵ POLIBI 22.3.2; LIVI 38.42.2 i 39.6.1; VALERI MÀXIM 6.6.3; ZONARAS 9.21.

⁹⁶ LIVI 40.45.6-46.16; CICERÓ, *Prou. cons.* 20; VALERI MÀXIM 4.2.1; GEL·LI, *Noct. Att.* 12.8.5-6; VEL·LEU PATÈRCUL 1.10.3.

Els *Mucii Scaeuola*⁹⁷ constituïen una altra de les famílies més antigues, amb unes tendències polítiques de caire moderat. L'any 133 aC trobem al consolat a un Muci Escèvola,⁹⁸ que es mostrava partidari de les reformes socials, per bé que sense arribar als extrems que pretenia materialitzar Ti. Semproni Grac.

Finalment, hi havia els *Caecilii Metelli*,⁹⁹ una *gens* poderosa especialment a partir de les darreries del segle III aC que s'inclinava al recolzament de les tendències dels Escipions. Precisament d'aquesta família era membre Q. Cecili Metel Macedònic, que participà a la batalla de Pidna (168 aC)¹⁰⁰ i inicià les guerres contra la lliga aquea primer i, posteriorment, contra els numantins; a diferència de la tendència general de la seva *gens*, tanmateix, s'oposava a la política dels Escipions i, sobretot, d'Escipió Emilià i, inicialment, recolzava les reformes de Ti. Grac, per bé que aviat se n'apartà perquè era massa moderat per acceptar el caire que prenien. Metel Macedònic és l'únic dels membres d'aquesta família que tingué càrrecs de responsabilitat a la Hispània Citerior, ja que fou cònsol l'any 143¹⁰¹ i procònsol el 142 aC¹⁰².

Durant el segle III aC, com hem anat veient, s'havien anat perfilant dues grans tendències dins del grup de la *nobilitas*, una de més políticament conservadora i una altra amb inclinacions més populistes, i ja a les darreries de la centúria entraren en conflicte directe, en una mena de prolegomen als enfrontaments violents que es produïrien una centúria més tard. La primera lluita fou protagonitzada, l'any 217 aC,¹⁰³ pel dictador Q. Fabi Màxim *Cunctator*, representant dels sectors conservadors, i pel seu *magister equitum*, Q. Minuci Rufus, representant dels sectors plebeus. Les diferències polítiques d'ambdós en ple camp de batalla portaren a aplicar mesures inèdites fins aleshores, com la d'equiparar els poders dels dos magistrats. Les friccions seguien els anys següents amb altres personatges, com M. Terenci Varró –qui provocà la desfeta de *Cannae*– i L. Emili Paulus,¹⁰⁴ en un moment que Roma no

⁹⁷ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 50-52.

⁹⁸ CICERÓ, *Verr.* 2.4.1-8, *Att.* 1.19.4; VEL·LEU PATÈRCUL 2.2.2.

⁹⁹ A. DOSSI, *Gruppi e partiti politici...*, p. 53-55.

¹⁰⁰ LIVI 44.45.3 i 45.1-2.

¹⁰¹ LIVI, *papir d'Oxirinc per.* 53; VALERI MÀXIM 7.1.1, 8.5.1 i 9.3.7; APIÀ, *Ib.* 76.

¹⁰² LIVI, *per.* 53; VALERI MÀXIM 7.4.5 i 9.3.7.

¹⁰³ A. DOSSI, *Lotte politiche e giochi...*, p. 79-80.

¹⁰⁴ LIVI 35.3.4 i 22.38.5 i ss.

només s'havia d'enfrontar contra l'amenaça púnica, sinó que també s'estava començant a enfrontar a si mateixa.

El tancament de la classe senatorial comportà dos greus problemes que s'anaren desenvolupant al llarg del temps. Per una banda, les dificultats per rejuvenir les seves files, que, en part, s'intentava solucionar per mitjà de les adopcions. De l'altra, el descontentament d'altres famílies econòmicament cada cop més poderoses, procedents essencialment de l'àmbit eqüestre i l'aristocràcia menor, però mancades del seu elevat prestigi social i que veien completament vetades les seves aspiracions d'ascendir socialment i política. Al costat d'aquests dos problemes encara cal afegir-ne un altre: la progressiva desestabilització interna i el trencament de la solidaritat de classe, cosa que comportà una competència cada vegada més considerable (fins esdevenir veritablement ferotge) per la supremacia d'unes *gentes* sobre les altres, que les abocà a desplegar tots els mitjans disponibles, tant els lícits com els il·lícits, amb l'única finalitat d'assolir els seus objectius.¹⁰⁵

Com ja hem apuntat més amunt, des dels inicis de l'expansió de Roma, l'alta aristocràcia fou la gran beneficiària del procés, gràcies a la riquesa que anava acumulant per l'afluència dels botins, uns béns que destinava a invertir essencialment en l'adquisició de sòl itàlic i en el finançament de l'onerós *cursus honorum*. Les fonts literàries són excessivament parques per al nostre període però, pel que sembla, les famílies senatorials maldaven per adquirir terres sobretot al centre de la península Itàlica, atesa la proximitat amb Roma, cosa que feia més assequibles els costos del transport terrestre.¹⁰⁶ En canvi, sembla que no mostraven gaire interès a adquirir camps a províncies. Potser hi té a veure la prohibició que, si fem cas a Ciceró, estigué vigent fins a mitjan segle I aC i que vetava als senadors la possessió de terres fora d'Itàlia.¹⁰⁷ De tota manera, aquest aparent desinterès no és, malgrat el que podria semblar d'entrada, un fenomen tan estrany: a la mateixa península Itàlica, les confiscacions de terres als enemics vençuts i la transformació en *ager publicus* no anà seguida d'una ocupació immediata, sinó que sovint passaren uns quants decennis abans d'establir-hi

¹⁰⁵ F. EPSTEIN, *Personal enmity in Roman Politics, 218-43 BC*, London, 1987, p. 60-62, 90-94 i 102-104; G. P. KELLY, *A history of exile in the Roman Republic*, Cambridge, 2006, p. 54-55.

¹⁰⁶ S. T. ROSELAAR, "Regional variations...", p. 589.

¹⁰⁷ CICERÓ, *Verr.* 2.5.45; VARRÓ, *Re rust.* 2.4.11; M. H. CRAWFORD, "Origini e sviluppi del sistema provinciale romano", G. CLEMENTE, F. COARELLI i E. GABBA (cur.), *Storia di Roma. Volume secondo. L'impero mediterraneo I La repubblica imperiale*, Torino, 1990, p. 95.

colònies o d'ésser posseïdes d'alguna manera.¹⁰⁸ En aquest sentit, no hem d'oblidar que no s'establiren mai colònies de ciutadans romans en sòl provincial fins que Grac proposà la fundació, no reeixida, de *Carthago Iunonia* i fins que s'establí *Narbo Martius* (c. 120 aC).¹⁰⁹ Per altra banda, no hi ha cap indicatiu que assenyali que en aquests moments els romans mostressin gaire interès a tenir explotacions agrícoles a províncies –i especialment a les més occidentals–, probablement perquè, acostumats com estaven a què el mercat s'esdevenia en un entorn urbà, un espai tan escassament urbanitzat com la península Ibèrica no devia oferir massa atractius. Si bé és cert que durant tot el període hi havia destinats contingents militars que constituïen un significatiu focus de demanda de productes diversos,¹¹⁰ sobretot aliments, sembla que en cap moment ningú es plantejà explotar els sòls hispans per obtenir-los, sinó que alguns eren importats d'Itàlia (com el vi o els cereals)¹¹¹ i d'altres eren proporcionats pel mateix territori (com els cereals),¹¹² que era treballat pels indígenes. Segurament, durant tot –o, almenys, bona part– del segle II aC els romans no veieren cap necessitat ni avantatge d'establir explotacions agrícoles, atès que, per una banda, l'aprovisionament de l'exèrcit permetia obtenir beneficis a través del comerç i, de l'altra, el drenatge de la producció agrícola local resultava una opció molt econòmica, probablement més que no pas reconvertir les explotacions existents o posar-ne en funcionament de noves a la manera romana, que es podien destinar no només al conreu del gra, sinó també al de la vinya o l'olivera.

Això no obstant, sabem que no gaire temps més tard, almenys des d'inicis del segle I aC (i segurament des d'abans, encara que no hi ha cap testimoni), hi havia ciutadans itàlics (potser també de romans) amb possessions fora d'Itàlia, com ara Sicília o Hispània: Plutarc exposa que M. Licini Cras, una víctima potencial de la persecució contra els *optimates* duta a

¹⁰⁸ S. T. ROSELAAR, "Regional variations...", p. 574-576.

¹⁰⁹ G. CLEMENTE, "L'economia imperiale romana", G. CLEMENTE, F. COARELLI i E. GABBA (cur.), *Storia di Roma. Volume secondo. L'impero mediterraneo I La repubblica imperiale*, Torino, 1990, p. 381. En canvi, sí s'havien deduït a províncies colònies de ciutadans llatins, com *Carteia* a la *Hispania Ulterior* (LIVI 43.3.3-4; cf. D. J. PIPER, "Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34.42.5-6; Revisited", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36, 1, 1987, p. 38-50; F. WULFF, "La fundación de Carteya. Algunas notas", *SHHA*, 7, 1989, p. 43-57).

¹¹⁰ J. MOLINA, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alacant, 1997, p. 184-185.

¹¹¹ De fet, un volum notable procediria, més que de la península Itàlica, de Sardenya i, sobretot, de Sicília, que fou el principal graner de Roma abans de l'annexió d'Egipte. *Vid.* G. CLEMENTE, *op. cit.*, p. 376.

¹¹² A més de la coneguda intenció del cònsol Cató de mantenir les tropes amb els fruits de la terra, tot rebutjant la participació dels *redemptores* (LIVI 34.9), les fonts registren en diverses ocasions –generalment entre les multes imposades als indígenes acabats de vèncer– l'obligació dels nadius a procurar aliments i vestimenta als soldats romanoitàlics: LIVI 29.3.5 i 43.2.12; i APIÀ, *Ib.* 54.

terme en temps de Cinna i Mari (85 aC), es refugià vuit mesos a la Hispània Ulterior, concretament, als terrenys propietat de *Vibius Paciaecus*, un possessor absentista¹¹³ possiblement itàlic.¹¹⁴ Semblantment, Ciceró també ens informa de ciutadans romans que en la seva època tenien possessions a Sicília,¹¹⁵ la riquesa d'alguns dels quals els posà al punt de mira de Verres. Aquest fou el cas del cavaller romà C. Matrini¹¹⁶ o el del ciutadà C. Servili, romà domiciliat al *conuentus Panormitanus*, a qui el fet d'ésser *ciues romanus* no deslliurà de l'inaudit ultratge d'ésser assotat fins a la mort per ordre del pretor.¹¹⁷ Tot i l'existència d'aquests acabalats propietaris, a partir de les paraules de Ciceró sembla que abans de la pretura de Verres, a Sicília l'estructura de la propietat agrària estava dominada per una multiplicitat de petits possessors, majoritàriament sicilians, que tampoc pogueren defugir l'avidesa del pretor.¹¹⁸

L'expansió de Roma havia comportat l'establiment de relacions diverses entre la Urbs i les comunitats que sotmetia a la seva hegemonia. Al principi, quan s'imposava sobre els pobles itàlics que esdevenien *socii*, les relacions tendien a ser, teòricament, d'igual a igual a través de l'*hospitium*, com testimonien diverses *tesserae hospitalis* documentades arreu d'Itàlia.¹¹⁹ En canvi, quan Roma entrà en contacte amb altres contrades del Mediterrani, especialment l'oriental, ja d'entrada les relacions no s'establien en pla d'igualtat, sinó que tendien més a la forma del clientelisme, de tal manera que els caps militars que participaven a les guerres de conquesta actuaven com a patrons dels vençuts.¹²⁰ El primer cas que registren les fonts literàries és el de M. Claudi Marcel, qui l'any 210 prometia protegir els siracusans que ell mateix havia vençut.¹²¹ Ara bé, davant d'aquesta situació, sorgeix el dubte de si aquest tipus de relació clientelar tenia un caràcter personalista, és a dir, si es considerava que els clients eren de Roma com a entitat política o bé del general concret. Potser al principi els magistrats romans actuaven com a representants del Senat i del Poble de Roma més que com a individus

¹¹³ PLUTARC, *Cras.* 4.2.

¹¹⁴ J. S. HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, "Los *Vibii Pac(c)iaeci* de la Bética: una familia de *hispanienses* mal conocida", *Faventia*, 20/2, 1998, p. 163-176.

¹¹⁵ CICERÓ, *Verr.* 2.3.11.

¹¹⁶ CICERÓ, *Verr.* 2.5.15.

¹¹⁷ CICERÓ, *Verr.* 2.5.140-141.

¹¹⁸ CICERÓ, *Verr.* 2.3.27.

¹¹⁹ CIL I².23, 828, 1764, etc.

¹²⁰ CICERÓ, *De off.* 1.35.

¹²¹ LIVI 26.32.

particulars,¹²² però això no significa que fos entès per tots els pobles sotmesos de la mateixa manera.

Durant el segle II aC, i com a conseqüència de l'expansió del comerç i les activitats industrials produïdes per l'increment dels territoris annexionats i les possibilitats per al comerç exterior, per a l'explotació dels recursos naturals (a partir de la mà d'obra esclava) i per a l'augment de la capacitat financera de Roma a partir de les exaccions i dels espolis que això representava, s'anà consolidant el sector d'homes de negocis format per rics propietaris, empresaris, comerciants i financers que ja trobàvem des d'almenys el final del segle anterior (si no abans),¹²³ en el qual es trobaven diversos membres de l'àmbit eqüestre.¹²⁴ Llurs operacions tocaven preferentment els sectors del comerç i les finances, atès que es tractava de ciutadans d'una notable potència econòmica que perseguïen uns interessos econòmics que pretenien assolir a través de la inversió en la producció artesanal i el comerç, així com del negoci del préstec de diners.¹²⁵

La Roma republicana tenia una estructura financera poc desenvolupada i estava mancada de quelcom similar a una banca dedicada al préstec d'inversió, però aquest buit era ocupat en bona mesura per l'activitat d'aquests personatges rics, que estaven disposats a invertir llur capital en l'àmbit públic, particularment en tot allò referent a obres de construcció i de manteniment –que l'Estat podia assumir poc o gens–, perquè veïen l'oportunitat d'afavorir llurs interessos.¹²⁶ En aquest sentit, la presència i el paper d'aquests privats sembla que es pot detectar en èpoques reculades de l'etapa republicana i, fins i tot, potser ja en la monàrquica.¹²⁷ En qualsevol cas, però, les relacions entre aquests dos sectors, el privat i el públic, no esdevingueren més estretes i adquiriren veritable força fins a les acaballes del segle III aC. En efecte, la primera gran contracta documentada se situa l'any 215 aC,¹²⁸ en plena segona guerra púnica, moment en el qual Roma es trobava davant d'un greu problema: l'onerosa necessitat d'abastar les tropes destinades a Hispània, que no podia satisfer amb les

¹²² E. BADIAN, *op. cit.* p. 155.

¹²³ LIVI 23.49.1.

¹²⁴ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 74-75.

¹²⁵ J. ANDREAU, "Intérêts non agricoles des chevaliers romains", S. DEMOUGIN, H. DEVIJVER i M-T. RAEPSAET-CHARLIER (eds.), *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*, Roma, 1999, p. 277-285; G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 76-77.

¹²⁶ J. J. FERRER, *La República participada. Intereses privados y negocios públicos en Roma*, 2005, p. 40-42 i 77.

¹²⁷ E. BADIAN, *Publicans and sinners. Private enterprise in the service of the Roman Republic*, Oxford, 1972, p. 15-16.

¹²⁸ LIVI 23.49.1.

arques buides com a conseqüència de les despeses de la guerra. Finalment, aquesta situació tan delicada es pogué resoldre mercès a la participació de dinou ciutadans, units en tres *societates*, que prestaren a l'Estat la quantitat suficient. A partir d'aleshores i durant la resta de l'època republicana, la fórmula de les *societates publicanorum*, ben reconeguda jurídicament, faria fortuna.

Polibi n'explica l'estructura i funcionament amb tot detall:¹²⁹ estaven encapçalades per un *magister*, que era un dels mateixos membres que constituïen la *societas*, elegit anualment pel conjunt dels integrants.¹³⁰ Al seu dreta es trobava un conjunt de *decumani*, a més d'algun *auctor* (o *manceps*), la funció del qual era representar la *societas* en les subhastes públiques i estava capacitat per presentar ofertes als magistrats, signar els contractes i consignar les garanties oportunes.¹³¹ A més a més, les *societates* amb interessos provincials també disposaven de *pro magistri* que actuaven en representació seva fora d'Itàlia i que tenien un conjunt de subalterns que podia estar format per lliberts, esclaus i fins i tot provincials.¹³² Era d'obligat compliment inscriure en una llista oficial tots els socis, per bé que també es contemplaven les participacions anònimes de persones que invertien en la *societas* (i que participaven dels beneficis com qualsevol altre) però que preferien no figurar com a socis de ple dret. Entre ells, baldament la promulgació de la *lex Claudia de naue senatorum*, hi havia senadors que no volien deixar d'aprofitar les bones perspectives que oferia el món dels negocis.

Abans de prosseguir amb el paper que aquests grans homes de negocis jugaven als territoris provincials cal alertar que, durant tot el nostre període, hom distingia amb prou claredat entre els *equites* i els *publicani*, a diferència del que passarà a partir del segle II avançat i, especialment, durant el I aC,¹³³ quan ambdues denominacions tendiran a confondre's. Els *publicani* eren, en sentit estricte, individus que arrendaven la recaptació dels *publica* (impostos). Però també rebien aquest nom altres persones que licitaven l'explotació de mines, terres, obres de construcció o de manteniment o bé que es dedicaven a fer negoci amb el

¹²⁹ POLIBI 6.17.

¹³⁰ CICERÓ, *Ad Att.* 5.15.2, *Ad fam.* 13.9 i *Verr.* 2.2.173, 2.2.182 i 2.3.167-168.

¹³¹ CICERÓ, *Pro Plan.* 32.2 i *Verr.* 2.141-142; FEST s. u. *manceps*.

¹³² CICERÓ, *Verr.* 2.2.188.

¹³³ L. HARMAND, *Société et économie de la république romaine*, 1993, p. 109.

diner,¹³⁴ com ara *faenatores* i *argentarii* (prestamistes), *negotiatores* (comerciants) i molts *agricolae* (terratinents). En un principi, aquells que duïen a terme aquestes tasques i aquells que es presentaven a les adjudicacions de contractes públiques no eren, generalment, de rang eqüestre, sinó més baix i, en ocasions, molt més baix.¹³⁵ Els estudis prosopogràfics palesen clarament que la majoria dels *equites* no es dedicaven a les grans activitats mercantils i financeres;¹³⁶ dit d'una altra manera, l'*ordo equester* no és l'equivalent a una burgesia comercial romana.¹³⁷ Una altra cosa, és clar, era que aquests personatges que licitaven operessin, ja fos a la península Itàlica, a la Ibèrica o a qualsevol altre racó de l'imperi, en nom i representació d'algun dels eqüestres que es dedicava a dirigir aquestes activitats, fet que, a la llarga, acabaria comportant la confusió de denominacions.

Les possibilitats econòmiques que comportaven les províncies despertaven l'interès (i l'avidesa) de tots aquests personatges, independentment que fossin eqüestres o no. Els *negotiatores*, de la mateixa manera que els *publicani*, no actuaven directament sobre els territoris annexionats, sinó que hi enviaven els seus *pro magistri*. A partir dels testimonis epigràfics procedents de la banda oriental del Mediterrani, està ben documentada la seva presència en l'entorn grec. Molts d'ells, malgrat ésser identificats genèricament com a *Ρομάιοι*, no eren pròpiament romans, sinó itàlics i, particularment, campanians, lucans, apulis i siciliotes, tal i com evidencien els seus *cognomina*.¹³⁸ Malauradament, per a la banda occidental no tenim a l'abast la mateixa riquesa de fonts i és més complicat de rastrejar-los, però no hi ha cap mena de dubte sobre la seva presència, com posen de manifest algunes referències en relació amb l'existència d'itàlics al nord d'Àfrica abans de 146 aC.¹³⁹ Apià n'assenyala la seva presència en parlar de la reacció enfurismada del poble de *Carthago* en sentir les noves de la comissió senatorial que s'havia entrevistat amb les autoritats romanes en el context previ a l'esclat de la darrera guerra púnica. La ira el portà a atacar els itàlics que

¹³⁴ LIVI 23.49.1 i s., 24.18.10 i 45.18.3.

¹³⁵ POLIBI 6.17.2-5.

¹³⁶ C. NICOLET, *L'Ordre équestre à l'époque républicaine, 312-43 av. J.-C.*, 1974, vol. 2. Nicolet recollí dades prosopogràfiques de tres-cents setanta *equites*, dels quals només disset foren publicans i quaranta-sis es dedicaven al comerç o a les finances.

¹³⁷ J. J. FERRER, "Poder económico en Roma: el *Ordo Publicanorum*", *Millars. Espai i Història*, 19, 1996, p. 21-26.

¹³⁸ P. A. BRUNT, *Italian manpower*, Oxford, 1987, p. 205; L. HARMAND, *op. cit.*, p. 100-102.

¹³⁹ POLIBI 37.6; APIÀ, *Lyb.* 92.

pogueren atènyer a la ciutat, als quals acusava de traïdors i els culpava de la seva dissortada situació.

Encara relacionat amb el món del comerç, les fonts literàries antigues registren la presència d'individus de tota mena i condició a províncies, sovint acompanyant els exèrcits de conquesta per oferir-los tota mena de productes i serveis, entre els quals es documenten endevins, sacrificadors i prostitutes. Amb relació a aquest darrer i –si acceptem la xifra de Polí de les dues mil prostitutes expulsades dels campaments numantins el 134 aC per Escipió Emilià– nombrós grup,¹⁴⁰ malgrat que la informació que ens ha arribat és molt migrada, podem situar la seva posició social a través d'algunes dades generals. A Roma, la prostitució era una activitat socialment mal considerada però, al mateix temps, hom acceptava que era necessària i àdhuc que tenia conseqüències beneficioses per a la societat en conjunt, en la mesura que contribuïa a evitar que els homes caiguessin en la indecència de cometre actes indignes, reprovables moralment i perseguits legalment, com l'adulteri o l'estupre.¹⁴¹ En general, les prostitutes pertanyien als sectors més baixos de la societat, independentment que fossin dones lliures o esclaves,¹⁴² i les maneres d'esdevenir-ho eren variades:¹⁴³ podien ser dones abandonades quan eren nenes per llur pròpia família quan aquesta es trobava en una situació econòmica desesperada, esclaves, dones que havien estat condemnades per algun delictes (habitualment adulteri) a exercir la prostitució, dones violades que quedaven relegades a una posició social marginal o bé dones que practicaven la prostitució més o menys per voluntat pròpia. En aquest darrer grup, però, cal distingir entre les que, davant d'un panorama econòmic molt precari, veien aquesta activitat com una forma d'obtenir recursos per

¹⁴⁰ Per bé que això no significa necessàriament que totes fossin romanes i itàliques, sinó que també podria ser que n'hi haguessin d'autòctones, que aprofitarien les circumstàncies de tenir a la vora les tropes romanes per fer negoci. Al respecte, cf. C. HERREROS, "Prostitutas romanas en el ejército de los Escipiones: deseo, moderación y deber", I. CALERO i V. ALFARO (eds.), *Las hijas de Pandora: historia, tradición y simbología*, Málaga, 2005, p. 181-182.

¹⁴¹ HORACI, *Sat.* 1.2.31.

¹⁴² No obstant el fet que moltes podien ésser lliures, les prostitutes es trobaven a l'escalafó més baix de tots de la població *ingenua*. Prova d'això és que estaven mancades de cap mena de dret i, jurídicament, entraven a la categoria de *turpes personae* (PAULUS, *Dig.* 37.12.3) que incloïa a totes aquelles persones que tenien alguna mena de mancança que els impedia algunes capacitats, sobretot aquelles relatives a l'àmbit de l'acció, cosa que significa que no podien fer testament, ser beneficiàries d'herències, contraure matrimoni legal o rebre donacions. És més, la llei tot sovint ni les emparava, atès que si, per exemple, eren víctimes d'un robatori, la llei considerava que la causa havia estat la libidinositat i, per tant, el lladre no podia ser inculpat pel simple fet que, des del punt de vista legal, no s'havia produït cap furt (C. HERREROS, "Las meretrices romanas: mujeres libres sin derechos", *Iberia: Revista de la Antigüedad*, 4, 2001, p. 111-117).

¹⁴³ C. HERREROS i M. C. SANTAPAU, "Prostitución y matrimonio en Roma: ¿uniones de hecho o de derecho?", *Iberia*, 8, 2005, p. 100-101.

sobreviure, i les que la veien com un mitjà per obtenir més quotes de llibertat, que els estaven completament vetades si es mantenien dins de la via de la “decent” dona casada. Deixant de banda aquest darrer cas, la majoria de les prostitutes, com veiem, era d’extracció social baixa o molt baixa i pertanyia a sectors econòmicament desfavorits. En canvi, aquestes últimes podien venir de grups socials no tan baixos i algunes, que esdevindrien veritables prostitutes de luxe, arribarien a obtenir fortunes considerables oferint els seus serveis a homes de classes més altes, que les freqüentarien durant períodes de temps més o menys llargs.¹⁴⁴ La presència d’aquesta mena de cortesanes fou, al capdavall, una més de les conseqüències de l’expansió de Roma pel Mediterrani i, particularment, per orient, des d’on arribaren a la Urbs al segle II aC¹⁴⁵ i, per tant, també es beneficiaren, a la seva particular manera, de les riqueses que afluien a Roma des de les províncies.

L’esment a la presència d’endevins i sacrificadors entre els contingents civils que anaven al darrere de les tropes de Roma també és prou interessant, sobretot si la posem en relació amb alguna altra notícia que fa referència a aquests individus. Particularment, cal recordar que, en el temps de la segona guerra púnica, a l’alçada de 213 aC, Livi¹⁴⁶ registra l’arribada massiva de plebeus a la Urbs procedents del camp com a conseqüència del context de temor general provocat pel conflicte. Amb aquest fet explica que en aquells moments s’estenguessin ràpidament per tota la ciutat, tant en l’àmbit privat com, encara més greu al seu parer, en el públic, nous cultes i ritus estranys a les tradicions pròpies dels romans; i, amb ells, es multiplicaven els individus que s’arrogaven la capacitat per oficiar-los, als quals anomenava *sacrificuli* (literalment, “sacrificadorets”, amb un evident to despectiu) i *uates* (endevins).¹⁴⁷ La transformació de la religiositat dels romans esdevingué un assumpte tan seriós que s’arribà a tractar al Senat per tal de posar-hi remei i evitar que les tradicions de

¹⁴⁴ J. GUILLÉN, *Urbs Roma. Vida y costumbres de los romanos*, Salamanca, 1977, vol. 2, p. 312.

¹⁴⁵ L’existència de prostitutes de luxe al segle II aC queda ben recollida per Plaute a la seva comèdia *Trinummus*, 2.1.23-36, on assenyala amb ironia l’avidesa de benefici que solien mostrar: “*nam qui amat quod amat quom extemplo sauiis sagittatis percussust, ilico res foras labitur, liquitur. ‘da mihi hoc, mel meum, si me amas, si audes.’ ibi ille cuculus: ‘ocelle mi, fiat: et istuc et si amplius vis dari, dabitur.’ ibi illa pendentem ferit: iam amplius orat; non satis id est mali, ni amplius etiam, quod ecibit, quod comest, quod facit sumpti. nox datur: ducitur familia tota, uestiplica, unctor, auri custos, flabelliferae, sandaligerulae, cantrices, cistellatrices, nuntii, renuntii, raptores panis et peni; fit ipse, dum illis comis est, inops amator.*”

¹⁴⁶ LIVI 25.1.6-12.

¹⁴⁷ LIVI 25.1.8.

Roma fossin substituïdes.¹⁴⁸ Malgrat que l'historiador pataví no ho diu clarament, és evident que aquests personatges que s'aprofitaven de la inseguretad i la inquietud de la població per obtenir un benefici econòmic eren alguns dels camperols nouvinguts procedents de l'entorn rural llatí i itàlic, tot i que no seria gens estrany que d'altres fossin habitants de la mateixa ciutat que veurien també una bona oportunitat de millorar llur economia en un moment d'inestabilitat. En qualsevol cas, a partir de les paraules de Livi, es pot descartar que aquests endevins i sacrificadors pertanyessin a les classes altes, atès que explicita que ja d'entrada alguns ciutadans s'indignaren per l'èxit que tenien els cultes estrangers,¹⁴⁹ ciutadans que, sens dubte, eren membres de l'aristocràcia, atès que, per una banda, l'historiador els denomina *boni* (els bons) i, de l'altra, tradicionalment aquests havien estat els més grans defensors del *mos maiorum* i les tradicions més genuïnament romanes. De manera que entre ells hi hauríem d'identificar ciutadans d'extracció social baixa, sense excloure'n d'altres de capes intermèdies i més ben posicionades, com es podria arribar a deduir del detall sobre la manca de mesures preses pels edils i els *tresuiri capitales*, cosa que provocà la queixa encesa dels *patres*, ja que els responsabilitzaven d'haver permès que els cultes forans s'escampessin per la ciutat.¹⁵⁰

Tot i la presència dels grans homes de negocis, el cert és que la majoria de les persones que, com ja hem anat veient, es dedicaven al comerç –en el sentit més divers del terme– a Roma (com en altres assentaments d'Itàlia o a províncies), no pertanyien pròpiament a l'*ordo equester*, sinó que constituïen un grup juntament amb els sectors artesans, que s'havien multiplicat a la Urbs i a d'altres ciutats itàliques arran de l'expansió econòmica.¹⁵¹ D'aquesta manera, les circumstàncies relacionades amb l'expansió havien fet sorgir més i noves necessitats que calia satisfer: construir vaixells destinats a la guerra, elaborar productes (com per exemple atuells ceràmics diversos) que podien necessitar els soldats en campanya, construir obres públiques i monumentals a Roma amb finalitats commemoratives i propagandístiques, etc. Tot plegat havia motivat l'aparició de nous tallers artesanals, habitualment modestos i de caire familiar (incloent-hi els esclaus¹⁵²), tot i que en els casos de les *officinae* de més entitat les famílies que els regentaven solien incloure-hi a més d'alguns

¹⁴⁸ LIVI 25.1.9-12.

¹⁴⁹ LIVI 25.1.9.

¹⁵⁰ LIVI 25.1.10.

¹⁵¹ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 77-78.

¹⁵² W. L. WESTERMANN, "Industrial Slavery in Roman Italy", *Journal of Economic History*, 2, 1942, p. 149-156.

dels seus esclaus, també lliberts.¹⁵³ També podien contractar proletaris urbans, el nombre dels quals al llarg de la centúria no féu altra cosa que créixer de manera veritablement dramàtica, ja que l'oferta no podia ser coberta de cap manera amb la demanda de treballadors dels tallers de Roma o d'altres ciutats d'Itàlia. Això no obstant, la quantitat de persones que arribava a la Urbs cada cop era més gran. Aquestes masses de *proletarii* estaven formades pels sectors més depauperats de la mateixa població de Roma, entre els quals hi havia molts dels antics petits propietaris afectats per l'expansió dels latifundis, als quals s'afegia població vinguda de comunitats llatines i itàliques, que sovint patien el mateix mal¹⁵⁴ i que, a més a més, esperaven millorar llur condició social a través de la residència a Roma,¹⁵⁵ atès que d'aquesta manera tenien l'esperança d'acabar obtenint la ciutadania romana. Tanmateix, el que feien era abocar la ciutat al col·lapse. Les mateixes autoritats romanes, conscients del problema, arribaren a prendre mesures en forma de bandejaments per rebaixar la pressió, com ara els dels anys 187 aC (que implicà l'expulsió de la ingent quantitat de dotze mil llatins)¹⁵⁶ i 177 aC.¹⁵⁷

La pagesia, en general, fou el sector social menys afavorit pel procés d'expansió. Afectada primer, com vèiem en parlar dels endevins i els sacrificadors, per les conseqüències negatives de l'acció d'Anníbal sobre determinades zones de la península i després per les guerres de conquesta, que consumien la millor part de la força de treball camperola,¹⁵⁸ es veia obligada en molts casos a desprendre's de llurs terres –que anaven a raure a mans dels grans terratinents– i a cercar altres maneres de sobreviure, ja fos treballant com a *mercennari* o *operarii* a les explotacions dels rics¹⁵⁹ o bé –l'opció més habitual– emigrant cap a la ciutat, on la sort que els esperava sovint era passar a engruixir les files dels *proletarii* urbans. D'aquesta manera, el proletariat esdevingué una enorme massa depauperada que les elits dirigents podien polititzar i emprar per als seus propis fins.¹⁶⁰ Per pobres que fossin, no deixaven de ser ciutadans i, per tant, estaven dotats d'un conjunt de drets –que ja hem repassat més amunt en parlar de la ciutadania– i de deures. Els legionaris eren sempre ciutadans, però no tots els

¹⁵³ K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, Cambridge, 1978, p. 48-52.

¹⁵⁴ PLUTARC, *Ti. Grac.* 8.1-3.

¹⁵⁵ K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, p. 56 i s.

¹⁵⁶ LIVI 39.3.4-6.

¹⁵⁷ LIVI 41.9.7-12.

¹⁵⁸ POLIBI 3.117.4; PLUTARC, *Ti. Grac.* 9.4; APIÀ, *Lyb.* 134; SAL-LUSTI, *Bell. Iugur.* 41.8.

¹⁵⁹ CATÓ, *De agri cult.* 145.1.

¹⁶⁰ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 79-81.

ciudadans podien ésser legionaris; aquest és precisament el cas dels *proletarii* romans: com que no assolien els mínims de riquesa establerts i, en conseqüència, no podien costejar l'armament, formaven part del grup dels *capite censi* i estaven exempts del servei militar (no eren *adsidui*);¹⁶¹ de tota manera, en el transcurs del segle II aC, davant de les necessitats d'efectius militars per alimentar les tropes, es rebaixà en diferents ocasions la quantitat mínima per ser inclòs al cens.¹⁶² Ara bé, com a *ciues*, conservaven els seus drets polítics i, malgrat que no podien aspirar a ser candidats per a cap magistratura perquè no s'ho podien permetre, sí que podien votar als *comitia*. Això no passava per alt als sectors de les elits, que comprenien molt bé que les masses proletàries, dirigides convenientment, podien esdevenir una força política important, com es veié a partir, sobretot, del darrer terç del segle II aC, en l'època dels germans Grac.

Pel que fa a les capes més inferiors de la societat, aquestes estaven constituïdes per l'ara ingent massa d'esclaus. En el món romà republicà les formes com hom podia caure en la condició servil eren diverses.¹⁶³ Una de prou freqüent era la pirateria i el segrest: qualsevol pirata (o comerciant) del Mediterrani que atacés una altra nau o algun establiment costaner podia capturar homes, dones o nens per dur-los a algun mercat d'esclaus (com el de Delos) on obtenir bons beneficis. Una altra era l'abandonament dels expòsits, és a dir, les criatures no reconegudes per llurs pares, que deixaven a la seva sort i que en més d'una ocasió acabaven en mans d'individus que els venien també als mercats d'esclaus. En una línia similar, en algunes comunitats els seus líders arribaven a vendre alguns dels seus propis membres com a esclaus. I, és clar, la possessió de diversos esclaus per part d'un mateix propietari podia comportar el naixement a casa de fills d'esclaus (*uernae*), una pràctica que a vegades era esperonada pels mateixos propietaris. Finalment, una darrera forma de caure en l'esclavitud, que fou la principal i més habitual en el nostre període, era la guerra i les conseqüències que se'n derivaven: d'aquesta manera, una part dels vençuts en els conflictes podia ser venuda com a esclaus als mercats esclavistes.¹⁶⁴ Això no significa, però, que tots els individus vençuts a les

¹⁶¹ LIVI 1.43.1-10; DIONÍS 4.16-17; GEL·LI, *Noct. Att.* 16.10.10-13.

¹⁶² POLIBI 6.19.3; CICERÓ, *Rep.* 2.22.40.

¹⁶³ K. R. BRADLEY, *Slavery and Rebellion in the Roman world, 140 B.C.-70 B.C.*, Londres, 1989, p. 19-22; R. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 48-56; E. D. AUGENTI, *Il lavoro schiavile a Roma*, Roma, 2008, p. 5-12.

¹⁶⁴ Només per posar un exemple de la magnitud que podia arribar a assolir l'esclavitud com a conseqüència d'una guerra, Livi (5.22.1) assenyalava que a la presa de *Carthago* es feren cinquanta-cinc mil esclaus.

batalles acabessin reduïts a l'esclavitud: en alguns indrets (com veurem per a casos d'algunes comunitats iberes i celtiberes) els capturats podien recuperar la llibertat després d'haver satisfet un rescat. En altres casos, en canvi, tots o una part de les persones capturades eren o bé venudes sobre el terreny (esmentem, en aquest sentit, la presència de *mangones* testimoniada indirectament a les fonts literàries en algunes de les guerres produïdes a la Península) o bé eren repartits entre la soldadesca com a part del botí o de la soldada. En qualsevol cas, no es pot dubtar que l'expansió comportà l'aparició de grans quantitats d'esclaus; malgrat que és complicat d'establir xifres més o menys precises es calcula que a les darreries de l'època republicana, al segle I aC, hi havia a Itàlia entre dos i tres milions d'esclaus.¹⁶⁵

De fet, l'esclavitud a la Roma del segle II aC fou una de les conseqüències derivades del seu procés d'expansió. Els esclaus tenien una funció eminentment econòmica, atès que molts d'ells anaven destinats a treballar les terres dels propietaris terratinents, especialment d'aquells que posseïen i estaven acaparant grans extensions de terres, particularment dels territoris de la Itàlia central i meridional, ja que al nord, a les terres guanyades als gals i on s'havien establert colònies, predominaven els pagesos lliures per damunt de la mà d'obra servil.¹⁶⁶ Durant aquella centúria es desenvolupà el sistema d'explotació centrat en la figura de la *uilla*, bàsicament a les zones del Laci i la Campània, que tenia una vocació més mercantil que no pas destinada a l'autoconsum, d'acord amb el que expliquen els tractadistes agrònoms de l'antiguitat.¹⁶⁷ Els mateixos autors, però, posen de manifest que les *uillae* no només eren treballades per mà d'obra servil, sinó també per mà d'obra lliure, formada per jornalers que hi treballarien a canvi d'un salari.¹⁶⁸ D'esclaus, amb tot, no n'hi havia només al camp, sinó en molts altres sectors productius, també a ciutat, com ara als tallers artesanals i al servei domèstic.¹⁶⁹

¹⁶⁵ P. A. BRUNT, *Italian manpower*, p. 121-130; K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, p. 10. Les recerques més recents, de tota manera, tendeixen a considerar que la xifra d'esclaus no arribaria a assolir aquestes quantitats tan elevades: W. SCHEIDEL, "Human Mobility in Roman Italy II: The Slave Population", *JRS*, 95, p. 67; S. T. ROSELAAR, "Regional variations in the use...", p. 585.

¹⁶⁶ A. MARCONE, *Storia dell'agricoltura romana. Dal mondo arcaico all'età imperiale*, Roma, 1997, p. 126.

¹⁶⁷ CATÓ, *De agri cult.*; VARRÓ, *Re rust.*

¹⁶⁸ CATÓ, *De agri cult.* 5.4.

¹⁶⁹ W. L. WESTERMANN, "Industrial Slavery in Roman Italy", p. 149-156; K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, p. 48-56; W. JONGMAN, "Slavery and the Growth of Rome. The Transformation of Italy in the Second and First Centuries

Encara que estiguem parlant d'esclaus, no hem de perdre de vista que en època romana aquests no constituïen una classe social homogènia i unitària, sinó tot el contrari:¹⁷⁰ existien múltiples categories dins del conjunt dels esclaus, que venien definides a partir de factors com la seva educació o civilització, les tasques a les quals estaven destinats o el tractament que rebien per part dels seus amos.¹⁷¹ Així, molts esclaus procedents del cultivat món grec estaven destinats a encarregar-se de tasques de caire intel·lectual: formar els fills de les grans famílies, actuar com a metges privats, prendre part fins i tot en activitats diplomàtiques, etc. Altres esclaus menys “civilitzats” –entre els quals s’hi trobarien, en general, els *hispani*,¹⁷² s’encarregarien més aviat de tasques més manuals i els més bàrbars anaven a raure a l’explotació de les mines i els *latifundia*. Aquestes diferències solien comportar també un tracte diferenciat per part dels amos, amb una àmplia varietat que aniria des dels esclaus que eren tractats amb la màxima deferència fins als que estaven condemnats a una vida miserable, als quals se’ls facilitava el mínim necessari per sobreviure.¹⁷³ De tota manera, no hem d’oblidar que els esclaus eren possessions generalment costoses, així que sovint, certes activitats de risc eren encomanades als treballadors lliures per evitar que cap esclau patís qualsevol mena de dany que li impedís de treballar i veiés retallada la seva eficiència.¹⁷⁴

Una segona funció que tenien els esclaus a Roma, més enllà de l’estrictament econòmic, era la social:¹⁷⁵ entre l’aristocràcia romana estava ben vist i incrementava el prestigi de la *gens* el fet de tenir al seu servei un gran nombre d’esclaus, en la mesura que això implicava un signe de riquesa. De la mateixa manera, el manteniment del prestigi també portava amb freqüència no només a cobrir les necessitats bàsiques dels esclaus (sobretot els que formaven part de la *familia urbana*), sinó fins i tot a satisfer-les amb generositat, per evitar que altres *gentes* aristòcrates pensessin que la seva gasiveria era produïda per dificultats econòmiques.

BCE”, C. EDWARDS i G. WOOLF (eds.), *Rome the Cosmopolis*, Cambridge, 2003, p. 106. El darrer autor sosté que l’esclavitud era un fenomen que tenia una particular incidència en l’àmbit urbà més, àdhuc, que al rural.

¹⁷⁰ K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 13-17.

¹⁷¹ S. TREGGIARI, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford, 2003, p. 8-9; K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 23-25.

¹⁷² VARRÓ, *Re rust.* 2.10.4.

¹⁷³ K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 78 i 105-113.

¹⁷⁴ J. C. DUMONT, *Servus. Rome et l’esclavage sous la République*, Roma, 1987, p. 778-779.

¹⁷⁵ K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 28-29.

Però els esclaus acomodats serien, en conjunt, una minoria davant del nombre considerable d'homes i dones que es veien obligats a dur una vida dura i precària al servei d'uns amos que, arribat el cas, no dubtarien a emprar mètodes violents contra ells i que els podien sotmetre a abusos de tota mena; al capdavant, jurídicament, no eren altra cosa que béns privats i, per tant, els amos podien fer amb ells tot allò que els plagués perquè cap legislació no cobria els maltractaments que se'ls podia infligir. Davant d'aquesta mena de situacions, hom podria esperar que sorgissin reaccions per part dels esclaus. I, efectivament, estan ben documentats diversos mitjans enginyats per escapar a aquest tipus de vida, amb reaccions que anaven des de la simulació d'estar malalts i la destrucció, la manipulació o el robatori de béns de l'amo fins a la fugida o el suïcidi, per bé que aquestes darreres opcions no eren les més freqüents.¹⁷⁶ Allò que no s'arribà a produir mai –si més no, en el nostre període– foren revoltes esclaves a gran escala, tot i que, puntualment, al llarg del segle II aC sí que s'han documentat unes escasses rebel·lions localitzades, com la de *Praeneste* de 198 aC, la d'Etrúria el 196 aC o la de l'Apúlia el 185 aC.¹⁷⁷ De fet, aquesta mena de reaccions eren molt rares tant per la inexistència d'una consciència de classe esclava, produïda per totes les diferències internes entre els esclaus, com pel temor que inspiraven les represàlies i els correctius que aplicarien els amos si la revolta fracassava.¹⁷⁸

Malgrat que en molts casos un esclau havia perdut la llibertat per sempre més, també n'hi havia molts altres que acabaven essent alliberats més tard o més d'hora. De fet, d'ençà de la segona guerra púnica i durant el segle II aC (i encara al I aC), el nombre de lliberts anà augmentant;¹⁷⁹ després de tot, és prou lògic que sigui així, ja que com major era la quantitat d'esclaus, més gran era el nombre d'individus susceptibles d'ésser enfranquits. Això no significa que en temps anteriors no existissin a Roma esclaus que eren alliberats, atès que la seva presència està ben testimoniada ja a la llei de les XII taules¹⁸⁰ i, per tant, n'hi havia d'haver abans del segle V aC. A més a més, la manumissió era una pràctica que estava ben regulada per llei des d'almenys l'any 357 aC, moment a partir del qual s'establí una taxa, la *uicesima*

¹⁷⁶ K. BRADLEY, *Slavery and Rebellion...*, p. 31-44; K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 133-157.

¹⁷⁷ Livi 39.29.8 i 39.41.6 i ss.

¹⁷⁸ K. BRADLEY, *Slavery and Rebellion...*, p. 42-44.

¹⁷⁹ L'increment del nombre de lliberts queda reflectit en una dada que transmet Livi (27.10.11), segons el qual, vers 209 aC l'erari de Roma havia ingressat prop de quatre mil lliures d'or en concepte de taxes de manumissió (*uicesima libertatis*; *uid. infra*).

¹⁸⁰ *Lex XII Tabularum* 5.8.

libertatis, que gravava el cinc per cent sobre el valor de cada esclau enfranquit.¹⁸¹ Tanmateix, el moment exacte a partir del qual comencen a aparèixer els lliberts és mal conegut, atès que no es troba un consens entre tots els autors de l'antiguitat que en fan referència; així, per a Livi i Plutarc el primer enfranquiment tingué lloc el primer any de la República,¹⁸² però per a Dionís d'Halicarnàs, en canvi, fou molt abans, en època monàrquica i, concretament, durant el regnat de Servi Tul·li.¹⁸³ En qualsevol cas, no és aquesta una qüestió rellevant per al nostre objectiu. Més important és remarcar allò que significava per a un antic esclau (i per al seu antic amo) obtenir –o recuperar, segons el cas– la llibertat.

Les motivacions per a l'enfranquiment eren múltiples:¹⁸⁴ alguns amos la concedien en reconeixement de mèrits, dels treballs prestats o de la confiança i fidelitat mostrada, d'altres els alliberaven per incrementar les seves clientele i d'altres, finalment, aprofitaven el fet que un llibert esdevenia automàticament un *ciuis* per seguir disposant dels seus serveis, ara com a client, i, sobretot, perquè fos l'Estat qui el mantingués a través dels repartiments gratuïts de vitualles, per bé que aquest fenomen no es produí d'una manera més marcada i ben institucionalitzada fins a l'època del tribunat de C. Sempronius Grac (123 aC).

Fos alliberat de la manera que fos,¹⁸⁵ l'antic esclau obtenia o recuperava la llibertat i quelcom més que, com hem vist anteriorment, hi estava estretament relacionat: la ciutadania. Ara bé, el llibert no esdevenia automàticament un *ciuis optimo iure*, sinó que la seva era una ciutadania rebaixada, en tant que restava mancat d'alguns drets polítics: se li reconeixia el *ius suffragii* però no el *ius honorum* o, dit d'una altra manera, podia emetre vots als *comitia*, però no es podia presentar com a candidat per a cap magistratura. De la mateixa manera, tampoc

¹⁸¹ LIVI 7.16.7.

¹⁸² LIVI 2.4.5-6; PLUTARC, *Public.* 7.5.

¹⁸³ DIONÍS 4.22.4.

¹⁸⁴ A. M. DUFF, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Oxford, 1928, p. 29; S. TREGGIARI, *op. cit.*, p. 17.

¹⁸⁵ A la Roma dels segles III-II aC s'havien establert diverses fórmules jurídiques per manumetre esclaus (cf. P. LÓPEZ BARJA, *Historia de la manumisión en Roma, de los orígenes a los Severos. Gerión, Anejos*, 11, 2007, p. 20-26, 30-37; i S. TREGGIARI, *op. cit.*, p. 28). En primer lloc, hi havia la *manumissio censu*, que és la que Dionís (4.22.4) atribueix a Servi Tul·li, i que en època republicana només es podia realitzar, com el seu nom indica, durant els divuit mesos d'exercici delsensors. El procediment, pel que hom sap, era simple: només calia que l'esclau, sempre amb el vist-i-plau de l'amo, es presentés davant d'un delsensors per tal que l'inscrivís al cens. En segon lloc, hi havia la *manumissio uindicta*, a la qual feien referència tant Livi (2.4.5-6) com Plutarc (*Public.* 7.5), i que s'escenificava a través d'una cerimònia en la qual intervenia la *uindicta* (una vara) i l'amo declarava, davant d'un magistrat dotat d'auspici (cònsols i pretors, generalment, que s'encarregaven de registrar l'acte), que atorgava la llibertat al seu esclau. Finalment, hi havia la *manumissio testamento*, a través de la qual un amo o mestressa podia enfranquir a un o més dels seus esclaus i esclaves per mitjà d'un acte testamentari.

disposava de tots els drets civils, ja que li estava negat el *ius conubii* i, per tant, estava legalment prohibit que un llibert o lliberta es casés amb una *ingenua* o un *ingenuus*; per descomptat, a la pràctica cadascú era més o menys lliure de fer el que li plagués, però una unió d'aquestes característiques no tenia el reconeixement jurídic de *iustum matrimonium*, sinó que era considerada un *concubinatum*. De fet, sembla que les prohibicions eren força respectades, perquè habitualment els lliberts es troben casats amb llibertes,¹⁸⁶ sovint mantenint una situació que ja venia de quan eren esclaus (de manera que anteriorment ja es podien trobar units en *contubernium*) i que podien regularitzar o reconèixer en ésser enfranquits. Tot plegat feia que, per molt que gaudissin d'alguns drets de ciutadania, els sectors de *liberti* apareguessin com un grup social apart i diferenciat de la resta de ciutadans, però en un sentit pejoratiu. En canvi, els fills que havia tingut un llibert després d'haver estat enfranquit adquirien, aquests sí, la ciutadania plena, amb tots els drets i deures que hi anaven associats.

Com a ciutadà que era, el llibert adquiria el *praenomen* i el *nomen* de l'antic amo (de manera que passava a estar integrat a la seva *gens*) i havia d'ésser inscrit al cens i a la tribu i la classe censitària pertinents. Precisament això, sobretot l'adscripció a la tribu, fou una qüestió que provocà controvèrsies durant tota l'etapa republicana, si més no des del segle IV aC en endavant.¹⁸⁷ La situació sembla que quedà més o menys establerta vers 233 aC, moment en el qual tots els lliberts quedaven obligats a inscriure's en una de les quatre tribus urbanes (*Esquilina, Palatina, Suburana* i *Collina*),¹⁸⁸ per bé que el problema no quedà completament resolt. Això ho prova el fet que, anys més tard, durant la censura de Ti. Sempronius Grac (169 aC), aquest pretenia expulsar a tots els lliberts de les tribus urbanes i impedir que es poguessin inscriure en cap de les trenta-cinc rústiques, llevat dels que tinguessin fills de cinc o més anys, els que ja s'havien inscrit durant la censura anterior o els que posseïssin un mínim de riquesa en terres valorat en trenta mil sestercis. Aquesta mesura radical fou frenada pel seu *collega*, C. Claudi Pulcher, que considerava que posar-la en pràctica equivalia a negar als lliberts tant la ciutadania com la llibertat. Al final, ambdós arribaren a l'acord de mantenir l'adscripció dels

¹⁸⁶ P. LÓPEZ BARJA, "Fear of Freedmen, Roman Republican Laws and Voting Procedure", A. SERGHIDOU (ed.), *Fear of Slaves – Fear of Slavement in Ancient Mediterranean. XXIXe colloque du Groupe du Recherche sur l'Esclavage dans l'Antiquité*, Besançon, 2007, p. 125-126.

¹⁸⁷ LIVI 9.46.11-12; DIODOR 20.36.4; PLUTARC, *Public.* 7.5.

¹⁸⁸ LIVI, *per.* 20.

lliberts, però a una única tribu, que s'elegí a sorts i que resultà ser l'*Esquilina*.¹⁸⁹ El fet que anessin sorgint aquestes iniciatives de caràcter restrictiu en contra dels lliberts s'explica per l'augment del seu nombre, cosa que podia representar una amenaça per a l'ordre establert de la República, en tant que hom considerava que, cada cop més, podien aconseguir una influència política remarcable, que els sectors dirigents no estaven disposats a acceptar, si més no sense cap mena de control. Un altre factor que apunta en la mateixa direcció de l'increment del nombre de lliberts té a veure amb la *uicesima libertatis*,¹⁹⁰ una taxa que permetia obtenir uns diners que anaven destinats a crear un fons de reserva per a utilitzar-lo en circumstàncies crítiques.¹⁹¹ Tot i que les dades són escasses, tot sembla indicar que les quantitats que es recaptaven eren considerables¹⁹² i, per tant, el nombre de manumissions havia d'ésser força elevat.

Des del punt de vista polític, allà on els lliberts i els seus fills tenien una força més notòria era als *comitia tributa*¹⁹³ i als *concilia plebis*, com quedà demostrat, ja a les acaballes del segle IV aC, amb l'ampli suport que donaren al llibert Flavi per atènyer el tribunat de la plebs (304 aC).¹⁹⁴ De fet, es pot considerar que eren una de les principals veus de la plebs romana, sense que això signifiqui que parlessin en nom del conjunt dels sectors populars ni que les seves demandes fossin coincidents amb les d'altres sectors de la plebs (els lliberts més pobres compartien més necessitats amb els *ingenui* pobres que no pas amb els lliberts més ben posicionats).¹⁹⁵ Per altra banda, els lliberts, i particularment els més rics, podien ésser emprats com a agents de pressió en contextos polítics, una pràctica que es feia més habitual a mesura que ens acostem a les darreries del segle II aC. Això és precisament el que féu Ti. Sempronius Grac per combatre al seu oponent, Octavi.¹⁹⁶ Un patró poderós podia disposar d'un o més lliberts especialitzats en afers polítics, que tinguessin sempre les orelles i els ulls a punt per recollir informació entre la població romana o fins i tot podien actuar amb tota discreció per

¹⁸⁹ LIVI 45.15.1-6; CICERÓ, *De orat.* 1.9.38.

¹⁹⁰ LIVI 7.16.7.

¹⁹¹ Com era el cas de l'any 209, assenyalat a la nota 177, o d'altres que ja se situen al segle I aC, en relació amb les guerres civils (PLINI 33.55; OROSI 6.15.5).

¹⁹² Livi (27.10.11) explica que l'any 209 aC hi havia un fons de quatre-centes lliures d'or, mentre que Ciceró (*ad Att.* 2.16.1) afirma que la *uicesima libertatis* era una de les principals fonts d'ingressos de l'*aerarium*.

¹⁹³ Segons Ciceró (*Sest.* 114), la tribu Velina era una autèntica "plaga" de lliberts.

¹⁹⁴ LIVI 9.46; DIODOR 20.36.6; CICERÓ, *Att.* 6.1.8; PLINI, *Nat. Hist.* 33.17; VALERI MÀXIM 2.5.2.

¹⁹⁵ S. TREGGIARI, *op. cit.*, p. 168.

¹⁹⁶ PLUTARC, *Ti. Grac.*, 12.4.

negociar algun afer determinat en nom del patró; aquestes tasques, que comencen a despuntar a finals del segle II aC es desenvoluparen plenament durant la següent centúria.¹⁹⁷

Així doncs, els lliberts esdevenien ciutadans, però la situació social i econòmica en què quedaven quan obtenien l'enfranquiment depenia sovint de la situació que tenien quan eren esclaus. Així, el llibert d'un home ric podia quedar en una condició prou favorable, mentre que al d'un home menys acomodat l'esperava una vida amb més dificultats, pròpia de qualsevol dels *proletarii* que sobreviuen gràcies als *congiaria* que donaven els rics als més desfavorits per incrementar el seu prestigi i popularitat.¹⁹⁸ Alguns lliberts s'esforçaren per millorar la seva situació personal i tenim alguns casos ben testimoniats en què reeixiren i assoliren posicions encimbellades. Al segle II aC, per exemple, trobem la família d'A. Gabini, l'avi del qual havia estat –d'acord amb la tradició,¹⁹⁹ per bé que podia haver estat manipulada per part dels seus enemics– un esclau ceramista de Cales, que l'any 138 aC esdevingué tribú de la plebs i acabà donant lloc a una dinastia de senadors.

Tot i això, el que sembla més habitual és que els manumesos es fessin càrrec de les tasques productives i comercials com a treballadors (a compte propi o de llur patró) en tallers artesanals i botigues.²⁰⁰ Generalment, quan eren esclaus havien començat com a aprenents i en ésser enfranquits es podien situar al capdavant de la botiga. Per altra banda, els patrons ben situats podien valdre's dels seus clients lliberts –que quedarien en una posició relativament acomodada– per dur a terme tasques administratives, ja fos relacionades amb propietats immobiliàries (cases i terres) o amb afers financers, tant a Itàlia com a províncies.²⁰¹

Era a aquest darrer grup més ric que pertanyien bona part dels lliberts que es troben duent a terme operacions econòmiques diverses, de les quals no només es beneficiarien llurs patrons, sinó també ells mateixos. De la mateixa manera que l'epigrafia, com veurem més endavant, posa de relleu la presència de *socii* itàlics a la conca oriental del Mediterrani, també fa referència a l'existència de lliberts des d'almenys mitjan segle II aC (molts d'ells també amb

¹⁹⁷ S. TREGGIARI, *op. cit.*, p. 193. Segurament un dels casos més remarcables de llibert amb un paper important relacionat amb afers polítics fou, ja a inicis del segle I aC, Crisògon, al servei de Sul·la (CICERÓ, *Rosc. Amer.* 2.6-7; PLUTARC, *Cicero* 3.2-5).

¹⁹⁸ LIVI 37.57.11; G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 78.

¹⁹⁹ CICERÓ, *Legg.* 3.35 i LIVI, *pergamí d'Oxirrinc per.* 54.

²⁰⁰ S. TREGGIARI, *op. cit.*, p. 160-161.

²⁰¹ *Ibid.*

cognomina que evidencien el seu origen itàlic), sobretot a Delos.²⁰² Novament, les dades a l'abast són marcadament més escasses a occident per al nostre període, però creiem que no hi ha motius per dubtar de la seva presència, com es desprèn dels testimonis epigràfics més antics, que els situen en relació amb les explotacions mineres de l'entorn de *Carthago Noua* a principis del darrer terç del segle II aC, si bé fan pensar en la possibilitat que hi fossin presents ja anys abans.²⁰³

2.2. ROMA I LES COMUNITATS ITÀLIQUES AL SEGLE II AC

L'expansió romana pel sòl itàlic afectà, com és evident, també a les comunitats autòctones de cada zona i llurs societats des dels segles IV i III aC, de manera que caldrà que també en fem esment per veure quines relacions hi havia entre Roma i els pobles itàlics que, no ho oblidem, seran els que, conjuntament, participaran a les guerres de conquesta mediterrànies.

La península Itàlica estava habitada per una multiplicitat de pobles, cadascun amb les seves particularitats, que els romans saberen aprofitar o modificar convenientment per als seus interessos tot desenvolupant diferents formes de submissió; així, per exemple, pobles com els volscs, els hèrnics, els faliscs o els etruscs residien en nuclis amb un urbanisme més o menys desenvolupat, cosa que facilità el control per part de Roma, mentre que d'altres com els samnites tenien un model d'organització territorial basat en assentaments dispersos i tenien una societat menys estratificada, cosa que en dificultava més el control i suposà el desenvolupament d'altres fórmules.²⁰⁴

²⁰² Per exemple, a la inscripció AE 1908,60 = CIL I² 2.2238 (datada entre 142 i 134 aC) s'esmenten dos lliberts al costat de dos *ingenui*, que dedicaven conjuntament una ara a la nimfa Maia; i l'epígraf AE 1910,159 = CIL I² 2.2247 (datat entre mitjan II i mitjan I aC) recorda a un conjunt de set esclaus, dos lliberts i dos *ingenui* que dedicaren un *signum* al déu Vulcà. Probablement tots ells eren membres pertanyents a *collegia*.

²⁰³ J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997, p. 441-443.

²⁰⁴ E. T. SALMON, *The making of Roman Italy*, Londres, 1982, p. 61; W. V. HARRIS, "The Italians and the empire", W. V. HARRIS (ed.), *The imperialism of mid-republican Rome*, Roma, 1984, p. 94; G. D'HENRY, "La romanizzazione del Sannio nel II e I secolo a.C.", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Actes du colloque organisé par les Centre Jean Bérard en collaborations avec la Soprintendenza archeologica e per i BAAAS del Moles et Soprintendenza archeologica per le Province di Salerno, Avellino e Benevento. Naples, Centre Jean Bérard, 4-5 Novembre 1988*, Napoli, 1988, p. 9.

L'expansió comportà que Roma passés a gestionar nombrosos territoris a través de diferents mecanismes, com ara l'establiment de colònies –tant de dret romà com de dret llatí– i d'altres formes d'assentament com els *fora* o els *conciliabula*.²⁰⁵ Els assentaments colonials començaren a aparèixer l'endemà mateix de la dissolució de la Lliga Llatina (338 aC), però no tots els establiments colonials eren iguals, atès que es distingien en funció de l'estatut jurídic. Així, per una banda hi havia les *coloniae ciuium Romanorum*, conegudes a vegades com a *coloniae maritimae* pel fet d'estar establertes sovint al litoral. En un principi només eren dues, *Ostia*²⁰⁶ i *Antium*²⁰⁷ i, de fet, durant la resta del segle IV fins a finals del III aC no van ser gaire nombroses, ja que només se'n deduïren vuit més: *Tarracina* (329 aC),²⁰⁸ *Minturnae* (296 aC),²⁰⁹ *Sinuesa* (296 aC),²¹⁰ *Sena Gallica* (283 aC),²¹¹ *Pyrgi* (268 aC),²¹² *Castrum Nouum* (c. 264 aC),²¹³ *Alsium* (247 aC)²¹⁴ i *Fregenae* (246 aC).²¹⁵ En conjunt, es tracta d'establiments més o menys reduïts, pensats per allotjar uns tres centenars de ciutadans de dret romà, per bé que molts no eren inicialment *ciues optimo iure*, sinó que al costat d'individus pròpiament romans hi havia ciutadans llatins promocionats. Entre els uns i els altres es trobaven camperols necessitats de terres, artesans i comerciants,²¹⁶ als quals se'ls assignava un lot de terres de la mateixa superfície. Un element definidor d'aquest tipus d'assentament era que calia que el seu territori hagués estat repartit segons criteris romans, fet que no es donava en l'altra categoria de colònies, les llatines.²¹⁷ Tot plegat portava a considerar-les com una extensió de la mateixa Roma, i és que eren instal·lades sobre terrenys amb la categoria jurídica d'*ager Romanus*. Les seves funcions eren sobretot militars i de control del territori; de fet, si parem esment a la situació geogràfica, veiem que les primeres colònies es trobaven assentades en territoris llatins, més o menys propers a Roma, però de mica en mica es van escampant a més distància

²⁰⁵ E. T. SALMON, *op. cit.*, p. 59-60.

²⁰⁶ Livi (1.33.9) porta la deducció d'*Ostia* a èpoques exageradament reculades, ja que l'atribueix a una iniciativa d'Ancus Marció.

²⁰⁷ LIVI 3.1.4-7.

²⁰⁸ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

²⁰⁹ LIVI 9.25 i 10.21.7; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.6.

²¹⁰ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.6.

²¹¹ LIVI, *per.* 15.

²¹² LIVI 36.3.6.

²¹³ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²¹⁴ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²¹⁵ LIVI, *per.* 19; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²¹⁶ F. E. BROWN, *Cosa. The making of a Roman town*, Michigan, 1980, p. 15.

²¹⁷ M. WEBER, *Historia agraria romana*, Madrid, 2008, p. 82.

i en contrades que permetien tenir sota vigilància espais estratègics on residien altres comunitats diferents: *Minturnae* i *Sinuesa* al Samni, *Sena Gallica* a l'Adriàtic i a tocar dels territoris dels gals senons, i *Pyrgi* i *Castrum Nouum* a Etrúria.

Per altra banda, hi havia les *coloniae latinae*, que també servien per expandir el domini romà sobre el sòl itàlic. Es tractava de comunitats políticament autònomes, poblades per ciutadans de dret llatí i que gaudien d'uns drets propis (els mateixos que els romans a excepció del *ius suffragium* i el *ius honorum*) i també d'uns deures, tant per a si mateixes com per a Roma, amb la qual mantenien estrets lligams. I és que les colònies llatines es fundaven sempre sobre *ager publicus* i, per tant, sobre territoris que havien passat a Roma a través del dret de conquesta. L'*ager Romanus* i l'*ager publicus* són dos conceptes diferents: el primer fa referència a aquells territoris de l'entorn de Roma o d'altres contrades de la península Itàlica (no de províncies) on els ciutadans podien exercir el *dominium* de ple dret i, per tant, les propietats situades en ell no estaven subjectes a tributació. En canvi, el segon es refereix als territoris que, annexionats militarment, havien passat a ser terres de l'estat romà i eren susceptibles d'ésser repartides entre els ciutadans a canvi de pagar algun cànon o tributació, particularment la *decuma* si es tractava de camps de conreu i la *scriptura* si eren pastures.²¹⁸ A diferència de les colònies romanes, les llatines presentaven, com veurem amb més detall més endavant, una clara estratificació i això feia que als seus habitants també se'ls assignés un lot de terres, però la seva extensió era desigual, en funció de la posició socioeconòmica que ocupava el beneficiari: com més ric fos, més àmplia era la superfície de les parcel·les que li pertocaven.²¹⁹ Una altra diferència és que les *coloniae latinae* estaven habitades per un conjunt més nombrós de colons, que freqüentment eren uns pocs milers,²²⁰ perquè la seva funció principal era aportar efectius militars als exèrcits romans. Tot plegat explica que la quantitat d'aquesta mena de colònies sigui molt superior a les romanes, almenys fins a les darreries del segle III aC, moment en el qual es comptabilitzen una trentena de deduccions: *Signia*,²²¹

²¹⁸ M. J. GARCÍA GARRIDO, *Diccionario de jurisprudencia romana*, Madrid, 2006, p. 31 i 278.

²¹⁹ U. ESPINOSA RUIZ, *op. cit.*, p. 130.

²²⁰ Per només esmentar quatre exemples, *Interamna*, *Sora* i *Carseoli* foren poblades amb quatre mil colons (LIVI 9.28.8, 10.1.1 i 10.3.2) i *Alba* amb sis mil (LIVI 10.1.1).

²²¹ LIVI 8.3.9. Com amb *Ostia*, aquest autor pretén situar la fundació de *Signia* en època monàrquica i, més concretament, en temps de Tarquini Prisc: 1.56.3 i 2.21.7.

Norba,²²² *Ardea*, *Circeii*,²²³ *Setia*,²²⁴ *Sutrium*,²²⁵ *Nepete*,²²⁶ *Cales* (totes c. 338 aC),²²⁷ *Fregellae* (328 aC),²²⁸ *Luceria* (314 aC),²²⁹ *Suessa*,²³⁰ *Pontiae*,²³¹ *Saticula* (les tres al 313 aC)²³² *Interamna* (312 aC),²³³ *Sora*,²³⁴ *Alba* (ambdues al 303 aC),²³⁵ *Narnia* (299 aC),²³⁶ *Carseoli* (298 aC),²³⁷ *Venusia* (291 aC),²³⁸ *Hadria* (289 aC),²³⁹ *Castrum Nouum* (al Picè, 289 aC),²⁴⁰ *Paestum* (283 aC),²⁴¹ *Cosa* (273 aC),²⁴² *Ariminum*,²⁴³ *Beneuentum* (ambdues al 268 aC),²⁴⁴ *Firmum* (264 aC),²⁴⁵ *Aesernia* (263 aC),²⁴⁶ *Brundisium* (246 aC)²⁴⁷ i *Spoletium* (240 aC).²⁴⁸

Tot plegat suposà una dispersió de població romana arreu de la península i, amb ella, el sorgiment de problemàtiques administratives que se solucionaren, generalment, amb la formació de *praefecturae* al capdavant de les quals s'hi situava un *praefectus iure dicundo* elegit i enviat des de Roma. Aquests *praefecti* tenien, eminentment, funcions judicials, ja que s'encarregaven d'administrar justícia i fer complir les lleis romanes entre els ciutadans romans d'arreu d'Itàlia, per bé que en territoris on les colònies eren més abundants podien exercir també certes funcions administratives que afectaven al conjunt de la població.²⁴⁹ Entre les colònies, com ja hem vist anteriorment, la màxima categoria jurídica era la de les colònies de

²²² LIVI 2.34.6.

²²³ LIVI 1.56.3.

²²⁴ LIVI 6.30.9; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.2.

²²⁵ DIODOR 14.98.5; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.2.

²²⁶ LIVI 27.9.7 i 29.15.4; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.2.

²²⁷ LIVI 8.16.13; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.3.

²²⁸ LIVI 8.22.1-2 i 9.38.3-5.

²²⁹ LIVI 9.26.1-5; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

²³⁰ LIVI 9.28.7; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

²³¹ LIVI 9.28.7.

²³² VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

²³³ LIVI 9.28.7-8; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

²³⁴ LIVI 9.23.1-2 i 10.1.1; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.5.

²³⁵ LIVI 10.1.1; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.5.

²³⁶ LIVI 10.9.8; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.5.

²³⁷ LIVI 10.3.2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.5.

²³⁸ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.6.

²³⁹ LIVI, *per.* 11.

²⁴⁰ LIVI, *per.* 11.

²⁴¹ LIVI, *per.* 14; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

²⁴² LIVI, *per.* 14; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

²⁴³ LIVI, *per.* 15; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

²⁴⁴ POLIBI 3.90; LIVI, *per.* 15; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

²⁴⁵ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²⁴⁶ LIVI, *per.* 16 i *per.* 72; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²⁴⁷ LIVI, *per.* 19; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²⁴⁸ LIVI, *per.* 20; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²⁴⁹ E. T. SALMON, *op. cit.*, p. 62.

ciutadans romans, atès que estaven poblades per *ciues optimo iure* de Roma, si bé la ciutadania els era rebaixada amb la pèrdua d'algun dret important, com el *ius suffragium*. D'aquesta manera, els colons romans es desplaçaven als nous establiments –que tenien unes funcions eminentment de defensa i control del territori– i guanyaven terres de conreu però havien de renunciar a canvi a part dels seus drets cívics. En el nostre període les fundacions dels segles anteriors es mantenien i, de fet, experimentaren en conjunt un creixement, que comportà ampliacions als nuclis urbans.²⁵⁰ Al seu costat, es deduïren *Puteoli*, *Liternum*, *Volturnum*, *Salernum*, *Buxentum* i *Auximum* (197),²⁵¹ *Sipontum*, *Croton*, *Tempa* (194),²⁵² *Sipontum* i *Buxentum* (186),²⁵³ *Potentia* i *Pisaurum* (184),²⁵⁴ *Parma* i *Mutina* (183),²⁵⁵ *Saturnia* (183),²⁵⁶ *Grauiscae* (181)²⁵⁷ i *Luna* (177).²⁵⁸

Les colònies llatines, per la seva banda, quedaven regulades a través de les lleis constitutives de cadascuna d'elles i, per decisió del govern romà, s'hi establia una rígida estratificació social en diferents classes censitàries –generalment tres–, que venien donades per les diverses assignacions de lots de terra als colons.²⁵⁹ En alguns casos a les capes altes de les colònies es trobaven alguns individus procedents de les elits indígenes al costat dels llatins (com a *Brundisium*),²⁶⁰ mentre que a les classes inferiors hi havia itàlics al costat d'individus d'altres procedències.²⁶¹ Les diferències socials i econòmiques dels colons també es veien reflectides en el tipus d'assentament: mentre la classe alta i l'elit dirigent residia a l'interior de la ciutat, la resta vivia sovint fora muralles.²⁶² Per al període que ens ocupa, estan

²⁵⁰ U. ESPINOSA RUIZ, *op. cit.*, p. 136.

²⁵¹ LIVI 34.45.1-2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.3.

²⁵² LIVI 34.45.3-5.

²⁵³ LIVI 39.23.3-4. Ambdues foren refundades l'any 186 aC després d'haver estat abandonades.

²⁵⁴ LIVI 39.44.10; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

²⁵⁵ LIVI 39.55.6-8.

²⁵⁶ LIVI 39.55.9.

²⁵⁷ LIVI 40.29.1-2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

²⁵⁸ LIVI 41.13.4-5.

²⁵⁹ E. GABBA, "Strutture sociali e politica romana in Italia nel II sec. a.C.", E. GABBA, *Italia romana*, Como, 1994, p. 51.

²⁶⁰ *Ibid.* Cal precisar que entre la població que gaudia del *ius Latii* no només hi havia individus de procedència itàlica, sinó també antics ciutadans romans que, en traslladar el seu *domicilium* a aquesta categoria de colònies, acceptaven la rebaixa dels seus drets (M. PIEGDOÑ, "Coloniam deducere. Colonisation as an Instrument of the Roman Policy of Domination in Italy in the 3rd and 2nd Centuries BC, as Illustrated by Settlements in the *Ager Gallicus* and *Picenum*", *Electrum*, 20, 2013, p. 121).

²⁶¹ Aquest seria el cas de la colònia d'*Aquileia*, on entre la tercera classe censitària hi hauria alguns element vènets; cf. E. GABBA, *op. cit.*, p. 51.

²⁶² E. GABBA, *op. cit.*, p. 52-53.

testimoniades les fundacions de *Cremona* i *Placentia* (218),²⁶³ *Vibo Valentia* (193),²⁶⁴ *Copia* (193),²⁶⁵ *Bononia* (189),²⁶⁶ *Aquileia* (181)²⁶⁷ i *Luca* (votada el 180).²⁶⁸

En relació amb el període anterior a l'esclat de la segona guerra púnica, resulta evident que la situació havia canviat notablement, atès que, d'entrada, en un primer moment ja no es fundaven més colònies llatines que romanes, sinó tot el contrari: esdevingueren més nombroses les romanes que les llatines; i en un segon moment, a partir dels anys 180-177 aC i durant la major part de la mateixa centúria, l'activitat colonial cessà completament, coincidint amb un dels moments més grans d'expansió pel Mediterrani. Aquest canvi de perspectiva tindria les seves motivacions econòmiques en impulsar, particularment els anys següents a la fi del conflicte contra els púnics, un repartiment de terres, sobretot entre els ciutadans romans, encarat a explotar els fèrtils territoris irrigats pel Po (*Parma, Mutina, Bononia*). Així mateix, aquests mateixos indrets foren objecte d'adquisició en el transcurs de la centúria per part de l'aristocràcia romana, que es dedicà a aplegar terres per obtenir, com en altres punts d'Itàlia, grans extensions destinades al conreu.²⁶⁹ Però també tenia les seves motivacions socials i polítiques, especialment pel que fa a les colònies llatines: recordem que el gaudi del *ius Latii* implicava la possessió del *ius migrandi* i, en definitiva, la possibilitat d'obtenir algun dia la ciutadania plena, amb tots els avantatges que això significava. I aquí rau la font del problema: la situació social i econòmica de grans masses posseïdores del dret llatí (a les colònies però també, i sobretot, a les comunitats de *socii* d'arreu de la península afectades amb més gravetat per les conseqüències de la segona guerra púnica i, en alguns indrets, per la creació dels latifundis) els impel·lia, ja durant els primers decennis del segle II aC, a cercar unes millors condicions a les ciutats i, marcadament, a Roma. Tanmateix, això generà un doble problema: per una banda, la Urbs era incapaç d'absorbir les ingents multituds que hi afluien (de manera que, lluny d'aconseguir una vida més digna, el que esperava a la gran majoria dels que es desplaçaven era passar a engruixir les files dels *proletarii*) i ben aviat veié amb gran inquietud les conseqüències de repartir la ciutadania a tanta gent. Per altra banda,

²⁶³ LIVI, *per.* 20; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

²⁶⁴ LIVI 34.53.1-2 i 35.40.5-6.

²⁶⁵ LIVI 34.53.1-2.

²⁶⁶ LIVI 37.46.9-47.2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

²⁶⁷ LIVI 39.55.5-6 i 40.34.2-3; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

²⁶⁸ LIVI 40.43.1; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

²⁶⁹ U. ESPINOSA RUIZ, *op. cit.*, p. 132-135.

les comunitats d'origen de tots aquells emigrants també es mostraven profundament preocupades, atès que Roma, en virtut dels pactes establerts, els exigia la pertinent dotació d'efectius militars, el nombre dels quals no era flexible ni s'adaptava a les circumstàncies, amb la qual cosa moltes d'elles es veien en serioses dificultats per poder complir-ho.²⁷⁰ Tot plegat explica les mesures preses a Roma els anys 187 i 177 aC, esmentades *supra*, per expulsar milers de persones de la ciutat i per restringir la concessió de drets de ciutadania.

En general, les comunitats aliades itàliques restaven virtualment independents, en el sentit que seguien organitzant-se a la seva manera, amb les seves pròpies lleis i institucions, malgrat que les qüestions relatives a la política exterior quedaven exclusivament dins del domini de Roma. Aquestes comunitats aliades estaven liderades per unes elits locals que es mostraven favorables i fidels a Roma i, d'aquesta manera, per una banda aquestes aristocràcies podien mantenir la seva posició en llurs comunitats i, de l'altra, Roma s'assegurava l'estabilitat i l'ordre de cada zona, que sempre seria més fàcil d'acceptar pels nadius si eren ells mateixos els qui se n'encarregaven adequadament.²⁷¹

Ja hem vist més amunt que la segona guerra púnica suposà un punt d'inflexió en el desenvolupament que la societat romana havia tingut fins aleshores; aquest fet també tingué les seves conseqüències sobre les poblacions itàliques. De la contesa fou Roma la que en tragué més profit, en la mesura que durant el conflicte moltes comunitats itàliques havien acceptat el seu lideratge, cosa que li havia atorgat un paper definitivament preponderant per sobre d'elles i, finalitzada la guerra, li havia assegurat l'hegemonia sobre tota Itàlia. Aquesta hegemonia venia també de la circumstància que, a diferència de diverses zones d'Itàlia, que havien patit a la pròpia pell els efectes devastadors de la guerra, Roma no havia de fer front a una reconstrucció tan considerable com altres comunitats.²⁷² La preponderància de Roma portà a la introducció de diversos elements que canviaren el món itàlic en diferents aspectes. Per començar, els romans començaren a veure's com una autoritat dotada de la capacitat de jutjar i decidir de manera unilateral sobre aspectes de qualsevol altra comunitat.²⁷³ Una de les

²⁷⁰ LIVI 39.3.4-6 i 41.9.7-12.

²⁷¹ E. T. SALMON, *The making of Roman Italy*, p. 68-69.

²⁷² E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, Cambridge, 1967, p. 304-308; IDEM, *The making of Roman Italy*, p. 92.

²⁷³ K. LOMAS, *Roman Italy, 338 BC – AD 200. A sourcebook*, Londres, 1996, p. 50; E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, p. 92.

primeres mostres es troba en l'episodi de les *Bacchanalia* de 186 aC,²⁷⁴ que va suposar el processament d'una gran quantitat d'homes i dones, entre els quals hi havia uns quants sacerdots. De fet, aquesta mena d'actes era relativament habitual especialment als anys 90 i 80 del segle II aC a la Itàlia meridional, on els romans encara tenien certes sospites i temors que hi hagués algun alçament contra ells.

Un segon element està relacionat amb les obligacions dels *socii* itàlics envers Roma. Després de la derrota d'Anníbal els romans havien quedat com a única força al conjunt del Mediterrani occidental i s'havien proposat de portar l'expansió que fins aleshores s'havia mogut per sòl itàlic cap a l'exterior. Això implicà unes campanyes militars més allunyades i més llargues i, consegüentment, les necessitats militars de Roma es multiplicaren, particularment per als períodes que s'estenen entre 200 i 179 aC i 168 i 133 aC, que van ésser anys d'intensa activitat bèl·lica. La proporció més nombrosa d'efectius procedia dels *socii*, cosa que podia portar, com ja hem vist, a algunes d'aquestes comunitats a una situació compromesa per les conseqüències econòmiques i socials que unes exigències abusives podien comportar. Els itàlics –llevat d'excepcions que l'havien rebuda com a premi o recompensa– no disposaven de la ciutadania romana i, per tant, no tenien a l'abast cap mecanisme per defensar-se davant d'aquests abusos; els romans, gràcies als seus drets, podien elevar protestes i es podien emparar en el recolzament dels tribuns de la plebs, però això no podien fer-ho els itàlics.²⁷⁵

Vegem a continuació com s'organitzaven i quines foren les conseqüències de l'expansió per a diverses comunitats de la península. L'àrea etrusca, una de les més properes a Roma, començà força aviat a ser annexionada. La ciutat de *Vulci*,²⁷⁶ per exemple, caigué a les mans dels romans el 280 aC i veié com li era expropiat bona part del seu territori, que passà a ser considerat *ager publicus*. Això, inicialment, provocà que zones que fins aleshores es trobaven sota la jurisdicció de la ciutat, com les valls altes d'Albegna i Fiora, obtinguessin una certa independència, per bé que ben aviat quedaren sota el control de prefectes escollits i enviats des de Roma i, a la llarga, al seu territori s'acabà fundant la colònia de *Saturnia* (183

²⁷⁴ LIVI 39.8 i s.

²⁷⁵ F. WULFF, *Romanos e Itàlicos en la Baja República. Estudios sobre sus relaciones entre la Segunda Guerra Púnica y la Guerra Social (201-91 aC)*, Bruxelles, 1991, p. 143-144.

²⁷⁶ M. MUNZI, "Strategies and forms of political Romanization in central-southern Etruria (third century BC)", S. KEAY i N. TERRENATO (eds.), *Italy and the west. Comparative issues in romanization*, Oxford, 2001, p. 42-43.

aC).²⁷⁷ Set anys després de la *deductio* de *Vulci* es fundà la colònia de *Cosa*²⁷⁸ a la costa, que fou poblada amb ciutadans *optimo iure* que, segons es desprèn de llurs noms, tenien un origen llatí i probablement molts d'ells serien pagesos procedents de la vella Lliga Llatina que no havien reeixit gaire en llurs comunitats d'origen, tot i que també hi podia haver artesans i comerciants.²⁷⁹ Altres elements que fan pensar en una procedència llatina i no romana dels pobladors originals eren les muralles, que eren de filiació llatina (testimoniats per l'ús de l'*opus poligonal*) i no pas etrusca.²⁸⁰ De tota manera, *Vulci*, malgrat la pèrdua de territori, hauria conservat una autonomia limitada regulada a través d'un *foedus*, de manera anàloga a altres ciutats com *Caere*, *Falerii* i, segurament també, *Tarquinius*.²⁸¹ De fet, els assentaments etruscs, en general, mantingueren llurs prerrogatives administratives i obtingueren l'estatut de *ciuitates sine suffragio*,²⁸² sovint com a reconeixement pel seu suport a Roma, de manera que els seus ciutadans, a més de tenir la ciutadania pròpia, eren recompensats amb una ciutadania romana rebaxada (no gaudien del *ius suffragium*). Amb tot, durant el segle II aC aquesta categoria va anar desapareixent per ser substituïda per la de comunitats de ciutadans de ple dret que, a la llarga, en el trànsit d'aquesta centúria i la següent, acabarien donant lloc als municipis.²⁸³

A la zona de la Campània²⁸⁴ destacava el centre de Càpia, una ciutat rica en produccions cerealístiques i també artesanals, particularment en els sectors de la torèutica, la ceràmica, els perfums i els medicaments. Tradicionalment havia mantingut bones relacions amb Roma, a la qual havia proveït amb freqüència de cereals.²⁸⁵ La cordialitat de les relacions es fa palesa en el fet que el 338 aC obtingué la categoria jurídica de *ciuitas sine suffragio*, al mateix temps que *Cumae* i *Suessulae*.²⁸⁶ Durant aquest període i fins a les darreries del segle III aC, Càpia estava regida per les seves pròpies formes de govern, constituïdes, per una banda,

²⁷⁷ LIVI 39.55.9.

²⁷⁸ LIVI, *per.* 14; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

²⁷⁹ F. E. BROWN, *op. cit.*, p. 15.

²⁸⁰ F. E. BROWN, *op. cit.*, p. 19.

²⁸¹ M. MUNZI, *op. cit.*, p. 43-46.

²⁸² M. MUNZI, *op. cit.*, p. 43.

²⁸³ J. M. ROLDÁN, *Historia de Roma.1*, p. 152-153.

²⁸⁴ O. SACCHI, "Limiti geografichi, cenni di storia ed organizzazione dell'*Ager Campanus* fino alla *deditio* del 211 a.C.", G. FRANCIOSI (ed.), *La romanizzazione della Campania antica*, Napoli, 2002, p. 19-86.

²⁸⁵ G. D'ISANTO, *Capua Romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale*, Roma, 1993, p. 16-17.

²⁸⁶ LIVI 8.14.10-11.

pel *meddīss tūtīks* (*meddix tuticus* en llatí),²⁸⁷ que era el magistrat superior de les comunitats osques, amb un marcat caràcter militar, i de l'altra, un consell o senat.

La situació canvià, també, amb l'arribada d'Anníbal, atès que l'any 216 aC Càpua féu defecció de Roma,²⁸⁸ si bé uns cinc anys més tard es penedí de la seva decisió, tal i com mostra el fet que vers 211 aC les magistratures quedaren desertes i el senat cessà les seves activitats.²⁸⁹ En recuperar Roma el control de la situació, prengué dures represàlies contra la ciutat i, en general, contra els campanians que havien abraçat la causa púnica:²⁹⁰ dugué a terme una *deditio* (211 aC), les formes pròpies de govern foren dissoltes, àmplies extensions de terres passaren a ser *ager publicus* de Roma i alguns dels campanians foren venuts, altres foren deportats i d'altres foren executats, i encara molts d'altres foren declarats lliures però se'ls vetà –en principi per sempre– la possibilitat d'assolir la ciutadania llatina o la romana, amb la qual cosa quedaven reduïts a la consideració de *peregrini* o *dediticii*. A més a més, les ciutats més importants de la zona quedaren des de 210 aC sota l'autoritat dels *praefecti Capuam Cumas*, que s'encarregaren de la seva administració, sobretot judicial. Aquests *praefecti* es distingien d'altres que Roma enviava a altres contrades d'Itàlia pel fet d'ésser sempre quatre elegits anualment als *comitia* entre els joves magistrats de Roma, cosa que assenyala la importància que li concedia a la Campània.²⁹¹ Per altra banda, el fèril *ager Campanus* restà sota control militar, amb una legió destinada a tal efecte, fins 200 aC.

Tanmateix, passat aquest primer moment i refredades les tensions, els censors de 189 aC decretaren l'obligació que tots els campanians havien d'ésser registrats a Roma i ja l'any següent reberen el *ius conubii*.²⁹² A partir d'inicis del segle II aC s'assentaren diverses colònies romanes a l'*ager costaner* (*Puteoli, Liternum, Voltturnum*)²⁹³ amb la intenció de controlar la frontera occidental de l'*ager Campanus*, però amb aquesta decisió Càpua perdé l'accés directe al mar. *Puteoli* assoliria una població considerable, entre la qual destacava una notable proporció d'oscs. Aquesta, com la majoria de les colònies, estava governada per uns *duoviri* elegits anualment i un *consilium* format per exmagistrats que constituïen conjuntament la

²⁸⁷ LIVI 23.35.13, 24.19.2 i 26.6.13.

²⁸⁸ LIVI 22.2 i 26.1.3-4.

²⁸⁹ LIVI 26.6.16-17; M. FREDERIKSEN, *Campania*, Oxford, 1987, p. 238-243.

²⁹⁰ LIVI 26.16.9-13.

²⁹¹ M. FREDERIKSEN, *op. cit.*, p. 247-250.

²⁹² LIVI 38.28.4 i 38.36.5-6.

²⁹³ LIVI 34.45.1-2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.3.

curia. Malgrat que el més habitual a les colònies era que l'administració recaigués en els colons, en aquest cas estan documentades algunes diferències que assenyalen també la presència d'elements oscs al govern local, alguns dels quals procedirien de Càpua i que recuperarien, d'aquesta manera, la ciutadania que havien perdut d'ençà de 211 aC.²⁹⁴ Per altra banda, tot i la consideració de l'*ager Campanus* com a *ager publicus*, el cert és que la major part dels qui l'explotaven després de la deducció eren els seus antics amos, per bé que en aquests moments eren gravats amb una *decuma*.²⁹⁵ Ara bé, també hi havia moltes terres, ni venudes ni llogades ni assignades originalment a cap colon, que alguns d'ells es dedicaren a apropiar-se indegudament, fins al punt que el 173 aC el cònsol L. Postumi Albí es responsabilitzà de recuperar i termenar els límits legalment establerts.²⁹⁶ Això no obstant, Postumi no arrendà les terres públiques recuperades, amb la qual cosa al cap de no res els colons dugueren a terme les mateixes pràctiques il·lícites. Així, el 165 aC, el pretor P. Corneli Lèntul tornà a la Campània per establir novament els límits i, aquesta vegada, redactà una *forma* de l'*ager Campanus* i parcel·là les terres per evitar que es tornessin a produir els mateixos actes fraudulents.²⁹⁷

De fet, la riquesa de les terres de la zona fou al llarg del període un bon motiu per als rics propietaris romans per comprar-ne i establir-hi *uillae*, especialment a partir de mitjan segle II aC.²⁹⁸ Entre ells hi havia algunes figures destacades com P. Corneli Escipió Africà Major, M. Emili Lèpid (amb una *uilla* a *Tarracina*), L. Emili Paulus Macedònic (a *Velia*), P. Corneli Escipió Emilià Africà Numantí (amb dues vil·les, una a *Lauernium* i una altra a *Formiae*), C. Leli Sàpiens (també amb dues vil·les, una a *Formiae* i l'altra a *Puteoli*) o Cornèlia, la dona de Ti. Semproni Grac i mare dels dos tribuns (a *Misenum*). Amb tot, aquestes *uillae maritimae* no sembla que estiguessin tan orientades a l'explotació dels recursos agrícoles com destinades al gaudi i l'*otium*, si fem cas dels comentaris que ens han transmès els autors de l'antiguitat,²⁹⁹ que parlen de vil·les dominades per un luxe que posava de manifest l'arribada i la posada en

²⁹⁴ M. FREDERIKSEN, *op. cit.*, p. 270-271.

²⁹⁵ A. MANZO, "L'*ager Campanus*. Dalla *deditio* di Capua alla redazione della *forma agri Campani* di Publio Cornelio Lentulo", G. FRANCIOSI (ed.), *La romanizzazione della Campania antica*, Napoli, 2002, p. 137-138.

²⁹⁶ LIVI 42.1.5-6.

²⁹⁷ CICERÓ, *Leg. Agr.* 2.82; A. MANZO, *op. cit.*, p. 144-153.

²⁹⁸ J. H. D'ARMS, "Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B.C. to A.D. 400", F. ZEVİ (ed.), *Romans of the Bay of Naples and other essays of Roman Campania*, Bari, 2003, p. 15-22.

²⁹⁹ CATÓ, *De agri cult.*, GEL·LI, *Noct. Att.* 2.20.6.

pràctica de les influències hel·lenístiques. L'establiment d'aquest tipus de *uillae* es pot posar en relació amb el bastiment d'algunes de les cases més grans i sofisticades d'una ciutat de la badia de Nàpols, Pompeia, que es dugué a terme contemporàniament.³⁰⁰ En conjunt, tot assenyala que les ciutats campanianes saberen fer rendible el procés d'expansió de Roma i canalitzar els beneficis econòmics derivats, que permeteren a les elits romanes, però també a les locals, de construir-se grans i luxoses residències.

Al llarg de l'època republicana, la societat capuana estava formada per diversos sectors: les capes aristocràtiques fidels a Roma i uns estrats més baixos constituïts per lliures humils, lliberts i esclaus. Els dos darrers, particularment, jugaven un paper destacat en la producció agrícola i artesanal³⁰¹ i, en el cas concret dels esclaus, molts serien, com palesa l'epigrafia, d'origen aparentment grec, però també d'altres orígens, tant orientals com occidentals (semites, il·liris, gals i celtes).³⁰²

La regió del Samni estava poblada també per pobles de parla osca, concretament pels *carecini*, els *pentri*, els *hirpini* i els *caudini*,³⁰³ que tenien una economia basada, sobretot, en les activitats pastorívols però també en les agrícoles, si bé aquestes darreres no semblen haver estat massa destacades tenint en compte la pobresa general atribuïda tradicionalment a la regió.³⁰⁴ Territorialment, s'organitzaven en una sèrie de districtes rurals (*pagi*) que comprenien un o més *uici*, hàbitats petits i mitjans, més tost dispersos,³⁰⁵ que s'aglutinaven a l'entorn de centres religiosos rurals, com els santuaris de Pietrabbondante,³⁰⁶ de Campochiaro³⁰⁷ o del mont S. Croce,³⁰⁸ si bé existien també alguns –pocs– nuclis més grans, com *Aufidum*, *Aesernia*, *Bouianum*, *Maleuentum*, *Auellinum*, *Aeclanum*, *Telesia*, *Saticulum* i

³⁰⁰ J. H. D'ARMS, *op. cit.*, p. 29.

³⁰¹ Recordem que Cató (*De agri cult.* 135.2-3) subratllava les excel·lències de diverses manufactures elaborades a Càpua: *hamae* (poals), *urnae oliariae* (urnes olieres), *urcei aquarii* (gots aigüers), *urnae uinariae* (gerres vinateres), *uasa ahenea* (vasos de bronze), *funes subduactuarios* (cordes corrioleres) i *spartum* (productes d'espart).

³⁰² M. FREDERIKSEN, *op. cit.*, p. 301-302.

³⁰³ V. A. SIRAGO, *Il Sannio Romano. Carattere e peristenze di una civiltà negata*, Napoli, 2000, p. 25-27.

³⁰⁴ T. J. CORNELL, "Warfare and urbanization in Roman Italy", T. J. CORNELL i K. LOMAS (eds.), *Urban Society in Roman Italy*, London, 1995, p. 123.

³⁰⁵ G. D'HENRY, *op. cit.*, p. 9.

³⁰⁶ S. CAPINI, "Il santuario di Pietrabbondante", S. CAPINI i A. DI NIRO, *Sannium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 113-114.

³⁰⁷ S. CAPINI, "Il santuario di Ercole a Campochiaro", S. CAPINI i A. DI NIRO, *op. cit.*, p. 115-119.

³⁰⁸ S. CAPINI, "Venafro e l'alta valle del Volturmo", S. CAPINI i A. DI NIRO, *op. cit.*, p. 108.

*Caudium*³⁰⁹ i altres establiments, reduïts, encimbellats en indrets d'accés complicat i fortificats.³¹⁰ Per altra banda, una confederació de *pagi* constituïa un *touto* o unitat tribal (vindria a ser l'equivalent osc del terme llatí *populus*), que es trobava sota l'autoritat d'un cap electe amb funcions militars que ja hem vist en parlar de la Campània, el *meddís tívtiks*.³¹¹

El Samni començà a caure dins l'òrbita de Roma ja des de les darreries del segle IV aC, moment a partir del qual es començaren a instal·lar les primeres colònies (*Luceria* el 314 aC³¹² i *Saticula* el 313 aC³¹³), pensades per desestructurar l'organització territorial samnita.³¹⁴ Més endavant, a inicis del segle III aC, altres centres destacats foren derrotats o ocupats per Roma (com *Aesernia*, 295 aC³¹⁵), que mantingué activa la política de fundacions colonials. Així, *Venusia* fou establerta el 291 aC.³¹⁶ L'antiga *Maleuentum* fou deduïda el 268 aC, després de la guerra contra Pirros, amb un nou nom de ressonàncies més positives, *Beneuentum*.³¹⁷ El nucli prerromà era un centre que havia adquirit notable importància i que estava encapçalat per una elit local que mantenia relacions amb altres elits del seu entorn, tant de la zona de la Campània com de la Magna Grècia.³¹⁸ *Beneuentum* seria poblada amb sis mil colons llatins que s'organitzaren, emmirallant-se en Roma, a partir d'un senat, una assemblea popular i un parell de magistrats superiors, anomenats, també com a Roma, *consules*. I *Aesernia*³¹⁹ fou també deduïda el 263 aC, amb la qual cosa passà a ser una altra colònia de dret llatí, amb una població en aquesta mateixa centúria d'uns set mil colons llatins (amb llurs famílies) i uns vuit mil samnites lliures amb la consideració d'*incolae*,³²⁰ tal i com testimonia una inscripció del segle II aC.³²¹ D'acord amb aquesta inscripció, la població samnita s'organitzava en *collegia*, que

³⁰⁹ V. A. SIRAGO, *ibid.*

³¹⁰ T. J. CORNELL, *op. cit.*, p. 124.

³¹¹ LIVI 23.35.13, 24.19.2 i 26.6.13; cf. T. J. CORNELL, *op. cit.*, p. 123-124.

³¹² LIVI 9.26.1-5.

³¹³ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.4.

³¹⁴ M. TORELLI, "Il problema storico della più antica colonizzazione latina", *Archaeologia Laziale*, II, 1979, p. 193-196; D. GIMPAOLA, "Benevento", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, p. 123; R. COMPATANGELO, "Catasti e strutture agrarie regionali del Sannio", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, p. 139-140.

³¹⁵ LIVI 10.31.2.

³¹⁶ VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.6.

³¹⁷ LIVI, *per.* 15; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7.

³¹⁸ M. R. TORELLI, *Benevento Romana*, Roma, 2002, p. 73-79; V. A. SIRAGO, *op. cit.*, p. 34.

³¹⁹ LIVI, *per.* 16 i 72; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

³²⁰ F. J. LOMAS, "De la condición social de los *incolae* con especial referencia a Hispania", *Habis*, 18-19, 1987-1988, p. 383-395.

³²¹ CIL I² 3201.

constituïen una mena de magistratura i estaven formats per quatre *magistri*; a més a més, també eren una porta que menava cap a la promoció jurídica, atès que haver estat *magister* d'aquests *collegia* permetia la consecució del dret llatí i, per tant, la categoria de *colonus*.³²² La tria del lloc tenia a veure amb la rellevant posició geoestratègica que ocupava l'assentament samnita, que permetia controlar amb facilitat el territori de l'interior, cosa que interessava als romans per tal de tenir-lo ben vigilat i evitar que les comunitats que l'habitaven es rebel·lessin; per això també instal·laren una fortificació a l'actual Castelromano.³²³

Gairebé al mateix temps que es deduïa *Aesernia* (263 aC)³²⁴ es creava la *praefectura de Venafrum*,³²⁵ a la qual poc després s'hi afegiren les d'*Atina*³²⁶ i *Casinum*.³²⁷ D'aquesta manera, la jurisdicció del territori samnita passava a mans romanes –en el cas de les prefectures– i llatines –en el cas de les colònies– per bé que, si més no en part, els samnites seguien mantenint algun tipus de jurisdicció, bàsicament entre la seva pròpia gent, com hem vist amb els *magistri* d'*Aesernia*. Paral·lelament, en determinades zones del Samni, com *Venafrum*, els romans introduïren ja al segle III aC formes pròpies d'explotació del territori, a diferència d'altres on encara es mantenien els sistemes productius autòctons.³²⁸

Malgrat les resistències que podien sorgir davant de la presència romana a la zona, en general no es va discutir el lideratge de Roma durant la major part del segle III aC.³²⁹ Ara bé, amb la segona guerra púnica, tot i que en un principi les comunitats samnites es mantenien al costat de Roma, després del desastre de *Cannae* molts d'ells actuaren com tants altres aliats: els *hirpini* i alguns *caudini* feren defecció de Roma, mentre que els *pentri* conservaren la fidelitat envers els romans. Aquestes defeccions eren importants, atès que en aquesta època

³²² G. D'HENRY, *op. cit.*, p. 12-14; C. TERZANI, "La colonia latina di *Aesernia*", S. CAPINI i A. DI NIRO, *op. cit.*, p. 111.

³²³ S. CAPINI, "Venafrum e l'alta valle del Volturmo", p. 108.

³²⁴ LIVI, *per.* 16 i 72; VEL-LEU PATÈRCUL 1.14.8.

³²⁵ FEST 262 L.

³²⁶ LIVI 9.28 i 10.39.

³²⁷ LIVI 26.9.3.

³²⁸ *Venafrum* era una altra ciutat que, com Càpua, es distingia per l'elaboració de determinats productes (eines agrícoles, materials constructius i ceràmica), com posa de manifest Cató (*De agri cult.* 135.1 i 135.3) quan recomanava de comprar *palas* (pales), *tegulae* (teules) i *funem torculum* (cabestre de premsa) fabricats allà. De fet, la importància del centre com a productor de materials ceràmics està ben testimoniada arqueològicament. En aquest sentit, és de destacar el fragment d'una *tegula* datada pels volts de 90 aC i localitzada a Pietrabbondante; l'interès de l'objecte rau en un grafit bilingüe osc i llatí, que al·ludeix a la *figlina* on fou elaborada, pertanyent a un *Heirens Sttais*, membre d'una de les famílies més importants de la zona, i a dos esclaus que hi treballaven, un *Deftri* samnita i una *amica* procedent de l'àrea de parla llatina (S. CAPINI, "Venafrum", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, p. 28-29)

³²⁹ E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, p. 293.

els samnites, en general, eren els aliats que aportaven un nombre més gran d'efectius a les tropes romanes, que igualava els soldats aportats per totes les colònies llatines juntes.³³⁰ Un cop restablerta la situació, els samnites que s'havien girat contra Roma hagueren de fer front a les conseqüències, que implicaren la liquidació dels elements favorables als púnics i la conversió de bona part de llurs territoris en *ager publicus*. D'aquesta manera, els *caudini* perderen tota la seva autonomia i els seus territoris passaren a ser organitzats com a *praefecturae*; als *hirpini* encara se'ls permeté de mantenir algunes formes d'organització pròpies; i finalment, els *pentri*, com que no s'havien rebel·lat, no foren castigats i conservaren les seves pròpies formes d'organització.³³¹

La presència de romans i de llatins al Samni provocà alguns canvis durant els segles III i II aC, que es manifesten arqueològicament en les reformes i reconstruccions d'alguns temples i santuaris d'arreu. Un dels que fou refet era el de Pietrabbondante, que havia estat destruït en el context de la segona guerra púnica i que es tornà a aixecar durant la primera meitat del segle II aC. A les obres hi jugà un paper destacat la família samnita dels *Staii*, alguns membres de la qual havien detingut la màxima magistratura, la del *medíss túvtiks*. Un procés similar experimentà el santuari d'Hèrcules de Campochiaro.³³² Aquest santuari, que en origen no era arquitectònicament massa destacat, ja al segle II aC (segurament durant el tercer quart), fou monumentalitzat seguint les tendències hel·lenístiques del moment, de manera que quedà situat en posició elevada i dominant sobre un espai terrassat a dos nivells. Les obres requeriren la mobilització d'un bon contingent de constructors, com evidencien les diferències que s'observen en la construcció i que parlen de la participació de diversos equips d'obriers, cadascun amb unes habilitats pròpies (un equip, almenys, sembla procedir de la zona campaniana) i que comportaren que algunes parts presentin un acabat d'una gran qualitat, mentre que d'altres en són d'una més inferior. Al santuari en si, per la seva banda, se li donà la forma d'un temple *in antis*, pròstil i tetràstil, amb una segona columnata jònica al costat llarg, un *pronaos* (al centre del qual s'obria un *puteal* estrigil·lat) i un *naos* únic, sense cap mena de partició. La coberta estava feta amb teules que es fabricaven en una *figlina* de la

³³⁰ POLIBI 3,91.9 i s; E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, p. 294.

³³¹ G. COLUCCI, "Evidenze archeologiche in Irpinia", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*..., p. 85-122; E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, p. 302-303.

³³² S. CAPINI, "Il santuario di Ercole a Campochiaro", p. 115-119.

zona de *Bouianum* en les quals es marcà el nom del *meddís túvtiks* de 130 aC, que era un altre membre de la família esmentada abans i que trobàvem a *Venafrum*, un *Sn. Staiis Mit. K.*

De la mateixa manera que hem vist per a la Campània, al Samni trobem algunes comunitats i famílies indígenes que sabien treure profit econòmic de les conseqüències derivades de l'expansió romana i de la situació en la que es trobaven, i que estaven decidits a dur a terme unes obres de caràcter públic i aplicant les tendències més modernes del moment, fent venir, si ho consideraven escaient, una part dels constructors d'altres territoris veïns. Això, que queda ben clar al santuari de Campochiaro, es pot aplicar també a una fase posterior –però no gaire més– del de Pietrabbondante. A les darreries del II aC es començà a construir un complex format per un temple i un teatre i el temple ja mostra unes evidents influències llatines, tant pel que fa a la decoració exterior com a l'estructura tripartita de la cel·la, que era un element completament estrany a l'arquitectura religiosa itàlica.³³³

Ara bé, el fet que hi hagi samnites acomodats i ben posicionat que endeguin obres d'aquesta magnitud no ha de fer pensar que la situació econòmica del conjunt del Samni fos molt bona, ja que, en realitat, s'aprecien moltes diferències en funció de la zona. També és innegable que alguns dels samnites jugaren un paper molt remarcable en el camp del comerç internacional, com ho mostren els testimonis que assenyalen una nombrosa presència d'individus procedents d'aquesta zona, i especialment de l'àrea dels samnites *pentri*, als mercats de Delos.³³⁴

Pel que fa al món magnogrec, entrà dins de la influència romana a partir del segle IV aC, moment en el qual la Urbs començà a establir uns tractats amb les diferents comunitats, que comportaren diversos estatuts: algunes esdevingueren *socii*, d'altres com *Cumae*, *ciuitates sine suffragio* i algunes adquiriren un estatut colonial, com és el cas de *Paestum*, que fou deduïda el 273 aC com a *colonia latina*. La major part de les comunitats magnogregues esdevingueren aliades de Roma després de la guerra pírrica i els *foedera* signats els garantien el manteniment de llur llibertat, un concepte que, com veiem a l'obra de Polibi, seria esgrimit novament a inicis del segle II aC al món grec oriental, en aquest cas pel vencedor de Filip V de

³³³ E. T. SALMON, *The making of Roman Italy*, p. 117.

³³⁴ E. BADIÀN, *Roman imperialism in the Late Republic*, Oxford, 1968, p. 17; J.-P. MOREL, "Artisanat, importations et romanisation dans le Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*..., p. 191; K. LOMAS, *Roman Italy*..., p. 51-52.

Macedònia, T. Quinci Flamini,³³⁵ com a recurs diplomàtic per satisfer els grecs. De fet, sembla que els membres de les comunitats italiotes es mostraven, en general, orgullosos dels seus orígens hel·lènics, de manera que, com palesa Ciceró, hi havia ciutats (com *Heraclea* o *Neapolis*) que s'estimaven més de seguir com a comunitats lliures abans que adquirir un estatut de ciutadania romà o llatí.³³⁶ Per altra banda, aquestes ciutats mantingueren els vells contactes amb el món hel·lènic oriental, tant des del punt de vista polític com econòmic o cultural i religiós, i està ben testimoniada la presència de grecs orientals a les ciutats de la Magna Grècia.³³⁷

Això no obstant, moltes ciutats italiotes experimentaren una certa davallada al llarg del temps, sobretot des del punt de vista de l'economia, atès que a mesura que Roma s'anava expandint, podia modificar les rutes comercials d'acord amb els seus interessos, amb la qual cosa algunes ciutats que havien estat situades en indrets estratègics comercialment, durant el segle II aC havien quedat més allunyades de les noves rutes, com seria el cas de *Tarentum*, que veié com començava a decaure la seva activitat mercantil després de la deducció de *Brundisium*.³³⁸ En aquesta mateixa línia, diverses comunitats magnogregues que havien encunyat moneda pròpia deixaren de fer-ho pels volts de 180 aC (*Velia*, *Vibo*, *Rhegium*, *Copia*, *Heraclea*, *Brundisium*, *Paestum* i *Ancona*), si bé algunes d'elles encara mantingueren les encunyacions de numerari de bronze, i anaren substituint llurs emissions per les de la moneda romana, que s'estava imposant cada cop més al conjunt de la península.³³⁹ Així mateix, igual que les comunitats d'altres contrades, la seva actuació durant la segona guerra púnica comportà conseqüències al pla polític, com és el cas de *Tarentum*, que una part del Senat pretenia castigar amb la imposició d'una *praefectura*. Si bé la decisió, pel que sabem, no s'arribà a resoldre mai pel complicat debat que es generà al seu voltant,³⁴⁰ la ciutat restà sota control militar romà durant un període desconegut. O el cas de *Locris Epizephyria*, que després de la seva defecció de 216/215 aC,³⁴¹ fou posada sota control militar el 205 aC a les ordres de Q.

³³⁵ POLIBI 18.46.

³³⁶ CICERÓ, *Pro Balbo* 21.

³³⁷ K. LOMAS, *Rome and the Western Greeks, 350 BC – AD 200. Conquest and acculturation in South Italy*, London-New York, 2002, p. 94.

³³⁸ K. LOMAS, *Rome and the Western Greeks*, p. 91-92.

³³⁹ K. LOMAS, *Rome and the Western Greeks*, p. 90.

³⁴⁰ LIVI 27.25.

³⁴¹ LIVI 23.30.8 i 24.1.

Plemini, qui governà –deixant al seu darrere no precisament gaire bon record–³⁴² conjuntament amb un grup de locris proromans que s'havien exiliat a *Rhegium* durant la defecció i que, en recompensa per la seva lleialtat, havien rebut terres expropiades al seus conciutadans que s'havien girat contra Roma.³⁴³

Les comunitats magnogregues assentades al litoral, que tenien a la seva disposició estols de vaixells –entre les quals destaca sobretot la poderosa *Tarentum*– i comptaven amb mariners ben experimentats, obtingueren per aquesta raó una consideració lleugerament diferent de la de moltes altres ciutats aliades. A les fonts escrites apareixen identificades com a *socii nauales* i, per tant, quan Roma ho reclamava, havien d'aportar efectius militars, però materialitzats en tripulacions i naus³⁴⁴ que participarien també en les guerres de conquesta arreu del Mediterrani. De tota manera, els autors de l'antiguitat no registren un ús regular de les flotes gregues, sinó que més aviat sembla esporàdic i, per altra banda, l'aportació d'efectius per a les tripulacions no requeria exclusivament sobre les ciutats magnogregues, sinó que Roma també podia exigir-ne a les colònies marítimes, com *Ostia*, *Fregenae*, *Castrum Nouum*, *Pyrgi*, *Antium*, *Tarracina*, *Minturnae* o *Sinuessa*³⁴⁵ i podia completar-les amb *proletarii*,³⁴⁶ lliberts i àdhuc esclaus.³⁴⁷

El territori de l'*Ager Praetutianus*, corresponent a la banda septentrional dels Abruços, fou conquerit l'any 290 aC pels romans,³⁴⁸ que confiscaren bona part de les terres dels *praetutii* per convertir-les en *ager publicus* i consideraren llurs ciutats com a *ciuitates sine suffragio*. Als terrenys confiscats s'hi fundaren les colònies d'*Hasta* i *Castrum Nouum*,³⁴⁹ mentre que la ciutat d'*Interamnia Praetutiorum*³⁵⁰ esdevingué la seu d'un *conciliabulum*, és a dir, un indret en el qual romans i nadius vivien junts i cooperaven, i també d'una *praefectura iure dicundo*. Originalment, la ciutat es regia per un col·legi d'*octouiri*, cosa que potser té relació amb la forma tradicional de governar-se amb un conjunt de vuit magistrats.³⁵¹ En canvi, a les colònies

³⁴² LIVI 29.8-9 i 29.16.4-18.20. Reflecteix especialment la mala imatge que es guanyà com a conseqüència dels seus abusos la llarga descripció de Plemini i els seus actes, que Livi posa a la boca dels legats locris enviats a elevar una queixa al davant del Senat l'any 204 aC (29.17.10-18.9).

³⁴³ LIVI 29.8.2.

³⁴⁴ POLIBI 1.20; LIVI 26.39.3-5.

³⁴⁵ LIVI 36.3.4-6.

³⁴⁶ POLIBI 6.19.3.

³⁴⁷ LIVI 24.11.7-9.

³⁴⁸ LIVI, *per.* 11.

³⁴⁹ LIVI, *per.* 11; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.8.

³⁵⁰ LIVI 22.9 i 27.43.

³⁵¹ M. P. GUIDOBALDI, "Transformations and continuities in a conquered territory: the case of the *ager Praetutianus*", S. KEAY i N. TERRENATO (eds.), *op. cit.*, p. 85-87.

la màxima autoritat estaria en mans dels *praefecti* romans. Anys més tard, quan es crearen les darreres tribus, els *praetutii* foren registrats a la *Velina* en qualitat de *ciues optimo iure*.³⁵² Durant el segle II aC (i encara al I aC) hi havia arreu del territori un conjunt de *uici* que dependrien no pas de les colònies, on hi havia la població romana o llatina, sinó directament d'*Interamnia*.³⁵³

Entre el Laci, el Picè i l'Úmbria es trobava un altre territori que patí les conseqüències de l'expansió romana, la Sabina. Com l'*ager Praetutianus*, aquest també fou conquerit el 290 aC³⁵⁴ i moltes de les seves terres passaren a la condició d'*ager publicus*, que es repartí a través d'assignacions viritanes a les colònies establertes a la zona, a través del mecanisme de la *uenditio quaestoria* –que era més aviat una mena d'emfiteusi més que no una veritable venda– i, en el cas dels terrenys muntanyosos i menys atractius, a través de la *locatio censoria*, que implicava el pagament d'un *uectigal*.³⁵⁵ Aquí també trobem des d'èpoques primerenques l'atorgament de l'estatut de *ciuitates sine suffragio* a assentaments com *Forum Nouum* o *Cures Sabini* (290 aC). En canvi, els territoris més interiors, on es trobaven ciutats com *Armiternum*, *Reate* o *Nursia*, quedaren sota el control de diverses *praefecturae*. Durant la resta del segle III i el II aC l'ocupació del territori es féu essencialment per mitjà d'establiments rurals, sovint de caire familiar; la introducció de les primeres *uillae* amb mà d'obra esclava i pensades per explotar a gran escala conreus de vinya, olivera i fruiters no arribà fins a les darreries del segle II aC. Els nuclis habitats no mostren cap mena de monumentalització i, de fet, durant tot aquest període, en general, eren sobretot vilatges i poblats. L'estructura territorial tradicional, basada en un poblament dispers distribuït en *pagi* i *uici* es mantingué força temps, fins que a partir del segle II aC començà lentament a dissoldre's, ja que s'observen moviments de gent que tendia a agrupar-se en pols d'atracció econòmica (mercats i nusos de comunicacions) que progressivament esdevingueren nuclis urbanitzats. En part, aquestes agrupacions eren estimulades per l'aristocràcia senatorial, que pagava obres de construcció de vies, muralles o temples i feia algunes donacions gràcies al botins de guerra.³⁵⁶

³⁵² M. P. GUIDOBALDI, *op. cit.*, p. 85.

³⁵³ M. P. GUIDOBALDI, *op. cit.*, p. 88-90.

³⁵⁴ LIVI, *per.* 11.

³⁵⁵ M. STERNINI, *La romanizzazione della Sabina Tiberina*, Bari, 2004, p. 23-24.

³⁵⁶ M. STERNINI, *op. cit.*, p. 24-25.

Pels volts de 300 aC Roma també havia arribat al Picè,³⁵⁷ on els seus habitants esdevingueren *socii* dels romans, tal i com quedava establert a partir dels *foedera*. Tanmateix, una trentena d'anys més tard, i potser davant del temor que els inspirava una Roma que estava esdevenint hegemònica, els picens es rebel·laren, cosa per la qual n'hagueren de pagar les conseqüències habituals,³⁵⁸ que també contemplaven en aquesta ocasió deportacions i desplaçaments forçats de part de la població rebel cap a altres contrades. En concret, foren deportats al sud de la península, al territori dels samnites *hirpini*, on passaren a anomenar-se picentins.³⁵⁹ Això permetia atacar dos problemes d'un sol cop, atès que d'aquesta manera els romans introduïen un element més per desestructurar els samnites i castigaven amb duresa els picens rebels. Després de la tercera guerra samnita ja s'havien deduït la colònia llatina d'*Hadria* i la colònia de ciutadans romans de *Sena*, que serien seguides, davant de l'interès de Roma per la zona, per les deduccions d'*Ariminum*, *Firmum*, *Castrum* i *Aefulum* entre 268 i 246 aC.³⁶⁰ Posteriorment, després ja de la segona guerra púnica, s'establiren les colònies de ciutadans romans de *Pisaurum* (184 aC) a l'*ager Gallicus* i *Potentia* (185 o 184 aC)³⁶¹ i *Auximum* (197 aC) al Picè.³⁶²

En definitiva, des de la segona guerra púnica Roma experimentà unes mutacions econòmiques i socials profundes i també molt ràpides, massa fins i tot perquè les pogués assimilar de manera adequada, i això provocà un conjunt de canvis que afectaren tots els nivells de la societat de tal manera que sorgiren un conjunt de tensions i conflictes que, per ésser resolts, requerien una reforma estructural que no es dugué a terme o, en tot cas, les propostes de reforma foren massa poc decidides i sempre arraconades per les elits senatorials.³⁶³ Per tot plegat, a la segona meitat del segle II aC el procés havia arribat a un punt d'insostenibilitat tan acusada que els conflictes socials començaren a esclatar amb brots de violència, com exposarem tot seguit.

Ja hem vist anteriorment que Roma havia establert inicialment diverses formes de relació amb els pobles itàlics, per bé que, a mesura que passava el segle II aC, avançava

³⁵⁷ LIVI, *per.* 15.

³⁵⁸ C. DELPLACE, *La romanisation du Picenum. L'exemple d'Urbs Salvia*, Roma, 1993, p. 11.

³⁵⁹ V. A. SIRAGO, *op. cit.*, p. 31.

³⁶⁰ LIVI, *per.* 15; VEL·LEU PATÈRCUL 1.14.7-8.

³⁶¹ LIVI 39.44.10; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.2.

³⁶² LIVI 34.45.1-2; VEL·LEU PATÈRCUL 1.15.3.

³⁶³ PLUTARC, *Ti. Grac.* 8.4-7 i 9.

l'expansió i les circumstàncies socials, polítiques i econòmiques canviaven, les relacions clientelars s'anaren imposant arreu, fins i tot entre les comunitats que tradicionalment gaudien de l'*hospitium*; d'aquesta manera, unes relacions que havien estat originalment en pla d'igualtat esdevingueren jeràrquiques en detriment dels itàlics.³⁶⁴ De fet, aquesta transformació no feia altra cosa que reconèixer la situació real de moltes d'aquestes comunitats, a les quals Roma havia fet creure que es tractaven d'igual a igual i que des de finals del primer terç del segle II aC començava a mostrar més obertament la consideració que realment els tenia, com ho mostren les mesures preses els anys 187 i 177 aC per expulsar milers d'itàlics instal·lats a la Urbs i les restriccions en l'accés a la ciutadania romana per als *socii*.³⁶⁵

A partir d'aquestes dates, els aliats començaren a prendre consciència de l'autèntica naturalesa de les seves relacions amb la cada cop més poderosa Roma. Aquesta els obligava a cedir un nombre determinat d'efectius que servien per alimentar l'exèrcit però que les guerres devoraven implacablement: a inicis del segle II aC els *socii* aportaven conjuntament uns set mil cinc-cents infants i quatre-cents genets com a complement per a cada legió, mentre que al cap d'uns vint-i-cinc anys, vers 176 aC, l'aportació havia davallat a cinc mil infants i tres-cents genets. Aquesta minva significa que les comunitats aliades quedaven greument afectades per una disminució demogràfica provocada per la guerra.³⁶⁶ A canvi de lliurar una bona proporció de la seva població, però, els *socii* obtenien alguns beneficis. Semblaria que el més immediat era el botí aconseguit després d'una campanya victoriosa, però tot fa pensar que els béns que els eren assignats eren lluny de poder ser comparats amb els que s'emportaven els legionaris romans. El repartiment depenia del general i de la seva generositat o gasiveria envers els itàlics i, en general, devia predominar més aquesta darrera que la primera, com es pot inferir a partir d'indicis com el fet que la inversió en temples i altres edificis públics que es duia a terme a Roma era incomparablement més elevada que en altres contrades.³⁶⁷

Si els *socii* treien cap profit de l'expansió romana, era a través de les activitats comercials. Molts *negotiatores* que operaven als mercats mediterranis, especialment a la

³⁶⁴ E. BADIAN, *op. cit.* p. 154.

³⁶⁵ LIVI 39.3.4-6 i 41.9.7-12.

³⁶⁶ E. BADIAN, *op. cit.* p. 149-150.

³⁶⁷ E. BADIAN, *op. cit.* p. 151.

conca oriental, procedien de famílies de diferents punts d'Itàlia, preferentment del centre i la meitat meridional.³⁶⁸ La participació al comerç, tanmateix, tampoc beneficiava al conjunt de la societat, atès que els mercaders solien pertànyer als sectors de les elits, que eren els que estaven amb millor sintonia amb l'aristocràcia romana, en la qual s'emmirallaven. Això no obstant, l'extensió de l'hegemonia i el poder de Roma en el transcurs de la centúria, que corria en paral·lel a la degradació de les relacions amb els itàlics, acabà portant a què aquelles mateixes elits es gressin contra ella a inicis del segle següent.³⁶⁹

En general, als *socii* itàlics de motius per estar descontents no els en mancaven,³⁷⁰ atès que des de mitjan II aC havien de suportar les cada cop més notables arbitrarietats i maltractaments de les autoritats romanes que ja hem vist més amunt, a les quals hem d'afegir que, mentre els ciutadans de Roma es beneficiaven d'un repartiment d'aliments bàsics gratuïts o a preus polítics molt reduïts i, des de 167 aC, quedaven exempts de pagar el *tributum*,³⁷¹ els itàlics no gaudien de cap d'aquests avantatges; a això s'ha de sumar l'agreujant de la situació econòmica general, amb conreus arrasats per les guerres els possessors de les quals sovint no podien fer front a la seva restauració i, al mateix temps, àmplies extensions de terres en mans de propietaris absentistes que les explotaven sobretot amb mà d'obra esclava. A més a més, si fins als anys seixanta del segle II aC Roma havia mostrat certa generositat a l'hora de concedir la ciutadania llatina i la romana, a partir d'aleshores, coincidint amb el tancament de l'elit senatorial, fou molt més restrictiva per tal d'evitar que les aristocràcies itàliques poguessin accedir a la ciutadania i, per tant, esdevinguessin competidores directes. Això començà a causar protestes per part d'aquests sectors itàlics afectats, que veien com passava el temps i Roma no s'hi pronunciava favorablement. A la llarga, ja a inicis del segle I aC, els itàlics acabaren per enfrontar-se obertament als romans en la dita guerra dels aliats. La manera com l'elit romana havia gestionat l'expansió després de la segona guerra púnica havia comportat un conjunt de greus problemes socials, tant a dins com a fora de Roma que, amb el temps, acabarien per desestabilitzar la República i destruir-la.

³⁶⁸ E. BADIAN, *op. cit.* p. 152-153.

³⁶⁹ LIVI, *per.* 71-76 i 80; VEL·LEU PATÈRCUL 2.13-17; APIÀ, *Bell. ciu.* 1.35-55; OROSI 5.18-19.

³⁷⁰ G. ALFÖLDY, *op. cit.*, p. 103-105.

³⁷¹ C. NICOLET, *Il mestiere di cittadino nell'antica Roma*, Roma, 1982, p. 193-198 i 238-240; A. DOSSI, *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*, p. 95-96.

2.3. RECAPITULACIÓ

En conjunt, doncs, veiem que el fet històric que marcà el tancament del segle III aC a Roma i el conjunt del Mediterrani occidental, la segona guerra púnica, comportà unes conseqüències de molt gran abast en tots els àmbits. Amb la nova posició hegemònica que els romans havien adquirit, començaren a expandir-se militarment pel Mediterrani occidental i oriental, una actuació en la qual no estigueren sols, sinó que, en virtut dels pactes a què havien arribat amb els diversos pobles que habitaven l'antiga Itàlia, es feren acompanyar d'efectius reclutats entre els aliats itàlics. Tot plegat comportà un conjunt de canvis que afectaren la societat de la Urbs, però també, com no podia ser de cap altra manera, les dels pobles itàlics. Tant els romans com els itàlics jugaren els seus papers particulars als territoris que anaren annexionant al llarg del període que arrenca del trànsit del segle III al II aC, uns papers que recaigueren, en intensitat i formes diverses, en els diferents sectors socials.

Així, a Roma s'accentuaren les distincions entre els sectors aristocràtics – particularment els formats pels membres de la *nobilitas* senatorial– i els no privilegiats. Els primers, constituïts per un nombre relativament reduït de personatges acabats que fonamentaven la seva riquesa sobretot en les propietats terratinents, foren els grans beneficiaris del procés d'expansió, en primer lloc en termes econòmics gràcies al paper de lideratge que jugaren als exèrcits i a l'obtenció de notables botins de guerra, que serviren per incrementar llurs fortunes. En segon lloc, en termes polítics, atès que mercès a aquests recursos podien costejar sense dificultats el cada cop més car *cursus honorum*. I, finalment, en termes socials, ja que tot plegat servia per incrementar el prestigi i la posició que ocupaven aquests personatges i llurs famílies en el conjunt de la societat. El seu principal interès a províncies, per tant, era, durant bona part del segle II aC, participar a les guerres d'arreu del Mediterrani per aconseguir botins i riqueses. A partir de les notícies a l'abast, no sembla que, d'entrada, estiguessin interessats a adquirir noves terres en sòl provincial, sinó només a Itàlia –i, particularment, a la central–, tot i que també sembla que a partir d'algun moment, segurament avançat, de la mateixa centúria, els grans terratinents començaren a ampliar llurs possessions a províncies, com es desprèn de les notícies comentades més amunt, situades ja a inicis del segle I aC, tant a Sicília com a la Hispània Ulterior.

Per descomptat, el control sobre els nous territoris implicava la gestió de l'explotació dels recursos que disposaven (com per exemple els miners o també els agrícoles a través de tributacions), la qual generalment no era realitzada directament per la República, sinó que requeia en privats que licitaven les contractes. Aquests privats s'organitzaven, per tal de fer front a les despeses, en *societates* que aplegaven a individus de molt diversa condició social. Al capdavant de cada *societas* hi havia personatges rics que disposaven del capital, sovint – però no necessàriament – de rang eqüestre, romans però també membres de les aristocràcies itàliques; entre els socis capitalistes també n'hi podia haver d'anònims, alguns dels quals serien senadors que, des del punt de vista de la llei, no podien participar en els negocis però a través d'aquest parany legal podien treure'n profit. Per sota hi havia un conjunt de persones procedents d'estrats socials molt diversos, sovint de baixos o molt baixos, incloent-hi lliberts i fins i tot esclaus, que eren els que participaven més directament de l'explotació del territori, com palesen les fonts epigràfiques de diverses contrades del Mediterrani del segle II aC.

L'expansió de terres sota l'ègida de Roma fou concebuda ben aviat com una excel·lent oportunitat d'establir relacions comercials. En aquest sentit, mercaders i comerciants de tota mena organitzaren un comerç que oferia gairebé qualsevol producte o servei a províncies. Aquesta oferta anava adreçada inicialment a les tropes de conquesta, que podien necessitar, més enllà de les vitualles, productes com ara vaixel·la o serveis que pretenien satisfer una àmplia varietat de necessitats, incloent-hi les més íntimes o les relacionades amb la incertesa de l'esdevenidor en terres estranyes i hostils. Això no treu, amb tot, que ben aviat hom veiés com a potencials clients els nadius, com posa de manifest, per exemple, la troballa habitual de determinats tipus ceràmics als assentaments indígenes d'aquest període. Els participants en aquest comerç també eren de molt variats orígens i condició social. De fet, el registre epigràfic assenyala una activitat molt destacada de personatges itàlics més que pròpiament romans; per altra banda, trobem la participació de bona part de l'espectre social, amb personatges més o menys rics encarregats de dirigir des d'Itàlia determinats tipus de negoci (vitualles, ceràmica, potser fins i tot prostitució) i d'altres, d'extracció més baixa (independentment que fossin *ingenui*, lliberts o esclaus), encarregats d'actuar directament sobre el territori, ja fos en representació d'algun dels primers o per interès propi.

En definitiva, els sectors aristocràtics romans jugaren un paper rellevant a províncies durant el segle II aC, però no foren els únics. Els seus interessos econòmics, polítics i socials els portaren a fer-se amb el control de nous territoris a través de l'expansió militar, una expansió en la qual intervingueren bona part dels segments socials de Roma –llevat, en general, de les masses de *proletarii*, que no arribaven al cens mínim exigít– i de les comunitats de *socii* itàlics. Més enllà de les activitats militars, l'explotació i el drenatge dels recursos provincials, així com el comerç, suposaren la posada en marxa de maquinàries, moltes vegades desenvolupades d'una forma més o menys espontània, poc o gens planificada, en les quals participaren si no tots, bona part dels sectors socials. Així, els segments enriquits de Roma i les aristocràcies locals de diverses comunitats itàliques –sobretot del centre i el migdia de la península– tingueren un paper de rectors d'aquestes activitats dirigint-les des de la Urbs o d'altres nuclis importants d'Itàlia, mentre que altres segments de posicions mitjanes, baixes i molt baixes (incloent-hi els esclaus) actuaven a províncies com a agents dels primers o bé cercaven un benefici per a si mateixos. D'una manera o d'una altra, tota o gairebé tota la societat participava en les actuacions que comportaren les profundes transformacions que afectaren tant l'estructura social romana com les dels itàlics i dels provincials.

3. ELS TESTIMONIS LITERARIS

Els territoris, habitants i, sobretot, els esdeveniments que tingueren com a escenari l'espai que esdevindria la *Hispania Citerior* atragueren l'interès de diversos autors de l'antiguitat. Amb més o menys detall en deixaren un testimoni escrit, que pot aportar algunes dades per a la nostra recerca. De tota manera, cal advertir que, com anirem veient en analitzar les altres fonts de coneixement, les escrites tenen algunes virtuts i, al mateix temps, diversos inconvenients. Si, per una banda, presenten l'avantatge d'estar organitzades en un discurs més o menys coherent i estructurat, de l'altra, estan afectades per unes quantes limitacions: en primer lloc, hi ha un problema de contingut, atès que els escriptors antics, generalment, tendeixen a centrar-se en els afers de caràcter militar protagonitzats per les tropes romanoitàliques i, per tant, solen fer referència explícita només als indrets i poblacions relacionats amb els conflictes bèl·lics que relaten. En aquest sentit, ens trobem amb una dificultat insalvable pel que fa a la informació relativa als territoris ibers, ja que la immensa majoria de les dades es concentren tan sols en el context relacionat amb la segona guerra púnica i la immediata revolta indígena que marca el trànsit dels segles III al II aC. Després del pas de Cató, l'àrea ibèrica resta, aparentment, pacificada i el teatre d'operacions es desplaça cap a l'interior de la Península, cap a terres celtiberes, cosa que fa perdre l'interès als escriptors per les zones més properes al litoral, que no recuperaran fins a l'esclat de les guerres sertorianes i les posteriors guerres civils. A més a més, no reflecteixen la totalitat del món iber, sinó que tan sols al·ludeixen a determinats *populi* que són, invariablement, aquells que més maldecaps provocaren als exèrcits de Roma. Així, podem trobar alguna descripció sobre els ilergets, edetans, lacetans i ausetans, mentre que altres pobles o bé són simplement mencionats o bé ni tan sols se n'ha deixat constància.

En segon lloc, hi ha un problema de les fonts i de la metodologia emprades pels autors. Malgrat que narren episodis de la història ocorreguts a la península Ibèrica o en altres contrades del món conegut, gairebé cap tingué un contacte directe ni amb el territori ni amb els esdeveniments que recull. L'única excepció és Polibi, qui, acompanyant a Escipió, tingué ocasió de recórrer part del territori peninsular en el mateix moment que es desenvolupava la guerra numantina. I, fins a cert punt, també Estrabó, no perquè l'hagués visitat, sinó perquè

emprà per a la seva *Geografia* les obres dels seus predecessors Posidoni i Artemidor,¹ qui sí havien trepitjat el territori, malgrat que un centenar d'anys abans que l'amasita l'escrivís. Per tot plegat, la majoria s'havia de refiar de la paraula –oral o escrita– d'altres persones i del seu propi criteri.

I aquí arribem a la qüestió del mètode. És cert que la historiografia de l'antiguitat es distingeix fonamentalment de l'actual pel fet d'estar mancada d'un mètode científic i d'ésser més propera a un gènere literari que a una producció científica. No s'ha de perdre de vista que, pràcticament fins al Principat, la historiografia era un domini d'autors que procedien del món militar i polític, que escrivien una història fonamentada sobretot en la seva experiència personal, la qual empraven per contrastar les fonts que utilitzaven. D'altra banda, també s'ha de tenir present el pes de la historiografia hel·lenística, marcada més per observar els aspectes literaris i estètics de les narracions amb l'objectiu de commoure els lectors i oients i de fer de la història un relat exemplar, això quan no consistia senzillament en un catàleg de prodigis i meravelles.² Però tot plegat no significa que no hi hagués ni una mínima crítica ni quelcom de semblant a una metodologia. En aquest sentit, Polibi fou el que més reflexionà sobre aquesta qüestió i, de tots, fou l'únic que desenvolupà una autèntica metodologia amb la seva *πραγματικὴ ἱστορία*.³ No només es dedicava a valorar críticament les fonts que utilitzava, sinó que buscava les dades que li permetessin respondre a les preguntes *πῶς καὶ πότε καὶ διὰ τί*:⁴ com, quan i, sobretot, per què tingué lloc aquella guerra o aquell altre fet. Tenia, per tant, una concepció causal de la història, que l'impel·lia a cercar sistemàticament les causes dels esdeveniments històrics, especialment de les guerres.⁵ Només així, considerava, es podia reconstruir una història que fos verídica. Altres, com T. Livi, Estrabó o Plutarc, per esmentar-

¹ A. SCHULTEN, *Fontes Hispaniae Antiquae IV. Estrabón, Geografía de Iberia*, Barcelona, 1952, p. 3-5; F. LASSERRE, "Histoire de première main dans la *Geographie* de Strabon", F. PRONTERA (ed.), *Strabone. Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, vol. 1, Perugia, 1984, p. 13; F. TROTTA, "Estrabón, el libro III y la tradición geográfica", G. CRUZ (ed.), *Estrabón e Iberia: nuevas perspectiva de estudio*, Màlaga, 1999, p. 84-87; M. P. DE HOZ, "Estrabón", J. MANGAS i D. PLÁCIDO (eds.), *Testimonia Hispaniae Antiqua II B. La Península ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, 1999, p. 626.

² P. G. WALSH, *Livy and his historical aims and methods*, Cambridge, 1976, p. 20-34.

³ POLIBI 12.25; P. PÉDECH, *La méthode historique de Polybe*, París, 1964, p. 22-31; F. W. WALBANK, *Polybius*, Califòrnia, 1972, p. 6-7 i 103; P. S. DEROW, "Polybius", T. J. LUCE (ed.), *Ancient Writers. Greece and Rome. Volume I: Homer to Caesar*, New York, 1982, p. 526; T. J. LUCE, *The Greek historians*, London-New York, 1997, p. 123-124 i 127; L. A. LLERA, "Polibio de Megalópolis", J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.), *Testimonia Hispaniae Antiqua II B. La Península ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, 1999, p. 531.

⁴ POLIBI 3.1.2.

⁵ POLIBI 3.6-7.4 i 22.18.2-11.

ne només tres, procuraren documentar-se emprant moltes i variades fonts, tant gregues com romanes, i contrastar les dades que obtenien comparant-les entre si i sotmetent-les a llurs propis judici i raonament; bé és cert que això no impedí que caiguessin en incorreccions.⁶

En tercer lloc, hi ha un problema de biaixos que, en part, es deriva del que acabem de comentar. Ara bé, no només de les errades i incorreccions associades a les fonts i la crítica, sinó que les distorsions també poden haver estat introduïdes de manera més o menys conscient i voluntària per diversos motius. D'entrada, no hem de perdre de vista que els escriptors pertanyien, sense excepció, a les classes altes⁷ i, en el cas dels autors en llengua llatina, especialment, transmeten als seus textos la ideologia pròpia d'aquests sectors. Per això rarament paren esment en la gent corrent que formaven part dels segments inferiors, per molt que constituïssin la majoria de la població i, quan ho fan, acostumen a transmetre una visió pejorativa. Així mateix, molts autors pretenien fer dels seus relats obres exemplars i edificants, de manera que es preocupaven més de reelaborar els personatges històrics per fer-ne models morals que d'incidir en la veracitat de la història o la geografia. És el cas de Livi, Valeri Màxim o Plutarc, entre d'altres, i ni tan sols Polibi, en algun passatge determinat, escapà a aquesta voluntat. Raons similars, unides al desconeixement i al desinterès, portaren als escriptors a obviar bona part de la informació relativa als pobles nadius: ja fossin *populi* ibers, celtibers, vacceus, vetons, etc., tots eren freqüentment descrits de manera superficial i general com a bàrbars salvatges caracteritzats, consegüentment, per la seva dubtosa moralitat.⁸ Només en rares excepcions els autors concedien algunes poques ratlles a personatges nadius molt concrets per subratllar-ne la noblesa moral. No cal dir que es tractava, en tots el casos, d'individus que havien donat el seu suport als romans i, amb les seves accions, els havien

⁶ A. SCHULTEN, *op. cit.*, p. 5; P. G. WALSH, *op. cit.*, p. 150-151 i 154-157; F. TROTTA, *op. cit.*, p. 83; C. P. JONES, "Plutarch", T. J. LUCE (ed.), *Ancient Writers. Greece and Rome. Volume II: Lucretius to Ammianus Marcellinus*, New York, 1982, p. 974.

⁷ Per bé que no a la més alta aristocràcia, sinó a sectors més secundaris: A. RODRÍGUEZ MAYORGAS, "La figura del historiador en la República romana", *SHHA*, 29, 2011, p. 65-95.

⁸ Per posar alguns exemples: LIVI 25.33.1-2, on planteja l'episodi en el qual Asdrúbal ordeix el pla perquè els vint mil auxiliars celtibers que portava Cn. Corneli Escipió desertessin, aprofitant *omnis barbaricae et praecipue earum gentium in quibus per tot annos militabat perfidiae*; LIVI 28.1.8, on presenta els auxiliars i mercenaris indígenes al servei de les tropes púniques com a indisciplinades i confiades; ESTRABÓ 3.4.5, on defineix els ibers com a pèrfids i tossuts; o ESTRABÓ 3.4.16-17, on descriu diversos costums i pràctiques atribuïts a diferents pobles peninsulars;

procurat una gran ajuda. Entre ells hi ha *Abilix* (o *Abelux*),⁹ descrit per Livi com a *Sagunti nobilis Hispanus*, que, en el temps que els germans Escipió guerrejaven contra els cartaginesos i preveient correctament la tendència del conflicte *qualia plerumque barbarorum ingenia*, jutjà convenient deixar d'ésser aliat dels púnics per passar al bàndol romà. Els autors que en parlen remarquen que la defecció del saguntí va anar acompanyada d'un pla que permeté que els ostatics que els cartaginesos tenien a la ciutat passessin a mans romanes, deixant en evidència al sorprès *praefectus* púnic que els tenia al seu càrrec.

Finalment, encara hem de comptar una darrera limitació que pateixen les fonts escrites, que és el problema de la transmissió textual i la conservació. Els textos que han arribat fins als nostres dies són edicions de còpies realitzades segles després que fossin escrits i, per tant, existeix un risc elevat que en algun moment al llarg de la història algun copista hagi alterat, ja sigui de manera involuntària, per descuit o per incomprensió, els textos originals que copiava, tot ometent alguns passatges o afegint interpolacions pròpies. Per altra banda, és evident que actualment només es conserva una petita part de tota la producció literària antiga, producte del fet, sobretot, que algunes obres han gaudit de més èxit que altres. Però el deteriorament i la pèrdua també afecten alguns dels textos preservats, que es conserven de manera parcial. Així, dels quaranta volums que constituïen originalment les *Històries* de Polibi, només resten complets els cinc primers llibres, el sisè ha arribat gairebé sencer, del setè al divuitè s'han conservat fragments d'una certa amplitud (tot i que el dissetè s'ha perdut completament) i la resta, llevat del darrer de tots, només ha romàs molt parcialment i encara mercès a les cites i fragments recopilats per l'emperador bizantí Constantí VII Porfirogeneta (segle X).¹⁰ Aquestes pèrdues es tradueixen en el nostre camp en la desaparició de les dades referents a bona part del segle II aC i a les que hauria contingut el llibre trenta-quatre, dedicat monogràficament a aspectes geogràfics i etnogràfics. Quelcom de semblant passa amb la monumental obra de Livi, que de cent quaranta-dos volums només han sobreviscut els deu

⁹ POLIBI 3.98.1-99.3; LIVI 22.22.6-21; ZONARAS 9.1. Altres exemples semblants els trobem en alguns passatges on hom fa referència a l'Indíbil sotmès a l'autoritat romana (les ocasions en què desertava era tractat amb les mateixes paraules pejoratives que qualsevol altre bàrbar): POLIBI 10.35.6-8 i LIVI 27.17.3-4. Particularment, Livi destaca, amb motiu de la primera trobada de l'ilerget amb els Escipió a *Carthago Noua* a inicis de l'estiu de 208 aC, que sorprengué als romans que Indíbil s'expressés amb una dignitat que no esperaven en un bàrbar: *Indibilis pro utroque locutus haudquaquam ut barbarus stolidè incauteue, sed potius cum uerecundia ac grauitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam quam gloriantem eam uelut primam occasionem raptam* (27.17.10). També Edecó (o Edescó), el cabdill dels edetans, és qualificat de *clarus inter duces Hispaniae* (LIVI 27.17.1-2).

¹⁰ P. S. DEROW, *op. cit.*, p. 526-527; T. J. LUCE, *op. cit.*, p. 123-125.

primers i del vint-i-unè al quaranta-cinquè, que cobreixen dels orígens de la Urbs a l'any 293 aC i el període comprès entre 218 i 167 aC. Tampoc s'han preservat el conjunt de vint-i-quatre llibres en què estava distribuïda la *Ρωμαϊκή ιστορία* d'Apià,¹¹ si bé en aquest cas podem considerar-nos més afortunats, perquè el volum dedicat a Ibèria és un dels conservats, de manera que, encara que sigui d'una manera més resumida, es poden cobrir les llacunes de les obres anteriors.

No obstant el conjunt de mancances apuntades, que no s'han de perdre mai de vista per tal de fer una correcta valoració, les fonts escrites poden donar algunes dades prou valuoses per aproximar-nos al coneixement de les societats de la Citerior en el transcurs dels primers anys de presència romana, com veurem tot seguit.

3.1. L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL INDÍGENA: *πολεῖς*, *oppida* i *urbes*

Poca cosa diuen les fonts al voltant de l'estructura territorial d'aquells espais ocupats per les comunitats ibèriques. D'entrada, si només ens haguéssim de refiar del retrat que fan,¹² únicament trobaríem allò que els autors de parla grega anomenen *πολεῖς* i, els de parla llatina, *oppida* o *urbes*: aquests són els tres termes que, de manera reiterada, apareixen escrits a les fonts literàries. En grec, com veiem, s'empra una sola paraula, amb el significat de *ciutat*, si bé els escriptors de l'antiguitat tant el podien entendre en el sentit de nucli urbà com en el de comunitat política.¹³ En llatí, en canvi, habitualment s'empren dos vocables diferents que serveixen per designar el mateix concepte, particularment referit a l'accepció de nucli urbà; molt més rarament els autors feien servir el mot *ciuitas* (o d'altres que tenien a veure amb el mateix camp semàntic, com *ciues*) més relacionat amb el sentit polític. I, com altres paraules

¹¹ A. DÍAZ, "La historiografía de época imperial", J. A. LÓPEZ (ed.), *Historia de la literatura griega*, Madrid, 1992, p. 1066-1070.

¹² Deixant de banda els autors –sempre d'època imperial– que fan enumeracions més completes, com ESTRABÓ 3.3.1-7, 3.2.1-2, 3.2.15, 3.3.1-8 i, sobretot, 3.4.6-13; PLINI, *Nat. Hist.* 3.4.18-30; o PTOLOMEU 2.5, que tampoc transmeten els noms ni la situació de molts dels establiments ibèrics perquè ja feia temps que havien desaparegut.

¹³ M. G. HANSEN, "The Hellenic *Polis*", M. G. HANSEN (ed.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Copenhagen, 2000, p. 152-170. Ja a l'antiguitat s'alçaren algunes veus crítiques que es resistien a acceptar que a *Iberia* només hi haguessin *πολεῖς* i cap altre tipus d'assentament, com la d'Estrabó (3.4.13), que veia un ús interessat de la paraula per magnificar les victòries de generals romans com Ti. Semproni Grac, qui pretenia fer creure que havia capturat uns tres centenars de *πολεῖς* quan, a parer del geògraf, segur que hi barrejava simples *πύργοι*. Tampoc dóna crèdit a l'afirmació que hi havia més d'un miler de ciutats i considera que sota aquesta denominació s'ocultaven en realitat altres nuclis més petits (*κώμαι*).

que examinarem més endavant, tampoc en aquest cas sembla apreciar-se un ús tècnic i precís dels termes, com es desprèn de l'anàlisi de la utilització.¹⁴

Les fonts només registren una mínima part dels noms dels assentaments establerts al territori de la Hispània Citerior ibèrica i, quan els defineixen, fan servir de manera indistinta i intercanviable tots els mots assenyalats: *Saguntum*, que és un dels nuclis hispans dels quals en parlen més i amb més detall, és considerada *πόλις*,¹⁵ *urbs*,¹⁶ *oppidum*¹⁷ i àdhuc *ciuitas*;¹⁸ pel que fa als seus habitants, tant es poden trobar designats com a *oppidani*¹⁹ o com a *ciues*.²⁰ *Cissa* és considerada *πόλις*²¹ i *oppidum*.²² *Atanagrum*, de la qual només Livi en parla, situant-la com a *caput* del *populus* dels ilergets, és anomenada *urbs*,²³ de la mateixa manera que *Ibera*²⁴ i *Onusa*.²⁵ A vegades les referències són més vagues, esmentant gairebé de passada que alguns *populi* ibers tenien al seu territori una ciutat, com és el cas dels ausetans i els bergistans, que tenien una *urbs*²⁶ cadascun i els lacetans, que tenien un *oppidum*²⁷ o *urbs*.²⁸ En altres ocasions, les referències es corresponen de manera encara més inconcreta a establiments ibèrics en general, que també poden ésser designats com a *πολείς*,²⁹ *oppida*³⁰ i *ciuitates*.³¹ L'ús de diferents mots com a sinònims també s'aplica a assentaments d'origen no ibèric, com per exemple *Emporion*, definida com una *δίπολις*³² o dos *oppida* units,³³ un de grec³⁴ i un d'ibèric,³⁵ i també

¹⁴ F. PINA, "Calagurris contra Roma: de Acidino a Sertorio", *Kalakoricos*, 11, 2006, p. 119-122.

¹⁵ POLIBI 3.17.2, 3.17.9, 3.20.2, 3.21.6, 3.97.6 i 3.98.7.

¹⁶ LIVI 21.7.2, 21.8.5, 21.8.7, 21.8.8, 21.11.4, 21.11.7, 21.11.9, 21.12.5, 21.13.6, 25.14.2-3 i 21.16.5.

¹⁷ LIVI 21.8.6, 21.11.5 i 21.15.1. Fins i tot, quan l'historiador pataví reproduïx les condicions de rendició que exposa Anníbal a Alcó i Alorc i esmenta que una d'elles contemplava l'abandonament de la ciutat per part dels saguntins i la construcció, allà on el cartaginès especifiqués, d'un nou nucli, d'aquest en diu *nouum oppidum* (21.13.6).

¹⁸ LIVI 21.7.2. L'única ocasió en la qual Livi la designa *ciuitas* és quan inicia la descripció geogràfica i històrica (o, més tost, mítica) de *Saguntum*.

¹⁹ LIVI 21.8.4.

²⁰ LIVI 21.12.1 i 21.13.1.

²¹ POLIBI 3.76.5.

²² LIVI 21.60.7.

²³ LIVI 21.61.6.

²⁴ LIVI 23.8.10-11.

²⁵ LIVI 22.20.4.

²⁶ LIVI 21.61.8 i 34.16.9, respectivament.

²⁷ LIVI 34.20.3-4.

²⁸ LIVI 34.20.5 i 34.20.8.

²⁹ POLIBI 3.76.3, 3.98.7, 3.99; APIÀ, *Ib.* 23 i 41.

³⁰ LIVI 34.20.1-2.

³¹ LIVI 26.20.1, 26.49.1 i 26-49.9-10, 28.16.10, 34.16.5-6, 34.17.5 i 39.30.7.

³² ESTRABÓ 3.4.8.

³³ LIVI 34.9.1.

³⁴ LIVI 34.9.2.

³⁵ LIVI 34.9.8.

com a *urbs*,³⁶ per bé que els emporitans són anomenats *ciues*.³⁷ Quelcom de semblant esdevé amb *Carthago Noua*, esmentada també com a *πόλις*³⁸ i com a *urbs*³⁹ i habitada per *oppidani* i *ciues*.⁴⁰ En definitiva, no hi ha res que marqui l'elecció d'un terme o un altre en funció del tipus d'assentament. Només a vegades dóna la sensació que els autors fan servir *oppidum* quan descriuen fets bèl·lics i, particularment, la derrota dels assentaments afectats.⁴¹ Això es pot veure, per exemple, en la caiguda de Sagunt davant dels cartaginesos, que és un moment en el qual Livi emprà la paraula amb reiteració,⁴² com si volgués posar èmfasi en l'aspecte militar de la ciutat. També quan *Cissa* és capturada al principi de la guerra púnica és anomenada *oppidum*⁴³ i el mateix mot defineix els establiments de sedetans, ausetans i suessetans derrotats per Cató.⁴⁴ De tota manera, el mateix autor, quan parla de l'ordre emesa per M. Porci perquè totes les ciutats aterrin les seves muralles, el terme que usa no és *oppidum*, sinó *ciuitas*. En aquest sentit, podem apreciar, fins a cert punt, un ús més determinat d'aquest darrer mot, ja que sempre que fa referència als ostatsges nadius retinguts pels púnics i alliberats pels romans, en demanar els generals els seus llocs d'origen on viuen els seus familiars, només els designa amb la paraula *ciuitas*. Sembla, per tant, que en aquests casos la fa servir amb el significat de *comunitat*, més que no pas amb el de lloc físic o situació geogràfica.

No obstant el que hem dit fins ara, és obvi que el panorama esbossat per les fonts escrites és molt distorsionat, ja que l'estructura territorial era molt més complexa, com l'arqueologia demostra a bastament:⁴⁵ els integrants dels diferents *populi* no es concentraven en un sol establiment, com sembla desprendre's del contingut dels textos, sinó que es trobaven repartits arreu del territori en assentaments de diversa condició i categoria. En

³⁶ Livi 34.9.6.

³⁷ Livi 34.9.6.

³⁸ POLIBI 10.10.5-7, 10.11.4, 10.12.1-2 i 10.12.4; APIÀ, *Ib.* 20, 22 i 23

³⁹ Livi 26.42.3, 26.42.6, 26.42.9-10, 26.44.2, 26.44.4, 26.44.6-7, 26.44.9, 26.45.5-6, 26.46.3, 26.46.5, 26.46.7, 26.46.10 i 26.48.1-3.

⁴⁰ Livi 26.44.2 i 26.44.7.

⁴¹ Anomena Sagunt *captum oppidum* (Livi 21.8.6).

⁴² Livi 21.8.6, 21.11.15 i 21.15.1. En diverses ocasions, però, situa la part final de les batalles al que hauríem de considerar el darrer baluard de les ciutats, que és anomenat sovint *arx* (i, a vegades, *castellum*, destacant segurament l'aspecte defensiu del lloc) i, per tant, cal pensar que s'esdevenen en un espai aturonat dins dels límits físics de la ciutat, fàcil de defensar i que actua com a refugi últim dels habitants. Esmenta específicament un *arx* a *Saguntum* (21.12.3 i 22.22.4), així com un *castellum* on s'anaren a arrecerar els saguntins a la fase final del setge (21.11.10).

⁴³ Livi 21.60.7-8.

⁴⁴ Livi 34.20.1-4.

⁴⁵ Vegeu el capítol 5, dedicat als testimonis arqueològics.

qualsevol cas, notem que, si no en totes, almenys sí en la majoria de les ocurrencies, les ciutats de què parlen els autors antics coincideixen amb nuclis destacables per l'àrea que ocupaven, la situació estratègica, el desenvolupament social, econòmic i/o polític, etc. En contrast, gairebé mai fan cap mena d'esment als assentaments menors; només en molt comptades ocasions els escriptors deixen anar algun petit indicatiu que permet entrellucar, encara que sigui de manera superficial, la complexitat de la realitat. Així, quan Livi narra les primeres activitats del cònsol Cató a la Península, a la zona d'Empúries, explicita que derrotà als *Emporitano Hispanos accolae*,⁴⁶ és a dir, als ibers emporitans i a aquells que habitaven el territori proper (*accolae*). Pot semblar, certament, un detall insignificant, però revela la presència d'altres unitats de poblament secundàries més o menys pròximes a *Emporion*. Per aquelles mateixes dates se situa l'episodi de l'ambaixada dels ilergets de Bilstages, que anà a implorar l'ajuda de Cató per posar fi als atacs que altres pobles no pacificats llançaven contra els seus *castella*.⁴⁷ Per entendre aquesta afirmació potser estaria bé de recordar un cas similar i contemporani, el dels bergistans, dels quals sabem que també tenien sota el seu control un conjunt de set *castella*.⁴⁸ El terme *castellum* es fa servir, de manera general, per identificar un recinte fortificat situat, aparentment, en alçada. Hauríem de veure, aleshores, estructures de defensa o vigilància del territori en terres ilergetes i bergistanes i, potser, per extensió en altres contrades? No ho creiem pas, ja que, ateses les capacitats i recursos que tenien a l'abast els ibers, no ens sembla possible l'existència de quelcom semblant a una xarxa de fortificacions en el món iber de finals del segle III i inicis del II aC. Més aviat som del parer que cal llegir aquests *castella* com un altre tipus d'hàbitat situat, molt probablement, en posicions dominants i estratègiques (enlairats i propers a vies de comunicació), dotats d'alguna mena de fortificació (muralles o, si més no, murs de tancament, potser quelcom similar a una torre) i dedicats primordialment a l'explotació dels recursos del territori (forestals, minerals, etc.), sense negar del tot una funció –però que seria, en general, secundària– de control i vigilància de l'espai proper aprofitant la situació topogràfica. Així doncs, quan l'historiador pataví diu que ilergets i bergistans tenien sota la seva autoritat un nombre de *castella*, està fent

⁴⁶ Livi 34.16.4.

⁴⁷ Livi 34.11.

⁴⁸ Livi 34.16.9.

referència, un cop més, a nuclis més petits que els *oppida* o *urbes*.⁴⁹ D'aquesta manera, tampoc és estrany que fossin l'objecte dels atacs d'aquells elements que no es volien sotmetre a l'autoritat dels romans ni a la dels ibers que els eren addictes; devia ser més fàcil hostilitzar aquests establiments petits i a la seva població que, cal imaginar, seria més tost migrada i, si n'assolien la captura d'algun, aconseguien donar un cop a l'economia dels seus oponents i, al mateix temps, obtenien un lloc en el qual fer-se forts i incrementar les seves accions contra l'ordre establert. D'aquí que a Bilitages i al *princeps bergistanus* anònim els interessés de posar terme a aquests focus d'inestabilitat amb rapidesa i, si era necessari, recorrent a les forces que Roma tenia desplegades sobre el territori. Els comandants romans i, particularment Cató, en canvi, semblen haver vist el problema com un mal menor fàcil de resoldre, tot i que hagué de sufocar els bergistans díscols dues vegades consecutives, fins que perdé la paciència i tallà el problema de soca-rel venent els revoltats com a esclaus.⁵⁰

3.2. AL CIM DE L'ORGANITZACIÓ SOCIOPOLÍTICA: *δυνάσται, βασιλείς, reguli, principes* I SIMILARS

D'acord amb la informació que transmeten els escriptors de l'antiguitat, sembla que almenys algunes de les comunitats ibèriques estaven encapçalades per un individu dotat de grans poders de diversa índole. Polibi i Livi, als quals es pot afegir Apià, són els principals autors que aporten algunes dades per intentar definir-lo. Els autors grecs empren tres paraules diferents per a designar-lo: *τύραννος, δυνάστης* i *βασιλεύς*. El primer dels mots el trobem quan Polibi fa el repàs dels enemics capturats després de l'enfrontament a les proximitats de *Kissa*, entre els quals hi compta un indígena molt fidel als cartaginesos, Indíbil, qualificat com a *τύραννον... τῶν κατὰ τὴν μεσόγαιον τόπων*.⁵¹ Aquesta afirmació, per tant, posa de manifest no només les estretes relacions entre els ilergets i els cartaginesos en aquells primers moments,

⁴⁹ A. JIMÉNEZ DE FURUNDARENA, "Castellum en la Hispania romana: su significado militar", *Hant*, 19, 1995, p. 129-150. Aquest autor distingeix dues accepcions diferents per al mot llatí, una amb una vessant civil i l'altra, militar. La primera faria referència a un nucli de població secundari emmurallat –que és el que s'escauria més als *castella* indígenes–, mentre que la segona designaria una fortificació per controlar un territori o defensar un punt concret.

⁵⁰ LIVI 34.16.9-10. Malgrat les seves actuacions, Cató encara hagué de presentar-se una tercera vegada al territori bergistà, atès que, un xic més endavant, el *Bergium castrum* havia caigut en mans de *praedones*. Un cop derrotats, el cònsol els sotmeté a un tractament similar al dels darrers que s'havien rebel·lat: féu executar els *praedones* i lliurà els bergistans que s'havien aliat amb aquells al *qüestor* perquè els vengués com a esclaus (LIVI 34.21.1-5).

⁵¹ POLIBI 3.76.3.

sinó també el fet que els ilergets estaven sota l'autoritat d'una figura poderosa en diversos sentits (política, militar, social i econòmica), la qual havia estès la seva sobirania o el seu control per una regió més o menys vasta. Aquesta ocasió és l'única en la qual Indíbil és anomenat *τύραννος*. La major part de les vegades que és citat, ja sigui juntament amb Mandoni o tot sol, és designat amb el terme *δυνάστης*,⁵² que es podria interpretar com el membre o membres més destacats i poderosos de l'elit aristocràtica d'un determinat poble, en aquest cas concret, els ilergets.⁵³ El fet que, en el context del passatge sobre els i les ostatges de *Carthago Noua* parli de les dones i les filles de molts altres *δυνάσται* ibers –entre els quals, Edecó, *δυνάστης* dels edetans– corroboraria aquesta interpretació. Finalment, el tercer mot emprat per referir-se a Indíbil és *βασιλεύς*,⁵⁴ que aplica en una sola ocasió.

Als textos llatins, el termes per referir-se a les figures més preeminents, en el sentit polític, social i militar, de les societats nadiues són quatre: *princeps*, *regulus*, *rex* i *dux*. De la mateixa manera que Polibi, Livi es refereix amb més freqüència, entre els ibers, als ilergets, dels quals explica que es trobaven sota l'autoritat d'un home al qual qualifica de *regulus*⁵⁵ o *princeps*.⁵⁶ Aquestes denominacions suggereixen que la societat ilergeta (igual que d'altres, com la bergistana o la lacetana, on també documenta la presència d'aquests personatges⁵⁷) comptava amb una capa aristocràtica, d'entre els membres de la qual sorgiria aquesta figura, dotada de més poder que els seus semblants. Si ens fixem en l'ús dels mots, veiem que empra *regulus* per referir-se a Indíbil en el passatge en el qual identifica una de les ostatges ibèriques

⁵² POLIBI 10.35.3 (on anomena Indíbil i Mandoni *μέγιστοι μὲν ὄντες δυνάσται τῶν κατ' Ἰβηρ(αν)*) i 11.31.2. En aquest sentit, cal assenyalar que també Dió Cassi (com podem llegir a Frontí, *Strat.* 57.42) empra el mateix terme per referir-se als dos cabdills ilergets, així com Apià (*Ib.* 37).

⁵³ Aquest és un terme imprecís pel qual els investigadors que han analitzat les estructures polítiques ibèriques i, particularment, la qüestió de les suposades “monarquies”, a partir de l'examen de les fonts escrites han tendit a passar de puntetes, sense entrar a copsar el significat que podia tenir: J. Caro Baroja, tot i bastir un extens i complet discurs al voltant de les altres denominacions, gairebé es podria dir que l'obvia si no fos perquè la cita en referir-se a Edecó (“La ‘realeza’ y los reyes en la España Antigua”, *Cuadernos de la Fundación Pastor*, 17, 1971, p. 149). Més endavant R. López Domech la menciona, però concebant-la com un mot que feien servir els autors grecs per referir-se a personatges importants de rang inferior al dels autèntics *βασιλεῖς* (“Sobre reyes, reyezuelos y caudillos militares en la protohistoria hispana”, *SHHA*, 4, 1986, p. 19-20). Tampoc P. Moret s'hi deté gaire, subratllant la imprecisió de la paraula (“Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio”, *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 28). Només L. Silgo, més recentment, ha donat dues breus definicions, considerant *δυνάστης* com a “home poderós” o bé com a “cap d'un petit principat” (“La organización política de los iberos en la segunda guerra púnica según Tito Livio y Apiano (237-195 a.C.)”, *Arse*, 44, 2010, p. 77).

⁵⁴ POLIBI 10.18.7.

⁵⁵ LIVI 26.49.11-14 i 34.11.

⁵⁶ LIVI 27.17.3-4.

⁵⁷ A 21.61.7-8 fa referència a *Amusicus*, *princeps* dels lacetans i a 34.21 esmenta un anònim *princeps* dels bergistans.

a *Carthago Noua* com la dona de Mandoni i, en una altra ocasió, en relatar l'ambaixada de membres del mateix *populus* davant de Cató per sol·licitar ajuda militar per poder respondre favorablement als atacs contra Bilistages. En canvi, escriu *princeps* per al·ludir conjuntament a ambdós germans en el moment que explica que es decideixen a fer defecció dels cartaginesos. Quan aplica el terme a dirigents d'altres pobles, ho fa en el context dels atacs d'Escipió contra els lacetans, liderats per *Amusicus*, que havien acudit a socórrer els ausetans; i en els de Cató contra el *castrum Bergium*, que tot i estar sota el control d'un *princeps*, havia caigut a les mans d'uns *praedones* que es dedicaven a saquejar l'entorn. Malgrat que no ho especifica en cap moment, no sembla segur que aquests reietons poguessin llegar la seva posició als fills. Just un decenni després de la mort d'Indíbil i de Mandoni, els ilergets estaven regits per Bilistages,⁵⁸ a qui en cap moment l'historiador associa cap llaç de parentiu amb els anteriors; si bé el fet que no ho expliciti no significa necessàriament que no estiguessin emparentats, és estrany que, en el cas d'estar-ho, no ho esmenti, tenint en compte que, sempre que pot, tendeix a situar les relacions familiars dels personatges que desfilen per la seva història.⁵⁹

A més de *reguli* i *principes*, Livi documenta entre els ibers, concretament entre els edetans, la figura del *dux*,⁶⁰ encarnada en un personatge anomenat Edescó (el mateix Edecó que ja esmentava Polibi) qui l'estiu de 208 aC s'adreçà al davant d'Escipió, després de la caiguda de *Carthago Noua*, per recuperar els parents que els púnics retenien com a ostatges. El terme *dux* ens suggereix un cabdill amb un significat més marcadament militar, per bé que és ben possible que, més que a un cabdill militar en sentit estricte, l'historiador estigui al·ludint aquí a una de les diverses atribucions que tenia aquest personatge que culminava l'organigrama sociopolític dels ibers (o d'algunes de les comunitats iberes), tot deixant de banda d'altres que quedarien recollides en la resta de denominacions utilitzades. No s'ha d'oblidar, com s'ha vist, que Polibi es referia a Edecó amb el mot *δυνάστης*, que no té massa a veure amb l'àmbit militar.

⁵⁸ Livi 34.11.

⁵⁹ Per exemple, seguint amb el cas dels ilergets, hi ha un passatge en el qual explica que Indíbil i Mandoni eren germans i fa referència també a la dona d'aquell i les filles d'Indíbil (26.49.11-14). Així mateix, més endavant subratlla que entre els membres de l'ambaixada de Bilistages a Cató hi havia precisament un fill del *regulus* ilerget (34.11).

⁶⁰ Livi 27.17.1-2.

Així doncs, veiem que Polibi fa ús de tres paraules diferents, però no sembla que les utilitzi com a termes tècnics per referir-se amb precisió a conceptes diferents, sinó més aviat com a sinònims.⁶¹ És cert, amb tot, que en el cas dels ilergets, per al qual fa servir els tres mots, es pot arribar a distingir una certa inclinació per un o altre en funció del contingut del seu discurs. D'aquesta manera, anomena a Indíbil *τύραννος* quan, significativament, abans de la batalla de *Kissa* els ilergets es mostraven favorables als púnics (i, consegüentment, contraris als romans) i fins i tot en destaca la fidelitat que els mostrava. Posteriorment, quan fan defecció dels cartaginesos i s'uneixen als romans, el mateix Polibi l'anomena, potser per remarcar el reconeixement per part de les autoritats romanes, *βασιλεύς*. Finalment, quan al·ludeix conjuntament a Indíbil i Mandoni, la paraula que emprà és *δυνάσται*, com si hi hagués una diferència de rang entre ambdós personatges, de tal manera que, baldament pertànyer al sector aristocràtic, l'un (Indíbil) ocuparia una posició més preeminent que l'altre (Mandoni) i, per tant, no els pot anomenar en rigor *βασιλείς*.⁶² El que posa de manifest que Polibi feia ús dels tres termes esmentats com a, fins a cert punt, mots intercanviables, és el fet que també anomena a Edecó *δυνάστης*, el qual, a partir del que explica d'aquest personatge edetà en el context de les conseqüències derivades de la caiguda de *Carthago Noua* i l'alliberament dels ostatges indígenes,⁶³ era l'home més influent i important de la seva comunitat, de manera que quedaria en un pla similar al d'Indíbil.

L'ús que Livi fa de les quatre paraules (*regulus*, *rex*, *princeps* i *dux*) no sembla respondre, com acabem de veure en relació amb Polibi, a una distinció clara de posició social o política dels ibers així esmentats. Un exemple molt clar d'això és que, en el mateix passatge que l'historiador pataví exposa la darrera batalla dels ilergets contra els romans (206 aC), en la qual Indíbil acabà perdent la vida, primer l'anomena *regulus*⁶⁴ i, just a continuació, el considera *rex*.⁶⁵ Més aviat sembla que n'empra una o una altra segons el context del seu relat. Així, en el conjunt de la seva obra, el mot *regulus* adquireix connotacions pejoratives, ja que només l'aplica als pobles bàrbars (gals, hispans i africans)⁶⁶ i, concretament en els passatges

⁶¹ P. MORET, *op. cit.*, p. 24-25.

⁶² P. MORET, *op. cit.*, p. 27-29.

⁶³ POLIBI 10.35.1-4.

⁶⁴ LIVI 29.2.14.

⁶⁵ LIVI 29.2.15.

⁶⁶ P. MORET, *op. cit.*, p. 25. Els *reguli*, en conseqüència, serien tots aquells reis de les comunitats de l'occident bàrbar, independentment de les seves capacitats i poder.

referents a la península Ibèrica, és el que fa servir amb més freqüència (fins a quatre vegades)⁶⁷ per referir-se als cabdills de comunitats enemigues de Roma, a excepció d'una única ocasió en què l'utilitza per fer referència a un aliat, l'ilerget Bilistages.⁶⁸ En canvi, a l'hora de parlar dels aliats, tendeix a fer ús dels mots *princeps*, *dux* i, fins i tot, *rex*.⁶⁹

Per altra banda, a través de Livi observem novament un detall relatiu a Mandoni que ja havíem vist en parlar del discurs del megalopolita: la situació d'ambdós germans en un pla de desigualtat, atès que de la mateixa manera que Polibi no el qualifica mai de βασιλεύς, Livi tampoc l'anomena mai ni *regulus* ni *rex*, a diferència d'Indíbil, però sí *princeps* quan al·ludeix als dos en conjunt. És exactament la mateixa situació que llegiem en Polibi, que s'hi referia conjuntament com a δυνάσται. De fet, es poden establir certes relacions i paral·lelismes entre les paraules gregues emprades pel megalopolita i les llatines del pataví.⁷⁰ Així, δυνάστης tindria el mateix sentit que *princeps*, mentre que βασιλεύς equivaldria tant a *regulus* com a *rex*.

Com a paral·lel proper podem esmentar el dels celtibers, per als quals la terminologia sociopolítica de Livi torna a ser la mateixa (a excepció de *dux*): *rex*,⁷¹ *regulus*⁷² i *princeps*,⁷³ per bé que dona la impressió que els seus reietons disposaven d'un marcat poder econòmic, com es desprèn del que explica en dos episodis relacionats amb les conseqüències de la presa de *Carthago Noua* per part de les tropes comandades per P. Escipió l'any 209 aC. Per una banda, Livi explica⁷⁴ que entre els ostatges procedents de les elits de diversos pobles peninsulars que els cartaginesos retenien a la ciutat, hi havia la promesa del *princeps* celtiber Al·luci, encara un adolescent, qui, en tenir notícies de la desfeta púnica, s'atansà a la ciutat al capdavant d'una ambaixada entre la qual es trobaven els pares de la jove que transportaven *magnum auri pondus* per recuperar-la. Per altra banda, una trentena d'anys més tard,⁷⁵ en el context del període que Ti. Semproni Grac tingué a càrrec la Citerior, esmenta que entre el botí aconseguit

⁶⁷ Són qualificats de *reguli* el turdetà *Attenes* (28.15), *Culchas* i *Luxinus* (33.21) i *Corribilo* (35.2), tots ells personatges rellevants de diverses comunitats assentades als territoris de la Hispània Ulterior.

⁶⁸ Livi 34.11.

⁶⁹ En el conjunt d'episodis centrats en la península Ibèrica, reben el tracte de *dux* l'edetà Edescó (Livi 27.17) i el tartèsic *Chalbus* (23.26); el de *princeps*, els ilergets Indíbil i Mandoni (27.17) i el *princeps Bergistanus* del qual Livi no en registrà el nom (34.21); i el de *rex*, *Culchas* a la Ulterior (28.13) i Indíbil (29.2.15 i 37.25.9).

⁷⁰ P. MORET, *op. cit.*, p. 24-25.

⁷¹ Livi 35.7.6.

⁷² Livi 35.22.5 i 40.49.4-7.

⁷³ Livi 25.33 i 26.50.1-2.

⁷⁴ Livi 26.50.1-2.

⁷⁵ Livi 40.49.4-7.

a *Alce* hi havia un fill i una filla del *regulus Thurrus*, al qual Livi qualifica com a *longe potentissimus omnium Hispanorum* i que, després de recuperar els seus plançons, passà a ser, com anys abans havia fet Al·luci, un dels més fidels defensors de la causa romana.

Amb totes aquestes diferències de nomenclatura, en definitiva, no sembla que es pugui parlar pròpiament d'un rei ilerget, però sí que aquest poble (i potser també altres d'ibers) presentaven amb seguretat una estructura social i política jerarquitzada, al cim de la qual s'hi situava una aristocràcia més o menys poderosa d'entre la qual sorgiria un prestigiós cap visible amb atribucions polítiques i militars. Sembla raonable pensar que el prestigi d'aquest cap estava molt relacionat amb el poder econòmic i social, com palesa el fet que Asdrúbal Gisgó exigí al cabdill ilerget quantiosos *χρημάτα* (a més d'ostatges) després de la desfeta dels germans Escipió.⁷⁶ En aquest sentit, és convenient recordar un interessant fragment transmès per Ateneu de Nàucratis (segles II-III dC) i que, suposadament, formaria part del perdut llibre 34 de Polibi.⁷⁷ El passatge conté la descripció d'una cambra noble d'una residència pertanyent a un *βασιλεύς* iber. Concretament, compara la riquesa de la casa d'aquest personatge amb la proverbial sumptuositat dels feacis i explica que posseïa craters d'or i argent que contenien la beguda característica de molts pobles peninsulars: cervesa. A partir de la cita d'Ateneu, tanmateix, no queda clar si aquesta descripció té relació amb un cabdill iber pròpiament dit, o si, en aquest cas, l'ús de l'adjectiu *Ἰβηρος* es refereix a un natural d'Ibèria sense que necessàriament hagi d'ésser iber en sentit estricte. Bé és cert que l'arqueologia avala la possibilitat que, efectivament, aquest reietó fos iber, però potser més de la banda meridional (i, per tant, de la Ulterior) que no de la septentrional.⁷⁸ Però no tan sols estava relacionat amb el poder econòmic i social, sinó també i sobretot amb les capacitats militars, com es desprèn del fet que, segons Polibi, els ibers aclamaven unànimement al jove P. Corneli Escipió Africà com a *βασιλεύς*⁷⁹ després de les seves reiterades victòries davant dels púnics. També Livi recull l'anècdota,⁸⁰ tot subratllant que Escipió s'afanyà a rebutjar el títol de *rex* que li atorgaven els indígenes perquè no hauria estat ben vist entre els seus compatriotes pel mal record que havia deixat la monarquia (i, encara que no ho reconegui explícitament,

⁷⁶ POLIBI 9.11.

⁷⁷ Aquest fragment ha estat remarcat recentment per P. Moret, *op. cit.*, p. 29-31.

⁷⁸ P. MORET, *ibid.*

⁷⁹ POLIBI 10.38.3 i 10.40.2-4.

⁸⁰ LIVI 27.19.3-6.

perquè els seus opositors polítics ho haurien pogut aprofitar com a arma per a atacar-lo a Roma).

Encara amb relació a aquests cabdills ibers no podem passar per alt un passatge, relatat tant per Polibi⁸¹ com per Livi,⁸² de marcada importància en la mesura que indica la influència i els canvis que exercien les autoritats romanes sobre les elits locals. Polibi ens presenta un Escipió que, per defensar-se d'aquells que acusaven els romans d'ingerència sobre els governs dels territoris que annexionaven, depasant els reis legítims, reconeix sense embuts que no només mantenien els monarques nadius en llurs respectius trons, sinó que en molts casos –i posa com a exemple Indíbil– els havien ajudat a consolidar la seva posició i passar d'ésser simples líders o “reietons” (*τῶν τυχόντων δυναστῶν*) a veritables reis (*βασιλεῖς*), sempre que no mostressin, és clar, cap oposició als romans. Livi, per la seva banda, recorda les paraules d'Escipió assegurant que els romans no interferien en els governs locals (sempre que els fossin fidels, no cal dir-ho) però a vegades sí que donaven suport a cabdills i “reietons” que (com Indíbil), gràcies a la seva ajuda, esdevenien autèntics reis reconeguts i legitimats per les autoritats romanes: *regulos se acceptos in fidem in Hispania reges reliquisse*. Encara que no ho expressi de manera directa, creiem molt probable que aquell *princeps bergistanus* que, segons l'historiador pataví, havia perdut el control del seu propi *castrum*, fos un altre d'aquests cabdills potenciats per les autoritats romanes, potser pel mateix Cató després d'haver posat fi de manera consecutiva a dues rebel·lions;⁸³ altrament, no caldria que s'hagués justificat o excusat (*purgare*) davant del cònsol per la seva situació.

3.3. EL COS SOCIAL PER SOTA DE LES ELITS

Més enllà de les poques notícies sobre els membres més preeminents de les elits, les fonts acostumen a emmudir amb relació a la resta del cos social de les comunitats de les quals parlen. Només en casos molt puntuals registren alguna pista que pot permetre aproximar-se a la composició de les societats, per bé que sol tractar-se de comunitats molt singulars i que difícilment permeten una extrapolació a d'altres, ja que són Sagunt i *Carthago Noua*. De tant

⁸¹ POLIBI 21.11.2.

⁸² LIVI 37.25.9.

⁸³ LIVI 34.16.

en tant, a més, trobem al mig dels relats alguns detalls que es poden vincular a la societat però que, al capdavant, no deixen d'ésser trivialitats: quan Livi ens diu que a *Tarraco* hi havia *piscatores* que freqüentaven les aigües de *Carthago Noua*⁸⁴ no està descobrint cap gran secret, sinó que ve a confirmar la presència, natural i esperable, de pescadors en un establiment costaner.

Un dels assentaments dels quals els escriptors han donat més informació és la ciutat cartaginesa de *Carthago Noua*. Els autors xifren en uns deu mil el nombre d'homes lliures que foren capturats,⁸⁵ dada que, si fos certa, voldria dir que el nucli era molt populós, tenint en compte que caldria afegir les dones, els fills i aquella població mancada de drets de ciutadania, a més dels esclaus. E. Conde veu una suma raonable en el resultat del seu càlcul, que situa el total de la població al voltant de les vint-i-cinc mil persones,⁸⁶ però ens sembla una quantitat exagerada. Un dels arguments que esgrimeix la investigadora és que la superfície que ocupava l'assentament era prou gran per poder-hi encabir una població tan gran, però no té en compte que, independentment de les dimensions del recinte encerclat per les muralles, no necessàriament tota l'àrea havia d'estar urbanitzada i ocupada,⁸⁷ sinó que podien haver-hi espais buits, especialment considerant que la topografia del lloc està marcada per la presència de cinc promontoris⁸⁸ que dificultarien la urbanització, que seria molt més fàcil d'estendre per la superfície més planera que hi ha entre ells. I, al contrari, també podia haver població assentada en establiments més petits fora de la ciutat, més o menys propers, que, davant dels aires de guerra que bufaven a la zona a les acaballes del segle III aC, cercarien protecció dins del clos emmurallat.

D'acord amb el que explica Polibi, Escipió féu separar la població capturada en dos grups, un format pels *πολίται* (Livi, en llatí, diu *ciues*) i l'altre, constituït per unes dues mil persones, pels *χειροτέχνη* (*opifices*). Als primers atorgà la llibertat i els restituí els béns, mentre que als altres els retingué com a *δημόσιοι* o *publicos fore populi Romani*,⁸⁹ és a dir, com a esclaus públics al servei de l'exèrcit; segons quina fos la seva actitud i predisposició, els prometé

⁸⁴ LIVI 26.45.7.

⁸⁵ POLIBI 10.17.6; LIVI 26.47.1.

⁸⁶ E. CONDE, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación literaria (inicios-Julioclaudios)*, Murcia, 2003, p. 65.

⁸⁷ J. M. NOGUERA, M. J. MADRID i V. VELASCO, "Novedades sobre la *arx Hasdrubalis* de *Qart Hadasht* (Cartagena): nuevas evidencias arqueológicas de la muralla púnica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 481.

⁸⁸ M. MARTÍNEZ ANDREU, "La topografía en Carthago Nova. Estado de la cuestión", *Mastia*, 3, 2004, p. 11-21.

⁸⁹ POLIBI 10.17.9-10; LIVI 26.47.2.

recompensar-los amb la llibertat al final de la guerra. Si els la concedí o no, no se n'ha conservat cap notícia, però és segur que estigueren treballant per les legions ja durant la temporada que Escipió romangué a *Carthago Noua* posant ordre, reparant la ciutat i disposant-ho tot per evitar que els púnics la recuperessin.⁹⁰ Aquesta distinció entre ciutadans i artesans sembla assenyalar que els darrers no eren individus lliures, sinó que havien d'estar sotmesos d'alguna manera, per bé que també es pot entendre que els artesans eren lliures i tenien drets de ciutadania, però que foren reduïts a la condició servil de manera excepcional, ateses les circumstàncies bèl·liques, per explotar els seus coneixements i habilitats en favor de l'exèrcit de Roma. Al costat dels *πολίται/ciues* i els *χειροτέχναι/opifices*, entre les captures es trobaven altres persones que, almenys en part, eren *serui* amb seguretat, dels quals Escipió en destinà els més forts a bogar a les naus,⁹¹ ja que la presa de la ciutat comportà l'obtenció de divuit embarcacions que hi havia ancorades al port; també a tots aquests assegurà que alliberaria en finalitzar el conflicte.⁹²

A més a més, a *Carthago Noua* els púnics havien concentrat un nombrós grup de població forana. Es tracta dels més de tres-cents ostatges (*ὀμήροισι/obsides*)⁹³ que les autoritats cartagineses retenien per garantir la fidelitat de diverses comunitats ibèriques i celtibèriques. No eren uns captius qualssevol, sinó que tots pertanyien a les aristocràcies indígenes i tant hi havia dones com homes de totes les edats: nens (*παῖδες*),⁹⁴ nois (*νεανίσκοι*) i noies (*παῖδες*)⁹⁵ i adults,⁹⁶ alguns d'ells d'edat avançada (*πρεσβυτέρεις*), com la dona de Mandoni.⁹⁷

Si poques coses sabem de la major part de la població ibèrica, menys dades tenim sobre les relacions internes dins de la seva societat. Livi recull que existien relacions de clientela entre els celtibers en el passatge que explica que, els dies següents a haver recuperat la seva promesa, que es trobava entre els ostatges de *Carthago Noua* alliberats per Escipió, el *princeps* Al·luci féu una lleva entre els seus clients (*dilectu clientium*) per proporcionar al general romà un cos auxiliar de cavalleria.⁹⁸ És clar, per tant, que l'historiador pataví està

⁹⁰ POLIBI 10.20.6.

⁹¹ POLIBI 10.17.11; LIVI 26.47.3.

⁹² POLIBI 10.17.14.

⁹³ POLIBI 10.18.3; LIVI 26.47.4.

⁹⁴ POLIBI 10.18.3.

⁹⁵ POLIBI 10.18.6.

⁹⁶ POLIBI 10.18.4.

⁹⁷ POLIBI 10.18.6-8.

⁹⁸ LIVI 26.50.14.

al·ludint a unes relacions que afecten els sectors aristocràtics, perquè difícilment ningú més podria permetre's un cavall. Tanmateix, com hem dit, fa referència als celtibers, no pròpiament als ibers. Per a ells no tenim cap menció tan directa, si bé hi ha alguns indicis que permeten pensar en l'existència de relacions semblants també entre els ibers. En aquest sentit, el passatge més aclaridor l'ofereix Polibi quan esmenta que Edecó es desplaça a *Tarraco* també per presentar-se al davant d'Escipió i donar-li el seu suport.⁹⁹ Com Al·luci, no s'hi atansa sol sinó acompanyat *μετὰ τῶν οἰκείων καὶ φίλων*, és a dir, de la gent que constituïa el seu *οἶκός* (una mena de clients, segons el punt de vista del megalopolita?) i dels seus amics.¹⁰⁰

En diverses ocasions en el transcurs de la segona guerra púnica les fonts presenten els ilergets com un *populus* poderós i prestigiós que està dotat de capacitat per mobilitzar grans quantitats d'efectius militars, no només entre ells mateixos, sinó també entre altres pobles. Tant si és per donar suport a les tropes romanoitàliques com per combatre-les, sovint aconseguen alçar els ausetans, els lacetans, els edetans o els suessetans: després que els germans Escipió se separen al migdia peninsular per no tornar-se a trobar mai més, hi ha un moment en què Publi, que es veu cada cop més derrotat, tem l'anunciada arribada d'Indíbil al capdavant de set mil cinc-cents suessetans.¹⁰¹ Posteriorment, quan els ilergets fan defecció dels romans en creure els rumors que circulaven sobre la mort del fill i nebot d'aquells, solleva els lacetans i els celtibers¹⁰² i, plegats, es dediquen a hostilitzar els territoris de suessetans i sedetans, que encara romanien fidels als romans.¹⁰³ Segons les xifres de Livi, havien congregat vint mil soldats d'infanteria i tres mil de cavalleria.¹⁰⁴ A la darrera rebel·lió documentada dels ilergets aconseguiren que els seguissin els ausetans i altres pobles veïns no identificats, assolint xifres d'efectius molt elevades –trenta mil infants i quatre mil genets–, amb els quals ocuparen el territori dels sedetans.¹⁰⁵ Malgrat que el pataví aplega als revoltats sota una denominació genèrica i que manifesta el seu menyspreu envers aquells indígenes (*ignobiles Hispani populi*), les condicions de rendició dels rebels permeten considerar la possibilitat que

⁹⁹ POLIBI 10.34.2-5.

¹⁰⁰ J. UROZ, "La agricultura ibérica del Levante en su contexto mediterráneo", *SHHA*, 17, 1999, p. 84-85.

¹⁰¹ LIVI 25.34.5-6.

¹⁰² POLIBI 11.26.6 i LIVI 28.24.2-4.

¹⁰³ APIÀ, *Ib.* 37.

¹⁰⁴ LIVI 28.31.5-7.

¹⁰⁵ LIVI 29.1.19.

procedissin, d'almenys, trenta *oppida/urbes* diferents, atès que els romans exigiren el lliurament d'ostatges de *triginta populi*.¹⁰⁶

Tal i com ho expressen els escriptors de l'antiguitat, aquestes unions de pobles ibers es produïen amb l'esperança de fer front amb eficàcia a un enemic comú. Ara bé, es formaven de manera més o menys improvisada o espontània fruit de la simple necessitat o eren una manifestació de relacions més profundes? Els ilergets, aparentment, juguen sempre el paper més rellevant, en la mesura que són ells els primers a rebel·lar-se i, tot seguit, instiguen els pobles veïns a imitar-los. Aquesta actuació assenyala la influència que tenien sobre els altres, la qual podria estar fonamentada en vincles com els de la clientela. La qüestió del clientelisme entre els ibers ha estat assenyalada en diverses ocasions i sovint s'han plantejat les relacions jeràrquiques que se'n deriven associades a alguna forma de servitud.¹⁰⁷ D'acord amb aquest esquema, per tant, les elits ibèriques disposarien de clients de naturalesa servil. Això no obstant, no hi ha, aparentment, cap indicatiu que corrobori aquest caràcter de servitud, perquè les relacions clientelars no impliquen necessàriament una manca o pèrdua de llibertat;¹⁰⁸ recordem que al món romà, per exemple, els clients eren persones lliures. Però tornant al cas que ens ocupa, podríem copsar que els ilergets, ja fos a partir de contactes diplomàtics o militars previs, havien establert vincles de clientela no només entre els mateixos membres del *populus*, sinó també amb altres pobles veïns i, en conseqüència, en tant que patrons, arribat el moment exigien l'ajuda militar que necessitaven. Ara bé, cal admetre que a partir de les descripcions de les fonts, aquesta imatge que acabem d'esbossar és tan vàlida (o invàlida) com qualsevol altra, perquè les coalicions de pobles també es poden explicar d'altres maneres sense necessitat de la clientela. En qualsevol cas, un aspecte que posen de manifest els autors antics és l'evolució que seguiren les relacions entre aquests *populi*, ja que si a l'alçada de 212-211 aC Livi documenta una aliança entre ilergets i suessetans, sis o set anys més tard presenta els ilergets coalitats amb els lacetans i els celtibers, que ataquen plegats el territori,

¹⁰⁶ Livi 29.3.5.

¹⁰⁷ A. D'ORS, *Epigrafia jurídica de la Hispania romana*, Madrid 1953; J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954; M. VIGIL, "Edad Antigua", *Historia de España*, vol. 1, Madrid, 1973; J. MANGAS, "Servidumbre Comunitaria en la Bética Prerromana", *Memorias de Historia Antigua*, 1977; A. RUIZ RODRÍGUEZ, M. MOLINOS i C. RÍSQUEZ, "Paisaje y territorio mundo: dos dimensiones de una misma teoría arqueológica", *Arqueología Espacial*, 19-20, *Arqueología del Paisaje*, Teruel, 1998.

¹⁰⁸ F. QUESADA, "La guerra en las comunidades ibéricas (c. 237-c.195 a.C.): un modelo interpretativo", Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (eds.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, León, 2003, p. 116.

precisament, dels suessetans juntament amb el dels sedetans. És evident que, en el decurs d'aquells pocs anys, quelcom havia succeït amb les relacions entre ilergets i suessetants, que féu que els antics aliats esdevinguessin enemics, potser per acció de les actuacions romanes.

Les fonts semblen indicar que les aristocràcies ibèriques estaven avesades a establir pactes personals entre elles, com es desprèn de les relacions que establien amb alguns caps militars romans.¹⁰⁹ L'exemple més clar el tenim amb Indíbil i Mandoni, qui després d'haver fet defecció dels cartaginesos en haver-los retornat els romans els ostatges que tenien captius a *Carthago Noua*, quan els arribaren els rumors que Escipió havia mort, s'alçaren.¹¹⁰ D'aquesta manera, entenent que el pacte s'havia extingit amb la defunció del general, se sentiren lliures per exercir a plaer la seva voluntat i hostilitzar els territoris de pobles veïns. De nou, quan P. Corneli abandonà la Península per retornar a Roma i arribaren els nous pretors, els ilergets tornaren a aixecar-se perquè no reconeixien l'autoritat d'altres generals que no fossin Escipió.¹¹¹ Acostumats, per tant, als pactes interpersonals, no comprenien que els romans entenien la relació d'una altra manera, ja que el general de torn només era el representant d'una institució, no la institució mateixa i la seva posició al capdavant de l'exèrcit, un càrrec que ocupaven successivament persones diferents.

A vegades hi ha qui ha volgut veure en aquests pactes la materialització d'allò que a la bibliografia apareix identificat amb el nom *deuotio*. Aquest tipus d'institució és controvertida, atès que, d'entrada, s'ha de reconèixer que cap autor antic l'esmenta explícitament: no hi ha ningú –amb l'única excepció d'una vaga referència d'Estrabó¹¹² que parli de la suposada

¹⁰⁹ Els pactes interpersonals poden recordar, fins a cert punt, la pràctica de l'*hospitium*, que, com hem vist anteriorment, era ben coneguda a Itàlia. Això no obstant, també està documentada a la península Ibèrica preromana, especialment entre els celtibers. Després de la pacificació de la Celtibèria fou mantinguda (VALERI MÀXIM 3.2.21) i àdhuc potenciada, particularment a les darreries de l'època republicana i a inicis de la imperial (J. M. RAMOS, "Hospicio y clientela en la España céltica", *Emerita*, 10, 1948, p. 308-337; M. SALINAS, "La función del *hospitium* y la clientela en la conquista y romanización de Celtiberia", *SHHA*, 1; 1983, p. 21-41; M. C. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, "Corpus de inscripciones del área indoeuropea de la Península Ibérica con mención de unidades sociales indígenas", *Memorias de Historia Antigua*, 7, 1986, p. 51-80; M. D. LOPICO, "El *hospitium* celtibérico. Un mito que se desvanece", *Latomus*, t. 48, 1, 1989, p. 19-35; A. J. LORRIO, *Los celtiberos*, Alacant, 1997, p. 237 i 324; M. SALINAS, "Fides, *hospitium* y clientela en Hispania", F. VILLAR i M. P. FERNÁNDEZ (coord.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, 2001, p. 241-256). Entre els ibers, en canvi, no sembla testimoniada ni a través dels escriptors de l'antiguitat ni tampoc de l'epigrafia, ja que no es coneixen *tesserae hospitaes*, tant freqüents al món celtiber. Potser que l'*hospitium* s'hagi considerat una institució social pròpia de pobles indoeuropeus explica aquest fet

¹¹⁰ POLIBI 11.26.6; LIVI 28.24.2-4; APIÀ, *Ib.* 37.

¹¹¹ LIVI 29.1.19.

¹¹² ESTRABÓ 3.4.18.

deutio Iberica. I no és estrany que sigui així, ja que, per fortuna que hagi fet a la historiografia, en realitat aquesta denominació fou encunyada per J. M. Ramos Loscertales en l'article que publicà l'any 1924.¹¹³ En ell relacionava l'acte de *deutio* realitzat, primer, pel cònsol P. Deci Mus¹¹⁴ l'any 340 aC i, més endavant, pel seu fill el 295 aC,¹¹⁵ amb allò que ell considerava una institució social pròpia dels pobles ibèrics, en la qual es barrejaven elements de la clientela militar i la religió. A aquesta conclusió arribava a través de diversos passatges de la literatura clàssica que feien referència a Sertori¹¹⁶ i a l'al·lusió d'Estrabó que hem esmentat més amunt sobre el costum ibèric de consagrar-se als caps i morir per ells; caldria veure, amb tot, què volia dir el geògraf d'Amàsia quan emprà l'adjectiu Ἰβηρικόν, que no necessàriament havia de fer referència als ibers com els entenem actualment.¹¹⁷

D'acord amb la visió proposada per Ramos Loscertales, els *deuoti* serien soldats indígenes que prometien protegir a ultrança i sota qualsevol circumstància la vida del seu general, lliurant, si esqueia, llurs pròpies vides i arribant a l'extrem de suïcidar-se si fracassaven en llur missió. El mateix autor admetia que ambdues *deutiones* no eren exactament el mateix, però que els punts de contacte eren tants que podien anomenar-se de la mateixa manera. Això no obstant, si examinem amb detall els episodis que serveixen de base a la seva comparació, copsem que les similituds són menors del que ell hi veia. El primer cas se situa en el context de la guerra contra la lliga llatina, que reclamava a Roma que el seu suport militar es traduís en beneficis polítics. A la batalla que es dugué a terme a la vora del Vesuvi, el cònsol Deci Mus s'oferí a si mateix en sacrifici a les divinitats per salvar les legions i el poble de Roma. El segon, protagonitzat pel fill del cònsol, tingué lloc en el transcurs de la guerra samnita, quan els dos *collegae* d'aquell any s'adreçaren a *Sentinum* per fer front a la coalició de samnites, gals i etruscos. En un moment determinat de la batalla en què els gals, gràcies a la seva intervenció amb carros de guerra, dispersaren l'exèrcit liderat per Deci Mus, aquest, evocant el sacrifici de son pare, decidí d'emular-lo i oferir-se també com a víctima

¹¹³ J. M. RAMOS, "La devotio ibérica", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1, 1924, p. 7-26.

¹¹⁴ LIVI 8.9.5-10; Ciceró, *De diu.* 1.51.

¹¹⁵ LIVI 10.28.12-18.

¹¹⁶ SAL-LUSTI, *Hist.* 1.112 i 1.125; PLUTARC, *Sert.* 14.5.

¹¹⁷ El mateix autor, poc més endavant (3.4.19), fa una dissertació sobre el significat d'Ibèria i els canvis que ha experimentat al llarg del temps, però sense aclarir quin és el sentit que li dona ell mateix. *Vid.*, sobre la mateixa qüestió, J. M. GÓMEZ FRAILE, "Los conceptos de 'Iberia' e 'ibero' en Estrabón", *Spal. Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla*, 8, 1999, p. 159-187.

expiatòria. És a dir, la *deuotio* romana és un acte diametralment oposat a la suposada institució ibèrica, atès que no eren els soldats els qui es consagraven al seu cap, sinó al revés, era el general el qui s'oferia a si mateix i als efectius dels oponents com a expiació als déus pel bé dels altres i per dur a la ruïna els enemics.

Vol dir això que la *deuotio Iberica* no és res més que una entelèquia historiogràfica? Primer de tot, cal no perdre de vista que la conceptualització que en féu Ramos Loscertales encaixava perfectament amb les tendències acadèmiques imposades uns anys més tard pel règim franquista. Com ha posat de manifest recentment F. Greenland, la imatge heroica d'uns lleials soldats hispans lliurats en cos i ànima al seu líder, disposats a donar-ho tot i a enfrontar-se contra les amenaces procedents de l'exterior apareixia com una prefiguració de la inclinació, suposadament natural, a la unitat nacional.¹¹⁸ Aquesta visió, certament, era distorsionada, però no es pot negar, a partir dels testimonis de les fonts escrites per a alguns dels pobles peninsulars (com els lusitans, els celtibers i, potser també, els ibers), que hi havia la pràctica de protegir la vida del cap militar. Qüestió a part és que el nom encunyat per Ramos Loscertales sigui el més adequat. De tota manera, el nom *deuotio* sembla haver arrelat prou, ja que un cop desaparegut el règim, hi ha investigadors que l'han mantingut, procurant, això sí, de matisar i completar el concepte original. Que A. Prieto Arciniega publicés un breu article¹¹⁹ reflexionant i actualitzant el concepte l'any 1978 no hauria de sorprendre gaire perquè el canvi polític s'estava duent a terme justament llavors. Però posteriorment encara s'ha mantingut, com ho mostra un treball d'A. Ruiz Rodríguez que proposa la *deuotio* com una de les formes de clientela que es trobaven al món iber.¹²⁰

3.4. MAGISTRATS I *CONCILIA* IBÈRICS?

D'acord amb el que transmeten les fonts escrites, algunes de les comunitats disposaven d'alguna mena de magistrats. Altra vegada, però, topem amb l'obstacle sovintejat

¹¹⁸ F. GREENLAND, "Devotio Iberica and the Manipulation of Ancient History to Suit Spain's Mythic Nationalist Past", *Greece & Rome*, vol. 53, núm. 2, octubre 2006, p. 235-251.

¹¹⁹ A. PRIETO, "La devotio ibèrica como forma de dependencia en la Hispania Prerromana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 131-135.

¹²⁰ A. RUIZ RODRÍGUEZ, "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *III Reunión sobre Economía en el Món Ibèric. Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 18.

de la informació referent només a assentaments molt singulars i no tots són pròpiament ibèrics. El cas més antic que testimonien és el de *Saguntum*; és Livi qui, en el context de la part final del setge annibàlic, anota que l'hispan (no saguntí) *Alorcus*, després d'haver-se entrevistat amb el general cartaginès, es presenta a la ciutat per anunciar les condicions de capitulació que proposava Anníbal i demana veure al *praetor Saguntinus*.¹²¹ Aquesta és l'única vegada que apareix mencionat aquest càrrec i això suscita molts interrogants. Per començar, què vol dir Livi amb la seva afirmació? Que l'organització civicopolítica de Sagunt era prou desenvolupada com per estar dotada de, com a mínim, un càrrec públic? Aquesta magistratura tenia un caràcter ordinari o havia estat creada de manera extraordinària atès l'estat excepcional en el qual es trobava la ciutat? Qui podia detenir-la? I per què fa servir la paraula *praetor*?

Al discurs livià, la pretura té el significat habitual del càrrec que ostentava la jurisdicció sobre la *prouincia*, dotat de poder militar i civil, però en alguna ocasió també al·ludeix a la presència de pretors entre altres pobles. Així, l'any 340 aC situa dos pretors al Laci (*L. Annius Setinus* i *L. Numisius Circeiensis*), procedents de sengles colònies romanes i a qui atribueix la instigació de les colònies de *Signia* i *Velitrae*, a més dels volsocs, contra Roma.¹²² Aquests pretors, però, no foren nomenats per Roma, sinó que sembla que s'erigiren en llurs comunitats gràcies a les seves pròpies accions i iniciativa i, per tant, dóna la sensació que Livi aplica *praetores* per designar els líders del moviment que defensava que romans i llatins fossin tractats en igualtat de condicions. Un sentit similar dóna, en la primera guerra contra els samnites uns anys més tard, al comandant dels samnites, al qual designa també com a *praetor*.¹²³ I quan, avançada la guerra i ja amb P. Corneli Escipió capitanejant les tropes a la península Ibèrica, diversos habitants de *Gades* que valoren la conveniència de fer defecció dels cartaginesos són descoberts, són posats a disposició del pretor Adherbal.¹²⁴ Novament, el significat que vol transmetre l'autor ens defuig, si bé amb la indicació que Adherbal envià els desertors a una quinquerra amb la intenció de dur-los a l'Àfrica, sembla suggerir que aquesta pretura cartaginesa també detenia un poder militar. A partir d'aquests paral·lels, però

¹²¹ LIVI 21.12.7.

¹²² LIVI 8.3.9-10.

¹²³ LIVI 8.26.1.

¹²⁴ LIVI 28.30.4-12.

advertint que no hi ha res que permeti equiparar-los amb seguretat, podem proposar que el pataví identificava el *praetor Saguntinus* amb un líder investit amb autoritat militar, potser fins i tot en la línia dels personatges que hem analitzat a l'apartat 3.2.

El mateix Livi documenta l'existència de magistrats també a *Emporion* quan fa la descripció de la ciutat aprofitant l'avinentsa de l'episodi de l'arribada de Cató.¹²⁵ Tanmateix, en aquest passatge és tant o més vague que en el de *Saguntum*, perquè es limita a dir que la porta que, segons ell, comunicava el barri grec amb l'ibèric, estava vigilada, durant el dia, per *aliquis ex magistratibus*, sense donar cap més detall de la seva naturalesa. De la condició jurídica de l'Empúries de finals del segle III i inicis del II aC sabem ben poc, i és extremadament complicat esbrinar com s'organitzava socialment i política. Si intentem cercar la resposta en altres comunitats hel·lèniques més o menys properes, no la trobarem a *Rhode*, de la qual el coneixement és encara més exigü. El següent paral·lel ja és la metròpoli, Massàlia, que Estrabó retrata molt millor.¹²⁶ segons explica, el govern de la ciutat depenia d'una assemblea (*συνεδρίον*) constituïda per sis-cents *τιμούχοι*, que eren homes que procedien de les famílies més riques i que podien remuntar els seus drets de ciutadania almenys tres generacions. L'assemblea tenia una marcada estructura jeràrquica, atès que entre tots n'hi havia quinze que formaven una comissió que la presidia i tenien al seu càrrec els afers ordinaris; al seu torn, la direcció de la comissió depenia de tres dels membres que, finalment, estaven encapçalats per un de la terna. Per altra banda, el geògraf assenyala que la ciutat estava regida per les lleis jònies, les quals estaven exposades al públic. *Emporion*, en efecte, era un establiment més petit i menys complex que no pas Massàlia, de manera que caldria esperar que el seu funcionament fos més simple. Ara bé, amb les escasses dades a l'abast, ignorem si el poder de la ciutat el retenien només els ciutadans més rics i si s'aplegaven en alguna mena de *συνεδρίον* més reduït o si l'organització era diferent.

En canvi, alguns indicis apunten que, si més no a determinades comunitats ibèriques, hi hauria alguna mena d'assemblees nobiliàries. Un cop més, és Livi qui ofereix dos passatges on en parla, si bé cadascun dels casos presenta les seves pròpies especificitats. Un el trobem en l'episodi de la divulgació dels rumors de la mort d'Escipió com a conseqüència d'haver

¹²⁵ LIVI 34.9.5.

¹²⁶ ESTRABÓ 4.1.5.

sucumbit pretesament a una malaltia (206 aC), fet que indueix a Indíbil a veure's deslliurat dels vincles que l'unien al general romà i, a partir d'aquest moment, es dedica a organitzar una coalició de diversos *populi* (entre els quals hi havia els ausetans i d'altres que l'escriptor no especifica),¹²⁷ per saquejar els territoris dels veïns fidels als romans. Tanmateix, ben aviat Escipió s'encarregà de demostrar que els rumors eren falsos i reaccionà per castigar aquells que s'havien revoltat. En conseqüència, la tropa reunida per Indíbil s'enfrontà a l'exèrcit romà i en aquella contesa el cabdill ilerget perdé la vida. Després de la desfeta, Mandoni s'afanyà a convocar un *concilium*¹²⁸ per discutir la situació i decidir què calia fer a continuació. D'entrada, per tant, sembla que aquest tipus de reunions s'esdevindrien en circumstàncies extraordinàries i motivades per afers de caire militar. Lamentablement, no trobem cap altra menció a *concilia* ibèrics enlloc més, ni en Livi ni en cap altre autor. Per aquesta raó, és difícil d'aprofundir en la naturalesa d'aquestes assemblees. P. Moret considera que Mandoni convocà els notables del conjunt de la coalició ilergeta.¹²⁹

Ara bé, sí que hi ha un fragment en el qual l'historiador pataví descriu una altra assemblea d'un establiment concret: Sagunt.¹³⁰ Situant-se en el moment crític en què les forces cartagineses havien aconseguit obrir esvorancs a les muralles i la seva resistència penjava d'un fil, explica que estava regida per un òrgan que equipara a un senat, a la sessió del qual, pel motiu extraordinari del setge, havien assistit membres d'un *populi concilium*.¹³¹ En altres paraules, a *Saguntum* hi hauria dos òrgans assemblearis, un de caràcter nobiliari –el senat– i un altre de popular –el *concilium*–, cosa que marca un elevat desenvolupament sociopolític. A més del sector popular i de la “classe senatorial”, Livi parla també d'uns *primores*. Pel nom que els atorga, queda força clar que eren individus que gaudien d'una posició privilegiada, com a mínim des del punt de vista social, polític i, molt probablement, també econòmic. Els *primores* devien formar part del senat, atès que els situa abandonant en un moment concret i a corre-cuita l'assemblea per acumular els metalls preciosos de la ciutat, tant públics com privats, destruir-los i evitar que caiguessin en mans dels cartaginesos.¹³² Livi no esmenta

¹²⁷ LIVI 29.1.25.

¹²⁸ LIVI 29.3.1.

¹²⁹ P. MORET, *op. cit.*, p. 27.

¹³⁰ LIVI 21.13.1-9.

¹³¹ *Ad haec audienda cum circumfusa paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium...* (21.14.1).

¹³² LIVI 21.14.2.

l'existència de cap paral·lel als assentaments de l'àrea propera a Sagunt, però el fet que es trobés a la zona edetana fa pensar que les comunitats veïnes s'organitzarien d'una forma diferent, sobretot tenint en compte que el mateix historiador hi remarca l'existència del *regulus* Edescó. En qualsevol cas, com vèiem abans amb el *concilium* ilerget, tornem a trobar una assemblea que es reuneix urgida per les circumstàncies bèl·liques. Tanmateix, si l'historiador no va errat, a diferència del cas ilerget, més difícil de definir, aquí podríem presumir un caràcter més permanent i ordinari d'ambdues assemblees; el mateix fet que n'hi hagi dues sembla corroborar-ho, ja que els moments de crisi solen reclamar agilitat en la presa de decisions que, difícilment, es pot aconseguir deixant que els ciutadans discuteixin en assemblees diferents. Així mateix, acceptant l'existència del *senatus* i el *concilium* popular podríem entendre, en part, per què Livi parla d'un *praetor* i no d'un *regulus* a Sagunt: li serviria per distingir societats com l'edetana o la ilergeta, on l'autoritat es trobava concentrada de manera exclusiva en els sectors aristocràtics d'altres, com la saguntina, on es trobava, aparentment, més repartida entre altres capes socials.

Finalment, no volem oblidar que Polibi informa de l'existència de consells assemblearis a la *Carthago Noua* púnica. La ciutat estava regida, fins a la derrota davant dels romans, pels membres de la comunitat cartaginesa, que es distribuïen en un consell d'ancians (*γερουσία*), i una assemblea (*σύγκλητος*),¹³³ que presumiblement reproduirien a una escala menor les principals estructures politicoadministratives de la metròpoli, amb el consell nobiliari que les fonts llatines han equiparat al seu Senat i una assemblea de ciutadans lliures.

3.5. ELS EXÈRCITS ROMANOITÀLICS: DESPLAÇAMENTS I ASSENTAMENTS

La dilatada presència de les tropes romanoitàliques sobre el territori comportà, necessàriament, l'aparició de nous establiments destinats a allotjar-hi els efectius i llur impedimenta. Cal pensar que la majoria tindrien un caràcter temporal, mentre que d'altres haurien estat bastits amb la voluntat de perdurar durant un temps més prolongat. Així semblen indicar-ho les mateixes fonts, a través de les quals es pot anar seguint el seu desplaçament pel sòl peninsular.

¹³³ POLIBI 10.18.1.

El 218 aC Cn. Corneli Escipió arriba a la ciutat aliada d'Empúries, que esdevé la base a partir de la qual inicia la seva ofensiva vers el sud, seguint el litoral, fins a l'Ebre;¹³⁴ Polibi recorda en aquestes primeres accions un detall remarcable: Escipió ordenà fortificar els assentaments ibers que s'havien passat al seu bàndol. Després d'obtenir el control de *Cissa*,¹³⁵ deixà una guarnició moderada (*praesidium modicum*) a *Tarraco* i s'entornà novament cap a Empúries.¹³⁶ Des d'allà llançà nous atacs, en aquesta ocasió cap a l'interior, als territoris dels ilergets (on, d'acord amb la narració de Livi, prengué la seva capital, *Atanagrum*), els ausetans i els lacetans¹³⁷ i atacà les ciutats d'*Onusa* i *Loguntica*.¹³⁸ Més endavant, Escipió preparà la flota per organitzar una campanya a les Balears¹³⁹ i, en tornar-ne, marxà molt més cap al sud, ja que Livi el situa al *saltus Castulonensem*.¹⁴⁰ Aleshores, aprofitant la distància, els ilergets hostilitzaren territoris dels aliats romans, a la qual cosa Escipió respongué enviant-hi un escamot lleuger d'auxiliars a les ordres d'un prefecte.¹⁴¹ Finalitzades aquestes accions, retirà les tropes a *Tarraco* per hivernar-hi.¹⁴²

A la primavera de l'any següent arribà P. Corneli Escipió, llavors en qualitat de procònsol, i uní els efectius que portava als de son germà desembarcant a *Tarraco*.¹⁴³ Plegats, començaren a avançar cap al migdia: les fonts els van situant, successivament, a Sagunt,¹⁴⁴ *Ibera*,¹⁴⁵ *Illiturgi* i *Intibili*¹⁴⁶ i, finalment, paren campament a *Castrum Album*.¹⁴⁷ Uns anys més tard, el 211 aC, ambdós germans es trobaven a *Amtorgis*,¹⁴⁸ on es repartiren les forces i se separaren per atacar els cartaginesos, si bé els resultats foren catastròfics per als romans. Després de la desfeta, Marci uní els supervivents als de Fonteius i es replegaren al nord de

¹³⁴ POLIBI 3.76.2-4; LIVI 21.60.1-3.

¹³⁵ LIVI 21.60.5-8.

¹³⁶ LIVI 21.61.4.

¹³⁷ LIVI 21.61.6-11.

¹³⁸ LIVI 22.20.1-8.

¹³⁹ LIVI 22.20.9-11.

¹⁴⁰ LIVI 22.20.12.

¹⁴¹ LIVI 22.21.1-4.

¹⁴² POLIBI 3.76.12.

¹⁴³ LIVI 22.22.1-2.

¹⁴⁴ POLIBI 3.96.6; LIVI 22.22.4-5.

¹⁴⁵ LIVI 23.28.10-12.

¹⁴⁶ LIVI 23.49.5-13.

¹⁴⁷ LIVI 24.41.1-6.

¹⁴⁸ LIVI 25.32.5-10.

l'Ebre.¹⁴⁹ L'any següent atracà a *Tarraco* C. Neró,¹⁵⁰ a qui el Senat havia enviat per continuar la guerra a la Península contra els cartaginesos. Des d'allà s'adreçà de nou cap al migdia peninsular, com ho mostra Livi, qui el situa en terres oretanes.¹⁵¹

El 209 aC vingué el fill i nebot dels Escipions que havien perdut la vida dos anys abans i arribà, com havien fet ells anteriorment, a Empúries.¹⁵² Tot seguit s'atansà a *Tarraco*, on convocà les tropes i els aliats i on rebé diverses delegacions indígenes.¹⁵³ En acabat, es desplaçà pel territori –en un recorregut que les fonts no precisen– per inspeccionar les ciutats aliades i els quarters d'hivern¹⁵⁴ i retornà a *Tarraco*.¹⁵⁵ Escipió marxà amb la major part dels efectius cap a *Carthago Noua*, però abans deixà una guarnició de tres mil infants i cinc-cents genets a les ordres de Marci perquè des de *Tarraco* controlés les terres al nord de l'Ebre.¹⁵⁶ Després de conquerir la capital cartaginesa a la Península, Escipió romangué un temps a la ciutat i, a continuació, tornà a *Tarraco*.¹⁵⁷ Allà, féu amarrar les naus i engruixí els contingents terrestres amb els efectius de la marina.¹⁵⁸ Tot seguit, se n'anà cap al sud a guerrear contra els púnics¹⁵⁹ i, en arribar l'època hivernal, replegà les tropes de nou a *Tarraco*.

L'any següent Escipió partí altre cop¹⁶⁰ cap a la zona de *Castulo* per prosseguir la guerra.¹⁶¹ Després de la batalla de *Baecula*, desplaçà una vegada més l'exèrcit a *Tarraco*¹⁶² i instal·là un destacament a prop del pas dels Pirineus.¹⁶³ Més endavant, envià M. Juni Silà al capdavant de deu mil infants i cinc-cents genets a la Celtibèria, on hi havia les tropes comandades per Magó i Hannó.¹⁶⁴

¹⁴⁹ LIVI 25.37.1-6.

¹⁵⁰ LIVI 26.17.2.3.

¹⁵¹ LIVI 26.17.4.

¹⁵² LIVI 26.19.11.

¹⁵³ LIVI 26.19.12-14.

¹⁵⁴ LIVI 26.20.1-2.

¹⁵⁵ LIVI 26.20.4.

¹⁵⁶ POLIBI 10.6.6-8; LIVI 26.42.1; APIÀ, *Ib.* 20.

¹⁵⁷ POLIBI 10.20.1-8; LIVI 26.51.9-14; APIÀ, *Ib.* 24.

¹⁵⁸ LIVI 27.17.6-7.

¹⁵⁹ Polibi (10.38.4-5) situa els exèrcits de Roma a les proximitats de *Castulo*.

¹⁶⁰ LIVI 27.17.9-10.

¹⁶¹ POLIBI 11.20.3-9; LIVI 27.18.1; APIÀ, *Ib.* 24.

¹⁶² LIVI 27.20.3.

¹⁶³ LIVI 27.20.1-2.

¹⁶⁴ LIVI 28.1.4-5.

El 206 aC, el darrer any de la guerra a la Península, Escipió decidí, inicialment, portar els contingents novament cap al sud,¹⁶⁵ però en un moment determinat s'hi repensà i es desvià cap al nord, si bé deixà un destacament de deu mil infants i mil genets davant d'*Orongis* per tal de sotmetre-la.¹⁶⁶ També deixà a Silà a càrrec dels darrers enfrontaments contra els cartaginesos, mentre ell mateix s'encaminava cap a *Tarraco*, tot inspeccionant al llarg del seu recorregut la participació de les comunitats aliades indígenes i concedint les recompenses escaients en funció de llur actuació en la guerra.¹⁶⁷ Poc després s'embarcà cap a Numídia per reunir-se amb el rei Sifax i deixà *Tarraco* a càrrec de Marci i *Carthago Noua* a càrrec de Silà.¹⁶⁸ La tornada la féu al port d'aquesta darrera ciutat, que era la que quedava a menys distància de Numídia.¹⁶⁹ Tot seguit, emprengué accions punitives contra diversos establiments indígenes pel paper que havien jugat durant la guerra: envià un contingent capitanejat per Marci contra *Castulo* i un altre comandat per ell mateix contra *Iliturgi*.¹⁷⁰ En acabat, envià Marci a acabar de sotmetre altres nadius renuents i Escipió tornà a *Carthago Noua*.¹⁷¹ Marci travessà el *Baetis* i assetjà *Astapa*;¹⁷² un cop s'assegurà la pacificació de la zona, retornà també a *Carthago Noua*.¹⁷³ Amb tot hagué d'anar altra vegada cap al sud, ja que Escipió l'envià, juntament amb Leli, a *Gades* per combatre Magó, que s'hi estava rearmant.¹⁷⁴

Més endavant tenim notícies d'una guarnició apostada a la vora del *Sucro*, que tenia com a missió el control dels pobles al nord de l'Ebre i que es rebel·là contra l'autoritat en arribar-los els rumors de la mort d'Escipió.¹⁷⁵ Aquest, després de recuperar-se d'una malaltia, convocà els sediciosos a *Carthago Noua* i els ajusticià de manera exemplar.¹⁷⁶ Mentrestant, Marci i Leli seguien encara al sud de la Península i no tornaren a *Carthago Noua* fins que no enllestiren definitivament llur comesa.¹⁷⁷ Com que els ilergets també s'havien sollevat en

¹⁶⁵ LIVI 28.2.14-15.

¹⁶⁶ LIVI 28.3.1-2.

¹⁶⁷ LIVI 28.16.9-10.

¹⁶⁸ LIVI 28.17.10-12.

¹⁶⁹ LIVI 28.18.11-12.

¹⁷⁰ LIVI 28.19.4.

¹⁷¹ LIVI 28.21.1.

¹⁷² LIVI 28.22; APIÀ, *Ib.* 32.

¹⁷³ LIVI 28.23.3-5.

¹⁷⁴ LIVI 28.23.6-8.

¹⁷⁵ POLIBI 11.25; LIVI 28.24.5-12.

¹⁷⁶ POLIBI 11.27-31; LIVI 28.25.8-15; APIÀ, *Ib.* 34.

¹⁷⁷ LIVI 28.31.1-2 i 28.35.

donar crèdit als rumors de la defunció d'Escipió, els romans dugueren les seves forces cap a la Ilergècia.¹⁷⁸ Més tard, Escipió s'atansà a *Gades* per entrevistar-se amb Massinissa, qui pretenia abandonar als cartaginesos i passar-se al bàndol romà i, en acabat, anà cap a *Tarraco*.¹⁷⁹ La darrera dada que tenim en relació amb aquell mateix any la proporciona Livi, qui documenta la presència dels exèrcits romans batallant contra els cartaginesos al davant de *Carthago Noua*.¹⁸⁰

Les fonts parlen de nous moviments l'any 205 aC, quan situen les tropes comandades per Lèntul i Manli travessant el territori ausetà per anar-se a enfrontar a la coalició dels ilergets, que s'havien tornat a rebel·lar aprofitant el retorn d'Escipió a Roma.¹⁸¹

Temps més tard, quan es produí la revolta generalitzada dels ibers i fou enviat un dels cònsols a sufocar-la, Cató s'adreçà en primer lloc a *Rhode* i, després de vèncer els rebels, anà cap a Empúries,¹⁸² pels voltants de la qual s'enfrontà i sotmeté més indígenes. A continuació, marxà cap a *Tarraco*¹⁸³ per desplaçar-se després a *Seguntia*, on deixà apostada una guarnició abans d'encaminar-se cap a l'Ebre.¹⁸⁴ Més endavant el trobem atacant l'*oppidum* dels lacetans i el *Bergium castrum*.¹⁸⁵

Després del pas de Cató el nombre de dades a l'abast sobre els moviments de tropes a la Citerior ibèrica cau en picat, atès que la majoria de les accions es desenvolupen en territoris més interiors de la província (com també passa a la Ulterior), principalment a la Celtibèria. Només de manera molt ocasional tenim alguna notícia, com la de la presència, l'any 183 aC, de les forces del procònsol A. Terenci enfrontant-se als celtibers en terres ausetanes.¹⁸⁶ O l'arribada del pretor Ti. Semproni Grac el 180 aC a la Península per *Tarraco*, on pretenia reorganitzar les tropes del seu predecessor, Fulvi Flac.¹⁸⁷

¹⁷⁸ POLIBI 11.32-33; LIVI 28.33.1.

¹⁷⁹ LIVI 28.35.

¹⁸⁰ LIVI 28.36.4-13.

¹⁸¹ LIVI 29.2.1-2.

¹⁸² LIVI 34.8; APLÀ, *Ib.* 40.

¹⁸³ LIVI 34.16.

¹⁸⁴ LIVI 34.19.

¹⁸⁵ LIVI 34.20-21.

¹⁸⁶ LIVI 39.56.1. La notícia, tanmateix, és vague i dubtosa, perquè el pataví assenyala que el territori ausetà en el qual es produïren els enfrontaments es trobava a la vora de l'Ebre.

¹⁸⁷ LIVI 40.39.3-4 i 40.40.14-15.

Recapitulant, a partir dels testimonis deixats pels escriptors de l'antiguitat podem arribar a diverses conclusions. En primer lloc, els romans aprofitaren les infraestructures i les característiques naturals de determinats assentaments preexistents, particularment *Emporion* i *Carthago Noua*. Ambdós tenien en comú el fet d'estar ubicats al litoral i de disposar de bons ports. Tenien, per tant, uns marcats valors logístic i estratègic: durant la segona guerra púnica i la revolta del 197 aC, l'aliada Empúries jugà un paper decisiu en la penetració de les forces romanes, ja que actuà com una autèntica porta d'entrada. *Carthago Noua*, per la seva banda, es convertí en un altre centre privilegiat no només pel seu port i per les comunicacions amb el migdia peninsular i, fins i tot, amb el nord d'Àfrica, sinó també per les riqueses minerals del seu rerepaís, tan celebrades pels autors antics. Un tercer nucli de notable importàcia era *Tarraco*, que esdevingué un centre neuràlgic com ho mostra la reiteració amb la qual hi trobem l'exèrcit, especialment, per hivernar-hi. A més, a mesura que les tropes anaven accedint cada cop més a l'interior peninsular, *Tarraco* sembla haver estat el punt pel qual arribaven els nous magistrats amb les seves respectives tropes i per on marxaven cap a Roma aquelles que es desmobilitzaven després del temps de servei. La tria del lloc respongué, sens dubte, a la seva posició favorable pel que fa a les comunicacions vers el sud així com vers l'interior. Tot i això, en aquest cas no hi ha cap evidència que indiqui la presència d'infraestructures prèvies, ni tan sols de cap muralla que encerclaria el poblat ibèric.¹⁸⁸

En segon lloc, la petjada deixada pels exèrcits es notà molt més enllà d'aquests tres establiments. Si fem cas a les fonts, en el transcurs de la contesa contra els púnics els romans instal·laren alguns destacaments amb l'objectiu de controlar els territoris sotmesos, com els que servien per vigilar els pobles situats al nord de l'Ebre –un dels quals, el del *Sucro*, és conegut gràcies a la rebel·lió que s'hi gestà– o el del pas dels Pirineus. També servien com a bases de suport logístic per assegurar les rutes d'avituallament de les tropes.¹⁸⁹ Més enllà de les funcions que desenvolupessin, desconeixem si aquestes bases es mantingueren un cop acabada la guerra, perquè la literatura antiga no en diu absolutament res al respecte. O. Olesti defensa la possibilitat que, quan la conquesta es desplaçà vers les terres interiors, als primers territoris a quedar sotmesos a Roma –és a dir, els del nord-est peninsular– es desplegués una

¹⁸⁸ J. M. MACIAS *et al.*, *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Documenta 5, Tarragona, 2007.

¹⁸⁹ T. ÑACO, "Rearguard Strategies of roman Republican Warfare in the Far West", T. ÑACO i I. ARRAYÁS (eds.), *War and Territory in the Roman World. Guerra y territorio en el mundo romano*, Oxford, 2006, p. 156-158.

mena de xarxa de *praesidia* per assegurar la rereguarda.¹⁹⁰ D'acord amb el seu punt de vista, aquestes guarnicions no necessàriament havien d'ésser campaments romans instal·lats al territori, sinó que, almenys alguns d'ells, es trobarien en establiments indígenes. En aquest sentit, els principals nodes serien *Emporion* i *Tarraco* (ambdós dotats d'ancoratges capaços), complementats per guarnicions disposades a indrets com Castell de Palamós, Burriac, Darró o Calafell, ja que en tots ells hi veu fases d'ocupació pertanyents a aquest període, amb uns suposats sistemes defensius i de control de la costa.

De tota manera, cal admetre –i, de fet, Olesti ho fa en part– que el fet que les fonts al·ludeixin a aquests *praesidia* no significa necessàriament que tinguessin un caràcter permanent, especialment, com argumenta F. Cadiou, després que l'amenaça púnica quedés definitivament anorreada a Zama.¹⁹¹ Així mateix, es fa difícil de creure que la Roma de finals del segle III i inicis del II aC disposés de prou recursos humans i econòmics per permetre's d'anar instal·lant guarnicions per allà on passava amb la voluntat de mantenir-les durant un període de temps més o menys dilatat per tal de controlar els territoris sotmesos. Només cal recordar les reserves que mostrava Cató a dividir els seus efectius quan fou visitat per l'ambaixada ilergeta que suplicava al cònsol que prescindís d'un contingent suficient per enfrontar-se als enemics que els hostilitzaven.¹⁹² En definitiva, sembla més coherent amb el context històric, per una banda, veure els *praesidia* dels textos –i, segurament, molts altres dels quals no n'ha quedat cap record– com uns establiments militars instal·lats de manera puntual per les necessitats de la guerra, que es desmuntaven quan deixaven de tenir utilitat. I, de l'altra, l'innegable control de Roma sobre el territori es devia exercir a través de mecanismes diferents als de l'establiment d'hipotètiques xarxes de guarnicions, tant si s'apostaven dins dels assentaments ibèrics com en els seus territoris.¹⁹³

¹⁹⁰ O. OLESTI, "El control de los territorios del Nordeste Peninsular (218-100 a.C.): un modelo a debate", T. ÑACO i I. ARRAYÁS (eds.), *op. cit.*, p. 121-122.

¹⁹¹ F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008, p. 327-329.

¹⁹² LVI 34.11,

¹⁹³ F. CADIOU, *op. cit.*, p. 354-361. Creiem escaient portar a col·lació en aquest punt la proposta de J. Guitart, qui planteja que les relacions establertes entre ibers i romans en el temps de la guerra annibàlica, en general bones, s'haurien mantingut en gran part en els anys següents, inclosa l'època de les dites revoltes indígenes. Així ho demostrarien alguns detalls registrats a les fonts escrites, com les demandes d'auxili d'alguns pobles al cònsol Cató o el suport militar que voluntàriament oferien als romans els mateixos ibers contra els elements renuents més violents que també els atacaven a ells. Tot plegat havia de crear un clima que propiciaria els canvis esdevinguts en el transcurs del segle II aC (J. GUITART, "Ibers versus romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats

3.6. PROSOPOGRAFIA DE PERSONATGES DELS EXÈRCITS DE ROMA

Un altre aspecte d'interès que ens ofereixen les fonts literàries és la informació sobre determinats individus dels quals no en sabríem res (o no gaire cosa) a partir d'altres fonts. Com ja hem apuntat a les consideracions introductòries del present capítol, els testimonis textuais que han arribat fins a nosaltres es focalitzen de manera quasi exclusiva en els esdeveniments bèl·lics, de manera que trobem que tots aquests personatges formaven part de les tropes romanes. En aquest apartat ens centrarem a desgranar qui eren aquestes persones i quina rellevància històrica tingueren les famílies a les quals pertanyien, tot prestant atenció al paper –quan s'escau– que jugaren o bé ells mateixos o bé altres membres de la seva mateixa *gens* a la península Ibèrica i al llarg del temps. Abans de continuar, però, creiem convenient de fer un advertiment: hem deixat de banda de manera premeditada els comandants principals de les legions, que són personatges ben estudiats i coneguts i que pertanyien a *gentes* aristocràtiques de les quals hem parlat al capítol anterior. Al final de l'apartat hem afegit un quadre (quadre 1) que recull de manera sintètica els noms dels individus, la posició –quan és coneguda– que tenien a l'exèrcit en el moment que apareixen esmentats als textos, la cronologia i els passatges on hom hi al·ludeix.

Polibi és un dels autors que fa referència a alguns d'aquests personatges, com M. Silà i C. Leli. *M. Iunius Silanus*¹⁹⁴ és identificat com a propretor assistint al cònsol P. Corneli Escipió entre els anys 210 i 206 aC. Aquest, de fet, fou el darrer càrrec conegut que ostentà, atès que abans ja havia estat prefecte de la guarnició de *Neapolis* l'any 216 aC,¹⁹⁵ pretor a Etrúria el 212 aC i propretor l'any següent.¹⁹⁶ Silà pertanyia a una de les famílies romanes que col·locà més membres en diferents càrrecs públics (fins a cinquanta-dos) i des d'èpoques més reculades, ja que un dels dos primers cònsols de la República, *L. Brutus*, pertanyia a aquesta *gens*. Per altra banda, la branca del propretor de la Citerior, la dels *Iunii Silani*, sembla haver estat de les més destacades, juntament amb la dels *Iunii Bruti*, atès que ben bé una dotzena detingueren

romanes a Catalunya i al País Valencià", *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent. Primer cicle de conferències al sud del País Valencià*, Barcelona, 2004, p. 77-96).

¹⁹⁴ POLIBI 10.6.1-7. Juni Silà també és esmentat per Livi, per primer cop, a 26.19.10.

¹⁹⁵ T. R. S. BROUGHTON, *The magistrates of the Roman Republic*, vol. 1, New York, 1951, p. 251.

¹⁹⁶ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 268 i 274.

magistratures i càrrecs militars diversos a partir de les darreries del segle III aC.¹⁹⁷ La *gens Iunia* tingué certa relació amb la província en moments posteriors, on jugaren papers destacats, particularment a partir de les acaballes del segle I aC com ho demostren les diverses inscripcions documentades que recullen noms d'individus d'aquesta família. Particularment interessant és la més antiga de totes les conservades, localitzada a Empúries i datada l'any 25 aC,¹⁹⁸ que els emporitans feren inscriure en honor a un seu *patronus*, el qual pertanyia, precisament, a la mateixa branca que el propietari i s'anomenava *M. Iunius Silanus*. A l'entorn del canvi d'era s'han datat un parell d'epígrafs escrits sobre sengles ares¹⁹⁹ trobades a Cartagena que recorden a *L. Iunius L. f. T. n. Paetus*. A Xàtiva, finalment, s'han documentat dues inscripcions més, una datada al primer terç del segle I dC, on s'al·ludeix a un *Q. Iunius Q. f. Gal. Aenibelus*²⁰⁰ i l'altra, datada entre els anys 14 i 50 i que fa referència a *Q. Iunius Q. f. Gal. Iustus*, qui fou *duumvir* i *flamen diui Augusti*.²⁰¹

Per altra banda, *C. Laelius*²⁰² fou un altre dels col·laboradors de P. Corneli Escipió en els darrers anys de la segona guerra púnica a Hispània. A les fonts que l'esmenten apareix identificat com a *praefectus classis* en el context del reeixit setge de *Carthago Noua* i, molt poc temps després, com a legat encarregat de dur a Roma les noves de la caiguda de la ciutat (209 aC). Aquests foren els seus primers càrrecs coneguts, els primers esglaons d'una carrera que el portaria a actuar de legat en altres ocasions (206, 204 i 203 aC),²⁰³ així com de *praefectus classis* a l'Àfrica sota les ordres d'Escipió (205 i 204 aC).²⁰⁴ L'any 202 aC prosseguí el seu *cursus* en ésser elegit *qüestor*, encara al servei d'Escipió²⁰⁵ i el continuà ocupant els càrrecs d'edil de la plebs el 197 aC,²⁰⁶ pretor de Sicília el 196 aC,²⁰⁷ cònsol d'Itàlia i la Gàl·lia Cisalpina el 190 aC i

¹⁹⁷ T. R. S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 2, New York, 1956, p. 575-577.

¹⁹⁸ AE 1984, 615.

¹⁹⁹ J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997, p. 115-120, núms. 7 i 8.

²⁰⁰ J. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià 3: Saetabis i el seu territori*, 2006, núm. 7.

²⁰¹ J. CORELL, *op. cit.*, núm. 8. Al costat d'aquestes, que són específicament de la Citerior, també s'han trobat inscripcions que recullen la presència de *Iunii* (però cap més de *cognomen Silanus*) a la Bètica entre època augustal i el segle I dC (AE 1987, 509; CIL II². 5,676; i CIL II². 7,244).

²⁰² POLIBI 10.9.4-7. També és esmentat per Livi 26.42.4-5 i Apià, *Ib.* 25.

²⁰³ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 300, 309 i 314.

²⁰⁴ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 305 i 309.

²⁰⁵ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 316.

²⁰⁶ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 333.

²⁰⁷ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 335.

procònsol l'any següent²⁰⁸ i ambaixador davant del rei Perseu de Macedònia l'any 174 aC²⁰⁹ i davant del rei gal Cincibilis el 170 aC.²¹⁰ Malgrat la brillant carrera d'aquest personatge, la *gens Laelia* no es distingí per haver tingut molts membres participant a les magistratures republicanes, sinó més tost el contrari: només estan documentats cinc *Laelii* entre finals del segle III i mitjan segle I aC i només un altre, *C. Laelius Sapiens* obtingué les dignitats pretorial (fou escollit pretor d'Hispania l'any 145 aC i propretor l'any següent) i consolar (140 aC).²¹¹ No tenim cap altre membre d'aquesta família documentat a Hispania per a època republicana i l'única menció coneguda a un *Laelius* la trobem en un epígraf de *Carthago Noua* datat entre la segona meitat del segle I i la primera del segle II dC, on es fa referència al llibert *C. Laelius C. l. Chrestus*.²¹²

Livi identifica a diversos personatges, generalment vinculats als exèrcits, que estigueren a la Citerior. A més de M. Juni Silà i C. Leli, parla també de L. Marci, L. Acili, C. Escriboni, Q. Trebel·li, Sex. Digiti i M. Semproni Tudità. *L. Marcius Septimius*²¹³ fou *tribunus militum* a les ordres dels germans Escipió el 211 aC i després de la desfeta a mans dels cartaginesos, prengué les regnes de les restes de les tropes romanes i les menà a la victòria sota el títol autoimposat de propretor, acte que desplaçà al Senat. Als anys següents, se sap amb seguretat que el 206 actuà com a legat a les ordres de P. Escipió.²¹⁴ La *gens Marcia* sembla haver jugat un paper destacat a la República, com ho mostra el fet que hi ha documentats quaranta-vuit membres de la família amb càrrecs públics a partir de principis del segle IV aC, amb *Cn. Marcius*, que l'any 389 aC fou elegit tribú de la plebs i *C. Marcius*, que el mateix any exercí de tribú militar. A més a més, diversos membres de la *gens* seguiren carreres brillants que els portaren a detenir elevades i prestigioses magistratures, com serien els casos de *Q. Marcius Philippus*, qui obtingué el consolat l'any 281 aC i la censura el 261 aC, a més d'ésser *magister equitum* el 263 aC; *C. Marcius Rutilus Censorinus*, qui fou elegit com a tribú de la plebs l'any 311 aC i al següent obtingué el consolat, en una carrera que culminaria amb l'elecció com a censor (294 i 265 aC); o un altre *Q. Marcius Philippus*, qui fou elegit cònsol en dues ocasions (186 i 169

²⁰⁸ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 356 i 363.

²⁰⁹ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 405.

²¹⁰ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 420.

²¹¹ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 578.

²¹² J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *op. cit.*, p. 253-254, núm. 77.

²¹³ LIVI 25.37-39.

²¹⁴ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 300.

aC) i censor el 164 aC, entre altres càrrecs. Per al període en què Marci Septimi era a la Península, trobem exercint càrrecs públics a *M. Marcius*, com a *rex sacrorum*, almenys, l'any 210 aC, i *M. Marcius Ralla*, que l'any 204 aC fou escollit pretor urbà. Epigràficament, els *Marci* es troben testimoniats en època republicana a *Beneventum*, on es localitzà una inscripció del segle I aC on apareix un llibert anomenat *D. Marcius Philemo*,²¹⁵ i al bronze d'Ascoli,²¹⁶ on s'esmenta a un *Q. Marcius L. f. Pap.* Per altra banda, a la *Carthago Noua* augustal està testimoniada la presència de *T. Marcius Sp. f. Rufus*.²¹⁷

*L. Acilius*²¹⁸ està documentat per Livi només com a legat del pretor Q. Fulvi Flac, en un atac contra els celtibers de la zona d'*Aebura*. Els *Acilii* donaren disset dels seus membres al servei de la República des de les darreries del segle III aC, essent el primer un *M' Acilius* que l'any 218 aC fou *IIIuir agris dandis assignandis*.²¹⁹ Les carreres més brillants de membres d'aquesta *gens* es troben, particularment, al segle II aC, amb les figures de *M' Acilius L. f. K. n. Balbus* (pretor vers 153 i cònsol el 150 aC), *M' Acilius M' f. L. n. Balbus* (pretor vers 117 i cònsol el 114 aC), *M' Acilius C. f. L. n. Glabrio* (tribú de la plebs el 201, *decemuir sacris faciundis* a partir de 200, edil de la plebs el 197, *praetor peregrinus* el 196, cònsol a Grècia el 191 i procònsol el 190 aC) o *M' Acilius M' f. C. n. Glabrio* (*IIuir aed. dedicandis* el 181, edil curul el 166, pretor vers 157 i *consul suffectus* l'any 154 aC).

*C. Scribonius*²²⁰ és identificat per Livi com a *praefectus sociorum* a les ordres de Fulvi Flac l'any 181 aC. En època republicana, a partir de les acaballes del segle III aC es coneixen una dotzena de membres d'aquesta *gens* ostentant càrrecs públics, particularment de la branca dels *Scribonii Libones*, que en representen la meitat.

Livi²²¹ explica que, després de la presa de *Carthago Noua* (209 aC), a l'hora de repartir condecoracions, hi havia dos homes que es disputaven la *corona muralis*. Un era el centurió de la IV legió, *Q. Trebellius*, del qual no sabem que hagués exercit cap altre càrrec. De fet, els *Trebellii* no haurien estat una família gaire important, ja que només estan documentats dos membres, i tan sols al segle I aC, ostentant alguna magistratura: per una banda, *L. Trebellius*,

²¹⁵ AE 1983, 265.

²¹⁶ CIL I.709.

²¹⁷ CIL II.3481.

²¹⁸ Livi 41.31.1-9.

²¹⁹ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 240 i 242-242, n. 12 i 13.

²²⁰ Livi 40.31.3 i 5.

²²¹ Livi 26.48.6.

qui fou tribú de la plebs l'any 67 aC, i de l'altra, *L. Trebellius Fides*, que també fou elegit tribú de la plebs per a l'any 47 aC, passà per l'edilat curul tres anys més tard i, finalment, actuà com a oficial (no se sap exactament en qualitat de què) a les ordres de M. Antoni l'any 43 aC.²²² No n'hi ha cap altre de documentat a Hispània en general ni a la Citerior en particular.

L'altre que es disputava la recompensa era el *socius naualis Sex. Digitius*, un altre personatge que, com l'anterior, procedia d'una família que tan sols donà al servei de la República dos membres (incloent-lo a ell), ambdós anomenats de la mateixa manera. Poc més de dos decennis després de la caiguda de *Carthago Noua*, el mateix *Digitius* fou elegit pretor de la Citerior l'any 194 aC, se li prorrogà el càrrec un any més i fou legat en diverses ocasions, tant al davant de l'exèrcit (190 aC) com en qualitat d'ambaixador (entre 174 i 172 aC), una de les vegades al costat de C. Leli en l'ambaixada a Perseu de Macedònia.²²³ L'altre només exercí de tribú militar el 170 aC a Macedònia sota les ordres d'Hostili Mancí.²²⁴ Tampoc hi ha cap *Digitius* documentat a la Península, ni en època republicana ni en la imperial.

Encara amb relació a aquest episodi de la *corona muralis* hem d'esmentar dos personatges més, que formaren part dels *recuperatores* encarregats de decidir quin dels dos era mereixedor de la condecoració. Per una banda, *M. Sempronius Tuditanus*, membre de l'exèrcit comandat per Escipió però la categoria exacta del qual Livi no transmet; tot i això, és possible que fos un dels tribuns militars.²²⁵ Aquest home, per bé que no sabem que hagués ocupat cap altre càrrec, formava part d'una família poderosa i prestigiosa, com es pot apreciar en el fet que estan documentats cinquanta-dos membres ocupant algun càrrec públic ja des de principis del segle V aC i, d'aquests, tres entraren al Senat durant el segle II aC. Més concretament, dins de la mateixa branca dels *Sempronii Tuditani*, hem de remarcar la figura de *C. Sempronius Tuditanus*, que dugué a terme un *cursus honorum* potser no especialment brillant, però que hem de tenir en compte en la mesura que detingué la pretura de la Citerior en el difícil any de 197 aC i el proconsolat l'any següent, no menys difícil. Així mateix, el 198 aC havia estat elegit edil de la plebs i fou *pontifex* fins 196 aC.²²⁶ També cal fer esment de Ti. Semproni Grac, que fou pretor de la Citerior els anys 180-179 aC i que tan bon record deixà

²²² T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 2, p. 627.

²²³ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 2, p. 559.

²²⁴ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 421.

²²⁵ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 288.

²²⁶ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 2, p. 615-616.

entre els celtibers. De fet, la *gens Sempronia* deixà una profunda petjada al conjunt d'Hispania, tot i que no és evident en l'epigrafia fins a partir de la segona meitat del segle I dC, com posen de manifest les divuit inscripcions que hi fan referència trobades a la Hispania Citerior o les vint-i-dues de la Bètica, totes elles amb una cronologia que abasta sobretot els tres primers segles de l'Era. Per altra banda, el segon *recuperator* era *P. Cornelius Caudinus*, un altre personatge del qual en desconeixem el rang i que no sembla que arribés a ocupar cap càrrec públic, atès que no està documentat més enllà de l'episodi de la *corona muralis*. Això no obstant, tornem a trobar un membre de la *gens Cornelia*, una de les més notòries de Roma, com ja hem vist al capítol anterior. A la província, de fet, tenim constància de la presència de quatre membres més d'aquesta *gens* al segle I aC.²²⁷

<i>L. Marcius Septimius</i>	<i>tribunus militum legatus</i>	211 aC 206 aC	Livi 25.37-39
<i>M. Iunius Silanus</i>	<i>propraetor</i>	210-206 aC	Polibi 10.6.1-7; Livi 26.19.10
<i>C. Laelius</i>	<i>praefectus classis</i>	209-206 aC	Polibi 10.9.4-7; Livi 26.42.4-5 i 26.48.7; Apià, <i>Ib.</i> 25
<i>P. Cornelius Caudinus</i>	Membre de l'exèrcit, càrrec desconegut	209 aC	Livi 26.48.8-9
<i>Sex. Digitius</i>	<i>socius naualis praetor</i>	209 aC 194 aC	Livi 26.48.6
<i>C. Flaminius</i>	<i>quaestor militaris</i>	209 aC	Livi 26.47.8
<i>M. Sempronius Tuditanus</i>	Membre de l'exèrcit, càrrec desconegut (<i>tribunus militum?</i>)	209 aC	Livi 26.48.7
<i>Q. Trebellius</i>	centurió de la <i>IV legio</i>	209 aC	Livi 26.48.6
<i>L. Acilius</i>	<i>legatus</i>	181 aC	Livi 41.39.1-9
<i>C. Scribonius</i>	<i>praefectus sociorum</i>	181 aC	Livi 40.31.3 i 40.31.5

Quadre 1. Quadre de síntesi amb tots els membres dels exèrcits identificats a les fonts escrites.

²²⁷ Les inscripcions conservades rememoren a *L. Cornelius Tacitus* (IRC 1.191, epígraf trobat a Sant Martí Sarroca), *M. Cornelius Marcellus* i *Cn. Cornelius Cinna* (CIL II.3426, CIL II.3425 i J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Múrcia, 1997, inscripció núm. 4, ambdós localitzats a la *Carthago Noua* del darrer terç del segle I aC; on detingueren alguns càrrecs públics). A més, un dels genets ilerrencs que apareixen esmentats al bronze d'Ascoli du el mateix *nomen*: *Cn. Cornelius*. Com podem veure, tanmateix, cap d'ells pertanyia a la coneguda branca dels *Scipiones*.

3.7. SEQUELLAE: CIVILS ROMANOITÀLICS AL DARRERE DE (I ENTRE) LES LEGIONS

Els itàlics i romans que es movien per la Citerior en el nostre període no eren únicament militars. Tal i com posen de manifest diversos passatges, en paral·lel a les tropes arribaven civils de molt diversa condició que els anaven al darrere per beneficiar-se, a la seva particular manera, de la guerra, tot oferint a la soldadesca tota mena de productes i serveis. Generalment, les narracions no fan menció a la seva presència, probablement perquè devien ésser un element tan habitual que els autors no en paren esment, llevat de moments molt puntuals en què llurs paraules els fan fugaçment visibles. Aquesta rara circumstància està ben documentada en dues ocasions en el transcurs del segle II aC: la primera esdevé amb l'arribada del cònsol Cató i la ràpida reorganització que fa de les tropes i la segona, amb la vinguda d'Escipió Emilià per posar fi definitiva a la guerra de Numància. Ambdós generals actuen moguts per la mateixa voluntat, que no és altra que optimitzar les forces militars acantonades a la província per fer-les més eficients. I una de les primeres mesures que prenen és desfer-se d'aquella multitud supèrflua des del punt de vista militar, que a la pràctica no era res més que un gran destorb que coartava l'agilitat de les legions. Tanmateix, queda ben clar que, malgrat els esforços de Cató per expulsar tots aquests individus dels campaments, tard o d'hora els seus successors al comandament de les tropes relaxaren el rigor que imposà i permeteren que se'ls unissin novament els grups civils. Altrament, Escipió no hauria hagut de prendre la mateixa decisió que Cató una seixantena d'anys abans. I la història encara es repetí més tard, atès que, a finals de la mateixa centúria, primer Metel a Numídia²²⁸ i, pocs anys més tard, C. Mari, quan endegà la seva reforma de l'exèrcit, els tornaren a bandejar.

Dins d'aquests heterogenis grups hi havia *calones*,²²⁹ membres del servei amb què es feien acompanyar els ciutadans a les legions perquè els transportessin llurs pertrets.²³⁰ Aquests esclaus foren presents entre les tropes en època republicana, tal i com testimonia Livi en el context de la segona guerra samnita,²³¹ i, especialment, en la imperial.²³² El que no queda tan

²²⁸ SAL·LUSTI, *Bell. Iug.* 45.2-3.

²²⁹ LIVI 27.18.

²³⁰ W. SMITH (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, 1890, s. u. *calo*.

²³¹ LIVI 9.37.8-11.

²³² R. MACMULLEN, "The legion as a society", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 33, 4, 1984, p. 444-445; E. HILDINGER, *Swords Against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic*, Cambridge (Massachusetts), 2003, p. 2-3; D. SIERRA, "El *imperator* republicano: un general experimentado y un hábil táctico

clar és si els esclaus pertanyien a legionaris particulars o a l'exèrcit en conjunt, tot i que el més probable és que n'hi haguessin de totes menes. És indubtable que la logística militar requeria la presència a l'exèrcit de persones que s'encarreguessin de l'alimentació i la cura dels cavalls i les atzembles, el transport i custòdia de la impedimenta, etc.,²³³ essent l'opció més econòmica l'ús de persones de condició servil; per tant, més enllà que hi haguessin ciutadans que es portessin els seus propis esclaus, l'exèrcit necessitava l'esforç de *serui publici*.²³⁴ A diferència d'altres personatges esmentats per les fonts, els *calones* podien ésser, en definitiva, molt útils per a l'exèrcit duent a terme tasques de suport per facilitar la seva actuació, com assenyala Livi en el passatge citat anteriorment, o encara que fos simplement per fer molta gatzara per confondre els enemics, com féu Claudi Marcel a la segona guerra púnica.²³⁵ En aquest sentit, cal assenyalar que les fonts literàries apunten en més d'una ocasió que a alguns dels *calones* se'ls permetia de dur algun tipus d'arma, ja fos defensiva o ofensiva.²³⁶ En la centúria que aproximadament s'estén entre les darreries del segle III i les del II aC, sembla que es va anar desenvolupant el procés d'armament dels *calones*,²³⁷ que, fins i tot, podien arribar a rebre entrenament militar per si, arribat el cas, calia que també prenguessin part en el combat.

En formaven part, també, els *lixae*,²³⁸ uns individus la naturalesa dels quals és difícil d'aclarir com a conseqüència de la fragmentació i la disparitat de testimonis literaris que en fan referència. En el seu moment, J. Roth intentà discernir qui hi havia al darrera d'aquesta denominació i, després de repassar les fonts i les seves nombroses discordances, s'inclinà per considerar-los persones que es dedicaven a vendre determinats productes als soldats, particularment relacionats amb l'alimentació; no es tractaria de subministradors d'aliments bàsics (com els cereals), que eren proporcionats per l'estat, ni de productes a l'engròs, sinó de

(385-168 a.C.), *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 22, 2010, p. 190; N. B. KAMPEN, "Slaves and *Liberti* in the Roman Army", M. GEORGE (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto, 2013, p. 188-190.

²³³ J. P. ROTH, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 102-105.

²³⁴ Així com la presència d'esclaus privats està ben documentada entre les tropes en el transcurs del nostre període (APIÀ, *Pun.* 5.30; SAL-LUSTI, *Bell. Iug.* 45.2), les fonts no en testimonien de públics o pertanyents al conjunt de la legió fins a mitjan segle I aC (APIÀ, *Bell. Ciu.* 2.7.46). Això no treu, és clar, que no n'hi haguessin anteriorment.

²³⁵ FRONTÍ, *Strat.* 2.4.8.

²³⁶ Sense ànims d'ésser exhaustius, en tenim notícia a *Bell. Alex.* 74; *Bell. Afr.* 84-85; DIÓ CASSI, 79.26.6; FRONTÍ, *Strat.* 2.4.6; i FLAVI JOSEP, *Bell. Iud.* 3.69.

²³⁷ Livi (27.18.12) els descriu a la batalla de *Baecula* (208 aC) encara desarmats però ajudant a l'exèrcit a enfrontar-se contra els cartaginesos llançant-los pedres, però quan Plutarc (*Mar.*, 19.1) al·ludeix als enfrontaments contra els teutons, aquests esclaus ja duen armament, encara que possiblement lleuger (J. P. ROTH, *op. cit.*, p. 105-110).

²³⁸ LIVI 28.22.3 i VALERI MÀXIM 2.7.1.

productes més refinats, exòtics o difícils d'aconseguir en campanya, com podien ser salses, espècies o vinagre.²³⁹ Més recentment, Rachel F. Vishnia ha realitzat un estudi complet i aprofundit per intentar obtenir una mica més de llum sobre la qüestió. Ha analitzat la setantena d'ocurrències del mot a les fonts, des d'època republicana fins a la baiximperial i, encara, fins a la *Suda*, on apareix per darrera vegada.²⁴⁰ Segons l'autora, sovint s'ha considerat, per una falsa etimologia establerta ja a l'antiguitat, que els *lixae* –per a alguns de condició servil, per a d'altres, lliure– acompanyaven les legions per tal de proveir-les d'aigua i, potser també, aliments i vitualles. Tanmateix, Vishnia ha rebutjat, a partir de l'examen de tots els documents a l'abast, aquesta imatge: està convençuda que ni eren esclaus ni tampoc es guanyaven la vida fent d'aiguaders per als soldats. La seva proposta és que, de bell antuvi, eren persones lliures que, efectivament, oferien un servei a les legions, però que tenia a veure amb els esclaus i, més concretament, amb la captura i el manteniment d'esclaus als territoris on Roma guerrejava. En territori hispà, Livi en revela la seva presència quan, cap a les darreries de la segona guerra púnica, els contingents romans es trobaven pels voltants d'*Astapa* i comenta que els seus habitants, fidels aliats dels cartaginesos, saquejaven les terres dels veïns que s'havien passat al bàndol romà i no dubtaven a atacar els romans que trobaven vagarejant, independentment que fossin –especifica– soldats, *lixae* o *mercatores*.²⁴¹ Així mateix, a Valeri Màxim devem la notícia de l'expulsió dels nombrosos *lixae*, juntament amb la resta de la gran unió de civils, dels campaments en arribar Escipió per conduir la guerra contra els numantins.²⁴²

Al seu costat hom podia trobar una sèrie de comerciants de la més diversa condició. Per començar, hi havia els *institores*, la definició dels quals ens ve proporcionada pels textos jurídics: *Institor est, qui tabernae locoue ad emendum uendendumue praeponitur quique sine loco ad eundem actum praeponitur*.²⁴³ És a dir, és el nom que rebia qualsevol agent que, per compte d'altri, se situava al capdavant d'una botiga o qualsevol lloc on es duguessin a terme transaccions, que a la pràctica podia ser des d'un granger a un prestador passant per un

²³⁹ J. P. ROTH, *op. cit.*, p. 93-101.

²⁴⁰ R. F. VISHNIA, "The Shadow Army – The *Lixae* and the Roman Army", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 139, 2002, p. 265-272.

²⁴¹ LIVI 28.22.3.

²⁴² VALERI MÀXIM 2.7.1.

²⁴³ ULPIÀ, *Dig.* 14.3.18.

terrissaire, un hostaler, etc. No obstant això, les fonts literàries utilitzen el terme amb un significat menys tècnic i precís i amb ell designen persones, generalment de baixa extracció social, relacionades amb activitats comercials de volum reduït, ja fos en àrees urbanes, rurals o en territori provincial,²⁴⁴ així com de venda ambulants.²⁴⁵ Aquests mateixos personatges estan documentats a les fonts gregues, sota el nom de *κάπελοι*, almenys des d'època hel·lenística, no només a les ciutats, sinó també, de la mateixa manera que els *institores* que ens interessen, seguint els exèrcits.²⁴⁶

La imatge que en transmeten els autors acostuma a ser pejorativa, ja que els presenten com a venedors de bagatel·les i andròmines fútils, sempre disposats a engalipar víctimes incautes, preferentment el jovent.²⁴⁷ Sovint aquests venedors ambulants es dedicaven al mercadeig de roba i aliments, fossin naturals (fruita, cereals, peix, llet) o elaborats (pa, pastes, salsitxes).²⁴⁸ A les àrees urbanes tendien a concentrar-se als espais concorreguts, on calia esperar que seria més fàcil de trobar algú que adquirís els seus productes, com als voltants dels temples, les termes o els edificis d'espectacles i, per les restes epigràfiques que n'han romàs – si bé ja d'època imperial –, disposaven de petites àrees marcades al terra i comptaven amb la llicència dels edils.²⁴⁹ Des del punt de vista social, els *institores* tant podien ser esclaus com lliures, homes com dones, adults com menors,²⁵⁰ però tenien en comú la procedència de les classes inferiors, com posen en evidència els escriptors quan, habitualment, els relacionen amb la pobresa i la mendicitat.²⁵¹ Alguns actuaven per compte d'altri (encaixant en bona mesura amb la definició jurídica) venent allò que produïen els fabricants de roba, flequers o hostalers, mentre que d'altres ho feien per compte propi, venent el que podien per aconseguir uns guanys suplementaris o, directament, per tenir-ne alguns.²⁵² En el nostre cas, altra vegada

²⁴⁴ J.-J. AUBERT, *Business Managers in Ancient Rome. A Social & Economic Study of Institores, 200 BC- AD 250*, Leiden-New York-Köln, 1994, p. 6-8, 16-17 i 36.

²⁴⁵ El mateix Ulpia (*Dig.* 14.3.5.4) especifica *institores... quos uolgo circitores appellamus*.

²⁴⁶ XENOFONT, *Cyr.* 4.5.42; DEMÒSTENES, *Aristog.* 46; LLUCIÀ, *Hist. conscr.* 16; ATENEU, *Deip.* 10.431d.

²⁴⁷ J.-J. AUBERT, *op. cit.*, p. 21-23.

²⁴⁸ C. HOLLERAN, *Shopping in Ancient Rome. The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford, 2012, p. 203-205.

²⁴⁹ C. HOLLERAN, *op. cit.*, p.208-212.

²⁵⁰ J.-J. AUBERT, *op. cit.*, p. 38 i 56.

²⁵¹ C. HOLLERAN, *op. cit.*, p. 202-203.

²⁵² C. HOLLERAN, *op. cit.*, p. 229.

és Valeri Màxim qui els enumera entre els civils que seguien les legions aquarterades a Numància i que Escipió s'afanyà a foragitar.²⁵³

Livi també recorda l'existència dels *redemptores*.²⁵⁴ De manera general, aquest era el nom que rebien aquells que licitaven en una *locatio*, és a dir, un tipus de subhasta pública.²⁵⁵ Malgrat que allò que es licitava a les *locationes* anà variant al llarg del temps, sembla que en origen es feien per contractar subministraments i serveis necessaris per a l'estat,²⁵⁶ com ara vi (segurament per a celebracions religioses)²⁵⁷ o roba per als actors de representacions teatrals,²⁵⁸ però també la construcció i el manteniment d'obres públiques, com ara temples o aqüeductes.²⁵⁹ A més a més, també es podia contractar l'avituallament de l'exèrcit, tal i com posa de manifest Livi en exposar l'episodi en el qual el cònsol Cató, tot just després d'arribar a la Península, despatxà tots els *redemptores* amb la intenció de furnir la tropa amb el cereal de la terra i així estalviar-se tots els costos que implicava el transport i la venda del gra. De fet, és possible que les tres *societates* que s'encarregaren de transportar a crèdit les vitualles per als contingents comandats pels Escipions l'any 215 aC²⁶⁰ estiguessin també formades per *redemptores*.²⁶¹

Els contractistes jugaven un paper d'intermediaris, atès que quan s'adjudicaven una obra o servei, normalment no s'encarregaven de realitzar-ho ells mateixos, sinó que havien de buscar i aportar els homes, materials, eines, diners i béns necessaris per poder-ho dur a terme d'acord amb les clàusules estipulades i, un cop realitzat, rebien el pagament establert. Un bon exemple de les activitats d'intermediació el dona el mateix historiador pataví en relatar l'esmena de l'acte sacríleg protagonitzat pel censor Q. Fulvi Flac l'any 173 aC: com que havia retornat victoriós contra els celtibers, prometé com a vot l'erecció d'un temple a *Fortuna Equestris*, que havia d'ésser el més esplendorós de tota la Urbs. Per assolir aquest objectiu,

²⁵³ VALERI MÀXIM 2.7.1.

²⁵⁴ LIVI 34.9.12.

²⁵⁵ A. MATEO, *Manceps, redemptor, publicanus: Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*, Santander, 1999, p. 34-39.

²⁵⁶ Els *redemptores*, amb tot, no només participaven en licitacions públiques, sinó també privades, com es desprèn de diversos passatges del *De agri cultura* de Cató, on fa referència a les contractes per construir una *uilla* (*De agri cult.* 14), recollir olives i fabricar oli (*De agri cult.* 144 i 145, respectivament).

²⁵⁷ FEST, s. u. *quadrantal*.

²⁵⁸ PLAUTE, *Persa*, 1.3.79-80.

²⁵⁹ FRONTÍ, *De aquae*. 100.4.

²⁶⁰ LIVI 23.48.4-49.3.

²⁶¹ A. MATEO, *op. cit.*, p. 77-78.

tingué la pensada d'emprar les teules de marbre que formaven la coberta del temple de *Iuno Lacinia* del Brútiem, de manera que les féu arrencar i deixà l'*aedes* malmès. Ràpidament l'acte d'impietat fou denunciat al Senat, el qual obligà a Fulvi Flac a retornar i recol·locar les teules. I aquí és on entren en escena els *redemptores*, ja que el transport i la reposició se subhastaren en una *locatio*. Pel que explica Livi, els adjudicatariis es procuraren la nau (o les naus) i els homes per dur les teules, però hagueren de deixar-les estibades a l'*area* del temple perquè no trobaren ningú per arreglar la teulada.²⁶²

Pel que fa a la composició social dels *redemptores*, a partir dels testimonis escrits (tant literaris com, sobretot, epigràfics), A. Mateo és de l'opinió que estava formada, en general, per individus de baixa extracció.²⁶³ Cal advertir que per a la major part de l'etapa republicana les dades són molt minses i només comencen a ser relativament abundants a partir de la baixa república: Ciceró, en les seves invectives contra Verres, rememora al plebeu P. Juni, qui havia arrendat el manteniment del temple de Càstor el 80 aC i la defunció del qual, poc després, havia aprofitat Verres, aleshores pretor urbà, per arruïnar la família de Juni i afavorir de manera molt lucrativa a un amic seu, un tal Haboni.²⁶⁴ A la segona meitat del segle I aC també tenim documentat, en aquest cas per l'epigrafia funerària, al *pistor* i *redemptor* M. Virgili *Eurysaces*, que era llibert.²⁶⁵ Altres, ja en època imperial, eren també lliberts o esclaus.²⁶⁶ Certament, davant d'aquest exemples i d'altres que hem referit més amunt, veiem a personatges d'una relativa riquesa, ja que si no ho fossin, no podrien assumir els costos que comportaven les obres i serveis pels quals licitaven ni, en el cas del flequer suara esmentat, s'hauria pogut construir aquella tomba tan monumental com pintoresca. Ara bé, no hem d'oblidar, com ja hem vist anteriorment, que els enfranquits podien ser persones que arribaven a acumular grans fortunes, però, al mateix temps, l'estigma de la servitud els perseguia la resta de la vida, de manera que, socialment, seguien quedant arraconats als sectors inferiors. Significa això que tots els *redemptores* s'enquadraven a les capes baixes de la societat? Si ens fixem en el testimoni que dona Ciceró de P. Juni, ens diu que era un plebeu,²⁶⁷

²⁶² LIVI 42,3.

²⁶³ A. MATEO, *op. cit.*, p. 73-74.

²⁶⁴ CICERÓ, *Verr.* 2.1.142-151.

²⁶⁵ CIL I².1203-1205 = CIL VI.1958 = ILS.7460 a-c = AE 1993, 109 = CLE 13 = AE 2001, 219 = AE 2001, 482.

²⁶⁶ *Vid.* el recull que fa A. MATEO, *op. cit.*, p. 74, n. 224.

²⁶⁷ CICERÓ, *Verr.* 2.1.151.

cosa que, d'entrada, no vol dir necessàriament que pertanyés als grups més humils; més aviat el fet que hagués aconseguit el contracte de la construcció i manteniment de l'*aedes Castoris* ens fa sospitar que devia tenir un nivell de rendes ben digne. Així mateix, el pagament de l'extorsió que Verres féu al germà del difunt i el fet que aquest pretengués presentar-se a la nova *locatio* per al manteniment del temple amb una oferta de quaranta mil sestercis també ens fa pensar que havia de disposar d'una determinada fortuna, encara que no fos marcadament abundosa. Així mateix, els *redemptores* que tenien al seu càrrec l'avituallament dels exèrcits que operaven a províncies havien d'ésser posseïdors de sumes significatives per poder fer front a les despeses de la recollida dels cereals, la roba, etc., el noliejament de naus i tripulacions i les travesses marítimes i els viatges. Malgrat que en alguns casos els mateixos contractistes podien ser els productors o els armadors de les embarcacions, cosa que els permetria de reduir els costos, no eren circumstàncies que es donessin sempre. De tota manera, i no obstant les fonts no en diguin res al respecte, segurament un *redemptor* podia recórrer a d'altres per unir capitals i esforços (com haurien fet les dinou persones que constituïren les tres *societates*²⁶⁸ per avituallar els exèrcits a la península Ibèrica el 215 aC, si eren realment *redemptores*) o al crèdit. De fet, en el cas exposat per Ciceró, especifica que D. Brutus, que havia d'ésser més ric que el finit, havia posat les seves pròpies terres i béns com a garantia²⁶⁹ per evitar que el menor orfe que havia deixat P. Juni quedés arruïnat i desemparat. Sigui com sigui, en efecte, totes les dades a l'abast menen a pensar que aquests contractistes podien tenir més o menys cabals però difícilment se situarien als esglaons més elevats del cos social.

Livi situa la presència de *mercatores* al costat dels soldats, com ja hem vist, en el passatge que al·ludeix a les activitats de les legions a la vora del *Baetis* i com tant la soldadesca com els *mercatores* i els *lixae* que vagarejaven pel territori eren hostilitzats pels habitants d'*Astapa*.²⁷⁰ El significat del terme *mercator* és difícil de precisar a partir de les dades transmiseses pels textos antics, ja siguin literaris o epigràfics, i sembla haver tingut una evolució

²⁶⁸ J. J. FERRER, "La operación de crédito del 215 a.C. para el aprovisionamiento del ejército en *Hispania*", *Millars. Espai i Història*, 15, 1992, p. 112-120.

²⁶⁹ CICERÓ, *Verr.* 2.1.144 i 150.

²⁷⁰ LIVI 28.22.3.

semàntica entre època republicana i imperial.²⁷¹ Per al període que ens interessa és especialment complicat d'establir el significat, atès que la immensa majoria de la informació la devem a Ciceró que, en conseqüència, reflecteix una realitat posterior en més d'una cinquantena d'anys; tot i això, Livi transmet alguna dada que, com assenyalarem, pot ajudar a copsar millor l'activitat d'aquestes persones. Així doncs, en temps avançats de la República el mot designava a un comerciant dedicat a transaccions de poc volum, de manera que es podria considerar una mena de venedor al detall o petit importador.²⁷² Els autors antics, en general, estan d'acord a indicar una baixa extracció social per als *mercatores*, que podien ésser ciutadans romans, itàlics naturalitzats o, fins i tot, *peregrini*.²⁷³ Aquesta circumstància sol comportar un judici pejoratiu per part seva, tal i com es pot observar de manera reiterada en Ciceró.²⁷⁴

El fet que estiguessin a prop de les legions es pot explicar no tant per la intenció dels *mercatores* d'actuar com els *lixae* o els *institores*, sinó per una funció que Livi explicita en diverses ocasions. Una de les primeres mencions la situa a l'any 296 aC, durant les guerres samnites.²⁷⁵ Aleshores els romans aconseguiren victòries que els reportaren uns abundosos *praeda*, que vengueren a *mercatores ut sequatur agmen*.²⁷⁶ Més de nou decennis més tard, embrancats llavors en la segona guerra púnica, als botins arreplegats ara als cartaginesos se'ls reservà la mateixa fi: *ut ad mare deuectam praedam uenderent mercatoribus adpellentibus naues ad id ipsum*.²⁷⁷ En altres paraules, per molt mal vistos que fossin pels autors antics, els *mercatores* situats als escenaris bèl·lics complien una funció prou important, que era la liquidació dels *praeda* mercès a la qual l'exèrcit obtenia uns diners i s'estalviava d'haver de tragar els béns que la victòria els havia posat a les mans. En aquest sentit, sens dubte hem de veure també els *mercatores* intervenint en l'acte de la venda del botí aconseguit per les tropes disciplinades i comandades pel cònsol Cató en el relat d'Apià.²⁷⁸

²⁷¹ G. GARCÍA BROSÀ, "Mercatores y negotiatores: ¿simples comerciantes?", *Pyrenae*, 30, 1999, p. 173-190; i, sobretot, K. VERBOVEN, "Ce que negotiari et ses dérivés veulent dire", J. ANDREAU i V. CHANKOWSKI (eds.), *Vocabulaire et expression de l'économie dans le monde antique*, Bordeaux, 2007, p. 89-118, on l'autor repassa l'estat de la qüestió.

²⁷² G. GARCÍA BROSÀ, *op. cit.*, p. 181.

²⁷³ *Ibid.*

²⁷⁴ Sobretot en diversos passatges del *De off.* i també a *II Verr.* 2.55.137 i 5.58.149.

²⁷⁵ LIVI 10.17.4-10.

²⁷⁶ LIVI 10.17.5.

²⁷⁷ LIVI 29.31.11.

²⁷⁸ APIÀ, *Ib.* 40.

Per altra banda, el fet que les fonts facin referència, amb certa freqüència, a la captura de presoners de guerra que acaben venuts com a esclaus²⁷⁹ està assenyalant, malgrat que no els esmenten de manera explícita, la presència de *uenaliciarii* o *mangones*.²⁸⁰ Aquests individus s'encarregaven de la compra dels esclaus, sovint als mateixos camps de batalla, i la seva posterior venda als mercats especialitzats de la Mediterrània. Els *captiui* no deixaven d'ésser considerats *praeda* i, per tant, com la resta del botí, estaven al càrrec del comandant militar.²⁸¹ Aquest tenia la potestat d'alliberar-los, ja fos exigint la satisfacció d'un rescat o sense demanar res a canvi, o bé de vendre'ls com a esclaus. Si la darrera era la decisió del general, eren venuts, tant si es feia al territori conquerit com a la *Urbs*, mitjançant la *uenditio sub corona*,²⁸² una pràctica el nom de la qual sembla tan obscur que ja al segle I dC ningú podia assegurar-ne l'origen.²⁸³ A través d'aquesta venda, els *uenaliciarii* compraven lots de nombrosos esclaus, que eren traslladats al mercats corresponents per aconseguir els seus propis beneficis. Sens cap mena de dubte, era una activitat molt lucrativa, però molt mal considerada socialment.²⁸⁴

Aquesta mala reputació venia, per una banda, del tipus de mercaderia amb què traficaven; de fet, jurídicament, el *seruus* no era considerat pròpiament una *merx*, raó per la qual els *uenaliciarii* no podien ésser tinguts ni per *mercatores* ni per *negotiatores*.²⁸⁵ Sí que podien –i acostumaven a fer-ho– actuar formant *societates* (*societas uenaliciaria*), cosa que els permetia operar al mateix temps en diverses contrades, abastant-se d'esclaus i, en diferents mercats, venent-los. De tota manera, encara que l'esclavitud, com hem vist anteriorment,

²⁷⁹ LIVI 21.60.8, 27.19.8, 34.16.10 i 34.21.6; APIÀ, *Ib.* 68, 77 i 99.

²⁸⁰ M. A. MARÍN, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *SHHA*, 4, 1986, p. 55.

²⁸¹ R. ORTU, "Qui uenaliciariam vitam exercebat": ruolo sociale e qualificazione giuridica dei venditori di schiavi", *Ius Antiquum - Древнее Право*, 9, 2002, p. 87-112; EADEM, "Praeda bellica: la guerra tra economia e diritto nell'antica Roma", *Diritto@Storia*, 4, 2005 [en línia, accessible a <http://www.dirittoestoria.it/4/Memorie/Ortu-Praeda-bellica.htm>; consultat 13/05/2014].

²⁸² Livi especifica que els revoltats dels *castella* bergistans (34.16.10) derrotats per Cató el 195 aC foren venuts *sub corona*.

²⁸³ GEL·LI, *Noct. Att.* 6.4.3-5. Dóna un parell d'hipòtesis sobre l'etimologia de l'expressió, apuntant que el nom venia del fet que, en un principi, els esclaus eren venuts duent una corona al cap o bé que quan s'esdevenia la transacció, una rotllana de soldats es disposava al voltant de la mercaderia per custodiar-la. Independentment del significat que tingués originalment, aquesta pràctica, d'acord amb la informació transmesa per Livi, ja existia, almenys, des de les acaballes del segle VI aC (2.17.6).

²⁸⁴ J. A. HARRILL, "The Vice of Slave Dealers in Greco-Roman Society: the Use of a Topos in 1 Timothy 1:10", *JBL*, vol. 118, 1, spring 1999, p. 97-122; M. SILVER, "Contractual slavery in the Roman Economy", *AHB*, 25, 2011, p. 73-132.

²⁸⁵ *Dig.* 50.16.207; PLAUTE, *Trin.* 2.2.51 i ss.

jugava un paper prou important en l'economia i la societat romanes, la venda d'esclaus era una activitat mal vista.²⁸⁶ Per altra banda, la visió pejorativa venia de les freqüents accions fraudulentas a què es dedicaven per tal d'ocultar els defectes dels esclaus i imposar, d'aquesta manera, un preu més alt del que pertocaria; d'aquí el nom de *mangones* amb què també eren coneguts, ja que, inicialment, *mango* designava un comerciant de qualsevol producte, no només esclaus, que intentava col·locar de manera fraudulenta valent-se d'enganys. En aquest sentit, Plini el Vell aporta un bon repertori dels ardits emprats pels *uenaliciarii*, que en alguna ocasió arribaren a enredar a personatges ben reconeguts: explica que un conegut *mango* anomenat *Toranius*²⁸⁷ vengué al triumvir M. Antoni dos jovenets com a bessons.²⁸⁸ Més enllà de l'extraordinària semblança física que tinguessin, la relació fraternal s'esvaí immediatament així que començaren a parlar, ja que un procedia de l'Àsia i l'altre, de més enllà dels Alps. En adonar-se de la jugada de Torani, un indignat Antoni es presentà al seu davant per protestar per l'elevat preu que li havia demanat, a la qual cosa el *mango*, admetent la jugada, amb molta descaradura replicà que el preu era més que justificat tenint en compte que ambdós nois s'assemblaven tant tot i venir d'indrets tan distants. I en dos passatges més recorda un parell de recursos (de dubtosa eficàcia) utilitzats sovint pels *mangones* per dissimular l'edat d'alguns dels esclaus que oferien.²⁸⁹ Els autors, en definitiva, coincideixen en l'ús sovintejat que feien de maquillatges, abillaments i ornaments.²⁹⁰ Però, segurament, l'epítom del judici moral negatiu relatiu als *mangones* el proporciona Sèneca en enumerar-los al costat de prostitutes (*meretrix*), assassins (*homicida*), pirates (*pirata*) i proxenetes (*leno*).²⁹¹

Entre els individus que les fonts esmenten que foren foragitats dels campaments numantins, Plutarc i Apià coincideixen a comptar-hi *μάντις* i *θύτας*,²⁹² endevins i sacrificadors, respectivament. Sovint la traducció grega del mot *μάντις* al llatí és *haruspex*. Tanmateix, cal

²⁸⁶ PLAUTE, *Capt.* 98-101; CICERÓ, *De off.* 3.17.71; *Dig.* 21.1.1.2, 21.1.37 i 21.1.44.

²⁸⁷ També en parlen SÜETONI, *Aug.* 69 i MACROBI 2.4.

²⁸⁸ PLINI, *Nat. Hist.* 7.12.

²⁸⁹ L'un consistia a aplicar sobre el cos una substància present als bulbs dels jacints barrejada amb vi dolç, que es creia que retardava els signes de la pubertat (PLINI, *Nat. Hist.* 21.97) i l'altre, amb la mateixa finalitat, consistia a fregar ous de formiga a les aixelles dels que estaven entrant a l'adolescència per evitar que els creixessin pèls; a més, es podia evitar sentir l'olor de les mateixes parts del cos fent-hi fregues amb la sang sortida dels testicles dels xais en castrar-los (PLINI, *Nat. Hist.* 30.13).

²⁹⁰ QUINTILIÀ, *Inst.* 2.15,25; SÈNECA MIN., *Ad. Luc.* 80.9.

²⁹¹ SÈNECA MAI., *Controu.* 1.2.9.

²⁹² PLUTARC, *apophth. regum* 82.16; APIÀ, *Ib.* 85-86.

alertar abans de continuar que el terme era emprat per designar diferents individus, tal i com distingia Ciceró.²⁹³ En origen, era el nom que rebien uns personatges elegits entre les classes altes etrusques, als quals s'ensenyaven els coneixements religiosos (la dita *etrusca disciplina*) que havien estat revelats a profetes com *Tages* o *Vegoia* i que els permetien d'interpretar senyals (*ostenta*) com fenòmens naturals, vols d'aus o entranyes d'animals immolats per veure l'estat de les coses o l'equilibri de les forces divines. Malgrat que algunes pràctiques els podien acostar als *augures* romans, no eren ben bé equiparables, sobretot perquè mentre que aquests feien les seves lectures per respondre a una pregunta relacionada amb la voluntat dels déus, els *haruspices* no partien de cap interrogant.²⁹⁴ Per exemple, uns i altres podien observar el vol d'un ocell, però si els *augures* ho feien cercant una resposta enviada pels déus, per als *haruspices* l'ocell era un missatger que la divinitat enviava per avisar als mortals sense esperar cap pregunta prèvia; per als etruscos, de fet, cada espècie d'au transmetia els missatges d'una deïtat concreta: un picot era enviat per *Laran* (l'equivalent al Mart romà), un colom, per *Turan* (l'equivalent a Venus) o un àliga, per *Tinia* (igual que el Júpiter romà).²⁹⁵ Eren persones prestigioses i respectades, fins al punt que, ja amb tota Etrúria sota control de Roma, el Senat ocasionalment recorria a ells perquè llegissin determinats fenòmens i proposessin els *remedia* convenients per aplacar els déus.²⁹⁶

Aquests no tenien res a veure amb els *haruspices* que se solen trobar a les pàgines de les fonts literàries romanes, amb els quals l'única cosa que compartien era el nom. Els autors els presenten amb una visió negativa, insistint en l'escassa confiança que els inspiraven. Ja Cató, quan aconsellava sobre com havia de comportar-se un bon *uillicus*, deixava ben clar que *haruspicem, augurem, hariolum, Chaldaeum nequem consuluisse uelit*.²⁹⁷ La recomanació, segurament, pretenia evitar no només que l'encarregat de l'explotació perdés el temps inútilment en comptes d'invertir-lo en la supervisió del correcte funcionament de la *uilla*, sinó que malgastés els diners amb gent que, malgrat els diferents noms que esmenta, es dedicaven en conjunt a dir la bonaventura a canvi d'unes monedes. Tampoc Ciceró, dècades més tard,

²⁹³ CICERÓ, *De diu.* 1.132.

²⁹⁴ J. A. NORTH, "Diviners and divination at Rome", M. BEARD i J. A. NORTH (eds.), *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World*, London, 1990, p. 51-61; J.-R. JANNOT, *Religion in Ancient Etruria*, Madison, 2005, p. 23-24.

²⁹⁵ J.-R. JANNOT, *op. cit.*, p. 28.

²⁹⁶ J. A. NORTH, "Prophet and text in the third century BC", E. BISPHAM i C. SMITH (eds.), *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy: Evidence and Experience*, Edinburgh-Chicago, 2000, p. 94-100.

²⁹⁷ CATÓ, *De agri cult.* 1.5.4.

els mostrava gaire simpatia en anomenar-los despectivament, per boca de son germà Quint, *uicanos haruspices* i llançar-los els mateixos impropis que a *circo astrologos, Isiacos coniectores o interpretes somniorum*.²⁹⁸

L'endevinació de caire privat (per distingir-la de la pública que duïen a terme els especialistes vinculats al món de la religió, com ara els *augures*) era una activitat que exercien tant homes com dones. Habitualment hom els podia trobar en espais molt concorreguts, com el *forum*, el circ o indrets on se celebraven mercats, esperant que algú requerís els seus serveis, per bé que també n'hi havia que els oferien porta a porta.²⁹⁹ Els professionals de la màntica desplegaven una àmplia varietat d'arts, com es pot observar, sobretot, en diverses comèdies de Plaute:³⁰⁰ hi havia *coniectores* i *coniectrices*, que interpretaven els somnis; *sortilegi* que pronosticaven el futur mitjançant *sortes*, uns petits objectes que podien ésser de diversos materials i amb alguna paraula escrita,³⁰¹ etc. Livi també parla, en el sovintejat to pejoratiu, de *sacrificuli uates*, “sacrificadorets” que vaticinaven l'esdevenidor a través de la immolació de víctimes animals.³⁰²

No obstant l'escassa reputació que es desprèn dels textos, ni els usuaris dels serveis d'aquesta gent es reduïen només a persones procedents dels estrats socials inferiors ni tampoc tots els endevins tenien mala fama. Una mostra molt il·lustrativa, de les darreries del segle II aC, la proporciona un dels homes més poderosos d'aquells dies: C. Mari. Mentre estava conduint les guerres contra cimbres i teutons, permeté que l'acompanyés una dona síria, Marta, qui amb les seves prediccions de victòria feia créixer la moral de la soldadesca.³⁰³ En retornar a la Urbs, el paper que havia jugat es difongué ràpidament i la seva brama s'incrementà notablement, de manera que més d'una i més d'un entre l'aristocràcia romana no s'ho pensava dues vegades per anar-la a buscar per saber què li preparava el destí.³⁰⁴ Mari procurava tenir-la a la vora quan es mostrava en públic,³⁰⁵ tot i que no acaba de quedar del tot clar si ho feia perquè confiava en les extraordinàries habilitats d'aquella *saga* o si es limitava

²⁹⁸ CICERÓ, *De diu.* 1.132.

²⁹⁹ M. W. DICKIE, *Magic and Magicians in the Graeco-Roman World*, London-New York, 2003, p. 157.

³⁰⁰ Com a *Cistellaria*, *Curculio*, *Epidicus* o *Mostellaria*.

³⁰¹ W. E. KLINGSHIRN, “Inventing the *sortilegi*: lot divination and cultural identity in Italy, Rome, and the provinces”, C. E. SCHULTZ, P. B. HARVEY (eds.), *Religion in Republica Italy*, Cambridge, 2006, p. 137-161.

³⁰² LIVI 25.1.8.

³⁰³ PLUTARC, *Mar.* 17.

³⁰⁴ *Ibid.*

³⁰⁵ *Ibid.*

a aprofitar l'avinentesa per tenir un recurs més que li permetés fer créixer la seva influència. En qualsevol cas, aquest exemple ens retorna a la qüestió de la presència de mags i endevins al costat de les tropes i el paper que podien jugar. Veient el cas de Marta no se'ns fa estranya la presència de *μάντις* i *θύται* als campaments. Si ja a ciutat molta gent sembla haver mostrat una predilecció, més o menys manifesta o amagada, pels serveis que oferien, s'entén que, en ple escenari bèl·lic, els soldats tinguessin el neguit de saber quin futur els esperava, sobretot en les campanyes que la situació era més crítica.³⁰⁶

Juntament amb tots aquests personatges, els autors antics fan esment de la presència de prostitutes (d'ambdós sexes),³⁰⁷ el nombre de les (i els) quals seria força remarcable, com posa de manifest Livi³⁰⁸ en comptabilitzar-ne dues mil quan arribà Escipió Emilià. De les prostitutes ja n'hem parlat anteriorment i no repetirem novament el que ja n'hem dit, però sí que procurarem afegir alguna dada més. Per començar, i com hem anat fent fins ara, definirem els mots que fan servir els escriptors per referir-s'hi. Les paraules que empren freqüentment són dues: *scortum* i *meretrix*. La primera significa literalment pell i, inicialment, s'utilitzava per designar les parts íntimes femenines. Amb tot, almenys des del temps de Plaute, també es feia servir per anomenar no només les dones, sinó també els homes que oferien llurs cossos com a mercaderia i que, sovint, eren buscats per a una relació esporàdica, temporal i (si més no en les obres del comediògraf) en un context de *conuiuium*.³⁰⁹ En canvi, *meretrix* sol aplicar-se pròpiament a les que viuen i treballen als bordells, per bé que també és el nom donat a les prostitutes de més nivell.³¹⁰ Així mateix, s'observa una tendència clara a atorgar a *scortum* un to pejoratiu del qual *meretrix* n'està mancat i, per tant, és el terme preferit pels escriptors quan pretenen fer judicis moralitzants.³¹¹

Com que solien sortir de les capes baixes de la societat i la seva existència s'entenia com quelcom habitual, les fonts tendeixen a eludir l'existència de les prostitutes, especialment en relació amb la seva presència en territori provincial en unes cronologies primerenques com les nostres. De fet, només hem pogut localitzar dues referències, sempre en autors ja del

³⁰⁶ APIÀ, 85-86.

³⁰⁷ LIVI, *per.* 57; VALERI MÀXIM 2.7.1; LUCILI 398 d; POLIÈ 8.16.2-4.

³⁰⁸ LIVI, *per.* 57.

³⁰⁹ J. N. ADAMS, "Words for 'prostitute' in Latin", *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 126 Bd., H 3/4, 1983, p. 322-325.

³¹⁰ J. N. ADAMS, *op. cit.*, p. 326.

³¹¹ *Ibid.*

Principat, però que narren episodis referits al segle II aC. Una d'elles –i la més antiga– la proporciona Livi en relatar l'expulsió de L. Quint Flamini del Senat per mitjà de la *nota censoria* l'any 184 aC.³¹² Segons explica, entre els actes indignes i impropis d'algú amb rang senatorial com ell hi havia el fet d'encaterinar-se de Filip, un jovenet cartaginès a qui el pataví titlla tres vegades de *scortum*, que Flamini s'havia endut amb ell a la seva província de la Gàl·lia Cisalpina. Aquest episodi, però, és una mica confús, perquè a continuació el mateix Livi dona una altra versió, extreta de Valeri Àntias,³¹³ en la qual situa l'exsenador a la colònia de *Placentia* en companyia, en aquest cas, d'una *scortum* femenina. L'altra la devem a A. Gel·li, qui posa a la boca de C. Grac un discurs defensant la seva actuació com a pretor a Sardenya.³¹⁴ Especifica que en els dos anys que exercí el càrrec es comportà de la manera honesta i virtuosa que qualsevol ciutadà esperaria i, entre els exemples que posa, diu clarament que cap *meretrix* no entrà a casa seva.

Com veiem, els dos únics episodis coneguts exposen casos molt concrets, ambdós directament associats a personatges rellevants de la societat, l'un per subratllar la baixesa moral del protagonista i l'altre, per remarcar el contrari, la seva rectitud. En conseqüència, es fa difícil discernir (sobretot en el segon cas) fins a quin punt la prostitució no deixa d'ésser un recurs emprat pels autors per emfasitzar el rerefons moral dels personatges. Si ens fixem en els mots que escriuen, veiem que a la història de Flamini Livi només empra el pejoratiu *scortum*, mentre que Gel·li es limita a fer ús del més neutre *meretrix*, si bé aquí, per referir-se a la impecable acció de Grac, és possible que s'estigui referint a cortesanes o prostitutes de luxe. Per altra banda, no hi ha cap indici que ens permeti saber si eren de les que anaven al darrere de les legions o si es tractava d'indígenes, amb l'excepció de Filip qui, essent cartaginès, podria haver estat un esclau, sense que tampoc aquest detall es pugui assegurar.

En qualsevol cas, totes les fonts que recorden l'expulsió de les prostitutes dels campaments numantins coincideixen a l'hora de fer servir la paraula *scortum* (ο πόρνη, que té un significat afí, si l'escriptor és grec), que apunta a la presència de prostitutes més vulgars, no pas de luxe i, al mateix temps, serveix per intensificar l'escassa moralitat que s'estenia entre els soldats pel fet de tenir-les (i tenir-los) a prop.

³¹² LIVI 39.42.8-12.

³¹³ LIVI 39.43.

³¹⁴ GEL·LI, *Noct. Att.* 15.12.

Deixem per al final un altre tipus d'agents comercials que no estaven tan relacionats amb els exèrcits, però sí amb l'explotació dels territoris de la Citerior: es tracta dels *negotiatores*. Per definició, eren aquells que es dedicaven als *negotia*, que generalment es materialitzaven en activitats comercials de gran volum. Podien ésser grans comerciants dedicats a la venda a l'engròs i amb bases establertes arreu del Mediterrani, tot i que hom també podia trobar-los gestionant empreses de transport, finances, indústria, construcció i negocis immobiliaris, explotació agrícola i minera, etc.³¹⁵ Eren, per tant, individus dotats habitualment d'una certa potència econòmica, amb un origen social que podia arribar a ser molt ampli, si bé en general s'aprecia una proximitat o relació amb els sectors elevats de la societat romana, cosa que feia que els escriptors de l'antiguitat els tinguessin en millor consideració que a d'altres menes de mercaders.³¹⁶ Segurament, en aquesta visió positiva hi influïa el fet que els *negotiatores* acostumaven a reinvertir els beneficis en propietats fundiàries que, recordem, eren la base econòmica dels sectors més elevats de la societat; conseqüentment, això els permetia dotar-se de la noblesa i virtut pròpies dels *boni uiri*.³¹⁷ En els temps republicans semblen haver-se dedicat de manera preferent a les activitats financeres més que a d'altres de comercials,³¹⁸ malgrat que també està ben documentat que, generalment assentats a Itàlia,³¹⁹ explotaven els recursos de les províncies, ja fossin de propietat privada o bé pública, en el cas de possessions de titularitat estatal. De fet, entre els *negotiatores* vinculats amb la Citerior d'aquests moments hi havia homes encarregats de la gestió de les activitats extractives de les mines.³²⁰ Segons indiquen els autors antics, particularment Polibi,³²¹ Diodor³²² i Estrabó (seguint el megalopolita),³²³ les mines de la zona de *Carthago Noua* atragueren amb força els interessos de molts *negotiatores* itàlics, que destinaren des de bastant aviat grans recursos per obtenir, sobretot, els preuats metalls.

³¹⁵ G. GARCÍA BROSA, *op. cit.*, p. 183; K. VERBOVEN, *op. cit.*; C. HOLLERAN, *op. cit.*, p. 81-82.

³¹⁶ G. GARCÍA BROSA, *op. cit.*, p. 184-185.

³¹⁷ K. VERBOVEN, *op. cit.*

³¹⁸ G. GARCÍA BROSA, *op. cit.*, p. 183-184.

³¹⁹ P. A. BRUNT, *op. cit.*, p. 211-214.

³²⁰ DIODOR 5.36; ESTRABÓ 3.2.9.

³²¹ POLIBI 34.9.8-9.

³²² DIODOR 5.36.

³²³ ESTRABÓ 3.2.10.

3.8. RELACIONS ENTRE IBERS I ROMANOITÀLICS

En el transcurs del període que estudiem, els ibers i els nouvinguts de la península Itàlica es relacionaren de diverses maneres, algunes de les quals són reflectides als textos. Les que apareixen retratades amb més profusió, com és natural, són les que tenen a veure amb l'àmbit de la guerra, tant si uns actuaven com a enemics dels altres o com a aliats.

Les fonts mostren un panorama en el qual, un rere l'altre, els *populi* ibers (com també els celtibers i altres pobles peninsulars) van quedant sotmesos a les autoritats romanes. Independentment que sigui de grat o, com sembla més freqüent, per força, el procediment habitual és el de la *deditio*, terme que ha estat llargament debatut.³²⁴ En el seu moment, R. C. Knapp la definí³²⁵ com un pacte de capitulació que sancionava la superioritat romana sobre la comunitat que s'havia rendit, raó per la qual implicava el reconeixement de la rendició de tot allò humà i diví, la presa d'ostatges, la deposició de les armes i la imposició d'una guarnició.³²⁶ Dins de les *deditiones*, malgrat tot, la literatura antiga³²⁷ mostra alguns matisos que, en principi, permeten distingir-ne diferents menes. Així, hi hauria una *deditio in fidem*, que hauria estat acceptada voluntàriament i comportaria un tracte més amable i fins a cert punt privilegiat dels dediticis; i una *deditio in dicionem*, que s'hauria imposat per la força de les armes i comportaria un tracte més dur i repressiu, fins al punt que legitimava el general victoriós, per dret de conquesta, a fer allò que més li abellís amb els derrotats. Recentment, P. J. Burton ha subratllat, remetent-se al passatge en el qual Polibi descriu la *deditio*,³²⁸ que, més enllà de les precisions que facin els autors llatins posteriors al megalopolita, a la pràctica totes les *deditiones* eren iguals,³²⁹ atès que a través de la rendició tot allò que fos dels *dediticii* passava

³²⁴ Es pot trobar un recull de la bibliografia sobre aquesta qüestió a P. J. BURTON, "Ancient International Law, the Aetolian League, and the Ritual of Surrender during the Roman Republic: The Constructivist View", *IHR*, 31, 2009, p. 237, n. 1.

³²⁵ R. C. KNAPP, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 BC*, Valladolid, 1977, p. 43-47.

³²⁶ Les clàusules de rendició enumerades procedeixen, de fet, d'un passatge de Livi (28.34.7), que Apità (*Ib.* 38) aplica específicament al cas de la *deditio* dels ilergets el 205 aC.

³²⁷ LIVI 39.54.6-7; VALERI MÀXIM 6.5.1.

³²⁸ POLIBI 20.9.12.

³²⁹ P. J. BURTON, *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 BC)*, Cambridge, 2011, p. 116-117. De tota manera, que independentment de l'adjectivació, una *deditio* no deixava de ratificar el dret de conquesta del vencedor i, conseqüentment, aquest passava a disposar en tots els sentits dels derrotats és una observació que Knapp (*op. cit.*, p. 45, n. 29) ja assenyalava i, abans que ell, W. Dahlheim (*Struktur und Entwicklung des römischen Volkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München, 1968, p. 25).

a ser dels romans.³³⁰ Una altra cosa és que, per mitjà de la *redditio*, les autoritats romanes “tornessin” les possessions (bàsicament les terres) als mateixos indígenes o les redistribuïssin a altres grups de nadius;³³¹ de tota manera, al capdavant la –per dir-ho d’alguna manera– titularitat última pertanyia només a Roma.

No es pot negar, però, el fet que la *deditio* podia ser acceptada o bé de grat o bé per força. En el nostre àmbit estan testimoniades les imposades després d’una desfeta militar quan la coalició liderada pels ilergets que es revoltà tot seguit de la partença d’Escipió cap a Roma fou esclafada³³² i quan els ibers foren derrotats a la vora d’*Emporion* el 195 aC per Cató.³³³ Al mateix temps, estan documentades rendicions que els pobles indígenes acceptaren voluntàriament, sovint després d’assabentar-se de les derrotes infligides a altres *populi* més o menys propers: quan, un cop Cató hagué donat els primers cops exitosos a l’extrem nord-est, es desplaça cap a *Tarraco*, li sortien al pas enviats de diverses comunitats que li oferien voluntàriament la seva rendició.³³⁴ Uns anys abans, després de la caiguda de *Carthago Noua* davant de les tropes comandades pel futur Africà, trobem un cas similar quan Escipió torna amb els contingents cap a *Tarraco* i van a cercar-lo delegacions d’ibers, procedents de territoris situats tant a una riba com l’altra de l’Ebre.³³⁵ A algunes les despatxà més ràpidament sobre la marxa, mentre que a d’altres les convocà a *Tarraco*. Livi no ho diu explícitament, però sembla força clar que els indígenes devien recórrer als romans per establir les condicions de la *deditio*.

Malgrat les condicions de rendició que transmeten Livi i Apià, sembla que no sempre s’aplicaven totes conjuntament, com posa de manifest un notable document epigràfic, datat a les darreries del segle II aC i localitzat al Castro de Villavieja (Alcántara, Cáceres), que reproduïx una *deditio* oficial.³³⁶ El poble deditici hagué de lliurar presoners (*captiuos*) i els cavalls (*equos*) i les eugues (*equas*) que haguessin pres. Per altra banda, el pretor, per mitjà de la *redditio* tornà als rendits totes les possessions que, per dret de conquesta, havien passat a

³³⁰ POLIBI 36.4.3.

³³¹ T. ÑACO, Vectigal incertum. *Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, Oxford, 2003, p. 233.

³³² LIVI 29.3.1; APIÀ, *Ib.* 38.

³³³ LIVI 34.16.4.

³³⁴ LIVI 34.16.7.

³³⁵ LIVI 26.51.9-10; APIÀ, *Ib.* 24.

³³⁶ R. LÓPEZ MELERO, J. L. SÁNCHEZ ABAL i S. GARCÍA JIMÉNEZ, “El bronce de Alcántara. Una *deditio* del 104 a.C.”, *Gerión*, 2, 1984, p. 265-323.

mans romanes: *agros et aedificia*. Així mateix, decretà que es mantinguessin com havien tingut fins aleshores les lleis i altres coses que el document no especifica (*leges ceter[ra] quae sua fuissent pridie quam se dedi[erunt]*). Res es diu, en canvi, al respecte de la instal·lació de cap guarnició, cosa que ens fa pensar que no totes les *deditiones* devien incloure aquesta clàusula. Pensem, més tost, que la imposició d'una guarnició s'aplicaria a casos concrets, per tal de controlar *populi* que s'havien mostrat marcadament conflictius, com els ilergets abans de la desfeta de 205 aC, i indrets d'especial rellevància des del punt de vista estratègic i logístic; aquesta darrera seria la situació de *Carthago Noua*,³³⁷ on no només es consideraria imprescindible per haver estat el principal centre cartaginès a la Península, sinó també per les potencialitats, sobretot portuàries, que oferia el lloc. *Tarraco* seria un altre cas semblant,³³⁸ on calia tenir-hi apostades forces militars en la mesura que, des de ben aviat i durant tot el període, esdevingué un punt neuràlgic de trànsit de tropes i vitualles i de control dels territoris circumdants, a més del lloc on les tropes tendien a fer hivernada al llarg de la guerra púnica.³³⁹

Un cop establerta una *deditio*, els vençuts passaven a ser aliats de Roma i, com a tals, estaven obligats a aportar *auxilia*.³⁴⁰ D'aquesta manera, els ibers entraven en contacte directe amb els soldats romanoitàlics, atès que passaven a formar part de les tropes romanes. La cessió d'efectius es remunta als inicis del conflicte entre cartaginesos i romans. En una data tan reculada com el 218 aC Livi ja la testimonia quan comenta que, poc després de desembarcar a *Emporion*, Cn. Corneli, aprofitant la bona predisposició que mostraven els nadius assentats al litoral fins a la desembocadura de l'Ebre, en reclutà com a auxiliars fins a formar unes quantes cohorts.³⁴¹ Aquests mateixos (o d'altres que s'hi afegirien poc més endavant) serien els que trobà, l'any següent, Abílix quan s'adreçà al campament de P. Escipió amb la intenció d'exposar el seu estratagema per aconseguir que els ostatges que els púnics retenien a *Saguntum* fossin transferits als romans: si es pogué comunicar sense dificultats amb els generals fou gràcies al fet que hi havia ibers al seu servei que actuaren com a intèrprets.³⁴² L'èxit de la idea d'Abílix reportà notoris beneficis al romans perquè, havent retornat sans i

³³⁷ La presència de guarnicions està ben testimoniada per Livi (28.36.4-13).

³³⁸ LIVI 21.61.4 i 26.42.1.

³³⁹ POLIBI 3.76.12, 10.20.1-8 i 10.40.11-12; LIVI 26.20.4, 26.51.9-14 i 27.17.9.

³⁴⁰ APIÀ, *Ib.* 43.

³⁴¹ LIVI 21.60.

³⁴² POLIBI 3.99.1-3; LIVI 22.22.15.

estalvis els ostatics, es guanyaren la gratitud dels pobles afectats, que oferiren el seu suport militar en contraprestació. Aquesta fou la mateixa política aplicada, uns anys més tard, amb relació als ostatics de *Carthago Noua*.³⁴³ A l'entorn dels anys 212-211 aC els germans Escipió tenien al seu servei vint mil celtibers,³⁴⁴ la defecció dels quals fou un dels principals factors que provocà llur estrepitosa derrota. Més endavant, l'any 206 aC, mentre P. Escipió s'encaminava cap a *Baecula*, diversos *populi* li sortien al pas per unir-se a ell i aportar auxiliars, de tal manera que quan hi arribà comptava amb quaranta-cinc mil efectius entre legionaris, *socii* itàlics i *auxilia*.³⁴⁵ I, ja en el context de les guerres celtibèriques, trobem el pretor Fulvi Flac (181 aC) amb sis mil auxiliars celtibers.³⁴⁶

Entrar al servei d'exèrcits forans no era una novetat per als ibers (ni els celtibers), ja que els cartaginesos també es valien de les seves forces contractant-los com a mercenaris. Sens dubte l'ús d'auxiliars indígenes comportava els seus avantatges, no només per multiplicar el poder militar, sinó també perquè eren bons coneixedors del territori i, per tant, difícilment es podrien trobar millors guies.³⁴⁷ Així mateix, podien actuar d'intermediaris entre els nadius i les autoritats romanes, com veiem en l'episodi d'Abílix.

Una altra forma de relació que esmenten els autors antics amb moderada freqüència, sovint relacionada amb la *deditio*, és l'*amicitia*. D'exemples en trobem des del primer any de la segona guerra púnica, ja que poc temps després d'haver desembarcat a Empúries, Polibi presenta a Cn. Escipió establint aliances (*συνμαχίαι*) i amistat (*φιλία*) amb els pobles ibers que ocupaven el territori al nord de l'Ebre.³⁴⁸ Posteriorment, en conquerir *Carthago Noua*, P. Escipió commina als ciutadans a qui retorna la llibertat que esdevinguin amics de Roma³⁴⁹ i, amb la seva actitud benvolent envers els ostatics indígenes, aconseguí que diversos pobles cerquin la seva amistat.³⁵⁰ Entre ells, el megalopolita especifica els edetans, el dinasta dels quals, Edecó, que recuperà dona i fills, travà *amicitia* amb el general. Semblantment, quan Escipió retorna la promesa d'Al·luci, també retinguda com a ostatic fins aleshores, li proposa

³⁴³ POLIBI 10.34.1-35.4; LIVI 26.49-50.

³⁴⁴ LIVI 25.32.1-2.

³⁴⁵ LIVI 28.13.4-5.

³⁴⁶ LIVI 41.31.1-2.

³⁴⁷ Livi ho palesa quan situa un grup de nadius que havien fet defecció dels cartaginesos guiant els contingents de M. Juni Silà el 207 aC contra els celtibers (28.1.5-6).

³⁴⁸ POLIBI 3.76.6.

³⁴⁹ POLIBI 10.17.9.

³⁵⁰ POLIBI 10.34.1.

que accepti ser *amicus populo Romano*.³⁵¹ El jove *princeps Celtiberorum*, en agraïment pel seu gest, tan noble com estudiat, s'hi avingué i es presentà al cap d'uns dies davant del general per oferir-li unes forces de cavalleria que ascendien, segons Livi, a mil quatre-cents genets. En difondre's aquestes noves, nombrosos pobles abraçaren la causa romana.³⁵² Pocs anys més tard, quan el mateix Escipió derrotà els ilergets que s'havien revoltat en creure que havia mort, els deixà escollir entre ser amics o enemics de Roma.³⁵³

Malgrat que el terme que empren les fonts en tots els casos exposats és *φιλία* o *amicita*, hi ha hagut tradicionalment una tendència a considerar-lo com a sinònim o eufemisme de *clientela*.³⁵⁴ D'aquesta manera, ja durant el desenvolupament del conflicte entre romans i púnics es formarien les primeres clienteleles entre cabdills i comunitats indígenes, per una banda, i les autoritats romanes, per l'altra. Aquesta assimilació habitual per part de la historiografia moderna d'ambdós conceptes ve del fet que l'*amicitia* és concebuda com una forma de relació social dèbil en un context provincial com el de les *Hispaniae*, particularment al principi de la presència romanoitàlica, atès que l'acostament i l'amistat que poguessin sorgir entre comunitats nadiues i romans vindrien donades fonamentalment per la necessitat conjuntural de combatre l'enemic comú.³⁵⁵ Així mateix, es barreja en aquesta concepció el sentit que adquireix l'*amicitia* a partir de la baixa República, quan esdevé un mot de clar contingut polític,³⁵⁶ que es trasllada de manera anacrònica al període anterior.

Recentment, tanmateix, P. J. Burton ha posat en valor el significat de l'*amicita* en relació amb la diplomàcia romana de la mitja República, fins al punt de veure-hi la fórmula més sovintejada de tractat internacional promoguda per Roma.³⁵⁷ Més que un vincle jurídic, aquesta amistat (com, al capdavall, qualsevol amistat de caire personal) es basava en un vincle moral que tenia com a pedra angular la *fides*. Tres serien les vies per mitjà de les quals es podia

³⁵¹ POLIBI 10.19.3-7; LIVI 26.50; ZONARAS 9.8.5.

³⁵² POLIBI 10.34.2-3.

³⁵³ LIVI 28.34.7-12.

³⁵⁴ M. SALINAS, "La función del hospitium y la clientela en la conquista y romanización de Celtiberia", *SHHA*, 1, 1983, p. 28; J. J. SEGUÍ, "La Historia Militar del Levante español en la Edad Antigua", *Militaria. Revista de Cultura Militar*, 11, 1998, p. 22; A. RUIZ RODRÍGUEZ, "El concepto de clientela...", p. 11-20; HERNÁNDEZ PRIETO, "Mecanismos de adhesión y control de los pueblos hispanos durante la Segunda Guerra Púnica", *Habis*, 42, 2011, p. 108.

³⁵⁵ E. GARCÍA RIAZA, "Derecho de guerra romano en Hispania (218-205 a. C.)", *Memorias de Historia Antigua*, 19-20, 1998-1999, p. 204.

³⁵⁶ J. MANGAS, "Clientela privada en la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 219; F. EPSTEIN, *Personal Enmity in Roman Politics, 218-43 BC*, London, 1987; P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 32 i ss.

³⁵⁷ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 81.

establir una relació d'amistat: per cooperació militar, per intercanvi diplomàtic o bé per una *deditio*, ja fos voluntària o imposada per la força de les armes.³⁵⁸ Un cop assentada l'*amicitia*, cadascuna de les parts implicades treia uns *beneficia*, que diferien segons quina era la part: mentre que sovint les fonts mostren els amics internacionals de Roma aportant-li recursos humans i materials, diners, ports on arrecerar les flotes, etc., aquesta, en contrapartida, sol intervenir diplomàticament a favor dels seus amics i proveint-los de protecció militar, tot i que els intercanvis, vinguessin de la part que vinguessin, podien ésser també de naturalesa simbòlica: consell, ambaixades de personatges importants que incrementaven el prestigi dels romans, etc.³⁵⁹

Segons l'investigador, *clientela* i *amicita* són conceptes que, si bé a la llarga acabaran confonent-se, de bell antuvi es distingien clarament, sobretot pel fet que en una relació d'amistat ambdues parts tenen llibertat de decisió i, en canvi, en una de *clientela* una de les parts sempre se situa jeràrquicament en una posició dominant sobre l'altra i, per tant, li sostreu autodeterminació.³⁶⁰ Si recordem els casos que hem exposat més amunt, ens adonarem que els generals romans no imposen directament la seva amistat, sinó que la proposen i deixen triar als indígenes; això no obstant, a ningú se li escapa que, almenys en algunes ocasions, per molt que els romans oferissin aparentment una elecció lliure, estava molt clar quina era la tria per la qual calia decantar-se per tal d'evitar greus problemes en el futur. Per exemple, els ilergets, havent patit una gran desfeta després de rebel·lar-se el 206 aC, devien ésser ben conscients de quina era la resposta adequada que havien de donar a P. Escipió.

Burton examina diversos testimonis d'arreu del Mediterrani proporcionats per les fonts literàries i epigràfiques, però passa de puntetes per la península Ibèrica perquè, segons ell, la situació bèl·lica continuada dificulta una anàlisi convenient per afirmar o refutar l'establiment d'*amicitiae*.³⁶¹ No obstant aquesta valoració, pensem que hi ha prou elements com per poder-se aproximar a aquesta qüestió. D'una banda, ja hem vist que les fonts parlen amb reiteració d'*amicita*, no pas de *clientela*, de manera que els mateixos autors antics

³⁵⁸ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 79.

³⁵⁹ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 244.

³⁶⁰ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 112-113.

³⁶¹ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 154.

semblen relacionar els romans amb les comunitats hispanes en la mateixa línia que amb altres d'altres contrades. Per altra banda, així com per al segle I aC no es pot negar l'evidència de l'existència de clientele provincials,³⁶² especialment a partir de les guerres civils, se'ns fa difícil de veure-les en cronologies tan reculades com el tombant del segle III aC. Els autors antics així ho assenyalen, car la primera menció que es troba al patronatge es pot datar a l'any 171 aC.³⁶³ Com que diversos *populi* d'ambdues províncies se sentien injuriats per les extorsions a què els sotmetien els pretors, resolgueren d'enviar una ambaixada conjunta al Senat per exposar la situació i implorar que la més alta autoritat de Roma posés remei i evités *ne se socios foedius spoliari uexarique quam hostes patiantur*.³⁶⁴ Els senadors la reberen i, amb l'objectiu d'investigar el cas, demanaren als legats que escollissin dos *patrones* per *prouincia*, els quals haurien d'actuar com a advocats dels indígenes. Els legats elegiren com a *patrones* a personatges que havien tingut una vinculació prèvia amb la Península; així, els representants de les comunitats de la Citerior triaren a M. Porci Cató i a Cn. Corneli Escipió perquè defensessin llurs interessos.³⁶⁵

L'any 160 aC L. Emili Paul·lus exhalà a Roma el seu darrer alè després d'una llarga malaltia. Al final de la biografia que sobre el vencedor de Perseu redactà, segles més tard, Plutarc, l'autor apunta un detall de marcat interès: als funerals assistiren ibers, lígurs i macedonis que participaren activament a les exèquies tornant-se per carregar el fèretre a les espatlles –els joves i forts– i aclamant-lo –els de més edat– *εὐεργέτην καὶ σωτήρα τῶν πατριδῶν*.³⁶⁶ No és cap casualitat que fossin ibers, lígurs i macedonis, atès que Emili Paul·lus havia dirigit

³⁶² L. AMELA, "El desarrollo de la clientela pompeyana en Hispania", *SHHA*, 7, 1989, p. 105-118; IDEM, "La amonedación pompeyana en Hispania. Su utilización como medio propagandístico y como reflejo de la clientela de la gens Pompeia", *Faventia*, 12-13, 1990-1991, p. 181-197; IDEM, "La *Turma Salluitana* y su relación con la clientela pompeyana", *Veleia*, 17, 2000, p. 79-92; IDEM, "La clientela de Pompeyo Magno en Hispania", *Historia* 16, 297, 2001, p. 64-73; IDEM, *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona, 2002; IDEM, "Pompeyo Magno y la guerra sertoriana: la constitución de una clientela", *Boletín del Museo de Zaragoza*, 17, 2003, p. 105-132; M. Á. NOVILLO, "Amicita y relaciones clientelares durante el *Bellum Hispaniense*", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009, p. 127-139.

³⁶³ J. MANGAS, "Clientela privada...", p. 217.

³⁶⁴ LIVI 43.2.1-5.

³⁶⁵ LIVI 43.2.7.

³⁶⁶ PLUTARC, *Aem.* 39.4.

campanyes molt exitoses a Ibèria (191-189 aC),³⁶⁷ Ligúria (182 aC)³⁶⁸ i Macedònia (168 aC).³⁶⁹ Les seves accions havien reportat a l'erari ingents quantitats de riqueses, particularment de la Hispània Ulterior i de Macedònia,³⁷⁰ aconseguides a vegades a costa de brutals actuacions militars. No obstant això, tots els pobles afectats eren presents al sepeli i elogiaven la seva figura anomenant-lo “benefactor” i “salvador”. Segurament, hauríem de veure en aquesta escena una de les conseqüències derivades de les seves victòries: un cop vençuts els enemics, Emili hauria establert les corresponents *deditiones* i, d'aquí, s'haurien assentat unes relacions, ja fossin d'*amicitia* o, potser, directament de *clientela*, que explicaria la seva presència i el seu panegíric. De tota manera, hi ha un aspecte que no deixa de sobtar i que les fonts no aclareixen: què hi feien els ibers (i la resta de pobles mencionats) a la Urbs en un moment tan propici per poder assistir al funeral? És evident que havien d'ésser-hi prèviament a la defunció de l'aleshores censor, altrament hauria estat materialment impossible rebre la notícia del decés, embarcar-se cap a Roma i arribar a temps a les exèquies. És possible que fossin a la ciutat per pur accident, per exemple, perquè havien enviat ambaixades, relacionades o no amb un suposat interès per l'estat de salut d'Emili. Però també és possible que els hagués fet portar ell mateix, com a clients seus (o, potser, fins i tot com a esclaus) perquè l'acompanyessin en públic.

Les relacions establertes entre ibers i romans no sempre es derivaven d'esdeveniments bèl·lics, sinó que podien ésser també de caire diplomàtic. Les fonts literàries documenten uns pocs casos per al conjunt d'ambdues províncies hispanes, dels quals n'hi ha un parell que tenen a veure específicament amb els ibers. El primer se situa en un moment relativament primerenc, l'any 205 aC, poc després que Escipió aconseguís la dignitat consolar. Els saguntins, en tenir-ne notícia, enviaren una delegació de deu persones, que es presentaren davant del Senat per agrair el suport i l'ajuda rebuts pels romans i llur exèrcit i enaltiren la figura i les accions de P. Escipió, a qui qualificaren com a *spem, opem, salutem nostram* i felicitaron pel seu flamant càrrec.³⁷¹ L'organització d'aquesta ambaixada no provoca cap gran sorpresa, atès

³⁶⁷ Els enfrontaments eren, particularment, contra els lusitans: LIVI 37.2.11, 37.46.7-8 i 37.57.5-11; PLUTARC, *Aem.* 4.1; OROSI 4.20.23.

³⁶⁸ PLUTARC, *Aem.* 6.1-3.

³⁶⁹ POLIBI 29.14-18 i 20.1-4; LIVI 44.21.1-3, 44.22.16, 44.22.33-46, 45.4.2-7 i 45.7-8; PLUTARC, *Aem.* 10.1-3 i 12-27; VALERI MÀXIM 1.5.3, 1.8.1, 5.1.8, 7.5.3 i 8.11.1; FRONTÍ, *Strat.* 2.3.20; OROSI 4.20.39; ZONARAS 9.23.

³⁷⁰ POLIBI 32.8.

³⁷¹ LIVI 28.39.1-16.

que els saguntins, amb anterioritat a l'esclat de la guerra, ja eren, segons Polibi, aliats (*σύμμαχοι*) de Roma.

Un cas diferent és el que proporciona l'ambaixada, a la qual ja ens hem referit més amunt, que s'adreçà a la Urbs trenta-quatre anys més tard, formada per representants de diversos pobles d'ambdues províncies.³⁷² Malgrat que tots es veien vexats pels pretors, res indica que haguessin tingut la temptació d'alçar-se militarment. El rebuig a la reacció violenta d'aquests moments contrasta amb la dels primers anys del segle II aC, probablement perquè havien quedat marcades a foc en la memòria col·lectiva les conseqüències de la darrera vegada que es rebel·laren. El fet que hagués transcorregut gairebé una generació sencera d'ençà d'aquells esdeveniments també hi deu tenir molt a veure. Per tot plegat, queda clar que reconeixien la suprema autoritat del Senat i que entenien que la jurisdicció dels magistrats destinats a les províncies estava limitada per aquell òrgan: els únics que podien posar fre als abusos dels pretors eren els senadors.

3.9. RECAPITULACIÓ

L'examen dels testimonis literaris a l'abast posa de manifest que constitueixen una documentació molt parcial, atès que l'àrea ibèrica només hi apareix reflectida de manera molt fragmentària, tant des del punt de vista cronològic com del geogràfic: en el primer cas, abasta fonamentalment el període de la segona guerra púnica i els primers anys del segle II aC, mentre que amb posterioritat a aquestes dates les dades són, llevat de molt rares excepcions, gairebé inexistents; en el segon cas, se centra únicament en aquelles àrees que foren escenaris bèl·lics o, com a molt, que estaven dotades de recursos naturals d'interès. Dit d'una altra manera, la informació que transmeten les fonts escrites es limita a un nombre molt reduït de comunitats i *populi* ibers, situats particularment entre les darreries del segle III aC i molt als inicis de la centúria següent. A més a més, els escriptors de l'antiguitat no s'entretingueren a radiografiar de manera completa i exhaustiva aquelles comunitats i pobles, sinó que n'ofereixen habitualment una visió superficial, genèrica i parcial per les raons que hem adduït al principi del capítol.

³⁷² LIVI 43.2.1-2.

No obstant aquestes remarcables mancances, no es pot negar el valor històric d'aquest tipus de documentació. Certament, sovint cal espigolar molt els textos per aconseguir alguna dada mínimament útil per a la nostra recerca, però, com esperem haver demostrat amb el recull que hem fet, n'hi ha. En relació amb les societats ibèriques, bona part de la informació està relacionada amb les capes més preeminents, que constituïen els sectors aristocràtics. Els seus membres ocupaven les posicions socials, econòmiques i polítiques més elevades i actuaven com a interlocutors de les autoritats romanes, tot i que les relacions, sobretot al principi del domini de Roma, podien ésser complicades. Sobre la resta de la societat les dades són encara més parcudes, perquè la gent corrent no despertava el més mínim interès dels autors antics; tot i això, alguns donen algunes febles pistes per entrellucar l'existència de relacions de dependència entre els ibers, ja fos alguna forma de clientelisme, de servitud, d'esclavitud, etc. Aparentment i basant-nos en el que hom pot llegir als textos, els mecanismes de relació social preexistent no es modificaren durant la primera part del segle II aC, però sí que s'hi sobreposaren les maneres de relacionar-se que imposaven (més directament o indirecta) les autoritats romanes, que se sintetitzen bàsicament en les *deditiones*.

Pel que fa als romanoitàlics presents al territori de la Citerior, entre les acaballes del segle III aC i els dos primers terços del següent, la literatura assenyala la presència majoritària de població militar, que sembla haver romàs a la Península únicament durant el seu temps de servei, de manera que, en ésser llicenciada, retornava cap a Itàlia. Hi ha, amb tot, unes poques excepcions, com la *deductio* de *Valentia*, que, ja al final del nostre període, assentà en un nou establiment els veterans que s'havien enfrontat a Viriat. De tota manera, les fonts escrites es fan ocasionalment ressò de la presència de població civil durant tot el període, ja sigui seguint les tropes per ofertar-los tot tipus de productes i serveis o per explotar els recursos naturals d'indrets molt concrets, com les mines de l'entorn de *Carthago Noua*. L'anàlisi dels anomenats *sequellae* aporta alguns detalls interessants, perquè, com hem anat veient, la majoria d'ells pertanyia a segments baixos dins de la societat romana, de manera que hauríem de veure tota mena de personatges que, malgrat els riscos que comportava anar al darrere dels exèrcits en contrades poc segures, es decidien –més d'un i d'una, segurament, forçat per les seves circumstàncies personals– a embarcar-se i buscar fortuna seguint els soldats. Tampoc els individus que s'establien de manera més o menys permanent per fer-se càrrec de les

explotacions dels recursos naturals semblen ésser d'extracció social elevada, atès que es tractava de lliberts i esclaus.

En definitiva, els testimonis literaris forneixen unes dades que serveixen per aportar alguna llum a la recerca, però que cal contrastar adequadament amb altres tipus de fonts, no només per corroborar o desmentir la seva informació quan això sigui possible, sinó també per obtenir una imatge més completa de la societat i els canvis que experimentà al llarg del temps. Recordem, només per posar un exemple, que els autors de l'antiguitat només es refereixen a les ciutats com a element quasi únic que formava l'estructura territorial ibèrica, obviant l'existència d'altres nuclis menors que el registre arqueològic, en canvi, documenta a bastament.

4. EPIGRAFIA I NUMISMÀTICA

4.1. L'EPIGRAFIA

Les fonts epigràfiques del territori ibèric de la Hispània Citerior per al període comprès entre 218 i 133 aC són, des d'un punt de vista global i estrictament quantitatiu, força nombroses. Al conjunt de l'àrea es documenten fins a quatre epigrafies diferents: la ibèrica, la grega, la púnica i la llatina, cadascuna de les quals ha deixat diversos testimonis, si bé de manera desigual: la més profusa és la ibèrica, seguida, a notable distància, per la llatina i, encara més lluny, queden la grega i la púnica. No obstant aquesta situació *a priori* favorable, ja una mínima avaluació qualitativa revela un panorama més àrid. Cadascuna de les epigrafies esmentades presenta unes problemàtiques pròpies que anirem desgranant en les properes pàgines i que comporten una minva en el potencial (o, si més no, el rendiment que podem treure) d'aquestes fonts. Algunes de les dificultats resulten ara com ara –i, molt probablement, continuaran essent-ho en el futur– insalvables, mentre que d'altres podrien arribar a resoldre's a mesura que s'incrementin els *corpora* amb noves troballes, especialment si es produeixen en el marc d'intervencions arqueològiques sistemàtiques, i a mesura que el coneixement vagi avançant. Malgrat tot, estem convençuts que aquesta circumstància no ha de menar a menystenir aquestes fonts, sinó que una anàlisi de les epigrafies pot aportar algunes pistes interessants i útils per a la nostra recerca.

Abans de passar a presentar-les, però, creiem escaient fer una sèrie d'avertiments. La nostra intenció no ha estat en cap moment d'aplegar de manera exhaustiva i completa tots i cadascun dels testimonis epigràfics coneguts, tant si es conserven com si s'han perdut però n'ha quedat algun notícia, de manera que hom no ha d'esperar de trobar a continuació una inacabable llista d'inscripcions, amb llurs corresponents transcripcions. Ho hem considerat innecessari, bàsicament, per una banda, perquè en els darrers anys, fruit dels esforços dels investigadors i les investigadores en els diferents camps de l'epigrafia, s'han ampliat i completat els reculls iniciats dècades enrere, ja sigui en el marc de publicacions o en el de l'elaboració de tesis doctorals encara inèdites. Si hi afegim el destacat paper que, al mateix temps, han jugat i juguen els recursos derivats de les noves tecnologies, actualment la consulta

és molt accessible, immediata i còmoda, ja sigui per la tendència creixent a penjar a la xarxa les tesis i les publicacions com per la creació d'espais on s'allotgen bases de dades d'inscripcions –les hereves naturals d'aquells vells *corpora* decimonònics– dotades de potents motors de cerca.¹ De l'altra, el nostre principal objectiu és escatir les dades que poden servir per aproximar-se a les societats de la Citerior, no pas fer un aplec d'epígrafs que, per si mateix, poca cosa ens pot aportar.

Ara bé, això no treu que, ocasionalment, ens detinguem en textos concrets per la seva singularitat i la informació que proporcionen.² En aquests casos, incloem les transcripcions corresponents, que fem seguint els criteris a l'ús en la bibliografia especialitzada:³

- en general, aquelles parts perdudes de les inscripcions que es poden restituir de manera raonable es disposen entre claudàtors; si es dona el cas que s'aprecia un signe però la seva lectura és difícil fins al punt d'impedir-ne la identificació, la seva presència s'assenyala amb una creu (+); i si la part perduda no es pot restituir, s'indica, també entre claudàtors, amb guionets;
- les inscripcions ibèriques es presenten en minúscula i negreta, sense separar per mitjà de punts els signes; quan l'epígraf està recollit als *MLH* de J. Untermann, es dona entre parèntesis el codi que l'identifica;

¹ Així, tots els volums del monumental CIL es poden consultar sense dificultats al web propi que gestiona la Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (<http://cil.bbaw.de/index.html>) i les inscripcions llatines que conté, a més de les que s'han documentat amb posterioritat a la seva edició, estan aplegades en bases de dades com l'*Epigraphische Datenbank Heidelberg* de la universitat de Heidelberg (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>). Els epígrafs llatins específicament de la península Ibèrica es poden consultar també a la pàgina d'*Hispania Epigraphica* (<http://eda-bea.es/>). L'epigrafia grega també compta amb els seus recursos a internet, amb el web de les IG, malauradament encara molt incomplet (<http://pom.bbaw.de/ig/index.html>), o la base de dades del Packard Humanities Institute *Searchable Greek Inscriptions* (<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>), entre d'altres; també és molt útil el *Lexicon of Greek Personal Names* (http://www.lgpn.ox.ac.uk/online/search_data.html), que permet fer cerques d'inscripcions gregues a partir d'antropònims. Per als textos ibèrics i, en general, paleohispànics, la Universidad Complutense de Madrid, a iniciativa del professor Javier de Hoz i actualment en col·laboració amb altres universitats, té a disposició del públic investigador la base de dades *Hesperia. Banco de datos de lenguas paleohispánicas* (<http://hesperia.ucm.es/index.php>). Finalment, les inscripcions fenícies i púniques s'estan fent en aquests moments espai a la xarxa al *Corpus Inscriptionum Phoenicarum necnon Poenicarum* (<http://cip.cchs.csic.es/>), que no s'ofereix de moment en accés obert.

² Com es veurà més endavant, no hem considerat necessari transcriure cap epígraf grec ni púnic, atesa la manca d'informació que proporcionen en general per a la societat del nostre període. Així doncs, les transcripcions només són d'escrits ibèrics i llatins.

³ No oferim noves lectures, però en alguna ocasió ha calgut regularitzar-les, sobretot les dels epígrafs ibèrics, atès que en la bibliografia més reculada no hi havia, malgrat uns criteris més o menys homogenis, una normalització establerta com s'aprecia en la més recent.

- les inscripcions llatines es presenten en cursiva, desplegant les parts abreujades, si escau, entre parèntesis.

Finalment, com que posteriorment dediquem un capítol a la numismàtica, excloem les referències a l'epigrafia monetària, que reservem per a més endavant.

4.1.1. Epigrafia ibèrica

Abordar l'epigrafia ibèrica, en general, i amb la intenció de fer-la servir per aproximar-se a la societat que la generava i l'emprava, en particular, no és una tasca en absolut senzilla. No ho és, fonamentalment, per dos grans esculls: en primer lloc, pel fet que la llengua en la qual estan escrits els textos ibèrics no s'ha pogut desxifrar, malgrat els esforços que diversos investigadors han abocat des de fa anys. Les seves recerques han aconseguit afinar de manera notable el coneixement sobre diversos aspectes de la llengua i les seves representacions gràfiques,⁴ però fins i tot així, ara com ara, resten molts buits difícils d'omplir. Més enllà de la identificació d'antropònims i de numerals, poca cosa més es pot arribar a entendre. Tot plegat implica, per tant, que per molts textos que es conservin, hom no pot assegurar-ne la interpretació del contingut. En segon lloc, pel problema de la cronologia: nombrosos epígrafs, per les circumstàncies i els moments que foren localitzats, es troben descontextualitzats i separats de la resta del conjunt de cultura material que hauria servit per datar-los amb més o menys precisió. Només els descoberts els darrers decennis en el marc d'actuacions arqueològiques regulars no estan afectats per aquest problema. Com en altres formes

⁴ Des que M. Gómez-Moreno desxifrà el signari emprat pels ibers (M. GÓMEZ-MORENO, "La escritura ibérica", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 112, 1943, p. 251-278), diversos estudiosos han pogut retocar i fer més acurat el coneixement de les escriptures que feien servir, com per exemple, descobrir l'anomenat sistema dual, present al semisil·labari llevantí del segle IV fins a inicis del II aC, que servia per distingir les oclusives sordes de les sonores. L'aprofundiment en aquest aspecte ha permès millorar l'assignació dels valors fonètics d'alguns signes –especialment les formes complexes de **bo** (**bo1** i **bo3** dels *MLH* III.1 de J. Untermann), que cal llegir **ta** (*uid.* J. FERRER, "Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores", *ActPal IX = PalHisp* 5, 2005, p. 957-982; i també el treball, més recent, J. FERRER, "Els sistemes duals de les escriptures ibèriques", *ActPal XI = PalHisp* 13, 2013, p. 445-459)– i, en conseqüència, la transcripció dels textos. Així mateix, els estudis de conjunt de les inscripcions ibèriques han contribuït a distingir arrels, formants i sufixos (com les terminacions **-ar** i **-en**, que servirien per assenyalar algun tipus de genitiu; *uid.* J. RODRÍGUEZ RAMOS, "¿Existe el doble sufijo de 'genitivo' –AR –EN en la lengua ibérica?", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23, 2002-2003, p. 251-256), formes verbals i substantius i expressions formulars com la que podria indicar l'autoria d'un objecte o obra: NP+d(e)+egiar+(mí) (J. FERRER, "Ibèric tagiar. Terrissaires que signen les seves produccions: **Biurko**, **ibeitigeí**, **biurbedi** i companyia", *SEBarc*, 6, 2008, 81-93).

d'escritura, caldria esperar una evolució dels signaris que permetés una anàlisi paleogràfica i, de fet, seguint aquest criteri tan raonable, ja hi ha hagut intents d'establir cronologies a partir del traçat i la cal·ligrafia, si bé amb uns resultats ara com ara insatisfactoris.⁵

Quan els romans desembarcaren a la Península, els ibers ja disposaven d'escriptures pròpies, com ho prova el fet que les inscripcions amb signari ibèric més antigues conservades daten de la segona meitat del segle V aC.⁶ Ara bé, una cosa és que haguessin desenvolupat uns sistemes gràfics propis i una altra la seva difusió arreu del territori. D'entrada, i a partir dels testimonis epigràfics documentats, el seu ús sembla restringir-se tan sols al litoral i, encara, a determinats nuclis, que coincideixen amb centres on les activitats mercantils –particularment amb els comerciants grecs– jugaven un paper destacat i, per tant, on existia una necessitat de conservar registres escrits: cartes comercials, contractes, instruccions, comandes, etc.⁷ Així, a mesura que s'anà desenvolupant aquest comerç i s'anà estenent vers l'interior seguint les principals rutes fluvials, l'escriptura anà fent acte de presència cap a aquelles zones.

Amb tot, cal reconèixer que l'expansió més accentuada de l'epigrafia ibèrica coincideix amb el període a partir del qual arribaren els romans i començaren a introduir llur pròpia epigrafia. Això es veu no només en la més àmplia difusió de l'escriptura, sinó també en l'increment de la quantitat i la varietat de testimonis epigràfics, alguns dels quals evidencien de manera clara la influència de les inscripcions llatines, sobretot a partir de la segona meitat del segle II aC. Aquest és el cas de les marques de terrissers estampillades⁸ o els textos que fan servir com a suport la pedra i que estan pensats per a ser vistos per un públic més o menys ampli,⁹ és a dir, aquells que tenen una clara vocació pública i monumental.

Malgrat els dos obstacles principals als quals hem fet referència més amunt, les inscripcions ibèriques aporten algunes dades d'interès per als nostres objectius. Vistes en

⁵ J. RODRÍGUEZ RAMOS, "Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica", *AEspA*, 70, 1997, p. 13-30; J. RODRÍGUEZ RAMOS, "Nuevas observaciones de crono-paleografía ibérica levantina", *AEspA*, 73, 2000, p. 43-58; J. DE HOZ, *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid, 2011, p. 190-191.

⁶ M. I. PANOSA, *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I a.C.)*, Vitoria Gasteiz, 1999, p. 64-65; J. DE HOZ, *HLPII*, p. 208-212.

⁷ M. I. PANOSA, *La escritura ibérica...*, p. 220-221.

⁸ E. SALVAT, "La tècnica de l'estampillat a l'epigrafia ibèrica i celtibèrica", *SEBarc*, 5, 2004, p. 149-171; J. FERRER, "núltunóor: un nou model de segell ibèric procedent de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona)", *SAGVNTVM*, 45, 2013, p. 167-168.

⁹ F. BELTRÁN, "Roma y la epigrafía ibérica sobre piedra del nordeste peninsular", *PalHispania*, 12, 2012, p. 9-11.

conjunt, les més interessants poden ésser de tres menes diferents: grafits, documents comercials i administratius sobre plom i epígrafs amb vocació monumental. A les properes pàgines ens dedicarem a desgranar-los.

4.1.1.1. Grafits

Dins del període analitzat, la majoria de les inscripcions documentades estan formades, freqüentment, per textos molt breus traçats amb un element punxegut sobre objectes de terrissa, sovint cuita o, més esporàdicament, encara crua.¹⁰ D'aquesta mena se'n localitzen a tot arreu, ja sigui en nuclis costaners, interiors o, fins i tot, d'alta muntanya, i d'extensió i complexitat molt variades; fins i tot se n'han documentat en fundacions romanes com *Valentia*¹¹ o La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Saragossa).¹² Així mateix, la seva presència es troba en produccions diverses, tant importades (campanianes A i B, àmfores Dr. 1) com locals (comuna ibèrica, grisa de la costa catalana, àmfores ibèriques). El fet que, especialment en els casos més complets, s'hi hagin pogut identificar formants onomàstics ha portat a interpretar-los principalment com a marques de propietat. Tot plegat permet considerar que ens trobaríem davant d'un moment en què l'hàbit de l'escriptura s'havia difós entre capes més o menys àmplies de la població.

En alguns productes ceràmics, particularment els destinats a actuar de contenidors – àmfores i gerres –, s'han localitzat marques que havien estat incises o impreses pels terrissaires prèviament a la cocció. La majoria de les conegudes es concentra en les tres centúries anteriors al canvi d'era, però no s'ha de veure en aquest fenomen una influència directa de l'hàbit dels artesans romans i itàlics d'estampillar els contenidors que fabricaven, atès que s'ha

¹⁰ Malgrat que la ceràmica acostuma a ser el suport més freqüent dels grafits, també se n'han documentat, puntualment, sobre restes faunístiques, com la banya de cérvol amb perforacions per dur-la penjada localitzada al Puntal dels Llops (Olocau, València) en un context d'inici del segle II aC (H. BONET i C. MATA, "Nuevos grafitos e inscripciones ibéricos valencianos", *APL*, 19, 1989, p. 140-141) o un possible punxó d'os trobat a La Peña de las Majadas (El Toro, Castelló) juntament amb altres materials que assenyalaven una cronologia més tardana, ja del segle I aC (L. SARRIÓN, "El poblado ibérico de la Peña de las Majadas (El Toro, Castellón)", *APL*, 15, 1978, p. 177-189).

¹¹ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, "Grafitos sobre cerámica procedentes de los niveles romanorepublicanos de *Valentia* (Valencia, España)", *ActPal XI = PalHispanica* 13, 2013, p. 407-429.

¹² J. A. MÍNGUEZ i B. DÍAZ ARIÑO, "Grafitos sobre cerámica –ibéricos, latinos, griegos y signos procedentes del yacimiento romanorepublicano de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", *AEspA*, 84, 2011, p. 51-86.

documentat ja molt abans, a l'Ibèric antic.¹³ El sentit d'aquestes marques no sembla que es pugui relacionar amb la identificació del taller on es fabricaven els contenidors, ja que, si fossin marques de taller, caldria esperar trobar més peces marcades i més variades; en canvi, la major part de les marques conegudes són úniques i no es troben en altres produccions fora dels contenidors. Més aviat assenyalen una manera d'individualitzar el producte per al destinatari –per alguna raó que ens defuig¹⁴ o bé, com passa amb les produccions romanes de contenidors, es tractaria de marques relacionades amb el procés de fabricació, com una manera de controlar la producció de lots per part dels artesans.

A més dels atuells ceràmics, es coneixen inscripcions ibèriques sobre altres elements elaborats amb argila cuita, com ara torteres o pesos de teler. Pel que fa a les primeres, s'aprecia una concentració tant cronològica –que abasta, especialment, els dos darrers segles abans del canvi d'era– com geogràfica –particularment a la part septentrional del territori.¹⁵ Entre aquests productes sembla detectar-se una regularitat en els textos, atès que a més d'antropònims, sol aparèixer la seqüència **kaštaun**, possiblement un mot ibèric que podria fer referència explícita a l'objecte o bé, com s'ha proposat més recentment a partir de paral·lels gals, que fos un apel·latiu femení genèric.¹⁶ Com que moltes torteres foren inscrites quan l'argila encara era crua i, per tant, és molt probable que la mateixa persona que les modelava també afegís els textos, se'ns plantegen diversos interrogants interessants però que, difícilment, poden tenir, ara com ara, cap resposta. Per començar, qui les fabricava? La producció de les torteres no requeriria grans coneixements de terrisseria, així que, segurament, es devien poder fabricar a casa;¹⁷ però se n'encarregaria algun membre de la família, en concret? Ja que estan vinculades al filat, s'han associat habitualment a l'esfera femenina;¹⁸ aleshores, podia ser que les mateixes usuàries se les fabriquessin? I si era així, eren també les dones les que escrivien els signes, cosa que voldria dir que, almenys, algunes dones

¹³ C. MATA i L. SORIA, "Marcas y epígrafes sobre contenedores de época ibérica", *APL*, 22, 1997, p. 316-317.

¹⁴ C. MATA i L. SORIA, *op. cit.*, p. 350-351.

¹⁵ N. MONCUNILL i J. VELAZA, "La escritura ibérica en la casa iberorromana", *SEBarc*, 10, 2012, p. 56-57.

¹⁶ J. FERRER, "Ibèric kaštaun: un element característic del lèxic sobre torteres", *Cypsela*, 17, 2008, p. 256-266.

¹⁷ N. MONCUNILL i J. VELAZA, *ibid.*

¹⁸ L. PRADOS, "Y la mujer se hace visible: estudios de género en la arqueología ibérica", *Arqueología del género. 1er encuentro en la UAM*, Madrid, 2008, p. 236; C. LÓPEZ RUIZ, "Una aproximación a la imagen de la mujer en el mundo ibérico", S. GONZÁLEZ REYERO, M. PÉREZ RUIZ i C. I. BANGO, *Una nueva mirada sobre el patrimonio histórico. Líneas de investigación arqueológica en la Universidad Autónoma de Madrid*, Madrid, 2008, p. 217-236. Vegeu també, més avall (apartat 5.3), algunes consideracions més sobre aquest tema en relació amb el registre funerari.

ibèriques tenien coneixements d'escriptura i/o lectura? En el cas que totes aquestes possibilitats que hem apuntat fossin certes i per acabar de reblar el clau, ja només quedaria preguntar, exactament, quines dones dins del conjunt de la societat tenien els coneixements esmentats i com els adquirien. Tanmateix, ja ho hem expressat: només són preguntes que no es poden respondre, basades en suposicions, possibilitats i, en definitiva, hipòtesis inverificables.

Els pesos de teler inscrits, alguns dels quals abans de coure la peça, també semblen contenir NNPP, de manera que hom ha suggerit que, de nou, es tractaria de referències al propietari.¹⁹ Amb tot, cal admetre que, en la mesura que un *pondus* formava part d'un aparell més gran format per una col·lecció d'altres objectes similars, el fet que s'incloués un nom estaria al·ludint a la propietat de tot el teler.

A més de la terrissa i les restes òssies, també es coneixen unes poques mostres de grafit que empren el plom com a suport. A diferència del tipus de document que veurem tot seguit –les làmines que s'han relacionat amb continguts de caràcter comercial i administratiu–, del poblat de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona) provenen dos fragments de plom que mostren, incises, unes breus seqüències de signes que s'han reconegut com a sengles antropònims.²⁰ No eren, amb seguretat, làmines fabricades inicialment com a suport escriptori, sinó trossos de plom fos o reaprofitats d'objectes amortitzats (un d'ells sembla procedir de la vora d'un vell atuell) i destinats a ser partits per aprofitar-los en activitats metal·lúrgiques. Els noms, a partir de paral·lels coneguts en altres

¹⁹ I. SIMÓN, "Un grafito ibérico sobre una pesa de telar de La Guardia de Alcorisa (Teruel)", *Habis*, 43, 2012, p. 80-81. Però no podem oblidar que, entre els ibers –com entre d'altres pobles de l'antiguitat–, hi havia un particular costum a marcar pesos de teler, no només amb sil·labogrames sols o formant una breu seqüència, sinó amb decoracions geomètriques o figurades. Valguin com a exemple els nou pesos de teler aplegats a l'establiment del Coll del Moro de Gandesa, amb diverses decoracions geomètriques (N. RAFEL, M. BLASCO i J. SALES, "Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, 51, núm. 2, 1994, p. 131-132) o el conjunt de *pondera* que presenten figuracions zoomorfes (S. MACHAUSE, "Pesas de telar ibéricas con decoración zoomorfa", *APL*, 29, 2012, p. 273-287). En aquest sentit, dins del nostre marc temporal (tot i que se n'han documentat d'anteriors i de posteriors), es coneixen dos *pondera* amb decoracions zoomorfes estampillades: un amb un quadrúpede que podria ser un cànid i un altre amb un cavall, localitzats, respectivament, al Fonollar (Vallbona d'Anoia, Barcelona) i al Palao (Alcanyís, Terol); podria haver-hi un tercer, més dubtós quant a la datació, amb la figura d'un altre cànid, procedent de Bolvax (o Bolbax, Cieza, Múrcia; S. MACHAUSE, *op. cit.*, p. 276 i 278, 280 i 282-283). Hom ha intentat dotar de significat aquesta pràctica, que potser també serviria per explicar els epígrafs, però amb un èxit més tost escàs.

²⁰ N. MONCUNILL i N. MORELL, "Reexcavando en los museos: novedades epigráficas en soportes de plomo", *PalHisp*, 8, 2008, p. 243-255.

contextos antics,²¹ podrien pertànyer als propietaris dels fragments de metall, que serien, potser, els artesans que els treballaven.

4.1.1.2. Documents comercials i administratius sobre plom

En segon lloc trobem els documents que empen com a suport escriptori el plom. Aquest metall fou el material utilitzat des de més antic per part dels ibers, que encara en mantingueren l'ús durant part de l'Ibèric final.²² Així ho demostren exemplars com la làmina de Castell de Palamós, datada al segle III aC;²³ la de Castelló de la Plana, situada entre els segles III i II aC i que conté un text distribuït en quatre línies, entre les quals s'han distingit diversos antropònims;²⁴ la d'Empúries, amb una cronologia similar i text per ambdues cares, a més d'un tercer escrit, molt més breu, amb el plom doblegat;²⁵ la localitzada al Puig de Sant Andreu (C.2.3), també de les acaballes del segle III aC o primers anys de la centúria següent, amb dos textos on s'han reconegut alguns NNPP;²⁶ dues més de localitzades a La Carència (Torís, València), una amb una datació semblant i la presència de numerals i l'altra, datada entre el segle II aC i la primera meitat de la centúria següent;²⁷ o el fragment trobat a l'àmbit A52 de la Moleta del Remei, datat de manera imprecisa entre els segles V i II aC i que conserva, de manera molt afectada, tres línies de text.²⁸

²¹ N. MONCUNILL i N. MORELL, *op. cit.*, p. 250-251.

²² El plom oferia un conjunt d'avantatges que propicià que els ibers l'empessin com a suport escriptori, que es resumeixen en la facilitat per aconseguir el material i, ateses les seves propietats físiques, treballar-lo i escriure-hi al damunt amb qualsevol element punxegut; l'alta capacitat de reciclatge, de manera que, quan un text perdia la seva vigència o utilitat, el metall es podia refondre de nou sense cap dificultat i sense necessitat de complexitats tècniques; i, novament com a conseqüència de la seva naturalesa, la resistència, així com la comoditat per manipular-lo i portar-lo, ja que permet enrotllar o plegar les làmines i desenrotllar-les o desplegar-les posteriorment sense que el text quedi alterat i obtenir un objecte de dimensions exigües i reduït pes, que en facilitava el transport (N. MORELL, *La metal·lúrgia del plom durant el període ibèric: treball i ús del plom entre els ibers del nord*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 2009, p. 256-263).

²³ F. RIURÓ, "El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós)", *Cypsela*, 4, 1982, p. 123-131.

²⁴ M. ALMAGRO-GORBEA, *Epigrafia Prerromana. Catálogo del Gabinete de Antigüedades*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2003, inscripció 39A, p. 142.

²⁵ I. PANOSA, *La escritura ibérica...*, inscripció 10.30, p. 268.

²⁶ I. PANOSA, *La escritura ibérica...*, inscripció 11.3, p. 268.

²⁷ J. VELAZA, "La epigrafia ibèrica de la Carència", R. ALBIACH (coord.), *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*, València, 2013, p. 234-235; J. VELAZA, "Tres inscripciones sobre plomo de La Carencia (Turís, Valencia)", *ActPal XI = PalHisp* 13, 2013, p. 543-545.

²⁸ J. FERRER, *et al.*, "Una inscripción sobre plomo procedente del poblado de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)", *PalHisp* 8, 2008, p. 205-209.

El contingut exacte de totes aquestes peces és desconegut, però a partir de paral·lels d'altres cultures mediterrànies –especialment la grega– hom les interpreta majoritàriament com a cartes comercials.²⁹ Aquesta hipòtesi es reforça amb els arguments de la presència dels antropònims, de marques que serien numerals, de l'habitual seqüència *salir* –a la qual se li atribueix un significat proper a plata o diner–³⁰ i de la repetició sovintejada dels signes *a*, *o* i *ki*, que podrien ser unitats de mesura ponderal.³¹ En ocasions, en un mateix document s'observa la repetició d'una estructura formada per signes que s'interpreten com a numerals al costat d'antropònims, cosa que dona lloc a autèntiques llistes en les quals apareixen expressament ratllats alguns dels ítems; això fa pensar que les làmines d'aquest metall eren un suport privilegiat pels ibers per registrar comptes, deutes, pagaments i, en definitiva, dades relacionades amb l'administració de béns. Aquesta idea està recolzada, quan la procedència dels epígrafs està ben documentada en el context d'una intervenció arqueològica, pel fet que solen aparèixer associats a espais d'emmagatzematge o d'activitats artesanals o comercials.³² També té molt de sentit si es té en compte la cronologia: la majoria dels epígrafs sobre plom del nostre període es concentren en el moment del trànsit dels segles III al II aC, de manera que dona la sensació que a mesura que transcorre la segona centúria van desapareixent, coincidint amb l'ascens de l'auge del comerç itàlic, que introduiria altres maneres de fer sense necessitat del plom. De fet, no deixa de ser un procés similar al que s'observa en altres contrades del Mediterrani a partir del segle IV aC: així com arreu del món grec està ben documentat l'ús d'aquest metall com a suport per a cartes (no només comercials, sinó també personals)³³ abans de l'època hel·lenística, a partir d'aquest període queda arraconat per la introducció d'altres suports escriptoris com el paper, segurament més abundants, fàcils

²⁹ I. PANOSA, *La escritura ibérica...*, p. 220-221; J. VELAZA, "Escritura, autorrepresentación y poder en el mundo ibérico", *Cultura Escrita & Sociedad*, 9, 2009, p. 148-150.

³⁰ L. SILGO, *Léxico ibérico*, València, 1994, p. 240; N. MONCUNILL, *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 2007, p. 274-275.

³¹ J. RODRÍGUEZ RAMOS, "La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: un ensayo de síntesis", *Iberia: Revista de la Antigüedad*, 4, 2001, p. 25; J. DE HOZ, *HLP/II*, p. 193-194. Rodríguez Ramos destaca que, si efectivament es tracta d'unitats de pes, els ploms acostumen a reflectir uns intercanvis de poc volum, cosa que el porta a plantejar-se la possibilitat que els productes intercanviats fossin de marcat valor, com l'argent. De tota manera, cal admetre que el coneixement d'aquest suposat sistema metrològic és encara escàs i no estan gens clars ni el valor de cada unitat ni la relació entre elles.

³² N. MORELL, *op. cit.*, p. 299-300.

³³ D. R. JORDAN, "A personal letter found in the Athenian Agora", *Hesperia*, vol. 69, 1, 2000, p. 91-103.

d'aconseguir i còmodes de manejar,³⁴ malgrat que també són més peribles i, per tant, és molt més difícil que es conservin al registre arqueològic.³⁵

4.1.1.3. Epígrafs monumentals i d'autorepresentació

En tercer lloc hi ha aquelles inscripcions que foren redactades amb la idea d'atorgar-los un sentit de monumentalitat o, de manera més genèrica, amb l'objectiu d'esdevenir un element d'autorepresentació de determinats individus. En aquest cas, el material predilecte acostuma a ser la pedra que, en general –i deixant de banda les tres inscripcions documentades en blocs reaprofitats per a bastir les muralles del segle IV aC de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret–,³⁶ al món ibèric no es comença a emprar com a suport escriptori fins a èpoques avançades, just quan els seus territoris ja es troben sota l'autoritat de Roma. En aquest sentit, els especialistes estan d'acord en el fet que la difusió de l'epigrafia lapídia ibèrica s'esdevé principalment durant els dos darrers segles anteriors al canvi d'era.³⁷ A més a més, la majoria de les inscripcions són de caire funerari, atès que es troben gravades en esteles. Aquest tipus d'element monumental no és original d'aquesta època, sinó que ja es troba a les necròpolis de l'Ibèric antic (com demostren troballes com l'estela antropomorfa d'Altea la Vella (Alacant) o la procedent, possiblement, de la necròpolis del Portitxol, a l'Escala)³⁸ amb la funció d'assenyalar la presència d'una tomba i, de retruc, recordar la persona les restes de la qual restaven sebollides al dessota. Això no obstant, hi ha una diferència fonamental entre les esteles dels temps més reculats i les dels més recents: mentre que les primeres són anepígrafes i només estan ornamentades amb iconografia (generalment de tipus guerrer), les datades a l'Ibèric final no només estan escrites, sinó que, a més, tendeixen a concedir als textos un paper molt destacat o, directament, exclusiu, en detriment del camp

³⁴ B. BRAVO, "Une lettre sur plomb de Berezan': colonisation et modes de contact dans le Pont", *Dialogues d'histoire ancienne*, 1, 1974, p. 115-116.

³⁵ Malgrat l'abandonament del plom com a suport per a textos ibèrics, l'epigrafia que empra aquest metall no desapareix enlloc després del segle III aC, sinó que es manté, si bé restringida a àmbits religiosos i funeraris, com demostren a bastaments les *tabellae defixionum* (redactades en llatí) localitzades en múltiples necròpolis; *uid.* J. D. C. BOULAKIA, "Lead in the Roman World", *AJA*, vol. 76, 2, abril 1972, p. 143-144.

³⁶ J. VELAZA, "Escritura, autorrepresentación y poder...", p. 151-152.

³⁷ F. BELTRÁN, *op. cit.*, p. 10-11.

³⁸ I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos: los pilares-estela*, València, 2000, p. 53 i 61.

iconogràfic.³⁹ En aquest sentit, molts investigadors han emfasitzat la influència de l'epigrafia llatina, amb una progressiva ordenació del camp epigràfic, l'ús de línies guia, una tendència a la modulació dels signes, etc.⁴⁰

S'aprecia un curiós decalatge entre les necròpolis ibèriques, de les quals hom en coneix un nombre molt escàs, com veurem més endavant, i les troballes de làpides: amb freqüència, els textos no procedeixen de necròpolis, sinó que s'han localitzat fora de contextos funeraris, sense que hi hagi cap rastre de presència d'algun cementiri pròxim i, a vegades, a prop d'hàbitats. Aquesta circumstància ha fet que, almenys en alguns casos, algú hagi posat en dubte la identificació dels epígrafs amb epitafis i hagi proposat altres hipòtesis, com per exemple que es tractaria de fites per assenyalar territoris.⁴¹ Tanmateix, d'habititud apareixen en moltes d'aquestes inscripcions antropònims acompanyats d'algunes seqüències concretes que s'han associat al lèxic funerari,⁴² com ara **eban** (i variants) o **seltar**. La primera s'interpreta com una marca de filiació, paral·lela al mot llatí *filius*; fins i tot hom ha plantejat que, com aquest, la paraula ibèrica es podria escriure de manera abreujada amb el signe e inicial. Aquest és un detall interessant perquè, si el significat és correcte, està indicant la introducció del patronímic als epitafis, potser per influència llatina.⁴³ Cal veure-hi una simple imitació o la indicació del patronímic està marcant veritables canvis en la societat? En un capítol ulterior reprendrem aquesta qüestió. La segona seqüència, en canvi, podria fer referència al suport de la inscripció, és a dir, a la mateixa estela o monument funerari.

La pedra, amb freqüència calcàries i greses de procedència local,⁴⁴ es treballava per fer-ne esteles o, més excepcionalment, monuments funeraris. Per bé que, en termes generals, al món antic (grec, etrusc, romà, etc.) aquesta és l'epigrafia que proporciona una quantitat

³⁹ F. ARASA, "Estelas epigráficas sin decoración", dins de I. IZQUIERDO, *op. cit.*, p. 62-66.

⁴⁰ No tots els investigadors, tanmateix, hi estan d'acord. Alguns, com J. de Hoz, són del parer de minimitzar l'impacte de les influències de l'epigrafia llatina en les esteles ibèriques escrites i de posar l'accent en la pròpia evolució de les esteles: J. DE HOZ, "Escrituras en contacto: ibérica y latina", F. BELTRÁN (ed.), *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Saragossa, 1995, p. 65 i ss.; N. BARRANDON, "La part de l'influence latine dans les inscriptions funéraires ibériques et celtibériques", *MCV*, 33, 2003, p. 199-237.

⁴¹ E. GALÁN, "Estelas y fronteras: un caso de estudio en el Bajo Aragón en época ibérica", C. DE LA CASA (ed.), *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias (Soria, 1993)*, Soria, 1994, p. 99-106.

⁴² N. MONCUNILL, *op. cit.*, p. 152 i 279-280. Un tercer possible mot vinculat a les inscripcions funeràries, per bé que més dubtós, seria **baikar** (p. 98). Aquesta seqüència apareix, entre d'altres llocs, a la inscripció de la pàtera de Tivissa esmentada més amunt, raó per la qual alguns investigadors pensen que, més que relacionada amb el món funerari, serviria per designar objectes de valor.

⁴³ J. VELAZA, "Escritura, autorrepresentación y poder...", p. 158.

⁴⁴ I. IZQUIERDO, *op. cit.*, p. 54.

més nombrosa de testimonis,⁴⁵ no és així en el nostre cas. Ja hem dit que els epitafis arriben tard al món ibèric, coincidint amb la presència romana al territori, de manera que el temps per produir aquest tipus d'epígrafs és molt limitat. Si a aquesta circumstància afegim el problema reiteratiu de moltes inscripcions ibèriques, és a dir, el desconeixement del context arqueològic, esdevé molt difícil assignar-los una cronologia acotada i precisa més enllà d'una forquilla que s'estén entre els segles II aC i I aC/I dC.⁴⁶ Sembla, malgrat tot, que la quantitat d'inscripcions funeràries creix a mesura que s'aproxima el canvi d'era.

En efecte, si atenem, de manera conjunta, als aspectes morfològics de les esteles i la seva decoració i als aspectes epigràfics, podem apreciar una evolució que, segurament, no deixa de ser una traducció al registre funerari dels canvis produïts en les societats ibèriques d'aquest període. Així, al punt de partida d'aquest procés trobaríem peces com l'anomenat monument de La Vispesa (Tamarit de Llitera, Osca), més conegut a la bibliografia amb la denominació de "monument de Binèfar".⁴⁷ De l'obra original només es conserven alguns fragments, malmesos com a conseqüència d'unes obres de canalització dutes a terme als anys seixanta del segle XX, i recuperats poc després pel Museu d'Osca. Abans de la seva destrucció era un paral·lelepípede que mesurava 2 x 1 x 0,5 m i que estava ornamentat amb una sèrie de figures i textos en relleu. El desplegament iconogràfic d'una de les cares inclou un conjunt de mans dretes (no n'hi ha representada cap d'esquerra), un animal monstruós mal preservat – un griu o, potser millor, una mena de voltor– que s'està nodrint de les despulles d'un home caigut (i decapitat?), i un possible guerrer armat amb una llança i una *caetra*; tot plegat apareix emmarcat per l'extrem conservat –tot i que no seria estrany que el marc fos originalment complet– per una inscripció esculpida (D.12.1) que divideix, a més, el camp iconogràfic en dues meitats. Els fragments que constitueixen l'altra cara (tot i que hi ha alguns dubtes al voltant

⁴⁵ L. BONFANTE, "Etruscan", J. T. HOOKER (ed.), *Reading the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, Berkeley-Los Angeles, 1990, p. 345; B. H. MCLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 377)*, Michigan, 2005, p. 260; A. E. COOLEY, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge, 2012, p. 128-129; M.-L. HAACK, "Les inscriptions funéraires dans l'Italie préromaine", *Revue Sciences/Lettres* [en línia], 1, 2013, p. 2 [consultat el 25/03/2014].

⁴⁶ Un resum de les consideracions cronològiques que s'han fet, amb la bibliografia corresponent, es pot trobar a I. IZQUIERDO i F. ARASA, "La imagen de la memoria. Antecedentes, tipología e iconografía de las estelas de época ibérica", *APL*, 23, 1999, p. 292-293. Cf. R. RIERA, "Estelas ibéricas con lanzas y auxiliares en el nordeste peninsular", *Gladius*, 33, 2013, p. 49-51.

⁴⁷ I. GARCÉS, "Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)", *Caesaraugusta*, 78, 2007, p. 337-354.

de si formen part de la mateixa peça o n'és una altra)⁴⁸ dibuixen una escena amb dos cavalls, els arreus dels quals s'allarguen passant pel damunt d'un element prim i vertical que conté una inscripció incisa (D.12.2) i acaben unint-se a, almenys, un altre cavall, enfrontat amb els anteriors. La cronologia proposada darrerament, a partir d'arguments paleogràfics, situa la factura del monument cap al principi de la primera meitat del segle II aC,⁴⁹ un moment en el qual encara sembla que es concedeix més importància al camp iconogràfic que a l'epigràfic.

També a aquest primer període pertanyeria l'estela antropomorfa del Mas de Barberán (Nogueruelas, Terol),⁵⁰ hereva de les produccions similars més antigues que donaven forma humana a la làpida. Aquesta, en concret, dibuixa la silueta d'un home, completada, com és freqüent, amb la representació de peces d'armament. Per mitjà d'un treball escultòric molt senzill però efectiu, un conjunt d'incisions representen les tires que, passades per les espatlles, servien per aguantar un disc-cuirassa pectoral. Just a sota s'inscrivien, com a mínim, cinc línies de text (E.14.1), en un exemple més on la inscripció resta subordinada a la imatge. Quelcom de semblant passa a l'estela del Acampador (Casp, Saragossa):⁵¹ està presidida, a la part més alta, per les restes d'un gran felí, probablement un lleó, sota el qual es gravaren les imatges de quatre escuts i, finalment, a la part més baixa, un epitafi distribuït en, almenys, quatre línies. El lleó és una figura tradicional en l'escultura funerària ibèrica que remet al món d'ultratomba i que actuava com a protector de la sepultura. Pel que fa als escuts, es podrien explicar com una representació dels enemics que el difunt havia vençut en vida.⁵² Cal destacar que, dels quatre, tres són *caetrae* i el darrer, un escut oval de tradició La Tène.⁵³

En un moment més avançat, aquesta iconografia de caire més tradicional tendiria a desaparèixer i la jerarquia entre imatges i textos s'aniria invertint. D'aquesta manera, els escrits no només anirien guanyant importància, passant a ocupar espais més preeminents en la composició general de les esteles, sinó que serien executats de manera més acurada. Això

⁴⁸ I. GARCÉS, *op. cit.*, p. 347.

⁴⁹ I. GARCÉS, *op. cit.*, p. 350-352.

⁵⁰ F. ARASA i I. IZQUIERDO, "Estela antropomorfa con inscripción del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)", *AEspA*, 71, p. 79-102.

⁵¹ M. MARTÍN-BUENO i M. PELLICER, "Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)", *Habis*, 1979-1980, 10-11, p. 400-420; I. IZQUIERDO i F. ARASA, *op. cit.*, p. 271, 279, 281 i 292.

⁵² I. IZQUIERDO i F. ARASA, *op. cit.*, p. 281.

⁵³ G. GARCÍA JIMÉNEZ, *El armamento de influencia la Tène en la Península Ibérica (siglos V - I a.C.)*, Montagnac, 2012, p. 190-230 i 261.

es veu en la preparació del camp epigràfic, cada cop més polida i tendent a la uniformització i allisat de la superfície i en la regularització de l'escriptura mitjançant l'ús de línies guia i la modulació dels signes. La culminació del procés arribaria amb làpides com l'estela de Cabanes,⁵⁴ la de Sinarcas (F.14.1),⁵⁵ una de les trobades a Sagunt (F.11.13)⁵⁶ o la de Guissona (D.15.1),⁵⁷ per posar només quatre exemples. En aquests casos, els textos, més o menys llargs, ocupen la part més alta de la peça.

Malgrat aquesta seqüència evolutiva, cal fer un parell de matisacions. La primera és que, tot i que hi hagi diverses esteles exclusivament epigràfiques, sense cap imatge que les complementi, això no significa que la tendència natural sigui la desaparició de la iconografia. Com a mostra tenim les esteles del Pilaret de Santa Quitèria de Fraga (D.10.1),⁵⁸ Badalona⁵⁹ o Barcelona,⁶⁰ on apareixen representades –llevat de la darrera– diverses puntes de llança (enteses, potser, com un símbol del prestigi personal i l'heroïtzació del titular de la sepultura)⁶¹ al costat de decoracions geomètriques i elements de caràcter astral: estrelles en forma de roseta inscrita en un cercle, creixents lunars i símbols solars. La presència de les imatges astrals –així com els dofins enfrontats de l'estela de Barcelona– s'han relacionat amb la imatgeria de les làpides romanes i, en conseqüència, s'han considerat com un producte de la influència romana, de manera que ens trobaríem davant de peces d'una cronologia avançada, ja plenament dins el segle I aC o, fins i tot, d'època augustal. En qualsevol cas, allò que ens interessa destacar és el canvi que es produeix en les figures: mentre que a les més antigues predominen encara característiques tradicionals com la representació de guerrers, armes i, en

⁵⁴ F. ESTEVE, "La lápida ibérica de Cabanes", *APL*, 19, 1989, p. 103-115.

⁵⁵ L. SILGO, "La estela de Sinarcas y su leyenda epigráfica", *Arse*, 35, 2001, p. 13-24.

⁵⁶ A. CHABRET, *Sagunto. Su historia y monumentos*, vol. 2, Barcelona, 1888, inscripció ibèrica núm. 9, p. 184; D. FLETCHER i L. SILGO, "Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)", *Arse*, 22, 1987, inscripció núm. 5, p. 663.

⁵⁷ J. GUITART *et al.*, "Noticia preliminar sobre una inscripción ibérica encontrada en Guissona (Lleida)", *Hispania Preromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, 1996, p. 163-170; J. PERA, "Epigrafía ibérica a la ciudad romana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *RAP*, 13, 2003, p. 249-250.

⁵⁸ F. FITA, "Fraga. Inscripciones romanas e ibéricas", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25, 1894, p. 274-278; A. MONTANER, *Catàleg dels jaciments arqueològics del municipi de Fraga*, Fraga, 1997, p. 43-47; I. IZQUIERDO i F. ARASA, *ibid.*

⁵⁹ J. de C. SERRA-RÀFOLS, "Noves inscripcions ibèriques", *Anuari MCMXXVII-MCMXXXI*, Barcelona, IEC, 1936, p. 341-342; J. PUIG I CADAVALCH, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 1934, p. 33-34; I. IZQUIERDO i F. ARASA, *ibid.*

⁶⁰ E. HÜBNER, *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín, 1893, inscripció IV, p. 143; J. PUIG I CADAVALCH, *ibid.*; I. IZQUIERDO i F. ARASA, *ibid.*

⁶¹ F. QUESADA, "Lanzas hincadas, Aristóteles y las estelas del Bajo Aragón", C. DE LA CASA, *op. cit.*, p. 366-367.

general, un ambient bèl·lic, a mesura que passa el temps aquesta iconografia va perdent protagonisme i se substitueix per les decoracions astrals; només resten, particularment en diverses esteles concentrades al Baix Aragó, les puntes de llances. La imatgeria dels primers temps, per tant, remetria encara a la ideologia que les elits ibèriques anteriors a la segona guerra púnica empraven per legitimar la seva posició, però, a mesura que s'anava consolidant la presència romana, es diluiria i, consegüentment, deixaria d'emprar-se en les esteles. La continuïtat de les puntes de llances es pot explicar pel destacat valor que tenia aquesta arma entre els mateixos romans, no només al camp de batalla, sinó també en el terreny simbòlic,⁶² de manera que no veurien motius per oposar-se a la seva representació a les tombes dels ibers.

La segona matisació té a veure amb la cronologia. Malgrat que hem esbossat un procés raonable en l'evolució de les esteles, com que són molt poques les que s'han trobat en un context arqueològic ben documentat, és molt complicat atorgar a cada fase una cronologia concreta. Per altra banda, es tracta d'un procés general, que no té per què seguir els mateixos ritmes a l'extensa àrea geogràfica estudiada; més aviat caldria esperar que en algunes zones – presumiblement les de l'àrea litoral i les interiors més ben comunicades – les transformacions arribarien abans i en d'altres, de manera més tardana. El moment a partir del qual cada zona quedà sota el control de Roma, la forma com es produí l'annexió o el pes que podien tenir les tradicions funeràries són factors que afectarien el procés.

A banda de les inscripcions funeràries, n'hi ha sobre altres suports que potser també tenien una vocació no tan monumental, però sí d'autorepresentació, com els *tituli picti* circumscrits a l'àrea edetana, amb el nucli de Lliria al capdavant.⁶³ Aquestes produccions epigràfiques se situen al principi del període que estudiem, atès que s'han datat entre les acaballes del segle III aC i els inicis del II aC.⁶⁴ En diversos casos, malgrat que no sempre, les inscripcions acompanyen les decoracions iconogràfiques pintades a les parets i llavis dels vaixells. D'aquí que hom consideri que aquests textos servien per complementar i explicar

⁶² A. ALFÓLDI, "Hasta-Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome", *AJA*, vol. 63, 1, gener 1959, p. 1-27; F. QUESADA, *ibid.*

⁶³ H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*, València, 1995, p. 459 i 462-464; G. CLAUSELL *et al.*, "La fase del ibérico final en el asentamiento del Torrelló del Boverot (Almazora, Castellón): dos piezas cerámicas singulares", *AEspA*, 73, 2000, p. 100; J. FERRER, "Els sistemes duals...", p. 445.

⁶⁴ H. BONET, *op. cit.*, p. 446-447; J. RODRÍGUEZ RAMOS, "Liria XIIC: ¿un *kálathos* ibérico dedicado a Proserpina?", *Faventia*, 16/2, 1994, p. 66-67; I. SIMÓN, "Epigrafía ibérica en espacios domésticos", *Antesteria*, 1, 2012, p. 273.

les escenes figurades, com el *lebes* de la batalla naval recuperat a la *fauissa* del santuari,⁶⁵ que incorpora un breu text sota una de les embarcacions representades, o el vas de la desfilada de genets localitzat al departament 18, on s'hi ha volgut veure fins i tot l'onomatopeia del renill d'un cavall.⁶⁶ Més enllà del contingut dels epígrafs, és de notable interès observar els indrets on les intervencions arqueològiques han documentat la presència d'aquests atuells. La immensa majoria es concentren al barri situat a la banda més alta del tossal, on també es va localitzar l'edifici sacre o santuari. De fet, el recinte que més exemplars ha proporcionat ha estat precisament aquest, amb un total de set. Tot i això, als àmbits domèstics dels voltants també s'han recuperat entre quatre i set peces per departament, acompanyades de nombroses produccions d'importació.⁶⁷ Tot plegat és molt significatiu, perquè, per una banda, sembla assenyalar que els residents del sector més elevat d'*Edeta* eren els que tenien prou capacitat econòmica per adquirir diversos béns de prestigi, tant en la forma de vaixel·la importada com de produccions locals que es distingien de la resta per una decoració complexa amb escenes que reflectien una imatgeria exclusiva de l'aristocràcia i textos pintats. Per aquesta raó, hom considera que tots aquests atuells serien obres d'encàrrec demanades per les elits edetanes per tal de refermar la seva posició social.⁶⁸ La finalitat podia ser doble: la seva presència al santuari fa pensar que es tractaria d'objectes votius, presentats com a ofrena, mentre que els trobats als àmbits domèstics servien per ésser exposats o mostrats d'alguna manera i distingir llurs propietaris, en definitiva, de la resta de la societat. Per altra banda, aquestes produccions tan específiques han portat a plantejar la possibilitat de l'existència d'artesans amb un elevat grau d'especialització, que es dedicarien a satisfer les demandes de l'aristocràcia.⁶⁹

La rica decoració, els models iconogràfics emprats –sovint al·ludint a personatges, ambients i activitats privatives de les elits– i els textos assenyalen una funció de caire públic, ja fos religiosa i/o civil. Hi ha investigadors que, relacionant aquestes troballes amb les dels àmbits sacres, són del parer que els atuells haurien intervingut en algun tipus de ritual o

⁶⁵ C. ARANEGUI, "La favissa del santuario urbano de Edeta-Liria (Valencia)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 109-110.

⁶⁶ H. BONET, *op. cit.*, p. 462.

⁶⁷ H. BONET, *ibid.*

⁶⁸ H. BONET, *op. cit.*, p. 463-464.

⁶⁹ H. BONET, *op. cit.*, p. 464.

cerimònia religiosa que es duria a terme dins de l'espai domèstic però oberta a la participació d'un públic més ampli. D'altres coincideixen amb la destinació expositiva, però la desposseeixen de la finalitat més religiosa. En qualsevol cas, els missatges que hom devia voler transmetre als espectadors es devien compondre de la combinació de les imatges i els escrits.⁷⁰ Això no significa que tots els membres del públic que assistia a aquestes hipotètiques cerimònies o celebracions tingués la capacitat de llegir els textos pintats, sinó que, més tost, hauríem de pensar en diferents registres: la gent lletrada seria capaç d'entendre el contingut dels epígrafs, mentre que la il·letrada rebria el missatge a través de les escenes representades. Qui sap si, fins i tot, en el transcurs dels actes, algú no s'encarregava de llegir públicament els textos. Ens movem, de nou, en l'inestable terreny de les elucubracions.

4.1.2. *Epigrafia llatina*

Per al nostre marc cronològic l'epigrafia llatina és encara escassa i, si bé de grafits sobre atuells domèstics se n'han documentat aquí i allà amb relativa freqüència, les inscripcions, en conjunt, tendeixen a concentrar-se en uns pocs punts geogràfics molt concrets. Aquest fet no té res d'extraordinari, atès que es tracta dels primers anys de presència d'itàlics i romans a la Península i, per tant, encara no era prou ferma per generar unes necessitats que requerien l'ús d'inscripcions. Així mateix, la concentració revela les contrades on la presència i les activitats d'itàlics i romans era més intensa en aquells moments primerencs. Aquesta situació contrasta amb la de temps posteriors, particularment a partir de la segona meitat del segle I aC, que és quan es documenten la major part dels epígrafs republicans (i no només llatins, ans també, i és important tenir-ho present, ibèrics). Molts tenen ja un caràcter monumental i estan relacionats sovint amb la fundació de noves ciutats, fruit de la consolidació de la població romanoitàlica i la implicació de la població local, més o menys romanitzada.⁷¹ Malgrat la

⁷⁰ Amb tot, no sempre els textos acompanyen les imatges, sinó que a vegades es troben en llocs més apartats, com els llavis d'alguns vaixells i, per tant, no semblen tenir una relació directa; *uid.* I. SIMÓN, "Epigrafia ibèrica en espacios domésticos", p. 271-272.

⁷¹ En aquest darrer sentit, encara que sigui en escasses ocasions, l'epigrafia ens permet veure que als establiments de nova fundació itàlics hi residien, a més dels nouvinguts de la península Itàlica, la població local. Només per posar tres exemples il·lustratius es pot esmentar el conjunt de grafits ibèrics sobre ceràmica documentats a *Gerunda* (J. M. NOLLA, "El material ceràmic dels nivells fundacionals de *Gerunda*. Els estrats inferiors de casa Pastors", *RAP*, 9, 1999, p. 181-214), les dues inscripcions funeràries de *Tarraco* escrites en part en llatí i en part amb l'escriptura pròpia dels ibers (RIT 9 = CIL II.4318a = DÍAZ ARIÑO C66 i RIT 18 = DÍAZ ARIÑO C65) o, més a l'interior,

migradesa de testimonis epigràfics, els que hi ha permeten copsar l'existència a la província d'un cert grup privilegiat d'itàlics –particularment, com veurem tot seguit, de les zones del centre i migdia italians– relacionat amb l'explotació de les mines metal·líferes de l'entorn de *Carthago Noua* durant el segle II aC, tal i com palesen tretze lingots de plom estampillats trobats al port de Cartagena que es poden datar en aquella centúria.⁷² Aquestes tretze peces recullen els *praenomina*, *nomina* i filiació pertanyents a quatre personatges diferents. El nom més repetit, present en onze lingots, és el de *M. Aquinius C. f.*, un personatge que pertanyia a una *gens* que assolí una marcada importància en l'àmbit de *Carthago Noua*, com ho demostren altres inscripcions de la ciutat que testimonien la presència continuada de la família – possiblement lligada a l'explotació minera– des de finals del segle II aC fins a inicis del principat. Els exemples són variats: la inscripció musiva que el llibert *M. Aquinius Andro* féu col·locar al *sacellum* que dedicà a Júpiter *Stator* en algun moment entre el darrer terç del segle II i el primer del segle I aC;⁷³ la que recorda la també lliberta *Aquinia Stratonice*, d'època augustal;⁷⁴ o bé les llegendes monetàries que esmenten el *duumvir quinquennalis C. Aquinius Mela*, de les darreries de l'etapa republicana.⁷⁵ L'origen de la *gens* es relaciona amb el territori dels volscs, per bé que el nom també està documentat entre els faliscs.⁷⁶

En segon lloc, tenim un *C. Messius L. f.* conegut per un únic lingot. Aquest *nomen* tindria uns orígens oscs i es trobava força difós arreu de la península Itàlica, si bé amb una marcada intensitat al territori dels volscs, el Vènet i a la Campània, de manera que és probable que la procedència de l'explotador de les mines de l'entorn de *Carthago Noua* fos alguna d'aquestes regions. Com l'anterior, està documentat epigràficament a la ciutat un altre membre de la família, que ens la hi situa encara a les últimes darreries de la República i l'època augustal; es tracta, concretament, d'un llibert, *M. Messius M. l. Samalo*.⁷⁷

l'anomenada "Casa de Likine" del jaciment de La Caridad de Caminreal (Terol), la cambra més noble de la qual estava pavimentada amb un mosaic amb una inscripció escrita amb semisil·labari iber (J. D. VICENTE, M. P. PUNTER, C. ESCRICHE i A. I HERCE, "Las inscripciones de la 'Casa de LIKINE' (Caminreal, Teruel)", J. UNTERMANN i F. VILLAR (eds.), *Lengua y cultura en la Hispania prerromana: actas del V coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas*, 1993, p. 747-750).

⁷² C. DOMERGUE, "Les lingots de plomb romains de Musée Archaeologique de Carthagene et du Musée Naval de Madrid", *AEspA*, 39:113/114, 1966, p. 41-72.

⁷³ J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Múrcia, 1997, p. 204.

⁷⁴ CIL II.3448.

⁷⁵ A. VIVES, *La moneda hispánica*, 1924, IV, 34, núm. 5.

⁷⁶ C. DOMERGUE, *op. cit.*, p. 46.

⁷⁷ AE 1977, 458.

En tercer lloc, un altre lingot recull els noms de *C. Fiduius C. f.* i *S. Lucretius S. f.* Els testimonis referents al primer personatge i la seva *gens* són molt escassos en el conjunt del món romà, atès que tan sols se'n coneixen dos més, un situat al Brútium i l'altre, a la Campània.⁷⁸ La situació és ben diferent per al segon personatge, ja que la *Lucretia* era una de les *gentes* romanes més antigues, associada exclusivament fins a l'època de la segona guerra púnica amb els patricis. Al segle II aC la família tenia un pes important dins de la societat romana, com ho demostra el fet que trobem un *M. Lucretius* que fou tribú de la plebs l'any 172 aC i legat l'any següent, sota les ordres del seu germà, *C. Lucretius Gallus*, aleshores pretor de la flota, al Mediterrani oriental.⁷⁹ Un *Sp. Lucretius* que fou nomenat pretor de la Ulterior l'any 172 aC es mantingué com a promagistrat l'any següent tant a la mateixa província com a la Citerior, fou legat (tot i que no és del tot segur) a Macedònia el 169 aC i, finalment, fou enviat els anys 163-162 aC com a ambaixador a diversos territoris del Mediterrani oriental, juntament amb *Cn. Octavius* i *L. Aurelius Orestes*.⁸⁰ El *Lucretius Gallus* suara esmentat, que a més de pretor de la flota havia estat *duumvir naual* el 181 aC.⁸¹ Hom té coneixement, també, d'un *Cn. Lucretius Trio* que fou magistrat monetari l'any 136 aC.⁸² I finalment, també coneixem un *Lucretius Vespillo* que l'any 133 aC s'esqueia ser edil de la plebs i que segons les fonts literàries fou qui ordenà que les despulles de Ti. Grac i els seguidors que havien estat assassinats amb ell fossin llançats al Tíber.⁸³ Per altra banda, la distribució del *nomen* es trobava repartida arreu de la península Itàlica, si bé s'observa una major concentració a la Campània, el territori dels volsks, el Laci, la Transpadana i l'Emília. També és interessant tenir present que, com els casos dels *Aquinii* i dels *Messii*, hi ha testimonis que situen membres dels *Lucretii* a *Carthago Noua* temps després de la fosa dels lingots, com posen de manifest les inscripcions funeràries de les llibertes *Lucretia Sp. l. Polla*⁸⁴ i *Lucretia W l. Prima*,⁸⁵ ambdues datades ja dins del primer terç de la primera centúria de la nostra era.

⁷⁸ C. DOMERGUE, *op. cit.*, p. 50.

⁷⁹ T. R. S. BROUGHTON, *The magistrates of the Roman Republic*, vol. 1, 1986, p. 411 i 418.

⁸⁰ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, p. 411, 417, 426, 441 i 443.

⁸¹ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, p. 386 i 416.

⁸² T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 3, p. 130.

⁸³ VALERI MÀXIM 1.4.2 i *De uir. illust.* 64.8; T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, p. 493.

⁸⁴ CIL II.3477.

⁸⁵ CIL II.3478.

Finalment, el darrer lingot de Cartagena que es pot situar cronològicament al segle II aC està massa degradat com per arribar a llegir el *nomen* del personatge esmentat, de manera que tot el que s'ha conservat és el *praenomen* i la filiació: *M. [-----]i M. f.*

En conjunt, com veiem, si relacionem els epígrafs dels lingots amb inscripcions posteriors d'època republicana i augustal, obtenim una dada molt interessant: la continuïtat de la major part de les *gentes* encarregades d'explotar les mines durant tota la resta de l'etapa republicana i encara als primers anys del principat, les quals estan representades, sobretot, per lliberts i llibertes. És molt temptador pensar que la presència d'afranquits es relaciona amb l'explotació directa dels recursos miners, de tal manera que eren ells qui tenien al seu càrrec la gestió sobre el territori de l'obtenció dels metalls, actuant en nom dels seus patrons i, per tant, constituint dins del panorama social de la Citerior un grup privilegiat. Tot i que aquesta hipòtesi sembla raonable, la manca de testimonis similars per a la nostra cronologia no permet refermar-la.

Fos com fos, és innegable que la producció i la distribució del plom de *Carthago Noua* eren activitats de remarcable importància, especialment entre les darreries del segle II aC i la centúria següent, tal i com ho testimonien les nombroses troballes de lingots marcats, localitzats en nombrosos derelictes arreu del Mediterrani i, sobretot, a la meitat occidental.⁸⁶

Al costat dels lingots, entre 218 i 133 aC coneixem també quatre inscripcions més que, com les anteriors, s'inclouen dins de la categoria d'*instrumenta domestica*, si bé aquestes estan més relacionades amb el sector de la producció vinícola itàlica. Es tracta, en concret, de nou grafitis i un segell de fusta amb marques de productors, que ens parlen de certs interessos comercials per part d'alguns itàlics en els territoris de la província des del principi del període. Els grafitis es localitzen tots sobre àmfors grecoitàliques documentades a la zona d'Empúries i el seu rerepaís: Pontós i Ullastret. La marca més antiga és la de Pontós, datada entre el darrer quart del segle III i el primer quart del II aC;⁸⁷ en ella s'hi pot llegir el nom de *Maraeos Rulios*, del qual no s'ha trobat fins ara cap paral·lel, per la qual cosa el personatge resta mal conegut.

⁸⁶ D. SALVI, "Le massae plumbeae di Mal di Ventre", *L'Africa romana*, 9, 1991, Nuoro, p. 661-672; EADEM, "Cabras (Oristano). Isola di Mal di Ventre: De Carthago Nova verso i porti del Mediterraneo. Il naufragio di un carico di lingotti di piombo", *Bolletino di Archeologia*, 16-18, 1992, p. 237-254; P. R. TRINCHERINI *et al.*, "The identification of lead ingots from the Roman mines of Cartagena (Murcia, Spain): the role of lead isotope analysis", *Physics and Society*, 2010, p. 1-18.

⁸⁷ IRC 5.137 = *HEp* 7, 337, M. GARCÍA SÁNCHEZ, "Epigrafía anfórica de Mas Castellar-Pontós: ánforas grecoitàlicas y masaliotas", *Pyrenae*, 28, 1997, p. 265.

En canvi, el nom del *sigillum* de l'àmfora d'Ullastret,⁸⁸ datada a les darreries del segle III aC, és molt més conegut, atès que es tracta d'un membre de la família romana dels *Claudii*, que fou una de les més importants durant tota l'etapa republicana.⁸⁹ Això no obstant, en conjunt l'epigrafia no avala la presència o els interessos d'aquesta *gens* a la província fins al segle I aC, primer a *Carthago Noua*⁹⁰ i, uns anys després, a Empúries,⁹¹ on trobem *Ap. Claudius Pulcher* com a patró de la ciutat.⁹² Finalment, la tercera marca, d'Empúries, situada a la primera meitat del segle II aC o fins i tot a les acaballes de la centúria anterior,⁹³ al·ludeix a un *P. Campatius*, del qual se sap que la seva família tenia uns clars orígens campanians.⁹⁴ Finalment, el segell de fusta fou trobat al derelicte del cap Negret, a Eivissa, i s'ha datat també dins del segle II aC. Aquí trobem el nom de *Q. Verginius Scaeuola*, un personatge que en època republicana compartia el gentilici amb un *Verginius* que arribà a tribú militar a *Sarsina* (Úmbria),⁹⁵ si bé visqué un centenar d'anys després del del segell.

Valentia, l'única ciutat romana de l'àrea i el període que estudiem, fou una colònia llatina fundada a les acaballes del segon terç del segle II aC i, per tant, en arribar al final del període que estudiem no havia tingut temps material per obrar inscripcions de caire públic, però les diverses campanyes d'excavacions, tot i haver-se centrat majoritàriament en espais molt concrets, han recuperat una quantitat gens menyspreable de grafit amb una cronologia fundacional o molt propera a aquell moment i redactats amb diferents escriptures. Proporcionalment, la gran majoria està escrita amb l'alfabet llatí i formada per una o dues lletres marcades sobre vaixel·la d'importació (sobretot campaniana A); els grafit escrits amb

⁸⁸ CIL I³.2920b = IRC 5.135.

⁸⁹ Malgrat que la lectura *CL · CAS* ha estat la més acceptada a la bibliografia, no s'ha de perdre de vista que l'inici de la inscripció és complicat de llegir. De fet, a CIL I³ 2920b es proposa la lectura *R · CAS* i Díaz Ariño (*Epigrafia llatina republicana de Hispania*, Barcelona, 2008, p. 36) suggereix àdhuc la possibilitat *Q · CAS*.

⁹⁰ CIL II.3433.

⁹¹ IRC 3.25.

⁹² N. BONNEVILLE, "Les patrons du municpe d'Emporiae" (Ampurias, Espagne), *REA*, 88, 1986 (Hommage à R. Etienn), Burdeux, p. 181-200; R. PLANA i M. J. PENA, "Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República", *SHHA*, 13-14, 1995-1996, p. 91-92.

⁹³ IRC 5.136 i B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 36.

⁹⁴ M. J. PENA, "Vesvia, un nombre insólito en un grafito ampuritano", *Ampurias*, 41-42, 1979-1980, p. 278.

⁹⁵ AE 1980, 411. Broughton assenyala la presència de membres d'aquesta *gens* ja en èpoques reculades de la República: un *Proculus Verginius Tricostus Rutilus*, patrici, fou cònsol el 486 aC i a ell sembla que s'ha d'atribuir la dedicació d'un temple de *Fortuna Muliebris* (Dionís 8.55.5), un *A. Verginius Caelimontanus*, també d'orígens patricis, arribà al consolat l'any 469 aC; un altre *A. Verginius* esdevingué tribú de la plebs el 461 aC; un altre patrici, de nom *L. Verginius* fou tribú militar el 402 aC, el qual hauria estat, de fet, un dels darrers membres de la línia patrícia a detenir algun càrrec públic. Cf. T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 1, p. 21, 31, 37 i 83 i vol. 3, p. 218.

signari ibèric són molt més minoritaris i, en darrer lloc, queden els escrits amb l'alfabet grec. Tots plegats, però, s'interpreten com a marques de propietat.⁹⁶ N'hi ha dos que volem destacar pel fet que, si bé estan escrits amb l'alfabet llatí, empen com a suport sengles càlats ibèrics. L'un és més senzill, constituït només per les lletres *AR*,⁹⁷ però l'altre registra el *praenomen* i el *nomen* del propietari (o destinatari), malauradament incomplet: *M(arci) · Ca(---)*.⁹⁸ Siguin com siguin i es conservin com es conservin, un dels principals interessos d'aquesta mena de documents és que mostren com entre els membres d'una comunitat, que en principi cal esperar que és majoritàriament forana, n'hi havia almenys alguns que demanaven i adquirien productes indígenes.⁹⁹ Malgrat que solen estar més o menys decorats, els càlats no deixaven d'ésser contenidors, i els grafitis que duen se solen interpretar com els noms dels destinataris del producte.

Carthago Noua ha proporcionat altres menes d'epígrafs llatins, concretament cinc grafitis gravats tots ells sobre vaixel·la campaniana.¹⁰⁰ La major part procedeixen de les excavacions dutes a terme en un dels trams coneguts de la muralla púnica de la ciutat. El més antic, al qual se li atribueix una cronologia del darrer quart del segle III aC, és el traçat sobre una copa de campaniana A de la forma L. 28, amb el text *Cr(---) · Nea(---)*.¹⁰¹ Esbrinar el desenvolupament de les abreviatures és complicat, perquè estan documentats nombrosos *nomina* i *cognomina* amb les inicials *Cr-*; en canvi, *Nea-* només pot desenvolupar-se de dues maneres diferents, d'acord amb els noms coneguts: o bé com el gentilici *Nearcius* o bé com el *cognomen Neapolitanus*.¹⁰² Tres són els personatges documentats que el porten: PIR N n. 28 (a.d. 66), CIL VI.200029 i CIL IX.491 (una dona). D'una pàtera de la forma M1532 ve un grafit de propietat amb el nom *C(aii) · Caec(ilii)*.¹⁰³ Un altre grafit similar es troba en una copa de

⁹⁶ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, p. 410-418.

⁹⁷ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, núm. 2, p. 411-412.

⁹⁸ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, núm. 25, p. 418.

⁹⁹ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, p. 419-420.

¹⁰⁰ Es coneix un sisè grafit sobre una pàtera de ceràmica campaniana del taller de les petites estampilles de la forma L27 (DÍAZ ARIÑO C18) que esmentem aquí però no el tenim en consideració en el recompte perquè s'ha datat en un moment molt anterior al període que estudiem, a la primera meitat del segle III aC. Per aquesta raó, és possible que hom gravés les paraules abans que l'objecte arribés a aquest territori. Com en els casos posteriors, es tracta d'una marca de propietat, que recorda que aquella peça era una pertinença d'un *C. Acr*. El *nomen* no es pot desenvolupar amb certesa, atès que estan documentades fins a cinc *gentes* que comencen amb aquestes tres lletres: *Acrasia*, *Acrasia*, *Acrisedia*, *Acrisia* i *Acria*. B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p.111, amb la bibliografia anterior aplegada.

¹⁰¹ DÍAZ ARIÑO C21.

¹⁰² B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 112.

¹⁰³ *HEp.* 6, 662 = DÍAZ ARIÑO C19.

campaniana A de la primera meitat del segle II aC, que hauria pertangut a un *Stai(i) · Epidi(ani)*.¹⁰⁴ En aquest cas, caldria pensar que el primer element és el *nomen* de la *gens* *Staia*, si bé hi ha la possibilitat que la lectura sigui *Stat(i)*, de manera que faria referència al gentilici *Statuius*, *Staius* o *Statorius*.¹⁰⁵ El segon seria el *cognomen* *Epidianus*, que pren la forma d'un derivat en -anus/-ana a partir d'un gentilici; quatre són els documentats arreu de l'imperi: CIL 17225, CIL X.802, 831 i 939, que es concentren, majoritàriament, a Pompeia. Pel que fa als dos grafitos restants, apareixen gravats, respectivament, en una peça de campaniana A i una altra de campaniana B i es redueixen en ambdós casos a dues lletres que no permeten desenvolupar els noms: CR i AS.¹⁰⁶

Per acabar, l'última inscripció d'aquesta època és un altre grafit, però a diferència dels anteriors, no està relacionat amb el món productiu ni el mercantil, sinó que té un caràcter votiu. Es tracta de l'epígraf que un devot itàlic, *M' Vibios* gravà a les acaballes del segle III aC en un carreu situat a la banda interior de la dita torre de Minerva de *Tarraco*.¹⁰⁷ En època republicana, el *nomen* *Vibius* està testimoniats al Laci i la Campània¹⁰⁸ i també a Roma,¹⁰⁹ i sembla que els orígens del nom són oscos,¹¹⁰ de manera que, probablement, aquesta zona seria el lloc de procedència d'aquest home. Amb tot, recentment s'ha proposat que podria tractar-se d'un individu etrusc que vindria concretament de la localitat de *Perusia*.¹¹¹

En definitiva, disposem de diverses inscripcions llatines amb una cronologia entre les darreries del segle III aC i els dos primers terços de la centúria següent, de les quals, gairebé totes, llevat d'una, es troben en *instrumenta domestica* i assenyalen, malgrat la seva modèstia, l'aparició d'un sector social netament diferenciat de les poblacions nadiues, d'origen forà, centrat bàsicament en interessos de caire econòmic i constituït fonamentalment per explotadors dels recursos miners d'Hispania i productors i comerciants itàlics. A pràcticament

¹⁰⁴ DÍAZ ARIÑO C20.

¹⁰⁵ B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 112.

¹⁰⁶ DÍAZ ARIÑO C22 i C23.

¹⁰⁷ CIL I³.34491; cf. B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 146-148, amb la bibliografia anterior aplegada. Algunes observacions interessants sobre la datació de la torre a F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008, p. 337-338.

¹⁰⁸ AE 1980, 228 i AE 1984, 190.

¹⁰⁹ CIL I.808 i AE 1980, 1965.

¹¹⁰ E. BADIAN, *Foreign Clientelae (264-70 BC)*, Oxford, 1958, p. 308; J. S. HERNÁNDEZ, "Los *Vibii Pac(c)iaeci* de la Bética: una familia de *hispanienses* mal conocida", *Faventia*, 20/2, 1998, p. 168-171.

¹¹¹ M. SORDI, "La piú antica iscrizione latina in Hispania", A. SARTORI i A. VALVO (eds.), *Hibera-Italia Italia-Hibera. Convegno internazionale di Epigrafia e Storia Antica, Gargano-Brescia (28-30 aprile 2005)*, Brescia, 2006, p. 2.

tots, a més a més, se'ls pot identificar mercès al fet d'haver-se conservat llurs noms, cosa que ha permès registrar fins a nou *gentes* diferents, algunes més ben conegudes i d'altres menys, i fins i tot, mirat en perspectiva, podem arribar a veure com algunes d'aquestes famílies mantingué, si no la seva presència física, almenys els seus interessos a la Citerior al llarg del temps.

4.1.3. Epigrafies grega, púnica i neopúnica

Els testimonis documentats d'epigrafia grega, púnica i neopúnica¹¹² són marcadament escassos, encara més concentrats geogràficament que els llatins i no solen aportar dades d'interès per a l'estudi de la societat. Tant una com les altres estan representades fonamentalment per esgrafiats marcats sobre peces de vaixel·la i marques amfòriques de produccions importades.

Per una banda, l'epigrafia grega està documentada de manera majoritària a Empúries i els territoris del seu voltant (com l'establiment ibèric de Pontós),¹¹³ però es tracta amb freqüència de marques amfòriques estampillades sobre contenidors d'origen oriental, especialment de l'illa de Rodes.¹¹⁴ Tres petites plaques votives¹¹⁵ i diversos grafitos considerats

¹¹² D'acord amb les precises consideracions de J. Á. Zamora ("La escritura en el periodo púnico tardío: la epigrafía neopúnica como producto histórico", B. MORA i G. CRUZ (coords.), *La etapa neopúnica en Hispania y el Mediterráneo centro occidental: identidades compartidas*, Sevilla, 2012, p. 116-121), els adjectius "púnic" i "neopúnic" corresponen a dues grafies diferents per representar la llengua semita que parlaven els púnics. Aquestes dues formes d'escriptura, tot i llurs denominacions, no se succeïren l'una a l'altra, sinó que convixeren; al capdavall, la segona no deixava de ser una forma cursiva de la primera que, si bé en un principi s'emprava tímidament sobre suports epigràfics (sobretot de caire públic), va anar guanyant terreny fins a introduir-s'hi plenament, especialment després de l'anorreament de *Carthago* i les conseqüències que aquest fet comportà sobre l'administració de l'estat cartaginès i l'adquisició i la transmissió del coneixement de l'escriptura (J. Á. ZAMORA, "La escritura en el periodo...", p. 135-138).

¹¹³ M. GARCÍA SÁNCHEZ, "L'epigrafia amfòrica", E. PONS (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, p. 565-575.

¹¹⁴ M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1952, inscripcions gregues n.ºs. 29, p. 43 i 33, p. 45; M. GARCÍA SÁNCHEZ, "Epigrafía anfórica griega de Empúries", *Pyrenae*, 30, 1999, p. 223-242; I. CANÓS, *L'epigrafia grega a Catalunya*, Debrecen, 2002. García Sánchez recull una vintena de segells marcats sobre nanses d'àmfores (especialment ròdies), la major part de les quals haurien estat fabricades entre les últimes dècades del segle III aC i el primer quart del II aC i corregeix les lectures incorrectes de les dues marques proporcionades per Almagro, qui havia pres les indicacions del mes del calendari rodi en què s'havien produït les àmfores per patronímics (inscripcions n.ºs. 8 i 13, p. 228 i 230, respectivament).

¹¹⁵ M. ALMAGRO, *op. cit.*, inscripcions gregues n.ºs. 9, 10 i 11, p. 24-26; I. CANÓS, *op. cit.*, n.ºs. 128, 129 i 130, p. 115-117; J. DE HOZ, *HLP II*, p. 151.

com a marques de propietari, especialment gravats sobre vaixel·la de campaniana A i B,¹¹⁶ completen les mostres epigràfiques conegudes. Altres grafits s'han localitzat escampats arreu del territori,¹¹⁷ del qual només en destacarem un, trobat als nivells fundacionals de *Valentia*, que ha conservat el nom sencer de qui, caldria pensar, era el propietari del bol de campaniana B sobre el qual estava incís, un home anomenat Serapíon.¹¹⁸ Malauradament, no disposem de més dades per esbrinar la seva situació social, econòmica i jurídica. Així mateix, hom ha atribuït a l'entorn de Sagunt la procedència d'uns *glandes* de plom que presenten a l'anvers breus inscripcions d'un sol mot.¹¹⁹ La datació dels projectils no es pot establir amb facilitat, atès que haurien estat localitzats al segle XIX i quedaren fora de context. De tota manera, tenint en compte, per una banda, que ens estem referint a l'extrem occidental del Mediterrani i, de l'altra, que els epígrafs grecs sobre els *glandes* tendeixen a desaparèixer arreu a les darreries del segle II aC, s'ha proposat una cronologia de finals del segle III aC, coincidint amb el setge d'Escipió a la ciutat. Així doncs, els projectils haurien arribat portats per part de les tropes auxiliars reclutades per Roma, d'acord amb el dialecte que s'aprecia a les inscripcions, a l'àrea magnogrega. En definitiva, més enllà de documentar la presència de mercaderies orientals i, potser, el pas d'*auxilia* reclutats a la Magna Grècia pel territori de la Citerior, la migrada epigrafia grega no permet anar més enllà.

Per altra banda, la proporció més gran de documents epigràfics púnics i neopúnics pertany també a marques impreses, incises o pintades sobre atuells ceràmics importats –

¹¹⁶ I. CANÓS, *op. cit.*, p. 165-169.

¹¹⁷ Només per posar alguns exemples: J. FRANCÈS, J. VELAZA i N. MONCUNILL, "Los esgrafiados sobre cerámica de ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès)", *PalHisp* 8, 2008, inscripció 3.10, fig. 10, p. 222-223 i 234 i inscripció 3.13, figs. 13a i 13b, p. 224 i 236; M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, núm. 8, p. 413; J. A. MÍNGUEZ i B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 53 i núms. 37 i 38, p. 76.

¹¹⁸ M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, *op. cit.*, núm. 1, p. 410-411. Serapíon és un nom relativament freqüent, documentat almenys des d'època hel·lenística a Escítia i Sinope (Vas Tolstoi 255 i *CIA* III 3633, 2 = *SEG* XXVIII 309). A les dues darreres centúries abans del canvi d'era està testimoniada a Barka (*Suppl. Cir.* 211 bis, 4), Salamina (IG II² 10210 – 2 ocurrences), Maroneia (*IThrakAig* E212, 28 i *IThrakAig* E204, 3 – 2 ocurrences), Herakleia (*AM* 66 (1941) p. 228-232, núm. 4 = *FRA* 2173; = *IHeraclea* p. 159) i Paros (IG XII (5) 372), és a dir, només a la conca oriental del Mediterrani; això no obstant, en una inscripció localitzada a Pompeia i datada de manera imprecisa entre els segles I aC i I dC s'esmenta a un *Serapion* (CIL IV 5260; 5262; 5277), el nom del qual apareix escrit ja amb alfabet llatí.

¹¹⁹ C. ARANEGUI, "Proyectiles de honda con epígrafes griegos atribuidos a Sagunto", *Romula*, 2, 2003, p. 43-52. Altres paral·lels a M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca II*, Roma, 1969, p. 516-524 i *L'Epigrafia Greca dalle origini al Tardo Impero*, Roma, 1987, p. 238-239.

especialment àmfors—,¹²⁰ sense que acabi de quedar clar si els antropònims que transmeten pertanyien al productor del contenidor, al del contingut o bé al comerciant que els transportava.¹²¹ A més de l'àrea de *Carthago Noua*,¹²² també s'han localitzat marques de productor o comerciant, tant púniques (particularment) com neopúniques, en punts molt diversos de la geografia de la província, com l'Alcúdia d'Elx¹²³ o el Puig de Sant Andreu d'Ullastret.¹²⁴ Poc aporten, per tant, al coneixement de la societat.

4.2. LA NUMISMÀTICA

4.2.1. Alguns apunts sobre la introducció de la moneda entre els ibers (segles V-III aC)

Tradicionalment hom ha considerat que la fabricació de monedes per part de la majoria dels pobles de la província va estar molt relacionada amb la presència dels romans i les seves activitats militars pel territori peninsular, raó per la qual se'ls atribueix la difusió de la moneda i l'estimulació de l'obertura de multitud de seques locals. Això no significa que amb anterioritat a la irrupció dels romans no s'hagués vist mai una moneda en aquest territori. Per començar, tenim els dos establiments grecs a l'extrem septentrional de la província, que estaven avesats a emprar la moneda per fer transaccions comercials i que, fruit del desenvolupament d'ambdues comunitats i d'una bona conjuntura econòmica, pogueren batre llur propi numerari. Primer fou *Emporion*, a mitjan segle V aC, la que començà a encunyar moneda d'argent i, més tard, a les darreries del IV o inicis del III aC, la seva veïna *Rhode* féu el mateix.¹²⁵ Com és lògic, els pobles nadius més pròxims, bàsicament els indigets, però, de mica

¹²⁰ W. RÖLLIG, "Contribución de las inscripciones fenicio-púnicas al estudio de la protohistoria de España", G. DEL OLMO i M. E. AUBET (dirs.), *Los fenicios en la península Ibérica. Vol. II*, Sabadell, 1986, p. 54-55; M. J. FUENTES, *Corpus de la inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*, Barcelona, 1986.

¹²¹ J. Á. ZAMORA, "Poénica Hispana I: documentos epigráficos fenicio-púnicos inéditos, mal conocidos o sujetos a nuevo examen procedentes de la península Ibérica y su entorno", *Mainake*, 32, 1, 2010, p. 341-342.

¹²² J. A. BELMONTE, "Documentación epigráfica fenicio-púnica en la Península Ibérica: estado de la cuestión", G. CARRASCO i J. C. OLIVA (coords.), *El Mediterráneo antiguo: lenguas y escrituras*, Cuenca, 2010, p. 181; M. J. FUENTES, *op. cit.*, inscripció 13.8, p. 69; J. Á. ZAMORA, "Poénica Hispana I...", p. 337-341.

¹²³ M. J. FUENTES, *op. cit.*, inscripcions 01.03, 01.04 i 01.05, p. 7-8.

¹²⁴ J. A. BELMONTE, *op. cit.*, p. 171.

¹²⁵ M. CAMPO, "Els inicis: una moneda de colonitzadors", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 3-12; L. VILLARONGA, *Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a*

en mica, també altres de contrades properes al mar, tant del sud com del nord, entraren en contacte amb aquestes monedes, per bé que en aquells moments encara no les imitaren, com farien més endavant, per fer produccions pròpies i, per tant, cal pensar que no les empraven per a les mateixes finalitats que els seus fabricants. Una altra manera com els pobles indígenes havien conegut la moneda era a través del contacte amb altres mercaders orientals, grecs i fenicis,¹²⁶ que duïen metalls encunyats o en forma de lingots juntament amb les seves mercaderies. En aquest sentit, no hem d'oblidar que a prop de les costes levantines hi havia l'assentament fenici d'*Ebusus*, que a partir de la segona meitat del segle IV aC baté moneda de bronze.¹²⁷

Amb tot, als darrers anys s'està posant en evidència un fenomen que, si no era paral·lel al contacte dels ibers amb el numerari hel·lè i fenici, s'esdevingué no gaire més tard, i que assenyala l'apreciació, almenys per part d'alguns dels *populi*, del valor dels metalls nobles – essencialment l'argent – i el seu ús premonetari. Ara com ara, el cas més ben estudiat és el de la Contestània,¹²⁸ on hom ha comprovat que entre la composició de diversos tresorets datats al segle III aC hi havia nombrosos fragments de plata en brut (coneguts a la bibliografia especialitzada amb el terme alemany *Hacksilber*). Això, per si sol, només indica que qui havia acumulat els béns concedia un valor intrínsec al metall. Ara bé, en analitzar els retalls, s'ha vist que el pes dels fragments, malgrat la variabilitat, tendeix a concentrar-se de manera molt significativa al voltant d'unes xifres molt determinades, baixes i, especialment, a l'entorn dels 3 g.¹²⁹ No es tracta, per tant, de simples acumulacions de metall noble, sinó que la presència de *Hacksilber* que procura ajustar-se a un patró metrològic apunta a un ús de l'argent com a mitjà

l'arribada dels romans, el 218 aC, Barcelona, 2000; M. CAMPO, "La moneda a *Rhode*: producció i circulació", A. M. PUIG i A. MARTÍN ORTEGA (dirs.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona, 2006, p. 575-583.

¹²⁶ Així ho demostren troballes de numerari grec, fenici i d'altres procedències en establiments ibers en cronologies anteriors a finals del segle III aC, com ara la moneda etrusca de la província de Tarragona, datada a l'entorn de les darreries del segle V i principis del IV aC (R. M. ASEÑSI, "Una moneda etrusca a la província de Tarragona", *Faventia*, 12-13, 1990-1991, p. 175-179); cf. P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria en la Tarraconense mediterrànea*, València, 1982.

¹²⁷ C. ALFARO, "La moneda en las ciudades fenopúnicas", *Moneda i vida urbana. V Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 2001, p. 30; M. CAMPO, "Els inicis...", p. 7.

¹²⁸ P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, 2002; P. P. RIPOLLÈS, "Cuando la plata se convierte en moneda: Iberia oriental", M. P. GARCÍA-BELLIDO, L. CALLEGARIN i A. JIMÉNEZ DÍEZ (eds.), *Barter, money and coinage in the ancient Mediterranean (10th-1st centuries BC)*. *Anejos de AEspA*, 58, 2011, p. 213-226.

¹²⁹ M. GONZALBES i P. P. RIPOLLÈS, "Circulación y dispersión", P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (eds.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria...*, p. 220-222.

d'intercanvi premonetari. A banda dels contestans, a l'àrea de la Indigècia s'han documentat algunes ocultacions formades no només per moneda, sinó també per fragments d'argent – alguns dels quals monetiformes però no encunyats– i petits lingots a partir del segle IV aC, com les de Pont de Molins (Girona) o Mas Castellar (Pontós, Girona),¹³⁰ que assenyalen un procés afí a l'extrem nord-oriental del territori, ja fos com a conseqüència de la influència d'Empúries o d'un desenvolupament autònom indiget.

Malgrat que per al cas concret dels ibers no disposem de cap notícia transmesa pels autors de l'antiguitat que en faci referència, sí que ens n'ha arribat una d'Estrabó sobre els pobles de la banda nord-occidental de la Península,¹³¹ que segurament es podria extrapolar, fent recular la cronologia, a les comunitats d'altres contrades. Així mateix, aquest és un fenomen molt ben testimoniado en altres cultures de l'antiguitat, des del Pròxim Orient fins a Grècia.¹³² D'aquesta manera, les primeres i més antigues passes cap a la introducció de la moneda en el món iber es donarien amb relació al comerç, ja fos per una tendència fins a cert punt comuna en el desenvolupament de les societats humanes, per la influència exercida pels comerciants orientals, avesats a utilitzar el metall amonedat, o per una barreja d'ambdós factors.¹³³ No es pot atribuir de cap manera a una casualitat que les primeres encunyacions del territori apareguessin en centres que es distingien per la seva situació costanera favorable a les activitats mercantils: *Emporion* primer i, més endavant, *Rhode* i *Arse*.

Però el volum i la profunditat del comerç, individualment, no expliquen l'aparició de la moneda, sinó que cal quelcom més. Segons P. P. Ripollès,¹³⁴ l'ús premonetari del metall –i el conseqüent desenvolupament de la moneda– només apareixeria en les comunitats amb una organització social, política i econòmica que l'afavorís, és a dir, aquelles que haguessin assolit

¹³⁰ M. CAMPO, "Dinero de metal y moneda en territorio indigete: el testimonio de Mas Castellar (siglos V-III aC)", F. CHAVES i F. J. GARCÍA FERNÁNDEZ (eds.), *Moneta qua scripta. La moneda como soporte de escritura*. *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 33, 2004, p. 346-348; P. P. RIPOLLÈS, "Las primeras acuñaciones griegas e ibéricas de la península Ibérica: formalización del uso de la plata a peso. Emporion y Arse", F. CHAVES i F. J. GARCÍA FERNÁNDEZ (eds.), *op. cit.*, p. 335.

¹³¹ ESTRABÓ 3.3.7: *ἀντι δὲ νομισματος οἱ λίαν ἐν βαθεῖ φορτίων ἀμοιβῆ χρῶνται, ἢ τοῦ ἀργυροῦ ἐλάματος ἀποτέμνοντες διδάσι.*

¹³² J. H. KROLL, "The monetary background of early coinage", W. E. METCALF (ed.), *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford, 2012, p. 33-37.

¹³³ En aquest sentit, no es pot passar per alt que entre les ocultacions corresponents a la segona guerra púnica es troben monedes partides per tal d'obtenir peces adequades al pes que hom necessitava (M. GONZALBES i P. P. RIPOLLÈS, *op. cit.*, p. 224-228).

¹³⁴ P. P. RIPOLLÈS, "Coinage and Identity in the Roman Provinces: Spain", C. HOWGEGO, V. HEUCHERT i A. BURNETT, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2007, p. 81; IDEM, "Cuando la plata se convierte...", p. 223.

uns models urbans desenvolupats. És innegable que l'aparició de la moneda va lligada al desenvolupament de les comunitats: no pot ésser una simple coincidència que al mateix temps que *Arse* començà a batre el seu propi numerari, a la segona meitat del segle IV aC,¹³⁵ s'esdevingués un procés d'expansió urbanística que, potser, marcava la formació i consolidació d'un cos cívic més ampli i heterogeni.¹³⁶ En aquesta direcció apunta el fet que, entre les primeres emissions de la ciutat s'afegís la llegenda **arsesken** al revers, més endavant substituïda per **arseetar**, **arseetarkiterterer** i **arskitar**,¹³⁷ noms que, malgrat les variants, sempre farien referència a la comunitat emissora. Només, entre tot el numerari batut fins a inicis del segle II aC, s'han documentat dos antropònims: **ársbikis** (a la seqüència **ársbikisteekiar**, present en dracmes) i **etebanar** (present en hemióbols), que en tots els casos són esmentats als anversos i sense que la seva presència vagi en detriment del nom de la comunitat, que segueix ben visible al revers. Aquests noms, especialment en el primer cas, on es pot reconèixer la fórmula NP + **te** + **ekiar**, que s'ha interpretat com una manera d'indicar l'autoria,¹³⁸ fa pensar que estan fent referència a les persones encarregades de l'emissió. El problema, amb tot, és que no queda clar si es tractaria d'alguna mena de magistrats que assumirien l'encunyació o si seria més tost la signatura dels artesans que se n'ocuparen.¹³⁹ Més avall reprendrem aquesta qüestió amb més profunditat.

Així doncs, quan els romans arribaren a la Península, el metall encunyat no era quelcom habitual entre la immensa majoria dels seus habitants, però tampoc es pot dir que fos del tot desconegut, principalment als territoris més propers al litoral, on no tan sols els nadius l'havien vist, sinó que fins i tot en casos de persones, cal pensar, d'una posició social elevada, l'arribaven a posseir i atresorar, com testimonien els diversos tresorers documentats entre finals del III i els primers anys del II aC en establiments indígenes com Ullastret

¹³⁵ Malgrat que les primeres emissions s'havien situat tradicionalment dins del primer quart del segle III aC (*uid.* M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos. Volumen II: catalogo de cecas y pueblos*, Madrid, 2001, p. 37-38), més recentment P. P. Ripollès ha assenyalat una cronologia notablement més alta: P. P. RIPOLLÈS, "La ordenación y la cronología de las emisiones", P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *op. cit.*, p. 275-280.

¹³⁶ P. P. RIPOLLÈS, "Cuando la plata se convierte...", p. 220.

¹³⁷ J. VELAZA, "Las inscripciones monetarias", P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *op. cit.*, p. 129-134; P. P. RIPOLLÈS, "La ordenación y la cronología...", p. 276-282.

¹³⁸ J. FERRER, "Ibèric **tagiar**. Terrissaires...", p. 81-93.

¹³⁹ J. VELAZA, "Las inscripciones monetarias", p. 135-136.

(Girona),¹⁴⁰ on fins ara s'han trobat dues ocultacions de moneda emporitana –la darrera, no per casualitat, al gran edifici de la zona 14–,¹⁴¹ Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet (Barcelona),¹⁴² Tivissa (Tarragona),¹⁴³ Xest (València),¹⁴⁴ Plana d'Utiel (València),¹⁴⁵ Moixent (València),¹⁴⁶ Escuera (Alacant)¹⁴⁷ o Mazarrón (Múrcia).¹⁴⁸

4.2.2. Un canvi de rumb: Roma i l'expansió de les seques indígenes

A les darreries de la tercera centúria,¹⁴⁹ ja amb els romans presents al territori que ben aviat passaria a ser la Citerior, es posaren en funcionament set (o vuit) tallers indígenes més que imitaren models emporitans i massaliotes per emetre la seva pròpia moneda de plata i,

¹⁴⁰ P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, p. 56; M. CAMPO, “Tesoro de dracmas emporitanas hallado en el Puig de Sant Andreu (Ullastret), II. Estudio de las monedas”, *Numisma*, 251, 2007, p. 65-78; F. CODINA, A. MARTÍN i G. DE PRADO, “Excavació dels nivells fundacionals i precedents de la zona 14 a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Baix Empordà), anys 2006 i 2007”, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, L'Escala-Empúries, 2008, p. 99-116.

¹⁴¹ Al respecte de l'anomenada zona 14 del Puig de Sant Andreu, *uid. infra* el cap. 5.2. Un dels tresorets estava constituït per unitats i divisors i l'altre, íntegrament per cinquanta-quatre dracmes.

¹⁴² Aquí aparegué un conjunt de més de dos centenars de monedes emporitanes (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 47-48).

¹⁴³ Hom hi coneix un dipòsit de numerari de diversa procedència (tres monedes emporitanes, catorze que les imiten, set de Roma, dues de Massàlia i dues més d'Arse) i un altre format per nou monedes d'imitació emporitana i vuit de romanes (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 52-54).

¹⁴⁴ S'hi documentà un conjunt de vint-i-cinc monedes hispanocartagineses, tres d'Empúries, quatre imitacions, una de Roma, una altra de Massàlia i una més d'Arse (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 32-33).

¹⁴⁵ En aquest establiment es trobaren trenta-una monedes d'Empúries, dues de Roma, tres de Massàlia, tretze de procedència gal·la i dues de la Mediterrània central (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 46-47).

¹⁴⁶ A Moixent es descobrí un conjunt de cent tretze monedes hispanocartagineses, vint-i-nou d'emporitanes i una de romana (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 44-45).

¹⁴⁷ S'hi localitzà una ocultació formada per cinquanta-dues monedes hispanocartagineses (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 36).

¹⁴⁸ Hom hi documentà un tresoret constituït per vuitanta-cinc peces de moneda hispanocartaginesa (P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 44).

¹⁴⁹ A l'hora de fixar un moment a partir del qual començaren a obrir-se els tallers que encunyaren moneda amb llegenda ibèrica hi ha hagut algunes discrepàncies, relacionades amb la funció que els diversos autors i autores els atribuïen. Així, s'ha proposat des de l'endemà de la guerra púnica fins al voltant de l'any 180 aC o àdhuc més tard. *Vid.* F. LÓPEZ SÁNCHEZ, “Moneda ibèrica y *hospitium*”, *XIII Congreso Internacional de Numismática*, Madrid, 2003: *Actas*, Madrid, 2005, p. 511.

fins i tot, en alguns casos, de bronze: *Saitabi*,¹⁵⁰ *Tarakon* i *Kese*,¹⁵¹ *Iltirta*¹⁵² i *Iltirka*.¹⁵³ A aquestes encara n'hem d'afegir tres més que completen la nòmina dels tallers inicials, que bateren argent imitant el numerari emporità exclusivament en aquest curt període de temps: *Barkeno* (associada a l'establiment laietà de Montjuïc, Barcelona),¹⁵⁴ *Kertekunte* i *Etokisa* (o *Bastogisa*).¹⁵⁵ *Rhode*, en canvi, a finals del III aC batia les darreres monedes fraccionàries de

¹⁵⁰ *Saitabi* baté didracmes i hemidracmes amb la llegenda ibèrica *śaitabietar* (P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria...*, p. 265; M. SOLER, "La moneda dels ibers: un món uniforme", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 21-32; CNH, p. 314-315; M. CAMPO, "Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania, 26 i 27 de novembre de 1998*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1998, p. 29).

¹⁵¹ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3, 1982, p. 136 i 147-154; P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria...*, p. 374; L. VILLARONGA, "Les dracmes ibèriques de Tàrraco", *Faventia*, 10, 1988, p. 143-152; J. M. GURT, "La segona guerra púnica: vers una nova economia monetària", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 17; M. SOLER, "La moneda dels ibers: un món uniforme", p. 21-25; CNH, p. 158-160. Pel que fa a *Kese*, habitualment s'acceptava que començà les seves primeres encunyacions amb unes dracmes que es caracteritzen per la llegenda ibèrica *tarakonsalir*, que hauria caigut en desús poc abans de 211 aC amb les següents emissions, ja de bronze, en les quals la llegenda, igualment ibèrica, canvià per *kese*; tanmateix, en els darrers anys noves dades (A. PÉREZ ALMOGUERA, "Las monedas con nombres de étnicos del s. II a.C. en el nordeste peninsular. ¿Reflejo de posibles circunscripciones?, ¿cividades con doble nombre?", *AEspA*, 2008, 81, p. 53) fan dubtar d'aquesta evolució, ja que sembla que les monedes amb la denominació *kese* podrien ésser contemporànies o, fins i tot, un xic més antigues que les altres, de manera que no acaba de quedar clar si *Tarakon-Kese* seria la mateixa localitat amb dos noms o bé dos assentaments diferents. Potser es tracta d'un cas similar al plantejat per a *Arse* i el topònim grec testimoniats en un plom d'Empúries, *Σαίτανθα*, que s'han interpretat com dues denominacions que farien referència a un mateix indret però distingint dos nuclis diferents, essent el primer pròpiament el nom de l'assentament iber i el segon, el de l'establiment orientat al comerç i localitzat al Grau Vell (A. J. DOMÍNGUEZ MONEDERO, "Sagunto, el *emporion* de Arse, punto de fricción entre las políticas de Roma y Cartago en la península Ibérica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 395-417). D'aquesta manera, *Kese* identificaria l'*oppidum* cessedà i *Tarakon*, topònim testimoniats en fonts gregues amb la denominació *Ταρχάων* (Estrabó 3.4.7), designaria també l'establiment portuari (I. ARRAYÁS, *Morfología histórica del territorio de Tarraco: siglos III-I a.C.*, Barcelona, 2005, p. 25-27; un interessant estat de la qüestió general es pot trobar a M. PREVOSTI, "La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori", M. PREVOSTI i J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona, 2010, p. 25-111). Tanmateix, a diferència d'*Arse*, aquest argument no serveix per explicar per què ambdós nuclis bateren moneda simultàniament.

¹⁵² *Iltirta* encunyà imitacions de monedes emporitanes i massalotes de plata i poc després començà a batre monedes de bronze, tant unitats com divisors –meitats i quarts– amb la llegenda ibèrica *iltirta* (P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria...*, p. 510; L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes..." p. 155-160; M. SOLER, *op. cit.*, p. 21-22 i 26; A. BELTRÁN, "Cuestiones generales sobre hallazgos de moneda ibérica en la Península", *Tresors del món antic. VII Cicle de conferències, Barcelona, del 14 al 30 de novembre de 1994*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 71; CNH, p. 175-176; M. GOMIS, "Algunes qüestions sobre producció monetària a la província Citerior (segles III-I aC)", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania, 26 i 27 de novembre de 1998*, Barcelona, 1998, p. 95.

¹⁵³ *Iltirka* començà a produir, tímidament, dracmes i divisors: A. PÉREZ ALMOGUERA, "La ceca de *iltirka* (*iltirkesken*) a la luz de los nuevos datos analíticos", *RAP*, 21, 2011, p. 58 (amb la bibliografia anterior aplegada). La localització d'aquesta seca és desconeguda, però l'autor aporta algunes dades que, sense ser del tot fermes, apunten que *Iltirka* podria situar-se a la zona del Baix Ebre.

¹⁵⁴ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes..." p. 167-169.

¹⁵⁵ M. CAMPO, "Les primeres monedes dels ibers..." p. 27-47; P. OTIÑA i J. RUIZ DE ARBULO, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52, 2000, p. 115.

bronze després d'una centúria de més o menys esplendor durant la qual havia fabricat les seves pròpies dracmes.¹⁵⁶

Tot i aquests inicis de la producció monetària, la distribució de l'obertura i desenvolupament de les seques nadiues assenyala que la presència romana estimulà en el transcurs de la guerra contra els cartaginesos la producció de moneda local, tant als tallers existents (especialment Empúries) com en nombrosos de nous que s'anaren obrint a mesura que la conquesta del territori anava avançant vers l'interior peninsular. El que no estan tan clares són les motivacions precises que menaren a aquesta situació. Un dels arguments més acceptats¹⁵⁷ és que els romans incentivaren la producció de moneda local, sobretot d'argent, per tal de finançar les guerres, cosa que incloïa –però sense limitar-se només a això– el pagament de les soldades a les tropes, ja fos als legionaris, als *auxilia* indígenes o a tots plegats.¹⁵⁸ D'aquesta manera, malgrat que els romans portaven monedes pròpies i que fins i tot de manera molt puntual encunyaren victoriats i altres valors a la Península,¹⁵⁹ no eren suficients per satisfer tots els pagaments, els quals, a més, atesa la distància fins a Roma, podien endarrerir-se i generar descontentament entre la soldadesca.¹⁶⁰ De fet, es pot seguir l'avenç de les legions observant la distribució de les seques al llarg del temps; a més, també es pot veure com, un cop els exèrcits es trobaven ja a una certa distància de les seques, aquestes deixaven d'encunyar argent per deixar d'emetre moneda o bé per batre'n només de bronze.¹⁶¹ Aquesta hipòtesi, amb tot, s'ha matisat: recentment, F. Cadiou, tot i acceptar la cronologia alta per a l'inici de la fabricació de numerari d'argent entre els ibers, ha recordat que els soldats al servei de l'exèrcit de Roma no tenien encara aleshores l'hàbit de percebre la soldada en plata,

¹⁵⁶ L. VILLARONGA, *Les monedes de plata d'Emporion, Rhode...*; M. CAMPO, "La moneda a Rhode: producció i circulació".

¹⁵⁷ T. ÑACO, *Vectigal incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano. Su impacto histórico en el territorio, 218-133 aC*, Oxford, 2003, p. 218-221 (conté la bibliografia anterior sobre les diverses argumentacions al voltant de l'aparició de la moneda a la Península).

¹⁵⁸ M. GONZALBES i J. M. TORREGROSSA, "De Iberia a Hispania. Plata, dracmas y denarios entre los siglos VI y I a.C.", *APL*, 30, 2014, p. 290.

¹⁵⁹ M. CAMPO, "Les emissions militars de la República: el cas d'Hispania", *Roma: moneda i societat. Cicle de conferències, Barcelona, 11-27 de novembre del 1991*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1991, p. 4.

¹⁶⁰ Com passà l'any 206 aC entre una part dels soldats que Escipió tenia acantonats a les ribes del *Sucro* (LIVI 28.24-29).

¹⁶¹ M. GOMIS, "Algunes qüestions sobre producció monetària a la província *Citerior* (segles III-I aC)", p. 95; F. BELTRÁN, "De nuevo sobre el origen y la función del 'denario ibérico'", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania, 26 i 27 de novembre de 1998*, Barcelona, 1998, p. 113-114.

sinó en bronze.¹⁶² Per la seva banda, Gonzalbes i Torregrossa han cridat l'atenció sobre el fet que els legionaris solien ésser pagats en el moment que es llicenciaven i, per tant, quan retornaven cap a Itàlia, però, en canvi, no s'han documentat denaris ibèrics a la península veïna.¹⁶³

Un altre argument¹⁶⁴ ha associat tradicionalment l'obertura de tallers monetaris a una implantació, des dels primers temps de presència romana a la Península, d'una suposada fiscalitat que els romans exigien, si no totalment, almenys sí de forma parcial, en metàl·lic. Tanmateix, s'ha demostrat¹⁶⁵ que és insostenible la idea d'un sistema fiscal tan madur com es pressuposava per a un moment tan primerenc en el qual Roma encara no havia generat cap model de gestió per als territoris i pobles annexionats. Més aviat cal considerar que el que hi havia aleshores era una fiscalitat de guerra, puntual, lligada particularment a les *deditiones* dels sotmesos, a l'obtenció de botins i, en definitiva, als drets que la victòria concedia als vencedors sobre els vençuts. En cap cas es pot parlar, encara, d'una exigència regular, continuada i ben organitzada de tributs i, per tant, no es pot associar mecànicament l'aparició de les seques ibèriques amb una suposada exigència de tributació en metàl·lic, tenint en compte, a més a més, que la major part d'aquests pobles entre finals del segle III i principis del II aC i, encara, durant la resta d'aquesta centúria, tenien accés restringit a la moneda i, molt menys, l'empraven com estaven habituats els romans.¹⁶⁶

Així doncs, tot i que la creació i el desenvolupament de les seques locals des dels darrers anys del segle III aC mostren una relació força estreta amb la presència i l'avenç de les tropes romanes, les raons –més que no pas la raó, en singular– que les expliquen han d'ésser més complexes, i, segurament, no deuen ésser ben bé les mateixes a tot arreu. Sigui com sigui, hi ha un aspecte que cal remarcar: el fet que Roma permetés que els ibers, primer, i després els celtibers encunyessin moneda està parlant d'un tracte fins a cert punt privilegiat de les comunitats que n'emetien, en primer lloc, perquè l'encunyació depenia de l'autoritat del

¹⁶² LIVI 40.35.4; M. H. CRAWFORD, *Coinage and Money under the Roman Republic*, London, 1985, p. 95; F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008, p. 518-519 i 527-529.

¹⁶³ M. GONZALBES i J. M. TORREGROSSA, *op. cit.*, p. 304.

¹⁶⁴ T. ÑACO, *ibid.*; P. P. RIPOLLÈS, *La circulación monetaria...*, p. 410-411; F. BELTRÁN, *op. cit.*, p. 112-115; P. OTERO, "Uso y función de las monedas ibéricas", *La moneda en la sociedad ibérica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, 26 i 27 de novembre de 1998, Barcelona, 1998, p. 128-129.

¹⁶⁵ T. ÑACO, *Vectigal incertum...*

¹⁶⁶ T. ÑACO, *Vectigal incertum...*

governador provincial¹⁶⁷ i, en segon lloc, perquè els romans, en general, tendiren al tancament de les seques d'aquells indrets que quedaven sota llur control (és el cas de Macedònia, Corint i la Lliga Aquea, *Carthago* o totes les seques italianes que encunyaven argent llevat de Roma), però, al mateix temps, estimularen la producció de les comunitats que els eren aliades,¹⁶⁸ amb la qual cosa introduïren diferències de categoria entre els diversos assentaments; aquest fet potser es pot llegir com l'existència de nuclis on hi havia unes elits que havien resultat més privilegiades que les d'altres.

Així, a principis del segle II aC l'activitat dels tallers existents continuà, amb algunes diferències quant als metalls i als valors emesos. D'aquesta manera, la seca d'*Emporion* emeté les darreres dracmes i, tot seguit, començà a encunyar asos i divisors de bronze amb la llegenda ibèrica **untikesken**.¹⁶⁹ No deixa d'ésser curiós constatar el fet que, malgrat haver estat una fidel aliada, *Emporion* veié com Roma clausurà les emissions de plata i només li permetia batre bronze, ja no amb llegenda grega, sinó exclusivament ibèrica. D'entrada, això es podria veure com un sorprenent tracte desfavorable, però segurament no ho fou tant si tenim en compte que, d'aleshores ençà, l'establiment es beneficià d'una activitat comercial que no havia experimentat mai abans (ni tampoc després).¹⁷⁰ Per la seva banda, *Kese* seguí batent argent, així com bronze.¹⁷¹ A més, en aquells moments també féu acte de presència una nova seca a la zona ausetana, *Ausesken*.¹⁷²

En el transcurs de la primera meitat del segle II aC, a les seques existents¹⁷³ se'ls uniren una desena més. Vuit començaren batent bronze i només dues, al costat d'aquest aliatge,

¹⁶⁷ P. P. RIPOLLÈS, "Coinage and Identity...", p. 79-93.

¹⁶⁸ L. VILLARONGA, *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, Barcelona, 1995, p. 14-15; T. ÑACO, *Vectigal incertum...*, p. 212-215.

¹⁶⁹ CNH, p. 140 i ss.; L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 140-141; F. BELTRÁN, *ibid.*

¹⁷⁰ J. BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 106-108.

¹⁷¹ Tot i mantenir l'encunyació de la plata, en aquests moments canviaren les peces i els valors, atès que començà a emetre denaris i quinaris; les produccions de bronze prengueren forma d'asos i divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 147-154; CNH, p. 160-161).

¹⁷² *Ausesken* s'estrenà directament amb emissions de bronze, tant d'asos com d'unitats i de divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 163-165; CNH, p. 185).

¹⁷³ Entre els tallers preexistents, cal destacar els canvi esdevinguts al de *Kese*, que deixà d'emetre moneda d'argent per dedicar-se només a batre asos i divisors (CNH, p. 162-165) i al d'*Iltirta*, que continuà produint plata i bronze, si bé seguint la metrologia romana, de manera que emeté denaris i quinaris i asos i divisors, respectivament (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 155-160; CNH, p. 176-178).

encunyaren també argent. Entre les primeres hi havia *Laiesken*,¹⁷⁴ *Arketurki*,¹⁷⁵ *Abariltur*,¹⁷⁶ *Seteisken*,¹⁷⁷ *Kelse*¹⁷⁸ i els tallers que en aquests moments començaren a activar-se a les terres celtibèriques. A mitjan segle II aC la llista de seques s'amplià amb l'obertura de tres nous tallers:¹⁷⁹ *Kili*,¹⁸⁰ *Basti*¹⁸¹ i *Kelin*.¹⁸² Per altra banda, *Arse*¹⁸³ començà a encunyar, al costat de les dracmes, unitats i divisors de bronze, mentre que *Saitabi*¹⁸⁴ es dedicà exclusivament al bronze amb els valors d'unitats i divisors, de la mateixa manera que *Illirka*,¹⁸⁵ que seguia en funcionament, ara encunyant només bronze amb els valors d'unitats i divisors.

El punt àlgid pel que fa a l'aparició de seques esdevingué durant la segona meitat del segle II aC, atès que es documenten trenta-cinc nous tallers,¹⁸⁶ majoritàriament en terres celtibèriques i bascones,¹⁸⁷ si bé no totes tindrien continuïtat més enllà d'aquest període. És el

¹⁷⁴ *Laiesken*, que possiblement era l'hereva directa del taller de *Barkeno*, emeté tant asos com unitats de bronze (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 167-169; *CNH*, p. 191).

¹⁷⁵ La localització d'aquesta seca és imprecisa, si bé sembla que caldria situar-la en el territori del baix Ebre; encunyà asos i divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 160-162; *CNH*, p. 182; cf. M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas...*, vol. 2, p. 31, on apunten la possibilitat que el taller es trobés en un espai diferent, potser a la vora de la Seu d'Urgell o ala llergècia).

¹⁷⁶ Tampoc es coneix la ubicació d'aquest taller, malgrat que tot apunta a algun punt de la costa catalana; només se n'han documentat divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 180-182; *CNH*, p. 203-204).

¹⁷⁷ *Seteisken* se situaria en alguna localització imprecisa de les terres aragoneses, a prop de l'Ebre; encunyà unitats i divisors (*CNH*, p. 219).

¹⁷⁸ També *Kelse* (la futura *Celsa* del segle I aC, situada a Velilla del Ebro, Saragossa), emeté unitats i divisors (*CNH*, p. 221-222).

¹⁷⁹ Sense comptar els que s'obriren a la Celtibèria, com *Sesars*, *Louitiskos* i *Oilaunikos* (*CNH*, p. 209-210, 275-276 i 277-278).

¹⁸⁰ Situada a l'Edetània, *Kili* emeté unitats (*CNH*, p. 318).

¹⁸¹ També ubicada a l'Edetània, es coneix tan sols per una única meitat de bronze (*CNH*, p. 319).

¹⁸² Localitzada al poblat de Los Villares de Caudete de Las Fuentes, València, baté unitats de bronze només durant aquest període (*CNH*, p. 328).

¹⁸³ *CNH*, p. 308-309; M. GONZALBES i P. P. RIPOLLÈS, "Circulación y dispersión, p. 243-248.

¹⁸⁴ *CNH*, p. 315.

¹⁸⁵ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 172-174; *CNH*, p. 200.

¹⁸⁶ Cal tenir en compte que no és fàcil establir amb precisió quines seques entren dins del nostre període i quines en queden excloses, perquè la cronologia de les emissions no està del tot ben fixada (T. ÑACO, *Vectigal incertum...*, p. 218-221) i, per tant, hi ha la possibilitat que algunes de les esmentades a continuació s'obrís en realitat després de la fi de les guerres celtibèriques. Aquest detall és especialment important per a la qüestió, que presentarem més endavant, dels magistrats monetaris, la major part dels quals es documenten després de 133 aC.

¹⁸⁷ Com *Bolskan* (Osca), *Belikio* (situada segurament en territoris suessetans en contacte amb els sedetans), *Iaka* (Jaca, Osca), *Sekia* (Ejea de los Caballeros, Saragossa), *Tamaniu* (La Muela de Hinojosa, Terol), *Borneskon* (situada en algun punt incert de la vall del Jalón), *Bursau* (Borja, Saragossa), *Nertobis* (possiblement *Nertobriga*, entre Rica i Calatorao, Saragossa), *Tabaniu* (potser Débanos, Sòria), *Barskunes* (situada a Navarra), *Arsaos* (també en algun punt indeterminat de Navarra), *Kaiskata* (Cascante, Navarra), *Kueliokos* (situada a l'alt Ebre), *Olkairun*, *Unanbaate* (de situació desconeguda dins dels territoris vascons), *Tirsos* (també de localització inconeguda), *Ontikes* (situada a l'alt Aragó o a Navarra), *Turiasu* (Tarazona, Saragossa), *Arekorata*, *Kalakorikos* (la *Calagurris* romana i actual Logroño, La Rioja), *Kaisesa* (potser Caesada, Sigüenza, Guadalajara), *Karalus* (en algun punt incert de la Celtibèria), *Karaues* (també en algun indret no localitzat de la Celtibèria), *Konterbia Karbika* (la *Segobriga* llatina, als Fosos de Bayona, Huete, Cuenca), *Ekualakos* (a l'alt Duero) *Erkauica* (El Castro de Santaver,

cas de seques com *Masonsa*,¹⁸⁸ *Ore*,¹⁸⁹ *Lauro*¹⁹⁰ i *Ieso*.¹⁹¹ Finalment, un dels últims tallers a ser obert fou el de *Valentia*,¹⁹² que emeté asos i divisors amb posterioritat a la data de la seva *deductio*, l'any 138 aC, i en els quals apareixen identificats fins a vuit magistrats responsables de les encunyacions.

4.2.3. L'epigrafia monetària

Deixant de banda el numerari batut a *Emporion* i *Rhode*, que emprava la llengua i l'escriptura gregues en les seves llegendes, consignant únicament el nom de la comunitat cívica en genitiu plural –com era habitual–, i l'emès a *Valentia*, que les escrivia en llatí, la resta de la moneda fabricada a la Citerior utilitzava el signari ibèric llevatí. Gairebé tot el numerari procedent de les seques indígenes porta una llegenda molt simple, formada tan sols per un nom acabat en *-(e)skēn*, fet que ha portat a interpretar aquesta terminació com una marca de genitiu plural.¹⁹³ Així, faria referència a la moneda d'un *populus* determinat; només *tarakon* i *kese* fugen de la norma i mantenen la denominació de la seca sense cap flexió. Si entenem la moneda com el producte d'una comunitat cívica, aleshores potser hauríem de matisar l'afirmació anterior i no considerar les monedes pròpiament d'un *populus*, sinó, més específicament, d'una ciutat. Bé és cert que, en general, a cadascun dels pobles ibers documentats (d'habitud pels escriptors de l'antiguitat) els correspon alguna seca, amb l'excepció dels ceretans, probablement per les particulars característiques de la seva evolució històrica.¹⁹⁴ Però aquests tallers es trobaven sempre en algun dels assentaments més destacats

Cuenca), *Titiakos* (potser Tricio, Logroño), *Varakos* (la *Vareia* llatina i actual *Varea*, Logroño), com *Usamus* (la llatina *Uxama*, propera a Burgo de Osma, Sòria) i *Urkesken* (situada en algun indret entre Cuenca i València): *CNH*, p. 210-217, 240-242, 244-246, 249-255, 258-262, 272-274, 276-277, 282-287, 294, 297-298, 300 i 329.

¹⁸⁸ Situada en algun punt incert de les terres tarragonines, només emeté asos i divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 154; *CNH*, p. 173).

¹⁸⁹ Ubicada en territori ausetà, encunyà unitats i divisors de bronze (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 166-167; *CNH*, p. 189).

¹⁹⁰ Identificada amb l'establiment de Llerona (Barcelona), baté unitats i divisors (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 174-176; *CNH*, p. 195-197).

¹⁹¹ Es correspon amb Guissona (Lleida) i començà en aquest període a emetre unitats (L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 179-180; *CNH*, p. 199).

¹⁹² P. P. RIPOLLÈS, *La ceca de Valentia*, València, 1988; *CNH*, p. 317-318.

¹⁹³ L. ABAD i M. BENDALA, "Urbanismo y Ciudad: de las formaciones ibéricas a la consolidación del modelo romano", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 1997, p. 18; J. DE HOZ, "El complejo sufijal – (e)skēn de la lengua ibérica", *PalHispania*, 2, 2002, p. 159-168.

¹⁹⁴ A. PÉREZ ALMOGUERA, "Las monedas con nombres de étnicos...", p. 67.

on, per una banda, residiria el poder que es responsabilitzava de l'emissió i en garantia l'oficialitat i, de l'altra, cal pensar que seria més fàcil disposar dels mitjans per encunyar la moneda. Així mateix, hi ha diversos territoris ocupats per un sol *populus* que comptaven amb més d'una seca. Tot plegat voldria dir, doncs, que els tallers monetaris ibers del segle II aC es trobaven repartits entre els nuclis indígenes amb algun tipus d'importància, tant aquells que havien sobreviscut al trànsit del segle III al II aC com els que s'havien desenvolupat per substituir els vells centres abandonats en aquell moment. Això no obstant, tampoc és constant a tot arreu: a la Indigècia, per exemple, tota la producció numismàtica sempre restà concentrada a l'establiment emporità.

Un fenomen que no s'aprecia en tot el nostre període però que sí afecta just a continuació, a finals del segle II aC, les emissions d'alguns tallers ibèrics concrets (*Untikesken* i *Arse*),¹⁹⁵ és l'addició d'antropònims. En sentit estricte, queda fora de l'àmbit cronològic d'aquest treball, però com que creiem que és important per la proximitat en el temps i, per tant, perquè és la conseqüència de processos que s'han hagut d'anar gestant durant la resta de la centúria i que es poden relacionar amb les transformacions socials, ens detindrem per fer algunes consideracions.

Freqüentment, hom els ha interpretat com els noms de suposats magistrats monetaris indígenes,¹⁹⁶ prenent com a paral·lel els que apareixen al circulant romà. La menció dels magistrats no era a Roma un costum massa antic:¹⁹⁷ no fou fins a inicis del segon decenni del segle II aC que, coincidint amb un moment de creixement de la producció monetària, es començaren a introduir símbols que identificaven els edils encarregats de les emissions o llurs noms de manera abreujada. Més endavant, pels volts de la quarta dècada de la mateixa

¹⁹⁵ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 146.

¹⁹⁶ Tots els noms documentats no només estan escrits amb el semisil·labari ibèric, sinó que són clarament indígenes: a *Arse* trobem la parella *ikońbeles* i *balkakaltur* (i ja al segle I aC, *biulakoń* i *balkakaltur*: J. VELAZA, "Las inscripciones monetarias", p. 136-137) i a *Untikesken*, *eterter*, *seste*, *iskerbeles*, *iltirarker* i *atabels*. Només dos antropònims d'aquesta darrera seca generen alguns dubtes al voltant de la seva filiació: *luki* i *tiberi*, que en algunes emissions figuren sols o bé acompanyats d'algun altre nom ibèric. Efectivament, s'assemblen de manera sospitosa a *praenomina* llatins (*Lucius*, *Tiberius*), tot i que cal tenir en compte que també poden ésser interpretats d'altres maneres, atès que *luki* coincideix amb un *nomen* documentat a l'àrea de parla osca (J. SILES, "Iberismo y latinización: nombres latinos y epígrafes ibéricos", *Faventia*, 3, 1981, p. 106-113; M. J. PENA, "Algunas observaciones sobre la forma de los magistrados monetarias de época republicana", M.-P. GARCÍA-BELLIDO i R. M. SOBRAL (eds.), *La moneda hispànica. Ciudad y territorio*, Anejos de *AEspA*, 14, 1995, p. 275-279; BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 106); en qualsevol cas, és temptador de veure-hi personatges romans o itàlics involucrats en les encunyacions indigetes.

¹⁹⁷ K. W. HARL, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore, 1996, p. 46.

centúria, els noms passaren a escriure's de manera completa. Això deixa, per tant, un lapse de temps, pel cap baix, d'una trentena d'anys fins al moment d'aparició del numerari indígena amb antropònims, prou com perquè els ibers l'haguessin pogut conèixer i emular el costum. Ara bé, fins a quin punt podem associar aquells noms amb els de magistrats? El coneixement que tenim del desenvolupament de l'organització sociopolítica dels ibers és –llevat, i de manera molt limitada, l'excepció d'*Arse*¹⁹⁸ massa superficial com per afirmar l'existència de quelcom semblant a magistratures que, a més a més, tindrien al seu càrrec el procés d'encunyació, que no deixava d'ésser en molts casos una activitat introduïda recentment. Per descomptat, a l'hora de plantejar una nova emissió de numerari, era imprescindible designar algú perquè se'n responsabilitzés, però això no significa necessàriament que aquestes persones haguessin de detenir específicament una magistratura. Fins i tot, hi ha qui pensa que aquestes llegendes estarien fent referència, més que a magistrats d'extracció indígena, als artesans encarregats de la fabricació dels encunys en tant que a vegades només se n'esmenta un de sol i van acompanyats de fórmules.¹⁹⁹ De tota manera, pel que fa al primer argument, el cert és que són poques les monedes que duen només un únic antropònim (a *Untikesken* es troben els semissos de **tiberi**, però aquest mateix personatge es retroba en altres semissos i quadrants al costat del nom d'un altre home, com en les encunyacions romanes) i, per altra banda, sense sortir de la província, a *Emporiae* també hi haurà algunes monedes amb les sigles d'un sol magistrat (P. F. L., per exemple). Pel que fa al segon argument, fins que el coneixement de les llengües ibèriques no permeti arribar a entendre millor les llegendes, no sembla conclouent. També és veritat que les seques on s'han documentat sèries amb antropònims es troben o bé entre les més antigues (*Arse*) o bé entre les que havien tingut un contacte més antic amb la moneda i amb centres políticament més desenvolupats (*Untikesken*) i que, en un o altre cas, es tractava de comunitats complexes i amb uns trets específics i poc habituals en el conjunt dels assentaments ibers. Des d'aquest punt de vista es podria arribar a plantejar en aquests establiments concrets l'existència de quelcom similar a càrrecs públics, tot i que, a la llum de les dades a l'abast, és impossible de contrastar.

¹⁹⁸ LIVI 21.13.1-14.2.

¹⁹⁹ *Vid.* els comentaris que fa al respecte J. VELAZA, "Las inscripciones monetarias", p. 134.

Hi ha dos aspectes en relació amb aquest tema que no deixen de cridar l'atenció i que, potser, van lligats. El primer és que les autoritats romanes permetessin als ibers incloure els seus propis noms a les monedes, tenint en compte que en aquells moments eren ben conscients del seu poder propagandístic. Segurament el fet que els tallers que batien aquest numerari es trobessin en zones controlades des de feia més temps i on era més difícil que es generessin amenaces contra Roma afavoria aquest fenomen. Així mateix, que els romans no aturessin les emissions ens podria assenyalar que entre la població indígena hi havia alguns membres –fossin o no magistrats– privilegiats per les autoritats que, tal vegada, podien rebre a manera de premi per alguna raó especial que se'ns escapa²⁰⁰ escriure el seu nom a les monedes i que tota la comunitat (i altres allà on arribessin) ho veiés. El segon és que les llegendes amb antropònims ibers semblen –a banda de les encunyacions antigues d'Arse– concentrar-se exclusivament en aquest període per, tot seguit, desaparèixer. Quan es recuperin les encunyacions signades, ben entrat el segle I aC, les coses hauran canviat radicalment, atès que l'alfabet emprat i els noms ja seran llatins.²⁰¹ Tenint present el context general dels inicis de la darrera centúria abans del canvi d'era, no sembla forassenyat apuntar a les guerres sertorianes i les seves conseqüències com un factor rellevant en l'estruncament de les emissions ibèriques signades.

L'únic taller de tots els inclosos dins del nostre període que bat un numerari en el qual es reflecteixen sens cap mena de dubte noms de magistrats (en llatí) és el de *Valentia*. Dels vuit coneguts (*T. Ahius T.f.*,²⁰² *T. Atl.*,²⁰³ *L. Coranius*,²⁰⁴ *C. Lucienus*,²⁰⁵ *C. Munius*,²⁰⁶ *C. Numisius*,²⁰⁷ *L. Tr.*²⁰⁸ i *Trinius L.f.*²⁰⁹), tots ells sempre identificats com a questors als seus asos, només hi ha un sol parell que havien tingut cura d'alguna emissió abans de 133 aC. Es tracta dels dos

²⁰⁰ En l'hipotètic cas que hi hagués una voluntat honorífica al darrere d'aquestes emissions, no ho sabríem perquè els dissenys són exactament els mateixos que d'altres d'anteriors i de posteriors.

²⁰¹ M. A. MARÍN, *op. cit.*, p. 229; *CNH*, p. 224, núm. 18, 19, 20, 21, 22, 23 i 28, p. 225, núm. 24, 25, 26, 27, 28 i 29 i p. 277; M. M. LLORENS, *La Ceca de Ilici*, València, 1987, p. 94-96.

²⁰² *CNH*, p. 317, núm. 4.

²⁰³ *CNH*, p. 317, núm. 6.

²⁰⁴ *CNH*, p. 318, núm. 8.

²⁰⁵ *CNH*, p. 317, núm. 1.

²⁰⁶ *CNH*, p. 317, núm. 1.

²⁰⁷ *CNH*, p. 318, núm. 8.

²⁰⁸ *CNH*, p. 317, núm. 6.

²⁰⁹ *CNH*, p. 317, núm. 4.

magistrats encarregats de les encunyacions fundacionals, pels volts de 138 aC o poc després:²¹⁰

C. Munius i *C. Lucienus*.

Ambdós personatges pertanyien a *gentes* que no sembla que fossin gaire influents, i encara menys en el nostre període. Per una banda, la *gens Munia* fou una família que només donà a la República un sol membre, *M. Munius M. f. Lem.*, que l'any 129 aC esdevingué senador.²¹¹ *Munius* era un *nomen* pròpiament romà que s'estengué per la Campània i el Samni i, en menor proporció, pel Laci, Etrúria, Lucània i els territoris dels volscs.²¹² Deixant de banda el qüestor de *Valentia*, no es coneix a la Citerior republicana cap altre membre de la família, per bé que en època altimperial n'hi ha cinc de documentats entre *Dertosa* i *Saguntum*.²¹³ Per altra banda, el pes social i polític dels *Lucienii* sembla que, com el dels anteriors, fou molt escàs, atès que tan sols es coneix un membre d'aquesta família, *Q. Lucienus*, qui també arribà a senador l'any 67 aC, tal i com refereix Varró.²¹⁴ De fet, aquest *nomen* seria de creació recent i tindria els seus orígens en els territoris de parla osca i als pobles dels *uolsci*, el *marsii*, els *marracienii*, els *paeligni* i el Laci. L'epigrafia és molt parca en referència a aquesta *gens*, ja que només està testimoniada en dos epitafis de Roma.²¹⁵ A la província només es coneix el qüestor de *Valentia* i ni durant la resta de l'època republicana ni a la imperial n'hi ha cap altre de documentat.

4.2.4. El reflex de les elits ibèriques a les tipologies de les encunyacions indígenes

Malgrat que després de la segona guerra púnica la fabricació de moneda a les seques de la província esdevingué una potestat de Roma,²¹⁶ el disseny dels tipus restà en mans de les seques, cosa que s'ha llegit com la possibilitat del gaudi de certa autonomia per part de les

²¹⁰ M. A. MARÍN, *op. cit.*, p. 152; P. P. RIPOLLÈS, *La Ceca de Valentia*, p. 17.

²¹¹ T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol. 2, p. 493.

²¹² P. P. RIPOLLÈS, *La Ceca de Valentia*, p. 17-18.

²¹³ A *Dertosa* es coneixen, per a la segona meitat del segle I dC, *L. Munius* (AE 1985, 626) i, per a la segona meitat de la centúria següent, *L. Munnius L. f. Gal. Placidus* i el seu fill *L. Munnius L. f. Placidus* (CIL II² 14, 792 i CIL II² 14, 793). A *Saguntum* estan documentats per al segle II dC *Q. Munnius Q. f. Graecus* i el seu fill *Q. Munnius Q. f. Graecianus* (CIL II² 755).

²¹⁴ VARRÓ, *Re. rust.* 2.5.1; T. R. S. BROUGHTON, *op. cit.*, vol 2, p. 492.

²¹⁵ P. P. RIPOLLÈS, *La Ceca de Valentia*, p. 17.

²¹⁶ M GONZALBES i J. M. TORREGROSSA, *op. cit.*, p. 302.

comunitats ibèriques (i celtibèriques) sotmeses.²¹⁷ Aparentment, les autoritats no van imposar unes tipologies, sinó que les deixaren a elecció de cada comunitat emissora. Vistes en conjunt, però, s'aprecia una determinada homogeneïtzació, amb uns dissenys tant d'anversos com de reversos, particularment de les unitats, que es troben de manera reiterada a gairebé totes les seques en el transcurs de llurs existències.²¹⁸ Amb diverses variants, a l'anvers sol aparèixer un cap masculí i al revers, un genet.²¹⁹ No es tracta de models romans, sinó que més aviat cal anar a buscar les fonts d'inspiració en la cultura grecohel·lenística; de fet, sovint s'han proposat les encunyacions de Hieró II de Siracusa (que, al seu torn, reproduïen models macedònics) com a principal influència.²²⁰

El primer taller que féu servir aquests tipus fou el de *Kese* i, d'ençà d'aleshores, els nous que s'anaren obrint arreu del territori iber (així com al celtiber) els imitaren, tot introduint més o menys variacions: el cap amb barba o sense, complementat amb un *torques* o una fíbula anular i el genet portant una palma o una llança. Per explicar aquesta manca d'originalitat es pot pensar que ambdós motius simbolitzaven per a tots aquells *populi* quelcom prou important i apreciat com per adoptar-los ràpidament i, en tot cas, adaptar-los amb lleugeres manipulacions. Però el fet que les mateixes tipologies s'estenguessin no només entre les comunitats ibèriques sinó també entre les celtibèriques i que, fins i tot, tant les unes com les altres empressin el signari llevantí sense cap rastre de les modificacions constatades a la resta de l'epigrafia celtibèrica per tal d'adaptar-lo a la fonètica de les llengües cèltiques ha fet sospitar que la uniformització podria respondre a una voluntat procedent de més enllà de les comunitats nadiues.²²¹ D'acord amb aquest punt de vista, doncs, Roma sí hauria influït – d'alguna manera poc clara – en la tria dels dissenys per tal d'aconseguir un panorama més homogeni que respongués a alguns motius de caire polític i econòmic que els defensors d'aquesta hipòtesi, però, no poden precisar.²²² Una explicació a aquest fenomen podria ser que alguns dels artesans que intervenien directament en la fabricació del numerari eren els

²¹⁷ P. P. RIPOLLÈS, "Coinage and Identity...", p. 82-84.

²¹⁸ M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos. Volumen I: Introducción*, Madrid, 2001, p. 63-64.

²¹⁹ M. ALMAGRO-GORBEA, "La moneda hispánica con jinete y cabeza varonil: ¿tradición indígena o creación romana?", *Zephyrus*, 48, 1995, p. 235-237.

²²⁰ M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas...*, vol. 1, p. 65; P. P. RIPOLLÈS, "The ancient coinages of the Iberian Peninsula", W. E. METCALF (ed.), *op. cit.*, p. 364-365.

²²¹ M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas...*, vol. 1, p. 63-64.

²²² *Ibid.*

mateixos i, per tant, crearien els encunyys de les noves seques a partir dels tipus i les grafies que coneixien.²²³ Per acceptar aquesta proposta cal assumir l'existència d'hipotètics artesans itinerants que, o bé acompanyarien les tropes o bé serien cridats expressament quan les circumstàncies així ho requerissin.

El significat d'ambdós tipus ha estat objecte de debat des de fa anys. La testa masculina s'ha associat sovint amb el retrat d'alguna divinitat indígena representada segons models hel·lenístics:²²⁴ Hèrcules (veient-hi una influència púnica per la *interpretatio* de Melkart), Ares o una deïtat guerrera, un déu aquàtic o un heroi fundador. Amb tot, també s'han donat lectures més profanes, en considerar que podia tractar-se de la imatge d'algun cabdill guerrer.²²⁵ Un referent proper es trobava a les emissions hispanocartagineses, als anversos de les quals una efígie ambigua representava el cap d'Hèrcules-Melkart (com a divinitat poliada de *Carthago*) però, al mateix temps, podia ser llegida com un retrat idealitzat dels dinastes bàrcides.²²⁶ No seria res de massa estrany, per tant, que les comunitats ibèriques de la Citerior fessin quelcom de semblant, figurant una deïtat que, progressivament, aniria derivant cap al retrat del responsable de les encunyacions.²²⁷ Per la seva banda, al genet també se'l relaciona amb el món diví i, al mateix temps, amb una simbologia privativa de les elits ibèriques i celtibèriques,²²⁸ anàloga a la iconografia d'algunes esteles funeràries, de manera que ens trobaríem davant d'un *heros equitans*, un avantpassat mític o un aristòcrata en apoteosi.

Segui com sigui, la tipologia sembla vincular el disseny del numerari ibèric amb les classes altes de les comunitats emissores. És possible, per tant, que les imatges triades fossin emprades pels membres d'aquelles elits com a element per legitimar i refermar llur posició i que només petits però significatius detalls –com, per posar un exemple, el llop en actitud de submissió de les emissions d'*Iltirta*–²²⁹ distingissin les diferents seques.

²²³ M. GONZALBES i J. M. TORREGROSSA, *op. cit.*, p. 304-305.

²²⁴ F. GIRAL, "El lobo en las acuñaciones de *Iltirta*. Imagen monetaria de un mito", *Pyrenae*, 37, vol. 2, 2006, p. 71-82; M. GONZALBES, "Divinitats i herois a les emissions iberes i celtiberes de la Citerior", M. CAMPO (ed.), *Déus i mites de l'antiguitat. L'evidència de la moneda d'Hispania*, Barcelona, 2012, p. 48-49.

²²⁵ M. GONZALBES, *op. cit.*, p. 49.

²²⁶ M. ALMAGRO-GORBEA, *op. cit.*, p. 239.

²²⁷ M. ALMAGRO-GORBEA, *op. cit.*, p. 240-242.

²²⁸ M. ALMAGRO-GORBEA, *op. cit.*, p. 246-247; M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas...*, vol. 1, p. 65; E. SÁNCHEZ-MORENO, "Caballo y Sociedad en la Hispania céltica: del poder aristocrático a la comunidad política", *Gladius*, 25, 2005, p. 237-264; P. P. RIPOLLÈS, *ibid.*; M. GONZALBES, *ibid.*

²²⁹ El llop s'ha considerat tradicionalment com una mena d'animal totèmic que representaria la comunitat ilergeta, tot i que s'han proposat diverses interpretacions; una de les darreres (F. GIRAL, *op. cit.*, p. 75-79) l'ha

4.3. RECAPITULACIÓ

L'epigrafia i la numismàtica, en conjunt, forneixen algunes dades d'interès per apropar-nos a l'estudi de la societat i els seus canvis, particularment amb relació als sectors privilegiats.

Així, les inscripcions llatines ajuden a aprofundir aspectes relacionats amb la població romanoitàlica desplaçada a la Citerior ibèrica: la presència sobre el territori, l'extracció social, la *gens* a la qual hom pertanyia i, a vegades, també les motivacions que portaven a venir –o, almenys, a tenir interessos– a la Península. Així, assenyalen, malgrat la seva modèstia, l'aparició d'un sector social netament diferenciat de les poblacions nadiues, d'origen forà (procedent principalment d'àrees del centre i el sud d'Itàlia), centrat bàsicament en interessos de caire econòmic i constituït fonamentalment per explotadors dels recursos miners d'Hispania i productors i comerciants itàlics. A pràcticament tots, a més a més, se'ls pot identificar mercès al fet d'haver-se conservat llurs noms, cosa que ha permès registrar fins a nou *gentes* diferents, algunes més ben conegudes i d'altres menys, i fins i tot, mirat en perspectiva, podem arribar a veure com algunes d'aquestes famílies mantingué, si no la seva presència física, almenys els seus interessos a la Citerior al llarg del temps.

El cas més ben conegut és el de *Carthago Noua* i la seva àrea metal·lífera. La presència dels recursos miners, ja coneguts i explotats pels ibers primer i, més endavant, també pels cartaginesos, suposà un notable pol d'atracció per a tots aquells romans i itàlics interessats a arrendar-ne l'explotació. La producció de plom implicava la generació d'epígrafs, atès que les peces de metall, a les quals hom donava la forma de lingots, eren estampillades amb uns segells que marcaven el nom del propietari de l'empresa minera corresponent. Els antropònims conservats fan referència a ciutadans romans o itàlics, que serien els qui tenien al seu càrrec l'explotació de les mines. Això no obstant, la profusa documentació de lliberts i llibertes a la ciutat amb els mateixos *nomina* des de les darreries del segle II aC fins a les acaballes de l'època republicana fan sospitar molt seriosament que qui s'encarregava,

relacionat amb motius ideològics, de manera que es tractaria d'una imatge que remetria a un mite protagonitzat per un avantpassat heroïtzat de l'elit dirigent, que hauria derrotat un llop. Així, l'animal vençut seria el que apareixeria a les monedes.

segurament de bell antuvi, de l'administració directa sobre el territori de les extraccions era un conjunt de lliberts. Atesa la continuïtat dels noms de les mateixes *gentes* al llarg del temps, caldria pensar que aquests lliberts (i, probablement, també llurs famílies) s'establirien de manera permanent a la província i, almenys en alguns casos, sembla clar que anirien progressant socialment, com ho mostra el cas dels *Aquinii*, un dels membres dels quals arribà a detenir la més alta magistratura municipal en un moment avançat del segle I aC.

A les nou *gentes* documentades a través de l'epigrafia hem d'afegir les dues més que testimonia la primera sèrie d'encunyacions de *Valentia*, que revela en la producció de la moneda local la participació de membres de les classes altres de la colònia, que detenien la magistratura municipal de la *qüestura*. D'orígens itàlics (*C. Lucienus* segur i, molt probablement, també el seu col·lega, *C. Munius*), pertanyien a *gentes* d'escassa importància tant de manera global en època republicana com de manera particular a la ciutat, com ho mostra el fet que, a diferència de les famílies documentades a *Carthago Noua*, no hi ha testimoniada una continuïtat ni al mateix assentament ni en cap altre indret de la província.

Per altra banda, entre els ibers, si bé l'hàbit de l'escriptura sembla haver-se estès per bona part de la població (o si més no, la capacitat de traçar sobre els objectes personals els signes que representaven els propis noms), observem un ús més concentrat entre determinats sectors socials, principalment les elits i aquells que –si no és que eren els mateixos aristòcrates– es dedicaven al comerç. Pel que fa a l'aristocràcia, hem vist que hi ha una relació entre els rics atuellts amb textos i els àmbits on s'ha reconegut la presència de la noblesa ibèrica, ja fossin espais domèstics, de representació i/o culturals. La mateixa relació sembla retrobar-se en els monuments funeraris, que denoten una progressiva permeabilització a les influències de l'epigrafia llatina i també, molt probablement, reflecteixen la transformació que experimentaven les classes altes ibèriques en el transcurs dels segles II-I aC a través dels canvis en la iconografia de les esteles, el pes concedit a les escriptures i a la introducció de fórmules com el patronímic. En qualsevol cas, tot apunta que les elits del nostre període aprofitaren els textos com un recurs propagandístic i d'autorepresentació, de la mateixa manera que empraren la moneda. Més enllà de les funcions a què hom destinés el numerari encunyat al territori ibèric, una cosa sembla segura: la vinculació amb els sectors socials alts indígenes. L'encunyació de circulat era un dret exclusiu de l'autoritat romana, la qual permetia, en tot

cas, que les comunitats indígenes en batessin. Dins d'aquestes comunitats, aquells que s'encarregarien de gestionar-ne la producció serien, amb tota probabilitat, els membres de les elits, ja que eren els interlocutors dels romans. L'aristocràcia ibèrica capacitada per fabricar moneda ho aprofitaria com a instrument de propaganda i reafirmació davant de la resta de la població (pròpia, però també forana, com demostra la circulació monetària) imprimint a anversos i reversos unes imatges que remetien, altra vegada, a les elits mítiques, històriques o presents. Malgrat que, d'entrada, podria semblar contradictori que els romans permetessin als ibers fer ús d'iconografies (i, més excepcionalment, llegendes amb noms d'indígenes) que els enaltien, en realitat no ho és tant: es tractava de poblacions que havien quedat ben sotmeses i les elits havien entès que els convenia contemporitzar amb els romans, atès que això els garantia el manteniment de la seva posició. No suposaven, en definitiva cap amenaça a l'autoritat de Roma. A més a més, si tenim en compte algunes de les sèries, lleugerament posteriors, d'*Untikesken* que inclouen antropònims, sembla que, si més no de manera ocasional, personatges itàlics podien intervenir en les encunyacions.

5. EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

Els variats testimonis materials forneixen dades d'interès per a l'estudi de la societat. A través de l'anàlisi de restes com les estructures d'hàbitat, la seva naturalesa, els materials associats, l'organització territorial o els espais destinats a usos funeraris, ens podem aproximar a aspectes com el nivell i les condicions de vida de la gent, el seu origen geogràfic i la dispersió de la població sobre el territori o les funcions econòmiques que duïen a terme. En definitiva, ajuden a definir els sectors privilegiats i no privilegiats del cos social, les seves relacions i la seva evolució. Afortunadament, en les darreres dècades el coneixement arqueològic del nostre període s'ha vist aprofundit gràcies a l'impuls de la recerca, com a conseqüència, en part, de la diversificació dels interessos científics i, en part, de la gran quantitat d'intervencions que s'han dut a terme de la mà de la intensa activitat urbanística i constructiva dels anys anteriors. Així, per exemple, més enllà d'ampliar la informació sobre els nuclis habitats, hom s'ha interessat també pel món rural, que no havia cridat tradicionalment gaire l'atenció dels investigadors fins fa relativament poc temps, atesa l'aparent dificultat que suposa estudiar-lo, en la mesura que els indicis arqueològics són força modestos i fugissers i no sempre s'ha considerat convenient o interessant intervenir, ja sigui a partir de sondejos o d'excavacions en extensió, en aquest tipus d'estacions. Per això, l'existència de nombrosos jaciments de caràcter rural està documentada només a partir de troballes en superfície.¹ No obstant això, la tendència s'ha anat invertint en els darrers anys, en part pels mateixos avenços produïts en la recerca, centrats en les anàlisis de patrons d'ocupació i en un interès més aprofundit en jaciments rurals (alguns dels quals, a hores d'ara encara molt escassos, han pogut ésser excavats completament en extensió), i en part pels bons temps que ha viscut l'arqueologia en els dos decennis precedents, quan, de la mà de les obres de grans infraestructures públiques o també d'obres de caire privat han sorgit moltes oportunitats per prospectar, excavar i documentar una notable quantitat d'estacions que han permès aplegar noves dades. Tot plegat ha significat un avenç considerable en aquest terreny, malgrat que encara resta molt

¹ C. MATA, A. MORENO i D. QUIXAL, "Hábitat agrario y paisaje...", p. 42; J. LÓPEZ VILAR i M. PREVOSTI, "El poblament rural del Camp de Tarragona en època tardorepublicana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, 2010, p. 114; V. REVILLA, "Rural settlement in the central litoral area and the interior regions of Catalonia in the 1st and 2nd centuries BC", *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, 2010, p. 71.

per fer. Un dels problemes principals és, com sol ser habitual, la desigualtat del coneixement que hom té arreu del territori: mentre algunes zones concretes han estat explorades de manera més intensa, d'altres n'han quedat més excloses i, al mateix temps, no sempre la informació recuperada abasta una cronologia àmplia, de manera que podem trobar indrets on el coneixement és prou abundós per a una època concreta, mentre que el d'una altra és deficient.

5.1. ESTABLIMENTS ROMANOITÀLICS

Quan examinàvem la documentació literària, hem vist que alguns testimonis assenyalaven una arribada més o menys nombrosa d'itàlics en època republicana. Tanmateix, el registre arqueològic ens mostra una presència més limitada i acotada d'immigrants al sòl provincial, ja sigui en establiments de caire temporal –bàsicament campaments militars– o permanent –fortificacions militars, nuclis urbans bastits a la vora de vells assentaments indígenes o ciutats fundades *ex nihilo*.

5.1.1. Establiments temporals

D'aquesta mena es coneixen campaments militars, dels quals escassos indicis solen conservar-se al registre arqueològic atesa la seva naturalesa. Com que es tractava d'establiments que convenia muntar i desmuntar amb més o menys rapidesa i que calia transportar d'una banda a una altra, els materials emprats acostumaven a ser lleugers i peribles. Una de les poques instal·lacions militars temporals que s'està excavant i estudiant és el que s'ha interpretat com un campament situat a La Palma (l'Aldea, Tarragona).² A partir de les evidències arqueològiques, numismàtiques i literàries, se li ha atribuït una cronologia que va de 218/217 aC –coincidint amb l'inici del conflicte a la zona o la seva estabilització després

² Es tractaria d'un gran establiment d'unes trenta hectàrees estimades i disposat en una terrassa fluvial a tocar de l'antiga desembocadura de l'Ebre, a una quinzena de metres al seu damunt. *Vid.* J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos del curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 2008, 81, p. 32-36; E. BLE *et al.*, *op. cit.*, p. 105-132; IDEM, "La Palma-Nova Classis: a Publius Cornelius Scipio Africanus encampment during the Second Punic War in Iberia", *MadMitt*, 53, 2012, p. 262-288.

de la victòria naval romana a la desembocadura de l'Ebre³ i 210/209 aC –coincidint amb la presa de *Carthago Noua* i el desplaçament del conflicte més al sud, que faria ja innecessari aquest campament.⁴ Com seria d'esperar en un establiment militar de caire temporal, no s'han documentat evidències d'estructures fixes, però sí abundants materials relacionats amb les activitats dels soldats i la vida castrense: claus i piquetes per sostenir les tendes, projectils diversos, grosses agulles de bronze, instruments mèdics, restes de vaixel·la de metall, objectes d'ornamentació personal (com ara fibules) o amulets diversos (que ens porten a la memòria els passatges dels testimonis literaris sobre els temors de la soldadesca davant de la incertesa de l'esdevenidor).

Això no obstant, no tots els establiments de caràcter militar tenien un caràcter temporal més o menys breu, sinó que n'hi havia d'altres que foren concebuts per tenir una vida més prolongada, com ho mostra el fet de bastir algunes estructures amb materials molt més sòlids com la pedra. Aquest seria el cas dels anomenats *praesidia* de la Part Alta del turó de Tarragona, establert en teoria entre 218 i 217 aC,⁵ i de la banda alta del turó d'Empúries, establert als primers anys del segle II aC,⁶ com també el del campament localitzat a la vora del

³ POLIBI 3.96.1-5; LIVI 22.19.6-12.

⁴ POLIBI 10.12-15; LIVI 26.44.46.

⁵ Per tant, poc després de la derrota de les tropes púniques comandades per Hannó i de la presa de control de *Cissa* per part dels romans (POLIBI 3.76.1-3; LIVI 21.60.5-7). Com a arguments per defensar aquesta cronologia tan primerenca s'ha aduït la importància que hauria pres ben aviat aquesta base naval, que seria punt d'arribada de les noves tropes i de sortida dels soldats que retornaven cap a Itàlia i també campament d'hivernada (POLIBI 3.76.12, 3.95.4, 10.40.12; LIVI 21.61, 22.19 i 22.22). Així, en el trànsit del segle III al II aC la guarnició esdevindria veritablement un *praesidium* d'unes cinc o sis hectàrees de superfície, envoltat per unes poderoses muralles de carreus ciclopis (I. ARRAYÁS, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Barcelona, 2005, p. 165; A. MORILLO, "Los establecimientos militares temporales: conquista y defensa del territorio en la Hispania republicana", Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (coords.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Salamanca, 2003, p. 48-49). Tanmateix, darrerament F. Cadiou ha desenvolupat una altra perspectiva diferent que analitza de manera més crítica la documentació a l'abast, tant literària com arqueològica. D'aquesta manera, posa en dubte l'existència d'aquest *praesidium* considerant que els autors antics no esmenten enlloc i de manera expressa que els romans haguessin establert una guarnició permanent a l'indret. Aquesta hipòtesi es veu refermada amb les evidències arqueològiques derivades de les intervencions a les muralles, que han aportat una cronologia per a la seva construcció de 150-125 aC, de manera que el recinte emmurallat potser es correspondria més amb una actuació urbanística que pròpiament militar. Així mateix, en contrast amb la hipòtesi acceptada tradicionalment, les muralles no s'haurien bastit en dues fases diferents, una situada en el context de la segona guerra púnica i en l'època dels Escipió, que es correspondria amb la cinta de carreus ciclopis, i una segona que se situaria, d'acord amb les dades arqueològiques, al tercer quart del II aC. No hi ha, de fet, res que corroborei l'existència de les dues fases; estrictament, les dades arqueològiques només parlen de la construcció del segle II aC, no pas abans (F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008).

⁶ Fins fa molt pocs anys només estaven documentats uns migrats vestigis de la fortificació republicana, que es limitaven a un recinte de planta rectangular (35 x 70 m, és a dir, en mesures romanes, 1 x 2 *actus*) que allotjava quatre cisternes al seu interior destinades a l'abastament d'aigua de la soldadesca. Al seu costat es coneixia un

poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa), que fou instal·lat en el transcurs del primer decenni del segle II aC,⁷ o les dues torres erigides al primer quart de la mateixa centúria al Castillo de Sagunt.⁸ Es tracta, en definitiva, de campaments instal·lats en diversos punts del territori en relació amb el desenvolupament de la guerra entre romans i cartaginesos i als primers anys de conquesta del territori provincial, que en alguns casos foren abandonats quan perderen la seva utilitat original –com passa amb el del Castellet de Banyoles, que deixa d'ésser emprat quan fou pres l'assentament iber– mentre que d'altres continuaren, ja fos mantenint els seus usos o adaptant-los a la situació militar de cada moment –com passa amb les fortificacions de Tarragona i Empúries.

Malgrat que cronològicament és lleugerament posterior al període que estem estudiant, afegim a aquesta breu llista el jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Barcelona),⁹

sitjar que convivia amb el *praesidium* i que tingué una llarga pervivència, atès que algunes sitges es mantingueren molt temps després que, a l'entorn de 100 aC, el campament fos desmuntat per bastir-hi al mateix indret la ciutat regular romana; de fet, les darreres s'obliteraren en època augustal, moment en el qual es construí just al damunt del sitjar el fòrum (E. SANMARTÍ i M. SANTOS, "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries", *Empúries*, 48-50, vol. 2, 1986-1989, p. 292-309; J. M. NOLLA, "Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a.C. Algunes idees", *AIEG*, 32, 1992-1993, p. 24-26; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993, p. 188-192; A. MORILLO, "Los establecimientos militares temporales...", p. 48-49). Intervencions recents han permès ampliar les dades sobre les construccions militars emporitanes d'època republicana amb la troballa d'un nou recinte emmurallat situat a migdia de l'establiment grec i a la vora del vell Camí d'Empúries. La muralla, datada al segle II aC, estava formada per un doble parament d'*opus polygonal* de blocs de calcària amb un reble intern de terra i pedres. Un dels trams coneguts discorria en direcció a l'extrem sud-oriental de la ciutat regular, és a dir, en aquest període, l'anomenat *praesidium* (P. CASTANYER *et al.*, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2012 i 2013", *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2014, p. 206-208). Malgrat que la interpretació del *praesidium* és la més acceptada des de fa anys, F. Cadiou també ha posat en dubte que l'estructura amb les quatre cisternes fos una part de la guarnició argumentant que, tot i la presència de campaniana A al reble dels dipòsits, la majoria dels materials registrats són ibèrics. A més, repassant les fonts literàries, creu veure-hi fins a tres *castra hiberna* diferents a l'entorn d'Empúries en temps de Cató. Finalment, considera que la guarnició que deixà el cònsol a la vora de la ciutat grega tampoc tenia per què ésser permanent; de fet, les mateixes fonts assenyalen que, després de pacificar la zona, Cató féu aixecar el campament per desplaçar totes les forces cap a *Tarraco* (F. CADIOU, *op. cit.*, p. 345-350).

⁷ La coincidència de les cronologies de la presència del campament i de la destrucció del poblat fa pensar que les tropes que hi estaven acantonades foren, molt probablement, les encarregades de destruir l'*oppidum* (J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana...", p. 42-46).

⁸ Malgrat els diferents estats de conservació de l'una i l'altra, ambdues serien molt similars: presenten una planta rectangular (9,5 per 8,3 m) i estan formades per murs de pedra seca d'1,6 m d'amplada. La seva construcció estaria evidenciant algunes reformes a Sagunt que portarien a una ampliació del seu recinte per iniciativa romana (I. PASCUAL, "Una torre defensiva republicana en el Castillo de Sagunto y la expansión de la ciudad después de la segunda guerra púnica", *La ciutat en el món romà...*, vol. 2, p. 319-320).

⁹ Es tracta d'un espai organitzat a partir de dos eixos perpendiculars, un nord-sud i l'altre, est-oest, a l'entorn dels quals es disposen les edificacions. De manera semblant als exemples anteriors, els paraments estan construïts amb un sòcol de pedres irregulars unides en sec fins a una alçada d'1,2-1,3 m, sobre el qual l'alçat continua amb tovots o tàpia; la coberta, finalment, estaria constituïda per bigues de fusta i palla (M. DURAN *et al.*, "L'establiment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-1994, p. 63-73. M. D. MOLAS *et al.*,

que començaria a funcionar c. 120 aC. Dins de l'assentament semblen haver tingut un paper destacat les activitats relacionades amb la fosa de metalls (sobretot bronze i ferro i, en menor proporció, també plom) i, fins i tot, és possible que hagués funcionat com a seca.¹⁰ La coincidència cronològica i geogràfica de l'establiment amb la construcció de la calçada romana dirigida per *M' Sergius* ha portat a les seves excavadores a veure-hi una estació relacionada amb les obres del tram proper de la via, en la qual habitarien ibers i itàlics, com es desprèn del conjunt de materials metàl·lics i ceràmics registrats i de la troballa de tres ofrenes fundacionals formades per sengles infants perinatals difunts.¹¹

5.1.2. Establiments permanents

Pel que fa al segon tipus d'assentament que hem assenyalat, cada cop més s'està veient la implantació *ex nouo* de petits nuclis urbans durant el segle II aC que tenen en comú el fet de trobar-se a prop de vells establiments indígenes i de compartir una sèrie de trets genuïnament itàlics. Per posar només dos casos, és el que veiem a l'assentament de ca l'Arnau-can Mateu (Cabrera de Mar, Barcelona)¹² o al situat als peus del Cerro del Castillo de Lorca

“El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls”, *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 271-282; M. DURAN, I. MESTRES i J. PRINCIPAL, “Evolución y significado del *vicus* romanorrepblicano”, en premsa.

¹⁰ En un dels àmbits excavats s'hi ha reconegut un taller metal·lúrgic gràcies a la troballa de centenars d'escòries de ferro i bronze i d'objectes –sencers i fragmentats– dels mateixos materials, al costat de gresols, motlles i canalitzacions d'aigua. Entre els objectes de bronze localitzats n'hi ha que s'havien aplegat amb la intenció de fondre'ls i reciclar-los i d'altres que s'havien produït al mateix lloc. Els primers, més nombrosos, solien ésser de qualitat i procedien amb seguretat de la península Itàlica. Estaven formats per ornaments personals, complements de mobiliari, aplics i figuretes exemptes, peanyes i plaquetes decoratives i monedes fragmentades. Els objectes refosos, en canvi, semblen haver tingut una vocació més pràctica, atès que són claus, xinxetes, etc. De ferro s'han documentat, tot i les dificultats per identificar-los com a conseqüència de l'oxidació, eines agrícoles i domèstiques, ornaments personals (sivelles de cinturó) i guarniments per als cavalls i els carros. Les troballes numismàtiques són nombroses i, a més, es documentaren dos ploms monetiformes amb una llegenda escrita amb signari ibèric que contenia l'antropònim **berkalneti...n**, els quals s'interpreten com unes encunyacions d'ús exclusivament local emeses per l'autoritat com a símbol de la concessió d'algun permís o adjudicació (M. DURAN *et al.*, “L'establiment iberoromà...”, p. 70).

¹¹ M. E. SUBIRÀ i N. MOLIST, “Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments ibèrics”, F. GUSI, S. MURIEL i C. R. OLARIA (eds.), *Nasciturus, infans, puerulus. Vobis mater terrae. La muerte en la infancia*, Castelló de la Plana, p. 376. Dues de les ofrenes foren localitzades al taller metal·lúrgic. La relació entre aquest tipus d'ofrenes i els espais de treball és un fenomen que les autores constaten al món iber en altres indrets i diferents èpoques, tant anteriors com posteriors, ja en ple període altimperial. Fos quina fos la raó que explica aquesta pràctica, és segur que les criatures havien mort de mort natural i que les despulles foren enterrades amb cura i respecte.

¹² Fou disposat, significativament, als peus de la muntanya del Montcabrer, on s'alçava l'antic *oppidum* de Burriac però en una situació més còmoda. S'estenia per una superfície d'uns 7.000 m² i estava ocupat per un conjunt d'edificis erigits amb uns materials i unes tècniques constructives que, d'entrada, poc semblen diferir de les

(Múrcia).¹³ La presència, a ca l'Arnau-can Mateu, d'un edifici termal que s'erigí a la primera meitat del segle II aC¹⁴ palesa de manera indiscutible que l'assentament no fou només promogut per les autoritats romanes, sinó que es plantejà inicialment com un espai on havia de residir població vinguda d'Itàlia, altrament no es pot entendre la presència d'unes termes que, per les dimensions (uns 450 m²) i situació dins de l'aglomeració (just al centre del nucli urbà), havia d'ésser un espai públic. Aquest fet no exclou, però, que també hi visqués població indígena. Per la seva banda, a Lorca es construï a la primera meitat del segle II aC un barri dissenyat amb un traçat ortogonal que poc sembla tenir a veure amb les tradicions urbanístiques i edífices indígenes. Els materials documentats són en bona proporció itàlics, sobretot la vaixela i la ceràmica de cuina, si bé també s'han trobat produccions locals. Malgrat que el coneixement que hom en té no és tan complet com el de Cabrera, els indicis apuntats i l'important paper que s'ha atribuït a l'establiment ibèric com a centre d'emmagatzematge i redistribució de mercaderies locals i importades han menat a suposar que es tractaria d'un barri fet construir per les autoritats romanes, en el qual habitarien itàlics i indígenes encarregats del control de les activitats comercials.

La presència de romanoitàlics es fa evident també en centres preexistents, particularment situats en àrees litorals i, per tant, ben comunicades. És el cas de la ciutat de

pròpies del país: els sòcols eren de pedra local, pràcticament sense treballar, lligades amb fang i al seu damunt l'alçat era de tovot. Les llindes i els brancals de les portes eren fets amb fang cuit i les parets estaven lliscades amb fang i emblanquinades (A. MARTÍN MENÉNDEZ, "Intervencions arqueològiques a ca l'Arnau-Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), 1997-1998", M. GENERA (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, vol. 2, p. 376-407).

¹³ J. BELLÓN, "Minería y metalurgia en el área de Carthago Nova: modelos de ocupación del territorio desde la República hasta el principado de Augusto en Finca Petén (Mazarrón, Murcia)", *@rqueología y Territorio*, 6, 2009, p. 166; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento, sociedad y economía en el valle del Gadalentín: el Cerro del Castillo de Lorca entre los siglos V a.C.-I d.C.", *Complutum*, 23 (1), 2012, p. 155-157.

¹⁴ Aquests banys són els més antics documentats a la província i uns dels primers de l'occident romà. Era de planta quadrangular i s'hi reconegueren un *apodyterium*, un *tepidarium* i un *caldarium*, als quals s'afegiren en una reforma posterior un espai interpretat provisionalment com una palestra i un *laconicum*. Els murs eren fets amb pedres locals, si bé foren carejades per la banda vista i unides amb argila; només les cantonades i els muntants de les portes, per tal de donar solidesa, es reforçaren amb carreus quadrangulars força ben desbastats. La majoria de parets semblen haver estat revestides, algunes amb morter hidràulic de bona qualitat, mentre que altres revestiments, així com paviments, eren fets amb morter de calç i un *opus segmentatum* dur. Per la seva banda, la coberta estava formada per una cúpula (sobre el *caldarium*) i una combinació de voltes de canó i superfícies corbes, i construïda amb tubs ceràmics afusats, lligats amb morter de calç i travats amb eixos de ferro. El trespol de l'*apodyterium* estaria format per *tegulae* sostingudes sobre un embigat de fusta, de les quals devia penjar un encanyissat resistent que constituïa la base per a un gruixut recobriments de morter, a faisó de cel ras (A. MARTÍN MENÉNDEZ, *op. cit.*, p. 384-387).

Carthago Nova que, tot i els seus orígens púnics i població eminentment cartaginesa (amb elements ibers), experimentà una arribada d'itàlics amb la intenció de gestionar l'explotació dels rics recursos miners del rerepaís immediat i d'obtenir benefici amb les activitats comercials.¹⁵ Si bé l'exploració arqueològica no és fàcil pel fet d'ésser un nucli habitat de manera continuada al llarg de la història,¹⁶ els canvis urbanístics detectats fins ara palesen una presència de romanoitàlics que s'anà intensificant a partir de la segona meitat del segle II aC i que s'accelerà, especialment, al darrer terç. Les parts conegudes arqueològicament han revelat barris amb estructures domèstiques modestes i estructures artesanals que se situen en el transcurs d'aquesta centúria.¹⁷ A totes bandes es documenta durant bona part del període el manteniment dels materials púnics i, a més, en proporcions majoritàries, fet que indica que, malgrat que la ciutat es trobava sota control romà, els contactes comercials tradicionals es mantenien en bona mesura, especialment amb *Ebusus*. Això no treu, però, que anessin arribant, cada vegada en quantitats més grans, els productes itàlics, que acabarien per inundar, com a la resta de la província, els mercats.¹⁸ A partir del darrer terç, però, es documenten empreses edilícies de gran volada, orientades a l'ampliació i millora de les infraestructures de la ciutat, sobretot les portuàries,¹⁹ i a la monumentalització de l'establiment.²⁰ Aquests profunds canvis s'han vinculat a l'augment de l'activitat comercial i minerometal·lúrgica, que farien de la ciutat un dels nuclis més potents de la Citerior. Així, les obres de monumentalització s'explicarien per l'interès d'aquesta població, enriquida gràcies a les activitats econòmiques, de promocionar-se, embellir la ciutat i dotar-la d'elements que manifestessin la seva importància i prestigi.

Deixant de banda aquests nuclis, només es detecta a tota la província una única fundació urbana anterior a 133 aC: *Valentia*, que fou establerta l'any 138 aC pel cònsol *D. Iunius*

¹⁵ F. RAMALLO i M. MARTÍNEZ ANDREU, "El puerto de Carthago Nova...", p. 153-154.

¹⁶ J. M. NOGUERA, M. J. MADRID i V. VELASCO, "Novedades sobre la *arx Hasdrubalis* de *Qart Hadast* (Cartagena): nuevas evidencias arqueológicas de la muralla púnica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 481.

¹⁷ M. J. MADRID, "Primeros avances sobre la evolución urbana del sector oriental de Carthago Nova. PERI CA-4/ barrio universitario", *Mastia*, 3, 2004, p. 38-46; J. PÉREZ BALLESTER, "La actividad comercial y el registro...", p. 341.

¹⁸ J. PÉREZ BALLESTER, "La actividad comercial y el registro...", p. 342-345.

¹⁹ S. F. RAMALLO i M. MARTÍNEZ ANDREU, "El puerto de Carthago Nova...", p. 153-154.

²⁰ S. F. RAMALLO i E. RUIZ VALDERAS, "Un edículo republicano dedicado a Atargatis en *Carthago Nova*", *AEspA*, 67, 1994, p. 79-102; S. F. RAMALLO, "La realidad arqueológica de la 'influencia' púnica en el desarrollo de los santuarios ibéricos del sureste de la Península Ibérica", B. COSTA i J. H. FERNÁNDEZ (eds.), *Santuarios fenicio-púnicos en Iberia y su influencia en los cultos indígenas. XIV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 1999)*, Eivissa, 2000, p. 194.

Brutus per assentar-hi els veterans que havien participat en les lluites contra Viriat.²¹ L'espai escollit era una zona marcada per una significativa presència humana, atès que a no massa distància s'alçaven alguns nuclis edetans importants, que havien sobreviscut als trasbalsos del trànsit del segle III al II aC (a diferència de la mateixa *Edeta*).²² El solar on es bastí la ciutat era idoni, en la mesura que es trobava proper a un curs fluvial i la seva desembocadura i a un nus de comunicacions terrestres, tenia un accés fàcil a l'aigua potable i es trobava en una situació elevada que evitava els efectes de les inundacions i la insalubritat dels aiguamolls propers.²³ Precisament, aquests terrenys de maresma, que eren tan poc apreciats pels ibers, eren molt preuats pels romans, ja que eren ben conscients que si els dessecaven obtindrien unes terres de conreu molt fèrtils.²⁴

L'aspecte de l'espai previ i contemporani a la fundació, de tota manera, no seria gaire diferent dels campaments militars temporals, com han posat de manifest les troballes de forats de pal, escombreres, petits abocadors i llars. Indicis que parlen d'un primer establiment format per estructures molt senzilles i de caràcter provisional, tendes en les quals residirien temporalment els colons encarregats de donar forma a la nova ciutat.²⁵ Al costat de les restes esmentades, pertanyen a aquest mateix moment un conjunt de dipòsits que, per la seva ubicació, factura i contingut fan pensar en dipòsits rituals relacionats amb ritus fundacionals itàlics.²⁶ Poc temps després (potser uns mesos) de la instal·lació primigènia en tendes

²¹ LIVI, *per.* 55.

²² A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itálica de mediados del siglo II a.C. Novedades y complementos", J. UROZ, J. M. NOGUERA i F. COARELLI (eds.), *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*, Múrcia, 2008, p. 172-173; IDEM, El papel militar de la fundación de Valentia (183 a.C.): historia y arqueología, A. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (eds.), *Defensa y territorio en Hispania...*, p. 364 i 369; IDEM, El influjo ibérico en la ciudad romana de Valentia, *Empúries*, 52, 2000, p. 178.

²³ A. RIBERA, *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I a. de C.)*, València, 1998, p. 297.

²⁴ A. RIBERA, "El influjo ibérico...", p. 179; IDEM, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itálica...", p. 172. A més, en el moment de fundar Valentia ja disposaven d'una experiència acumulada en relació a l'enginyeria necessària per posar en valor terres guanyades als aiguamolls, ja que l'havien experimentada anys abans, en el transcurs de la colonització de la plana padana (P. SOMMELLA, *Italia Antica. L'Urbanistica Romana*, Roma, 1988, p. 62-64).

²⁵ A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itálica...", p. 172; IDEM, "El papel militar de la fundación de Valentia...", 367; IDEM, *La fundació de València...*, p. 114-115.

²⁶ Per exemple, A tocar de l'encreuament del *cardo* amb el *decumanus* es registrà un pou de planta rectangular (1,25 per 0,7 per 3,29 m) obliterat per dos estrats: l'inferior contenia nombroses restes de carbó i ceràmica al costat d'ossos de bou, ovis, porcs i gall, pertanyents tots a individus joves; el superior, en canvi, contenia també alguns fragments ceràmics, però en una proporció molt menor, i, d'alguna manera, actuava com a segell del que tenia al seu dessota. Un segon dipòsit era una petita fossa rectangular (0,92 per 0,46 per 0,7-0,8 m), revestida interiorment i reblerta també per dos estrats, seguint el mateix model que el pou anterior: l'estrat inferior contenia la majoria dels materials recuperats, tant ceràmics com ossis, amb una representació de les mateixes

testimoniada pels forats de pal ja es detecten les primeres estructures més estables, constituïdes per edificis encara relativament senzills, formats per murs amb un sòcol de pedra seca i un alçat de tova, que en ocasions s'associen a uns primers paviments de morter de calç²⁷ que recorden els primers sòls similars de la Part Baixa de *Tarraco*. Aquests edificis solen presentar una planta rectangular allargassada amb molts punts de contacte amb els barracons d'un campament militar, cosa que no ha de sorprendre tenint en compte que els primers colons eren soldats llicenciats, avesats a residir en aquesta mena d'estructures.²⁸ De fet, a diferència dels materials i tècniques constructives emprades en el bastiment dels primers edificis públics (com veurem tot seguit), els domèstics dels primers decennis d'existència de la colònia apareixen marcats per un caràcter molt més modest.²⁹ Aquesta circumstància palesa uns nivells de vida austers i poc sofisticats dels seus habitants. Tot i això, a partir de la cultura material recuperada, sembla clar que els pobladors de la *Valentia* fundacional devien ésser itàlics, si bé arribar a precisar-ne l'origen no és tan fàcil. Tenint en compte que la immensa majoria de la ceràmica recuperada era produïda en aquella zona i, particularment, a l'entorn de *Cales* (altres punts de procedència dels productes eren Etrúria i l'Apúlia), s'ha suggerit que els primers colons vindrien principalment de l'àrea campana.³⁰ Aquesta possibilitat, però, admet matisacions, perquè les produccions campanianes són presents a tot arreu en aquestes mateixes cronologies, cosa que assenyala una potent capacitat econòmica d'aquella zona d'Itàlia que no ha d'anar necessàriament aparellada a l'assentament de gent de la Campània a *Valentia* o a d'altres localitzacions.

Entre les primeres construccions cíviqües endegades a continuació dels ritus fundacionals de *Valentia* hi hauria, de ben segur,³¹ les muralles. L'espai elegit comptava ja amb

espècies (llevat del gall), mentre que el superior en contenia molt menys i, per tant, tapava la fossa i separava a consciència els objectes que havien participat al ritual –contaminats pel contacte amb la divinitat– del món dels vius. En altres fosses s'han recuperat materials similars, entre els quals destaca un conjunt de cinc urnes romanes (no pas ibèriques) dipositades acuradament de cap per avall i amb la tapadora segellada amb resina, que contenien restes orgàniques, cendres i carbons (A. RIBERA, "Una peculiar fosa de fundación en Valencia", *Saguntum*, 29, 1995, p. 187-195; "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 173-177; IDEM, *La fundació de València...*, p. 114-116 i 252-254).

²⁷ A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 178; IDEM, *La fundació de València...*, p. 116-117.

²⁸ A. RIBERA, "El papel militar de la fundación de Valentia...", 367; IDEM, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 178.

²⁹ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 490.

³⁰ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 497-500.

³¹ Com constata Vitruvi (*Arch.* 1.5.1) com a norma habitual.

algunes defenses naturals, ja que es trobava sobre una elevació del terreny delimitada per diversos costats per barrancs. Allà on la natura no oferia prou protecció, foren els homes els qui erigiren una muralla i excavaren fossats.³² A l'interior de la ciutat, a més d'algunes restes que formaven part de les humils residències dels colons, s'ha localitzat, al nord del *decumanus* i a l'oest del *cardo*, part d'una construcció més gran i pavimentada amb *opus signinum*, que podria ser un edifici públic, potser un magatzem; aquesta possibilitat ve apuntada pel fet que pocs anys després (vers 120-110 aC) aquest edifici seria enderrocat per bastir-hi al seu damunt un gran *horreum* de cinc naus.³³

En les mateixes dates, passada una vintena d'anys de la fundació, la ciutat veié aparèixer algunes noves estructures de caire monumental. Malgrat que s'escapen lleugerament del nostre límit cronològic, en fem menció perquè pensem que és important de tenir-los en compte per aproximar-nos a la població que habitava *Valentia*. Per una banda, a finals del II aC s'aixecà, no gaire lluny de l'*horreum*, un edifici termal amb *tabernae*, que ocupava una *insula* sencera.³⁴ Per altra banda, vora les termes i a tocar de la possible porta de llevant s'han localitzat unes estructures que s'han interpretat com un santuari dedicat un culte de les aigües.³⁵

³² Concretament, estan documentats alguns fossats pertanyents a una palissada que estava reforçada per la part interior per filades de pedra. Així mateix, s'han identificat alguns murs molt potents que també formarien part del sistema defensiu i que podrien ser part d'una porta, i les restes d'una torre, potser relacionada amb un altre accés. En relació amb la troballa de la primera porta, les mancances en la tasca de documentació han provocat que no es pugui interpretar correctament i definitiva aquesta estructura, que també podria ser un *castellum aquae*. Cf. A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 180-182.

³³ A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 185; IDEM, *La fundació de València...*, p. 344-345.

³⁴ Dels banys s'han identificat diverses estances: el *prae-furnium*, el *caldarium*, el *tepidarium*, l'*apodyterium* i un *hipocaustum* simple però suficient (A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 194-207; J. M. NOLLA, "Las termas republicanas en Hispania", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 2000, p. 47-49). Aquesta estructura termal troba uns paral·lels molt similars en la fase IV de les termes de *Stabias* (amb una cronologia del segle II aC), en les de Cosa (també del segle II aC), en les de *Fregellae* (a la frontera entre el Laci, el Samni i la Campània, segle II aC) i en les de *Musarna* (Etrúria, finals del segle II aC; A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 431-434 i 437-438; C. MARÍN i A. RIBERA, "Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de Valentia", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *op. cit.*, p. 155).

³⁵ Aquesta lectura es deriva de la presència d'un pou i una piscina o *lacus* revestit interiorment de *signinum*. La bona comunicació del santuari, tant vers l'interior com l'exterior de la ciutat, es retroba en altres casos, com a *Falerii Novi* (A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 186-187). La presència de santuaris en els quals té un paper protagonista l'aigua també té paral·lels en altres ciutats republicanes de la mateixa època, com *Paestum*, *Glanum* o, molt més propers geogràficament, l'*Asklepieion* de la "Neàpolis" emporitana i els santuaris ibèrics de Sant Aniol de Finestres i Mas Castell de Porqueres (A. RIBERA, "Valentia (Hispania Citerior), una fundación itàlica...", p. 187-188; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana...*, p. 157-158; J. ESTEBA, *op. cit.*, p. 287-296; J. ESTEBA i R. DEHESA, *op. cit.*, p. 285-298; J. BURCH *et al.*, *Els temples i els cementiris*

Com ja hem vist a ca l'Arnau-can Mateu, l'existència d'un edifici tan característic com les termes és un indicatiu inequívoc d'una important presència d'individus d'origen italià a la *Valentia* de finals del segle II aC ja que, per una banda, aquesta era una construcció desconeguda entre els ibers, però apreciada pels italics, entre els quals no només jugava un rellevant paper des d'un punt de vista higiènic, sinó també –i potser de manera encara més destacada– social. Per altra banda, els assentats a *Valentia* (com els de Cabrera) serien d'origen italià més que pròpiament romà perquè durant el segle II aC les termes s'havien anat introduint al món italià procedents de la Grècia hel·lenística, però no a la ciutat de Roma, on predominava un corrent senatorial que s'oposava a la introducció de les influències hel·lenístiques per evitar la depravació de la ciutadania.³⁶

Donen suport a aquesta hipòtesi els materials ceràmics documentats als nivells fundacionals i de la fase immediatament posterior, on predominen de forma clara les produccions italiques per damunt de les importacions habituals entre els ibers d'aquests moments:³⁷ campaniana A i calena, parets fines, ceràmica de cuina itàlica i àmfora Dr. 1A, al costat, però en proporcions inferiors, de campaniana B etrusca, comuna oxidada de taula, reduïda de cuina i àmfores neopúniques, ebusitanes, centremediterrànies i ròdies. A totes aquestes tipologies encara s'han d'afegir les produccions locals iberes, que no manquen, però estan representades en una proporció molt menor respecte dels materials italics. Així doncs, la ceràmica dóna un altre argument per considerar que la població de *Valentia* seria eminentment itàlica,³⁸ per bé que és innegable que hi hauria una part, més petita o més gran, indígena. De fet, si quan s'establí una colònia no s'aconseguia arribar al nombre necessari de colons, s'acceptava l'admissió de gent del país, com passà a Aquileia l'any 181 aC.³⁹

antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres, Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20, Banyoles, 1999, p. 24-25 i 122.).

³⁶ C. MARÍN i A. RIBERA, "Un caso precoz de edificio termal...", p. 155.

³⁷ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 310-345.

³⁸ A més de tots els arguments esbossats aquí, encara n'hi podem afegir algun altre quan parlem de la necròpolis relacionada amb els nivells fundacionals de *Valentia*, on trobarem elements de la cultura material i dels rituals funeraris que apunten en la mateixa direcció.

³⁹ A. RIBERA, "El influjo ibérico...", p. 179.

5.2. ESTABLIMENTS INDÍGENES

5.2.1. Introducció: establiments i jerarquies territorials

A l'hora d'analitzar la societat a través de l'arqueologia ibèrica, és important de tenir en compte el model de poblament que es forma durant l'Ibèric ple, que és el que arriba al període comprès entre les darreries del segle III aC i les de la centúria següent. Al mateix temps, aquest model no és estàtic, sinó que es va transformant en el transcurs d'aquests anys com a conseqüència de la superposició del nou model que implanta Roma i que serà el que s'acabarà imposant. En les properes pàgines, per tant, prèviament a entrar a examinar el reflex de la societat al registre arqueològic, resseguirem l'estructura territorial ibèrica, atès que ens ajudarà a entendre alguns aspectes de la societat que tractarem més tard.⁴⁰ Com veurem, malgrat que compartien diverses característiques, no tots els assentaments ibèrics eren iguals quant a dimensions, complexitat i funcions. Aquestes diferències anaven lligades a una organització territorial jerarquitzada en la qual hom pot trobar la traducció d'algunes característiques d'aquesta societat canviant.

En el moment que els romans desembarcaren a la península Ibèrica hi havia fins a quatre tipus diferents d'assentaments indígenes quant a situació topogràfica, extensió i funcions. Així, hi havia una primera categoria formada per un reduït nombre de grans establiments que rondaven, i àdhuc en alguns casos depassaven, les deu hectàrees de superfície;⁴¹ en gairebé tots els casos es trobaven bastits en turons que permetien un domini

⁴⁰ Creiem convenient, per l'impacte que ha tingut en la recerca, recordar, encara que sigui de manera succinta, la teoria que considera la formació, entre els pobles ibers, d'estats arcaics o protoestats. J. Sanmartí, que n'ha estat un dels principals defensors, considera que la jerarquització territorial és un tret característic de sistemes administratius de caràcter estatal. *Vid.* J. SANMARTÍ, "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (coord.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Barcelona, 2001; IDEM, "From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia", *Pyrenae*, 35, vol. 1, p. 7-41, 2004; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *Els ibers del nord*, Barcelona, 2005; C. BELARTE i J. SANMARTÍ (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 2007.

⁴¹ Es tracta, concretament, del conjunt format pel Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona), amb més de quinze hectàrees; el Tossal de San Miquel (Lliria, València), amb quinze (H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*, València, 1995, p. 249); *Arse* (Sagunt, València), amb dotze hectàrees (C. ARANEGUI, *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona, 2004, p. 33); el poblat de L'Esquerda (Masos de Roda, Barcelona), amb onze (I. OLLICH i M. DE ROCAFIGUERA, "El poblat ibèric i medieval de

visual remarcable de l'entorn i es trobaven situats a escassa distància de l'aigua, ja fos en la forma de rius o estanys o també, en alguns casos puntuals, del mar.⁴² Per sota d'aquests hi havia una segona categoria de nuclis que, baldament compartir la majoria de les característiques esmentades amb els anteriors, presentaven una extensió menor, que es movia entre les tres i les nou hectàrees.⁴³ Aquestes dues menes d'establiments superiors tenien tendència a ubicar-se a tocar o directament al damunt de cursos fluvials, cosa que permetia, per una banda, un accés fàcil a un recurs tan essencial com és l'aigua i, de l'altra, en els casos dels corrents que ho permetien, el control del trànsit pels rius, que constituïen la forma més fàcil de posar en relació les terres de l'interior amb les del litoral. A més a més, amb freqüència són propers o es troben sobre les principals vies de comunicació terrestre, cosa que permetia controlar el trànsit pels camins i passos naturals.

La majoria dels assentament ibers, tanmateix, ocupava una superfície inferior a les tres hectàrees; en aquesta tercera categoria es trobaven aquells establiments que estarien

l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). De l'excavació a l'experimentació arqueològica", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2002, p. 119-123; el de Kese (Tarragona), amb nou o deu (A. ROS, "L'ibèric tardà a la Cessetània: canvis i continuïtats en el món ibèric (segles III-I aC)", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 584-585); i el poblat de *Kelin* (Los Villares, Caudete de las Fuentes, València), també amb unes deu (C. MATA, *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la cultura ibérica*, València, 1991, p. 7).

⁴² M. BLECH i D. MARZOLI, "Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid", *Empúries*, 54, 2005, p. 45-58; I. OLLICH i M. DE ROCAFIGUERA, "El poblat ibèric i medieval...", p. 119-123; A. ROS, *ibid.*; C. MATA, *ibid.*; J. APARICIO *et al.*, *La cultura ibérica. Síntesis histórica*, València, 2005, p. 91-93; H. BONET, *op. cit.*, p. 366-371; C. ARANEGUI, *ibid.*

⁴³ *Ud.* alguns dels nombrosos exemples a A. LÓPEZ i M. RIERA, "Intervencions recents (1997-2001) a l'oppidum del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2001, p. 135-136 i 171-178; D. ZAMORA, *L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica. Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 17, 2006-2007, p. 324-325; D. ASENSIO *et al.*, "Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C.", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 256; H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, "La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I a.C. Panorama actual y reflexiones para el debate", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 669; J. APARICIO *et al.*, *La cultura ibérica. Síntesis histórica*, València, 2005, p. 83-84; E. A. LLOBREGAT *et al.*, "El urbanismo ibérico en La Serreta (Alcoi)", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 1, 1992, p. 37-70; I. GRAU, "La reorganización del territorio durante la romanización: un caso de estudio en el área central de la Contestania", L. ABAD (ed.), *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Murcia, 2003, p. 55-73; J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos del curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 2008, 81, p. 41; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió", *I Jornada d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001. Ilercavònia*, 3, 2002, p. 200; D. ASENSIO *et al.*, *op. cit.*, p. 256; J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 2000, p. 98-108 i 135-140; M. DE ROCAFIGUERA, *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*, Vic, 1995, p. 34-35, 39, 102 i 117; A. ROS, *op. cit.*, p. 586-587; M. OLCINA i R. PÉREZ JIMÉNEZ, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (el Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alacant, 1998, p. 35-37.

formats per diversos nuclis familiars que residien a l'interior d'un espai, generalment aturonat i clos per una muralla o mur de tancament, i que es dedicaven essencialment a l'explotació directa, sobretot agrícola, del territori més immediat.⁴⁴ En altres casos, les restes documentades als assentaments d'aquesta mateixa categoria palesen la dedicació de bona part dels seus habitants no només a tasques agrícoles o agropecuàries, sinó també, i sobretot, a activitats relacionades amb l'obtenció de matèries primeres i/o la seva transformació en productes manufacturats.⁴⁵ Finalment, encara es pot apreciar una quarta categoria d'assentaments, formada per recintes d'escassa extensió, fins a uns 1000 m². Al mateix temps, es pot fer una distinció entre aquells establiments que es troben bastits en altura i, sovint, protegits per alguna mena d'estructura defensiva i aquells que es localitzen en zones més baixes o directament a la plana i que solen estar mancats de muralles o altres estructures de defensa.⁴⁶ En qualsevol cas, els uns i els altres semblen tenir unes funcions econòmiques marcades, ja sigui en el sentit d'explotar els recursos naturals com de transformar-los,

⁴⁴ E. PONS BRUN (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, p. 590-591; D. ASENSIO, E. PONS BRUN i M. FUERTES, "La darrera fase d'ocupació del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona)", L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 103-104; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona, 1992; D. ASENSIO *et al.*, "Les formes d'organització social...", p. 262; F. GRACIA *et al.*, *Alcanar. La Moleta del Remei. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, MAC, Barcelona, 2006, p. 41-43; I. ESPÍ, M. P. IBORRA i S. DE HARO, "El área de almacenaje del poblado ibero-romano del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló)", *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 147; H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Llúria*, p. 524; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, València, 2001, p. 182.

⁴⁵ D. ZAMORA *et al.*, "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 208-209; A. OLIVER, "Material procedente del yacimiento ibérico del Cormulló dels Moros (Albocàcer, Castellón). I. Características generales y material ibérico", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, 1994, p. 116 i 123-124; F. ARASA, "Material procedent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). II. Els materials d'importació i les imitacions", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, 1994, p. 125-155; I. ESPÍ, M. P. IBORRA i S. DE HARO, *op. cit.*, p. 147; D. ASENSIO *et al.*, "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *op. cit.*, p. 186-187.

⁴⁶ D. ASENSIO *et al.*, "Tipus d'assentaments i evolució...", p. 190-191; D. ASENSIO *et al.*, "L'hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): un nucli d'activitats econòmiques especialitzades del segle III aC a la Catalunya interior", *Tribuna d'Arqueologia*, 2007-2008, p. 149-168; H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Llúria*, p. 524; J. APARICIO *et al.*, *op. cit.*, p. 88-90; M. CURA i E. SÁNCHEZ, "Un poble pre-romà mal conegut. Els *bergusi* o *bergistani* de l'interior de Catalunya. Estat actual de la qüestió històrica i arqueològica", M. MAYER *et al.*, *De les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*, Barcelona, 1998, p. 163-173; I. GRAU, *op. cit.*, p. 58-59; J. SANMARTÍ, J. SANTACANA i R. SERRA, *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Barcelona, 1984; M. P. CARRASCO, J. PALLEJÀ i V. REVILLA, "Ca l'Artur, Calafell (Baix Penedès)", *Butlletí d'Arqueologia*, 12, Tarragona, 1990, p. 154-159.

manufacturar-los i emmagatzemar-los. Així ho evidencien, com en altres nuclis de la categoria anterior, les troballes de sitges o vestigis d'altres formes d'emmagatzematge de la producció agrícola i de restes relacionades amb produccions manufactureres de diverses menes. Aquests centres, a més, comparteixen el fet d'estar ocupats per escasses estructures domèstiques, de manera que s'haurien d'entendre com a petits nuclis habitats per un nombre reduït de persones, possiblement pertanyents a una mateixa família o, en els casos més grans, a poques unitats familiars. Aquests altres assentaments inferiors, en conjunt, semblen haver tingut una vocació productiva clara i més marcada que als dos anteriors, amb un determinant: la proximitat als recursos naturals que explotaven, ja fossin terres de conreu, boscos, extraccions de metalls, etc. Això feia que, sovint, també estiguessin situats en espais prou ben comunicats, si no amb les vies principals, sí almenys amb d'altres de secundàries que enllaçarien aquests establiments amb els altres més grans, dels quals, possiblement, en serien dependents.

El trànsit del segle III al II aC tingué com a conseqüència una modificació de l'estructura territorial. Per començar, un dels trets més remarcables és la desaparició de la major part dels *oppida* de més entitat, tant de la primera com de la segona categories.⁴⁷ Malgrat tot, no tots els grans nuclis foren abandonats (o destruïts) en aquests moments, sinó que fins i tot començaren a experimentar processos d'expansió. Un creixement que no només implicà una ampliació de la superfície ocupada pels assentaments, sinó també, sobretot durant el transcurs de la segona meitat del segle II aC, un increment de la monumentalització a través de l'arquitectura, on sovint s'identifiquen evidents influències itàliques.⁴⁸ Pel que fa als

⁴⁷ Centres de primer ordre com els d'Ullastret, L'Esquerda, el Vilar o el Tossal de Sant Miquel, així com diversos dels centres de segon ordre més grans, com el Turó del Montgròs, Masies de Sant Miquel, el Castellet de Banyoles o La Serreta foren abandonats entre les acaballes del segle III aC i els primers anys de la centúria següent (J. BURCH *et al.*, "El poblament ibèric del Gironès", L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 136-137; I. OLLICH i M. DE ROCAFIGUERA, *op. cit.*, p. 118-119; O. CURULLA *et al.*, "El yacimiento ibérico de 'El Vilar' (Valls, Tarragona)", *XXIV Congreso Nacional de Arqueología. Cartagena, 1997. Volumen 3. Impacto colonial y Sureste Ibérico*, 1999, p. 301-306; H. BONET, *op. cit.*, p. 528; A. LÓPEZ MULLOR i M. RIERA, "Intervencions recents...", p. 135-136 i 171-178; A. ROS, *op. cit.*, p. 585; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *Els ibers del nord*, p. 145-146; J. NOGUERA, *op. cit.*, p. 41-42; I. GRAU, R. OLMOS i A. PEREA, *op. cit.*, p. 5-29). Majoritàriament, i atesa la manca d'estrats de destrucció, l'abandonament es produí sense violència aparent –cosa que no vol dir que no les tropes romanoitàliques no apliquessin altres formes de violència menys tangibles–, per bé que en alguns casos concrets (L'Esquerda, el Turó del Montgròs, Tossal de Sant Miquel) sembla que sí foren víctimes de destruccions violentes.

⁴⁸ Un exemple de nucli de primer ordre el proporciona l'*oppidum* de Burriac, que no només es mantingué, sinó que experimentà un procés d'expansió fins al moment del seu abandonament, ja a les acaballes del segle II aC. És precisament en aquest període que l'assentament abastà la màxima extensió, que es mouria entre les set i les deu hectàrees. D'aquest període destaquen les reformes dutes a terme sobre les muralles, que comportaren l'obertura d'una nova porta a la banda de migdia, obrada amb una tècnica afí a l'*opus quadratum*; així mateix,

assentaments menors, observem la mateixa dinàmica que per a les altres categories: alguns dels que existien a l'Ibèric ple desaparegueren,⁴⁹ mentre que d'altres es mantingueren durant la resta del nostre període i, en general, sobrevisqueren fins al segle I aC o, més excepcionalment, fins i tot al I dC; entre aquests darrers es compten establiments costaners de reduïdes dimensions que actuarien com a ancoratges, petits ports i punts de suport comercial.⁵⁰ Per altra banda, durant el segle II aC s'aprecia un increment del nombre dels assentaments de menors dimensions a tot arreu, particularment als terrenys planers, de manera que ens trobaríem al davant d'una expansió de petits centres rurals dedicats a una

s'ha documentat la construcció d'un magatzem de *dolia* (D. ZAMORA, *L'oppidum de Burriac...*, p. 324-325; V. REVILLA i D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 43). Entre els de segon ordre, esmentem, a títol purament il·lustratiu i entre nombrosos exemples, el de Sant Julià de Ramis, on a inicis del darrer terç del segle II aC hom dugué a terme una considerable reorganització urbanística destinada a bastir, en un punt ben visible, un nou temple de tipus clarament itàlic (J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques... 1*, p. 98-108 i 135-140; P. CASTANYER *et al.*, "Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 14-15). Semblantment, el poblat de Darró experimentà a inicis del II aC una marcada activitat urbanística, que portà a doblar la superfície ocupada pels seus habitants en el transcurs de la centúria, fins abastar les vuit hectàrees. Aquest creixement es plasmà en la construcció d'un nou barri amb un urbanisme ben regular i planificat, amb carrers porticats, cases complexes, etc. (A. LÓPEZ MULLOR *et al.*, "Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1998-1999, 2001, p. 185; A. LÓPEZ MULLOR i X. FIERRO, "Darró i el poblament ibèric al Garraf", *Protohistòria a Catalunya, Rosselló i Lluçanès Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, Girona, 2000, p. 43-58). Així mateix, Olèrdola i l'Alzinar Gran expandiren també el seu poblament (R. BATISTA, J. MOLIST i N. ROVIRA, "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1989-1990, 1991, p. 87-100). Un procés similar experimentaren la Moleta dels Frares, que a principis del segle II aC cresqué fins assolir les sis hectàrees (H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, *op. cit.*, p. 669), o el Tossal de Manises, que per aquelles mateixes dates augmentà les seves dimensions, en part segurament per l'absorció de la població de l'establiment del Tossal de les Basses, abandonat en el trànsit dels segles III al II aC, i arribà a les tres hectàrees (M. OLCINA i R. PÉREZ JIMÉNEZ, *op. cit.*, p. 38-39 i 54).

⁴⁹ E. PONS BRUN (dir.), *Mas Castellar de Pontós...*, p. 590-591; D. ASENSIO, E. PONS BRUN i M. FUERTES, "La darrera fase d'ocupació...", p. 103-104; E. PONS, J. M. LLORENS i J. MERINO, *Puig Castellet. Guia del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Barcelona, 1999; J. BURCH *et al.*, "El poblament ibèric del Gironès", p. 136-137; A. ROS, *op. cit.*, p. 585; H. BONET, *op. cit.*, p. 521; A. OLIVER, "Torres y casas fortificadas...", p. 147-148; F. GUSI, *op. cit.*, p. 151-172; S. BRONCANO, "El poblado ibérico de 'El Amarejo' (Bonete, Albacete)", *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses*, 15, 1984, p. 75-92; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals...*, p. 194-195.

⁵⁰ J. BURCH, A. ROJAS i J. SAGRERA, "Noves aportacions per al coneixement del poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Llafranc, Palafrugell)", *EBE*, 22, 2003, p. 9-54; J. BURCH, A. ROJAS i J. VIVO, "L'Assentament ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2008-2009, 2010, p. 45-58; M. CURA i E. SÁNCHEZ, *op. cit.*, p. 163-173; J. M. NOLLA, J. BURCH i L. PALAHÍ, "L'abandonament de l'oppidum de Castell", *EBE*, 17, 1998, p. 59-78; J. M. NOLLA, L. ESTEVA i F. AICART, "El poblat ibèric dels Guixols (segles IV aC-I dC)", *EBE*, 8, 1989, p. 45-116; F. AICART, "El final del món ibèric a la vall d'Aro i Sant Feliu de Guixols: estat de la qüestió", *EBE*, 19, 2000, p. 17-24; M. CURA i A. M. FERRÁN, "El poblado prerromano de 'El Cogulló' (Sallent - Barcelona)", *Pyrenae*, 5, 1969, p. 115-130; D. ASENSIO *et al.*, "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric...", p. 186-187; H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Llúria*, p. 524; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals...*, p. 182 i 259-260.

explotació agropecuària a petita escala.⁵¹ Coincidia amb aquest fet, com ja hem vist, l'aparició dels primers establiments romanoitàlics, sovint a la vora dels vells nuclis ibers.

5.2.2. Identificació dels sectors socials als assentaments indígenes: grups no privilegiats

Per al període que estem tractant, l'Arqueologia aporta un conjunt d'evidències que poden ésser llegides com a marcadors del nivell de vida de la població autòctona i, d'aquí, es pot inferir la seva posició social. La major part dels ibers –que constituïa els grups no privilegiats dins de la societat ibèrica– acostumava a residir en estructures modestes⁵² independentment de la categoria d'assentament que habitava, ja fossin urbans o rurals, més grans o més petits. Seguint les velles tradicions arquitectòniques, les cases estaven formades per una o dues estances que ocupaven una superfície que oscil·lava entre els vint i els trenta metres quadrats. Les habitacions eren polifuncionals, atès que al mateix espai hom hi emmagatzemava els aliments destinats al consum quotidià, els transformava, els coïa, els menjava, hi descansava, hi duïa a terme produccions artesanals (destinades fonamentalment a l'autoconsum) i, en definitiva, hi realitzava totes les activitats domèstiques i familiars. No s'hi detecten, en canvi, activitats més específiques o especialitzades com cultes religiosos.

La documentació sovintejada de fragments ceràmics pertanyents a gerres i altres recipients contenidors de dimensions mitjanes parlen d'un emmagatzematge a petita escala i assenyalen al mateix temps una dependència d'amplis segments de la població dels grans magatzems on es concentrava la producció agrícola, tant si es tractava de sitjars com d'estructures d'obra. En efecte, aquest tipus d'emmagatzematge permetia disposar d'una reserva alimentària capaç d'assegurar la subsistència d'una unitat domèstica durant uns pocs mesos; amb les condicions i els mitjans de conservació habituals era molt difícil aconseguir un volum prou considerable per allargar durant un any sencer i, a més, mantenir-lo en bon

⁵¹ P. CASTANYER, *et al.*, "Pautes i evolució del poblament...", p. 15-16; V. REVILLA i D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 46-47; V. REVILLA, "El poblament al territori de *Barcino* en època tardorepublicana i imperial: anàlisi arqueològica i històrica", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 43; A. ROS, *op. cit.*, p. 588-587; I. ARRAYÁS, *Morfologia històrica...*, vol. 2, núm. 3-5.1, p. 734-735; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals...*, p. 197 i 259-260; H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, *op. cit.*, p. 669; I. GRAU, "Los valles de Alcoi durante la romanización...", *Lucentum*, 21-22, 2002-2003, p. 87-102.

⁵² M. C. BELARTE, H. BONET i F. SALA, "L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània", M. C. BELARTE (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1r mil·lenni aC)*, Arqueo Mediterrània 11, Barcelona, 2009, p. 93-123.

estat. Per tant, un cop transcorreguts uns mesos, hom hauria d'abastar-se noves reserves.⁵³ Cal pensar que la font de proveïment es trobaria als mateixos poblats, en alguna estructura que funcionaria com a graner. Així, per als pobles al nord de l'Ebre, l'obertura d'una sitja no plantejaria gaires inconvenients, perquè si diverses famílies tenien la necessitat de proveir-se de cereal en un mateix moment, tota la producció ensitjada podia quedar fàcilment distribuïda i es podria aprofitar tota o bona part del gra que s'hi havia dipositat.

5.2.3. Identificació dels sectors socials als assentaments indígenes: grups privilegiats

Entre les particularitats que distingeixen els assentaments de primer, segon i, fins i tot, tercer ordre hi ha la inserció dins del teixit urbà d'estructures que s'aparten de manera notòria de les cases habituals i que remarquen la complexitat social de les comunitats que hi vivien. Es tracta de grans construccions que cobrien una extensió més gran i disposaven d'una quantitat més nombrosa d'habitacions que, a més, solen mostrar una diversificació funcional. Així, alguns espais estarien destinats a usos pròpiament residencials, mentre que d'altres, a artesanals i productius, tal i com demostren les troballes de rebutjos de metall, forns, molins o peces de teler.⁵⁴ Fins i tot, algunes cambres semblen haver estat l'escenari d'activitats de representació o vinculades a cultes religiosos: és el cas, per posar només uns pocs exemples, d'una estança de grans dimensions del gran casal de la zona 14 del Puig de Sant Andreu, on s'han localitzat restes pertanyents a una gran llar de foc central i fragments d'estuc que

⁵³ R. GARCÍA HUERTA i J. MORALES, "Sistemas de almacenamiento y tratamiento de alimentos entre los pueblos prerromanos de la Meseta meridional", R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009, p. 192-193.

⁵⁴ A. MARTÍN ORTEGA *et al.*, "La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC", *Cypsela*, 15, Girona, 2004, p. 265-284; J. BARBERÀ, "Un paral·lel remot de l'edifici públic de Burriac (Cabrera de Mar)", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, núm. 2-3, 1982-1983, p. 146-151; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC", *Món ibèric als Països Catalans, XIII. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 615-627; D. ZAMORA, "L'oppidum de Burriac...", p. 89-90; J. SANMARTÍ, *et al.*, "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 85, 2012, p. 55; H. BONET, *op. cit.*, p. 519; H. BONET, C. MATA i A. MORENO, "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)", *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Castuera, 2007, p. 255-259; J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques... 1*, p. 65; D. ASENSIO *et al.*, "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'élites aristocràtiques a la ciutat ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 597-613; P. GUÉRIN, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, València, 2003; M. OLCINA i R. PÉREZ JIMÉNEZ, *op. cit.*, p. 67.

revestien les parets;⁵⁵ una altra de la casa complexa del Castellet de Bernabé; l'àmbit interpretat com a espai de recepció del dit edifici 2 del Castellet de Banyoles⁵⁶ i els anomenats edifici 10 del mateix establiment⁵⁷ i "edifici singular" de l'*oppidum* d'Ilturo,⁵⁸ que presenten indicis d'haver funcionat com a espais de reunió dels membres destacats de cada comunitat o construccions de caire cultural. Així mateix, en més d'una ocasió aquestes edificacions es trobaven en una situació privilegiada dins de la trama urbana. A vegades és pel lloc que ocupaven, com el conjunt de grans casals que constituïa tot un barri a la part més enlairada del Tossal de Sant Miquel de Lliria.⁵⁹ Altres vegades, pels accessos que tenien a espais importants dels *oppida*, com ara les muralles o les portes, tal i com es pot veure a la zona 14 del Puig de Sant Andreu, que es trobava just al darrere de i comunicat amb la muralla i connectava directament amb un dels carrers principals;⁶⁰ o al Castellet de Bernabé, on la casa tenia un accés directe a l'exterior del poblat a través d'una porta secundària oberta a la muralla.⁶¹ És interessant remarcar que en alguns indrets s'aprecia clarament com els habitants d'aquests edificis s'apropriaren d'espais comunitaris per tal de disposar d'uns accessos privats, com passa a Ullastret, on hom féu seu un vell carreró per tenir accés a una de les torres i a una poterna que comunicava amb l'exterior del poblat,⁶² o al Castellet de Banyoles, on l'expansió de l'edifici 1 significà absorbir part del carrer amb l'objectiu de bastir tres noves habitacions. Per si no n'hi hagués prou amb la ubicació destacada, sovint s'evidencia una clara voluntat de

⁵⁵ A. MARTÍN ORTEGA *et al.*, *op. cit.*

⁵⁶ D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC", *Món ibèric als Països Catalans, XIII. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 615-627; J. SANMARTÍ, *et al.*, "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 85, 2012, p. 55.

⁵⁷ J. SANMARTÍ, *et al.*, "El Castellet de Banyoles...", p. 56-59.

⁵⁸ J. BARBERÀ, "Un paral·lel remot de l'edifici públic de Burriac (Cabrera de Mar)", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, núm. 2-3, 1982-1983, p. 146-151; D. ZAMORA, "L'*oppidum* de Burriac...", p. 89-90. Sobre la qüestió de la funció d'aquesta estructura, cf. C. GONZALO i C. VILA, "El edificio público de Burriac: ¿Fue un templo ibérico?", *XXIII Congreso Nacional de Arqueología. Elche, 1995, 1997*, vol. 1, p. 457-466; F. GRACIA, G. MUNILLA i E. GARCÍA, "Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans", *Cota Zero*, 10, 1994, p. 90-101; C. VILA, "L'edifici públic de Burriac: hipòtesis sobre la seva interpretació", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 9, 1994, p. 19-32.

⁵⁹ H. BONET, *op. cit.*, p. 519; H. BONET, C. MATA i A. MORENO, "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)", *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Castuera, 2007, p. 255-259.

⁶⁰ G. DE PRADO, "Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'*oppidum* ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà)", *RAP*, 19, 2009, p. 350-351.

⁶¹ H. BONET, *op. cit.*, p. 524.

⁶² G. DE PRADO, *Ibid.*

distingir-les de la resta de cases mitjançant una separació física, com ara murs o espais oberts, tal i com s'observa de manera diàfana als diferents conjunts de cases complexes del Castellet de Banyoles⁶³ o al Castellet de Bernabé, on el gran casal restava netament separat de la resta de residències de la comunitat i del sector artesanal gràcies a la construcció d'uns murs divisors.⁶⁴ Finalment, un altre tret que presenten alguns d'aquests grans casals és la presència d'objectes (conjunts monetaris, joies, productes d'importació, ploms escrits i altres) que palesen un nivell de vida superior d'aquells que hi residien.⁶⁵

A diferència del que hem vist per als sectors no privilegiats, detectem en àmbits d'aquests edificis més grans i complexos una presència abundosa de restes ceràmiques pertanyents a atuells d'emmagatzematge, que estarien assenyalant l'existència de magatzems privats que afavoririen una independència dels residents respecte dels graners comunitaris.⁶⁶

Si bé la majoria dels exemples que hem anat esmentant de grans casals es trobava en nuclis que foren objecte de destrucció o abandonament als primers anys del segle II aC, no hem de concloure que aquesta mena de construccions desaparegué a tot arreu. Com a mostra de la continuïtat esmentem l'anomenat "edifici públic" d'*Illuro* o una casa complexa documentada a Sant Julià de Ramis,⁶⁷ constituïda per set habitacions i situada al barri sud-occidental que fou arrasat a les darreries de la mateixa centúria per bastir-hi al damunt la plataforma monumental sobre el qual s'erigí un temple de tipus itàlic. En qualsevol cas, cal admetre que els casos coneguts d'aquesta època tendeixen a ser més modestos que els paral·lels més antics, cosa que podem veure com un indicatiu més dels canvis esdevinguts en les societats indígenes.

⁶³ J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *Els ibers del nord*, Barcelona, 2005, p. 145-146; J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana...", p. 41-42.

⁶⁴ P. GUÉRIN, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, València, 2003.

⁶⁵ M. CAMPO, "Tesoro de dracmas emporitanas hallado en el Puig de Sant Andreu (Ullastret), II. Estudio de las monedas", *Numisma. Revista de Estudios Numismáticos*, 251, Barcelona, 2007, p. 65-78; J. de C. SERRA-RÀFOLS, "El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)", *Ampurias*, 3, 1941, p. 15-34; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles...", p. 197-200.

⁶⁶ R. GARCÍA HUERTA i J. MORALES, *op. cit.*, p. 192-193.

⁶⁷ J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques... 1*, p. 65.

5.3. EL REFLEX DE LA SOCIETAT AL REGISTRE FUNERARI

Les sepultures i els espais on eren dipositades les restes dels difunts han estat emprades per l'Arqueologia per obtenir dades sobre l'estructura de la societat i les relacions socials d'una manera que, com és lògic, ha anat evolucionant al mateix temps que les metodologies, els criteris analítics i els models interpretatius d'aquesta ciència històrica.⁶⁸ Així, durant bona part del segle passat les consideracions que hom acostumava a fer no anaven més enllà de descripcions i classificacions de les tombes, les despulles i –si n'hi havia– els conjunts funeraris, i a partir d'aquestes restes s'apuntaven diferències d'estatus social i econòmic. No obstant això, V. Gordon Childe, als anys quaranta,⁶⁹ havia demostrat interès per aproximar-se a les interrelacions entre el món dels vius i el dels morts, acció que l'havia menat a establir un model teòric per analitzar a partir de les restes materials la mort i els rituals funeraris, que concebia com a mecanismes orientats a assegurar la reproducció dels sistemes socials. Aquest interès i les possibilitats que obria la perspectiva de Childe, tanmateix, no fou seguit per altres investigadors. No fou fins fa quatre decennis que es començà a ponderar de manera més generalitzada el registre funerari com a indicador de la realitat social de les comunitats a les quals pertanyien els difunts, amb el desenvolupament dels principis i els models metodològics i teòrics d'allò que en el seu moment es batejà com la *New Archaeology* nord-americana. Partint de la perspectiva sistèmica i de les experiències de l'antropologia i l'etnologia, els “nous arqueòlegs” introduïren una branca que ells mateixos anomenaren *Archaeology of Death*.⁷⁰ Aquesta Arqueologia de la Mort entenia l'àmbit funerari com un subsistema més de la cultura, i les tombes, com un conjunt tancat que permetria inferir aspectes socials, de manera que hom considerava que a partir del registre funerari es podia reconstruir l'estructura de la societat.

Ja de bon principi, als anys setanta i vuitanta, els principis de l'Arqueologia de la Mort foren criticats per altres arqueòlegs –incloent-hi alguns dels “nous arqueòlegs”– i antropòlegs,⁷¹ que incidien en les dificultats per relacionar les restes materials procedents de

⁶⁸ V. LLULL i M. PICAZO, “Arqueología de la muerte y estructura social”, *AEspA*, 62, 1989, p. 5-20.

⁶⁹ V. G. CHILDE, *Progress and Archaeology*, London, 1944; V. G. CHILDE, *What happened in History*, New York, 1946.

⁷⁰ R. W. CHAPMAN, I. KINNES i K. RANDSBORG (eds.), *The Archaeology of Death*, Cambridge, 1981.

⁷¹ V. LLULL i M. PICAZO, *op. cit.*, p. 8-9.

tombes i necròpolis amb l'estructura social (i, sobretot, amb les creences relacionades amb el món de la mort), fins al punt que alguns arribaven a negar que hi hagués cap associació entre l'esfera dels vius i la dels morts. Malgrat les crítiques, no es pot negar que l'Arqueologia de la Mort ha aportat alguns elements positius, com la introducció de l'avaluació matemàtica i estadística de les dades materials, que pot donar informació complementària de gran utilitat. A més a més, en els darrers anys el perfeccionament de les metodologies i l'anàlisi del registre funerari ha permès millorar l'obtenció i la interpretació de la informació relacionada amb el gènere de la persona sebollida, la seva posició social, etc.

5.3.1. *L'element romanoitàlic al registre funerari*

No obstant la presència ben documentada de població romanoitàlica al territori de la Citerior, l'única necròpolis itàlica segura del període 218-133 aC és la de *Valentia*.⁷² Les sepultures més antigues localitzades són mitja dotzena i responen, sense excepció, a la mateixa tipologia: es tracta d'hipogeus,⁷³ fosses amb forma de paral·lelepípede excavades al subsòl argilós, d'uns dos metres de longitud, vora un metre d'amplada i una profunditat que pot arribar als 1,6 m. En un dels costats llargs de cada tomba hom hi obrí un nínxol, que actuava com a *lectus* funerari, atès que en ell s'hi dipositava el cos del difunt juntament amb diversos objectes que l'havien d'acompanyar en el seu viatge al més enllà. Les restes localitzades pertanyien a cinc homes i una dona, adults, amb unes edats que es movien dins d'un rang comprès entre els 25 i els 65 anys. Els objectes associats als finits són força homogenis en conjunt i estaven marcats per la presència de materials de factura indígena (sobretot olles ibèriques) al costat d'àmfores grecoitàliques, alguns atuells de campaniana A, unguentaris, estrígils de ferro i restes faunístiques (especialment porc, si bé també s'han trobat restes pertanyents a xais, bòvids i peixos).

Tot plegat proporciona informació de molt d'interès. En primer lloc, cal destacar la tipologia d'aquestes tombes, que ja mai més es tornà a utilitzar a la necròpolis. Aquesta

⁷² E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, "Rituales funerarios y economía de subsistencia en las tumbas de cámara de la necrópolis romana de la calle Quart de *Valentia* (ss. II a.C.-III d.C.)", *Saguntum-PLAV Extra-9. De la cuina a la taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC*, 2010, p. 233; A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 492; IDEM, "*Valentia (Hispania Citerior)*, una fundació itàlica...", p. 188-189.

⁷³ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 492-493; E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 234.

circumstància tan singular ha fet pensar que les persones sebollides pertanyien a les elits fundacionals de la ciutat i, potser, estaven vinculades entre si per relacions de parentiu.⁷⁴ Com veurem quan fem referència als cementiris ibèrics, els ibers dipositaven les cendres i les restes cremades dels seus difunts en fosses, però no pas en hipogeus com els de *Valentia*. En segon lloc, cal tenir en consideració els elements que configuren els conjunts funeraris. Aquí destaquen, pel damunt de tot, els productes d'importació, especialment les àmfores Dr. 1A i grecoitàliques de transició (que es troben a cinc de les sis tombes), que indiquen una presència destacada del vi itàlic en el ritual funerari.⁷⁵ Així mateix, els estrígils (presentes en tres sepultures, totes elles identificades com a masculines)⁷⁶ s'han relacionat amb pràctiques del món hel·lenístic vinculades als àmbits de la palestra però també del banquet funerari.⁷⁷ I, en tercer lloc, cal tenir presents les ofrenes animals que acompanyaven les despulles dels difunts, particularment les restes de porc que es localitzaren en tres tombes i que s'associen amb el ritual d'origen itàlic de la *porca praesentanea*.⁷⁸ Segons els autors antics,⁷⁹ consistia en la immolació d'una truja que perseguia l'objectiu de purificar tant el finit com els seus familiars, que restaven contaminats com a conseqüència del contacte amb la mort. Aquest ritus tenia relació amb els cultes a Ceres i era practicat per pobles com els etruscos, els llatins i els grecs. Així mateix, cal tenir en compte que el ritual funerari més sovintejat a la Roma republicana (i altimperial) era la inhumació, no pas la incineració, que, en canvi, sí era el que seguien molts pobles itàlics.⁸⁰ Per tot plegat, s'ha arribat a la conclusió que els primers pobladors de *Valentia* foren persones d'origen itàlic i fortament hel·lenitzades, de manera que podrien procedir o bé de l'àrea etrusca o bé de la magnogrega. Gràcies a l'aplicació de noves tècniques químiques, es possible que aviat l'origen pugui ser precisat de manera més afinada.⁸¹

A banda dels hipogeus, s'han documentat a la mateixa necròpolis diverses sepultures més datades al darrer terç del segle II aC, principalment d'inhumació. Es tracta de fosses simples obertes al subsòl, a l'interior de les quals eren dipositats els finits, a vegades

⁷⁴ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 238-239.

⁷⁵ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 240.

⁷⁶ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 240.

⁷⁷ L. CERCIALI, "Sesso e classi di età nella necropoli greche di Locri Epizefiri", G. GNOLI i J.-P. VERNANT (eds.), *La Mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge-París, 1982, p. 298 i s.

⁷⁸ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 493; GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 240.

⁷⁹ CICERÓ, *Legg.*, 2.22; FEST, P. 296-298 L.

⁸⁰ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 493-494.

⁸¹ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 240.

acompanyats d'algun objecte. Malgrat la modèstia dels enterraments, no podem adjudicar-los de manera automàtica una suposada pertinença a segments socials inferiors, atès que no hem de perdre de vista la situació de l'establiment colonial en aquestes cronologies: tot just començava a prendre forma i, per tant, és comprensible que les evidències de diferències quant a la riquesa i la posició social siguin encara escasses. En aquest sentit, una dada eloqüent que poden aportar les anàlisis antropològiques a les quals se sotmeten les restes recuperades té a veure amb el desgast dental, ja que aquest és un indicador de la dieta. Partint del principi que els grups socials elevats han tendit històricament a consumir millors aliments que els baixos, els resultats de la necròpolis de *Valentia* palesen en el conjunt dels enterraments poques diferències relacionades amb els hàbits alimentaris de la gent que vivia i moria a l'establiment fundacional.⁸²

5.3.2. Identificació dels sectors socials als espais funeraris indígenes

L'anàlisi de les necròpolis indígenes posa en evidència un fet important: no ajuda a estudiar els segments no privilegiats, atès que, com veurem més endavant en tractar els sectors privilegiats, tot apunta que només els membres de les aristocràcies ibèriques semblen haver gaudit del dret d'incinerar llurs despulles i dipositar les seves cendres a les necròpolis. L'única excepció ve donada per la d'*Arse*, que fins ara només ha aportat materials modestos, allunyats dels conjunts aristocràtics; tanmateix, cal aclarir que el coneixement arqueològic que se'n té és molt escàs.⁸³ Això no obstant, no hem d'oblidar que, ocasionalment i disperses arreu del territori, s'han localitzat diverses sitges i fosses als nivells de farciment de les quals s'han documentat restes humanes inhumades.⁸⁴ En tots els casos les despulles pertanyen a individus

⁸² E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 239.

⁸³ C. ARANEGUI, *Sagunto. Oppidum, emporio...*, p. 36-37.

⁸⁴ B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges...", p. 81-95; B. AGUSTÍ, "Lesiones rituales y signos de violencia en dos poblados ibéricos del nordeste peninsular", *La enfermedad en los restos humanos arqueológicos: actualización conceptual y metodológica. IV Congreso Nacional de Paleopatología*, Cádiz, 1997, p. 273-276; J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, tesi doctoral inèdita, Girona, 1996, p. 324 i 327; J. BURCH *et al.*, "L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost", *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, anys 1991-1993*, Girona, 1995, p. 82; B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges...", p. 89-91; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques...* 3, p. 49-50 i 101-102; B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LLINÀS, "Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *EBE*, 17, 1998, p. 52-58; D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc...", p. 16 i 26-27; J. PUJOL i J. GARCIA, "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del

adults, però no sempre apareixen disposats d'una manera acurada i respectuosa. Així mateix, no és fàcil d'esbrinar la posició social que haurien ocupat en vida, atès que no van acompanyats de cap conjunt funerari més enllà d'algun esporàdic ornament personal; en tot cas, els materials dels ornaments poden ésser un indicador del nivell econòmic que havien tingut. D'aquesta manera, per exemple, les restes preservades del cos de la sitja 17 del Bosc del Congost, obliterated en algun moment del primer terç de segle II aC, estaven orientades en direcció sud-nord i associades a elles aparegué una única arracada. A la sitja 59, farcida entre la segona meitat del segle II aC i els primers anys de la centúria següent, el sebollit era un altre individu adult d'entre 40 i 60 anys que aparegué en decúbit dorsal; entre els materials recuperats a la sitja fou localitzada una arracada o penjoll de bronze lacat amb làmina d'or que, potser, li hauria pogut pertànyer.⁸⁵ El cas més notable documentat és el de la sitja de Montjuïc excavada l'any 1931 per J. de C. Serra-Ràfols, a l'interior de la qual hi havia quatre esquelets sencers, perfectament disposats de bocaterrosa en posició horitzontal i paral·lels els uns als altres.⁸⁶ I, encara, al mateix indret, una altra sitja excavada en actuacions molt més recents contenia les despulles d'una dona adulta que rondaria els trenta anys, col·locada en posició fetal i arraconada cap a la paret de la sitja.⁸⁷ En definitiva, es tracta de reutilitzacions de vells dipòsits com a lloc d'enterrament de persones que, tenint en compte els materials associats, aparentment tenien diferents nivells de vida i, en conseqüència, ocupaven diferents posicions socials.

Ara bé, al costat d'aquests enterraments que, tot i allunyar-se del ritual funerari considerat habitual, semblen fets amb més o menys consideració envers la persona finida, també n'hi ha d'altres que en mostren molta menys, per no dir gens. Aquest és el cas, indubtable, del cos localitzat gairebé al fons de la sitja 4 de Sant Sebastià de la Guarda, amortitzada durant el segle II aC. L'esquelet, complet, era d'un home adult (entre 40 i 60 anys)

poblat de Burriac", *Laietania. Estudis d'història i d'arqueologia del Maresme*, 2, 1982-1983, p. 95-100; M. RIBAS i R. MARTÍN, "Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)", *Ampurias*, 22-23, 1960-1961, p. 299; J. GUITART, "L'antiga Iesso: seqüència evolutiva constatada a l'excavació del camp primer", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, *AIEG*, 37, 1996-1997, p. 816.

⁸⁵ J. BURCH *et al.*, "L'emmagatzematge en sitges...", p. 82; B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges...", p. 89-91; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques...* 3, p. 49-50 i 101-102.

⁸⁶ D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc...", p. 16.

⁸⁷ D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc...", p. 26-27. Els investigadors apunten un paral·lel pràcticament calcat de la inhumació de la sitja 9 en un altre enterrament documentat a Sant Boi del Llobregat, en aquesta ocasió d'un home adult, disposat en decúbit supí amb les cames flexionades i arraconat a un costat de la sitja.

i, per la seva posició, de bocaterrosa, amb el crani a una cota més baixa i les cames, mig flexionades i recolzades contra la paret de la sitja, a una de més alta i amb els braços estirats al costat del cos, és ben clar que fou abocat a l'interior de la sitja sense la més mínima contemplació.⁸⁸ Casos similars, encara que més tardans, vers el segle I aC, serien el del cadàver –pertanyent, altra vegada, a un adult– trobat en una de les fosses de *Iesso* en posició d'haver estat llançat al seu interior⁸⁹ i, probablement també, el del cos localitzat a la Quintana (Cervià de Ter, Girona).⁹⁰ De nou, si atenem als materials associats, hauríem d'entendre que aquests individus no formaven part dels sectors privilegiats, ja que no es coneix cap signe de posició benestant. També és cert que el fet de no trobar-los pot ser conseqüència d'un espoli previ a l'enterrament.

Trobar sitges reaprofitades com a sepultures d'inhumació no és un fenomen exclusiu de l'àrea ibèrica, sinó que també està ben testimoniada en terres sudgal·liques,⁹¹ sense que ara per ara s'hagi plantejat una hipòtesi satisfactòria que l'expliqui. Això no obstant, tenint en compte la diversitat de casos i de circumstàncies, és raonable pensar que no hi pot haver una explicació única, sinó més d'una.⁹² Sembla que, com a mínim, n'hi podria haver tres: una amb relació a les inhumacions fetes amb cura i respecte, una altra per als cossos abocats de qualsevol manera a dins de les sitges i una més per respondre a la presència de restes fragmentàries i mancades de connexió anatòmica. Les dades a l'abast són les que són i es poden fer moltes argumentacions al respecte, però, si més no de moment, sense proves sòlides i definitives. De tota manera, pel que fa als nostres interessos, podem arribar a plantejar-nos si algun d'aquests casos no tindria una lectura en clau social: les persones els cadàvers de les quals anaven a raure a una sitja pertanyien a una classe social diferent a les que eren incinerades? Eren gent forana a la comunitat? Eren persones considerades com a “impures” des d'un punt de vista religiós i, per tant, no podien rebre el mateix tractament que els altres? Aquells que eren llançats als vells dipòsits abandonats eren persones ajusticiades per la

⁸⁸ B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LLINÀS, *op. cit.*, p. 55.

⁸⁹ J. GUITART, *op. cit.*, p. 816.

⁹⁰ J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals...*, p. 324 i 327.

⁹¹ A. OLIVER, “Acerca de los restos humanos localizados en poblados ibéricos”, *A.R.X.*, vol. 1, núm. 1, 1995, p. 35-41.

⁹² A. OLIVER, “Sacrificios y ‘mala muerte’ en el Registro Arqueológico de los Yacimientos Ibéricos”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 16-17, 2003-2004, p. 401-405; D. ASENSIO *et al.*, “El nucli ibèric de Montjuïc...”, p. 27.

comunitat o enxampades pels agreujats dels seus actes? Eren gent les restes de les quals convenia fer desaparèixer amb celeritat? Les possibilitats, com dèiem, poden ésser múltiples.

Pel que fa als sectors privilegiats, ja hem avançat que les necròpolis ofereixen, en principi, més informació. Tanmateix, l'estudi dels espais funeraris dels ibers durant el nostre període pateix un greu obstacle de base: la xifra de cementiris coneguts és dramàticament baixa i, a més, la majoria es concentren en territoris litorals o molt propers a la costa, mentre que a les àrees més interiors són en bona mesura desconeguts.⁹³ Sobta, i ho ha fet des de fa anys, sense que, de moment, hom hagi donat una explicació satisfactòria,⁹⁴ aquesta quantitat tan ínfima de necròpolis ibèriques, sobretot tenint en compte que l'expansió dels assentaments durant el segle II aC, malgrat la desaparició dels grans centres de primer ordre i alguns del segon, assenyalava un increment demogràfic que seria lògic esperar que anés acompanyat d'un augment dels espais cementirials.

Al costat de la davallada de la quantitat de necròpolis hi ha una altra dada que cal no perdre de vista: el nombre de sepultures és marcadament baix. En jaciments com el Corral de Saus, el Turó dels Dos Pins o Coimbra del Barranco Ancho les tombes documentades amb una cronologia de finals del segle III a inicis del II aC són una desena, una dotzena i una vintena, respectivament. I, fins i tot en els casos que les sepultures són més nombroses, com ara el Turó dels Dos Pins –amb 94 tombes entre mitjan segle III i c. 180 aC–, El Cigarralejo –amb 70 en un període encara més llarg, entre els segles III i I aC– i, especialment, el Cabecico del Tesoro –amb un recompte de dos centenars de tombes datades entre els segles II i I aC–, la proporció entre el nombre de sepultures i el temps d'ús de la necròpolis continua essent molt minsa.

⁹³ B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges...", p. 81-95; B. AGUSTÍ, "Lesiones rituales y signos de violencia en dos poblados ibéricos del nordeste peninsular", *La enfermedad en los restos humanos arqueológicos: actualización conceptual y metodológica. IV Congreso Nacional de Paleopatología*, Cádiz, 1997, p. 273-276; B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LLINÀS, "Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *EBE*, 17, 1998, p. 52-58; J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals...*, p. 324 i 327; J. BURCH *et al.*, "L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost", *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, anys 1991-1993*, Girona, 1995, p. 82; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques...* 3, p. 49-50 i 101-102; D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc...", p. 16 i 26-27; J. PUJOL i J. GARCIA, "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del poblat de Burriac", *Laietania. Estudis d'història i d'arqueologia del Maresme*, 2, 1982-1983, p. 95-100; M. RIBAS i R. MARTÍN, "Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)", *Ampurias*, 22-23, 1960-1961, p. 299; J. GUITART, "L'antiga Iesso: seqüència evolutiva constatada a l'excavació del camp primer", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, *AIEG*, 37, 1996-1997, p. 816.

⁹⁴ J. SANMARTÍ, "Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya", *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat*, 1, 1995, p. 91-106; N. RAFEL, *Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*, Barcelona, 2003, p. 87.

Com es poden explicar aquestes xifres? Es podria pensar que la resta de possibles tombes de les necròpolis conegudes –i també, per què no, d’altres que encara no es coneixen– han estat arrasades, espoliades, destruïdes o erosionades fins a fer-les del tot irreconeixibles. És cert que hi ha casos en què circumstàncies com aquestes no poden ésser negades, com el de la necròpolis de Santa Madrona,⁹⁵ on la documentació d’un cementiri d’aquesta època s’ha pogut testimoniar únicament per materials en superfície pertanyents a unes tombes que avui dia estan del tot arrasades. També moltes de les sepultures de Coimbra del Barranco Ancho,⁹⁶ del Turó dels Dos Pins⁹⁷ o de Can Rodon de l’Hort⁹⁸ pel fet de trobar-se en nivells alts propers al superficial havien resultat degradades (a vegades espoliades), fins al punt que més d’una conservava tan sols –i no completament– la fossa, sense restes de l’urna ni del conjunt funerari o, si ho conservava, estava molt deteriorat. Malgrat això, no sembla que sigui fruit de l’atzar i, de fet, ja fa anys que els iberistes estan d’acord a considerar que aquesta desproporció ve donada pel fet que, en el món iber, no tothom tenia els mateixos drets per ésser sebollit en una necròpolis.⁹⁹ D’acord amb aquest punt de vista, només els membres dels sectors aristocràtics gaudien del privilegi de dipositar llurs cendres en tombes. Ara bé, aquesta hipòtesi no deixa de plantejar alguns problemes. Per començar, més enllà de la possibilitat que encara no s’hagin localitzat altres necròpolis, les poques que es coneixen difícilment podrien donar servei a totes les elits que cal pensar que hi hauria repartides arreu del territori, fins i tot considerant que molts dels grans centres –on residirien els sectors aristocràtics– foren abandonats en el trànsit del segle III al II aC. A més a més, si les necròpolis només allotjaven les despulles dels sectors elevats de la societat, caldria esperar la troballa d’indicis que apuntessin en aquesta direcció, que estan relacionats, bàsicament, amb el tipus de tomba i amb els elements que constitueixen el conjunt funerari. Així doncs, caldria esperar trobar unes tombes amb alguna forma de monumentalitat o uns conjunts funeraris formats per

⁹⁵ M. C. BELARTE i J. NOGUERA, *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-roja d’Ebre, Ribera d’Ebre)*, Tarragona, 2007, p. 57

⁹⁶ J. M. GARCÍA CANO, *op. cit.*, p. 50 i s.

⁹⁷ J. GARCÍA I ROSELLÓ, *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*, Sabadell, 1993, p. 23-24.

⁹⁸ J. BARBERÀ, “La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)”, *Ampurias*, 30, 1968, p. 97-150; IDEM, “La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Excavaciones 1968-1969)”, *Ampurias*, 31-32, 1969-1970, p. 169-189.

⁹⁹ Cf. diversos articles aplegats a J. BLÁNQUEZ i V. ANTONA (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica 1. Las necrópolis*, Madrid, 1992.

objectes que remarcarien el prestigi dels difunts, tant peces d'importació com articles locals però elaborats amb materials que només estarien a l'abast de poca gent.

Pel que fa a la tipologia de les tombes, no s'aprecien massa diferències entre les unes i les altres: en general es tracta de simples fosses retallades al subsòl on es dipositava l'urna i el conjunt funerari que, com a molt, estaven modestament monumentalitzades amb un empedrat o un petit túmul que assenyalava la presència de la sepultura. Les dues úniques excepcions –més per les dimensions que no pas per la tipologia– es troben al Corral de Saus, on les dues tombes més grans –una¹⁰⁰ destinada a dues persones, un home i una dona, i l'altra,¹⁰¹ a un sol home– estaven marcades per uns empedrats que reutilitzaven les restes fragmentades d'altres monuments funeraris anteriors de la mateixa necròpolis; les restes que han romàs de decoració arquitectònica han servit per batejar ambdues tombes amb els noms de “tumba de las sirenas” i “tumba de las damitas”. Pel que fa al contingut del conjunt funerari, la majoria dels objectes ceràmics que s'han recuperat són de factura ibèrica (càlats a la majoria de les necròpolis, imitacions de produccions foranes –sobretot itàliques–, gerres, àmfores i, en els casos concrets del Turó dels Dos Pins i de Can Rodon de l'Hort, bicònics o altres formes de ceràmica grisa de la costa catalana), però sovintegen també els productes mediterranis, principalment atuells de campaniana A; entre ells, les formes més freqüents són els bols L. 26 i 27b, el plat L. 36 i el plat de peix L. 23. Al seu costat –i aquí és especialment on es marquen les diferències entre les tombes–, algunes contenen objectes d'altres materials que assenyalen de manera més acusada diferències en els plans econòmic i social, com veurem tot seguit.

En algunes sepultures s'han localitzat armes, que eren un producte car i no estava a l'abast de qualsevol, de manera que la seva presència assenyalava una diferència entre la posició social del difunt i la dels altres. En aquest sentit, un estudi¹⁰² realitzat sobre els conjunts funeraris de les tombes de El Cabecico del Tesoro va revelar que les que tenien armes mostraven un nivell de riquesa superior a les d'aquelles que no en tenien. Per altra banda, en les necròpolis que tenen continuïtat dins del segle II aC, s'aprecia una dada important: el seu nombre no davalla en una època en la qual el domini romà es va assentant i consolidant al

¹⁰⁰ I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 181-185.

¹⁰¹ I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 189-192.

¹⁰² F. QUESADA, “El armamento en la necrópolis ibérica de ‘El Cabecico del Tesoro’ (Murcia)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 13-14, 1986-1987, p. 53.

territori, sinó que fins i tot augmenta.¹⁰³ No sol ser una troballa molt sovintejada, però a cada necròpolis se n'ha documentat alguna. Aquest és el cas, per exemple, de la tomba 52 del Turó dels Dos Pins,¹⁰⁴ on es recuperà una punta de llança de ferro, un umbó circular de ferro pertanyent a un escut i una punta d'espasa o de ganivet; de la tomba XI-Go12 del Corral de Saus,¹⁰⁵ on aparegueren una *falcata* sencera i una violla de llança; o de la tomba 16/20 de la necròpolis d'El Poblado de Coimbra del Barranco Ancho,¹⁰⁶ on es trobà una altra *falcata*. En relació amb l'armament, ocasionalment es poden trobar objectes com ara arreus de cavall (com a la tomba 55 de Coimbra del Barranco Ancho),¹⁰⁷ que serveixen d'indici per aproximar-se a la naturalesa dels sectors aristocràtics ibèrics.

Altres elements que formen part dels conjunts funeraris són les sivelles de cinturó de bronze (com la de la tomba XI-Go12 suara esmentada del Corral de Saus),¹⁰⁸ que s'associen – com tradicionalment s'ha fet amb les armes – a sepultures masculines. I, al seu costat, hi ha diverses menes d'ornaments personals (anells, collarets, penjolls, fíbules, etc.), generalment fets de bronze, ferro, pasta de vidre o os, per bé que, excepcionalment,¹⁰⁹ també s'han trobat algunes peces fetes amb materials més luxosos com l'argent i fins i tot l'or. D'aquest darrer metall està fet un parell d'arracades procedent de la tomba 55 de Coimbra del Barranco Ancho,¹¹⁰ identificada com a masculina i datada de les acaballes del segle III aC. De plata s'han recuperat elements com els quatre penjolls semiesfèrics de la mateixa sepultura¹¹¹ o el petit penjoll en forma de fal·lus de la tomba 66 del Turó dels Dos Pins.¹¹²

Finalment, encara hi ha un darrer tipus d'objectes que hom acostuma a trobar a les tombes ibèriques i que, a diferència dels anteriors, estan fets amb materials més humils: es tracta de les torteres, presents en sepultures com la “tumba de las damitas” o la tomba XII-

¹⁰³ F. QUESADA, “El armamento en la necrópolis ibérica de ‘El Cabecico’...”, p. 48.

¹⁰⁴ J. GARCÍA I ROSELLÓ, *op. cit.*, p. 128-133.

¹⁰⁵ I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 193-194.

¹⁰⁶ J. M. GARCÍA CANO, *op. cit.*, 59.

¹⁰⁷ J. M. GARCÍA CANO, *op. cit.*, 68.

¹⁰⁸ I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 193-194.

¹⁰⁹ El fet que siguin troballes poc habituals es pot explicar perquè els ibers apreciarien molt aquests béns pel seu valor i raresa i preferirien, en general, llegar-los als seus hereus en comptes d'endur-se'ls a la tomba. *Vid.* J. M. GARCÍA CANO i V. PAGE, “Los objetos de oro de la necrópolis del Poblado de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia)”, *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 17-18, 2001-2002, p. 226.

¹¹⁰ J. M. GARCÍA CANO i V. PAGE, *op. cit.*, p. 221-222.

¹¹¹ J. M. GARCÍA CANO, *op. cit.*, 229.

¹¹² J. GARCÍA I ROSELLÓ, *op. cit.*, p. 145-146 i 189.

G012/13 del Corral de Saus,¹¹³ la tomba 38 del Turó dels Dos Pins¹¹⁴ o a Can Rodon de l'Hort.¹¹⁵ Ja hem comentat més amunt que la presència de torteres al registre funerari s'ha llegit habitualment com un indicatiu d'una tomba femenina, de manera que serviria per destacar o reconèixer l'expertesa de la finida en les tasques relacionades amb la producció tèxtil, reservades a les dones, les quals, a partir de les diverses restes recuperades i de paral·lels d'altres cultures antigues mediterrànies, jugarien un paper destacat i reconegut dins de la seva societat.¹¹⁶ Amb tot, atès que també s'han localitzat torteres en sepultures clarament masculines, també ha rebut altres interpretacions que les vinculen a l'esfera de la ideologia i les creences. Així, hi ha qui considera que podrien servir com a penjoll –això explicaria per què es troba sovint una sola o poques torteres per tomba–¹¹⁷ o que podrien ser un reflex –com al món grec– de la idea del destí.¹¹⁸ En qualsevol cas, sembla que les sepultures que pertanyien a dones i en les quals apareixen no només torteres sinó altres elements vinculats al món del tèxtil, permeten obtenir una mica més de llum sobre la figura de la dona a la societat ibèrica i, particularment, de la dona aristòcrata. A partir de les interpretacions recents¹¹⁹ del registre funerari, la iconografia (essencialment del període anterior, l'Ibèric ple) i algun text antic,¹²⁰ s'ha arribat a la conclusió que seria ella la que controlaria la producció i el comerç dels teixits, entesos com a béns de luxe i de prestigi.

5.3.3. Una necròpolis singular: Les Corts (Empúries)

Al turó de Les Corts, a la vora del nucli d'Empúries, es documenta en el nostre període la formació d'una nova necròpolis, on es localitzaren més de cent cinquanta tombes, gairebé totes d'incineració, datades en conjunt a les darreres tres centúries abans del canvi d'Era.

¹¹³ En cadascuna de les tombes es recuperaren un parell de torteres. I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 189-194.

¹¹⁴ J. GARCÍA I ROSELLÓ, *op. cit.*, p. 75-77.

¹¹⁵ J. BARBERÀ, "La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)", p. 101.

¹¹⁶ C. RÍSQUEZ i A. GARCÍA LUQUE, "¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necròpolis ibéricas", *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 novembre 2007. Treballs d'Arqueologia*, 13, 2007, p. 156-157.

¹¹⁷ N. RAFEL, "El textil como indicador de género...", p. 126.

¹¹⁸ N. RAFEL, "El textil como indicador de género...", p. 132.

¹¹⁹ C. RÍSQUEZ i A. GARCÍA LUQUE, *op. cit.*, p. 164.

¹²⁰ NICOLAU DE DAMASC, frag. 102, *Frag. Hist. Graec.*, 3.456.

Habitualment, les sepultures de Les Corts són individuals, si bé moltes estan agrupades, potser en grups familiars, i consisteixen en una simple fossa. Amb tot, també se'n troben de més grans i, fins i tot, monumentalitzades.¹²¹ Així, hi ha dues tombes col·lectives en un recinte clos per un muret de planta circular fet amb tàpia de fang, que no depassaria el metre o metre i mig d'alçada i els quinze centímetres d'amplada, que anava estucat. També estan documentats una dotzena de basaments de pedra, de planta quadrada, que haurien sostingut algun element que recordaria el difunt que hi havia sebol·lit al seu dessota, ja fos un *cippus* o una estàtua. Finalment, encara n'hi ha d'altres que estan assenyalades per mitjà de túmuls obrats amb pedres.

Si ens fixem en els conjunts funeraris,¹²² observem d'entrada que segueixen en part la composició tradicional autòctona, sobretot amb la presència de produccions de grisa de la costa catalana, marcades ara per una omnipresència dels característics bicònics, acompanyades d'ungüentaris. Però al seu costat es detecta un augment dels productes d'importació, com ara campaniana A (sobretot les formes L. 27 i L. 36), campaniana B (menys freqüent, amb les formes L. 5 i L. 8) i gobelets de parets fines (si bé també se n'han documentat alguns fets de grisa de la costa catalana). A més a més, s'ha documentat una presència, relativament sovintejada, de materials poc modestos i que aporten una sèrie d'indicis rellevants per aproximar-nos a la societat emporitana del moment. En onze tombes es recuperaren fibules de ferro, en setze eren de bronze (preferentment de La Tène II) i en dues estaven fetes d'argent. En dues sepultures es localitzaren restes pertanyents a diademes funeràries de bronze. En vint més es trobaren denes de pasta de vidre que haurien format part de collarets. En cinc altres aparegueren braçalets de bronze, mentre que en unes altres es localitzaren cinc anells del mateix material. I de dues tombes més sortiren un parell de *torques* de bronze, obrats de manera senzilla (similar al de la incineració Granada I). Entre els objectes que són relativament més habituals cal destacar les arracades de bronze, gairebé totes del mateix tipus, amb forma de botifarró (per bé que n'hi havia alguna feta amb fil de bronze), de les quals es documentaren més de vint procedents de divuit tombes, xifra que suposa una mica més de l'onze per cent de les sepultures. Generalment s'associa la troballa d'aquest

¹²¹ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 255-256; P. CASTANYER, *op. cit.*, p. 41.

¹²² M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 275-379.

ornament personal a enterraments femenins, però és curiós que només en escassíssims casos apareguin per parelles, ja que el més freqüent és localitzar-ne una de sola. Per altra banda, també és interessant destacar la presència d'elements considerats tradicionalment com a masculins, com les sivelles de cinturó de bronze, de les quals se'n trobaren en tres tombes, i les peces d'armament:¹²³ tres cascs de bronze del tipus Montefortino, procedents del nord d'Itàlia, tres espases, dues restes d'umbons d'escuts i diverses puntes de llança i puntes de projectil de catapulta. En aquest sentit, les tombes més riques són, per una banda, la 8,¹²⁴ que contenia un casc, una punta de llança i una espasa. I, de l'altra, la 45,¹²⁵ l'única de les sepultures d'inhumació de la necròpolis de Les Corts, que s'ha interpretat que pertanyia a un soldat d'origen gal; juntament amb les restes òssies es recuperaren una punta de llança, una espasa i restes d'un umbó d'escut que estaven al costat d'una dena de pasta de vidre i una tortera. També són de rellevància les dues *bullae* de bronze recuperades en altres sepultures,¹²⁶ que posen de manifest l'arribada de costums procedents d'Itàlia o, potser, fins i tot la mateixa presència de població romanoitàlica a la ciutat. Així mateix, la presència de *pila catapultaria* en dues tombes ha menat a plantejar que les persones incinerades haurien estat en vida artillers.¹²⁷ No és gens fàcil afirmar a quin col·lectiu (íbers, romans o grecs) es donava sepultura en aquest espai, però per la presència tan sovintejada d'armes, incloent-hi dos objectes tan poc freqüents com els projectils de catapulta, no es pot excloure la possibilitat que la necròpoli de Les Corts estigués relacionada amb l'anomenat *praesidium* del turó d'Empúries, de manera que seria el lloc on es farien enterrar els soldats i llurs famílies, tant si eren itàlics com auxiliars indígenes, que també estaven ben habituats al ritual de la incineració.

¹²³ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 261.

¹²⁴ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 279-280.

¹²⁵ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 309-310.

¹²⁶ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 260.

¹²⁷ E. BLE, "Tormenta romana. Análisis morfológico y funcional de la artillería romana tardorepublicana en el nordeste peninsular", *Gladius*, 32, 2012, p. 45-46.

5.4. PRODUCCIÓ, EMMAGATZEMATGE I SOCIETAT

5.4.1. Estructures productives i societat

Les restes relacionades amb les activitats productives poden proporcionar dades d'interès per a l'estudi de la societat, atès que, en general, s'hi aprecia una divisió social del treball o, dit d'una altra manera, dins de cada comunitat no tots els individus duïen a terme les mateixes tasques, sinó que d'acord amb la posició social que ocupava cadascun, en realitzava unes o unes altres. Quan parlem d'activitats productives ens referim a tots aquells treballs encarats a explotar els recursos del territori amb la idea d'obtenir o bé aliments o bé matèries primeres, així com a la transformació d'uns i altres en nous productes elaborats o manufacturats.

Per definir les funcions i activitats econòmiques, principalment dels sectors no privilegiats, haurem de prestar atenció a elements com la situació dels edificis –tant els domèstics com els destinats específicament a usos productius i artesanals–, l'entorn on se situen, les estructures d'emmagatzematge, transformació i producció i la cultura material associada. De rastres d'activitats productives se'n documenten més o menys a tot arreu, tant a l'interior de nuclis urbans com a les àrees periurbanes, així com a la ruralia. De fet, es poden distingir dos nivells de producció diferents: un de caràcter domèstic, de poc volum i encarat a l'obtenció de productes destinats fonamentalment al consum propi, i un altre de caire més industrial, realitzat en estructures concebudes com a tallers, on s'obtenia un volum més elevat de producció que depassava les necessitats familiars habituals.

A l'àmbit rural es localitzen assentaments de més o menys reduïdes dimensions i poc complexos, des de petites estructures que assenyalen la presència d'una minsa comunitat (segurament un grup familiar), fins a conjunts formats per diversos edificis i que denoten l'existència d'una comunitat un xic més nombrosa, d'unes poques famílies. L'associació a sitges en quantitats escasses o a altres formes d'emmagatzematge que palesen una capacitat productiva limitada, així com a les restes d'instrumental agrícola o ramader posa de manifest una dedicació majoritària al conreu dels camps propers i a la cria de bestiar. De tota manera, des d'aquests establiments hom podia explotar al mateix temps els recursos naturals de

l'entorn, que podien ésser molt variats: forestals, halièutics, miners, etc. En alguns d'aquests centres s'han documentat indicis que assenyalen la transformació de les matèries primeres recollides; això és especialment evident als establiments on es detecten activitats metal·lúrgiques a través de la troballa d'escòries, gresols, motlles, restes de tuberes, cubetes, forns, etc.¹²⁸ o terrissaires.¹²⁹ D'estructures d'aquestes menes també se'n coneixen a les àrees properes als assentaments més grans, de manera que els pagesos i els artesans, si no residien directament al costat del lloc on treballaven, podien fer-ho a l'interior dels nuclis i desplaçar-se fàcilment fins als espais de treball, com demostren les troballes ocasionals, a les cases ubicades a dins dels recintes poblats, de restes pertanyents, per exemple, a eines agrícoles.

Una altra cosa és identificar qui treballava (i habitava, si era el cas) als centres productius. No és una tasca fàcil a partir del registre material, atès que ens trobem en un moment de transició en el qual les estructures, sovint, segueixen les tradicions constructives locals, però incorporant de mica en mica –sobretot com més avançat el segle II aC– innovacions vingudes d'Itàlia, com cobertes de *tegulae* i *imbrices* o revestiments de dipòsits fets d'*opus signinum*. En el transcurs d'aquesta transició trobem que, després d'un període

¹²⁸ M. C. ROVIRA, “Los talleres de herrero en el mundo ibérico: aspectos técnicos y sociales”, *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 266-267; A. MARTÍN ORTEGA *et al.*, “El jaciment Camp d'en Gou–Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret”, *Cypsela*, 17, 2007, p. 179-182; R. PLANA i A. MARTÍN ORTEGA, “El paisatge periurbà de l'oppidum d'Ullastret...”, p. 123-148; S. CASAS *et al.*, *op. cit.*, p. 274-276; A. MARTÍN ORTEGA, R. PLANA i J. CARAVACA, “Les activitats artesanals als poblats d'Ullastret (Baix Empordà, Girona) i en el seu territori”, *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 250; M. FUERTES *et al.*, E. PONS BRUN (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, p. 134-136; A. LÓPEZ MULLOR, J. ROVIRA i E. SANMARTÍ, *Excavaciones en el poblado laietano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas 1980 y 1981*. Monografies Arqueològiques, 3, Barcelona, 1982; J. BOSCH *et al.*, “Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1984-1985, 1986, p. 121-132; D. ZAMORA *et al.*, “El poblament a la Laietània central...”, p. 219; R. CARDONA, *Memòria arqueològica del jaciment del Camp dels Moros de la Codina, Pinell. Campaña 1999*, Solsona, 1999, p. 6 i 33-34; D. ASENSIO *et al.*, “Tipus d'assentaments i evolució...”, p. 192-193; D. ASENSIO *et al.*, “Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *op. cit.*, p. 244; J. MORER i A. RIGO, *Ferro i ferrers en el món ibèric. El poblament de Les Guàrdies (El Vendrell)*, Barcelona, 1999; D. ASENSIO *et al.*, “Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C.”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 262; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, “Poblamiento, sociedad y economía...”, p. 150; A. LÓPEZ MULLOR i X. FIERRO, “Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1987-1988, 1989, p. 54-61.

¹²⁹ R. CARDONA, “Els cinc genis malèfics dels forns ceràmics. Estudi sobre els centres terrissers en època ibèrica a Catalunya”, *RAP*, 19, 2009, p. 147; A. GORGUES, *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe – Ier s. av. J.-C.)*, Madrid, 2010, p. 288 i 292-296; S. BAYO, *El yacimiento ibérico de “El Tossal de la Cala”. Nuevo estudio de los materiales depositados en el MARQ correspondientes a las excavaciones de José Belda y Miquel Tarradell*, Alacant, 2010, p. 138-140; F. SALA, “Los espacios periurbanos...”, p. 204-205; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, “Poblamiento, sociedad y economía...”, p. 150;

d'expansió, de manera lenta i progressiva el nombre d'establiments rurals sembla anar-se reduint, especialment a mesura que ens anem aproximant a les acaballes del segle II aC i al trànsit a la centúria següent. Ara bé, molts dels assentaments que es mantenen, que solen ésser alguns dels fundats en aquest període, perduren, en ocasions durant segles.¹³⁰ Aquests assentaments solen considerar-se com el germen de les estructures a partir de les quals es desenvoluparan posteriorment les *uillae* i, amb elles, una nova manera d'administrar i explotar el territori. Hi ha investigadors que han volgut veure ja a la segona meitat del segle II aC –sobretot cap al final– l'aparició de les primeres *uillae*, especialment al camp proper als nuclis on la presència i la influència de la població romanoitàlica era més intensa (bàsicament, *Emporion*, *Tarraco* i *Carthago Noua*).¹³¹ D'altres, en canvi, neguen que es pugui parlar de *uillae* abans del segle I aC.¹³² Més enllà del debat terminològic, tothom està d'acord que els precedents solen ésser ibèrics i, en conseqüència, en el transcurs d'aquella centúria s'hagueren de produir canvis que propiciessin aquesta evolució.¹³³ El problema de debò és identificar, per una banda, qui residia i treballava en aquests establiments –eren ibers o itàlics?– i de l'altra, de qui depenien: seguien depenent de les aristocràcies indígenes cada cop més romanitzades o a partir d'un moment concret es trobaven sota una autoritat diferent?¹³⁴ Si atenem a les restes

¹³⁰ L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento, sociedad y economía...", p. 157-158.

¹³¹ R. JÀRREGA, "El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, 2000, p. 292-295.

¹³² J.-G. GORGES, "Villae de Tarraconense et villae d'Hispanie: quelques données pour un état de la question", V. REVILLA, J. R. GONZÁLEZ i M. PREVOSTI (eds.), *Actes del simposi Les Vil·les Romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, Barcelona, 2008, p. 27-28.

¹³³ Això no implica necessàriament que totes les *uillae* altimperials conegudes es desenvolupessin només a partir d'estructures rurals ibèriques precedents, perquè n'hi ha de ben documentades a tot arreu que foren establertes *ex nouo*; però sí que es detecta amb freqüència que assentaments rurals –sobretot els fundats al segle II aC– s'anaren transformant amb el temps i, particularment en època augustal, esdevingueren *uillae*, com es pot veure als Tolegassos (Viladamat, Girona), Los Alagüeces (Lorca, Múrcia), Torre de Sancho Manuel (Lorca, Múrcia) i, potser també, El Campillo (Altura, Castelló) o Chíclar (Lorca, Múrcia), entre molts altres: J. CASAS i V. SOLER, *La Villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territorio de Ampurias*, Oxford, 2003; R. JÀRREGA, "El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización en la comarca de El Alto Palancia (Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, 1996, p. 367-381; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento, sociedad y economía...", p. 157-158.

¹³⁴ Independentment d'aquests dos paràmetres, hi ha una altra qüestió de gran rellevància en aquest procés, que és el sistema de producció emprat, que, més enllà de si els qui explotaven la terra eren ibers o romanoitàlics, defineix veritablement els establiments rurals com a vil·les o com a centres agropecuaris indígenes. *Vid.* J. NOGUERA, "Estudi diacrònic de la Cubeta de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, 1999, p. 267-286; M. PREVOSTI, "L'etapa republicana", E. GIRALT (dir.), *Història Agrària dels Països Catalans*, Vol. 1 (coord. per J. GUITART): *Antiguitat*, Barcelona, 2005, p. 374-379.

recuperades, veiem que tendeixen a ser de manera significativa produccions indígenes i, malgrat que es documenten arreu les importacions itàliques, ocasionalment presenten grafitis escrits amb escriptura ibèrica (o també púnica a l'entorn de *Carthago Noua*).¹³⁵ Aquests indicis fan pensar que les persones que tenien al seu càrrec l'explotació directa dels recursos devien ésser, en termes generals, indígenes que es trobaven sotmesos d'alguna manera als membres d'altres sectors socials més elevats.

Malgrat el que acabem de dir, això no treu que en alguns casos fossin itàlics els qui vivien i obtenien els recursos del territori; per exemple, a l'àrea de *Carthago Noua* s'han associat a alguns nuclis contenidors, vaixel·la i atuells de cuina de procedència itàlica, que superen en proporció els materials indígenes. Aquest fet podria assenyalar, per tant, la presència de població itàlica, cosa que s'aprecia amb més intensitat als establiments identificats com a agrícoles –que podien estar relacionats amb els centres minerometal·lúrgics situats a les proximitats–, mentre que a la majoria dels assentaments pròpiament miners la tendència és la inversa, amb una major proporció de materials indígenes. Queda clar, en conseqüència, que encara que la direcció de les extraccions de mineral i bonificació dels metalls estigués en mans dels arrendataris itàlics, eren els ibers –i, probablement, també els púnics supervivents– els qui s'encarregarien de l'explotació efectiva, els qui treballaven a les mines i als tallers metal·lúrgics. En aquest sentit, no hem d'oblidar que, malgrat que amb un èmfasi no tan marcat, els autors antics havien posat de manifest el seu aprecí envers la producció siderúrgica ibèrica, que en algunes contrades –com les zones pirinenques i altres indrets de la geografia catalana han testimoniat¹³⁶ hauria tingut un paper prou destacat en l'economia i que s'hauria mantingut sota el domini romà del territori.

¹³⁵ J. A. ANTOLINOS, J. M. NOGUERA i B. SOLER, "Poblamiento y explotación minerometalúrgica en el distrito minero de *Carthago Noua*", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 217.

¹³⁶ J. MORER i A. RIGO, *op. cit.*; P. FARRÀS, "Excavació d'urgència a Sant Joan de Boí: un exemple de metal·lúrgia romana al Pirineu", *RAP*, 11-12, 2003, p. 321-329; A. MARTÍN OLIVERAS i A. MARTÍN MENÉNDEZ, "Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Vall d'Areny. Sectors vil·la romana de Sant Bartomeu de la Vall d'Areny i Polígon Industrial de la Vall d'Areny 1999-2000 (Avià, Berguedà)", M. GENERA (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, vol. 2, 2004, p. 678-721.

5.4.2. Estructures d'emmagatzematge i societat

Als assentaments ibèrics de dimensions mitjanes i grans s'havien reservat espais especialitzats en l'emmagatzematge de productes, principalment agrícoles. Les estructures d'emmagatzematge no són a tot arreu les mateixes, sinó que varien d'una contrada a una altra. En efecte, hi ha una divisió neta entre el territori al nord de l'Ebre (i particularment en l'espai comprès entre les actuals terres penedesenques i el Lluenguadoc), on el sistema d'emmagatzematge emprat és el de les sitges, i el del sud del riu, on en comptes de sitges es troben estructures d'obra en alçat. La presència d'unes i altres, però, no fa altra cosa que demostrar la vocació productiva dels establiments. No pretenem aquí detallar de forma detinguda la naturalesa de cadascuna de les dues tipologies, estudiades per diversos experts en el transcurs dels darrers decennis,¹³⁷ sinó que destacarem aquells aspectes d'una o l'altra que es puguin relacionar amb el coneixement de l'estructura social ibèrica: més enllà de les funcions econòmiques, la presència d'estructures d'emmagatzematge i la seva ubicació aporten indicis de l'articulació de la societat i com va canviant amb el temps.

D'entrada, l'existència de sitjars i magatzems assenyalava la presència d'un sector social capacitats per acaparar, controlar i administrar la producció agrícola i els excedents. El fet d'aplegar el cereal en un mateix lloc no fa altra cosa que posar de manifest unes relacions de dependència dels sectors productors (que formarien part, per tant, del col·lectiu social no privilegiat) respecte d'aquell, que estaria format pels membres de les elits. El que el registre arqueològic no ens diu –si més no, de manera directa– és la mena de subjecció de la població:

¹³⁷ Les publicacions sobre aquesta temàtica són diverses. Pel que fa a les sitges, trobem la tesi doctoral de J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, Girona, 1996, els aspectes més rellevants de la qual foren traslladades pel seu autor a un article amb el mateix títol al número 6 de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* (1996); les aportacions recollides en dos dels articles aplegats a l'apartat monogràfic del número 12 de la revista *Cypsela* (1998), que tractava sobre estructures enfonsades (E. PONS BRUN *et al.*, "Significació funcional de les sitges amortitzades de Mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica", p. 63-79 i B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges del Bosc del Congost", p. 81-95); alguns articles de caire teòric publicats per J. MIRET a la *Revista d'Arqueologia de Ponent* ("Les sitges per emmagatzemar cereals. Algunes reflexions", *RAP*, 15, 2005, p. 319-332) i a *Cypsela* ("Sobre les sitges i altres estructures excavades al subsòl", *Cypsela*, 16, 2006, p. 213-226); o monografies com la de J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 3. Els sitjars*, Girona, 2010. Pel que fa a les estructures en alçat (però també a les excavades al subsòl) trobem la recent obra, editada per R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, que aplega aportacions de diversos especialistes d'arreu de la península Ibèrica per fer-ne un estat de la qüestió (*Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009). A aquesta llista encara s'hi haurien d'afegir les múltiples anàlisis puntuals de sitges, sitjars i magatzems documentats en les excavacions arqueològiques i donades a conèixer en nombroses publicacions a l'abast.

els pagesos eren persones lliures però sotmeses a una pressió fiscal (o altres formes d'obligacions) per part de l'aristocràcia? Eren clients seus? O n'eren esclaus? Tampoc ens permet saber la proporció de la collita que hom exigia: era només una part i es permetia a la pagesia disposar de la resta per al consum i per tenir llavor per a futures anyades o bé calia lliurar-ne la totalitat i dependre completament de la redistribució gestionada per les elits? Fos com fos, els excedents obtinguts, més enllà de les funcions primàries de subsistència de la població i de reserva de llavor es podien fer intervenir en el comerç a faisó de moneda de canvi.

En el cas concret dels sitjars, tot i el trasbals provocat al trànsit dels segles III al II aC, no desaparegueren, ans al contrari. És cert que deixaren d'utilitzar-se aquells que anaven associats als establiments més grans i que foren abandonats, però s'esdevingué una reorganització de les grans àrees d'emmagatzematge a través d'una potenciació d'altres assentaments que fins aleshores havien estat secundaris. Així, per exemple, el paper central que hauria jugat a la Indigècia l'*oppidum* d'Ullastret fou assumit per nuclis de segon ordre com el de Sant Julià de Ramis, Peralada o Mas Castell de Porqueres, tal i com mostra l'increment de l'obertura de sitges durant el segle II aC i l'augment de la seva capacitat.¹³⁸ Podríem llegir aquest procés com una promoció de determinats sectors aristocràtics, que serien els encarregats de gestionar l'emmagatzematge, tot i que no ben bé per a les mateixes funcions a què estaven avesats fins aleshores. En aquest sentit, s'ha assenyalat que el contingut dels grans sitjars en època republicana aniria destinat en bona mesura a satisfer les exigències fiscals dels romans,¹³⁹ de manera que ens trobaríem davant d'unes elits indígenes que mantindrien les velles relacions de dependència però que, al mateix temps, es trobaven subordinades a l'autoritat suprema de Roma. Així, a partir d'aquest moment serien els romans els qui assumirien la capacitat d'acaparar la producció agrícola en benefici propi, si bé mantenint d'alguna manera l'aparença de les formes de fer tradicionals ibèriques. Prova d'això és que, a mesura que anà transcorrent el segle II aC –i especialment a partir de la segona meitat–, alguns dels sitjars que s'havien vist potenciats començaren a disminuir la quantitat de sitges

¹³⁸ E. PONS BRUN *et al.*, "Les sitges dels assentaments de Mas Castellar de Pontós i les del territori", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *op. cit.*, p. 151; P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, fitxa núm. 190, "Mas Castell", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 340-342; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions Arqueològiques...* 3.

¹³⁹ J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals...*, p. 463-467.

però, al mateix temps, en sorgiren de nous que prengueren el relleu d'aquells i centralitzaven l'emmagatzematge en localitzacions que eren controlades més estretament per les autoritats romanes: seguint amb el mateix exemple, alhora que dequeien els sitjars de Peralada i Sant Julià de Ramis, se'n creà un de dotat de gran capacitat al turó d'Empúries, en relació amb el dit *praesidium* i al mateix indret on, posteriorment, es bastí el fòrum de la ciutat regular.¹⁴⁰ Més al sud es reconeix un altre cas similar en què els romans semblen haver exercit un control més directe dels productes emmagatzemats: al solar ocupat per la ciutat de *Tarraco* s'ha documentat recentment un sitjar¹⁴¹ que assenyala l'existència d'una àrea d'emmagatzematge que, en un eixample del segle II aC anterior a les grans reformes promogudes pels volts de 100 aC, quedà incorporada a l'interior del recinte emmurallat. Posteriorment, les sitges haurien estat obliterades com a conseqüència de la reorganització derivada de la construcció del fòrum republicà i el desenvolupament urbanístic. La lectura que es pot extreure d'aquesta dinàmica és una pèrdua progressiva del paper que durant bona part del segle II aC haurien jugat els sectors aristocràtics en relació amb l'acumulació de la producció agrícola, que hauria estat assumida directament per les autoritats romanes, les quals s'haurien encarregat de centralitzar-la en llocs controlats i protegits per elles mateixes. Tot i això, és possible que de la custòdia efectiva se n'encarreguessin els auxiliars indígenes, com es desprendria de l'ús del sistema tradicional d'emmagatzematge en sitges en comptes de les estructures en alçat, fossin d'obra o de fusta, que eren les habitualment emprades per romans i itàlics.¹⁴²

Ara bé, la dinàmica que hem descrit per a la Indigècia no fou l'única que s'esdevingué, atès que n'hi ha documentades d'altres de diferents. Sitjars com el de Can Bartomeu i el de Can Miralles-Can Modolell, que durant l'Ibèric ple havien centralitzat la producció agrícola de l'entorn d'*Ituro*, mostren entre les acaballes del segle III aC i el primer quart de la centúria

¹⁴⁰ X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA, "El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries", *Romula*, 1, 2002, p. 9-38; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques...* 3, p. 263.

¹⁴¹ J. M. MACÍAS, "Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y el territorio de Tarraco. Una primera aproximación", J. ARCE i B. GOLFAUX (eds.), *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 2011, p. 187.

¹⁴² J. SALIDO, "Transformación y evolución de los sistemas de almacenamiento y conservación de los excedentes agrícolas desde la edad del hierro a la época romana en la península Ibérica", R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009, p. 105-107; IDEM, *Horrea militar. Aprovisionamiento de grano al ejército en el occidente del Imperio Romano*, Madrid, 2011.

següent un abandonament de la majoria de les sitges.¹⁴³ Això no significa que el sistema d'emmagatzematge en sitges desaparegués, ja que es continua trobant en petits conjunts als establiments rurals que s'instal·laren en el transcurs del mateix segle, però no es detecta la presència de nous grans sitjars que, hipotèticament, substituirien els abandonats.¹⁴⁴ Quelcom de semblant està testimoniats al sitjar de Magòria, situat a Montjuïc (Barcelona), constituït per una trentena coneguda de sitges, bona part de les quals havien estat amortitzades molt abans, ja al segle IV aC, mentre que d'altres ho foren en una cronologia propera a les de la vall de Cabrera. Com allà, també a Montjuïc s'ha documentat l'obliteració d'unes poques sitges encara al segle II aC.¹⁴⁵ Es tracta, en conseqüència, de l'aplicació d'una estratègia diferent. No hem d'oblidar que al mateix *oppidum* d'Ilturo està documentat un magatzem de *dolia* petits¹⁴⁶ que fou amortitzat al segon quart del segle I aC i que podria haver estat en funcionament a la segona meitat –segurament avançada– del segle II aC. Per tant, semblaria que en aquestes àrees els canvis experimentats per la societat eren diferents, ja que sembla haver-se tendit cap a una dispersió de l'emmagatzematge agrícola però, al mateix temps, cöpsem la introducció de noves formes d'emmagatzemar, més pròpies del món itàlic.

5.5. ESTRUCTURES DEFENSIVES I CULTUALS: RELACIONS SOCIALS I RECURSOS IDEOLÒGICS

De l'examen del registre arqueològic es desprèn que determinades estructures i objectes mobles semblen haver estat emprades pels grups que formaven les elits ibèriques com a instruments al seu servei per justificar la seva posició social i procurar perpetuar el *statu quo*. Ens fixarem a continuació en dos elements concrets: les estructures defensives i les

¹⁴³ D. ZAMORA *et al.*, "Trobada d'una nova sitja ibèrica del jaciment de "can Miralles-can Modolell" (Cabrera de Mar, El Maresme)", *Pyrenae*, 25, 1994, p. 186-189; D. ZAMORA, "L'espai periurbà de l'*oppidum* laietà de Burriac. De l'ibèric ple a la romanització", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009, Tarragona, 2012...*", p.151-152 i 154.

¹⁴⁴ D. ZAMORA *et al.*, "Trobada d'una nova sitja..." , p. 189; V. REVILLA i D. ZAMORA, "Organització i dinàmica del poblament al territori d'Ilturo (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, 2006, p. 43; D. ZAMORA, "L'espai periurbà de l'*oppidum* laietà...", p.157-158.

¹⁴⁵ D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o del Port. Barcelona", *Quarhis*, 5, 2009, p. 18 i ss.

¹⁴⁶ D. ZAMORA, *L'oppidum de Burriac...*, p. 97-99; V. REVILLA i D. ZAMORA, "Organització i dinàmica del poblament...", p. 43.

cultuals. Amb relació al primer, ja hem esmentat que els establiments ibers –llevat dels més petits– tendien a construir-se envoltats d’alguna mena de cinta protectora que, en la major part dels casos no passava d’èsser gaire més que un mur de tanca.¹⁴⁷ Malgrat l’aparent indefensió, n’hi devia haver prou per fer front a les amenaces més habituals a les quals podien estar exposades les comunitats ibèriques, que eren fonamentalment els animals salvatges o grups procedents d’altres comunitats.¹⁴⁸ La forma tradicional de fer la guerra entre els ibers, encara que fos en petits contingents més o menys ben organitzats, passava normalment per enfrontar-se a camp obert als enemics que venien per pillar els seus camps i bestiar, de manera que amb una paret que separés el món interior de l’exterior n’hi havia prou. Només en el cas que les coses anessin molt maldades i els habitants d’aquests poblats no fossin capaços de fer front als adversaris, podien optar per fugir i intentar cercar un refugi més segur en un altre establiment veí dotat de defenses més poderoses.¹⁴⁹ Això ja ens assenyala, per tant, una dependència de la gent que residia i treballava en aquests assentaments més petits dels nuclis urbans més grans on, no ho oblidem, habitaven, entre d’altres, els membres de les aristocràcies. De fet, la mateixa existència d’estructures defensives ja palesa una jerarquització de la societat, atès que, com qualsevol altra obra de gran envergadura, requeria la presència d’un grup dotat de la capacitat d’organitzar i gestionar els recursos humans i materials necessaris per dur-la a terme. Cal pensar que aquest grup rector estaria format pels membres de les elits de cada comunitat, que tindrien en les muralles un símbol de prestigi i un element en el qual fonamentar una ideologia que els permetria justificar la seva posició social i

¹⁴⁷ Cal reconèixer que allò que d’habitud hom sol anomenar muralla als assentaments ibèrics no sembla tenir unes capacitats militars gaire significatives. Aquest fet es palesa especialment en els assentaments de les categories inferiors. En general, es tracta de cintes que ressegueixen la topografia de l’indret i que no es distingeixen pel seu gruix gaire més que els murs de la resta dels edificis: les amplades oscil·len amb freqüència entre els 0,4 i els 0,9 metres, per bé que hi ha casos que arriben a superar el metre, com a Puig Castellet (Lloret de Mar, Girona), Cèl·lecs (Orrius, Barcelona) o Castellruf (Martorelles, Barcelona, que assoleix fins a 1,5 metres), per posar només tres exemples. Aquestes amplades exigües no permetien la creació d’elements com passos de ronda, però sí que és habitual de complementar-les amb alguna torre, especialment flanquejant les portes per un costat o per tots dos per tal de protegir l’accés o accessos a l’interior dels poblats. Per la seva banda, les portes acostumen a ser senzilles i sense grans sofisticacions, un esvoranc o interrupció del llenç. Molts establiments, sobretot si ocupaven una superfície més gran, disposaven de més d’un accés; normalment la porta o portes principals eren prou amples perquè les franquegessin els carros, si bé hi ha excepcions com el Puntal dels Llops (P. MORET, *Les fortificacions ibèriques...*, p. 467-468), amb un accés complicat que no permetia el pas de cap vehicle i disposava d’una porta en forma de colze. Les altres portes eren més petites, com poternes.

¹⁴⁸ F. QUESADA, “Asedio, sitio, asalto... Aspectos prácticos de la poliorcética en la Iberia prerromana”, L. BERROCAL i P. MORET (eds.), *Las murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo. Actas del coloquio celebrador en la Casa de Velázquez (Octubre de 2006)*, Madrid, 2007, p. 75-76.

¹⁴⁹ F. QUESADA, “Asedio, sitio, asalto...”, p. 98-100.

mantenir-la,¹⁵⁰ tant cap a l'exterior, vers altres pobles, com cap a l'interior vers els mateixos conciutadans. Cató no emeté l'ordre d'enderrocar les muralles¹⁵¹ dels *oppida* ibèrics de manera arbitrària, sinó perquè havia copsat el significat simbòlic i ideològic que tenien per als sectors aristocràtics¹⁵² i entenia que minant les fortificacions vulnerava ensems quelcom de més profund.

Els establiments de les categories superiors, en general, acostumen a mostrar unes estructures defensives més sofisticades i complexes i en les quals sembla apreciar-se, encara que sigui d'una manera més o menys ocasional, una certa voluntat de monumentalització. Aquest fet es manifesta especialment a les portes, en tant que era un lloc de pas obligat per a tothom i, per tant, les elits locals podien emprar-les com a instrument propagandístic i per remarcar el seu prestigi.¹⁵³

Sota la dominació romana, apreciem a les estructures defensives dels establiments ibèrics, tant els preexistents com els creats al segle II aC, la implementació d'algunes innovacions a partir de la segona meitat de la centúria. Més enllà de la voluntat d'aconseguir unes defenses eficaces i d'emprar una fàbrica més acurada per a bastir els paraments, cal destacar una tendència més marcada a la monumentalització. Som del parer que aquest fet, a més de manifestar l'empremta dels arquitectes romans en les obres poliòrcètiques indígenes, fou emprat com un recurs per part dels grups rectors de les comunitats indígenes per reforçar simbòlicament la seva posició. Això no obstant, com que el territori havia quedat sota l'ègida de Roma, caldria pensar que s'apropriaria de la presa de decisions vinculades al bastiment de fortificacions¹⁵⁴ i, en conseqüència, la construcció o les grans reformes de les estructures

¹⁵⁰ F. GRACIA, *La guerra en la Protohistoria. Héroes, nobles, mercenarios y campesinos*, Barcelona, 2003, p. 234-235.

¹⁵¹ POLIBI 19.1; LIVI 34.17; APIÀ, *Ib.* 41.

¹⁵² F. GRACIA, *La guerra en la Protohistoria...*, p. 255-256.

¹⁵³ A. OLIVER, "Torres y casas fortificadas en la provincia castellanense: Un planteamiento inicial", P. MORET i T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 2004, p. 151. Bones mostres les proporcionen les estructures documentades a les portes principals d'establiments com La Serreta o el Castellar de Meca, de grans dimensions i dotades de cambres que tant es podrien haver destinat a usos militars com civils (E. Díes, "La Torre Portal y el Portal Torreado en las fortificaciones ibéricas. Estudio de las entradas Norte y Oeste de la Bastida de les Alcusses (Moixent, València)", *Saguntum*, 37, 2005, p. 73-84).

¹⁵⁴ Quan Apià relata l'esdeveniment que portà a l'esclat de les guerres celtibèriques (*Ib.* 44), recull la protesta dels segedans davant de la multa imposada per Roma, els quals addueixen que als tractats signats amb Grac no hi havia cap clàusula que fes referència a l'alçament de muralles d'assentaments ja existents, sinó que només s'hi reflectia la prohibició de construir nous establiments. No disposem de cap testimoni semblant per al món iber, però es fa difícil de creure que les autoritats romanes permetrien als indígenes, en tant que sotmesos, tenir gaire llibertat a l'hora d'endegar cap reforma de gran volada dels seus sistemes defensius, fins i tot en nuclis preexistents.

defensives dels establiments autòctons vindrien promogudes per les autoritats romanes. Així doncs, hi hauria una doble lectura simbòlica: al mateix temps que s'incrementaria el prestigi i el paper jugat per l'aristocràcia a la societat, remarcaria el poder suprem de Roma, així com la subordinació de les elits locals.

Pel que fa al segon element, no hem de perdre de vista que, tradicionalment, el món de la religió sembla haver estat sòlidament vinculat als sectors aristocràtics.¹⁵⁵ En general, sovintegen als assentaments (sobretot als de les categories superiors) àmbits que formen part de grans casals o que hi estaven connectats i que havien tingut funcions culturals.¹⁵⁶ Solen interpretar-se com a espais destinats als cultes gentilicis i en diversos establiments no n'hi havia només un, sinó més, cosa que podria assenyalar la presència de més d'una família aristocràtica per nucli. A la societat ibèrica la religió jugava un paper destacat en la mesura que el seu ús es podria interpretar com a justificació ideològica de les elits per imposar el seu predomini sobre la resta de sectors de la societat. Com posa de manifest l'evolució dels espais de culte i el seu desenvolupament durant el nostre període, la religió es va anar transformant al llarg del temps de manera paral·lela a la societat¹⁵⁷ i, en conseqüència, és un reflex més dels canvis que experimentava.

Així, entre les darreries del segle III aC i l'inici de la centúria següent els espais culturals indígenes, malgrat algunes excepcions,¹⁵⁸ poc es distingien de les estructures domèstiques,

¹⁵⁵ T. MONEO, *Religio iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*, Madrid, 2003.

¹⁵⁶ T. MONEO, *op. cit.*, p. 104-109, 173-175 i 215; A. MARTÍN ORTEGA, M. MATARÓ i J. CARAVACA, "Un edifici cultural de la segona meitat del segle III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona)", *Cuadernos de prehistoria y arqueología de Castellón*, 18, 1997, p. 43-70; D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 89-92; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *El poblament ibèric d'Alorda Park...*, p. 26-32 i 52-55; M. C. BELARTE, *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, Arqueo Mediterrània 1/1997, Barcelona, 1997, p. 180-184 i 199; I. BALLESTER, "El Cerro de San Miguel de Liria", *Labor del SIP y su Museo de Prehistoria en 1934*, València, 1935, p. 25; C. ARANEGUI, "La favissa del santuario urbano de Edeta-Liria (València)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 104-107; F. GUSI, "Lugares sacros, divinidades, cultos y rituales en el Levante de Iberia", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 194; H. BONET i C. MATA, "Lugares de culto edetanos. Propuesta de definición", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 122-123 i 130-131; H. BONET, *op. cit.*, p. 364 i 366; M. ALMAGRO-GORBEA i T. MONEO, *op. cit.*, p. 120-122; F. BARRECA, *La civiltà fenicio-púnica in Sardegna*, Sassari, 1986, p. 29; V. KARAGEORGHIS, *Kytion. Mycenaean and Poenician. Discoveries in Cyprus*, London, 1976, p. 117; I. GRAU, R. OLMOS i A. PEREA, "La habitació sagrada de la ciutat ibèrica de La Serreta", *AEspA*, 81, 2008, p. 5-29; I. GRAU, "Estudio de las excavaciones antiguas del 1953 y 1956 en el poblado ibérico de La Serreta", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5, 1996, p. 83-116; I. GRAU, "Territorio y lugares de culto en el área central de la Contestania ibèrica", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, 2000, p. 200-214.

¹⁵⁷ T. MONEO, *op. cit.*, p. 272-275.

¹⁵⁸ S. CASAS *et al.*, "Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, p. 992-996; M. ALMAGRO-GORBEA i T. MONEO, *Santuarios urbanos en el mundo ibèrico*, Madrid, 1999, p. 137 i 141; A. COSTA, "Els espais de culte a les aigües al Territorium de Gerunda", A. COSTA,

atès que no solien ésser edificis exempts i, quan ho eren, l'estructura no diferia massa de la de qualsevol casa; en tot cas, la presència de llars més o menys grans i, sovint, restes de sacrificis cruentos o altres menes d'ofrenes són els principals elements que ajuden a identificar-los. Es tractava, per tant, d'una religió socialment restringida a les elits que, potser, es feia extensible a altres segments amb els quals estaven estretament relacionades. En altres casos que se situen en entorns rurals, sembla que determinats indrets on la natura havia modelat l'espai atorgant-li unes característiques especials i fortament atractives, que feien sentir als ibers la presència d'algun *numen*, havien esdevingut santuaris; destaquen, en aquest sentit, alguns espais situats en coves o en indrets elevats.¹⁵⁹ No obstant les variades activitats que hom hauria pogut dur-hi a terme,¹⁶⁰ en cap moment s'havia considerat necessari d'emmarcar aquests escenaris naturals amb estructures arquitectòniques. En canvi, a mesura que avança el segle II aC s'aprecia, de mica en mica, una individualització dels espais sagrats, que ve remarcada amb la construcció, de manera més generalitzada, d'edificacions amb funcions culturals. A més, aquestes construccions són dotades de monumentalitat i d'una arquitectura no ibèrica, sinó clarament itàlica. El cas més antic conegut a la província és el del santuari de la Ermita de la Encarnación (Caravaca de la Cruz, Múrcia) i, en concret, el dit Temple A. Al capdamunt del Cerro de la Encarnación, proper als establiments ibèrics de Los Villares i de Villaricos, s'han

L. PALAHÍ i D. VIVÓ (eds.), *Aquae Sacrae: agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 2011, p. 38-39; L. PERICOT, "Yacimientos de época ibérica e ibero-romana", *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, 27, 1952, p. 122-125; A. PUJOL, *La población prerromana del extremo Nordeste peninsular: génesis y desarrollo de la Cultura Ibérica en las comarcas gerundenses*, vol. 2, Barcelona, 1989, p. 20; E. VERDAGUER, *El poblament ibèric de Castell*, Quaderns del Museu Municipal Cau de la Costa Brava. Sèrie Història i Arqueologia, 3, Palamós, 1994, p. 77.

¹⁵⁹ M. TARRADELL, "Santuaris ibèrics i iberoromans a 'locs alts'", *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, 1979, p. 35-45; R. COLL i F. CAZORLA, "Una cueva santuario ibérica en el Maresme. La Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, Barcelona)", C. Aranegui (coord.), *Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente*, València, 1998, p. 275-282.

¹⁶⁰ A. COSTA, *op. cit.*, p. 29-31; A. OLIVER, "La problemática de los lugares sacros ibéricos en la historiografía arqueológica", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, 503-506; P. CAMPMAJÓ, "Les roches gravées d'époque ibère sont-elles des marqueurs de territoire? Les cas de la Cerdagne", *ActPal IX = PalHisp* 5, 2005, p. 195-234; P. CAMPMAJÓ i D. CRABOLL, "Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées Catalanes). Quelques éléments pour la chronologie et une approche symbolique", *Archéo 66: Bulletin de l'Association Archéologique des Pyrénées-Orientales*, 24, 2009, p. 63; P. CAMPMAJÓ i J. FERRER, "Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (1): premiers résultats", *Serta Palaeohispanica J. de Hoz = PalHisp* 10, 2010, p. 252; D. ZAMORA, "L'espai periurbà de l'*oppidum* laietà de Burriac. De l'ibèric ple a la romanització", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p.155; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Paisaje y poblamiento en el sureste peninsular entre la república tardía y el alto imperio", J. M. NOGUERA (ed.), *op. cit.*, Murcia, 2010, p. 75-77; F. BROTONS i L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento rural romano en el Noroeste de Murcia", J. M. NOGUERA (ed.), *op. cit.*, p. 418-419.

documentat les restes pertanyents a un templet orientat en l'eix nord-est/sud-est, amb una *cella* de 6 per 5,1 m i que hauria estat bastit en algun moment imprecís de la primera meitat del segle II aC. Malgrat aquesta cronologia primerenca, es tracta d'un temple que, possiblement, era *in antis* i estava pavimentat amb *opus signinum*.¹⁶¹ Posteriorment, sobretot en el transcurs de la segona meitat de la mateixa centúria, aquest procés s'observa de manera més generalitzada.¹⁶²

¹⁶¹ S. F. RAMALLO, "Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Murcia", *Templos romanos de Hispania. Cuadernos de arquitectura romana*, vol. 1, 1991, p. 50-52. Posteriorment, ja a les acaballes de la mateixa centúria o, potser, a inicis de la següent, en el punt més alt del mateix turó i a escassa distància de l'anterior, fou erigida una segona estructura de caire religiós (Temple B) molt més monumental. Per assolir aquest objectiu, el santuari, orientat en aquest cas en l'eix nord-sud, es disposà al damunt d'una plataforma enllosada de 27,25 per 17,25 m. L'estat actual de conservació no permet saber exactament com era el temple, per bé que les opcions que s'han esgrimit consideren que o bé es tractava d'un edifici pròstil tetràstil o bé, si encara era més gran, d'un octàstil pseudoperípter. En qualsevol cas, a partir dels fragments recuperats, el que està clar és que seguia l'ordre jònic. De la mateixa manera que l'anterior, aquest també estava pavimentat amb *opus signinum* (S. F. RAMALLO, "Un santuario de época tardo-republicana...", p. 56-62; F. BROTONS i S. F. RAMALLO, "Ornamento y símbolo: las ofrendas de oro y plata en el santuario ibérico del Cerro de la Ermita de la Encarnación de Caravaca", T. TORTOSA i S. CELESTINO (eds.) i R. CAZORLA (coord.), *Debate en torno a la religiosidad protohistórica. Anejos de AEspA*, 55, 2010, p. 130).

¹⁶² Per exemple, al vell territori de la Indigècia, comptem amb el temple identificat a Sant Julià de Ramis, la construcció del qual, esdevinguda pels volts de 130-120 aC, fou una obra de gran volada i ben meditada en la mesura que implicà el desallotjament (aparentment pacífic) i el posterior arrasament de tot un barri de l'*oppidum* amb la intenció de bastir una gran plataforma abocada al pendent de la muntanya, sobre el congost del Ter, al damunt de la qual s'erigí un temple. L'edifici no es conserva, però sí s'han localitzat diversos elements arquitectònics (sobretot carreus, àdhuc algun de motllurat i decorat pertanyent a l'entaulament, així com algun tambor de columna) obrats amb una pedra sorrenca de color daurat molt característica, que calgué anar a buscar a pocs quilòmetres de distància i que, amb el pas dels segles, han estat contínuament reutilitzats en construccions properes. La identificació d'aquests elements, però, és suficients per reconstruir l'edifici com un temple pseudoperípter d'ordre toscà (BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques...* 1, p. 98-108; J. BURCH *et al.*, "La síntesi", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 2010, p. 39-47; J. BURCH *et al.*, fitxa núm. 168, "*Kerunta*", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 324-325). Una altra estructura religiosa està documentada a Mas Castell (Porqueres, Girona). Com a Sant Julià, ens trobem davant d'un edifici bastit en època baixrepublicana que no es conserva perquè l'ús cultural del lloc s'ha mantingut en el transcurs dels segles, cosa que ha suposat l'arrasament per construir-hi al damunt altres temples adaptats a les creences de cada moment. Aquí s'han documentat capitells, fusts i basaments de columnes, majoritàriament de gres (un material no local), reaprofitats als murs de la vella basílica, en algunes tombes del cementiri format al seu entorn i, ja més allunyats, fins i tot en els nivells baiximperials de la *uilla* de Vilauba. Tots aquests fragments assenyalen la presència d'un petit temple *in antis* o potser tetràstil, d'ordre toscà que, tenint en compte la seva proximitat a l'*oppidum* de mas Castell, a tocar de l'estany de Banyoles, possiblement estava dedicat a alguna deïtat de les aigües, com ara la *Dea Porca* o *Porcia* (J. BURCH *et al.*, *Els temples i els cementiris antics...*, p. 24-25 i 122; J. BURCH *et al.*, "La síntesi"; P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, fitxa núm. 190, "Mas Castell", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 340-342; A. COSTA, *op. cit.*, p. 53-54). Finalment, tenim coneixement d'un vell santuari rural ibèric monumentalitzat les restes del qual es localitzaren al subsòl de l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres. Tot el que en queda és una cambra rectangular d'uns 3,4 metres de longitud, orientada nord-est/sud-oest i pavimentada amb un *opus signinum* decorat amb tessel·les blanques de calcària i alguna de negra. El disseny forma una retícula de rombes de 2,6 metres de llargada, envoltada per un meandre de greques de 0,42 metres d'amplada. Els seus excavadors han defensat de bell antuvi, fonamentant-se en la presència propera d'un llac subterrani i de la deu d'un dels afluents del Llémena, que l'estructura seria un *sacellum* dedicat a algun *numen* ibèric relacionat amb l'aigua, reconvertit per mitjà de la *interpretatio* a una

En definitiva, tot i que Roma senyorejava el territori, assistim al manteniment dels antics llocs de culte indígenes, que foren aleshores potenciats a través de la monumentalització. Aquest fet, com ja hem posat de manifest més amunt en referir-nos a les estructures defensives, ens pot assenyalar la pervivència de determinades estructures socials ibèriques, però convenientment reconduïdes per les noves autoritats en benefici propi. És a dir, hauríem de pensar que la religió continuava essent un recurs ideològic emprat per les elits –les noves elits addictes a Roma, no cal dir-ho– per reforçar la seva posició social, però al mateix temps és innegable que es tracta d'un instrument propagandístic al servei dels nous amos. D'aquesta manera, Roma manifestava simbòlicament però de manera clara la seva autoritat i concedia interessadament a l'aristocràcia ibèrica el privilegi de mantenir la seva posició per facilitar l'administració del territori i les seves poblacions.

5.6. RECAPITULACIÓ

Amb totes les dades que hem exposat fins aquí, podem observar una sèrie de transformacions en la societat de la Hispània Citerior en el període que s'estén entre 218 i 133 aC evidenciades pel registre arqueològic. Per començar, la vella estructura de poblament heretada de l'Ibèric ple canvia de manera més o menys traumàtica en el trànsit del segle III al II aC i, de mica en mica, es va desintegrant per donar forma a una nova organització. Des del punt de vista social, assenyala modificacions als sectors privilegiats, atès que si acceptem que les elits ibèriques residien principalment als assentaments superiors i d'aquests, molts són abandonats, aquest fet significa que, per acció romana, bona part de les aristocràcies foren desproveïdes dels seus rol i posició i desaparegueren. En canvi, altres sectors (fossin o no privilegiats) que fins aleshores havien restat en una posició secundària i, segurament, subordinada a les velles aristocràcies ocuparen el buit deixat, com palesa la potenciació de

deïtat romana, potser alguna nimfa (J. ESTEBA, "Intervenció a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa)", *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, p. 287-296; J. ESTEBA i R. DEHESA, "Sant Aniol de Finestres: de santuari de sacralització de les aigües a temple cristià", J. MAROTO i E. RIPOLL (eds.), *Protohistoria et Antiqua Historia Pyrenaica. II Congrés Internacional Història dels Pirineus*, Girona, 2005, p. 285-298). Més al sud, una vella cova-santuari com la de Les Encantades (Cabrera de Mar), propera a l'*oppidum d'Ilturo*, mantingué al llarg del temps les seves funcions culturals, com demostra la troballa de materials votius pertanyents a diverses cronologies, tot i que segurament s'hi ha de relacionar el bastiment, en una època posterior, d'un santuari rural ubicat a Can Modolell i, per tant, en una zona planera i més còmoda (R. COLL i F. CAZORLA, *op. cit.*).

nombrosos establiments preexistents, preferentment aquells que havien estat de segon ordre. Però tot plegat s'esdevingué amb l'aquiescència dels nous amos del territori, a qui convenia que unes elits indígenes addictes s'encarreguessin de controlar la seva pròpia gent i garantir l'ordre. El procés de monumentalització que s'observa en nombrosos nuclis a partir de mitjan segle II aC es pot relacionar amb aquest canvi entre els segments privilegiats, ja que seria un recurs que aplicarien les noves aristocràcies (i les velles que havien sobreviscut situant-se ràpidament al costat dels romans), en un moment que les condicions socials i econòmiques s'estaven recuperant i estabilitzant i podien afrontar els costos d'endegar les obres necessàries per refermar la seva posició. Una posició, no ho oblidem, que depenia sempre del concurs de les autoritats romanes, que també estaven interessades a demostrar qui era que tenia el poder. Per això, algunes de les iniciatives de monumentalització tenen un fort regust itàlic; és més, els promotors d'algunes d'aquelles foren indubtablement els mateixos romans, que en feren ús per manifestar simbòlicament la seva autoritat.

Al mateix temps, l'aparició d'assentaments civils de tipus clarament itàlic palesa, des de la primera meitat del segle II aC, l'establiment a la província de població vinguda d'Itàlia per exercir funcions diverses, probablement relacionades amb l'administració i l'explotació del territori i amb el comerç. La cultura material recuperada tant als hàbitats com als espais funeraris posa de manifest una procedència de la major part dels immigrants itàlics del centre i el sud de la Península, particularment de les terres campanianes, si bé no es pot descartar que alguns provinguessin de zones com Etrúria o l'Apúlia.

Si ens centrem ara en els sectors no privilegiats, tot i que serien presents en tota mena d'assentaments, els hem reconegut especialment als establiments més modestos, situats amb manta freqüència a la ruralia. La seva multiplicació durant el segle II aC mostra, com a mínim, una reorganització espacial dels segments més baixos de la societat, que té a veure amb els canvis que hem detallat més amunt. Podria ser que, a més, estigués relacionada amb modificacions en les relacions entre els sectors no privilegiats i els privilegiats i amb noves estratègies econòmiques de les elits encarades a satisfer no només les necessitats d'una població creixent (com sembla apreciar-se a partir de la segona meitat de la mateixa centúria), sinó també les exigències de les autoritats romanes. Un aspecte dels sectors no privilegiats que, aparentment, no es transformà és el que té a veure amb les funcions econòmiques que

duien a terme, puix que seguiren assumint l'explotació directa dels recursos agropecuaris i naturals i les activitats de producció artesanal. En aquest sentit, els testimonis del districte miner de l'entorn de *Carthago Noua* demostren que tant les tasques d'extracció dels minerals com de la producció agrícola requereien principalment en individus que formaven part dels segments inferiors de l'escalafó social, si bé s'aprecia una diferència quant a l'origen: mentre que aquelles eren dutes a terme per part de la població autòctona, aquestes eren assumides per població itàlica. Però deixant de banda aquest cas concret i fins a cert punt excepcional per haver estat un pol d'atracció d'itàlics, al conjunt del territori, si fem cas a l'arquitectura, els materials i tècniques constructives i a la cultura material localitzats en ells, veurem una sèrie d'assentaments que, al llarg del segle II aC, semblen habitats per ibers i seguir depenent de les elits indígenes. Si bé es comencen a adoptar algunes tècniques itàliques relativament aviat, com els *opera signina* que arrebossaven dipòsits i els aljubs més primerencs, caldrà esperar a un moment molt més avançat per trobar l'ús de materials com les *tegulae* i els *imbrices* o de formes d'emmagatzematge com els *dolia* i, tot i això, segueixen durant temps combinant-se amb les formes de fer tradicionals indígenes. L'arqueologia, per tant, no detecta en aquesta època res de semblant a una hipotètica colonització del camp per part dels romans o els itàlics. De fet, no és quelcom que ens hagi de provocar estranyesa: ja hem comentat més amunt que, per molt que per dret de conquesta les terres dels vençuts per Roma esdevinguessin *ager publicus*, no necessàriament s'havia de procedir de manera immediata a parcel·lar-les, repartir-les o a explotar-les directament. Cal tenir present, així mateix, que les terres provincials podien no tenir les mateixes consideracions jurídiques que les italianes, de manera que, en comptes d'ésser *ager publicus* tinguessin la categoria d'*ager peregrinus*, entenent com a tal les terres que, havent estat confiscades pels romans com a conseqüència d'una victòria militar, eren retornades als *peregrini* vençuts a canvi de la satisfacció d'alguna mena de cànon.¹⁶³ A més, tant per a romans com per a itàlics, l'assentament al territori hispà oferia en la nostra època, i particularment durant la primera meitat del segle II aC, uns inconvenients descoratjadors, atès que els uns perdrien els seus drets en canviar de *domicilium* i els altres, qualsevol aspiració que tinguessin a accedir algun dia a la ciutadania

¹⁶³ A. OREJAS i I. SASTRE, "Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule bérrique: *civitates*, tribut et *ager mensura comprehensus*", *DHA*, 25/1, 1999, p. 159-170.

plena.¹⁶⁴ En aquest sentit, les fonts literàries transmeten abundants notícies del retorn dels soldats llicenciats cap a Itàlia i el seu establiment en terres de la península veïna, no pas en les de la Ibèrica. Ara bé, no hem de perdre de vista un detall rellevant: els inconvenients apuntats afectaven als *ingenui* i als *socii* lliures, però no representaven cap escull per a altres sectors socials, com el dels lliberts, que podien actuar al territori provincial sense patir aquelles desafortunades conseqüències jurídiques.

¹⁶⁴ O. OLESTI, "Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 21.

6. LA SOCIETAT DE LA HISPÀNIA CITERIOR IBÈRICA (218-133 AC)

6.1. ROMANS

És als romans a qui s'atribueix la responsabilitat dels canvis que es produïren al territori ibèric a partir de les acaballes del segle III aC, com a conseqüència de la seva participació a la segona guerra púnica, el desenllaç del conflicte i l'annexió de la península Ibèrica a l'imperi territorial que s'estaven forjant. Quan examinàvem el desenvolupament de les societats romana i itàliques i també els testimonis literaris, hem tingut ocasió de veure que diversos sectors de la societat romana intervingueren d'una manera o una altra en les transformacions. En termes generals, i d'acord amb la naturalesa jurídica dels individus, podem englobar-los en dos grans grups: els *ingenui* i els *liberti*.

6.1.1. Ingenui

6.1.1.1. Definició jurídica

Per *ingenui* entenem aquells individus adults –tant homes com dones– que havien nascut dins d'una família romana dotada de drets de ciutadania o bé que procedien d'altres comunitats amb altres estatuts jurídics però que havien estat naturalitzats romans i, per tant, hom els havia atorgat la ciutadania romana. Un dels requisits fonamentals per poder ser considerat *ingenuus* (o *ingenua*) era tenir un origen lliure, atès que la ciutadania, al món romà, anava indestriablement lligada a la *libertas*; els esclaus n'estaven mancats i, en conseqüència, no podien ésser ciutadans, llevat que els seus amos els manumetessin.

Ja hem vist al segon capítol que la ciutadania comportava el gaudi d'un conjunt de drets i l'exigència de la satisfacció de diverses obligacions. No repetirem aquí els uns i les altres, sinó que ens centrarem específicament en aquells que ens poden ajudar a aclarir els sectors socials als quals pertanyien els romans que foren presents a la Hispània Citerior ibèrica entre 218 i 133 aC. S'imposa, d'entrada, la necessitat de fer algunes distincions, perquè encara que en teoria tots els *ciues Romani* estaven dotats dels mateixos drets, el seu exercici, sobretot el dels

drets polítics, podia variar a la pràctica en funció de la posició social que ocupava cadascú. En l'ordenació social romana republicana el nivell de riquesa dels ciutadans era un factor bàsic per enquadrar-los en una *classis* o una altra. I com que el nivell de rendes i el nivell social anaven estretament relacionats amb la participació a l'exèrcit, hi havia sectors que, malgrat ésser ciutadans de ple dret, es veien impeditos per exercir el *ius militiae* pel fet de quedar relegats al grup dels *capite censi* (coneguts també com a *proletarii*) que estava format pels més depauperats.¹ Semblantment, la manca de prou fortuna apartava *de facto* aquests i altres grups modestos de fer ús del *ius honorum*. Així mateix, malgrat que comptaven també amb el *ius suffragii*, les notícies transmises pels escriptors antics deixen entrellucar que el funcionament de les eleccions als *comitia centuriata* –l'assemblea més important en tant que era allà on es votaven les magistratures curuls– exclouia tot sovint aquells que estaven inscrits a les centúries i les classes més baixes,² atès que les votacions començaven per les més elevades i el procés electoral s'aturava en el moment que s'assolia una majoria; aquest fet, fins al darrer terç del segle II aC, es produïa habitualment després que, a tot estirar, les dues o tres primeres classes emetessin el vot.³ Si la direcció del vot era unànime a les primeres noranta-vuit centúries, ja s'arribava a la majoria i, per tant, no calia seguir amb les eleccions. En realitat, el sistema electoral de la Roma republicana i, particularment, el dels comicis per centúries, no era *de facto* en absolut igualitari, ja no només pel fet de donar preferència a les votacions als sectors socials més elevats, sinó també en la distinció, a cada classe, entre centúries de *seniores* i centúries de *iuniores*. Separar els vots en funció de la franja d'edat dels votants suposava donar més preeminència als dels homes més madurs que als dels més joves, atès que eren més nombrosos aquests darrers que els primers i, en conseqüència, el valor de llur elecció quedava més diluït que el dels *seniores*. Al capdavant, el gaudi real del *ius suffragii* –com el del *ius honorum*– era un privilegi reservat a una reduïda proporció de ciutadans romans, que coincidia amb els sectors més ben posicionats des del punt de vista socioeconòmic.⁴ A la

¹ LIVI 1.43.1-10; DIONÍS 4.16-17; GEL·LI, *Noct. Att.* 16.10.10-13.

² LIVI 1.43.10; CÍCERÓ, *Rep.*, 2.22.39-40.

³ LIVI 1.43.11; CÍCERÓ, *Phil.* 2.82-83.

⁴ S. CASTÁN, "Una aproximación a la democracia romana a través del sufragio activo y pasivo", *Rivista di Diritto Romano*, 13, 2013, p. 11-16, [en línia, accessible a <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano13Castan-Democrazia.pdf>; consultat 28/08/2015].

pràctica, per tant, el sistema electoral remarcava les desigualtats socials entre els ciutadans romans.

Totes aquestes limitacions, especialment la primera que hem esmentat, ens porta a pensar que, *a priori*, hi havia sectors de la societat romana que no trobaríem a la província (si bé més endavant matisarem l'afirmació). Tenint en compte que una notable proporció de la població procedent de la Urbs i present al territori durant tot el període era militar, no sembla factible veure-hi cap membre dels *capite censi*, sinó que només hi hauria *adsidui*. Si bé estaven exclosos del servei militar per no posseir uns béns mínims per sufragar els costos de l'armament, en circumstàncies extraordinàriament greus també podien ésser reclutats en lleves tumultuàries, anant aleshores les despeses a càrrec de l'estat.⁵ Més enllà d'alguns moments concrets en el transcurs de la guerra annibàlica, en tot el nostre període no tenim documentat cap altre reclutament d'aquestes característiques que afecti específicament el territori de la Citerior. De tota manera, les possibilitats de lleves regulars d'homes d'extracció social molt baixa s'anaren incrementant de mica en mica al llarg del segle II aC, tal i com es desprèn del fet que diferents autors assenyalen xifres diferents, cada cop més reduïdes, per definir la frontera que separava els ciutadans de la cinquena classe dels de la centúria única dels *capite censi*.⁶ Dit d'una altra manera, a les guerres celtibèriques hi podia haver formant part de les tropes legionaris que a l'inici del segle II aC no haurien estat reclutats de manera ordinària.

La presència temporal d'individus amb estatut de ciutadania romana al territori no suposava cap modificació en els drets que tenien, però podien canviar en el cas que decidissin

⁵ Polibi, en narrar les necessitats d'efectius en el transcurs de la segona guerra púnica, detalla que els *capite censi* reclutats foren emprats com a remers (POLIBI 6.19.2). De tota manera, cal pensar que en altres moments crítics de conflictes bèl·lics aquest col·lectiu seria integrat a les forces terrestres (S. T. ROSELAAR, "Assidui or proletarii? Property in Roman Citizen Colonies and the *vacatio militiae*", *Mnemosyne*, 62, 2009, p. 613-614).

⁶ Livi (1.43.1-10) i Dionís d'Halicarnàs (*Ant. Rom.* 4.16-17) apunten xifres molt similars, 11000 i 12500 asos, respectivament, unes quantitats que serien conseqüència d'una primera reducció del cens mínim imposada pels volts de 212 aC davant de la gravetat del conflicte (S. T. ROSELAAR, "Assidui or proletarii?", p. 616). En canvi, Polibi (6.19.3) la situa en 4000 asos (disminució que tindria lloc possiblement pels volts de 140 aC: L. DE LIGT, "Roman manpower resources and the proletarianization of the Roman army in the second century BC", L. DE BLOIS i E. LO CASCIO (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects: Proceedings of the Sixth Workshop of International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 BC–AD 476)*, Capri, Italy, March 29–April 2, 2005, Leiden, 2007, p. 4) i Ciceró (*Rep.* 2.22.40), en només 1500. Aquest ball de xifres suggereix, per tant, que davant de la necessitat creixent en el transcurs de la centúria de més efectius ciutadans, s'anà rebaixant el cens mínim per ésser considerat *adsiduus* (E. GABBA, *Esercito e società nella tarda repubblica romana*, Firenze, 1973, p. 3-17; P. A. BRUNT, *Italian Manpower, 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford, 1971, p. 403-404).

fer-la permanent.⁷ Aquesta era una opció que els membres dels sectors més elevats no contemplaven, atès que suposaria obstaculitzar el desenvolupament de llurs aspiracions polítiques. Aquells que pretenien avançar en el *cursus honorum* necessitaven trobar-se a Roma o, en tot cas, prou a la vora com per desplaçar-s'hi amb celeritat, per tal de poder participar a la vida pública de la ciutat, especialment en els moments de presentar candidatures a les magistratures i d'emetre les votacions. Així mateix, era un requisit indispensable per mantenir la ciutadania plena tenir el *domicilium* a la Urbs, altrament quedarien reduïts a la condició de *ciues inminuto iure* i, conseqüentment, perdrien alguns drets importants. A tot plegat hem d'afegir que durant aquest període hi havia en vigor una llei que afectava particularment els senadors, atès que els vetava tenir propietats fundiàries fora d'Itàlia.⁸ En definitiva, una conjunció de diversos factors no feia recomanable que els ciutadans de les primeres classes volguessin romandre a la província de manera permanent.

6.1.1.2. Localització d'ingenus a la Citerior ibèrica

La població romana lliure era present arreu del sòl ibèric en el transcurs de tot el període que estudiem. La proporció més gran de ciutadans romans sembla haver estat aquella relacionada amb els afers militars,⁹ tal i com es desprèn dels relats que ens han deixat els autors de l'antiguitat. La guerra annibàlica, en primer lloc, seguida per l'enviament de les tropes per sufocar les revoltes indígenes que s'estengueren a continuació suposaren el pas de notables quantitats de legionaris. La pacificació dels ibers, ben contrastada pel silenci de les fonts fins a l'esclat de la guerra sertoriana, no comportà gaires canvis en aquest sentit, atès que

⁷ O. OLESTI, "Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 21.

⁸ CICERÓ, *Verr.* 2.5.45; VARRÓ, *Re rust.* 2.4.11; M. H. CRAWFORD, "Origeni e sviluppi del sistema provinciale romano", G. CLEMENTE, F. COARELLI i E. GABBA (cur.), *Storia di Roma. Volume secondo. L'impero mediterraneo I La repubblica imperiale*, Torino, 1990, p. 95.

⁹ La població militar estava formada en conjunt per dues (o tres) menes d'individus diferents: per una banda, hi havia els legionaris, és a dir, aquells que tenien drets de ciutadania romana i que participaven a l'exèrcit fent ús del *ius militiae*; i de l'altra, els cossos formats pels *socii*, això és, soldats que les comunitats aliades de Roma (dotades de categories jurídiques diverses) estaven obligades a aportar d'acord amb allò establert als *foedera* corresponents. A aquests dos tipus podem afegir-ne un tercer, aquell format pels *auxilia* indígenes o, dit d'una altra manera, les forces militars aportades per les comunitats nadiues que es trobaven dins de l'òrbita de Roma. En aquest apartat només ens fixarem en el primer tipus, mentre que ulteriorment recuperarem els altres.

la conquesta de la Península prosseguí amb la penetració envers indrets més interiors i, per la seva situació, era obligat que els contingents travessessin les velles terres dels ibers quan havien de retornar cap a Itàlia, quan desembarcaven les noves tropes reclutades o quan es desplaçaven a zones més segures que aquelles on guerrejaven per hivernar-hi.

La població militar, per tant, mostrava una gran mobilitat geogràfica i la seva presència a la província era eminentment temporal. Des d'aquest punt de vista, apreciem una evolució durant tot el període, que està estretament vinculada al desenvolupament dels conflictes bèl·lics. Així, entre els anys 218 i 195 aC les circumstàncies provocaren la presència d'exèrcits més o menys nombrosos que solien moure's amb més o menys rapidesa. La vida i les activitats militars requerien disposar d'assentaments convenients, encara que tinguessin un caràcter efímer: a vegades els campaments podien parar-se per a un lapse de temps molt breu –prou com perquè la soldadesca pogués aturar la marxa, passar la nit i continuar el camí l'endemà– i d'altres, per a un de més dilatat, com ara el temps escaient per assetjar algun assentament indígena fins a sotmetre'l, acció que podia necessitar des d'uns pocs dies fins a diverses setmanes. Ocasionalment, sobretot amb maltempsades sobtades¹⁰ i quan les tropes havien de fer hivernada lluny dels nuclis situats en zones plenament pacificades, sabem que s'arreceraven en nuclis indígenes segurs, una pràctica ben testimoniada arreu del Mediterrani.¹¹ A més a més, no hem d'oblidar les guarnicions que s'instal·laven en indrets acabats de pacificar amb l'objectiu d'assegurar l'estabilitat a la zona i actuar com a punt de suport dels exèrcits. Per procurar garantir el manteniment de la pau, sabem que en alguns llocs els generals romans decidien apostar-hi guarnicions, malgrat que la documentació a l'abast no és gaire pròdiga en testimonis concrets.¹² En aquest sentit, recordem els destacaments que durant la guerra púnica foren instal·lats en una localització indeterminada

¹⁰ Livi (40.33.3) n'ofereix un bon exemple en el seu relat de les operacions militars endegades per Q. Fulvi Flac l'any 181 aC: mentre guerrejava a la Celtibèria, les tropes que comandava es veieren sorpreses per una forta tempesta i, aprofitant que molt poc abans Contrebia s'havia rendit als romans, féu arredossar-les a l'interior de l'assentament celtiber.

¹¹ T. ÑACO, "Milites in oppidis hibernabant. El *hospitium militare* invernal en ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad *sub tectis* durante la República", *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 27, 2, 2001, p. 63-90.

¹² Mentre Roma s'expandia vers l'orient, sembla que diverses ciutats que havien capitulat havien adquirit l'obligació d'allotjar guarnicions encarregades d'exercir un control militar directe (*uid.* J. A. MARTÍNEZ MORCILLO, "Lucio Emilio Paulo y el derecho de guerra", *SHHA*, 30, 2012, p. 284-285).

a la vora del pas dels Pirineus¹³ i a les ribes del *Sucro*,¹⁴ les restes registrades a La Palma, que s'han relacionat amb les *Noua classis* livianes¹⁵ o les del campament parat davant del poblat ibèric del Castellet de Banyoles per assetjar-lo.¹⁶

Apaivagades les revoltes indígenes que marcaren els primers anys del segle II aC, i durant els dos primer terços de la mateixa centúria, el pas i la presència de les tropes s'estabilitzà, de manera que les fonts les localitzen en llocs molt concrets: en establiments preexistents situats al litoral, on els romans establiren bases on es produïen els intercanvis de soldats –és a dir, llocs on desembarcaven els nous contingents arribats d'Itàlia i on s'embarcaven els llicenciats que hi retornaven– i que funcionaven com a punts de suport dels exèrcits. Els establiments coneguts són només tres; de nord a sud: *Emporion*, *Tarraco* i *Carthago Noua*. Cadascun d'ells tenia unes característiques pròpies i jugà un paper diferent. Així, *Tarraco* sembla haver estat un centre d'accentuada rellevància des del punt de vista militar, atès que la literatura antiga l'esmenta amb reiteració en relació al transvasament de tropes. No és un fet que hagi de provocar estranyesa, car es tracta d'un nucli situat en un espai estratègic i relativament a la vora de l'Ebre i, per tant, de la via natural de penetració vers les terres celtibèriques. Però no només això, perquè també fou un indret on la soldadesca hivernà en diverses ocasions i on residia el pretor de torn (o el cònsol, segons els cas) que tenia al seu càrrec la *prouincia* i on exercia les funcions civils que imposava la seva magistratura. *Emporion*, per la seva banda, durant aquesta segona etapa perdé la funció de port d'entrada i de sortida que havia tingut a l'anterior, substituïda aleshores per *Tarraco*. Això no obstant, no significa que la vella fundació grega es desvinculés completament de tot allò que tenia a veure amb el món militar, com testimonien l'existència del dit *praesidium* al turó d'Empúries –que, suposadament, tindria els seus orígens en la campanya de Cató–, de les restes de la necròpoli de Les Corts –si es tracta del cementiri on la comunitat que habitava la guarnició dipositava les despulles dels seus difunts– i del nou paper com a centre logístic que aniria prenent.

¹³ LIVI 27.20.1-2.

¹⁴ POLIBI 11.25; LIVI 28.24.5-12.

¹⁵ J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos del curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 2008, 81, p. 32-36; E. BLE *et al.*, "La Palma: un campamento de Publio Cornelio Escipión 'Africano' durante la Segunda Guerra Púnica en Iberia", *Ex novo: revista d'història i humanitats*, 7, 2011, p. 105-132; IDEM, "La Palma-Nova Classis: a Publius Cornelius Scipio Africanus encampment during the Second Punic War in Iberia", *MadMitt*, 53, 2012, p. 262-288.

¹⁶ J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana...", p. 42-46.

Finalment, *Carthago Noua* també fou convertida en un nucli destacat des del punt de vista militar, com evidencien les restes de fortificacions reconegudes, si bé les fonts escrites solen assenyalar funcions de caire més civil que militar.

Més enllà d'aquests tres centres, les dades a l'abast no fan referència a altres assentaments militars presents al territori de la Citerior ibèrica durant la resta del període. Desconeixem, en conseqüència, si hom mantingué actives les guarnicions apostades en els temps de la guerra púnica i l'alçament indígena o si les abandonà. Semblaria lògic pensar que, un cop desaparegudes les circumstàncies que en motivaren la seva instal·lació, hom consideraria innecessari de mantenir-les, però també és possible que algunes es mantinguessin atorgant-los noves funcions com, per exemple, actuar com a base logística o punt de suport per a les legions. Això no implica la creació de tota una xarxa de guarnicions més o menys complexa i organitzada, cosa que, com ja hem vist anteriorment, no sembla defensable ateses les capacitats de la Roma del segle II aC. En tot cas, aquestes possibilitats no passen d'ésser hipòtesis que, ara com ara, no es poden contrastar.

Per tal de garantir el manteniment de les terres annexionades, malgrat que en el nostre període l'administració provincial era molt poc desenvolupada, Roma –i, més concretament, els magistrats als quals l'estat arrogava el govern de la *prouincia*– requeria el concurs de diverses persones perquè assumissin algunes tasques concretes. Una d'important era la recaptació dels *uectigalia*. A diferència d'orient i els territoris occidentals amb presència de comunitats hel·lèniques, on ja existia prèviament una desenvolupada fiscalitat sistemàtica, a les *Hispaniae* no tenim constància de res de semblant abans de l'arribada dels romans; de fet, durant dècades predominaren mecanismes d'exacció assistemàtica, de manera que Roma recaptava *ad hoc* les quantitats que necessitava.¹⁷ Durant l'època republicana, però, l'estat no s'encarregava de recaptar directament els impostos, sinó que la recaptació era un servei que

¹⁷ En principi, i almenys des de la baixa república, els pretors i còsols que marxaven a les guerres solien dur una calculada quantitat de metall encunyat a Roma o, en el seu defecte, documents que els permetrien d'obtenir l'efectiu presentant-se davant d'una *societas publicanorum* per satisfer el *stipendium* de la soldadesca (J. MUÑIZ, "Stipendium, el cuestor y qui aes tribuebat (Gaii Inst. IV.26). El abono de la paga al soldado en la República", *Klio*, 93, 1, 2011, p. 31-48). Però les vicissituds dels conflictes podien comportar que els béns s'esgotessin abans i que fos necessari, per tant, reclamar al Senat més diners. Això no obstant, l'*aerarium* de la República no sempre es trobava en una situació prou còmoda com per cobrir les demandes de les guerres de l'exterior, de manera que calia cercar altres solucions, que acostumaven a contemplar l'exacció de les comunitats nadiues (T. ÑACO, *Vectigal incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, Oxford, 2003).

arrendava entre les *societates publicanorum*. Com era habitual, per tant, els arrendadors pertanyien als sectors acabats de la societat, que enviaven els seus *pro magistri* a les províncies. Aquests individus pertanyien a estrats més baixos, i anaven acompanyats, per assistir-los en les seves tasques, altres persones, entre les quals tant hi podia haver homes lliures com lliberts, esclaus o, fins i tot, indígenes.¹⁸ La manca de control dels publicans i els seus subalterns permetia que actuessin lliurement per exigir quantitats abusives i més grans que les establertes, sovint amb l'aquiescència dels mateixos governadors, per als quals també era fàcil d'escapolir-se del control del Senat.¹⁹

6.1.1.3. Grups socials i condicions econòmiques dels *ingenui*

Els ciutadans romans lliures que es trobaven al territori de la Citerior ibèrica pertanyien en conjunt a diversos sectors socials, cadascun dels quals estava caracteritzat per unes condicions econòmiques determinades. Començant pels estrats més elevats, aquests estaven ocupats per un selecte i reduït grup format pels magistrats (pretors i còsols) i per aquells qui detenien els alts càrrecs dins de l'exèrcit. Tots ells eren individus ben posicionats des del punt de vista econòmic, atès que només els homes més acabats podien optar a atènyer-los. En tant que membres de les aristocràcies romanes, la seva riquesa havia d'estar fonamentada principalment en propietats fundiàries; tot i això, els seus interessos econòmics també es devien moure en l'àmbit de la indústria i el comerç, perquè necessitaven contenidors i naus per emmagatzemar i transportar la producció agrícola i donar-li sortida comercial;²⁰ La promulgació de la *lex Claudia de naue senatorum* assenyala que els grups senatorials ja a les

¹⁸ P. A. BRUNT, *Italian Manpower...*, p. 209-211.

¹⁹ Les extorsions podien arribar a uns extrems que portaren els indígenes a organitzar ambaixades a la mateixa Roma per protestar davant del Senat, com passà l'any 171 aC (LIVI 43.2.1-12). De tota manera, si bé en aquesta ocasió, per primer cop, s'arribà a celebrar un judici contra *L. Canuleius*, *M. Titinius*, *P. Furius Philo* i *M. Matienus*, els pretors acusats, cap d'ells fou condemnat. En realitat, aleshores ni tan sols existia un marc legal en relació amb aquests casos, ja que no aparegué fins que l'any 149 aC fou promulgada la *lex Calpurnia de repetundis*, la primera llei de concussió; tot i això, l'eficàcia d'aquesta legislació sembla haver estat poc destacada, com ho proven les reiteratives *leges repetundarum* que es sancionaren en època baixrepublicana (J. S. RICHARDSON, "The Purpose of the Lex Calpurnia de Repetundis", *JRS*, 77, 1987, p. 1-12; H. B. MATTINGLY, "The Two Republican Laws of the Tabula Bembina", *JRS*, 59, 1969, p. 129-143; IDEM, "The Extortion Law of the Tabula Bembina", *JRS*, 60, 1970, p. 154-168; A. N. SHERWIN-WHITE, "The Date of the Lex Repetundarum and Its Consequences", *JRS*, 62, 1972, p. 83-99; IDEM, "The Lex Repetundarum and the Political Ideas of Gaius Gracchus", *JRS*, 72, 1982, p. 18-31).

²⁰ J. C. DOMÍNGUEZ PÉREZ, "Nueva composición y origen social de los cuadros políticos dirigentes en la Roma de los siglos IV i III aC.", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 14, 2002, p. 97-98.

acaballes del segle III aC veien una excel·lent oportunitat d'ampliar llurs fortunes a través de la comercialització de la seva producció agrícola. Tanmateix, el plebiscit Claudi clogué aquesta porta (*de iure*, perquè no era difícil d'escapar als constrenyiments legals fent ús de les xarxes clientelars) però l'obrí de bat a bat per als grups acabalats no senatorials, representats pels *equites*. Una altra remarcable font d'ingressos era l'exercici de la guerra, atès que les campanyes victorioses sovint –encara que no sempre²¹ comportaven la consecució de sucosos botins. Els béns obtinguts solien ésser invertits en l'adquisició de noves parcel·les de terra i en pràctiques evergètiques i la satisfacció dels costos de la carrera política.

A partir del moment que es crearen les pretures hispanes, i fins a l'acabament de les guerres celtibèriques, la magistratura pretorial (o consolar, quan esqueia) de la Citerior recaigué sobre un total conegut²² de vint-i-nou *gentes* diferents. Malgrat que la immensa majoria només detingueren la magistratura en una sola ocasió –generalment un any o, si els era prorrogada, dos–, trobem algunes famílies concretes en les quals diferents membres assoliren el càrrec: de la *gens Licinia*, *P. Licinius Crassus* (*cos.* 176 aC), *C. Licinius Nerua* (*pr.* 166 aC) i *L. Licinius Lucullus* (*cos.* 151 i *procos.* 150 aC); de la *gens Claudia*, *Ap. Claudius Centho* (*pr.* 175 aC), *M. Claudius Marcellus* (*pr.* 169 i *cos.* 152 aC) i *Claudius Unimanus* (*pr.* 146 aC); de la *gens Fulvia*, *Q. Fulvius Flaccus* (*pr.* 182 i *propr.* 181 aC), *Cn. Fulvius* (*pr.* 167 aC) i *Q. Fulvius Nobilior* (*cos.* 153 aC); de la *gens Manlia*, *P. Manlius* (*pr.* 195 aC) i *L. Manlius Acidinus Fulvianus* (*pr.* 188 i *propr.* 187 aC); i de la *gens Furia*, *P. Furius Philo* (*pr.* 174 i *propr.* 173 aC) i *L. Furius Philo* (*cos.* 136 aC). En general, les magistratures eren exercides per membres de famílies ben posicionades des dels punts de vista social i econòmic i algunes d'elles es comptaven entre les més influents políticament del seu temps. Majoritàriament es tractava de velles *gentes* romanes,²³ tot i que també es pot trobar algun personatge d'origens itàlics naturalitzat romà

²¹ Un exemple el proporciona, als primers moments de la segona guerra púnica, la captura de *Cissa*, que donà un botí més tost migrat i decebedor (LIVI 21.60.7-8).

²² Hi ha alguns lapses de temps (165-154 i 149-147 aC) per als quals no s'han conservat notícies sobre els noms dels magistrats.

²³ Cal apuntar que, quan parlem de *gentes* romanes, n'hi havia diverses que tenien en realitat uns orígens no pròpiament romans (llatins, sabins o, fins i tot, etruscos), però com a conseqüència del desenvolupament de les relacions de llurs comunitats amb la Urbs, havien obtingut la ciutadania plena. A partir d'aquí, s'havien dedicat a fer carrera política i militar i havien esdevingut molt prestigioses i influents. Malgrat haver quedat plenament integrades al cos social romà, moltes d'aquestes famílies semblen haver estat molt orgulloses de llurs arrels i n'arribaren a fer ostentació pública a través de mitjans com les encunyacions monetàries, on plasmaren la procedència en les tipologies i les llegendes. La *gens Claudia*, per exemple, de la mateixa manera que l'*Aemilia*,

en èpoques recents, com fou el cas de *Sex. Digitius*, qui, procedent de la colònia de *Paestum*, aconseguí la ciutadania i, després d'ésser *socius naualis* durant la segona guerra púnica,²⁴ arribà a pretor de la Citerior l'any 194 aC.²⁵

A més de nombrosos pretors i cònsols, tenim notícia d'alguns dels noms d'individus que havien detingut altres posicions subordinades a les dels alts comandaments de les tropes destinades a la província. En aquest sentit, hi ha documentades fins a vint-i-quatre *gentes* d'homes que actuaren com a qüestors, legats, tribuns militars o que, simplement, eren oficials sense una graduació especificada. En general, no s'observa una reiteració en els *nomina*, amb algunes excepcions remarcables. Seguint l'ordre cronològic, la primera concentració –i la més notable de tot el període pel nombre de persones– és la que tingué lloc a les darreries del segle III aC, coincidint sobretot amb el desenvolupament de la segona guerra púnica. Així, coneixem dos *legati* que pertanyien a la branca dels *Cornelii Scipiones*, un *Cn. Cornelius Scipio Caluus* (218 aC)²⁶ i *L. Cornelius Scipio Asiaticus* (207-206 aC),²⁷ germà del general que aconseguí posar fi a la guerra; a més, l'any 205 aC trobem un altre Corneli, aquesta vegada de la branca dels Lèntuls, *Ser. Cornelius Lentulus*, exercint de tribú a les ordres d'un seu parent, *L. Cornelius Lentulus*.²⁸ S'aprecia clarament, per tant, la preeminència d'aquesta *gens* en la direcció dels afers de la guerra annibàlica a la Península. No obstant això, després de la fi del conflicte sembla que els *Cornelii* perderen la relació que havien tingut amb aquest territori durant la major part del període, atès que no es retroben ja fins l'any 151 aC, quan *P. Cornelius Scipio Aemilianus* detingué un tribunat militar.²⁹ Tot seguit tornaren a desaparèixer, per retornar als darrers anys del període, aleshores en relació a les guerres celtibèriques: l'antic tribú es

l'*Aurelia* i la *Terentia* es vantaven de tenir orígens sabins (G. D. FARNEY, *Ethnic Identity and Aristocratic Competition in Republican Rome*, New York, 2010, p. 78-124).

²⁴ LIVI 26.48.6.

²⁵ El cas d'aquest personatge no és únic, ja que se n'han documentat d'altres, particularment coincidint amb el període de la segona guerra púnica. Aquestes circumstàncies excepcionals, unides a les habilitats militars (que Roma necessitava per fer front adequadament al conflicte) i a les bones relacions –sovint de patronatge– d'aquests individus amb famílies poderoses de la Urbs n'explicarien la seva promoció. Sobre la procedència dels *Digitii*, *uid.* G. D. FARNEY, *op. cit.*, p. 37 i, sobretot, 184-185 i n. 20, on l'autor aplega tota la bibliografia anterior sobre el tema.

²⁶ Es tracta del germà del cònsol de l'any 218 aC, P. Corneli Escipió, que assumí la direcció d'una part dels contingents romanoitàlics quan ambdós es separaren en el moment de desplaçar-se per primer cop a la península Ibèrica per enfrontar-se als cartaginesos.

²⁷ LIVI 28.3-4, 28.17 i 28.28.14; APIÀ, *Ib.* 29; ZONARAS 9.8.

²⁸ LIVI 29.2.7 i s.

²⁹ POLIBI 35.4 i s.; LIVI, *per.* 48; APIÀ, *Ib.* 49 i 53 i s.; VEL·LEU PATÈRCUL 1.12; VALERI MÀXIM 3.2.6; PLINI, *Nat. Hist.* 37.9; *de uir. ill.* 58.2; OROSI 4.21.1.

presentà com havia fet el seu predecessor l'any 209 aC, ara investit de poders consulars, disposat a infligir la derrota definitiva als enemics de Roma. La presència d'Escipió Emilià es produí perquè tenia la ferma voluntat d'obtenir un gran prestigi militar per haver aconseguit concloure una guerra llarga, difícil i costosa, però sens dubte el guiaven forts interessos polítics, atès que els anys anteriors les legions havien estat comandades per diversos dels seus opositors (*Q. Caecilius Metellus Macedonicus*, cònsol de 143-142 aC; *Q. Pompeius Aulus*, també cònsol de 141-140 aC; *C. Hostilius Mancinus*, cònsol l'any 137 aC o *Marcus Aemilius Lepidus Porcina*, cònsol de 137-136 aC).³⁰

En segon lloc hem d'esmentar els diversos representants de la *gens Sempronia*. El primer que tenim documentat és *M. Sempronius Tuditanus*, qüestor l'any 209 aC a les ordres de P. Corneli Escipió.³¹ Durant una trentena d'anys no n'hi ha cap altre de conegut, fins al moment que Ti. Semproni Grac detingué la pretura de la Citerior (180-179 aC). Després hagueren de passar uns pocs decennis més per tenir de nou notícies de la presència de *Sempronii* (i específicament de la branca dels *Gracchi*), llavors en relació als darrers anys de la guerra contra els celtibers: un altre *Ti. Sempronius Gracchus* –de fet, un dels fills de l'antic pretor– ocupà una qüestura l'any 137 aC³² i *C. Sempronius Gracchus* –un altre fill– fou tribú els anys 134-133 aC, de la mateixa manera que un *Sempronius Asellio* amb el qual coincidí al mateix moment.³³

Per tot plegat, podem afirmar que el poder de la Hispània Citerior entre 218 i 133 aC no restà, en general, concentrat a les mans d'unes poques famílies de la *nobilitas* romana, sinó que s'anaren produint rotacions a les *gentes* que detenien els comandaments militars. L'excepció es troba als primers anys de presència romana, coincidint amb la guerra annibàlica, quan els *Cornelii* i, de manera específica, els *Scipiones*, aconseguiren acumular el poder, no només pel fet que tres dels membres d'aquesta família lideraren les operacions a la Península durant tot el conflicte, sinó perquè d'altres ocuparen altres posicions de rellevància dins de

³⁰ A. E. ASTIN, *Scipio Aemilianus*, Oxford, 1967, p. 85-86 i 91-92.

³¹ LIVI 26.48.

³² CICERÓ, *Har. resp.* 41 i 43 i *Brut.* 103; VEL·LEU PATÈRCUL 2.2.1; QUINTILLÀ, *Inst.* 7.4.13; PLUTARC, *Ti. Grac.* 5 i s.; DIONÍS frag. 83.2; *de uir. ill.* 59.4 i 64.1; OROSI 5.8.3.

³³ APIÀ, *Ib.* 88; CICERÓ, *Rep.* 1.17; FRONTÍ, *Strat.* 4.1.1; PLUTARC, *Ti. Grac.* 13.1 i *apoph. Scip. Min.* 17; GEL·LI, *Noct. Att.* 2.12.5.

l'exèrcit.³⁴ D'ençà de la marxa de P. Corneli Escipió Africà, s'anaren succeint nombroses *gentes* diferents, sense que es pugui apreciar un altre fenomen similar, tot i haver-hi diversos membres d'una mateixa família que al llarg del temps detingueren càrrecs, si bé no fou de manera continuada. Sí s'aprecien, amb tot, les lluites polítiques de les principals *gentes*, evidenciades per les relacions personals d'aquells que atenyien les magistratures amb les figures més destacades del panorama polític i la seva alternança; per exemple, durant el temps de les guerres celtibèriques, el comandament anava passant dels opositors d'Escipió Emilià als defensors.

Bona part de les *gentes* més destacades de Roma participaren a la direcció de les operacions militars a la Citerior, però els seus interessos semblen haver-se centrat fonamentalment en l'àmbit polític, atès que les dades a l'abast no testimonien la presència de representants d'aquestes famílies vinculats a l'esfera dels negocis: els *nomina* de *negotiatores* i lliberts coneguts en època republicana no coincideixen –deixant de banda casos numèricament molt escassos–³⁵ amb els que duïen els alts magistrats.

Per sota es trobava una capa formada per individus amb uns nivells de rendes més modestos (en comparació als anteriors) que, tot i això, devien estar en una situació relativament acomodada. Aquesta posició econòmica tenia la seva traducció a l'organigrama de l'exèrcit legionari en els càrrecs intermedis, com el de centurió. Malgrat que cada legió comptava amb diversos centurions, la literatura antiga gairebé no n'ha transmès el nom de cap dels que actuaren al territori de la Citerior ibèrica durant el període que estudiem. Aquesta manca d'interès per part dels escriptors grecs i llatins ja ens ofereix un primer indicatiu que es tractava d'homes amb una posició socioeconòmica inferior a la d'aquells que ocupaven els alts comandaments. Un dels pocs coneguts és Q. Trebel·li, que formava part de la IV legió l'any 209

³⁴ Convé recordar que P. Escipió Africà obtingué el seu càrrec l'any 210 aC de manera irregular, ja que els *comitia centuriata* votaren concedir-li un mandat excepcional tot i comptar només aleshores vint-i-quatre anys (LVI 26.18.8-11). Precisament, fou el fet de detenir un comandament excepcional l'argument adduït pel Senat per denegar-li la sol·licitud de celebració d'un triomf que esperava amb ànsia en retornar de la Península (LVI 28.38.4).

³⁵ Així, hi ha un parell de *Fabii* documentats per a la segona meitat del segle I aC a *Saguntum* i *Carthago Noua* (J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997, núm. 8), un dels quals, com a mínim, era de condició lliberta, i una *Furia*, també lliberta a la *Carthago Noua* del mateix període (CIL I.4, 3449c). Els noms coincideixen amb el del quèstor Q. *Fabeus Buteo* (188 aC) i el pretor N. *Fabius Buteo* (173 aC) i amb el del pretor P. *Furius Philo* (174-173 aC) i el cònsol de 136 aC. Tanmateix, que tots duguessin els mateixos *nomina* no pressuposa necessàriament que els lliberts estiguessin relacionats amb aquests personatges o fins i tot amb aquestes branques familiars concretes.

aC. De fet, si en tenim notícia és perquè coprotagonitzà una anècdota que cridà l'atenció de T. Livi:³⁶ en el context del setge contra *Qart Hadasht*, el centurió es disputà la *corona muralis* amb el *socius naualis* Sex. Digici, ja que ambdós al·legaven haver estat els primers a travessar la muralla de la ciutat púnica. L'historiador pataví no esmenta en cap moment res de relacionat amb la posició econòmica de Trebel·li, però tenint en compte la nul·la projecció política de la *gens Trebellia* fins al segle I aC, pensem que aquest personatge –i, probablement, altres centurions com ell– no es distingien precisament per posseir fortunes especialment destacables.³⁷ Això no obstant, la posició dels centurions era força privilegiada respecte de qualsevol soldat ras, com es desprèn del fet que rebien el doble de la ració de vitualles³⁸ i també la soldada que percebien era equivalent al doble de la dels legionaris d'infanteria.³⁹ També és cert que a la seva categoria anaven associades importants responsabilitats, no només militars, sinó també diplomàtiques, com transmet Livi en al·ludir a una ambaixada encapçalada per tres centurions que els germans Escipió enviaren als primers anys de la guerra annibàlica davant del rei Sífax de Numídia per aconseguir una aliança contra els púnics.⁴⁰

Àdhuc en campanya s'evidenciaven les diferències socials i econòmiques dels efectius que constituïen els exèrcits, no tan sols per les diferències de rang, sinó també per la disposició i l'ús de diversos elements materials. Les dades són certament escasses, però comptem amb algunes febles espurnes que aporten un xic de llum. Recordem els passatges que tracten les actuacions que els generals més rigorosos aplicaren sobre les tropes destinades a la província per disciplinar-les. Particularment ens interessa la que dugué a terme Corneli Escipió Emilià en arribar als campaments numantins. Apià refereix que el cònsol prohibí que els soldats fessin servir llits i que transportessin qualsevol objecte superflu i limità l'instrumental per a

³⁶ LIVI 26.48.6.

³⁷ Cal dir que l'epigrafia testimonia els *Trebellii* a la colònia romana (i antiga ciutat dels samnites *pentri*) d'*Aesernia*, on al tombant del segle I aC i a la centúria següent arribaren a ocupar posicions destacades a la seva localitat, fet que assenyala una situació acomodada en aquesta època (M. BUONOCORE, "Continuità o frattura nella definizione delle classi dirigenti all'indomani del bellum sociale? L'esempio dell'area abruzzese-molisana fra Marrucini, Carricini, Frentani e Sanniti Pentri", A. CAMPANELLI i A. FAUSTOFERRI (cur.), *I luoghi degli dei: sacro e natura nell'Abruzzo italico*, Pescara, 1997, p. 148-152). No tenim dades, tanmateix, per a períodes més reculats per esbrinar quines eren les condicions socioeconòmiques d'aquesta *gens*.

³⁸ POLIBI 6.39; P. A. BRUNT, *Italian Manpower*, p. 394.

³⁹ G. R. WATSON, "The pay of the Roman Army. The Republic", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 7, 1958, p. 113-120; J. MUÑIZ, "Sobre el abastecimiento al ejército romano durante la conquista de Hispania", *Habis*, 9, 1978, p. 244.

⁴⁰ LIVI 24.48.

cuinar de l'equipatge legionari a un ast (*ὄβελός*), una marmita de bronze (*χύτρας χαλκεος*) i una tassa (*ἔκπωμα*). Per Lucili sabem que alguns, tot i estar en campanya, portaven (o feien portar als seus esclaus) una variada col·lecció d'articles per dotar d'una mica més de comoditat l'adustesa de la vida castrense, que incloïa tota mena d'instruments de tocador (ganivets, tisores, depilatoris)⁴¹ o vasos, no pas de cuir o fusta (que serien lleugers i fàcils de transportat), ni tan sols de ceràmica, sinó d'argent, amb un pes a vegades superior a dues lliures.⁴² En una línia similar, de nou és Apià qui apunta que hi havia qui es feia acompanyar d'esclaus propis perquè, entre altres accions, els banyessin i els ungissin.⁴³ D'acord amb la imatge borrosa que formen aquestes parques referències, semblaria que els soldats marxaven carregats –o, més ben dit, portaven els seus esclaus perquè traguessin– no tan sols la impedimenta, sinó també tota mena d'objectes que els havien d'ajudar a mantenir en campanya la forma de vida quotidiana a la qual estaven avesats. Ara bé, salta a la vista que no tots els legionaris es devien poder permetre uns luxes semblants i, per tant, els *adsidui* més humils no hi són representats, no només pels articles ressenyats, sinó sobretot per alguns dels materials esmentats que no estarien a l'abast de tothom, com per exemple la plata dels vasos que durien alguns. El registre arqueològic sembla corroborar, fins a cert punt, el panorama esbossat per Lucili, ja que al campament excavat a La Palma, corresponent als primers moments de la segona guerra púnica, s'han recuperat, entre altres objectes, vaixel·la que, si bé no era d'argent com la que descriu, sí era metàl·lica. De tota manera, l'arribada d'atuells ceràmics de vaixel·la de taula – particularment les produccions campanianes– a les estibes de les naus que transportaven el vi per als contingents suggereixen, tanmateix, que els soldats, sobretot aquells que estaven apostats a les bases amb una vocació de caire permanent, empraven altres estris a més dels registrats pels escriptors antics.

Més enllà dels sectors dels oficials, la informació a l'abast per establir la posició socioeconòmica de la resta de la soldadesca és marcadament parca, perquè no era un aspecte que causava interès als escriptors antics. La seva existència és evident, però la literatura antiga tendia a obviar-la, neutralitzant les diferències que poguessin haver en la massa anònima de legionaris de rangs inferiors. La seva presència només s'aprecia –i, encara, de manera

⁴¹ LUCILI 401.

⁴² LUCILI 1318.

⁴³ APIÀ, *Ib.* 85.

extremadament vaga– en dues circumstàncies: la primera és al moment del reclutament, especialment si quelcom de poc habitual havia envoltat el *dilectus*;⁴⁴ i la segona, quan es comptabilitzaven les baixes: els centenars o milers de morts no podien pertànyer només a un sol segment social, però un cop més les diferències quedaven dissoltes en la fredor d'una xifra.

En conjunt, les fonts de les quals disposem palesen que a la Hispània Citerior del tombant del segle III aC i els dos primers terços de la centúria següent la presència de ciutadans romans estava representada fonamentalment pels legionaris. Això no obstant, disposem d'alguns indicis que apunten l'existència d'altres ciutadans, de la mateixa condició jurídica, que es trobaven al territori per motius no relacionats (o, almenys, no directament) amb la guerra. En el transcurs de tot el període tenim notícies de contingents civils que seguïen els exèrcits per tal d'oferir a la soldadesca un variat assortiment de béns i serveis. D'aquestes persones, que tant podien ésser homes com dones, adults com menors, lliures com esclaus, sabem que, en general, tendien a ser d'extracció social baixa o molt baixa i, ja fos per compte propi o d'altri, anaven al darrere dels soldats amb l'esperança d'obtenir algun recurs per viure (o, fins i tot, sobreviure). Desconeixem amb precisió, tanmateix, la condició jurídica i la procedència de tots aquests individus, però el més probable és que s'unís gent vinguda de poblacions diverses i diferents categories jurídiques. Per tant, no només hi trobaríem ciutadans romans de les classes humils, sinó també esclaus, lliberts, ciutadans llatins i *peregrini*. La diversitat de procedències no seria un fenomen estrany, tenint en compte les obligacions que tenien la majoria de ciutats italianes d'aportar forces militars als exèrcits de

⁴⁴ Un dels escassos que coneixem se situa als primers anys de les guerres celtibèriques. D'acord amb els testimonis literaris (POLIBI 35.2.1-4.7; APIÀ, *Ib.* 48-49; LIVI, *per.* 48), quan el pretor M. Claudi Marcel pactà una treva amb els celtibers (152 aC), es presentà davant del Senat una ambaixada formada per representants de diferents pobles implicats al conflicte i una legació enviada per Claudi per exposar les mesures que, a parer seu, caldria endegar per resoldre satisfactòriament la guerra. Tanmateix, els senadors s'oposaren a la solució diplomàtica que proposava el pretor i decidiren rellevar-lo immediatament, substituint-lo pels dos còsols elegits per a l'any 151 aC. En preparar els reclutaments, començaren a circular per la ciutat tot de rumors que emfasitzaven els perills i dificultats de guerrear a la Celtibèria. Això provocà que el jovent susceptible d'ésser allistat es mostrés molt poc col·laborador i que s'empesqués pretextos de tota mena per evitar el reclutament. De tota manera, fins i tot davant d'aquest episodi és dubtós que els autors antics estiguessin pensant en el conjunt dels *adsidui* quan el descrivien. Dos motius ens inclinen a pensar-ho: per una banda, les crítiques que els autors llançaven als *iuvenes* romans, a qui titllaven d'indignes i desvergonyits (POLIBI 35.4.1-7), que semblen principalment adreçades als joves dels sectors socials elevats, que eren, al cap i a la fi, aquells que havien de mostrar una actitud digna de la seva posició i participar a la guerra per obtenir la *laus* i la *gloria* que hom esperava per a si mateixos i per a llurs *gentes*. Per altra banda, el detall que a partir del moment que P. Corneli Escipió es presentà voluntàriament per actuar com a tribú o legat la situació començà a invertir-se i molts imitaren el seu exemple (POLIBI 35.4.8-14; LIVI, *per.* 48) ens fa pensar, de nou, que els joves que es decidiren a seguir-lo foren fonamentalment els de les capes altes. En conseqüència, els segments socials inferiors segueixen essent invisibles.

Roma. Les notícies dels preparatius per a noves guerres s'estendrien amb facilitat per tot arreu a l'hora de fer els reclutaments i aquells que volguessin buscar fortuna (o hi estiguessin obligats pels seus superiors) als escenaris bèl·lics marxarien en paral·lel als soldats. Recordem, a més, les paraules de Livi queixant-se de l'arribada a la Urbs, en plena guerra annibàlica, d'individus de fora de Roma, procedents sobretot de l'àmbit rural llatí, que es feien passar per endevins i sortillers,⁴⁵ alguns dels quals podria haver-se embarcat cap a la Citerior per fer fortuna predient la bonaventura a la soldadesca més inquieta per l'esdevenidor. La dramàtica escassetat de dades sobre aquests sectors en conjunt impossibilita dir si hi havia una major proporció de ciutadans romans o de no romans o si hi havia una equivalència entre ambdós. De la mateixa manera, tampoc podem saber fins a quin punt aquestes persones eren ingènues o llibertes, tot i que segurament hi devia haver de tot.

6.1.1.4. Naturalesa de la migració ingènua

En el transcurs del període 218-133 aC els moviments de població ingènua foren fonamentalment de caire temporal, atès que la major part dels casos era fruit de les operacions militars romanes. És a dir, ciutadans romans sortits de sectors socials molt diversos eren presents a les terres ibèriques de la Hispània Citerior perquè havien estat enrolats a la legió per combatre els enemics de Roma al que des d'inicis del segle II aC esdevingué territori provincial. Un cop finalitzat el temps de servei, tal i com relaten els escriptors de l'antiguitat, els soldats retornaven cap a Itàlia. En ocasions, sobretot després de veure's obligats a complir un servei prolongat i feixuc, el retorn era molt desitjat i qualsevol demora en la desmobilització podia provocar malestar entre els veterans.⁴⁶ Així doncs, no sembla que en tots aquests anys els legionaris mostressin cap interès a romandre al territori. De fet, instal·lar-se a la província pocs beneficis els podia reportar, sobretot com més elevada era la seva

⁴⁵ Livi 25.1.8.

⁴⁶ Un cas clar el trobem l'any 180 aC quan el procònsol Q. Fulvi Flac trameté al Senat les noves dels èxits militars aconseguits contra els celtibers i reclamà ensems el retorn a Itàlia de les tropes que comandava, adduint que els soldats estaven en el seu dret de demanar la desmobilització i àdhuc amenaçaven amb prendre represàlies si els era negada. Tanmateix, el flamant pretor Ti. Sempronius Grac, que no volia continuar les operacions a la Celtibèria disposant d'un exèrcit mancat de veterans, posà en dubte que el seu predecessor hagués deixat el territori tan pacificat com pretenia fer creure. Al final, hom arribà a la decisió de llicenciar només aquells que portaven guerrejant a la província els darrers sis anys i aquells que, malgrat portar menys temps de servei, havien destacat per les seves accions al camp de batalla (Livi 40.35-36.11).

extracció social. A Itàlia hi tenien casa, família (molts d'ells) i un tros (o més) de terra més o menys gran i aquells que tenien ambicions polítiques, com hem vist, necessitaven restar a la vora de Roma per poder-les complir. La província, en definitiva, no els ofería gaires motivacions que els impulsés a establir-se a la Citerior ibèrica. Així mateix, no tenim notícia que des de l'estat es promoguessin projectes colonitzadors a les *Hispaniae*, més enllà d'unes escasses fundacions que, com veurem més endavant, foren iniciatives de generals puntuals i anaven més destinades a l'establiment de veterans itàlics (com *Valentia*) i *peregrini*⁴⁷ que pròpiament a ciutadans romans; aquests, si havien d'anar a colonitzar algun espai, eren enviats preferentment a les terres del nord de la península Itàlica, que oferien més avantatges fins i tot als sectors més modestos.⁴⁸

Ara bé, la Citerior ibèrica no era visitada només per població militar, sinó també civil. Els legionaris constituïen un potencial grup de consumidors molt notable, de manera que comerciants de tota mena i condició els anaven a cercar per oferir-los una bigarrada varietat de béns i serveis, a vegades completament superflus. Un gruix considerable –si donem crèdit a les quantitats que registren els autors antics– d'aquests mercaders procedia d'estrats baixos i molt baixos de la societat, cosa que significa que entre ells es comptaven esclaus i lliberts però també ciutadans lliures més o menys humils, que podien actuar per compte propi o bé a les ordres d'altres persones. Aquells (i aquelles, perquè també hi havia dones) que procedien dels escalafons més modestos perseguïen les legions, molt probablement, enviats per altres més ben situats en els plans social i econòmic, als quals cal pensar que lligarien vincles de clientela; d'aquesta manera, en contraprestació a la protecció que els oferien aquestes persones més poderoses, s'havien d'avenir a desplaçar-se temporalment a llargues distàncies per comerciar amb els soldats.

Això no obstant, no tots els comerciants tenien els seus orígens socials en els sectors més humils. Encara que la presència de ciutadans-soldats concrets era de caire temporal, la de les tropes legionàries era continuada al llarg del temps i això significava, des del punt de

⁴⁷ De fet, de fundacions destinades a allotjar població peregrina no en tenim cap de documentada al territori ibèric, per bé que en altres contrades de la província es coneix el cas de *Gracchurris*, situada en espai celtiber.

⁴⁸ Sembla que les colònies romanes establertes al segle II aC al nord de la península italiana estaven pensades en bona mesura per a l'assentament dels *capite censi*, als quals se'ls assignava un lot de terra petit però suficient per entrar a la cinquena classe censatària i, per tant, per esdevenir *adsidui* (*uid.* S. T. ROSELAAR, "Assidui or proletarii?", p. 618-622).

vista del consum d'aliments, que els romans demanaven els productes als quals estaven avesats, principalment aquells que constituïen l'alimentació bàsica, és a dir, cereals (i els seus múltiples derivats) i vi. Els petits comerciants a què suara al·ludíem no podien fer front –ja hem comprovat que tampoc era la seva funció– a la satisfacció de la demanda dels soldats d'aquests articles, ja que requeria un volum molt elevat de producció i una gran capacitat de transport. Només els grans mercaders sorgits de les capes altes de la societat (*negotiatores*) podien assumir aquesta comercialització. Si bé hi havia generals –recordem el cònsol Cató com a mostra paradigmàtica– que pretenien estalviar-se costos i agilitzar la disposició de gra abastant-se de la producció pròpia del territori, la resta del blat (i l'ordi per a les muntures) s'havia d'importar necessàriament. I el mateix passava amb el vi, ja que per molt que en algunes contrades hi hagi evidències puntuals que en mostren la fabricació des d'èpoques relativament reculades,⁴⁹ la producció obtinguda estava orientada a l'autoconsum i, en conseqüència, era insignificant davant de la demanda de les tropes. En canvi, a Itàlia des de les darreries del segle III aC s'havien anat formant explotacions mitjanes i grans prou capacitades per produir –preferentment vi i oli– no només per al consum propi, sinó també i sobretot per al comerç.⁵⁰ Bona part d'aquesta producció és la que els *negotiatores* estibaven als seus vaixells i transportaven a les províncies. Aprofitant l'avinentesa i amb una finalitat doblement pràctica, col·locaven nombroses peces de vaixella (principalment produccions de campaniana A) que en mar estabilitzaven la càrrega d'àmfores i en terra es col·locaven al mercat. De tota manera, encara que els *negotiatores* pertanyien als sectors acomodats de la societat, no hauríem d'esperar trobar-los físicament als ports de la Citerior, sinó que romandrien a la Urbs i enviarien els seus agents, que sovint eren d'extracció llibertina.

⁴⁹ Entre els testimonis més antics documentats de la producció vinícola a la nostra àrea es troben els jaciments del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Barcelona), on s'han documentat notables acumulacions de pinyols de raïm en nivells del segle VII aC (D. LÓPEZ REYES, "Primers resultats arqueobotànics (llavors i fruits) al jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès)", *RAP*, 14, 2004, p. 140-177) i al jaciment de l'Alt de Benimaquia (Alacant), on es localitzaren aljubs destinats a l'obtenció de vi datats entre les darreries del segle VII i els inicis del VI aC. Altres dipòsits similars s'han registrat en diversos jaciments de les terres valencianes ja a l'ibèric ple, com els del Tossal de Sant Miquel o altres establiments més petits (T. CHAPA i V. MAYORAL, *Arqueología del trabajo. El ciclo de la vida en un poblado ibérico*, Madrid, 2007, p. 126; L. ABAD i F. SALA, "Sistemas de almacenamiento y conservación de alimentos en tierras valencianas", R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009, p. 133).

⁵⁰ J. MOLINA, *La dinàmica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alacant, 1997, p. 180-203.

6.1.1.5. Motivacions de la presència romana

Una presència tan variada des del punt de vista de l'espectre social a la Citerior ens fa pensar que les relacions que tenien els diversos grups amb el territori responien a motius diferents. Les classes altes romanes tenien fonamentalment dos interessos a la Citerior, que anaven lligats els uns amb els altres. Els primers eren de caire polític: el predomini del clima bèl·lic durant tot el període assegurava oportunitats per dirigir campanyes militars que, ben conduïdes, podien comportar notables beneficis. Per una banda, aquests beneficis eren econòmics, gràcies a l'apropiació de botins, que podien reportar un notable increment de la riquesa personal dels generals;⁵¹ per altra banda, es materialitzaven en prestigi polític i militar. La presa d'alguns grans assentaments i territoris indígenes permeté acaparar unes quantitats enormes de riqueses, tal i com manifesten els testimonis literaris.⁵² Als generals els corresponia decidir l'ús que s'havia de fer dels botins capturats, que, reservada la seva pròpia part, podien ésser repartits entre la tropa⁵³ o bé ingressats a l'*aerarium* de l'estat. El més habitual era fer ambdues coses i depenia dels interessos dels magistrats destinar més béns a una opció o a l'altra.⁵⁴ No cal dir que la soldadesca esperava amb ànsia que els seus esforços al camp de batalla es veiessin recompensats amb la generositat del seu comandant, si bé en alguna ocasió havia hagut de quedar-se amb la insatisfacció de veure com la repartida era una xifra exigua per tal de beneficiar les arques de la República.⁵⁵ Sovint, la preferència per lliurar

⁵¹ Tot i això, sembla que no sempre una campanya exitosa suposava l'obtenció de riqueses esplèndides, com passà quan les tropes comandades per Cn. Corneli Escipió aconseguiren el control de *Cissa*, tot just a l'inici de la segona guerra púnica, d'on obtingueren un botí més tost migrat a parer de Livi (21.60.7).

⁵² Els botins aconseguits com a conseqüència de la presa de la *Carthago Noua* púnica (POLIBI 10.19.1-2, LIVI 26.46.10-47.8 i APIÀ, *Ib.* 23) i de les operacions del cònsol M. Porci Cató (PLUTARC, *Cato Mai.* 10.4) foren ingents, d'acord amb el que transmeten els autors antics.

⁵³ POLIBI 10.16.1-9; APIÀ, *Ib.* 23 i 60; PLUTARC, *Cato Mai.* 10.4. Els beneficiaris dels botins no només eren els efectius romanoitàlics, sinó també els aliats indígenes, com palesa Livi (27.19.7) quan explica que Escipió n'oferí als ilergets una part.

⁵⁴ I. SHATZMAN, "The Roman General's Authority over Booty", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 21, H. 2, 1972, p. 177-205.

⁵⁵ Un dels exemples més coneguts el proporciona L. Emili Paul·lus, qui cedí tots els béns capturats a Macedònia a la República, decisió que anà seguida del descontentament general dels seus soldats, que es revenjaren oposant-se a la concessió del triomf que sol·licità. A parer dels autors antics, en aquest fet jugà el seu paper l'enemistat que hi havia entre el general i un dels seus tribuns, Ser. Sulpici Galba, qui fou qui més maldà perquè l'oposició guanyés força entre la soldadesca (LIVI 45.34.1 i 45.35.8-9; PLUTARC, *Aem.* 30.1-5). Cas apart és el d'alguns magistrats que la tradició literària qualifica de notablement cobdiciosos, que tendien a separar per a si mateixos unes parts de botí molt grans en relació a la proporció assignada a la resta dels efectius. Un exemple paradigmàtic a la Citerior el forneix *Licinius Lucullus* (151-150 aC), de qui Apià (*Ib.* 50-55 i 60) explica que el principal motiu que

la major part del botí a l'estat no era un acte gratuït, sinó que aquells que ho feien perseguien el reconeixement públic, sobretot amb l'esperança de tenir més planer el camí cap a les més altes instàncies polítiques i socials de Roma.

El rendiment social, econòmic i polític de la guerra es pot apreciar en dos fenòmens: per una banda, la celebració de *triumphi* i *ouationes*⁵⁶ i, de l'altra, en el temps que trigaven els pretors que havien de retornar victoriosos de les Hispànies a atènyer la dignitat consolar. Pel que fa al primer element, els generals que consideraven que havien dut a terme grans gestes militars podien, en tornar a Roma, sol·licitar al Senat la celebració d'un *triumphus*. Per tenir possibilitats d'aconseguir una resolució favorable, calia reunir un conjunt de requisits mínims que feien referència, entre d'altres, al conjunt de baixes infligides a l'enemic vençut i la quantitat de botí aconseguit. Si obtenia l'autorització dels senadors, podia entrar amb tota la pompa a la Urbs, acompanyat d'un seguici on anaven des dels senadors als soldats que havien servit a les seves ordres, passant per una mostra dels enemics vençuts, de les seves armes i del botí, així com tots aquells objectes propis que pertanyien als indígenes i que podien cridar l'atenció pel seu exotisme. Aconseguir un triomf no era una tasca fàcil, atès que, un cop examinades les proves per garantir que l'informe del general s'ajustava a la realitat, el Senat tenia la potestat de concedir-li el triomf o no. Amb freqüència, els senadors es decantaven per la negativa,⁵⁷ i en lloc del *triumphus* els permetien de celebrar una *ouatio*, que era menys complexa, més breu i estava mancada de tota la pompa. Des de la perspectiva sociopolítica, un triomf sempre aportava unes dosis més grans de prestigi que una simple *ouatio*, raó per la qual hom els anhelava més. Si examinem el panorama de la Citerior, ens adonarem ràpidament que un nombre prou considerable de triomfs i ovacions es concentra particularment, a partir del moment de creació de les pretures hispanes, entre la segona i la

tenia per dirigir les legions que s'havien d'enfrontar als celtibers era l'obtenció de riqueses per cobrir les necessitats pecuniàries que tenia en el moment que fou escollit cònsol. Una altra mostra, en aquest cas del cònsol destinat a la Hispània Ulterior per les mateixes dates, l'ofereix el mateix *Ser. Sulpicius Galba* a qui al·ludíem suara, a qui l'historiador alexandri considerava encara més cobejós que Licini (*APIA, Ib. 60*).

⁵⁶ J. S. RICHARDSON, "The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century B.C.", *JRS*, 65, 1975, p. 50-63; S. PEREA, "Aclamaciones militares y poder político en Roma", *Memorias de Historia Antigua*, 23-24, 2002, p. 141-176; J. J. FERRER MAESTRO, "El triunfo, la *ouatio* y el botín. Escenografía romana del uso aprovechable de la guerra", H.-D. HEIMANN, S. KNIPPSCHILD i V. MÍNGUEZ (eds.), *Ceremoniales, ritos y representación del poder*, Alacant, 2004, p. 17-40.

⁵⁷ *Vid.* S. PEREA, *op. cit.*, sobretot la taula 1 (p. 162), on recull en un quadre de síntesi tots els generals que obtingueren triomfs i ovacions *ex Hispaniae*.

tercera dècades del segle II aC. Els més beneficiats foren els pretors, com es desprèn del fet que cinc pogueren entrar en triomf a Roma,⁵⁸ mentre que només un s'hagué de conformar amb una *ouatio*.⁵⁹ En canvi, el nombre de còsols que aconseguiren qualsevol de les dues celebracions fou quatre, essent tres els que pogueren celebrar el *triumphus*⁶⁰ i un de sol, l'ovació.⁶¹

En qualsevol cas, tant si els senadors eren de l'opinió que els pretors eren mereixedors de celebrar una cerimònia o l'altra, sembla que hi havia una relació força estreta entre *triumphi* i *ouationes* i la consecució del consolat. Així ho demostra el fet que nombrosos pretors que havien estat destinats a les Hispànies i n'havien tornat victoriosos eren celebrats amb un *triumphus* o, com a mínim, una *ouatio* i atenyien la dignitat consolar en un lapse de temps molt curt, generalment entre un i tres anys després. Malgrat que Roma estava interessada a pacificar els territoris per poder-ne facilitar la gestió, els llocs més inestables no deixaven d'ésser atractives fonts d'oportunitats per als sectors aristocràtics romans. Prova d'això és la reacció del Senat davant de la solució diplomàtica al conflicte amb els celtibers que proposava M. Claudi Marcel, que fou condemnada per poder reactivar la guerra. De tota manera, la participació als conflictes bèl·lics no implicaven necessàriament l'obtenció de riqueses exuberants; precisament, durant bona part dels anys centrals del segle II aC les guerres de les Hispànies aportaren pocs botins i, en canvi, moltes despeses.

Tot i que els alts magistrats que actuaven a la província no solien tornar a detenir cap altre càrrec relacionat amb el territori, podem apreciar que alguns d'ells deixaren pregones empremtes en la població local com a conseqüència de llurs actuacions. Així ho mostra l'elecció dels dos *recuperatores* que els ambaixadors procedents de la Citerior escolliren l'any 171 aC perquè intercedissin per ells en el tribunal que havia de jutjar la denúncia dels abusos

⁵⁸ Es tracta de *Q. Minucius Thermus*, pretor de l'any 196 aC, que celebrà el triomf l'any següent; *L. Quinctius Crispinus*, qui detingué la pretura deu anys més tard i el celebrà l'any 184 aC; *Q. Fulvius Flaccus*, pretor de l'any 182 i propretor de 181 aC, que el celebrà el 180 aC; *Ti. Sempronius Gracchus* a qui, tot i ser pretor de la *Hispania Citerior* l'any 180 aC i propretor l'any següent, el Senat premià amb el triomf per la seva victòria sobre la Ulterior el 178 aC; i *M. Titinius Curius*, pretor de l'any 178 aC i propretor de 177 aC, a qui li fou concedit el triomf per al 176 o 175 aC.

⁵⁹ Fou *Ap. Claudius Centho*, pretor per a l'any 175 aC, qui celebrà la seva ovació l'any següent.

⁶⁰ Un fou el cònsol de 195 aC, *M. Porcius Cato*, qui obtingué el triomf l'any 194 aC i l'altre, *P. Cornelius Scipio Aemilianus*, cònsol per al 134 aC i procònsol l'any següent, que pogué celebrar el seu triomf el 132 aC. A aquest parell afegim *A. Terentius Varro*, que fou elegit pretor de la Citerior per al 184 aC i l'any següent prorrogà el càrrec, però amb dignitat proconsolar.

⁶¹ Fou *L. Manlius Acidinus*, a qui se li concedí la corresponent *ouatio* l'any 185 aC.

que havien comès els pretors contra les poblacions indígenes.⁶² No és cap casualitat que fossin triats M. Porci Cató i Cn. Corneli Escipió. Amb tot, l'empremta es fa extensiva, sobretot, a altres destacats membres dels exèrcits de Roma, com es desprèn de la documentació d'individus que formaven part de les mateixes *gentes* que aquells a partir del registre epigràfic. Els testimonis tendeixen a concentrar-se en època altimperial, atès que en temps republicans no estan documentats, però encara que hi hagi aquest buit documental, sembla força clar que les relacions s'haurien d'haver mantingut d'una manera o una altra. Així, els *Iunii* es coneixen a Empúries, *Carthago Noua* i *Saetabis* a partir del darrer quart del segle I aC; de fet, en aquest mateix període està ben documentat un *M. Iunius Silanus* que era *patronus* d'Empúries i que estaria relacionat amb el personatge homònim que detingué la pretura en temps de la segona guerra púnica. Una altra *gens* amb una projecció notable era la dels *Sempronii*, dels quals n'hi ha documentats un nombre elevat a partir de la segona meitat del segle I dC; recordem que aquesta fou una de les famílies de la qual diversos membres ocuparen càrrecs importants a la província: el primer que coneixem fou M. Semproni Tudità, a qui trobem formant part de les tropes l'any 209 aC;⁶³ el següent C. Semproni Tudità, que detingué la pretura els anys 197 i 196 aC;⁶⁴ i, finalment, aquell qui deixà una empremta més marcada a la memòria dels indígenes (especialment dels celtibers) fou Ti. Semproni Grac, pretor entre 180 i 179 aC.⁶⁵

A diferència dels estrats més elevats, la resta dels sectors socials romans present al nostre territori sembla haver-se mogut fonamentalment per interessos econòmics. De fet, es podrien sintetitzar en dues grans àrees: el comerç i l'explotació de recursos naturals. Si bé la primera admetia un ventall més ampli pel que fa a l'origen social de la gent que hi participava, des dels individus més rics que actuaven de *negotiatores* (fossin o no de rang eqüestre) fins als més humils que quedaven englobats a la diversa i heterogènia massa que hem etiquetat amb la denominació *sequellae*, la segona era privativa només dels col·lectius dotats de fortunes destacables. Aquesta distinció s'explica pel simple fet que, en ésser annexionat un territori a Roma, les fonts de recursos naturals com les mines passaven a ser de titularitat estatal, però no era el mateix estat el que s'encarregava d'explotar-les, sinó que les oferia a privats a través

⁶² Livi 43.2.1-12.

⁶³ Livi 26.48.7.

⁶⁴ APIÀ, *Ib.* 39.

⁶⁵ Livi 40.35-9, 40.47-50, APIÀ, *Ib.* 43-44 i 48.

de licitacions. Per tant, només podien optar a obtenir les concessions aquells ciutadans que disposaven de prou cabals per poder afrontar la posada en marxa i el manteniment de tot allò que implicaven les activitats extractives. De fet, les quantitats requerides eren tan grans que, amb manta freqüència aquells que licitaven ho feien presentant-se en *societates publicanorum*. Ara bé, per molt que aquests ciutadans aconseguissin les concessions, això no significa necessàriament que fossin ells mateixos els qui s'adreçaven a la província per dirigir *in situ* les explotacions, sinó que la tendència habitual era romandre a la Urbs i enviar-hi els seus agents que, tot sovint, eren lliberts.

Pel que fa als petits comerciants les raons que els portaven a la Citerior (o a qualsevol altra província) també eren bàsicament de caire econòmic. Cal pensar que si es llançaven a l'aventura al darrere de les legions és perquè tenien el convenciment que traurien algun benefici; al cap i a la fi, sabien que les guerres victorioses portaven aparellades botins i riqueses i que els soldats no rebutjarien, fos per necessitat o per caprici, allò que els oferien. Ara bé, els perills i dificultats eren nombrosos, atès que podien ésser atacats i occits pels enemics⁶⁶ o expulsats dels campaments, com esdevingué en dues ocasions en el transcurs del nostre període.⁶⁷

6.1.1.6. *Ingenuae*

La presència d'*ingenuae* a la Citerior ibèrica entre les darreries del segle III aC i els dos primers terços de la centúria següent és molt difícil de rastrejar. Sembla clar que no hi hauria cap representant femenina dels sectors privilegiats de la societat romana, atès que, com hem anat veient, els segments més elevats estaven personificats només pels magistrats i els càrrecs més alts de l'exèrcit i les dones no participaven ni a la vida política ni a la militar. Com que tampoc sembla que en el transcurs del període es fundaren assentaments pensats per allotjar-hi ciutadans romans, no cal esperar trobar-ne formant part de les famílies dels colons. Els primers testimonis segurs de dones lliures són marcadament escassos i no els trobem fins a la

⁶⁶ LIVI 28.22.3.

⁶⁷ LIVI 34.9.12 i *per.* 57; PLUTARC, *apophth. regum* 82.16; APIÀ, *Ib.* 85-86; VALERI MÀXIM 2.7.1; LUCILI 398 d; POLIÈ 8.16.2-4.

segona meitat avançada del segle I aC a *Tarraco* i *Carthago Noua*,⁶⁸ tot i que es tractaria, més que de dones dotades de la ciutadania pròpiament romana, d'itàliques.

En realitat, les úniques mencions explícites que disposem de dones –en termes generals i sense entrar en distincions jurídiques– les trobem als episodis de foragitament de *sequellae*. Només aquí els autors antics registren la presència femenina, però per destacar el relaxament dels costums que, a parer seu, s'estenia entre les tropes en moments determinats i, al mateix temps, la magnitud i el rigor morals dels generals que arribaven amb la intenció de posar ordre. Així ho palesa el fet que subratllin la presència de prostitutes (i en quantitats exageradament significatives) entre els contingents civils que acompanyaven els legionaris. Quan hem analitzat la composició dels dits *sequellae*, hem assenyalat que es tractava d'una població molt heterogènia quant a extracció social, econòmica, àdhuc geogràfica i que en alguns casos, com el dels *institores*, hi podia haver dones. També hem vist que, en general, hi havia una accentuada tendència a trobar-hi individus que pertanyien als sectors inferiors de la societat, incloent esclaus i lliberts. Per tant, des d'un punt de vista estrictament teòric, podem pensar que entre ells hi podia haver *ingenuae*, perquè a la Urbs vivien dones de baixa condició que oferien béns i serveis molt variats, ja fos a compte propi o de tercers. Ara bé, no disposem de cap indici que ajudi a corroborar –però tampoc a refutar– aquesta possibilitat.

6.1.2. Lliberti

6.1.2.1. Definició jurídica

Els lliberts eren homes i dones de procedència geogràfica molt diversa que, en un moment determinat de llurs vides, canviaren de condició jurídica passant d'ésser considerats legalment com a propietats a adquirir drets de ciutadania.⁶⁹ Malgrat haver tingut un origen servil –o haver nascut lliures però veure's reduïts a condició servil–, el seu *dominus* o la seva *domina* els premiaven amb la llibertat i, com a persones lliures, calia atorgar-los una definició

⁶⁸ RIT 11; CIL I.2273 = CIL II.3495.

⁶⁹ A. M. DUFF, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Oxford, 1928, p. 29; S. TREGGIARI, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford, 2003, p. 17; P. LÓPEZ BARJA, *Historia de la manumisión en Roma, de los orígenes a los Severos. Gerión, Anejos*, 11, 2007, p. 20-26, 30-37.

jurídica. La categoria en la qual s'enquadraven era la del ciutadà romà, però no esdevenien en cap cas *ciues optimo iure*, sinó que la seva era una ciutadania rebaixada i, en conseqüència, a diferència d'aquells, estaven mancats d'alguns drets, tant de l'àmbit públic com del privat. Ja hem comentat anteriorment que no tenien ni *ius honorum* ni *ius conubii*, de manera que no podien aspirar a ocupar càrrecs públics ni tampoc podien contraure *iustum matrimonium* amb persones ingènues. Aquesta darrera situació és mantingué en el transcurs de tota l'època republicana i no varià fins als primers anys del Principat, quan es promulgaren les *leges Iulia de maritandis ordinibus* i *Iulia de adulteriis coercendis* (18 aC), que foren completades, pocs decennis més tard, per la *lex Papia Poppaea* (9 dC), que posaren fi a la restricció i legalitzaren els matrimonis entre lliberts i ingenus; amb tot, seguiren prohibint les unions de lliberts amb individus de rang senatorial i els seus descendents fins a la quarta generació.⁷⁰

A partir del moment que era manumès, un llibert estava capacitat per residir en una casa pròpia i diferent a la del seu antic amo, però sembla que, fins a les darreries del segle II aC, la pràctica més habitual era que seguís cohabitant a la mateixa residència del patró, ja fos per amiatat, per hàbit i respecte envers l'antic *dominus* o com una solució pragmàtica al problema d'establir un habitatge propi.⁷¹ Tanmateix, el desenvolupament (sobretot l'econòmic) de la Roma del segle II aC, comportà que cada vegada fos més freqüent que els *liberti* tinguessin una residència autònoma i pròpia, perquè els interessos dels seus patrons, com hem assenyalat més amunt, ja no només podien moure's en l'ambient de la Urbs i el seu territori més o menys proper, sinó també en el de terres més llunyanes a províncies,⁷² on assumiren tasques vinculades al comerç i a l'explotació dels recursos naturals.

Una de les capacitats que la llei reconeixia als enfranquits era la de fer testament i llegar el seu patrimoni als hereus. Si bé els esclaus no deixaven d'ésser una propietat, els amos els podien donar un *peculium* que, en esdevenir lliberts, passava a ser considerat un patrimoni de ple dret del qual podien disposar lliurement. D'acord amb les dades transmises pels juristes antics, fa la sensació que durant bona part de l'etapa republicana els lliberts podien

⁷⁰ CELS 54.16.2; CASSI DIÓ, *Reg.* 13.2; D. 23.22.3 i 33.2.44; L. HERNÁNDEZ GUERRA, "Las *libertas* en Hispania. Manifestaciones epigráficas en la provincia tarraconense", *Hant*, 30, 2006, p. 124 i 126; IDEM, *Los libertos de la Hispania romana: situación jurídica, promoción social y modos de vida*, Salamanca, 2013, p. 27-29.

⁷¹ M. L. LÓPEZ HUGUET, "El domicilio del liberto. Un presunto supuesto de *domicilium necessarium* a examen", *Revista de Derecho UNED*, 8, 2011, p. 162-166.

⁷² S. TREGGIARI, *Roman freedmen during the Late Republic*, p. 160-161; M. L. LÓPEZ HUGUET, *op. cit.*, p. 172.

transmetre per via testamentària els seus béns als fills o a qui els semblés més oportú; només si morien intestats i sense descendència la totalitat del patrimoni passava automàticament a mans del patró,⁷³ en la mesura que en aquestes circumstàncies era considerat l'*adgnatus proximus* i, per tant, assumia el paper del parent més proper. Tot i que és molt possible que, davant del respecte i els vincles morals que lligaven el *patronus* amb el *libertus*, el primer quedés habitualment inclòs al testament, hem de pensar també que hi hauria casos en què, per la raó que fos, el patró en quedava exclòs. Que la persona que havia atorgat, per pròpia voluntat, el preciós do de la llibertat i, amb ella, la ciutadania i el *nomen* a un esclau enfranquit i aquest no hagués fet el gest de llegar-li res no devia ser gaire ben rebut pel patró, especialment si el llibert havia aconseguit reunir al llarg de la seva vida una fortuna significativa. Desconeixem si aquesta mena de casos eren o no freqüents, però és segur que durant el segle II aC, com a conseqüència de l'enriquiment dels *liberti* derivat del desenvolupament econòmic, més d'un patró es devia sentir menystingut i agreujat per no poder beneficiar-se dels *bonorum libertorum*. Aquest és un dels factors més rellevants que expliquen que, a la penúltima dècada del segle II aC, el pretor P. Rutili Rufus endegués una reforma –perfilada per altres pretors en anys posteriors– que afectava els lliberts en diversos aspectes. Un d'aquests era el relatiu als testaments. Rutili introduí la *bonorum possessio dimidiaie partis*, que obligava el llibert testador a deixar la meitat dels seus béns al patró. Aquest dret era garantit pel pretor, qui podia arribar a contravenir allò establert a les últimes voluntats si no deixava la part convenient al *patronus*.⁷⁴

6.1.2.2. Localització de llibertins a la Citerior ibèrica

La presència de lliberts se'ns fa visible principalment a través dels testimonis epigràfics i, en menor mesura, dels literaris. Tanmateix, si ens cenyim estrictament a les evidències, gairebé desapareixen completament del nostre àmbit geogràfic i cronològic, atès que les primeres mencions fermes, tot i documentar-se en època republicana, no es troben

⁷³ Així ho recollia ja la Llei de les XII Taules, segons Gai 3.40.

⁷⁴ C. MASI, "Patronos y libertos: perspectivas jurídicas y realidades sociales. Movilidad de la riqueza y derecho sucesorio", *Res Publica Litterarum: Documentos de trabajo del Grupo de Investigación "Nomos"*, 8, 2005, p. 3-8.

fins a partir dels primers anys del darrer terç del segle II aC.⁷⁵ Aquesta circumstància, de tota manera, no ha de suposar cap obstacle per portar la presència de *liberti* a temps lleugerament més reculats. Les inscripcions conegudes que fan esment a aquests col·lectius procedeixen sempre d'àmbits urbans i, més concretament, de ciutats que a la baixa República estaven experimentant significatius canvis urbanístics (sovint vinculats a promocions jurídiques). L'indret on estan representats de manera més nombrosa és a *Carthago Noua*, cosa que es relaciona amb el paper econòmic que jugarien participant a les explotacions de les mines de l'entorn de la vella fundació púnica. Així ho posa de manifest no només el fet que hi hagi lliberts que paguin les inscripcions, sinó també que assumeixin els costos d'activitats edilícies, de les quals en deixen constància per a la posteritat. Vol dir això que arribaren lliberts enriquits entre el final del segon terç de la centúria i el principi del següent i començaren a promoure obres a la ciutat? La coincidència dels *nomina* d'ingenus presents en lingots de plom fabricats en ple segle II aC amb els de lliberts coneguts des de les darreries de la mateixa centúria fan pensar més aviat que s'haurien instal·lat prèviament al territori i que, després d'incrementar la seva potència econòmica, estarien en disposició de sufragar obres i monuments; el seu objectiu seria, emulant la pràctica dels *ingenui*, testimoniar davant de la resta de la ciutadania la prosperitat i posició acomodada que havien assolit i procurar incrementar el prestigi personal i familiar.

A més de *Carthago Noua*, també estan ben documentats a la *Tarraco* del tombant del segle II aC, així com en indrets més interiors de la vall de l'Ebre com La Cabañeta (Burgo de Ebro, Saragossa); en canvi, no és fins a la centúria següent que els comencem a trobar en altres indrets com Empúries o Sagunt.⁷⁶ Això no ens ha de portar a concloure que tots els lliberts presents al territori ibèric de la província abans de 133 aC estaven concentrats de manera exclusiva al voltant de la zona minera del sud-est peninsular. Sens dubte seria un pol d'atracció molt significatiu, com palesen els nombrosos epígrafs baixrepublicans, però no hem de perdre de vista que les activitats dels enfranquits no es limitaven només a la mineria. Els patrons podien fer participar els seus lliberts en activitats artesanals, mercantils o en l'explotació

⁷⁵ J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997, inscripció 204, p. 441-443.

⁷⁶ B. DÍAZ ARIÑO, "La Hispania Citerior, desarrollo económico e integración en época republicana: una aproximación epigráfica", *Dialogues d'histoire ancienne*, 35/1, 2009/1, p. 125-146.

d'altres recursos, incloent els agropecuaris. Tot i l'escassetat de dades disponibles, salta a la vista que els llocs on s'han recuperat inscripcions relatives a lliberts tenen en comú el fet d'ésser assentaments situats al litoral i dotats de ports o bé a la ruta fluvial de l'Ebre, fet que assenyalaria unes més que probables operacions comercials dutes a terme per enfranquits. En aquest sentit, i malgrat que els autors antics no ho especifiquen, no hem d'oblidar que entre els *sequellae* podia haver-hi lliberts, a més d'*ingenui*, que podien ésser presents a qualsevol contrada on hi haguessin tropes romanes.

Per tot plegat, doncs, i deixant de banda aquests personatges que es movien arreu del territori, hem de considerar que, en general, els lliberts s'assentaven de manera permanent. El cas de *Carthago Noua*, altre cop, és il·lustratiu d'aquest fet, atès que els epígrafs recuperats mostren una continuïtat dels *nomina* dels enfranquits i palesen així que s'hi instal·laven famílies, algunes de les quals tenien descendència que, en alguns casos, està documentada fins avançada l'època imperial. Els fills dels lliberts eren considerats a tots els efectes ciutadans de ple dret i no havien de patir les restriccions legals que afectaven els pares. D'aquesta manera, tenien les portes obertes a l'ascens social i, atès que gaudien del *ius honorum*, podien presentar-se com a candidats per als càrrecs públics. De fet, es pot resseguir la progressió d'algunes famílies llibertes que, a les darreries de la República, assoliren les màximes dignitats municipals.

6.1.2.3. Condicions econòmiques dels lliberts

De manera genèrica, els lliberts comptaven amb una base econòmica formada inicialment per l'antic *peculium*, al qual s'afegirien els beneficis que obtenien de les seves activitats, que sovint estaven relacionades amb la producció agropecuària, la producció artesanal o el comerç. Ja hem vist que, en ésser manumesos, els exesclaus solien mantenir les velles ocupacions a les quals els havien destinat els seus antics amos i seguien vinculats a les mateixes empreses,⁷⁷ amb la diferència que ara podien, a més a més, actuar lliurement per compte propi.

⁷⁷ S. TREGGIARI, *Roman freedmen during the Late Republic*, p. 160-161.

En el cas concret que ens interessa, hem de suposar que els enfranquits presents a la Citerior ibèrica no devien constituir cap excepció en aquest sentit. Segurament hi hauria una casuística variada, amb lliberts que arribaven amb una posició econòmica més acomodada i d'altres, més modesta. Entre aquests darrers hi trobaríem alguns d'aquells *sequellae* que acompanyaven les legions en campanya. En canvi, entre els lliberts que gaudien d'un nivell més benestant potser hi trobaríem alguns d'aquells *redemptores* que testimonien les fonts escrites oferint els seus serveis, associats d'habitud amb l'avituallament de les tropes. Certament, no hi ha ni un sol testimoni que corrobore que a la província hi havia cap *redemptor* llibert en les nostres cronologies, però tenint en compte que tant ho podien ésser *ingenui* com *liberti*, és una possibilitat ben plausible. Així mateix, com que els *redemptores*, per poder-se presentar a les *locationes* amb un mínim d'esperança, necessitaven disposar d'una determinada fortuna (per bé que podien unir-se en *societates* amb l'objectiu de reunir quantitats més grans), havien de formar part dels grups més o menys acomodats. I el mateix podríem dir dels *mangones* i *uenaliciarii* que es dedicarien a adquirir a l'exèrcit els esclaus capturats als camps de batalla per vendre'ls als mercats esclavistes del Mediterrani. També hauríem de comptar entre aquests sectors els lliberts que actuarien com a agents de llurs patrons en altres empreses comercials localitzades als principals ports del llevant peninsular (*Carthago Noua*, *Tarraco*, *Emporion* i, segurament, també *Saguntum*) i a les empreses dedicades a l'explotació dels recursos del territori. De les darreres, les més ben conegudes són aquelles que havien assumit les activitats extractives de les mines de la zona de *Carthago Noua*. Diversos lingots de plom estampillats han conservat la memòria d'uns pocs noms de persones que havien obtingut les concessions d'explotació de les vetes metal·líferes al segle II aC. La formulació al·ludeix clarament a *ingenui*, però la correlació dels *nomina* dels lingots amb els del registre epigràfic de la ciutat a partir de les darreries de la mateixa centúria, on apareixen lliberts pertanyents a les mateixes *familiae*, fa pensar que aquells que es trobaven operant físicament al territori eren fonamentalment els enfranquits, que actuaven en nom dels patrons. Així mateix, no es pot excloure la possibilitat que ells mateixos invertissin els seus propis recursos en les mateixes explotacions, que havien demostrat de manera fefaent la seva rendibilitat, amb la intenció d'augmentar els beneficis i, en definitiva, la seva fortuna.

Novament hem d'admetre que no hi ha cap prova que contrasti la situació acomodada dels lliberts (o, si més no, d'alguns d'ells) assentats a *Carthago Noua*, però creiem que es pot defensar a partir de l'evolució general que experimentaren determinats sectors de *liberti* en el transcurs de l'etapa republicana, especialment d'ençà el segle II aC, però també de l'evolució particular que sí coneixem per a algunes *gentes* al trànsit de la República al Principat. Examinem primer de tot els aspectes generals: quan més amunt ens hem aturat a establir-ne la definició jurídica, hem apuntat que els manumesos podien testar i que, si bé durant bona part de l'època republicana podien llegar els seus béns a qui més els abellís, cap al final de la segona centúria abans del canvi d'era les reformes pretorials imposaren una important restricció en la forma de l'obligació de deixar al *patronus* la meitat del patrimoni. Aquesta limitació als drets dels lliberts només es pot explicar entenent-la com una situació derivada de l'expansió de Roma pel Mediterrani.⁷⁸ És a dir, davant de les múltiples oportunitats que presentava el control per part de la Urbs de territoris diversos amb nous mercats i fonts de recursos naturals, els patrons col·locarien els seus lliberts al capdavant de tallers artesanals per satisfer les demandes dels mercats i, al mateix temps, els enviarien a les empreses d'ultramar per gestionar-les *in situ*. Tanmateix, aquest fet provocà una reacció que generava malestar entre els sectors més elevats de la societat romana (els mateixos, no ho oblidem, que s'estaven tancant en un grup cada cop més exclusiu): no només eren aquests els qui s'enriquien a costa de l'expansió, sinó que també prosperava, i alguns de manera considerable, una sèrie d'individus que, als seus ulls, eren ciutadans, però de segona categoria perquè havien tingut uns degradants orígens servils que no podrien esborrar en tota la seva vida. Des de la seva perspectiva, podia arribar a esdevenir un perill que els lliberts acumulessin grans riqueses, ja que els podien acostar a la seva posició, si més no en el pla econòmic. Per descomptat, l'increment de la capacitat econòmica dels enfranquits no suposava en realitat una gran amenaça per als sectors poderosos, perquè no anava aparellat de cap increment de la capacitat política; ni podia anar-hi, atès que el dret ja s'encarregava d'eliminar les ambicions polítiques negant-los el *ius honorum*. Ara bé, a ningú se li escapava que els fills dels lliberts rebien la ciutadania plena i, en conseqüència, existia la possibilitat real que aprofitessin l'herència per enfrontar-se a les despeses de la carrera política. D'aquesta manera, les reformes

⁷⁸ C. MASI, *op. cit.*, p. 3-16.

iniciades per Rutili anaven encaminades a fragmentar el llegat que deixaven els manumesos per beneficiar els patrons i torpedinar ensem les eventuais aspiracions polítiques dels seus descendents.

Podrien els lliberts de *Carthago Noua* haver experimentat un procés similar gràcies a les seves operacions? A partir d'alguns indicis epigràfics i numismàtics proposem una resposta afirmativa. Entre les *gentes* presents als lingots de plom n'hi ha una, l'*Aquinia*, que es pot resseguir particularment bé a través d'altres inscripcions. Tot i que desconeixem les capacitats econòmiques que tenien els lliberts d'aquesta *gens* destinats a les mines del sud-est peninsular durant el nostre període, és ben clar que a les acaballes del segle II aC havien acumulat una respectable quantitat de diners, tal i com es desprèn del fet que un *M. Aquinius Andro* pogué satisfer sense problemes els costos del bastiment d'un *sacellum* dedicat a *Iuppiter Stator*⁷⁹ a la part alta de la ciutat. Més endavant en el temps, ja al tombant del segle I aC, l'epigrafia monetària evidencia el manteniment o l'increment del nivell econòmic dels *Aquinii* i, de retruc, l'ascens social que havien experimentat els descendents dels primers lliberts, ja que un d'ells, *M. Aquinius Mela*, arribà a ocupar el duumvirat quinquennal, que era la màxima magistratura municipal. En definitiva, les dades a l'abast ens deixen entrellucar una progressió ascendent de la riquesa d'almenys alguns dels lliberts establerts a la vella fundació púnica.

Els recursos metal·lífers del sud-est peninsular suposaven un pol d'atracció molt llamener, però no seria l'únic, tal i com assenyalen diversos establiments rurals que estarien orientats a l'explotació dels recursos agropecuaris. En examinar la documentació arqueològica ja hem posat l'accent en la dificultat d'identificar si els residents eren indígenes o itàlics i hem esmentat que hom suggereix que podrien ser itàlics en virtut de la troballa de materials de factura pròpiament itàlica en proporcions més grans que els locals, una tendència que s'inverteix en els assentaments dedicats a les activitats mineres.⁸⁰ La desigualtat de proporcions, de fet, no té per què anar relacionada amb una diferència de l'origen geogràfic dels ocupants d'uns i altres establiments, sinó que es pot deure a altres factors, com les

⁷⁹ M. AMANTE *et al.*, "El *sacellum* dedicado a *Iuppiter Stator* en Cartagena", *Antigüedad y cristianismo XII. Scripta Fulgentina V / 9-10. Lengua e historia. Homenaje al profesor Dr. D. Antonio Yelo Templado al cumplir 65 años*, Murcia, 1995, p. 554-560; J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *ibid.*

⁸⁰ J. A. ANTOLINOS, J. M. NOGUERA i B. SOLER, "Poblamiento y explotación minerometalúrgica en el distrito minero de *Carthago Nova*", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 217.

necessitats i els gustos i, sobretot, la capacitat econòmica dels residents. Al capdavant, no seria complicat a la zona adquirir productes fabricats a Itàlia, perquè el port de *Carthago Noua* era en aquells moments un dels més importants de tota la Península. No obstant això, hom tendeix a pensar que allà on es localitzen no només peces de vaixella de taula o contenidors, sinó també i sobretot atuells de cuina forans, indica la presència de població no autòctona, atès que els hàbits culinaris semblen mostrar una persistència que portaria a demanar els estris als quals els itàlics estaven avesats. Si això fos cert en aquest cas i a la ruralia de *Carthago Noua* hi havia centres agrícoles regentats per itàlics, podria ser que, almenys alguns d'ells, fossin també lliberts. Una vegada més topem amb buits de documentació que no permeten corroborar aquesta possibilitat, encara que no podem estar-nos de recordar el passatge de Plutarc que ressenya, per bé que ja a l'inici del segle I aC, l'existència d'establiments similars al migdia peninsular –per tant, relativament a prop de l'àrea a la qual ens referim– que estaven en mans de terratinents absentistes, els quals deixarien l'administració dels seus *fundi* a lliberts.⁸¹

El cas de *Carthago Noua* és, amb totes les limitacions, el millor conegut, però de la mateixa manera que a la ciutat i al territori circumdant hi hauria més o menys representants de la població lliberta, és molt probable que passés el mateix al voltant dels altres nuclis on tenim testimoniada la presència d'enfranquits de manera inequívoca a partir de la baixa República.

6.1.2.4. Naturalesa de la migració llibertina

D'acord amb allò que sabem, l'arribada de lliberts seria fruit d'iniciatives privades i espontànies. No respondria a cap iniciativa emanada des de les instàncies oficials, sinó de la voluntat de ciutadans (segurament ingenus en la seva majoria) que aprofitarien les oportunitats que els oferien les noves terres annexionades. L'increment de l'imperi territorial comportava un augment progressiu d'*ager publicus* (o *peregrinus*) amb nous camps, mines i altres recursos, al mateix temps que possibilitava la col·locació de productes, tant a les legions de conquesta com als potencials mercats provincials. Aquells en qui tot plegat despertava

⁸¹ PLUTARC, *Cras.* 4.2.

interessos, ja fos de manera individual o units a d'altres en *societates*, farien ús dels seus lliberts perquè actuessin en nom seu com a agents a la província. D'aquesta manera, començarien a arribar, a partir d'algun moment que no podem precisar dins de la primera meitat del segle II aC (però segurament ja avançada), tot de lliberts per fer-se càrrec de les empreses dels patrons. Les característiques de les fonts impedeixen fer cap aproximació quantitativa, de manera que desconeixem el volum de la immigració lliberta en el transcurs dels primers vuit decennis i mig de presència romana. En qualsevol cas, havia de ser prou significativa per assegurar-ne la continuïtat al llarg del temps, més enllà del darrer terç del segle II aC.

6.1.2.5. *Libertae*

Les dones manumeses poc es diferenciaven en el dret dels lliberts. En general, les consideracions que hem fet al principi d'aquest subapartat són vàlides per a elles, incloent la capacitat legal per testar. Ara bé, en aquest aspecte hem de remarcar una distinció: encara que poguessin deixar unes últimes voluntats, ho havien de fer sol·licitant el corresponent permís al patró. Aquesta situació es mantingué fins que es promulgà la *lex Papia Poppaea*, que permetia a les llibertes fer testament *sine patronu auctoritate*.⁸²

Si les dades que tenim relatives als lliberts a la Citerior ibèrica són parques, encara ho són més les que fan referència específica a les llibertes. La seva existència no es detecta a la documentació en dates anteriors a la primera meitat del segle I aC, essent *Plotia Prune*, que visqué probablement a la *Carthago Noua* de principis d'aquella centúria, la primera –o una de les primeres– de qui hom té constància.⁸³ Tot i que els testimonis apareixen amb un lleuger decalatge respecte dels seus iguals masculins, se les localitza als mateixos indrets. Com els homes, les enfranquides solien mantenir les velles ocupacions del temps que havien estat esclaves (llevat del servei domèstic, que restava reservat a *serui* i *ancillae*) i, per tant, també orientaven llurs activitats a la producció artesanal i al comerç. En el primer cas, sembla que determinades tasques i processos productius tendien a ser assumides per dones, mentre que en el segon, els seus *patroni* (i *patronae*, és clar) les podien situar al capdavant d'una *taberna* i

⁸² GAI 3,43-44.

⁸³ L. HERNÁNDEZ GUERRA, "Las *libertas* en Hispania...", p. 119-142; M. J. PENA, "Plotia Prune (Φρόνη): de Delos a *Carthago Nova* (CIL I/2, 2273 = CIL II, 3495)", *Faventia*, 31/1-2, 2009, p. 9-23.

gestionar certs negocis.⁸⁴ En aquest sentit, no seria res d'estrany que entre els contingents de civils itinerants que perseguien les legions per oferir-los tota mena de productes i serveis hi haguessin llibertes; ja hem vist anteriorment que no només estaven formats per homes, sinó també per dones. Per tant, si acceptem aquesta possibilitat com a real, les llibertes arribarien ja als moments més primerencs de la presència romana a la província, més d'un segle abans dels primers testimonis epigràfics coneguts, i al mateix temps que els lliberts. Aquestes, però, segurament es trobaven al territori de manera temporal, a diferència de les que vingueren uns decennis més endavant. Les restriccions legals que esmentàvem més amunt referides al matrimoni feien que allò més habitual fos les unions entre lliberts i llibertes, de manera que també les trobaríem acompanyant i assistint els seus marits en els assumptes que els havien encomanat llurs antics *domini*.

6.1.3. Ciues Romani a la Hispània Citerior ibèrica

A partir de la perspectiva jurídica, les dades que tenim a l'abast permeten copsar la presència al territori i època que estudiem de *ciues Romani* de totes menes, tant ciutadans de ple dret d'origen ingenu com ciutadans amb drets rebaixats d'extracció llibertina. Dins d'aquests dos grans segments de població constatem, en alguns casos de manera fefaent i en d'altres, més hipotètica, representats de bona part de l'escalafó social de Roma. La distinció entre *ingenui* i *liberti* sembla haver tingut conseqüències pregones més enllà de l'àmbit del dret, atès que hem constatat que, en general, pertànyer a un col·lectiu o a l'altre implicava diferències relacionades amb la naturalesa de la seva presència a la Citerior ibèrica, així com de les seves ocupacions. D'aquesta manera, la presència de la població ingènua –i, particularment, la que era considerada *adsidua*, que en el transcurs del segle II aC s'incrementà per la banda baixa a través de la incorporació de molts d'aquells que anteriorment eren simples *proletarii* amb béns migrats– tenia un caràcter temporal. Aquesta

⁸⁴ S. TREGGIARI, "Lower class women in the Roman economy", *Florilegium*, 1, 1979, p. 65-86; M. J. PENA, "Plotia Prune (Φρύνη): de Delos...", p. 17-18. Per al segle I dC disposem d'algun indici que permet pensar que hi hauria dones –i entre elles, sens dubte n'hi havia de llibertes– que podien actuar com a armadores i adquirir elles mateixes o demanar la construcció de naus per transportar mercaderies (C. LÁZARO, "Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 50, 2003, p. 159-162). Tanmateix, és molt agosarat aventurar que aquesta situació es pogués donar al període que estudiem.

característica es deriva del fet que els *ingenui* que arribaven eren fonamentalment soldats que servien a les legions reclutades per encarar-se primer als púnics i, poc després, als mateixos indígenes i, en finalitzar el servei –que a vegades podia durar diversos anys consecutius–, s'embarcaven de tornada a la península Itàlica. En efecte, tots els testimonis de què disposem assenyalen el retorn dels efectius ciutadans. Podem explicar aquesta circumstància pel fet que una hipotètica permanència en terres provincials, durant tot el nostre període, comportaria molts més inconvenients que beneficis. D'entrada, podria semblar que els més afectats serien els membres de les capes més elevades, ja que la distància tindria efectes no desitjats en el gaudi dels drets polítics. Nombrosos individus acabats i amb fermes ambicions polítiques maldaven per obtenir alguna de les pretures hispanes amb la intenció de conduir guerres doblement exitoses: tant pel que fa al pla econòmic per mitjà de l'obtenció de botins com pel que fa al pla social i polític per mitjà de la consecució d'esplèndides victòries, dignes d'ésser reconegudes a la Urbs amb la celebració d'un *triumphus* o, en el seu defecte, d'una *ouatio*; fortuna i prestigi militar eren dos factors que, en combinació, ajudaven de manera significativa a atènyer les posicions més encimbellades del *cursus honorum*, però només podien recórrer-lo residint a Roma o, en tot cas, molt a la vora de la ciutat. Això no obstant, els efectius que pertanyien a altres sectors menys privilegiats tampoc trobaven al·licients per instal·lar-se de manera permanent en terres ibèriques de la Citerior, no només per raons jurídiques, sinó també econòmiques. En relació a les primeres, era requisit indispensable per seguir gaudint de la ciutadania romana tenir establert el *domicilium* a la Urbs i presentar-se davant dels censors cada lustre per seguir inscrit al cens i, si esqueia, actualitzar-lo. Quant a les segones, tot i la formació progressiva de grans latifundis a la Itàlia central al llarg de la centúria, la petita i mitjana pagesia lliure no desaparegué mai del tot i, a més, a les colònies romanes fundades al nord de la península Itàlica hi tenien cabuda ciutadans de tota condició, incloent els més humils.

Dit això, cal dir que la població ingènua no es limitava només als legionaris, sinó que hi havia també civils. Determinar si la seva presència era temporal o permanent és més complex per la gasiveria de la informació a l'abast. Aquests grups es dedicarien preferentment a desenvolupar activitats econòmiques molt variades i, entre ells, hi hauria homes i dones de més o menys baixa posició que, juntament amb persones de condicions similars i orígens molt

heterogenis (lliberts, esclaus, itàlics i, possiblement, també *peregrini*), arribarien amb la intenció de col·locar una àmplia gamma de productes i serveis als integrants de les tropes. En general, la tradició literària tendeix a assignar a aquesta gent una extracció social baixa i, en el cas que hi haguessin *ingenui* entre ells, sospitem que, almenys alguns (i algunes), no actuarien tant per compte propi com de tercers –dels quals serien clients– amb més capacitat de produir o aplegar els articles que intentaven vendre a la soldadesca. Les activitats comercials no eren només dutes a terme per aquests contingents de petits mercaders, sinó que també hi havia altres persones pertanyents a segments socials més benestants que es dedicaven al comerç a gran escala, així com a l'explotació de recursos naturals, dels quals els més coneguts són les mines del sud-est peninsular, particularment de l'entorn de *Carthago Noua*. Amb tot, en aquest cas es tracta de ciutadans que difícilment trobaríem a la Citerior ibèrica, atès que dirigien els negocis des de Roma i enviaven els seus agents, que amb freqüència eren lliberts.

A diferència de la presència dels *ingenui*, la dels lliberts tenia un caràcter més permanent, precisament pel fet que molts d'ells arribaven enviats pels seus patrons per fer-se càrrec sobre el terreny de les empreses. No podem situar en el temps el moment a partir del qual els lliberts començaren a establir-se al nostre territori, però hauríem de suposar que fou en algun moment inconcret de la primera meitat del segle II aC, quan la situació, especialment a les àrees litorals i la vall de l'Ebre, havia quedat definitivament estabilitzada i pacificada i, per tant, proporcionava més seguretat i menys riscos per als negocis. La situació geogràfica és una mica més clara, atès que, a partir dels testimonis epigràfics, els lliberts es fan visibles als principals nuclis portuaris de la província (*Carthago Noua*, *Emporion*, *Tarraco* i *Saguntum*),⁸⁵ fet que els associa a les activitats mercantils, però també a les contrades on hi havia recursos naturals susceptibles d'ésser explotats. En aquest sentit, com hem dit, el cas més conspicu és el de la zona minera de *Carthago Noua*, tot i que, com es desprèn d'algun indici aïllat de les

⁸⁵ És molt probable que a la tria del lloc de la fundació de *Valentia* la disponibilitat d'un port natural fos un factor amb un pes determinat (M. P. GARCÍA-GELABERT, "El marco histórico de la Ciudad desde su fundación", J. HERMOSILLA (coord.), *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia*, vol. 1, València, 2009, p. 62). Malgrat que en moments posteriors assolí un paper rellevant en l'àmbit comercial, el fet que la *deductio* es produís el 138 aC i que durant els anys següents els colons es dedicaren a donar forma a la ciutat, ens inclina a pensar que en el lustre que s'estenia fins a la fi del període que estudiem, tot just les activitats mercantils serien incipients. Aquesta circumstància no exclou, és clar, la possibilitat que els primers agents comercials comencessin a operar al port de *Valentia*.

fonts escrites, no seria res d'estrany de trobar lliberts al capdavant d'explotacions agropecuàries, si bé en un moment més avançat de la mateixa centúria.

6.2. ITÀLICS

6.2.1. Definició jurídica

Els itàlics, des del punt de vista del dret, constituïen un ampli conjunt de comunitats amb categories jurídiques diverses i heterogènies. Podríem definir-los per exclusió com tots aquells col·lectius que, tenint els orígens en comunitats d'Itàlia, estaven dotats de drets diferents al romà (independentment que fos *optimo* o *minuto iure*). Això significa que entre els itàlics hi havia aquells individus i comunitats que gaudien del *ius Latii* i aquells que tenien altres consideracions jurídiques en funció de les relacions establertes amb Roma, com hem exposat en un capítol anterior. En qualsevol cas, totes o gairebé totes aquestes comunitats estaven dotades d'autonomia pel que fa als afers interns, però Roma els havia manllevat la capacitat de decisió quant a les relacions amb altres comunitats, de manera que tot allò que tenia a veure amb el que podríem anomenar la política exterior depenia directament de la Urbs. A la pràctica, per tant, les comunitats itàliques restaven més o menys dependents de Roma. La dependència quedava afermada amb l'obligació d'aportar recursos humans i materials als exèrcits romans.⁸⁶

La disparitat de condicions jurídiques provocava que hi haguessin comunitats més privilegiades que d'altres. En aquest sentit, les llatines eren les més afortunades, perquè el *ius Latii* garantia diversos drets que regulaven les relacions entre ciutadans llatins i romans i que els apropava en gran mesura als *ciues Romani*: si bé els primers no estaven dotats del conjunt de drets que distingien els segons, sí que estaven en possessió de privilegis jurídics com el *ius*

⁸⁶ E. T. SALMON, *The making of Roman Italy*, Londres, 1982, p. 61; W. V. HARRIS, "The Italians and the empire", W. V. HARRIS (ed.), *The imperialism of mid-republican Rome*, Roma, 1984, p. 94; G. D'HENRY, "La romanizzazione del Sannio nel II e I secolo a.C.", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Actes du colloque organisé par les Centre Jean Bérard en collaborations avec la Soprintendenza archeologica e per i BAAAS del Moles et Soprintendenza archeologica per le Province di Salerno, Avellino e Benevento. Naples, Centre Jean Bérard, 4-5 Novembre 1988*, Napoli, 1988, p. 9.

commercii, el *ius conubii*, la *testamentifatio* i el *ius suffragii*.⁸⁷ Els dos primers, particularment, permetien integrar els llatins a les estructures jurídiques romanes, atès que els atorgava capacitat per comerciar i transmetre propietats amb els ciutadans romans i contraure matrimoni reconegut legalment.⁸⁸ Addicionalment, comptaven amb un institut específic, el *ius migrandi*, que contribuïa a la promoció jurídica d'aquells que tenien el *Latium* per assolir la plena ciutadania romana. Durant bona part de l'època republicana, cada individu tenia una única ciutadania, que coincidia amb la del lloc on tenia establert el *domicilium*, però aquest dret permetia traslladar-lo de la comunitat d'origen a Roma i esdevenir ciutadà romà només de presentar-se davant dels censors en el *lustrum* més proper.⁸⁹ No obstant això, l'exercici del *ius migrandi* estava sotmès a determinades restriccions,⁹⁰ que implicaven que no tothom pogués gaudir-ne: per una banda, els censors reclamaven als sol·licitants de la ciutadania plena que avalessin la disposició del seu patrimoni, atès que només registraven aquelles persones amb prou fortuna per ésser inscrites en alguna de les cinc classes censatàries i n'excloïen aquelles que no assolien els mínims exigits a cada moment. D'altra banda, només podien ésser censats els *sui iuris*, és a dir, aquelles persones que no estaven sotmeses jurídicament a familiars o tutors legals.

⁸⁷ G. LURASCHI, *Foedus, ius Latii, civitas. Aspetti costituzionali della Romanizzazione in Transpadana*, Padova, 1979, p. 223-224; D. ESPINOSA ESPINOSA, "El *ius Latii* y la integraci3n jur3dica de Occidente. Latinizaci3n vs. romanizaci3n", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009 p. 240; J. M. BLANCH, "Dignidad personal y libertad: libertad y ciudadan3a en la antigua Roma", *AFDUAM*, 17, 2013, p. 165-166.

⁸⁸ Malgrat que tradicionalment s'ha acceptat que totes les comunitats llatines, d'ençà del *Foedus Casianum*, disposaven d'ambd3s instituts, en els darrers anys s'han començat a qüestionar, tot proposant que no tots els beneficiaris del *ius Latii* gaudien exactament dels mateixos drets, sin3 que hi hauria algunes diferències que incloïen, entre d'altres, la possessi3 del *commercium* i el *conubium* (S. T. ROSELAAR, "The concept of *Commercium* in the Roman Republic", *Phoenix*, vol. 66, 3/4, 2012, p. 381-413; EADEM, "The concept of *Conubium* in the Roman Republic", P. J. du PLESSIS (ed.), *New Frontiers. Law and Society in the Roman world*, Edinburgh, 2013, p. 102-122).

⁸⁹ R. E. SMITH, "Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5-6", *JRS*, 44, 1954, p. 18-20. Al capítol 2 hem al·ludit a les complicacions que l'exercici d'aquest institut provocà en diferents moments del segle II aC, amb l'arribada massiva de poblaci3 dotada de ciutadania llatina a la Urbs, i que motivaren peri3dicament l'expulsi3 de grans quantitats de persones que s'hi havia adreçat amb l'esperanç a obtenir la ciutadania plena i millorar la seva situaci3 personal. Per aquesta ra3, aix3 com per l'enriment progressiu de les relacions entre itàlics i romans –que culminarien a l'inici del segle I aC amb el *Bellum Sociorum*–, a partir del darrer quart del segle II aC el *ius migrationis* fou substituït pel *ius adipiscendae ciuitatis per magistratum*, que facilitava la promoci3 jur3dica a aquells que havien detingut una magistratura municipal a les seves comunitats d'origen (G. LURASCHI, *op. cit.*, p. 301-329) i, finalment, l'any 95 aC fou abolit per mitjà de la *lex Licinia Mucia de ciuibus redigundis* (J. M. BLANCH, *op. cit.*, p. 175-176 i n. 50).

⁹⁰ M. GUERRERO, "Una reflexi3n sobre la *cupiditas civitatis Romanae*: el *ius migrandi*", B. PERIÑAN (coord.), *Derecho, persona y ciudadan3a: una experiènci3 jur3dica comparada*, Madrid, 2010, p. 197.

Les comunitats establertes fora de la regió del Laci –llevat de les colònies de ciutadans romans i les llatines, és clar– tenien altres règims jurídics menys privilegiats que venien definits a partir dels *foedera* signats amb Roma en el moment de la seva capitulació, si s’havien enfrontat militarment, o del seu lliurament voluntari a l’autoritat de la Urbs. En un cas o en l’altre, els membres de les comunitats *foederatae* tenien la consideració jurídica de *peregrini* però esdevenien *socii* dels romans, per la qual cosa adquirien obligacions (fonamentalment militars) i drets. Així, existia una gradació quant a la situació jurídica privilegiada que sovint partia del reconeixement, per part de Roma, dels drets que fixaven les relacions entre ciutadans romans i els membres de cadascuna de les comunitats. En aquest sentit, l’extensió d’instituts com el *conubium* i/o el *commercium* serviria per marcar diferències entre elles. Ara bé, algunes d’aquestes distincions potser no eren tan marcades com podria semblar, perquè, per exemple, el fet que hi haguessin individus o comunitats itàliques senceres que no disposaven del darrer dret no suposava que legalment tinguessin vetada cap mena de relació comercial amb ciutadans romans, sinó que, en general, estaven capacitats per a vendre o adquirir béns i serveis de qualsevol mena amb l’única excepció –és innegable que prou rellevant– d’aquells que quedaven englobats a la categoria de *res Mancipi*.⁹¹

6.2.2. Localització d’itàlics a la Citerior ibèrica

La presència dels itàlics a les terres ibèriques de la Citerior coincideix en bona part amb la dels romans, atès que les comunitats itàliques estaven obligades a cedir una quantitat determinada d’efectius als exèrcits de Roma i legionaris i *socii* participaven conjuntament a les guerres d’expansió. Així doncs, les consideracions que hem fet a l’apartat anterior sobre la localització de la població militar romana són extensibles a la itàlica. Això no obstant, disposem d’indicis més o menys fermes que proven l’existència d’assentaments estables dissenyats per allotjar població militar itàlica en actiu.

Els registres arqueològic i literari testimonien la instal·lació de recintes fortificats, denominats de manera genèrica *praesidia*, en indrets estratègics entre les darreries del segle

⁹¹ Per *res Mancipi* s’entenen aquells béns que, en origen, eren transferits per mitjà de *mancipatio*: les terres situades dins de l’*ager Romanus*, els edificis bastits sobre el mateix *ager*, els esclaus, els cavalls, les mules i el bestiar, així com alguns tipus de servituds rurals (S. T. ROSELAAR, “The concept of *Commercium*...”, p. 382).

III aC i els primers anys de la centúria següent. A diferència d'altres guarnicions que foren establertes com a conseqüència de les circumstàncies bèl·liques d'un territori i foren desmantellades tan aviat com la situació quedà estabilitzada –com hem assenyalat que serien les que Livi esmenta en temps de la guerra annibàlica a la vora del pas dels Pirineus i del *Sucro*–, aquestes tingueren continuïtat en el temps. I no només això, sinó que, a la llarga, esdevingueren els nuclis a partir dels quals es desenvoluparen noves formes d'organització urbana que transformaren completament el seu entorn. Concretament, coneixem el *praesidium modicum* establert pels Escipions a la part alta de *Cissa* al cap de poc d'esclatar la guerra púnica⁹² i el que es bastí, uns anys després del pas de Cató, al damunt del turó d'Empúries.⁹³ Són només dos casos, però ambdós comparteixen alguns trets importants. D'entrada, foren assentats en juxtaposició a establiments preexistents: el primer al costat d'un nucli ibèric i el segon, al costat d'una ciutat grega. La funció primordial que hom els assignà era la vigilància i el control del territori. *Tarraco* fou presa per Cn. Corneli als púnics i hi deixà la guarnició per assegurar-se que no pretendrien recuperar-la. El d'Empúries, instal·lat segurament pels volts de 175 aC, més que per garantir que els indígenes no es tornarien a alçar per contestar l'autoritat romana (havien transcorregut una vintena d'anys d'ençà de les operacions catonianes), s'hauria de relacionar amb la protecció del port emporità i amb una funció de punt de suport per a les tropes que seguien guerregant a la província. El caràcter permanent de la població establerta en aquest tipus d'assentaments ens ve assenyalat, en el darrer cas, per la necròpolis de Les Corts, on hom hi ha vist el recinte destinat a allotjar les despulles dels difunts que hi residien. Aquest cementiri es trobava en un turó situat a escassa distància al nord-oest del dit *praesidium* i, malgrat que les sepultures són majoritàriament d'incineració, el fet que diverses tombes apareguin concentrades en grups i que entre els

⁹² POLIBI 3.76.1-3; LIVI 21.60.5-7 i 21.61.4; A. MORILLO, "Los establecimientos militares temporales: conquista y defensa del territorio en la Hispania republicana", Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (coords.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Salamanca, 2003, p. 48-49; I. ARRAYÁS, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Barcelona, 2005, p. 165; F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008. En relació a la identificació de *Cissa* amb la ibèrica *Kese*, remetem a les consideracions que hem exposat a la nota 151 del capítol 4.

⁹³ E. SANMARTÍ i M. SANTOS, "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries", *Empúries*, 48-50, vol. 2, 1986-1989, p. 292-309; J. M. NOLLA, "Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a.C. Algunes idees", *AIEG*, 32, 1992-1993, p. 24-26; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993, p. 188-192; A. MORILLO, "Los establecimientos militares temporales...", p. 48-49; F. CADIOU, *op. cit.*, p. 345-350; P. CASTANYER *et al.*, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2012 i 2013", *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2014, p. 206-208).

conjunts funeraris⁹⁴ recuperats hi hagi materials que apuntin la presència de dones i àdhuc infants, fa pensar que no només hi habitarien els soldats, sinó també llurs famílies. Ara bé, no és fàcil distingir si aquests grups familiars serien d'itàlics o bé d'ibers. D'entrada, ens inclinem a pensar que la població seria mixta, de manera que hi veuríem una barreja de *socii* i d'*auxilia* indígenes a partir de la cultura material documentada a la necròpolis. Bona part de les produccions ceràmiques recuperades són locals –les urnes on s'havien dipositat les cendres i restes carbonitzades, per exemple, són de ceràmica grisa de la costa catalana, de la mateixa manera que molta vaixel·la que acompanyava les ofrenes–, així com diversos elements pròpiament ibèrics, com ara sivelles de cinturó o *torques* de bronze més o menys senzills, que delaten la procedència local dels difunts. Però al seu costat es registraren altres objectes de fabricació itàlica, particularment peces d'armament (cascs de Montefortino, puntes de llança, umbons d'escuts o espases, a més de puntes de projectils d'artilleria) i altres elements comuns a les guarnicions i campaments militars (com l'instrumental quirúrgic), així com produccions ceràmiques campanianes. És clar que en un lloc com *Emporion*, dotat d'un port amb un enorme tràfec comercial amb Itàlia, qualsevol d'aquests materials seria relativament fàcil d'aconseguir, però hi ha objectes relacionats amb l'armament que semblen molt específics, particularment les peces d'artilleria⁹⁵ o els instruments mèdics, i que fan sospitar de manera més ferma l'existència d'itàlics entre els contingents de l'anomenat *praesidium*.

El cas de *Tarraco* és més complicat d'analitzar com a conseqüència dels canvis produïts en el desenvolupament urbà de la ciutat, el creixement de la qual comportà l'amortització de les fases més antigues. Això incloïa els espais funeraris, les evidències més primerenques dels quals es limiten a molt poques cremacions concentrades particularment a l'àrea suburbial occidental i datades en un moment molt avançat del segle II aC.⁹⁶ La filiació de les tombes és difícil de determinar, atès que les restes cremades foren dipositades a l'interior de càlats ibèrics pintats coberts amb plats de campaniana A i, en algun cas, anaven acompanyades d'ungüentaris de terrissa. Les sepultures, per tant, tant podien ésser

⁹⁴ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, 1953 p. 275-379.

⁹⁵ E. BLE, "Tormenta romana. Análisis morfológico y funcional de la artillería romana tardorepublicana en el nordeste peninsular", *Gladius*, 32, 2012, p. 45-46.

⁹⁶ J. CIURANA, *Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu ager (segles III aC – III / IV dC)*, tesi doctoral inèdita, Tarragona, 2011, p. 689-692.

d'indígenes com d'itàlics i, de fet, res assenyala la relació entre el *praesidium* i la necròpolis d'aquesta àrea.

La presència permanent d'itàlics s'aprecia també en una altra mena d'assentaments, a vegades vinculats a l'àmbit militar i d'altres, al civil que, malgrat l'escassetat d'exemples documentats arqueològicament, començaren a aparèixer vers mitjan segle II aC i s'anaren multiplicant a mesura que transcorria aquella centúria, sobretot cap a les acaballes. En tots els casos, es tracta de nuclis creats *ex nouo*, disposats en localitzacions més planeres i còmodes que els vells poblats ibèrics –en ocasions situats en juxtaposició a aquells⁹⁷ i en d'altres, de manera més aïllada⁹⁸ i seguint un disseny ortogonal ben planificat. Els materials i les tècniques constructives emprades, en general, no s'allunyen gaire de les tradicionalment habituals al territori, però hi ha algunes excepcions molt significatives que permeten identificar aquestes fundacions com a itàliques en comptes d'indígenes. Recordem, en aquest sentit, la presència decisiva d'edificis termals a ca l'Arnau-can Mateu⁹⁹ i, ja més endavant, a La Cabañeta¹⁰⁰ i *Valentia*,¹⁰¹ bastits fent ús de l'*opus caementicium* i amb alguna cambra coberta amb volta, tot plegat completament forà al món iber. A partir de la cultura material recuperada, no és fàcil distingir els orígens del contingent poblacional que residia en aquests nuclis, perquè hi ha una barreja de materials importats –particularment dels centres productors de la Itàlia central– i de locals, cosa que indica una presència mixta de romanoitàlics i d'indígenes, essent possiblement els primers majoritaris, tal i com es desprèn de la proporció més nombrosa de restes materials recuperades. De tota manera, això no resol

⁹⁷ A. MARTÍN MENÉNDEZ, "Intervencions arqueològiques a ca l'Arnau-Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), 1997-1998", M. GENERA (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, vol. 2, p. 376-407; J. BELLÓN, "Minería y metalurgia en el área de Carthago Nova: modelos de ocupación del territorio desde la República hasta el principado de Augusto en Finca Petén (Mazarrón, Murcia)", *@rqueología y Territorio*, 6, 2009, p. 166; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento, sociedad y economía en el valle del Gadalentín: el Cerro del Castillo de Lorca entre los siglos V a.C.-I d.C.", *Complutum*, 23 (1), 2012, p. 155-157.

⁹⁸ J. A. MÍNGUEZ i B. DÍAZ ARIÑO, "Grafitos sobre ceràmica –ibèrics, latinos, griegos y signos procedentes del yacimiento romanorepublicano de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", *AEspA*, 84, 2011, p. 51-86.

⁹⁹ A. MARTÍN MENÉNDEZ, *op. cit.*, p. 384-387.

¹⁰⁰ A. FERRERUELA i J. A. MÍNGUEZ, "Dos modelos de implantación urbana romanorepublicana en el valle medio del Ebro: las ciudades de La Cabañeta y La Corona", *AEspA*, 76, 2003, p. 248-254.

¹⁰¹ A. RIBERA, *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I a. de C.)*, València, 1998, p. 194-207, 431-434 i 437-438; J. M. NOLLA, "Las termas republicanas en Hispania", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 2000, p. 47-49; C. MARÍN i A. RIBERA, "Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de *Valentia*", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *op. cit.*, p. 155.

encara el dubte de si la població immigrada era pròpiament romana o itàlica. Atenent, en primer lloc, a aspectes jurídics, es fa difícil d'acceptar l'establiment de ciutadans romans de manera permanent tan lluny de la Urbs, llevat que es tractés de lliberts o de *ciues* disposats a viatjar periòdicament a Roma per presentar-se davant dels censors i poder mantenir-se inscrits al cens, tot i que haurien de seguir tenint el *domicilium* oficial registrat a Roma. En segon lloc, la presència de termes fa pensar que hi havia una significativa concentració d'individus de procedència itàlica. Si bé a Roma ciutat (i també en establiments de l'*ager Romanus*) hi ha testimonis que reflecteixen l'existència de *balnea* públics (i *lauatrinae* privades, que passen per ésser un precedent directe) des del tombant del segle III aC,¹⁰² la tipologia dels banys de ca l'Arnau-can Mateu, La Cabañeta i *Valentia* tenen els seus paral·lels més directes amb les termes contemporànies de diferents ciutats del Laci i la Campània.¹⁰³

Del conjunt d'assentaments que serien ocupats per població itàlica, no disposem de dades directes per determinar la categoria jurídica de cap. Els autors antics no en fan referència fins a èpoques més avançades, essent Plini el Vell el més recorregut.¹⁰⁴ Tot i això, el naturalista –de la mateixa manera que altres escriptors– tampoc recollia tots els establiments fundats en època republicana, potser perquè molts d'ells foren abandonats (els uns de forma pacífica, els altres de forma violenta, sobretot com a conseqüència del conflicte sertorià)¹⁰⁵ i, per tant, en el temps que escrivien ja no existien i no mereixien l'interès dels escriptors. Un mutisme similar afecta també l'epigrafia, massa escassa la pertanyent al període que estudiem i massa tardana la que pot aportar alguna dada útil. Únicament la numismàtica ha contribuït a establir categories jurídiques, però tan sols la de *Valentia*. Livi s'hi referia amb el terme genèric *oppidum*,¹⁰⁶ com també Plini, qui l'inclou entre els *oppida* dotats de dret llatí.¹⁰⁷ En

¹⁰² G. G. FAGAN, "The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions", *AJA*, vol. 105, 3, July 2001, p. 417-421; F. K. YEGÜL, "Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic", J. de R. EVANS (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*, Oxford, 2013, p. 15-32.

¹⁰³ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 431-434 i 437-438; C. MARÍN i A. RIBERA, *op. cit.*, p. 155.

¹⁰⁴ PLINI, *Nat. Hist.* 3.4.18-25.

¹⁰⁵ A. FERRERUELA i J. A. MÍNGUEZ, "Excavaciones arqueológicas en la ciudad romanorrepública de "La Cabañeta" (El Burgo de Ebro, Zaragoza): campañas de 2004 y 2005", *Salduie*, 6, 2006, p. 338; J. A. MÍNGUEZ i B. DÍAZ ARIÑO, *op. cit.*, p. 51-86; A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 123-124, 167-169 i, sobretot, 363-370.

¹⁰⁶ LIVI, *per.* 55.

¹⁰⁷ PLINI, *Nat. Hist.* 3.4.20.

canvi, la menció a la *quaestura* a les llegendes d'emissions de les darreries del segle II aC ha portat a alguns investigadors a definir la fundació de Juni Brutus com una *colonia Latina*.¹⁰⁸

A més dels assentaments ressenyats, deduïm la presència estable de civils itàlics als principals establiments portuaris del territori (*Emporion, Tarraco, Saguntum* i *Carthago Noua*) a partir del paper que jugaren en les dinàmiques comercials mediterrànies del segle II aC.¹⁰⁹ De manera anàloga al que vèiem per al cas dels lliberts, els testimonis que avalen aquesta afirmació per al període que estudiem són pràcticament nuls, però, en canvi, disposem d'algunes proves fefaents que demostren la seva existència per a les darreries de la mateixa centúria i que assenyalarien una probable presència en cronologies més reculades. L'epigrafia és en aquest cas la font que forneix les dades més fermes, en testimoniar l'activitat de *collegia* professionals, segurament lligats a les activitats mercantils, als nuclis de *Tarraco* i *Carthago Noua*, però també en contrades més interiors però ben comunicades amb el litoral, com La Cabañeta.¹¹⁰

6.2.3. Grups socials i condicions econòmiques dels itàlics

A l'hora d'abordar els aspectes relacionats amb els sectors socials als que pertanyien els itàlics presents al nostre territori, hem d'admetre que hi ha diverses dificultats que no sempre permeten identificar-los adequadament. Els autors de l'antiguitat pràcticament no en fan cap referència; el registre arqueològic documenta de manera general la troballa de materials d'origens itàlics, tot i que això no significa necessàriament que a tot arreu on n'hi hagi hi freqüentaven els itàlics; i l'epigrafia, que és la principal font que hauria de servir per posar-los nom (a banda dels escassos personatges itàlics que desfilen per les pàgines de la literatura antiga¹¹¹ i els que apareixen, no sense dubtes, a les llegendes monetàries, com els

¹⁰⁸ M. J. PENA, "Los magistrados monetales de Valentia", *Saguntum*, 20, 1986, p. 151-164; P. P. RIPOLLÈS, *La ceca de Valentia*, València, 1988; A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 510-511.

¹⁰⁹ A. RUIZ GUTIÉRREZ, "Aspectos económicos de la migración itálica a la *Hispania Citerior* (siglos II-I a.C.)", M. CHIABÀ (cur.), *HOC QVOQUE LABORIS PRAEMIVM. Scritti in onore di Gino Bandelli*, Trieste, 2014, p. 446.

¹¹⁰ B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce Magistreis. Aproximación a los *collegia* de la *Hispania* republicana a través de sus paralelos italianos y delios", *Gerión*, 22, 2004, p. 447-478.

¹¹¹ Per exemple, *C. Albinus Calenus* o *C. Atrius Umbrus*, dos membres de les tropes comandades per Cn. Corneli Escipió, el futur Africà, els noms dels quals són recordats per les fonts pel fet d'haver estat identificats com els *princeps seditionis* del motí de la guarnició del *Sucro* (Livi 28.24.13-14). Com a càstig exemplar, foren executats públicament per ordre del general amb la resta de la trentena llarga d'instigadors de la sedició (Livi 28.29.9-12).

magistrats de *Valentia*), ens fa topar amb un entrebanc seriós: distingir els noms pròpiament romans dels llatins i itàlics. Sovint, els *nomina* són d'utilitat perquè, sobretot a partir de criteris lingüístics, hom ha pogut atorgar un origen ètnic i cultural als gentilicis,¹¹² de manera que es pot discriminar si un *nomen* és romà, llatí, etrusc, osc, etc. Això no obstant, hi ha un detall important que no s'ha d'obviar i que està vinculat al desenvolupament històric: algunes famílies (fonamentalment aristocràtiques), tot i procedir de fora de Roma, havien quedat assimilades en algun moment als quadres socials romans i, per tant, per molt que tinguessin uns *nomina* no romans, eren des de la perspectiva jurídica *ciues*. Aquesta circumstància és bastant freqüent amb pobles com els sabins o els llatins, que havien establert relacions més o menys estretes amb els romans des de moments reculats.¹¹³ Altra cosa són la resta de pobles itàlics, que es relacionaren en èpoques més avançades amb Roma i de maneres diferents. Ara bé, això no treu que, en algun cas puntual, individus de procedència itàlica haguessin obtingut la ciutadania plena.

No obstant el fet que els itàlics, en tant que *socii*, contribuïen amb notables recursos humans i materials a les tropes de Roma, no es beneficiaren de la mateixa manera que els romans de les guerres d'expansió. D'entrada, a l'organització de l'exèrcit restaven en posicions secundàries i subordinades, atès que els principals càrrecs eren detinguts exclusivament per ciutadans romans que, fins i tot, eren els qui lideraven els efectius itàlics. Aquests, tant a la infanteria com a la cavalleria, només ocupaven graus inferiors com el de decurió.¹¹⁴ Tampoc a l'hora de cobrar les soldades i del repartiment dels botins aconseguits hi havia res semblant a una paritat, sinó que seguien restant perjudicats amb quantitats més baixes. Aquesta manera de procedir remarcava la subjecció dels *socii* envers els romans, que practicarien aquest tracte diferencial perquè les comunitats d'on procedien els itàlics havien estat, en la majoria dels casos, derrotades *manu militari* i havien quedat sotmeses per mitjà de *deditiones*. Al costat d'aquest motiu, i estretament relacionat amb ell, hi hauria una desconfiança dels romans envers els itàlics que es remuntaria a l'actitud de diverses comunitats itàliques davant de l'arribada d'Anníbal i de les relacions amb Pirrus. El fet que algunes aliances –especialment

¹¹² A. BARREDA, "Gentes itálicas en Hispania Citerior (218-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia", tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1998, p. 19-24.

¹¹³ G. D. FARNEY, *op. cit.*

¹¹⁴ F. WULFF, *Romanos e Itálicos en la Baja República. Estudio sobre sus relaciones entre la Segunda Guerra Púnica y la Guerra Social (201-91 a.C.)*, Bruxelles, 1991.

amb els capuans— que fins a la segona guerra púnica havien estat aparentment sòlides s'esquerdessin i es trenquessin fou castigat per part de Roma de manera molt severa.¹¹⁵ Per bé que al cap de pocs anys les relacions començaren a restablir-se i normalitzar-se progressivament,¹¹⁶ no sembla que els romans oblidessin mai del tot les defeccions que esdevingueren amb la irrupció dels cartaginesos a la mateixa península Itàlica. D'aquí, també, que el paper polític dels itàlics fos durant tot el segle II aC i, encara, durant bona part de la centúria següent (amb posterioritat fins i tot al *Bellum Sociorum*) molt limitat més enllà de llurs pròpies comunitats. No és casualitat que durant tot aquest període no ingressés al Senat cap membre de les aristocràcies itàliques.

Ara bé, els itàlics no quedaren arraconats en tots els àmbits, ja que en el transcurs de la segona centúria anterior al canvi d'era estan ben documentats trasllats de famílies d'extracció aristocràtica cap a altres contrades del Mediterrani per involucrar-se en el comerç i les finances. Així, de Càpua sortiren els *Numisii*, que s'instal·laren a *Puteoli* i feren fortuna mercadejant amb l'Àsia Menor i altres indrets, o els *Staii*, que participaren activament en el tràfic d'esclaus a Delos.¹¹⁷ De la mateixa manera, famílies notables d'altres contrades obtingueren una remarcable puixança sense moure's de les seves àrees originàries, on es dedicaren a explotar els recursos agrícoles i ramaders i desenvolupar les indústries que se'n derivaven (com la tèxtil), per participar també al comerç mediterrani.¹¹⁸

Si ara ens centrem en concret a l'àrea ibèrica de la Citerior, veiem d'entrada la representació d'una àmplia gamma de l'espectre social itàlic, atès que, així com a les legions participaven la majoria dels sectors ciutadans, les files reclutades a les comunitats itàliques també estarien formades per una diversitat de grups socials. Paral·lelament, entre els *sequellae* hi trobaríem altra volta individus sortits dels segments baixos i, si fem cas de les paraules de Livi¹¹⁹ i les posem en relació a aquesta munió de petits comerciants, és molt probable que, com a mínim entre les persones que es feien passar per expertes en variades màntiques, hi

¹¹⁵ *Vid.*, per exemple, LIVI 22.2, 23.30.8, 24.1, 26.1.3-4, 26.6.16-17, 26.16.9-13, 27.25, 29.8-9 i 29.16.4-18.20; M. FREDERIKSEN, *Campania*, Oxford, 1987, p. 238-250; G. D. FARNEY, *op. cit.*, p. 187-188.

¹¹⁶ LIVI 38.28.4 i 38.36.5-6; M. FREDERIKSEN, *op. cit.*, p. 270-271.

¹¹⁷ G. D. FARNEY, *op. cit.*, p. 188-189.

¹¹⁸ S. T. ROSELAAR, "The role of Italians in local economies of the late Roman Republic", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89, 2012, p. 95-101.

¹¹⁹ LIVI 25.1.8.

haguessin petits camperols depauperats procedents dels entorns rurals llatins i, potser, també de comunitats més llunyanes.

De la mateixa manera que els legionaris, quan les tropes eren desmobilitzades també els efectius itàlics solien retornar cap a Itàlia, com es desprèn del fet que la literatura antiga no especifica cap diferència als esporàdics passatges que en fan menció. Ara bé, alguns indicis ens permeten considerar que no tots els soldats itàlics abandonarien les terres ibèriques sinó que hi romandrien durant un temps més dilatat o, fins i tot, de forma permanent. La instal·lació i funcionament de les guarnicions fixes en nuclis, sovint preexistents, i de marcada rellevància militar i/o econòmica implicava una presència continuada de soldats que creiem que serien més itàlics que romans¹²⁰ per les raons que argumentarem tot seguit. Per fer-ho prendrem com a mostra el dit *praesidium* emporità, en la mesura que constitueix el cas més complet ja que no només resten evidències del recinte militar, sinó també de la necròpolis en la qual els soldats probablement sebollien les seves cendres. La presència de l'àrea funerària ens indueix a considerar que la permanència havia d'ésser llarga, tot i que ignorem si es produiria alguna mena de rotació dels efectius o no. Si Almagro, tot i la seva peculiar lectura de la necròpolis, tenia raó a creure que les agrupacions de tombes responien a diferents conjunts familiars,¹²¹ seríem al davant d'un altre factor que avalaria aquesta presència dilatada d'itàlics, ja que no es pot entendre que formessin famílies si el seu servei era breu. Reforça també aquesta idea la documentació, en algunes sepultures, de *bullae* de bronze. Recordem que aquests objectes, que podien ésser fabricats amb materials molt diversos, eren uns amulets que els infants romans duïen penjant del coll i que deixaven de fer servir en entrar a

¹²⁰ Per bé que ja hem assenyalat més amunt, en referir-nos al cas emporità, que la cultura material recuperada a les sepultures remet a una barreja de població que fa pensar que la guarnició era ocupada tant per itàlics com indígenes (amb algun soldat puntual d'origen forà, com posen de manifest les despulles d'un guerrer gal). Tenint en compte que l'altre exemple conegut, el de *Tarraco*, també es trobava just al costat d'un assentament iber, pensem que la situació del dit *praesidium* d'Empúries seria extrapolable.

¹²¹ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 255-256. Cal advertir que aquest investigador presentava el de Les Corts com un cementiri hel·lè, no pas ibèric –malgrat que en algun moment condescendí a acceptar que algun indígena hi hagués fet dipositar les seves cendres (p. 271)– ni tampoc itàlic. Tanmateix, com hem apuntat al capítol 5, som del parer que aquesta necròpoli fou l'indret que escolliren els membres del contingent apostat al suposat *praesidium* emporità com a residència eterna per a les seves despulles; *uid.* P. CASTANYER, "L'Empúries romana republicana: segles II-I aC", *El món funerari a l'antiga Empúries*, L'Escala, 2009, p. 41; J. BURCH *et al.*, "La síntesi", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 2010, p. 122-126.

l'edat adulta.¹²² Malauradament, com que les tombes són d'incineració, no han preservat les restes òssies que permetrien verificar que els cossos als quals anaven associades eren efectivament de mainada.¹²³ Acceptant que ho fossin, la presència de les *bullae* podria assenyalar l'existència d'algunes famílies relativament acomodades, ja que de bell antuvi eren els sectors aristocràtics els qui tenien el costum de regalar amulets d'or als seus fills, no tan sols amb l'objectiu de protegir-los de mals sobrenaturals, sinó també de manifestar el seu caràcter d'*ingenui*; tanmateix, amb el córrer dels anys, s'anà estenent per molts segments socials, que els fabricaven amb altres materials més modestos i a l'abast de les seves capacitats econòmiques, fins al punt que àdhuc la descendència dels lliberts tenia les seves pròpies *bullae*, a vegades fetes de cuir.¹²⁴ Una altra qüestió apart, que ara com ara veiem irresoluble, és discernir les característiques d'aquestes hipotètiques famílies, sobretot si eren mixtes (i, per tant, les dones dels soldats eren indígenes en comptes d'itàliques) o no. Els objectes que formen part dels conjunts funeraris permeten aproximar-se d'una manera molt parcial a la posició socioeconòmica dels residents itàlics. És força clar que alguns d'ells pertanyien a sectors relativament acomodats, com ho proven diversos elements de bronze i, particularment, les diademes funeràries o les *bullae* sobre les quals acabem de reflexionar.

Pel que fa als contingents poblacionals itàlics de caire civil que s'establiren al territori en els nuclis fundats *ex nouo* just al costat dels poblats ibèrics o en indrets no ocupats prèviament, és complicat aproximar-s'hi, perquè els centres documentats són molt escassos i el nivell de coneixement que en tenim no és tan complet com voldríem. Si ens fixem en els establiments de Cabrera de Mar i El Burgo de Ebro –que tornen a comptar-se entre els millors documentats–, s'han localitzat estructures domèstiques de diversa consideració, que anaven associades a elements que denoten diferències quant a la posició socioeconòmica dels seus estadants. Així, al conjunt arqueològic de Cabrera, i més concretament al jaciment de can

¹²² PLAUTE, *Rud.*; 4.4; CICERÓ, *Ver.* 2.1.152; LIVI 26.36.5; PLUTARC, *Rom.* 20.3 i *Quaest. Rom.* 53; U. E. PAOLI, *Vita Romana. Usi, costumi, istituzioni, tradizioni*, Cles, 2009, p. 210; K.-W. WEEBEER, *Vita quotidiana nell'antica Roma. Curiosità, bizzarrie, pentegolezzi, segreti e leggende*, Roma, 2010, p. 284.

¹²³ Creiem convenient d'apuntar que la troballa de *bullae*, tot i que tal i com acabem d'argumentar ens serveix per defensar l'existència de grups familiars, es pot explicar d'altres maneres. Així, també podria ser que els amulets pertanyessin a infants, però no pas itàlics, sinó indígenes, els pares dels quals, després de temps en contacte amb la població itàlica, haurien adoptat costums com aquest. Una altra possibilitat seria que les *bullae* haguessin estat adquirides i emprades pels ibers, amb independència de la seva edat, com un ornament personal més, desvinculant-les del sentit que tindrien originalment a les cultures itàliques.

¹²⁴ B. RAWSON, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford, 2003, p. 111.

Benet,¹²⁵ s'exhumà un conjunt d'habitacions que funcionaria coetàniament amb les instal·lacions de ca l'Arnau-can Mateu, de les quals tot just un centenar de metres separen. La majoria tenien l'aspecte de cases humils, però una es distingia clarament per les seves dimensions, complexitat i decoració. Es tractava d'un edifici que cobria una superfície d'uns 200 m² i estava format per almenys vuit cambres, mitja dotzena de les quals estaven pavimentades amb *opus signinum* decorat amb tesselles blanques i negres que traçaven motius geomètrics com retícules, malles i meandres, sovint emmarcats per greques.¹²⁶ Ebre amunt, les intervencions a l'establiment de La Cabañeta, malauradament, s'han vist obstaculitzades per diversos entrebancs que han provocat un coneixement menys aprofundit que el del conjunt maresmenc. Amb tot, també s'hi ha documentat un edifici amb un paviment de *signinum* tessel·lat que, en aquest cas, contenia una inscripció que revelava que no es tractava d'una estructura domèstica, sinó de la seu d'un *collegium*.¹²⁷ Com veurem més endavant, els *collegia* eren corporacions que aglutinaven individus de molt diversa condició social, des d'ingenus a esclaus passant per lliberts. De fet, la part conservada de l'epígraf de La Cabañeta identifica clarament dos *magistri* llibertins. Amb tot, això no significa que la resta dels ignots membres del *collegium* també ho fossin, sinó que hauríem de pensar, a partir de paral·lels més ben coneguts, que pertanyien a diferents estatus.¹²⁸ Una vegada més ens trobem davant d'informacions molt parques, però que permeten entrellucar la presència d'itàlics pertanyents a un ventall relativament ampli en relació a la seva situació socioeconòmica: hi hauria individus amb una posició privilegiada, com els residents de l'anomenada *domus* de can Benet i, possiblement, també algun membre del *collegium* de La Cabañeta i d'altres que serien de condició més modesta.

Una situació similar es retrobaria a *Valentia*, tot i que el fet que la deducció es produís gairebé al final del període que estudiem només permet copsar els moments inicials de l'assentament. La recerca arqueològica, dificultada pel fet que la ciutat hagi tingut continuïtat

¹²⁵ A. MARTÍN MENÉNDEZ i J. GARCÍA ROSELLÓ, "La vall de Cabrera de Mar. Focus inicial de la producció vitivinícola a la Laietània", *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the Rural World in the Roman Period*, 2, 2007, p. 70-71.

¹²⁶ J. BONAMUSA, "La decoració musiva de la *domus* de can Benet (Cabrera de Mar. El Maresme)", *Sessió d'Estudis Mataronins*, 20, 2003, p. 45-58; A. MARTÍN MENÉNDEZ i J. GARCÍA ROSELLÓ, *ibid.*

¹²⁷ A. FERRERUELA *et al.*, "Una inscripción republicana de la sede de una posible corporación en La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza): nuevos datos sobre la ocupación romana del valle del Ebro", *AEspA*, 76, 2003, p. 217-230.

¹²⁸ B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce Magistreis...".

fins a l'actualitat, sembla indicar, d'entrada, una poc marcada divisió social. Les estructures d'hàbitat conegudes corresponents als primers anys de vida de l'establiment solen ésser d'aparença modesta, gairebé com barracons d'un campament militar.¹²⁹ La necròpolis fundacional, en canvi, mostra algunes distincions entre els difunts sebollits.¹³⁰ Si bé, de manera general, els conjunts funeraris acostumen a ser força homogenis, la tipologia de les sepultures segrega un reduït grup de persones de la resta. Aquests homes i dones feren enterrar llurs despulles en hipogeus i les acompanyaren d'algun objecte que denota una pertinença a segments socioeconòmics privilegiats,¹³¹ mentre que els altres finits eren inhumats en fosses simples.

En definitiva, les dades que disposem ens menen a pensar que la presència permanent d'itàlics seria a la Citerior ibèrica relativament més nombrosa que la dels ciutadans romans, solament amb l'excepció dels lliberts. Determinar amb un mínim de precisió els sectors socials als quals pertanyien és una tasca molt complicada i no podem anar gaire més enllà de considerar que hi hauria representants de posicions socioeconòmiques privilegiades al costat d'altres de sectors més humils. Els uns i els altres s'assentarien fonamentalment en nuclis urbans, principalment les noves fundacions aparegudes el segle II aC, o molt a la vora.

Als itàlics associats al nostre territori se'ls atribueixen fonamentalment diverses funcions econòmiques relacionades amb l'explotació dels recursos naturals i el comerç. Ja hem anat veient que els jaciments miners del sud-est peninsular i els principals enclavaments portuaris foren zones que freqüentaven amb reiteració, fins al punt que molts d'ells probablement establirien les seves oficines i residències en nuclis urbans preexistents i en d'altres de creats *ex nouo*. Basarien, així doncs, la seva riquesa en els rendiments dels seus negocis, independentment de la forma que prenguessin. Pel que fa als soldats de les guarnicions, hem d'imaginar que tenien el sosteniment garantit amb la soldada corresponent que percebrien, que variaria en funció de la graduació. De tota manera, la base econòmica dels

¹²⁹ A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 490.

¹³⁰ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, "Rituales funerarios y economía de subsistencia en las tumbas de cámara de la necròpolis romana de la calle Quart de *Valentia* (ss. II a.C.-III d.C.)", *Saguntum-PLAV Extra-9. De la cuina a la taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC*, 2010, p. 233; A. RIBERA, *La fundació de València...*, p. 492; IDEM, "*Valentia (Hispania Citerior)*, una fundación itálica de mediados del siglo II a.C. Novedades y complementos", J. UROZ, J. M. NOGUERA i F. COARELLI (eds.), *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*, Múrcia, 2008, p. 188-189.

¹³¹ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 238-240.

itàlics, com la dels romans, era la terra, així que no seria d'estranyar que aquells que s'havien establert en assentaments de caire civil disposessin d'alguna parcel·la per conrear. En el cas de *Valentia*, sembla prou clar que cada colon rebria un lot, tal i com refereix Livi,¹³² que hem d'imaginar que seria més o menys gran en funció del seu estatus socioeconòmic, seguint la tendència habitual a les fundacions colonials llatines.¹³³ Una cosa diferent són les altres fundacions; n'ignorem la categoria jurídica i, d'entrada, no podem saber si en el moment del seu establiment també es produí un repartiment de terres entre els futurs residents o no. Amb l'estat actual de coneixement, sembla que es tracta d'assentaments creats amb la vocació d'ésser centres de comerç i de suport a l'administració del territori sotmès a l'hegemonia romana¹³⁴ i res indica que hi hagués hagut cap assignació de terres. Altra cosa és que, aquells prou acabats, decidissin arrendar alguna parcel·la de l'*ager publicus* a l'estat romà; aquesta acció, potser, també podia ser realitzada pels soldats aquarterats a les guarnicions.

6.2.4. *Naturalesa de la migració itàlica*

Si amb els romans defensàvem uns moviments fonamentalment de caire temporal (més amb els *ingenui* que els lliberts), amb els itàlics creiem veure una disposició més marcada a l'establiment sobre el territori. És veritat que la majoria devia estar només de pas i restaven a la Citerior ibèrica de manera temporal mentre durava el servei militar al qual estaven obligats, però disposem de més indicis que apunten un caràcter més permanent de la seva presència, particularment els diversos assentaments que hem assenyalat suara. Això no obstant, no sembla que l'arribada d'itàlics fos fruit de cap iniciativa endegada per l'estat Romà (i encara menys per qualsevol de les comunitats italianes, que no podien fer-ho), sinó que tindria a veure amb una aflluència espontània de població itàlica. No es pot negar, amb tot, que alguns casos d'establiments puntuals fossin promoguts per les autoritats romanes destinades al territori i posteriorment ratificats pel Senat, com la deducció de *Valentia*.

¹³² Livi, *per.* 55.

¹³³ U. ESPINOSA RUIZ, "Crear ciudades y regir el mundo; una síntesis sobre el papel de las colonias en la expansión territorial de Roma", *Iberia*, 7, 2004, p. 130.

¹³⁴ A. MARTÍN MENÉNDEZ, *op. cit.*, p. 376-407; J. BELLÓN, *op. cit.*, p. 166; L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento, sociedad y economía...", p. 145-163.

Al principi del present apartat hem mencionat que “itàlics” és una etiqueta que engloba un conjunt molt ampli i heterogeni de comunitats autòctones de la Itàlia antiga. Un aspecte interessant per discernir és l’origen geogràfic d’aquells que, d’una manera o una altra, s’involucraren en el territori ibèric de la Citerior. L’avaluació de les poques mostres epigràfiques (i d’altres, més nombroses, de posteriors) conservades ajuda en aquesta comesa, tant per l’onomàstica¹³⁵ com pels trets lingüístics dels textos. Així, apreciem la presència d’individus procedents de la zona central i meridional de la península Itàlica, particularment de les regions de parla osca i umbra, que coincideixen amb àrees on hi havia comunitats que jugaren un paper molt destacat en el comerç mediterrani d’època republicana.¹³⁶

Tenint en compte el rellevant paper que jugaren els itàlics en el comerç mediterrani d’època republicana¹³⁷ i les pistes que assenyalen la seva activitat a l’àrea ibèrica de la Hispània Citerior, considerem que és clara una presència prou significativa de comerciants itàlics operant directament sobre el territori. Això comporta la necessitat de disposar de llocs estables on residir i dur a terme les seves operacions. Caldria pensar que els primers indrets on s’instal·laren foren els principals ports, per diverses raons: en primer lloc, perquè eren les portes d’entrada per on arribaven les mercaderies procedents d’Itàlia. En segon lloc, perquè es comptaven entre els nuclis que havien quedat sotmesos de manera més primerenca i per on, des de l’inici de les activitats militars, no deixaven de passar efectius i, fins i tot, hi havia guarnicions que els protegien; en conseqüència, els comerciants els veuriem com llocs on podien desenvolupar les seves activitats amb plena seguretat. I en tercer lloc, el fet que els espais ja estiguessin ocupats per nuclis urbans preexistents facilitaria, amb probabilitat, el seu establiment, atès que podien aprofitar les infraestructures ja construïdes i bastir-ne de noves sense haver de patir gaires complicacions. Al mateix temps, els territoris propers a aquests nuclis que disposaven de recursos naturals susceptibles d’èsser explotats també serien

¹³⁵ Cal advertir que l’onomàstica documentada a l’epigrafia llatina hispana d’època republicana comporta alguns riscos molt seriosos, perquè un nom d’aparença llatina pot ser fruit d’una casuística molt variada que no sempre implica una presència real d’individus itàlics: pot ésser per una promoció jurídica personal o col·lectiva d’indígenes, per *imitatio* o usurpació de noms per part dels mateixos nadius o bé per transmissió per via clientelar (A. RUIZ GUTIÉRREZ, *op. cit.*, p. 444).

¹³⁶ M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada, 1988; A. BARREDA, *op. cit.*; A. RIBERA, *La fundació de València...* p. 510-511.

¹³⁷ E. BADIAN, *Roman imperialism in the Late Republic*, Oxford, 1968, p. 17; J.-P. MOREL, “Artisanat, importations et romanisation dans le Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.”, *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, Napoli, 1988, p. 191; K. LOMAS, *Roman Italy, 338 BC – AD 200. A sourcebook*, Londres, 1996, p. 51-52.

ocupats pels itàlics amb la intenció de treure'n rendiment. La presència habitual i àdhuc la residència de comerciants vinguts de la península Itàlica en assentaments indígenes no seria una cosa tan estranya, com palesen les fonts escrites per a diferents moments d'època republicana i, sobretot, per als moments tardans, tant a orient com a occident.¹³⁸

6.2.5. Motivacions de la presència itàlica

La presència dels itàlics a les terres ibèriques de la Citerior va de la mà dels interessos econòmics, i més concretament els comercials, els quals començaren ja abans de l'esclat de la segona guerra púnica. El registre arqueològic documenta al territori produccions itàliques d'ençà el segle III aC, tant àmfores vinàries –algunes de les quals duen impresos els segells dels productors–¹³⁹ com peces de vaixel·la itàliques i romanes (com les del dit Taller de les Petites Estampilles).¹⁴⁰ Si bé la troballa d'aquests materials no pressuposa una actuació directa de comerciants itàlics, ja que els articles fabricats a Itàlia podien ésser transportats a les bodegues de naus d'intermediaris d'altres procedències –púnics o grecs–, els paral·lelismes amb situacions similars en altres contextos cronològics i geogràfics menen a considerar seriosament la possibilitat de la intervenció dels itàlics. Prenent com a mostra les Gàl·lies anteriors a la conquesta cesariana, la literatura antiga al·ludeix amb reiteració a la interacció de comerciants italians amb les poblacions locals,¹⁴¹ particularment amb els sectors aristocràtics. Les relacions amb les elits indígenes s'explicarien pel fet que serien l'objectiu principal del comerç, ja que serien els qui podien tenir més motius (com a mitjà per incrementar el seu prestigi social) i més facilitat per adquirir els productes d'importació. Les operacions que duïen a terme, que portarien a alguns d'ells a instal·lar-se en nuclis indígenes,¹⁴² els convertia en bons coneixedors del territori i les poblacions que l'habitaven i, en definitiva, podien esdevenir una font d'informació molt valuosa per als exèrcits de

¹³⁸ APIÀ, *Mith.* 22; OROSI 6.2.2; VALERI MÀXIM 9.2; PLUTARC, *Sul.* 24.4; CÈSAR, *BG* 7.38.9 i 7.42.3-43.3.

¹³⁹ IRC 5.137 = *HEp* 7, 337, M. GARCÍA SÁNCHEZ, "Epigrafía anfórica de Mas Castellar-Pontós: ánforas grecoitalicas y masaliotas", *Pyrenae*, 28, 1997, p. 265; CIL I³.2920b; B. DÍAZ ARIÑO, *Epigrafía latina republicana de Hispania*, Barcelona, 2008, p. 36.

¹⁴⁰ J. C. DOMÍNGUEZ PÉREZ, "El barniz negro romano como argumento comercial en el Horizonte prebélico contra Carthago", *Salduie*, 3, 2003, p. 47-59.

¹⁴¹ CÈSAR, *BG* 6.36.3, 4.2.1, 7.38.9, 7.42.3-43.3.

¹⁴² CÈSAR, *BG* 7.42.3-43.3.

conquesta i, fins i tot, un enllaç diplomàtic entre aquells i els nadius.¹⁴³ Però, al mateix temps, aquestes funcions els podien convertir en el blanc de la ira dels indígenes enfurismats per les actuacions de romans i itàlics, com passà en diverses ocasions no només a les Gàl·lies abans i durant les actuacions de Cèsar,¹⁴⁴ sinó també, dècades abans, a l'Àfrica, la Hispània Ulterior o l'Orient.¹⁴⁵

Els interessos comercials dels itàlics, per tant, enfonsarien les seves arrels en moments anteriors a la guerra annibàlica. El desenllaç del conflicte i el desplegament de les seves conseqüències obrí un nou panorama molt favorable per a ells. Malgrat que en termes generals hagueren de contribuir amb una gran quantitat d'efectius per nodrir els exèrcits romans –amb les complicacions que això comportà– i que quedaven en una situació d'inferioritat respecte dels *ciues* de la Urbs, alguns sectors es beneficiaren de les oportunitats que proporcionava l'annexió dels nous territoris provincials. Les tropes (i cada cop més també les poblacions locals) demanaven productes que els mercaders s'afanyaven a procurar-los i la pacificació de les terres ibèriques permetia afrontar amb més tranquil·litat i seguretat les actuacions comercials.

Les reformes edilícies realitzades en època baixrepublicana als ports d'*Emporion* i *Carthago Noua*,¹⁴⁶ posen de manifest l'extraordinari increment del volum del comerç, que assolí cotes mai vistes abans als territoris ibèrics. Aquesta circumstància implicà l'establiment de *negotiatores* itàlics o els seus agents en aquests i altres centres. Més amunt hem puntualitzat que comptem amb parques proves directes de la presència dels comerciants fins a les darreries del segle II aC, moment a partir del qual la documentació epigràfica testimonia

¹⁴³ CÈSAR, *BG* 4.20.4 i 4.21.5.

¹⁴⁴ CÈSAR, *BG* 7.38.9.

¹⁴⁵ POLIBI 37.6; APIÀ, *Lyb.* 92; LIVI 28.22.3; P. A. BRUNT, *Italian Manpower*, p. 224-225; E. GARCÍA RIAZA, "La política romana de atracción de las élites indígenes: el caso de la Galia Cesariana y sus antecedentes hispánicos", G. BRAVO i R. GONZÁLEZ SALINERO (eds.), *Formas de integración en el mundo romano*, Madrid, 2009, p. 210-211.

¹⁴⁶ J. BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 30-38; CIL I.2271; J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *op. cit.*, p. 74-76; J. M. ABASCAL, "La fecha de la promoción colonial de Carthago Noua y sus repercusiones edilicias", *Mastia*, 1, 2002, p. 21-44; S. F. RAMALLO i M. MARTÍNEZ ANDREU, "El Puerto de Carthago Nova: eje de vertebración comercial en el sureste de la Península Ibérica", *Bollettino di Archeologia on line*, Volume speciale, Roma, 2008, p. 141-159. Malauradament, el port de *Tarraco* està molt mal documentat com a conseqüència de l'evolució històrica de l'indret, ja que les infraestructures portuàries modernes es bastiren al mateix lloc, acció que suposà l'arrasament de les estructures que n'haurien pogut romandre (C. A. POCIÑA i J. A. REMOLÀ, "Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispània Tarraconensis*)", *Saguntum*, 33, 2001, p. 85-96). Per tant, malgrat que plantejar que la ciutat hauria seguit la mateixa tendència i en època baixrepublicana hauria sotmès l'àrea portuària a reformes és prou raonable, no deixa d'ésser una hipòtesi difícil de verificar.

de manera diàfana l'existència de *collegia* a *Carthago Noua*,¹⁴⁷ *Tarraco*¹⁴⁸ i La Cabañeta.¹⁴⁹ Els *collegia* aplegaven una sèrie d'individus que compartien la mateixa base professional i que s'unien al voltant del culte a una divinitat concreta. Durant molt de temps gaudiren d'una considerable llibertat d'actuació, atès que fins al final de la primera meitat del segle I aC no quedaren subjectes a cap regulació legal.¹⁵⁰ Els seus membres podien ésser de condicions socials molt diverses, com palesen alguns dels epígrafs conservats tant a la nostra àrea en particular com a la resta del Mediterrani en general, on solen aparèixer registrats els nom d'*ingenui*, lliberts i esclaus. Aquesta barreja fa pensar que els individus lliures devien pertànyer a les capes modestes i baixes de la societat,¹⁵¹ altrament costaria d'entendre que els seus noms figuressin al costat de llibertins i servils, per bé que, de manera habitual, l'ordre en què s'esmenten és el mateix que acabem de presentar: primer els lliures, després els lliberts i, per acabar, els esclaus; al capdavall, aquesta fórmula serveix per marcar unes mínimes distàncies entre els tres grups. Els *collegia* eren associacions voluntàries d'individus dotats d'una organització que s'emmirallava en les formes d'estructuració d'altres agrupacions del món romà. Estaven encapçalats pels *magistri*, que eren votats periòdicament pels membres del *collegium*, tot i que no està gaire clar que els esclaus estiguessin capacitats per votar, tenint en compte que aquest fenomen associatiu no quedava al marge de la resta de la societat romana, que considerava els esclaus com una propietat mancada de drets. De tota manera, si tenim en compte que els *magistri* d'algunes associacions havien estat esclaus (tal vegada estaven íntegrament formades per individus servils), de la mateixa manera que podien ésser elegits, potser també podien elegir.

Al conjunt del Mediterrani d'època republicana, nombroses inscripcions donen fe de la celebració de festes i de les activitats edilícies dels membres dels *collegia*, que sufragaven

¹⁴⁷ CIL II.3434 i *supp.* 5927 = CIL I².2271; S. F. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Carthago Noua* (Hispania Citerior), València, 1985, p. 79-82; IDEM, "Inscripciones sobre pavimentos de época republicana en la Hispania romana", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, 1986, p. 183-186; J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *op. cit.*, p. 71-77.

¹⁴⁸ CIL II.4309 = CIL I³.3452 = RIT.5.

¹⁴⁹ A. FERRERUELA i J. A. MÍNGUEZ, "La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", J. L. JIMÉNEZ i A. RIBERA (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 2002, p. 208-211; A. FERRERUELA *et al.*, "Una inscripción republicana...", p. 217-230.

¹⁵⁰ L. M. LÓPEZ ROMÁN, "Publio Clodio y la *lex de collegiis*: una aproximación al fenómeno asociativo a finales de la República romana", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009, p. 118.

¹⁵¹ L. M. LÓPEZ ROMÁN, *op. cit.*, p. 117-126.

els costos d'unes i altres. Especialment interessant és el cas dels *collegia* de *Capua*:¹⁵² després de la segona guerra púnica les elits locals havien quedat fortament afectades pel càstig imposat per Roma per penalitzar la seva actuació durant el conflicte, però ben aviat començaren a instrumentalitzar les corporacions com a mitjà d'autorepresentació. També les diverses agrupacions col·legials itàliques presents a Delos col·locaren inscripcions amb la voluntat de deixar constància de la satisfacció dels costos d'activitats edilícies i votives.¹⁵³ Els escassos casos coneguts al nostre territori s'insereixen plenament en la mateixa línia: l'epígraf musiu de La Cabañeta commemora la finalització de les obres de construcció o de refacció de la seu col·legial i quelcom de semblant devia fer la inscripció, també reproduïda amb tesselles sobre un sòl d'*opus signinum*, de la Loma de Herrerías (Mazarrón, Múrcia),¹⁵⁴ relacionada amb un complex que tenia a veure amb les activitats mineres de la zona. Sense marxar gaire lluny, de *Carthago Noua* prové un parell d'epígrafs més que palesa l'existència de *collegia* al segle I aC i, possiblement, ja cap al tombant de la centúria anterior.¹⁵⁵ *Tarraco*, finalment, ha proporcionat una altra inscripció, força malmesa.¹⁵⁶ Així com a Delos es formaren diferents associacions col·legials amb l'objectiu de millorar la integració dels itàlics a la societat local i tenir un marc per defensar els seus interessos econòmics, segurament també els *collegia* constituïts a la Citerior ibèrica perseguïen les mateixes finalitats.

Els interessos dels mercaders itàlics no restaven només en l'estricta àmbit del comerç, sinó que els grans *negotiatores*, vinculats a les famílies de les elits itàliques, revertien part dels beneficis obtinguts als negocis en actuacions d'autorepresentació per destacar i refermar el seu prestigi social. Una de les pràctiques més habituals sembla haver estat el pagament de les reformes de vells santuaris erigits als territoris d'on eren originaris.¹⁵⁷ En molts casos els temples foren ampliat, embellits i modernitzats amb la intenció d'aconseguir unes obres d'accentuada monumentalitat que, al seu torn, tenien importants repercussions en els àmbits

¹⁵² B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce Magistreis...", p. 448-455.

¹⁵³ B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce Magistreis...", p. 455-465.

¹⁵⁴ S. F. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Carthago Noua...*; IDEM, "Inscripciones sobre pavimentos...", p. 183-187.

¹⁵⁵ CIL I².2270 = CIL II.3433 = J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *op. cit.*, p. 460-465; CIL II.3434 i *supp.* 5927 = CIL I².2271 = J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *op. cit.*, p. 71-77.

¹⁵⁶ CIL II.4309 = CIL I².3452 = RIT 5.

¹⁵⁷ T. D. STEK, *Sanctuary and Society in Central-Southern Italy (3rd to 1st centuries BC). A Study into Cult Places and Cultural Change after the Roman Conquest of Italy*, tesi doctoral inèdita, Amsterdam, 2008, p. 270-276; S. T. ROSELAAR, "The role of Italians...", p. 100-101.

social i polític de llurs comunitats; de retruc, influïa en la integració dels quadres dirigents itàlics a la societat de Roma.

A més de les operacions mercantils, la documentació a l'abast indica que els itàlics tenien interessos relacionats amb l'explotació dels recursos naturals del territori. Com ja hem esmentat anteriorment, el cas més conegut és el de les mines del sud-est peninsular. Els testimonis literaris mostren una afluença molt nombrosa d'itàlics ansiosos per obtenir els metalls de la terra, que els arqueològics i els epigràfics corroboren en part.¹⁵⁸ Potser no arribaven en les ingents quantitats que registra Diodor,¹⁵⁹ però sí que devien ésser relativament nombrosos. Segurament, els itàlics instal·larien les seves bases a la ciutat de *Carthago Noua*, on residirien i dirigirien efectivament les explotacions, tot i que hi ha evidències que al·ludeixen a la possible radicació d'alguns d'ells al camp. Així, hi ha la possibilitat que els establiments documentats a la ruralia fossin granges construïdes en parcel·les que els sectors més acabats dels itàlics establerts a la zona havien adquirit mercès a l'enriquiment derivat de llurs activitats.

Arribats a aquest punt jutgem escaient de fer algunes consideracions en relació amb la hipòtesi que hi haguessin itàlics fent-se càrrec del conreu de terres a la Citerior ibèrica. Després de l'annexió a l'imperi territorial romà, se suposa que havien adquirit la consideració jurídica d'*ager publicus*, de manera que era l'estat qui en detenia la titularitat i, consegüentment, qui tenia la capacitat de decidir què fer-ne. L'instrument que Roma emprava per gestionar-lo era la centuriació,¹⁶⁰ és a dir, la divisió racional de l'espai, que permetia catalogar les terres en funció de la seva naturalesa: si eren susceptibles d'ésser cultivades, forestals, inundables, etc. Els processos de cadastració anaven lligats a l'establiment de fundacions colonials, de manera que la ciutat era el punt d'origen a partir del qual s'organitzaven els eixos que d'aleshores ençà organitzarien tot l'espai circumdant, tant l'urbà com el rural. Ara bé, al nostre marc geogràfic no es detecten centuriacions fins molt a les

¹⁵⁸ C. DOMERGUE, "Les lingots de plomb romains de Musée Archaeologique de Carthagene et du Musée Naval de Madrid", *AEspA*, 39:113/114, 1966, p. 41-72; J. A. ANTOLINOS, J. M. NOGUERA i B. SOLER, *op. cit.*, p. 217.

¹⁵⁹ DIODOR 5.36.3.

¹⁶⁰ U. ESPINOSA RUIZ, "Fundación de colonias y expansión territorial de Roma: una aproximación histórica", M. J. IGLESIAS, R. VALENCIA i A. CIUDAD (eds.), *Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo Antiguo*, Madrid, 2006, p. 386-393.

acaballes del segle II aC i al trànsit d'aquesta centúria i la següent.¹⁶¹ Si *Valentia* fou fruit d'una *deductio*, no ha quedat cap rastre de la centuriació, tot i que cal pensar que s'hauria produït, atès que la *limitatio* era una de les primeres accions dutes a terme a l'hora d'establir una nova fundació, que servia per ordenar l'espai que ocuparia tant la futura ciutat com les parcel·les que s'havien d'assignar als colons.¹⁶² Sense signes evidents de cap organització de les terres per part de l'estat, ens podríem preguntar si seria possible que gent vinguda d'Itàlia les ocupés i explotés en aquestes condicions. Tenim constància que parcel·les de l'*ager publicus* situades al sòl itàlic podien ésser concedides als *peregrini* (dotats o no de *commercium*) en dret de possessió, és a dir, malgrat que les terres no deixaven d'ésser propietat de l'estat, hom els permetia utilitzar-les i explotar-les a canvi del pagament d'un *uectigal*.¹⁶³ Així doncs, caldria pensar que hi hauria d'haver algun tipus d'organització de les terres controlada per l'estat romà, tingués a veure o no amb una centuriació, altrament no s'entén quin criteri hom seguiria per fixar la càrrega fiscal imposada a les parcel·les. Això no implica una racionalització que inclogués tot l'espai annexionat, sinó que es podia fer en indrets concrets, que serien aquells on hi hauria una concentració més gran de població romanoitàlica, que coincidirien a la Citerior amb els llocs on hi hauria els principals pols d'atracció econòmica. Una altra explicació alternativa és la que ja hem assenyalat més amunt, seguint el treball d'Orejas i Sastre,¹⁶⁴ que veu en les terres provincials annexionades *ager peregrinus* en comptes de *publicus*, cosa que encaixaria molt bé amb els trets que comentàvem suara.

El fet que hi hagi indicis assenyalant la presència d'itàlics en entorns rurals que es dedicarien a l'explotació dels recursos agropecuaris (i, segurament, també d'altres que hi haguessin disponibles, com els forestals) no ha de portar a pensar en la gestació de grans latifundis com els que s'estaven formant contemporàniament a la Itàlia central.¹⁶⁵ A diferència

¹⁶¹ J. M. PALET, H. A. ORENGO i S. RIERA, "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de *Barcino* (Barcelona) y *Tarraco* (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales", P. L. DALL'AGLIO i G. ROSADA (eds.), *Agri Centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology*, 7, 2011, p. 113-129.

¹⁶² U. ESPINOSA RUIZ, "Fundación de colonias y expansión territorial de Roma: una aproximación histórica", M. J. IGLESIAS, R. VALENCIA i A. CIUDAD (eds.), *Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo Antiguo*, Madrid, 2006, p. 387-392.

¹⁶³ M. C. SANTAPAU, "La categoría jurídica de la tierra en Hispania romana", *Lucentum*, 21-22, 2002-2003, p. 197-199.

¹⁶⁴ *Vid.* capítol 5, n. 163.

¹⁶⁵ PLUTARC, *Ti. Grac.* 8.1 i s.; APIÀ, *Bel. ciu.* 1.32 i s.; S. T. ROSELAAR, "Regional variations in the use of the *ager publicus*", L. DE LIGT i S. NORTHWOOD (eds.), *People, land and politics. Demographic development and the*

d'aquests, que perseguien l'obtenció de grans volums de producció orientats al comerç, els assentaments rurals instal·lats a les *Hispaniae* en el transcurs dels dos primers terços del segle II aC no semblen haver assolit una volada tan considerable. Diverses són les pistes que ho indiquen i que no ens permeten encara de parlar al nostre territori de produccions en quantitats tan grans com per fer-les entrar a les dinàmiques del gran comerç. Per començar, hauríem d'esperar trobar estructures d'emmagatzematge de destacades capacitats i, en canvi, no és així.¹⁶⁶ Deixant de banda les dificultats per identificar els establiments rurals d'aquest període com a indígenes o itàlics, el panorama general dels sistemes d'emmagatzematge no canvia d'una forma gaire notòria: més o menys a tot arreu es mantenen els sistemes tradicionals, per bé que, progressivament, s'aprecia la introducció de noves formes d'emmagatzemar la producció de filiació clarament itàlica.¹⁶⁷ Però fins i tot així, la capacitat dels magatzems és limitada, cosa que escau molt més a una producció petita encarada a l'autoconsum i, a tot estirar, al mercat local.¹⁶⁸ També caldria trobar estructures artesanals destinades a la transformació de la producció agrícola (molins, premses, trulls, etc.)¹⁶⁹ i a la fabricació de contenidors per al transport. La manca d'evidències associada al darrer aspecte es podria explicar per l'ús de contenidors elaborats no amb terrissa sinó amb altres materials peribles. Ara bé, malgrat que hom coneix estructures de transformació, el cert és que són molt

transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14, Leiden-Boston, 2008, p. 573-602; A. LAUNARO, *Peasants and Slaves. The Rural Population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*, Cambridge, 2011.

¹⁶⁶ P. CASTANYER, *et al.*, "Pautes i evolució del poblament...", p. 15-16; V. REVILLA i D. ZAMORA, "Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 46-47; V. REVILLA, "El poblament al territori de *Barcino* en època tardorepublicana i imperial: anàlisi arqueològica i històrica", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 43; A. ROS, "L'ibèric tardà a la Cessetània: canvis i continuïtats en el món ibèric (segles III-I aC)", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 585; I. ARRAYÁS, *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral inèdita, Bellaterra, 2002, vol. 2, núm. 3.5.1, p. 734-735; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, València, 2001, p. 197 i 259-260; H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, *op. cit.*, p. 669; I. GRAU, "Los valles de Alcoi durante la romanización: análisis SIG de la estructura territorial", *Lucentum*, 21-22, 2002-2003", *Lucentum*, 21-22, 2002-2003, p. 87-102.

¹⁶⁷ D. ZAMORA, *L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica. Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 17, 2006-2007, p. 97-99; V. REVILLA i D. ZAMORA, "Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC", *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 43.

¹⁶⁸ T. CHAPA i V. MAYORAL, *Arqueología del trabajo...*, p. 126.

¹⁶⁹ J. CASAS, J. M. NOLLA i V. SOLER, "La Muntanyeta (Viladamat). Un establiment tardo-republicà en el territori d'Empúries", *RAP*, 20, 2010, p. 145-176; J. BURCH *et al.*, "L'Olivet d'en Pujol", fitxa 45, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 224-226; BURCH *et al.*, "Camp del Bosquet", fitxa 33, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 218-219, amb tota la bibliografia anterior aplegada.

esporàdiques (i acostumen a anar lligades a l'entorn dels principals nuclis urbans)¹⁷⁰ i, en general, de dimensions massa exigües, altre cop, per acceptar una obtenció de volums de producció prou capaços per al comerç de llarga distància. A aquests arguments n'afegim un més, que té a veure amb el temps requerit perquè els conreus comencin a donar fruit i en prou quantitat per comercialitzar-ne la producció. Els cereals, que ja es cultivaven al territori de la província, no necessitaven gaire temps per produir, atès que les gramínies cada any permetien fer, com a mínim, una collita. La vinya i l'olivera, en canvi, requereixen un temps més llarg i, per tant, els primers rendiments no arribarien fins al cap d'uns anys.¹⁷¹ En aquest sentit, l'arqueologia apunta les primeres produccions a l'engròs i amb vocació comercial a partir del segle I aC i diversos escriptors d'època imperial assenyalen les zones vitivinícoles de la província i la qualitat dels vins que produïen en el seu temps: la Laietània,¹⁷² *Lauro*,¹⁷³ *Tarraco*¹⁷⁴ o *Saguntum*.¹⁷⁵

6.2.6. Itàliques

Fins ara hem estat fent tota una sèrie de consideracions al voltant dels sectors socials dels itàlics que estaven relacionats amb la Citerior ibèrica, però ha arribat el moment d'analitzar si entre ells hi havia només homes o també dones. Com ja hem apuntat per als *ciues* romans, és obvi que no hi havia itàliques a les files dels exèrcits, però sí és plausible que n'hi haguessin entre els *sequellae*. Recordem que era habitual la presència de dones en alguns

¹⁷⁰ Per exemple, els establiments localitzats a les rodalies d'*Emporion* (*uid.* nota anterior i J. BURCH *et al.*, "Tolegassos", fitxa 48, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 224-226), *Tarraco* (R. JÀRREGA, "El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, 2000, p. 271-302; J. LÓPEZ VILAR, "El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi", *Butlletí Arqueològic*, 28, 2006, p. 100; J. LÓPEZ VILAR i M. PREVOSTI, "El poblament rural del Camp de Tarragona en època tardorepublicana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 109-138) i *Carthago Noua* (E. RUIZ VALDERAS, "Poblamiento rural romano en el área oriental de Carthago Nova", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania (Actas de las Jornadas celebradas en Jumilla del 8 al 11 de noviembre de 1993)*, Murcia, 1995, p. 153-182).

¹⁷¹ No hem de perdre de vista que, si bé l'expansió de conreus com el de la vinya indiquen un canvi en els hàbits de consum per una major demanda de vi no només de l'exterior, sinó també del mateix territori, això no significa necessàriament que totes les vinyes estiguessin en mans d'itàlics, perquè podien estar a les d'indígenes (A. RUIZ GUTIÉRREZ, *op. cit.*, p. 453).

¹⁷² PLINI, *Nat. Hist.* 14.71; MARCIAL 1.26.9.

¹⁷³ PLINI, *ibid.*

¹⁷⁴ PLINI, *ibid.*; SILI ITÀLIC 3.69 i 15.178; MARCIAL 13.118.

¹⁷⁵ JUVENAL 5.30.

dels heterogenis grups que es trobaven sota aquesta etiqueta, des de les *institores* fins a les prostitutes, passant per diverses sorts d'intèrprets de l'esdevenidor. Com ja hem anat veient en repetides ocasions, les dones que hi haguessin serien, en general, d'extracció social baixa.

Als assentaments fixos, encara que poques, sabem de la possible existència de dones itàliques. Si bé l'epigrafia no n'ha preservat el nom de cap, perquè les primeres mostres d'onomàstica femenina no es documenten fins al segle I aC, el registre arqueològic permet intuir la seva presència ja a la primera meitat del segle II aC. Així ho copsem a la necròpolis de Les Corts on la seva presència queda testimoniada a través dels objectes que composaven alguns dels conjunts funeraris,¹⁷⁶ mentre que a la de *Valentia*, un dels hipogeus fou destinat a les despulles d'una dona.¹⁷⁷ Les dades són accentuadament gasives, però ens deixen entreveure la presència d'alguna representant de sectors més o menys privilegiats, com al cas valencià si els hipogeus estaven efectivament vinculats a les elits fundacionals.

6.2.7. Itàlics a la Hispània Citerior ibèrica

De diverses procedències de la Itàlia central i meridional arribaren els itàlics que s'anaren establint al territori. Deixant de banda els que hi romanien de forma temporal, obligats per les imposicions militars que havien quedat fixades entre llurs comunitats i Roma, detectem una presència estable de persones que venien atretes per les possibilitats econòmiques. El comerç entre Itàlia i les terres ibèriques, que en alguns casos tenia precedents anteriors a la segona guerra púnica, ofería a partir del segle II aC una sèrie de notables oportunitats, atès que la demanda es multiplicà, no només entre els indígenes, sinó també com a conseqüència de la presència continuada de les legions romanes. El pes del comerç influí en els indrets on s'assentaren els itàlics, ja que es troben concentrats als principals nuclis del període, tant als centres portuaris (*Emporion*, *Tarraco*, *Carthago Noua* i, possiblement, també a *Saguntum*) com en altres establiments interiors ben relacionats amb les grans rutes comercials (La Cabañeta). Discernir els sectors socials als quals pertanyien els mercaders itàlics no és fàcil, però hauríem de pensar que formaven part de grups acomodats, perquè, per

¹⁷⁶ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*.

¹⁷⁷ E. GARCÍA PRÓSPER *et al.*, *op. cit.*, p. 236.

una banda, el comerç fou una activitat en la qual s'ocuparen els membres de les elits de moltes comunitats itàliques, que feren fortuna i s'asseguraren així un mitjà per refermar la seva situació social i política. És cert que això no pressuposa que tots els itàlics dedicats al comerç a la Citerior ibèrica sortissin de les files de les aristocràcies, atès que podien dirigir les operacions comercials sense moure's d'Itàlia i enviar agents seus que no necessàriament havien de compartir la posició social, però alguns testimonis arqueològics (com residències de tipus itàlic que denoten un cert luxe) semblen evidenciar que hi havia individus acabats.

Res tenien a veure els petits mercaders que des dels inicis de les activitats bèl·liques freqüentaven el territori rere les tropes de conquesta i actuaven mancats de l'organització i els recursos que requeria el gran comerç mediterrani. En termes generals, i com hem vist ja per als ciutadans romans, sortien de capes socials més humils i intentaven obtenir alguns beneficis oferint una gamma molt variada de béns i serveis. Quan, en un capítol precedent, analitzàvem la composició dels *sequellae*, hem assenyalat la presència, deduïda a partir de les fonts literàries, de *mangones* i *uenaliciarii*, un tipus particular de comerciant que assumia la compra dels esclaus fets en campanya. Tenint en compte la volada que prengué el tràfic de persones en el transcurs del segle II aC, especialment a la segona meitat després que Roma fes de Delos un port franc, i la vinculació que diverses famílies itàliques tenien amb aquesta mena de mercadeig, no seria estrany que molts dels *uenaliciarii* fossin itàlics. Si bé algunes famílies aristocràtiques aconseguiren notables beneficis amb aquesta activitat, és molt probable que aquells que s'encarregaven efectivament de desplaçar-se a cercar la "mercaderia" sortissin de sectors no tan ben posicionats, ja que era una activitat amb molt mala reputació i, per tant, aniria en contra dels interessos dels sectors aristocràtics que maldaven per integrar-se a la societat romana.

A més del comerç, també observem entre els itàlics interessos per beneficiar-se a través de l'explotació dels recursos naturals del territori. Ben conegut és el de les mines dels voltants de *Carthago Noua*. De la mateixa manera que vèiem amb el comerç, els *negotiatores* que obtenien la concessió de les explotacions serien grans homes de negocis pertanyents a sectors acomodats, que sovint restarien a Itàlia i enviarien els seus subordinats. Ja fos perquè aquests individus comptaven amb molts cabals d'entrada o perquè els havien aconseguit a través de les operacions econòmiques dutes a terme, sembla que alguns itàlics mostraren

interessos també en l'explotació agrícola. Al nostre període no detectem res de semblant a les grans explotacions de la Itàlia central, encarades a produir amb una vocació exportadora, però sí centres rurals de dimensions modestes, alguns dels quals amb testimonis d'un relatiu luxe, que estarien en mans d'itàlics. Aparentment, els indrets on es trobarien serien els entorns d'aquells nuclis que anteriorment indicàvem que eren els grans centres de comerç. No podem afirmar amb seguretat si per al segle II aC hi havia ja possessors absentistes a la Citerior ibèrica, però sí que en coneixem per als inicis de la centúria següent a la veïna província de la Ulterior (el *Vibius Paciaecus* que al·ludeix Plutarc).¹⁷⁸

En conjunt, dóna la sensació que al territori objecte de la nostra recerca es trobaven itàlics de condició social força variada, des dels pertanyents a sectors molt modestos (bona part dels *sequellae*) fins a d'altres de més acomodats. Tots els que havien fixat llur residència ho feren o bé als principals nuclis del moment (i el seu entorn immediat) o bé en nous assentaments que s'instal·laren d'habitud en juxtaposició als vells establiments indígenes però en posicions més còmodes i avantatjoses. Un exemple paradigmàtic el proporciona el jaciment de ca l'Arnau-can Mateu-can Benet, on s'ha documentat una estructura domèstica que s'ha interpretat com una autèntica *domus* on residiria una família privilegiada, al costat d'altres cases més humils.

Les comunitats que constituïren els itàlics a la Hispània Citerior ibèrica havien de tenir un estatut jurídic, però no és una tasca senzilla determinar-lo. De fet, només coneixem –tot i que amb algunes reserves– el d'una comunitat, *Valentia*, que fou fundada a les darreries del nostre període amb la categoria de *colonia Latina*. Segons la tradició literària, fou deduïda per assentar soldats llicenciats que havien participat a la guerra contra el cabdill lusità Viriat i, per tant, aquells que tinguessin una categoria diferent a la llatina es veieren premiats amb una promoció jurídica. No era aquest l'únic establiment que gaudia del *Latium* al conjunt de les províncies hispanes, perquè a la Ulterior està documentada *Carteia* (171 aC). Així mateix, la historiografia ha proposat altres possibles assentaments republicans dotats de dret llatí, tant a una província com a l'altra, si bé la posició privilegiada és més dubtosa i els investigadors que s'han esmerçat per aclarir-ho no han reeixit a posar-se d'acord.¹⁷⁹ A la Citerior, a banda de

¹⁷⁸ PLUTARC, *Cras.* 4.2.

¹⁷⁹ Una bona síntesi dels debats historiogràfics en relació a aquest assumpte es pot trobar a G. BANDELLI, "La colonizzazione romana della Penisola Iberica da Scipione Africano a Bruto Callaico", *Hispania terris omnibus*

la fundació llevantina de D. Juni Brutus, hi ha qui ha volgut veure una comunitat llatina a *Gracchurris*, que hauria estat deduïda per Ti. Semproni Grac el 179 aC al cor de la Celtibèria amb la intenció d'habitar-la fonamentalment amb població indígena. L'argument principal esgrimit es basa en un passatge de la *Naturalis Historia* pliniana que inclou l'establiment entre els *oppida Latium uetus* de les *Hispaniae*.¹⁸⁰ En qualsevol cas, hem de reconèixer que no podem saber amb exactitud la situació jurídica de la major part de la comunitats itàliques sorgides al segle II aC a la Citerior ibèrica.

6.3. PEREGRINI INDÍGENES

6.3.1. Definició jurídica

Els habitants autòctons de l'àrea compresa dins de la Citerior ibèrica estaven formats per les poblacions iberes, majoritàries, a més de les que tenien orígens grecs (concentrades bàsicament a l'entorn de la zona d'*Emporion*) i púnics (localitzades fonamentalment al sud-est de la *prouincia*, a la zona de *Carthago Noua*). Independentment dels grups ètnics als quals pertanyien i de la condició fixada per a cada comunitat per Roma d'acord amb les relacions establertes, des de la perspectiva jurídica romana tots plegats quedaven reduïts a una única categoria, la de *peregrini*.¹⁸¹ Eren, per tant, estrangers als ulls de Roma, de manera que no disposaven de drets de ciutadania romans ni llatins, llevat que s'haguessin vist premiats, de forma individual o comunitària, amb una promoció i haguessin deixat d'ésser, consegüentment, *peregrini*. Això no obstant, gaudien de la seva pròpia ciutadania i restaven inclosos dins del marc jurídic particular de la seva comunitat; hom els permetia de mantenir les lleis i formes de govern que els eren pròpies, àdhuc la capacitat d'organitzar un exèrcit en cas d'amenaça d'un eventual atac exterior.¹⁸² Certament, les terres on residien havien esdevingut propietat del Senat i el Poble de Roma, però la Urbs no s'encarregava de

felicior. Premesse ed esiti di un processo di integrazione. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 27-29 settembre 2001, Pisa, 2002, p. 105-142.

¹⁸⁰ D. ESPINOSA ESPINOSA, *Plinio y los 'oppida de antiguo Lacio': el proceso de difusión del Latium en Hispania Citerior*, Oxford, 2014, p. 33-37.

¹⁸¹ A. GORGUES, *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe – Ier s. av. J.-C.)*, Madrid, 2010, p. 258-259.

¹⁸² M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 35.

l'administració directa del conjunt de poblacions preexistents, sinó que deixava aquestes tasques a les mans dels mateixos nadius.¹⁸³ Conservaven, per tant, l'autonomia política interna, però perderen la capacitat de decisió quant a tot allò que anés associat a les relacions amb altres comunitats, que era controlat específicament pels nous amos del territori i n'aplicaven la seva observació amb gran zel.¹⁸⁴

En el decurs de l'època republicana, Roma podia premiar els *peregrini* que havien contribuït a les seves causes amb una promoció jurídica, atorgant-los, per tant, drets de ciutadania llatina o, en el millor dels casos, romana. Per a tot el període 218-133 aC no tenim, malauradament, cap notícia al respecte, perquè les primeres mencions no es troben fins als primers anys del segle I aC. El cas més antic conegut és el d'un personatge anomenat *Q. Varius Hybrida*, que no només obtingué la ciutadania plena, sinó que s'integrà a la societat romana de tal manera que l'any 90 aC fou elegit per ocupar el tribonat de la plebs a la mateixa Roma.¹⁸⁵ Un altre exemple primerenc el proporcionen els trenta genets reclutats en diferents poblacions que formaven la *turma Salluitana*, un cos de cavalleria que participà al *bellum sociorum*.¹⁸⁶ Més endavant, vers els anys centrals de la mateixa centúria, coneixem el celtiber *L. Decidius Saxa*, qui fou un estret col·laborador de Cèsar en els enfrontaments contra els pompeians i fou recompensat amb la ciutadania i l'obtenció del tribonat de la plebs de l'any 44 aC.¹⁸⁷ Finalment, cloem aquesta nòmina recordant un altre individu autòcton –natural de la Ulterior–, *L. Cornelius Balbus*, qui atenyé l'any 40 aC un consolat sufecte.¹⁸⁸ Tampoc hi ha cap testimoni anterior al darrer terç del segle II aC relatiu a la concessió de ciutadania de manera col·lectiva.

¹⁸³ A. GORGUES, *op. cit.*, p. 260.

¹⁸⁴ Valgui com a exemple el cas, ben conegut, del conflicte obert com a conseqüència del suposat procés de sinecisme que tingué com a centre el nucli celtiber de *Segeda* (APIÀ, *Ib.* 44 i ss.).

¹⁸⁵ CICERÓ, *Brut.* 305; *De natura deorum* 3.81; VALERI MÀXIM 3.7.8. i 8.6.4; QUINTILIÀ, *Inst.* 5.12.10; *De uir. Ill.* 72.11.

¹⁸⁶ CIL I.790 = ILS 8888.

¹⁸⁷ CÈSAR, *bell. ciu.* 1.66.3; CICERÓ, *Phil.* 11.12, 13.27 i 14.10; LIVI, *per.* 127; APIÀ, *bell. ciu.* 4.87. Sobre aquest personatge, *uid.* R. SYME, "Who was Decidius Saxa?", *JRS*, 27, 1937, p. 127-137. Aquest celtiber, que ocupà un càrrec destacat a les ordres de Cèsar (centurió o oficial de rang eqüestre) tingué l'oportunitat de fer algunes passes més en la carrera politicomilitar, ja que posteriorment M. Antoni el nomenà com a governador de la província de Síria, on comandà personalment part de les tropes romanes a la campanya de *Philippi*. El seu *cursus*, tanmateix, quedà truncat quan la mort el sorprengué enfrontant-se contra els parts l'any 40 aC (DIO CASSI 47.35.2, 48.24.3 i 48.25.2; LIVI, *ibid.*; APIÀ, *ibid.*; VEL-LEU PATÈRCUL 2.78.1).

¹⁸⁸ PLINI, *Nat. Hist.* 7.136; VEL-LEU PATÈRCUL 2.51.3.

De fet, llevat d'unes escasses –i poc clares– excepcions,¹⁸⁹ la immensa majoria de les comunitats peregrines restaria dins de la categoria d'estipendiàries,¹⁹⁰ sense que es pugui detectar cap promoció amb anterioritat al terme del període que estudiem. Recentment, han sorgit investigadors que han proposat una visió més complexa i que han llançat la hipòtesi que hi hauria algunes comunitats privilegiades més del que s'havia pensat tradicionalment.¹⁹¹ En sentit estricte, que ens afecti només hi ha l'establiment de Sant Julià de Ramis,¹⁹² per al qual s'ha suggerit que gaudiria de la poc coneguda categoria d'*oppidum* d'antic Laci, una forma de ciutadania llatina.¹⁹³ Plini, en efecte, especifica aquesta condició jurídica per a la ciutat de *Gerunda*,¹⁹⁴ que fou fundada pels volts de mitjan segona dècada del segle I aC amb la població desplaçada del poblat ibèric.¹⁹⁵ A partir d'aquesta indicació, D. Espinosa defensa –amb algunes reserves, això sí– la possibilitat que la comunitat ibèrica hauria adquirit l'estatut d'*oppidum* d'antic Laci temps abans, coincidint amb les reformes urbanístiques de gran volada que s'hi dugueren a terme al llarg del darrer terç del segle II aC.¹⁹⁶ Addueix la inversemblança que

¹⁸⁹ Cal dir que la determinació de les categories jurídiques privilegiades per als assentaments de la *Hispania Citerior*, particularment abans de mitjan segle I aC, és molt complicada, perquè hi ha una mancança d'evidències sòlides i, per això, les propostes realitzades són molt hipotètiques. De *Saguntum* i (amb molts dubtes) *Emporium* hom ha dit que serien *ciuitates foederatae* (M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 31-32), mentre que per a *Tarraco* s'havia plantejat fa anys la possibilitat, sobre indicis molt febles, que podria haver estat, almenys al tombant del segle II aC, una *ciuitas libera et immune sine foedere* (R. BERNDHART, "Die Entwicklung römischer 'Amici et socii' zu 'civitates liberae' in Spanien", *Historia*, 24, 1975, p. 415 i n. 17) però més endavant la seva condició es revisà per incloure-la també a la categoria de *foederatae* (R. MENTXAKA, *El Senado municipal en la Bética hispana a la luz de la lex Irnitana*, Vitoria-Gasteiz, 1993, p. 30).

¹⁹⁰ M. A. MARÍN DÍAZ, *Emigración, colonización y municipalización...*, p. 34-38.

¹⁹¹ E. GARCÍA FERNÁNDEZ, *El municipio latino. Origen y desarrollo constitucional*, Madrid, 2001, p. 78-104; D. ESPINOSA ESPINOSA, *op. cit.*

¹⁹² Des del punt de vista de l'àmbit geogràfic també hi hauríem de comptar *Lucentum*, però la cronologia de la seva refundació se situa lleugerament més tard i, per tant, no la prendrem en consideració (D. ESPINOSA ESPINOSA, *op. cit.*, p. 48-55). Així mateix, Espinosa i altres autors concedeixen el *Latium* a la celtibera *Gracchurris* (LIVI, *per. 41*) des del mateix moment de la fundació (E. GARCÍA FERNÁNDEZ, *op. cit.*, p. 86-95; D. ESPINOSA ESPINOSA, *op. cit.*, p. 33-37), adduint que una *deductio* requeria per força l'assignació d'un estatut jurídic concret i que un personatge tan destacat com Ti. Semproni Grac difícilment es mostraria disposat a atorgar el seu propi nom a una simple comunitat estipendiària o dotada d'una condició no privilegiada. D'aquesta manera, esdevindria el cas més antic de comunitat llatina a tota la Citerior, malgrat que estaria ocupada fonamentalment per població autòctona. Se situaria, doncs, en la mateixa línia que ciutats magnogregues del migdia de la península Itàlica, que després que Roma se les annexionés, les promogué a la condició colonial llatina sense enviar-hi població addicional posseïdora prèviament de la categoria jurídica llatina.

¹⁹³ E. GARCÍA FERNÁNDEZ, *op. cit.*, p. 78-83.

¹⁹⁴ PLINI, *Nat. Hist.* 3.4.23.

¹⁹⁵ J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 2000, p. 141-142; J. BURCH *et al.*, fitxes núm. 147, "Gerunda" i 168, "*Kerunta", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 2010, p. 308-312 i 321-328.

¹⁹⁶ D. ESPINOSA ESPINOSA, *op. cit.*, p. 44-48.

Roma endegués unes molt costoses obres (que incloïen el bastiment monumental d'un temple i una profunda remodelació de les estructures defensives de l'àrea nord-occidental)¹⁹⁷ en el marc de la provincialització del sud de les Gàl·lies i el reforç del control de la vella Via Heraclea, per acabar deixant-ho tot a les mans de simples *peregrini* de dubtosa confiança.¹⁹⁸ Aquest panorama, però, ens costa d'acceptar per diversos motius. La situació estratègica de l'assentament indiget sobre la via que enllaçava el migdia peninsular amb les terres ultrapirinenques havia existit sempre, tant abans com després de l'annexió del territori per part de Roma; de fet, aquest rellevant avantatge és un dels principals factors que explica el seu establiment al segle VI aC.¹⁹⁹ Sens dubte, no passà per alt als romans, que des del moment de la conquesta els interessaria treure'n rendiment. Desconeixem l'actuació dels habitants del poblat de Sant Julià de Ramis durant la revolta generalitzada que obrí el segle II aC, però no hi ha cap indicatiu que demostrï que fossin castigats. A més, l'atractiva situació topogràfica devia contribuir a no plantejar, com a Ullastret, un abandonament forçós, sinó que les autoritats romanes s'estimarien més resoldre la continuïtat per tal d'assegurar-se que el pas del Congost restava convenientment vigilat per aquells que ho havien fet des de feia segles i que ara els eren addictes. Així, sense necessitat d'invertir-hi grans recursos (deixant-hi, potser, una petita guarnició), tenien garantit el control d'aquell tram de la via.

6.3.2. Localització dels peregrini indígenes

Com hem vist al capítol anterior, la població nadiua habitava al llarg del nostre període en assentaments de diversa consideració, des de nuclis que ocupaven una notable superfície i que mostraven una certa complexitat fins a petits establiments rurals. Tots aquests assentaments no restaven aïllats, sinó que a cada regió s'havien organitzat en el decurs de l'ibèric ple de manera jerarquitzada, de manera que al moment de l'arribada dels romans hi havia uns centres principals als quals es trobava subordinada la resta. Els esdeveniments

¹⁹⁷ J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques...* 1, p. 98-108; J. BURCH, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona, 2011, p. 118-138.

¹⁹⁸ D. ESPINOSA ESPINOSA, *op. cit.*, p. 45-46.

¹⁹⁹ J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques...* 1, p. 131-132; J. BURCH, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques...* 4, p. 85-90 i 157-158.

militars que marcaren els primers decennis de presència romanoitàlica a la Citerior ibèrica comportaren alguns canvis significatius en l'estructura territorial, atès que alguns establiments –particularment els més grans, on les altes aristocràcies tenien llurs seus– desaparegueren al principi del segle II aC,²⁰⁰ molts altres es mantingueren i àdhuc visqueren una època “d'esplendor” i també se'n fundaren de nous, sobretot petits nuclis rurals el nombre dels quals es multiplicà sensiblement a partir de mitjan centúria.²⁰¹ En aquest procés de vertebració d'una nova organització del territori no s'hi veieren també involucrats altres nuclis creats durant aquest mateix període que foren dissenyats per a allotjar-hi contingents poblacionals que gaudien d'estatuts jurídics privilegiats, però on també hi tenien cabuda els *peregrini*.

En diversos assentaments indígenes de categories intermèdies i superiors de l'ibèric ple que arribaren fins al tombant del segle III aC s'aprecien amb força claredat les diferències d'estatus socioeconòmic dels ibers. L'existència d'estructures domèstiques de més grans dimensions i complexitat que la de les residències més freqüents²⁰² que, a més, solen situar-se en llocs segregats de la resta de la població,²⁰³ ja sigui en un indret més elevat o separat

²⁰⁰ J. BURCH *et al.*, “El poblament ibèric del Gironès”, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 136-137; I. OLLICH i M. DE ROCAFIGUERA, “El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). De l'excavació a l'experimentació arqueològica”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2002, p. 118-119; O. CURULLA *et al.*, “El yacimiento ibérico de 'El Vilar' (Valls, Tarragona)”, *XXIV Congreso Nacional de Arqueología. Cartagena, 1997. Volumen 3. Impacto colonial y Sureste Ibérico*, 1999, p. 301-306; H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Llúria. La antigua Edeta y su territorio*, València, 1995, p. 528; A. LÓPEZ MULLOR i M. RIERA, “Intervencions recents (1997-2001) a l'oppidum del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2002, p. 135-136 i 171-178; A. ROS, *op. cit.*, p. 585; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *Els ibers del nord*, Barcelona, 2005, p. 145-146; J. NOGUERA, *op. cit.*, p. 41-42; I. GRAU, R. OLMOS i A. PEREA, “La habitación sagrada de la ciudad ibérica de La Serreta”, *AEspA*, 81, 2008, p. 5-29). Recordem que, amb tot, alguns dels assentaments principals no patiren els mateixos efectes i mantingueren la seva posició durant la resta del segle II aC, com és el cas de l'oppidum de Burriac (D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 324-325).

²⁰¹ D. ASENSIO *et al.*, “Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 186-187; H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Llúria*, p. 524; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals...*, p. 182 i 259-260; P. CASTANYER, *et al.*, “Pautas i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona”, *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 15-16; V. REVILLA i D. ZAMORA, *op. cit.*, 1, p. 46-47; V. REVILLA, “El poblament al territori de *Barcino...*”, p. 43; I. GRAU, “Los valles de Alcoi durante la romanización...”, p. 87-102.

²⁰² M. C. BELARTE, H. BONET i F. SALA, “L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània”, M. C. BELARTE (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (II mil·lenni aC)*, Arqueo Mediterrània 11, Barcelona, 2009, p. 93-123.

²⁰³ A. MARTÍN ORTEGA *et al.*, “La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC”, *Cypsela*, 15, Girona, 2004, p. 265-284; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, “Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC”, *Món ibèric als Països Catalans, XIII. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 2005,

físicament de les altres cases més modestes, evidencien que només els membres de les famílies aristocràtiques devien ocupar aquells grans casals. Aquestes distincions no constituïen cap novetat, atès que seguien una tendència aplicada ja des d'almenys l'ibèric ple i que tingué la seva continuïtat durant el segle II aC als establiments supervivents. Amb tot, observem una evolució d'aquestes estructures en el transcurs del nostre període, que reflecteix algunes de les transformacions que experimentaren els sectors pertanyents a les elits: abans i durant els primers anys de la irrupció romana estaven en funcionament diverses d'aquestes grans residències que, especialment als establiments més grans (com el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac o *Edeta*, per posar només un parell d'exemples il·lustratius), eren molt notables pel seu nombre i dimensions.

En el trànsit del segle III al II aC, tanmateix, bona part d'aquests mateixos establiments fou abandonada, fet que indica canvis en l'estructura social i, particularment pel que fa als cercles nobiliaris, una desaparició (o, com a mínim, una transformació) dels sectors que havien detingut el poder fins aquell moment. Alguns casos, com el d'*Edeta*, mostren un final violent, mentre que d'altres, com el del nucli doble d'Ullastret, foren en aparença abandonats de manera menys traumàtica (més avall matisarem aquest apriorisme). Amb les dades disponibles no podem afirmar que la liquidació de les aristocràcies indígenes dels uns n'impliqués la destrucció física, mentre que la dels altres comportés la conservació de la vida dels seus membres, si bé desproveïts per Roma de l'autoritat que havien gaudit fins llavors.²⁰⁴ Les casuístiques podien ésser molt variades i les raons que eren vàlides per explicar-ne la desaparició en un assentament concret podien ser completament diferents en un altre. En qualsevol cas, aquestes canvis posen de manifest les variacions que esdevingueren dins de les

p. 615-627; J. SANMARTÍ, *et al.*, "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 85, 2012, p. 55-59; D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 89-90; H. BONET, *op. cit.*, p. 519; H. BONET, C. MATA i A. MORENO, "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)", *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Castuera, 2007, p. 255-259.

²⁰⁴ Valorada l'actuació dels generals romans en conjunt, copsem que el recurs a l'aplicació de la pena capital no era el més freqüent sobre les poblacions sotmeses, amb l'excepció dels grups de les elits que s'havien resistit amb més hostilitat (com a Antipatrea el 200 aC (LIVI 31.27.4), Iliturgi el 195 aC (LIVI 34.10.2) o Hístria el 177 aC (LIVI 41.11.8), per posar només tres exemples). És possible que la decisió de limitar l'execució de la població tingués a veure amb l'estimació que resultava molt més profitós esclavitzar-la i vendre-la. Això no treu, però, que en determinats casos l'exèrcit no estalviés brutalitat per castigar comunitats que havien mostrat una resistència molt ferma o enemics que havien infligit grans danys a Roma (*uid.* l'ampli recull de W. V. HARRIS, *op. cit.*, p. 50-52 i 262-263), tot duent a terme, a vegades, veritables carnisseries de les quals no es lliuraren ni les persones ni els animals, com esdevingué a la presa de *Carthago Noua* (POLIBI 10.15.4-6).

capes altes indígenes, de manera que la supressió o caiguda en desgràcia d'unes comportà l'ascens i la presa de protagonisme d'altres que fins aleshores haurien restat en un segon terme. No pot ser casual que, en termes generals, les que desaparegueren coincidien amb els grans nuclis rectors de l'ibèric ple, mentre que les que es veieren beneficiades pertanyien a centres secundaris. Al capdavall, no és un fenomen tan estrany, atès que, tenint en compte el context del moment que estem tractant, les velles elits ibèriques dels establiments més poderosos eren les que més amenaçada podien veure la seva situació privilegiada pels nousvinguts que s'havien apropiat del territori i les que més motius podien tenir per alçar-se contra Roma.²⁰⁵ Els sollevaments, amb tot, tingueren unes conseqüències contraproductives, perquè no només no serviren per mantenir la seva antiga posició, sinó que la feren desaparèixer, sovint juntament amb la seu física on residien. Però com que els romans necessitaven que algú omplís els buits que havien deixat per garantir l'estabilitat al territori i administrar adequadament les poblacions nadiues, dipositaren llur confiança –sempre condicionada– en altres sectors aristocràtics, fins aleshores secundaris i que els eren addictes, de manera anàloga a com feren en altres indrets de l'imperi.²⁰⁶

Si les capes altes semblen haver residit de manera preferent als nuclis urbans, la documentació de les estructures d'hàbitat més usuals, petites i modestes, no únicament en aquests mateixos establiments, sinó també en d'altres de menors dimensions i als situats en entorns més rurals, fa pensar que la resta del cos social vivia en indrets més variats. Per sota de les elits, però, la naturalesa de les fonts dificulta molt més poder distingir les eventuais diferents capes socials. La literatura antiga sol restar muda i al registre arqueològic li costa

²⁰⁵ Malgrat que la revolta fou un fenomen estès de manera molt àmplia, tenim notícies que assenyalen amb claredat que no tots els *populi* ibers s'aixecaren contra Roma, entre els quals destaquem els ilergets (LVI 34.11-12). Fins al final de la guerra annibàlica l'aristocràcia que dominava aquest *populus*, encapçalada per les figures d'Indíbil i de Mandoni, havia anat basculant de l'enemistat a l'amistat amb les autoritats romanes, sobretot amb P. Corneli Escipió, el futur Africà (POLIBI 9.11.1-4, 10.35.6-8, 10.40.10 i 11.26.6, 11.31-33.7; LVI 21.22.1-3, 21.61.5-7, 22.21.1-4, 25.34.5-12, 26.49.11-16, 27.17.3-4, 27.17.9-17, 27.19.7, 28.24.1, 28.26.4-6, 28.31.3-34.12, 29.1.19, 29.1.25 i 29.2.1-3.5; APIÀ, *Ib.* 37 i 38). Els atacs contra les tropes comandades pels successors d'Escipió provocaren una reacció que contemplà la destrucció física d'aquesta elit que, possiblement, fou substituïda en aquells moments per un altre sector aristocràtic. Dit d'una altra manera, d'ençà de 205 aC els ilergets passaren a estar liderats per una nova noblesa –on el cap visible seria probablement el Blistages de qui sentim a parlar deu anys més tard– que no oblidaria (ni convenia que ho fes si no volia seguir el mateix destí que la seva predecessora) que el seu ascens es devia a la voluntat de Roma. Això explicaria l'actitud pacífica que mostrà durant la revolta i les escomeses que rebé per part dels veïns i qui sap si també d'algun membre supervivent de la vella aristocràcia, que aprofitaria la desestabilització general per intentar recuperar l'espai sociopolític perdut.

²⁰⁶ A. GORGUES, *op. cit.*, p. 260.

evidenciar-les, perquè, llevat d'algunes escasses excepcions, sol presentar les estructures domèstiques de manera més o menys homogènia i sense que es puguin marcar distincions, com si no hi haguessin diferències a l'interior de les capes baixes de la societat.

Durant el segle II aC, sobretot a partir de mitjan centúria, la xifra d'establiments rurals es multiplicà, però, com ja hem vist, el territori contemplà ensems com apareixien nous nuclis urbans de clara filiació itàlica. Si bé en l'apartat anterior hi hem assenyalat la presència de població procedent d'Itàlia, que s'hi establiria responent a motivacions de caire econòmic, administratiu o militar, la troballa de materials indígenes evidenciarà unes relacions comercials que no serien inesperades però, al mateix temps, pot estar apuntant a una presència de població indígena.²⁰⁷

6.3.3. Grups socials i condicions econòmiques dels peregrini

En contrast amb el món romà, on sabem que des de com a mínim l'època republicana²⁰⁸ (si no abans, com pretén la tradició literària)²⁰⁹ s'havia establert una classificació dels diferents membres que componien la societat en funció d'uns criteris jurídics i econòmics, no disposem per a les comunitats indígenes d'un coneixement tan precís de com classificaven les seves pròpies societats. Tanmateix, l'examen de les fonts a l'abast sí que permet aproximar-se a la composició social i els canvis que experimentà en el transcurs del període que estudiem.

L'estructura social de les comunitats ibèriques del tombant del segle III aC era hereva directa d'aquella que s'havia anat desenvolupant en el transcurs de l'ibèric ple. Així, en termes generals, estava polaritzada en dos grans blocs desiguals en els aspectes econòmic, polític, cultural i, segurament, també jurídic; un, quantitativament minoritari, estava constituït pels grups privilegiats i l'altre, per oposició, pels grups no privilegiats, que conformarien el gruix de la població.²¹⁰ Diversos indicis, particularment procedents del registre arqueològic, apunten que aquest esquema pervisqué sense canvis gaire destacables fins al trànsit dels

²⁰⁷ M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias I*, p. 275-379; A. MARTÍN MENÉNDEZ, *op. cit.*, p. 396-398.

²⁰⁸ E. F. D'ARMS, "The Classes of the 'Servian' Constitution", *The American Journal of Philology*, vol. 64, núm. 4, 1943, p. 424-426.

²⁰⁹ LIVI 1.43; DIONÍS 4.16-19.

²¹⁰ A. RUIZ i M. MOLINOS, *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona, 1993, p. 181-232.

segles III al II aC. La presència i el nivell socioeconòmic dels sectors privilegiats s'aprecia als establiments superiors a través de, en primer lloc, l'existència d'aquelles estructures domèstiques a les quals ens referíem més amunt i que s'allunyaven dels models més habituals en diversos sentits. Per començar, les notables dimensions, atès que ocupaven grans superfícies que permetien organitzar l'espai en una xifra més elevada de cambres del que solia ser habitual. Aquesta circumstància propiciava una diversificació funcional de les estances, de manera que n'hi havia que es destinaven pròpiament a usos residencials, però d'altres s'empraven per a usos de caire productiu –com denota la troballa de restes que assenyalen la presència de tallers artesanals (metal·lúrgics, tèxtils, etc.) i àrees d'emmagatzematge– i encara d'altres a les quals se'ls atorgava el paper d'escenari de funcions de representació pública i culturals.²¹¹ Aquests darrers usos s'infereixen de la documentació d'elements poc sovintejats als àmbits domèstics comuns com llars de foc de grans dimensions, bancs correguts o cultura material especialitzada com, per exemple a l'àrea edetana, els atuells profusament decorats amb l'inconfusible estil de Lliria.²¹² A més a més, altres objectes recuperats en les exploracions d'aquestes estructures, com ocultacions de metalls (tant encunyats com no encunyats), joies o productes d'importació²¹³ no fan altra cosa que seguir apuntant en la mateixa direcció. Tampoc hem de perdre de vista la voluntat de distinció dels grans casals, no només per tot el que hem assenyalat fins ara, sinó també per la ubicació que ocupaven a l'entramat urbà, ja fos en indrets enlairats, prominents, ben visibles i, a vegades, en connexió directa amb espais importants com ara temples i muralles, ja fos per la segregació física mitjançant elements

²¹¹ A. MARTÍN ORTEGA *et al.*, *op. cit.*; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, *op. cit.*, p. 615-627; J. SANMARTÍ, *et al.*, *op. cit.*, p. 55-59; J. BARBERÀ, "Un paral·lel remot de l'edifici públic de Burriac (Cabrera de Mar)", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, núm. 2-3, 1982-1983, p. 146-151; D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 89-90; C. GONZALO i C. VILA, "El edificio público de Burriac: ¿Fué un templo ibérico?", *XXIII Congreso Nacional de Arqueología. Elche, 1995, 1997*, vol. 1, p. 457-466; F. GRACIA, G. MUNILLA i E. GARCÍA, "Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans", *Cota Zero*, 10, 1994, p. 90-101; C. VILA, "L'edifici públic de Burriac: hipòtesis sobre la seva interpretació", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 9, 1994, p. 19-32.

²¹² H. BONET, *op. cit.*, p. 463-464.

²¹³ M. CAMPO, "Tesoro de dracmas emporitanas hallado en el Puig de Sant Andreu (Ullastret), II. Estudio de las monedas", *Numisma. Revista de Estudios Numismáticos*, 251, Barcelona, 2007, p. 65-78; J. de C. SERRA-RÀFOLS, "El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)", *Ampurias*, 3, 1941, p. 15-34; D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió", *I Jornada d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001. Ilercavònia*, 3, 2002, p. 197-200.

d'obra o amplis espais oberts.²¹⁴ En segon lloc, en diversos establiments hi ha evidències que posen de manifest que aquells que residien als grans casals comptaven amb el privilegi d'apropiar-se i ocupar espais comunitaris, com carrers o accessos a les estructures defensives.²¹⁵ En tercer lloc, finalment, la posició socioeconòmica benestant era definida també a l'àmbit funerari, cosa que es pot observar en la composició dels conjunts funeraris (que incloïen atuells de producció local, productes importats, peces d'armament i, ocasionalment, alguna joia feta amb materials més o menys nobles o altres objectes sumptuaris com sivelles de cinturó o arreu de cavall)²¹⁶ i en la monumentalització –si bé sovint modesta– dels elements que servien per recordar el lloc on s'havien dipositat les restes dels difunts. Així mateix, el sol fet d'ésser sebollit en una necròpolis ja era un símbol d'estatus, perquè tot sembla indicar que els espais cementirials ibèrics estaven reservats de manera exclusiva per als membres de les classes altes.

La resta del cos social, en canvi, vivia en estructures més petites i humils localitzades tant als grans establiments com als de dimensions més reduïdes, fos en àmbits urbans o en d'altres de rurals. En arribar el moment de la mort, desconeixem què feia la major part de la població, ja no només en relació amb el ritus funerari, sinó ni tan sols amb els cadàvers. De manera molt esporàdica, certament, s'han documentat fosses i sitges reaprofitades com a sepultura d'inhumació,²¹⁷ que era una pràctica molt més econòmica que no pas la incineració

²¹⁴ G. DE PRADO, "Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'*oppidum* ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà)", *RAP*, 19, 2009, p. 350-351; J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana...", p. 41-42; H. BONET, *op. cit.*, p. 519 i 524; H. BONET, C. MATA i A. MORENO, *op. cit.*, p. 255-259; P. GUÉRIN, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, València, 2003.

²¹⁵ G. DE PRADO, *ibid.*; J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *Els ibers del nord*, p. 145-146; H. BONET, *op. cit.*, p. 524; J. NOGUERA, "Los inicios de la conquista romana...", p. 41-42.

²¹⁶ J. GARCÍA I ROSELLÓ, *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*, Sabadell, 1993, p. 128-133, 145-146 i 189; I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos los pilares-estela*, València, 2000, p. 193-194; F. QUESADA, "El armamento en la necrópolis ibérica de 'El Cabecico del Tesoro' (Murcia)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 13-14, 1986-1987, p. 48-53; J. M. GARCÍA CANO, *Las necrópolis ibéricas de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla. Murcia) I. Las excavaciones y estudio analítico de los materiales*, Murcia, 1997, p. 59 i 68; J. M. GARCÍA CANO i V. PAGE, "Los objetos de oro de la necrópolis del Poblado de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia)", *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 17-18, 2001-2002, p. 221-229.

²¹⁷ B. AGUSTÍ *et al.*, "Els reompliments de les sitges del Bosc del Congost", *Cypselia*, 12, 1998, p. 81-95; B. AGUSTÍ, "Lesiones rituales y signos de violencia en dos poblados ibéricos del nordeste peninsular", *La enfermedad en los restos humanos arqueológicos: actualización conceptual y metodológica. IV Congreso Nacional de Paleopatología*, Cádiz, 1997, p. 273-276; J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, tesi doctoral inèdita, Girona, 1996, p. 324 i 327; J. BURCH *et al.*, "L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost", *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, anys 1991-1993*, Girona, 1995, p. 82; J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 3. Els sitjars*, p. 49-50 i 101-102; B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LLINÀS, "Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix

a la qual eren sotmesos els finits de classe alta i, per tant, *a priori* més a l'abast de tothom. Això no obstant, són tan escasses, excepcionals i aïllades, que no permeten considerar que els sectors socials modestos tenien per costum enterrar els seus difunts en fosses.²¹⁸

Entre els darrers anys del segle III aC i els primers de la centúria següent hi ha proves que assenyalen una sacsejada de l'antiga forma d'organització, principalment a través de l'abandonament d'alguns dels establiments de les primeres categories, coincidint amb el període de la fi de la guerra annibàlica a la Península, la constitució de les pretures hispanes i els alçaments de bona part dels *populi* indígenes. En ocasions la desaparició ha deixat evidències més marcades de la violència dels esdeveniments que la causaren (com a *Edeta*),²¹⁹ mentre que en altres casos no (com al nucli d'Ullastret),²²⁰ per bé que la manca d'indícis directes no implica que l'abandonament d'establiments no es produís per l'exercici d'altres formes de violència.²²¹ La sola presència de les legions a la vista d'un establiment podia ser un instrument de coerció de la seva població.²²² Per tant, la troballa de signes de violència o no apunta l'actitud dels indígenes en el moment crític previ a la capitulació: aquells que optaren per la resistència foren esclafats per tot el pes de l'exèrcit de la Urbs, mentre que els que es decidiren a lliurar-se davant la certesa de la derrota, ho feren amb l'esperança d'evitar ser

Empordà)", *EBE*, 17, 1998, p. 52-58; D. ASENSIO *et al.*, "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o del Port. Barcelona", *Quarhis: Quaderns d'història i arqueologia de Barcelona*, 5, 2009, p. 16 i 26-27; J. PUJOL i J. GARCIA, "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del poblat de Burriac", *Laietania. Estudis d'història i d'arqueologia del Maresme*, 2, 1982-1983, p. 95-100; M. RIBAS i R. MARTÍN, "Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)", *Ampurias*, 22-23, 1960-1961, p. 299.

²¹⁸ Recordem que a més de les ressenyades, que mostraven evidències clares d'haver servit com a lloc d'enterrament fet amb cura i respecte, s'han localitzat unes altres sitges, en quantitats encara més minses, que havien estat emprades per dipositar-hi sense cap mirament els cadàvers de persones de condició social desconeguda que, molt probablement, tingueren una mort traumàtica: B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LINAS, *op. cit.*, p. 55; J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals...*, p. 324 i 327; J. GUITART, "L'antiga Iesso: seqüència evolutiva constatada a l'excavació del camp primer", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, *AIEG*, 37, 1996-1997, p. 816.

²¹⁹ H. BONET, "La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I a.C. Panorama actual y reflexiones para el debate", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 667-692.

²²⁰ F. CODINA, A. MARTÍN ORTEGA i G. DE PRADO, fitxa núm. 100, "Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 275.

²²¹ E. GARCÍA RIAZA, "Tempus Poenae. Represalias contra poblaciones sometidas durante la expansión romana en Hispania", G. BRAVO i R. GONZÁLEZ SALINERO (eds.), *Formas y usos de la violencia en el mundo romano. Actas del IV Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2007, p. 19-30.

²²² A les guerres d'expansió per orient la intimidació provocà que nombroses comunitats es mostressin disposades a esdevenir dedícties de Roma abans que s'arribessin a produir els enfrontaments armats (P. DESIDERI, "Come prigioneri di guerra (Pol. 24.13.4): gli Achei dall'Alleanza alla sottomissione a Roma", *SHHA*, 25, 2007, p. 171-179).

víctimes d'un tracte brutal. Independentment de les circumstàncies, el resultat seria el mateix: un canvi en l'estructura de les societats indígenes propiciat per Roma. Això no obstant, pensem que les transformacions tingueren una incidència més acusada sobre els vells sectors privilegiats per les raons que exposarem tot seguit: per una banda, la dicotomia de les estructures d'hàbitat de l'ibèric ple no es trenca en arribar l'ibèric final, ja que als assentaments superiors supervivents hi seguim trobant tant una majoria de cases humils com uns pocs grans casals. Ara bé, cal remarcar que les mostres conegudes són més modestes que les del període anterior, atès que solen ésser de més reduïdes dimensions.²²³ Per altra banda, malgrat que les necròpolis que anaven associades als grans establiments foren també amortitzades després de l'abandonament, les altres es mantingueren en actiu, sense que s'hi puguin apreciar diferències rellevants quant a la tipologia de les tombes, si bé s'aprecia una progressiva davallada en el seu ús.²²⁴ La lectura que traiem de tot plegat és que durant bona part del segle II aC els ibers seguien estructurant la seva pròpia societat en els dos grups tradicionals, però els quadres aristocràtics, com hem apuntat més amunt, patiren canvis importants en la mesura que els sectors de les velles elits que mostraren més oposició al domini romà foren liquidats i, en el seu lloc, s'hi instal·laren altres membres dels sectors privilegiats, dels quals no cal dir que eren afectes als nous senyors del territori. Observant la reducció de la magnitud i la complexitat de les residències que els pertanyien, tanmateix, fa la sensació que el seu poder no era tan gran com el de les elits de l'ibèric ple.

Fins ara hem definit els sectors socials indígenes a partir de les manifestacions visibles de la seva posició. Però el factor que entre les societats ibèriques havia fet realment que un individu quedés enquadrat als grups privilegiats o als no privilegiats era el nivell de riquesa, criteri que amb la superposició de l'estructura social romana quedà complementat amb la categoria jurídica de cada individu.²²⁵ Com en altres societats del món antic, la base de l'economia era l'agricultura i, des de la formació de la cultura ibèrica, la distinció entre els uns i els altres venia donada per l'apropiació de la terra; així, un accés desigual comportava l'existència de diferents sectors socials. D'aquesta manera, la terra estava a les mans d'una

²²³ J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques... 1*, p. 65; D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 89-90.

²²⁴ J. GARCÍA I ROSELLÓ, *op. cit.*, p. 195-198; I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos...*, p. 106-107, 111-112, 115-116, 196-197.

²²⁵ A. RUIZ i M. MOLINOS, *op. cit.*, p. 181-182; D. PLÁCIDO, J. ALVAR i C. GONZÁLEZ WAGNER, *La formación de los estados en el Mediterráneo Occidental*, Madrid, 1993, p. 190-194.

minoria, que emprava la major part de la població (a través de relacions que veurem en un apartat posterior) per treballar-la i controlar-ne els excedents. Amb tot, és obvi que les societats ibèriques no es regien per una estructura tan simple de senyors i pagesos, sinó que existien altres funcions econòmiques que la fan més complexa. La presència d'estructures que s'interpreten com a tallers artesanals evidencia l'existència d'individus que no dedicaven el seu temps (de forma total o parcial) al conreu de la terra, sinó a altres activitats més especialitzades,²²⁶ que contemplaven diversos processos que anaven des de l'obtenció de les matèries primeres fins a la producció de les manufactures. En definitiva, aquest esquema, que és el que arribaria fins al trànsit de l'ibèric ple al final, planteja que, des de la perspectiva econòmica, els sectors aristocràtics eren els propietaris de les terres i es dedicaven a la gestió dels recursos i els treballs. Els sectors no privilegiats, en canvi, eren els qui, majoritàriament, assumien l'explotació directa dels recursos agropecuaris, però també la d'altres recursos naturals, que arribaven a les mans d'altres persones que, tot i pertànyer als grups no acomodats, potser es trobaven en una posició més alta en virtut de l'especialització del seu treball. Una especialització que, a vegades, podia assolir unes cotes molt elevades de qualitat i refinament, com palesen les produccions pintades edetanes.

Un altre sector de l'economia que no podem deixar de banda és el comerç. No ens referim aquí als intercanvis locals, sinó al comerç de més llarga distància. A partir d'unes poques troballes epigràfiques hom ha interpretat que des d'èpoques relativament reculades (segona meitat del segle VI-segle V aC) els ibers i, particularment, alguns membres de les aristocràcies, participaven de manera més o menys directa al comerç mediterrani.²²⁷ La troballa de làmines de plom escrites que s'han llegit com a cartes comercials²²⁸ indica que

²²⁶ A. RUIZ i M. MOLINOS, *op. cit.*, p. 169-180.

²²⁷ E. SANMARTÍ-GREGO, "Els ibers a Emporion (segles VI-III A. C.)", *Laietània*, 8, 1993, p. 90-91; J. SANMARTÍ, "Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric", *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003*, Puigcerdà, 2005, p. 722-723; A. GORGUES, *op. cit.* 78-82. Contra F. GRACIA, "El comercio protohistórico en el Noreste peninsular entre los siglos VII y III av. JC. Balance de investigación 1985-1997", *Comerç i vies de comunicació (1000 aC – 700 dC). XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997*, Puigcerdà, Puigcerdà, 1998, p. 60.

²²⁸ F. RIURÓ, "El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós)", *Cypsela*, 4, 1982, p. 123-131; M. ALMAGRO-GORBEA, *Epigrafia Prerromana. Catálogo del Gabinete de Antigüedades*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2003, inscripció 39A, p. 142; I. PANOSA, *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I a.C.)*, Vitoria Gasteiz, 1999, inscripcions 10.30, i 11.3, p. 268; J. VELAZA, "La epigrafia ibèrica de la Carència", R. ALBIACH (coord.), *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*, València, 2013, p. 234-235; IDEM, "Tres inscripciones sobre plomo de La Carencia (Turís, Valencia)", *ActPal XI = PalHispanica* 13, 2013, p. 543-545; J.

continuaren duent a terme aquestes activitats encara en època republicana. Tot i això, la progressiva caiguda en desús d'aquesta mena de documents en el transcurs del segle II aC ens fa pensar no només que els ibers abandonaren el vell suport escriptor metàl·lic, sinó també que les formes de comerç a les quals estaven avesats s'anaren modificant, com a conseqüència dels canvis que comportà el comerç itàlic. Per valorar si aquests canvis suposaren apartar els ibers del sector mercantil o mantenir-los, adaptant-se als nous temps, comptem amb una abundosa documentació arqueològica que assenyalava el desenvolupament, per tota la franja litoral i a partir de la segona meitat del segle II aC, d'una multitud de petits establiments,²²⁹ majoritàriament preexistents, que, sense perdre les funcions tradicionals encarades a l'explotació dels recursos naturals (agricultura, però també pesca, salines, etc.) adquiririen funcions relacionades amb el comerç marítim, com a ports subsidiaris, ancoratges i punts de distribució de les mercaderies procedents de les embarcacions itàliques. Aquesta expansió de punts de suport per al comerç en assentaments de dimensions modestes estaria assenyalant, probablement, que les activitats mercantils s'havien estès a sectors socials diversos, no només els privilegiats. La durada d'aquests centres, que assolí el segle I aC i, en alguns casos, fins i tot depassà el canvi d'Era, unida als indicis de monumentalització en molts d'ells, palesen la prosperitat i l'enriquiment que assoliren gràcies al comerç mediterrani.

6.3.4. *Projecció política dels peregrini*

Pel que sabem, l'organització sociopolítica dels ibers, dins d'una hipotètica varietat de fórmules,²³⁰ atorgava de manera privativa als sectors de les elits les capacitats polítiques. Amb la irrupció romana, però, es produïren algunes transformacions importants. Un dels primers canvis té a veure amb la reafirmació dels cabdills indígenes (molts dels quals, d'acord amb la nostra proposta, haurien assolit la seva posició en temps recents gràcies a les accions

FERRER, *et al.*, "Una inscripción sobre plomo procedente del poblado de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)", *PalHisp* 8, 2008, p. 205-209.

²²⁹ BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 98-99.

²³⁰ J. CARO BAROJA, "La 'realeza' y los reyes en la España Antigua", *Cuadernos de la Fundación Pastor*, 17, 1971, p. 149; R. LÓPEZ DOMECH, "Sobre reyes, reyezuelos y caudillos militares en la protohistoria hispana", *SHHA*, 4, 1986, p. 19-20; P. MORET, "Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio", *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 28; A. RUIZ i M. MOLINOS, *op. cit.*, p. 240-257; D. PLÁCIDO, J. ALVAR i C. GONZÁLEZ WAGNER, *op. cit.*, p. 192-195; L. SILGO, "La organización política de los iberos en la segunda guerra púnica según Tito Livio y Apiano (237-195 a.C.)", *Arse*, 44, 2010, p. 77.

romanes), de la qual els escriptors de l'antiguitat ens proporcionen alguns testimonis. Recordem breument els passatges en els quals un molt franc P. Corneli Escipió admet sense embuts que gràcies a l'actuació de Roma, els cabdills locals –específicament els ilergets als passos citats– esdevenien autèntics reis.²³¹ Fixem-nos, primer de tot, en el context dels fets: es tracta del moment, situat dins de la guerra annibàlica, en el qual els territoris dels ibers estaven essent conquerits. Ja fos per la necessitat de totes les forces militars disponibles per encarar-se als cartaginesos o per l'aplicació d'una solució pragmàtica, l'administració local es deixà en mans dels mateixos indígenes.²³² Aquest fet, en el cas particular que ens ocupa, no implicà cap substitució de persones, sinó tot el contrari, el manteniment de les autoritats prèvies, però ara sancionades i afirmades pels nous amos del territori, amb els quals quedaven vinculats per relacions d'*amicitia*.²³³ D'aquesta manera, s'establien unes obligacions mútues que, bàsicament, es resumeixen en l'aportació d'efectius militars a les tropes romanes per part dels aliats ibers i assistència militar per part dels romans envers els indígenes quan la situació ho feia escaient. Així ho veiem en l'episodi en el qual els ilergets recorren a Cató, quan encara tenia plantat el campament a la vora d'*Emporion*, per demanar-li ajuda per combatre els enemics que atacaven els seus *castella*.²³⁴ Els indígenes entenien com quelcom natural que davant de la impossibilitat per enfrontar-s'hi amb els seus propis mitjans, havien de sol·licitar el suport a l'autoritat superior i, per això, anaren a cercar el cònsol. Per la seva banda, els romans també concedien importància a les relacions amb els poders locals, sobretot perquè una bona concòrdia assegurava una situació estable i, en definitiva, una administració més fàcil i sense problemes. Això és el que es desprèn de les reflexions de Cató després d'escoltar els prec dels ilergets, ja que sospesà amb deteniment què li era més convenient: accedir a les peticions dels nadius i cedir-los una part dels efectius o abandonar-los a la seva sort i deixar

²³¹ POLIBI 21.11.2 i LIVI 37.25.9.

²³² El paper exercit per les aristocràcies locals en l'administració dels territoris provincials ha estat destacada per a diferents àrees annexionades a l'imperi que Roma forjà a partir de l'època republicana. *Vid.* M. MILLETT, "Romanization: historical issues and archaeological interpretations", T. BLAGG i M. MILLETT (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, 1990, p. 35-41; IDEM, *The Romanization of Britain. An Essay on Archaeological Interpretation*, Cambridge, 2003; G. WOOLF, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge, 2003.

²³³ POLIBI 3.76.6, 10.17.9, 10.19.3-7, 10.34.1-3; LIVI 26.50, 28.34.7-12, 34.11; ZONARAS 9.8.5; P. J. BURTON, *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 BC)*, Cambridge, 2011.

²³⁴ LIVI 34.11.

que ells mateixos resolguessin els seus conflictes.²³⁵ Un segon episodi que corre en la mateixa direcció és el que, coetani a l'anterior, involucrava els bergistans:²³⁶ en dues ocasions no massa distanciades en el temps el *princeps* d'aquest *populus*, que seria un altre d'aquests cabdills ratificats per les autoritats romanes,²³⁷ demanà auxili a Cató per posar fi als grups de *praedones* que havien atacat el territori sota el seu control i que àdhuc havien fet seus alguns establiments.

No obstant això, el favor dels romans no era incondicional, perquè podia ser retirat davant de qualsevol mena d'excés comès pels indígenes que suposés una contravenció als fonaments de les relacions establertes, tal i com passà amb els mateixos ilergets uns anys abans (205 aC), quan giraren l'esquena als romans en no reconèixer l'autoritat del general que fou enviat per succeir Escipió. Les conseqüències d'aquesta decisió foren terribles, ja que Indíbil acabà travessat per un *pilum* en plena contesa²³⁸ i Mandoni, poc després, fou executat al costat de la resta dels instigadors de la rebel·lió.²³⁹ Desconeixem amb exactitud les repercussions que aquest fet tingué sobre la política local de la Ilergècia, però sí que sabem que, poc després, els ilergets eren governats per un nou *regulus*, aquell Bilistages que demanà ajuda a Cató. Com que el coneixement sobre el funcionament de les elits ibèriques en general i de les ilergetes en particular no és en absolut precís, no som capaços de copsar els vincles – si és que n'hi havia algun – entre Indíbil i Mandoni i Bilistages. Una possibilitat, que no creiem forassenyada, és que dins dels sectors aristocràtics hi haguessin diferents grups i que aquells que eren propers als cabdills difunts quedaren arraconats per uns altres, que potser havien

²³⁵ Tant una decisió com l'altra implicaven avantatges i inconvenients. Com sabem (LIVI 34.12-13), la solució a aquest afer acabà essent enganyosa, ja que Cató garantí l'assistència militar per encoratjar els ilergets, perquè no li interessava que semblés que els deixava deseparats, però en el mateix moment que ho feia era ben conscient que no els proporcionaria ni un sol home, atès que la prioritat primordial era mantenir la unitat de tots els efectius a la seva disposició per fer front amb més eficàcia a l'aixecament indígena que, al capdavant, era el motiu que l'havia portat a la *Hispania Citerior*. De tota manera, d'acord amb el relat de l'historiador pataví, la nova del (fals) suport del cònsol arribà no només als ilergets, sinó també als seus enemics i, per tant, hem de suposar que amb això n'hi hagué prou per donar més esperances als uns i acovardir els altres, així que el problema del *regulus Bilistages* arribaria a la seva fi sense que ni un sol membre de l'exèrcit romà s'acostés a la Ilergècia.

²³⁶ LIVI 34.16 i 34.21.

²³⁷ Aquest detall no està explícitament enlloc, però s'infereix del fet que el *princeps* demanà disculpes al cònsol per no haver sabut evitar que els enemics s'apropiessin fins i tot del mateix *Bergium castrum* (LIVI 34.21) que, cal pensar, seria el nucli principal del territori bergista (J. L. GARCÍA ALONSO, "Indoeuropeos en el nordeste", *ActPal IX = PalHisp 5*, p. 242-243; J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, "Los *praedones* de Livio 34,21, restos de bandas emigrantes en Hispania", *Pyrenae*, 11, 1974, p. 99-107).

²³⁸ LIVI 29.2.15.

²³⁹ LIVI 29.3.2-5.

romans en un segon terme fins aleshores, quan els romans els atorgaren la confiança per liderar el seu *populus* però sense oblidar mai a qui devien la seva nova posició privilegiada.

Així doncs, les elits indígenes es veien recolzades per les autoritats romanes. Amb tot, tenim a l'abast un conjunt d'indicis que ens menen a plantejar que, mirant cap a l'interior, és a dir, vers els seus mateixos conciudadans, els aristòcrates que detenien el poder polític desplegaren una sèrie de recursos d'autorepresentació per reafirmar-se, alguns dels quals ja eren emprats en períodes anteriors amb les mateixes finalitats. Diversos d'aquests recursos tenien en comú la voluntat de monumentalització, que apreciem en diversos àmbits com el defensiu, el religiós o el funerari, i que s'accentua de manera significativa a partir de mitjan segle II aC.

Amb relació als aspectes religiosos, des de la primera meitat del segle II aC desclou un procés de renovació i modernització dels espais de culte indígenes, tant rurals com urbans, que portà a ennoblir-los tot seguint uns esquemes arquitectònics típicament itàlics i que s'accelerà a partir de la segona meitat de la mateixa centúria. El cas més antic conegut és el del santuari del Cerro de la Ermita de La Encarnación,²⁴⁰ que anà seguit d'altres ja cap al final de la centúria, com el del poblat de Sant Julià de Ramis,²⁴¹ el de Mas Castell de Porqueres²⁴² o el de Sant Aniol de Finestres,²⁴³ per esmentar-ne només alguns de l'àrea oposada del territori.

Som del parer que els processos de monumentalització que s'aprecien en diversos establiments indígenes tenen molt a veure amb recursos d'autorepresentació aplicats per les elits (i permesos, és clar, per les autoritats romanes). Promoure i sufragar obres públiques era una pràctica que servia per demostrar i enaltir el prestigi de la persona o persones que la duïen a terme, com nombrosos exemples de la península Itàlica o Sicília (amb intensitats diferents,

²⁴⁰ S. F. RAMALLO, "Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Murcia", *Templos romanos de Hispania. Cuadernos de arquitectura romana*, vol. 1, 1991, p. 50-52.

²⁴¹ BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques...* 1, p. 98-108; J. BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 39-47; J. BURCH *et al.*, fitxa núm. 168, "**Kerunta*", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 324-325

²⁴² J. BURCH *et al.*, *Els temples i els cementiris antics altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20, Banyoles, 1999, p. 24-25 i 122; J. BURCH *et al.*, "La síntesi"; P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, fitxa núm. 190, "Mas Castell", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *op. cit.*, p. 340-342; A. COSTA, "Els espais de culte a les aigües al *Territorium de Gerunda*", A. COSTA, L. PALAHÍ i D. VIVÓ (eds.), *Aquae Sacrae: agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 2011, p. 53-54.

²⁴³ J. ESTEBA, "Intervenció a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa)", *Quartas Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, p. 287-296; J. ESTEBA i R. DEHESA, "Sant Aniol de Finestres: de santuari de sacralització de les aigües a temple cristià", J. MAROTO i E. RIPOLL (eds.), *Protohistoria et Antiqua Historia Pyrenaica. II Congrés Internacional Història dels Pirineus*, Girona, 2005, p. 285-298.

això sí, en funció del desenvolupament econòmic de cada àrea) demostren a bastament per als dos darrers segles anteriors al canvi d'era. Segurament el cas més evident és el de la mateixa Roma, on l'erecció de monuments fou un instrument emprat pels sectors nobles amb la finalitat d'emfasitzar els seus èxits –civils, però sobretot militars– i entrar en competència amb altres aristòcrates per fer ostentació de la seva dignitat, potència econòmica i posició social.²⁴⁴ El ventall de monuments per triar era ampli: porticats, edificis de culte, edificis lúdics, fonts, etc., tot i que semblaven mostrar una tendència a l'elecció de temples. Moltes d'aquestes construccions foren pagades gràcies als botins aconseguits als territoris annexionats, de manera que hi hauria una relació entre les guerres de conquesta, l'increment de la riquesa de les *gentes* que aconseguien col·locar els seus membres als principals càrrecs públics i el desenvolupament de l'edificia monumental. Aquest fenomen no era exclusiu dels romans, ja que altres pobles també promogueren la construcció de costosos monuments als seus respectius territoris. Aquestes accions comptaven amb una participació destacada de les aristocràcies locals, que centraren de manera sovintejada llurs interessos en la reforma i ampliació de vells temples i santuaris o en l'erecció de nous. Si bé aquestes obres eren fruit d'esforços comunitaris i, a vegades, les despeses eren cobertes pels eraris dels temples, era molt habitual que els membres de les elits, durant el període que exercien alguna magistratura local, n'assumissin una gran part o la totalitat dels costos,²⁴⁵ no només per pietat o respecte a les divinitats, sinó també perquè eren molt conscients de la importància social d'aquest gest.

El segle II aC fou un moment d'una intensa activitat edilícia monumental, com palesen les obres documentades, per exemple, en diferents racons del *Samnium* (Pietrabbondante, Campochiaro o San Giovanni in Galdo per citar-ne només tres)²⁴⁶ i el Laci (*Fregellae*, *Gabii*, *Terracina* o *Tusculum*, entre d'altres).²⁴⁷ Ara bé, més enllà del fet que la renovació i construcció

²⁴⁴ F. COARELLI, "Public building in Rome between the second Punic war and Sulla", *Papers of the British School at Rome*, 45, 1977, p. 1-23; B. LONGFELLOW, *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge, 2011, p. 13-19.

²⁴⁵ L. CAMPAGNA, "Architettura pubblica ed evergetismo nella Sicilia di età repubblicana", C. MICCICHÈ, S. MODEO i L. SANTAGATI (cur.), *La Sicilia romana tra Repubblica e Alto Impero. Atti del convegno di Studi, Caltanissetta, 20-21 maggio 2006*, Caltanissetta, 2007, p. 110-134.

²⁴⁶ S. CAPINI, "Venafro e l'alta valle del Volturno", S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 107-110; EADEM, "Il santuario de Pietrabbondante", S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium...*, p. 113-114; EADEM, "Il santuario di Ercole a Campochiaro", S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium...*, p. 115-119; T. D. STEK, *Sanctuary and Society...*, p. 267-270.

²⁴⁷ B. D. ROUS, *Triumphs of compromise: an analysis of the monumentalisation of sanctuaries in Latium in the late republican period (second and first centuries BC)*, tesi doctoral inèdita, Amsterdam, 2010, p. 10-11.

d'edificis públics permetia obtenir notables rendiments socials i polítics, hi podia haver més interessos en joc. Així, si ens detenim als territoris dels samnites, apreciem una preferència per reconstruir i reformar antics santuaris que, en alguns casos, havien estat històricament centres d'accentuada rellevància no només pels aspectes purament religiosos, sinó també perquè havien estat l'escenari d'activitats polítiques, militars i econòmiques.²⁴⁸ Paradigmàtic és l'exemple del santuari de Pietrabbondante, que havia estat tradicionalment un centre que havia acollit reunions del conjunt dels samnites *pentri* per tractar els afers més importants dels àmbits polític i militar.²⁴⁹ Uns anys després d'haver quedat greument afectat pel pas de les forces púniques, l'edifici fou reconstruït atorgant-li un aire monumental. El nou santuari es disposà al damunt d'un *podium* i es dissenyà amb una sola *cella* precedida d'un *pronaos* i, possiblement, prenia la forma d'un temple pròstil i tetràstil. En les obres tingué un paper molt destacat la família dels *Staii*, coincidint amb un moment que alguns dels seus membres detenien la màxima magistratura local.²⁵⁰ Sens dubte, aquesta família havia d'ocupar una posició acomodada, com ho indiquen els seus èxits polítics així com el fet de beneficiar-se econòmicament a través dels interessos posats al sector de l'artesanía (teules amb els segells dels seus tallers s'han trobat no només a Pietrabbondante, sinó també en altres edificis de culte contemporanis d'altres localitzacions)²⁵¹ i de la ramaderia (que era un dels principals motors econòmics del Samni). D'aquesta manera, aprofitant l'avinentsa de la seva posició política, els *Staii* es decidiren a endegar la refacció del vell santuari, no tan sols amb la intenció d'oferir una millora per al conjunt de la seva comunitat, sinó també per incrementar el seu propi prestigi. Encara, vers les darreries del segle II aC i els primers anys de la centúria següent però uns anys abans de l'esclat del *bellum sociorum*, s'executà una segona fase de reformes que convertí el santuari en un complex encara més monumental i que acusava fortes influències hel·lenístiques i lacials gràcies al bastiment d'un segon temple, més gros i amb una *cella* tripartida; fou erigit sobre un gran podi d'*opus* poligonal que es construí al capdamunt d'un

²⁴⁸ T. D. STEK, *Cult Places and Cultural Change in Republican Italy. A Contextual Approach to Religious Aspects of Rural Society After the Roman Conquest*, Amsterdam, 2009, p. 46, on aplega la bibliografia anterior; G. TAGLIAMONTE, "Dediche di armi nei santuari sannitici", *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 95-125.

²⁴⁹ T. D. STEK, *Sanctuary and society in central-southern Italy (3rd to 1st centuries BC): a study into cult places and cultural change after the Roman conquest of Italy*, tesi doctoral inèdita, Amsterdam, 2008, p. 48-49.

²⁵⁰ A. LA REGINA, "Il Sannio", P. ZANKER (ed.), *Hellenismus in Mittelitalien. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen, 1976, p. 233; IDEM, "I Sanniti", G. PUGLIESE CARRATELLI (ed.), *Italia omnium terrarum parens*, Milano, 1989, p. 361.

²⁵¹ S. CAPINI, "Il santuario de Pietrabbondante", p. 114; EADEM, "Il santuario di Ercole a Campochiaro", p. 18.

promontori i que fou flanquejat per dos porticats. A més a més, procurant aconseguir un marcat efecte escenogràfic, a la vessant s'hi bastí un teatre. Tenint present les funcions no directament relacionades amb el culte a què s'havia dedicat tradicionalment el santuari, la cronologia de la construcció i la intervenció de les elits aristocràtiques samnites en ambdues fases, és molt probable que la monumentalització fos emprada ideològicament com un mitjà de reacció contra el tracte diferencial entre romans i itàlics abans d'enfrontar-se militarment.²⁵²

Possiblement, el lloc on el desenvolupament de programes de monumentalització assolí una magnitud més gran fou a l'àrea del Laci, particularment en l'àmbit de les estructures culturals. Ben coneguts són els complexos dels santuaris lacials, que buscaven l'admiració tant per les dimensions com per l'espectacular escenografia. Les comunitats del Laci mostren diferències notables amb les samnites, que tingueren, com veurem tot seguit, repercussions en les activitats edilícies. Per començar, els assentaments gaudien de condicions jurídiques privilegiades i els seus habitants eren fonamentalment ciutadans llatins, a vegades amb estrets lligams amb els sectors aristocràtics de la Urbs.²⁵³ A diferència de les samnites (o les de la mateixa Roma), aquestes obres de gran volada, que requerien una enorme inversió de recursos, no foren encarregades per magistrats individuals, sinó per tot un col·lectiu, entre el qual hi havia més d'una persona amb interessos polítics a la Urbs²⁵⁴ i, per tant, a qui convenia augmentar el seu prestigi i guanyar-se l'admiració de les elits romanes. Fins i tot, tenim notícia de la implicació directa de ciutadans romans que, com a Roma, volien commemorar els seus èxits fent bastir grans complexos monumentals fora de la ciutat, com seria el cas del santuari de *Fregellae*, promogut segurament pel cònsol *M. Cornelius Cethegus* (160 aC).²⁵⁵ Per la seva banda, les ciutats del Laci podien aprofitar l'ocasió per celebrar la prosperitat que l'imperialisme romà els reportava. En definitiva, eren obres que tenien una forta càrrega propagandística per a les elits locals, tant vers l'interior, cap llurs pròpies comunitats, com vers l'exterior, cap a Roma. Tanmateix, no podien actuar de manera individual, sinó que es veien

²⁵² T. D. STEK, *op. cit.*; B. D. ROUS, *op. cit.*, p. 93-97.

²⁵³ B. D. ROUS, *op. cit.*, p. 247.

²⁵⁴ B. D. ROUS, *op. cit.*, p. 150-151.

²⁵⁵ B. D. ROUS, *op. cit.*, p. 150.

obligats a fer-ho conjuntament i, almenys en alguns casos, rebien l'ajuda dels comitents romans.

A Sicília els casos coneguts, centrats fonamentalment a les àrees urbanes, són més limitats, però n'hi ha prou com per evidenciar que, almenys en algunes ciutats, les elits locals mostraven un interès per promocionar-se socialment per mitjà de l'endegament d'obres públiques de caire monumental, especialment a partir de la segona meitat del segle II aC.²⁵⁶ Les estructures triades podien ésser molt variades: trams de carrers que eren ennoblits, gimnasos, àgores, teatres o edificis de culte (com l'anomenat oratori de Falàrides d'Agrigent o el temple de l'àgora de Monte Iato).²⁵⁷ Majoritàriament sembla apreciar-se que els principals impulsors d'aquestes obres eren ciutadans que ocupaven posicions socioeconòmiques encimbellades, que les solien endegar en coincidència amb el període que ocupaven alguna magistratura, preferentment l'*agoranomia*.²⁵⁸ Amb tot, no era una constant, atès que en alguns casos –sempre minoritaris– els ciutadans que sufragaven els costos no es trobaven exercint cap càrrec públic. Només en ocasions molt comptades els promotors de les obres semblen haver estat ciutadans romans o itàlics i, com a mínim en un cas, el nom fa sospitar que es tractava, en realitat, d'un siciliota promocionat jurídicament. Tot assenyala, en conseqüència, una manca d'interès i iniciativa en aquest període dels romans per plantejar reformes edilícies monumentals i assumir-ne les despeses a les ciutats de la província siciliana. Atès el context de l'illa, diferent al que hom podia trobar coetàniament a la península, les actuacions monumentals no perseguien complexos objectius més enllà de l'ostentació pública del prestigi dels comitents i l'esperança de mantenir-lo i incrementar-lo.

Els casos exposats, tot i les variacions, mostren com una constant la relació entre les obres de monumentalització i l'autorepresentació dels sectors aristocràtics de cada comunitat. L'edilícia pública fou un instrument que empraven amb la intenció de guanyar més quotes de poder social i polític, malgrat que aquests mateixos objectius podien ésser més o menys complexos, com vèiem amb els samnites, que podrien haver-la utilitzat com un recurs per afirmar-se davant d'una Roma que els menystenia.

²⁵⁶ L. CAMPAGNA, *op. cit.*, p. 110-134.

²⁵⁷ L. CAMPAGNA, *op. cit.*, p. 118-120.

²⁵⁸ L. CAMPAGNA, *op. cit.*, p. 116-118.

Encara que acceptem aquesta lectura, el context particular de les comunitats itàliques era molt diferent al que hi havia a la Citerior ibèrica i, per tant, per molt que els fenòmens acabaren per prendre la mateixa forma, no es pot entendre al nostre territori com una autoafirmació de les elits per erigir-se en oposició al domini romà. La situació no era la mateixa i, per tant, la monumentalització dels espais de culte no podia perseguir la mateixa finalitat.

És evident que el fenomen de la monumentalització de construccions edilícies públiques estava directament relacionat amb un factor decisiu: l'elecció conscient dels elements que interessava embellir. De la mateixa manera que als paral·lels itàlics i sicilians la tria responia a una voluntat determinada en funció dels interessos de les elits, és possible que al món iber succeís quelcom de semblant. Muralles i temples eren construccions carregades de simbolisme que tradicionalment havien tingut un rol rellevant en les construccions ideològiques dels segments elevats de la societat, ja que se n'havien valgut per consolidar i incrementar el seu prestigi tant vers l'interior com vers l'exterior.²⁵⁹ Malgrat la dominació

²⁵⁹ F. GRACIA, *La guerra en la Protohistoria. Héroes, nobles, mercenarios y campesinos*, Barcelona, 2003, p. 234-235; D. MONTANERO i D. ASENSIO, "Puertas fortificadas del Mediterráneo. Orígenes y evolución", *RAP*, 19, 2009, p. 178. La monumentalització d'estructures culturals i defensives no fou posada en pràctica únicament pels ibers, sinó que també es constata a centres d'origens no ibers com *Emporion* o *Carthago Noua*, sobretot des de la segona meitat del segle II aC, seguint, per tant, la tendència general d'arreu del territori. Al cas emporità destaquen especialment les muralles, tant per l'erecció de la impressionant façana de migdia, més aparent que funcional i amb la qual la vella *polis* aliada de Roma volia posar de relleu el poder adquirit mercès al comerç mediterrani (també manifestat a través de les modificacions urbanístiques relacionades amb l'àrea sacra meridional i la zona de l'àgora); com per la construcció, per decisió romana, de tot un sistema defensiu que enllaçava la ciutat grega amb l'anomenat *praesidium* instal·lat al turó d'Empúries (E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, "La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, 1986, p. 81-110; E. SANMARTÍ i M. SANTOS, "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries", *Empúries*, 48-50, vol. 2, 1986-1989, p. 292-309; J. M. NOLLA, "Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a.C. Algunes idees", *AIEG*, 32, 1992-1993, p. 24-26; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993, p. 188-192; P. CASTANYER *et al.*, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2012 i 2013", *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2014, p. 206-208). Per la seva banda, a la vella fundació púnica es detecta un procés paral·lel, amb la refacció de les muralles de l'acròpolis per ordre de les autoritats romanes i, ja a les darreries del segle II aC, la realització d'obres monumentals, entre els quals es troba el complex, bastit també al Cerro del Molinete, del qual formava part un *sacellum* dedicat per lliberts d'origen oriental a la deessa *Atargatis*; altre cop ens trobem amb un port de considerable rellevància que s'enriquí amb el comerç i palesà la seva voluntat, tant pública com privada, de fer-ne ostentació per mitjà de la monumentalització (J. M. NOGUERA, M. J. MADRID i V. VELASCO, "Novedades sobre la *arx Hasdrubalis* de *Qart Hadash*t (Cartagena): nuevas evidencias arqueológicas de la muralla púnica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 494-498 i 502; S. F. RAMALLO i E. RUIZ VALDERAS, "Un edículo republicano dedicado a Atargatis en *Carthago Nova*", *AEspA*, 67, 1994, p. 79-102; S. F. RAMALLO, "La realidad arqueológica de la 'influencia' púnica en el desarrollo de los santuarios ibéricos del sureste de la Península Iberica", B. COSTA i J. H. FERNÁNDEZ (eds.), *Santuarios fenicio-púnicos en Iberia y su influencia en los cultos indígenas. XIV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 1999)*, Eivissa, 2000, p. 194; S. F. RAMALLO i M.

romana, les elits indígenes escolliren aquests mateixos elements per refermar la seva posició sociopolítica, però comptant, sens dubte, amb el concurs i aprovació dels nous amos, sobretot pel que fa a les reformes de les estructures defensives, que no podien ésser aixecades sense la seva autorització.

En el nostre cas, la implementació de dissenys genuïnament itàlics –sobretot als santuaris–, tot i que assenyala amb probabilitat la intervenció d'arquitectes i enginyers procedents d'Itàlia, no significa necessàriament que els costos de les actuacions fossin sufragats per Roma (com passava en algunes ciutats del Laci), sinó per les comunitats indígenes, les quals, en conseqüència, havien d'estar dotades de prou cabals per afrontar-les amb èxit.

Un altre element a tenir en compte a l'hora de valorar el paper polític de les elits indígenes és la moneda. Les llegendes i les tipologies del numerari local han portat a pensar que la responsabilitat de la producció monetària estava en mans dels indígenes, ja que els noms que figuren remetrien a comunitats iberes. Com que dins de les àrees on es batia moneda, només alguns assentaments –suposadament els principals de cada regió– disposaven d'una seca pròpia, cal pensar que l'obertura i manteniment de tallers monetaris era un privilegi atorgat per les autoritats romanes, que distingirien d'aquesta manera unes comunitats de les altres²⁶⁰ i, més concretament, uns grups aristocràtics determinats. Aquests sectors, a més a més, podien fer del numerari un instrument de propaganda i reafirmació a través de les tipologies.²⁶¹ Els anversos, particularment, acostumen a dur l'efígie d'un home, una imatge ambigua²⁶² que tant podia referir-se a una divinitat important per a la comunitat emissora com a un retrat idealitzat dels personatges més destacats de les elits locals. Per la

MARTÍNEZ ANDREU, "El puerto de Carthago Nova: eje de vertebración de la actividad comercial en el sureste de la Península Ibérica", *Bolletino di Archeologia on line*, Volume speciale, Roma, 2008, p. 150-154).

²⁶⁰ L. VILLARONGA, *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, Barcelona, 1995, p. 14-15; T. ÑACO, *Vectigal incertum...*, p. 212-215; P. P. RIPOLLÉS, "Coinage and Identity in the Roman Provinces: Spain", C. HOWGEGO, V. HEUCHERT i A. BURNETT, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2007, p. 79-93.

²⁶¹ M. GONZALBES, "Divinitats i herois a les emissions iberes i celtiberes de la Citerior", M. CAMPO (ed.), *Déus i mites de l'antiguitat. L'evidència de la moneda d'Hispania*, Barcelona, 2012, p. 48-49.

²⁶² M. ALMAGRO-GORBEA, "La moneda hispánica con jinete y cabeza varonil: ¿tradición indígena o creación romana?", *Zephyrus*, 48, 1995, p. 239.

seva banda, era pràctica sovintejada plasmar la imatge d'un genet als reversos, una iconografia que segueix remetent a l'àmbit aristocràtic.²⁶³

6.3.5. *Mobilitat geogràfica*

D'ençà de l'inici del segle II aC assistim a un fenomen que no havia tingut lloc anteriorment al territori amb les dimensions que assolí, conseqüència del domini romà. L'abandonament de diversos establiments indígenes de categories diverses assenyala una sèrie de canvis demogràfics que s'expliquen per dos motius fonamentals. Per una banda, la mort de part de la població, ja fos pels mateixos enfrontaments armats, ja fos com a mesura punitiva. A les narracions dels escriptors de l'antiguitat llegim diversos passatges on les tropes romanes (i també les púniques en el transcurs de la guerra annibàlica)²⁶⁴ occien els seus enemics, generalment de manera directa²⁶⁵ i d'altres ocasions, de manera indirecta, és a dir, provocant involuntàriament reaccions de pànic entre algunes comunitats, que optaven per l'alternativa de donar-se mort a si mateixos, tal i com esdevingué en llocs com Astapa,²⁶⁶

²⁶³ M. ALMAGRO-GORBEA, *op. cit.*, p. 240-247; E. SÁNCHEZ-MORENO, "Caballo y Sociedad en la Hispania céltica: del poder aristocrático a la comunidad política", *Gladius*, 25, 2005, p. 237-264.

²⁶⁴ Quan les forces cartagineses prengueren Sagunt, segons informen els historiadors, sobretot Livi, Anníbal decretà l'execució de tota la població adulta (LIVI 21.14.2-4 i 21.16.1-6). Apià, a més, afegeix que, just abans de l'entrada dels púnics, les dones de la ciutat prengueren la terrible decisió d'immolar els seus propis fills i després, suïcidar-se (APIA, *Ib.* 12). Més enllà de la retòrica més o menys interessada dels autors i de la versemblança o no dels detalls de l'episodi que detonà la guerra, sembla que no es pot dubtar que els saguntins patiren una quantitat notable de baixes, tot i que la població no fou anorreada completament, tal i com demostren passatges ulteriors on hom segueix esmentat la ciutat, no només ocupada pels cartaginesos, sinó també per la població local supervivent; de fet, tenim notícia que entre aquesta hi havia membres de l'aristocràcia local que havien pres partit per aquells mateixos que els havien conquerit, com l'*Abilix* que, veien l'aspecte que prenia la situació a partir de l'arribada dels romans, decidí de canviar de bàndol i ajudar els Escipions (POLIBI 3.97.4-98.6; LIVI 22.22.4-21). Així mateix, en acabar la contesa, una ambaixada de saguntins viatjà fins a Roma per agrair al Senat el suport i l'ajuda rebuts (LIVI 28.39.1-16).

²⁶⁵ Per exemple, al principi de la segona guerra púnica, les tropes romanoitàliques mataren uns dotze mil nadius entre ausetans i lacetans (LIVI 21.61.8-11). I no hem d'oblidar que entre les baixes que comptabilitzen al bàndol púnic no tots eren cartaginesos, sinó que també hi hauria una quantitat no concretada d'aliats indígenes (*uid.*, per exemple, LIVI 25.39.7-15).

²⁶⁶ LIVI, 28.22.2-23.5; APIA, *Ib.* 33.

Numància²⁶⁷ o altres indrets indeterminats de la Citerior ibèrica.²⁶⁸ Per altra banda, el trasllat de poblacions senceres, fos perquè havien estat reduïdes a l'esclavitud o perquè les autoritats romanes obligaven a dispersar-les pel territori (com indica la creació de nous establiments, sovint de reduïda superfície) o a assentar-les en noves fundacions.

Tot i que les dimensions del fenomen foren molt diferents en època republicana, el desplaçament d'ibers a altres contrades diferents a les seves àrees d'origen no era exclusiu d'aquesta època, sinó que ja prèviament tenim notícia de la localització –sovint temporal– d'ibers en altres racons del Mediterrani. Diversos autors antics narren l'actuació de mercenaris ibers²⁶⁹ (sense que es pugui precisar si ho eren en el sentit que els entenem actualment o si sota aquesta denominació hi havia soldats d'altres procedències peninsulars, com la Celtibèria) servint a les ordres de cartaginesos o de grecs a Sicília i al Peloponès des del segle V aC²⁷⁰ i, potser, fins i tot ja a les acaballes de la centúria anterior.²⁷¹ Si les campanyes havien resultat exitoses, molts dels mercenaris supervivents tornaven a la Península, tot i que és molt probable que ho fessin amb les mans tan buides com havien marxat perquè abans d'embarcar-se ja s'haurien després de la major part de la soldada que els pertocava.²⁷² Les repercussions

²⁶⁷ APIÀ, *Ib.* 96. Tot i la llegenda posterior, aquest autor explica que Escipió féu anihilar la ciutat celtibera fins als fonaments i que repartí el seu territori entre les comunitats veïnes, però no tota la població seguí el mateix destí, sinó que hi hagueren supervivents, que foren venuts com a esclaus, llevat de cinquanta persones, que es reservà per fer-les participar al triomf que pensava sol·licitar al Senat (APIÀ, *Ib.* 97-98).

²⁶⁸ Livi exposa que, quan el cònsol Cató emeté l'ordre que totes les comunitats iberes situades al nord de l'Ebre havien de depositar les armes, en molts llocs els indígenes reaccionaren suïcidant-se en veure's desprotegits (LIVI 34. 17).

²⁶⁹ La bibliografia publicada sobre aquest tema és llarga i àmplia, de manera que proporcionem una acotada selecció de treballs: A. GARCÍA Y BELLIDO, "Una necròpolis en Orán (Norte de África)", *Investigación y progreso*, 7, 1934, p. 367-371; IDEM, "Iberos en el Norte de África", *AEspA*, 14, 1940-1941, p. 347-349; IDEM, "Los mercenarios españoles en Cerdeña, Sicilia, Grecia, Italia y el Norte de África", *Historia de España Menéndez Pidal*, I.2, Madrid, 1952, p. 647-680; IDEM, "Les mercenaires espagnols dans les armées carthaginoises au moment de la bataille de Zama", *Revue Africaine*, 3-4, 1969-1970, p. 111-120; G. DE FRUTOS, *La relaciones entre el Norte de África y el Sur de Hispania desde la colonización fenicia a la decadencia de Carthago*, Sevilla, 1987; M. P. GARCÍA-GELABERT i J. M. BLÁZQUEZ, "Mercenarios hispanos en las Fuentes literarias y en la arqueología", *Habis*, 18-19, 1987-1989, p. 257-270; F. QUESADA, "Vías de contacto entre Magna Grecia e Iberia. La cuestión del mercenariado", *Arqueología de la Magna Grecia, Sicilia y Península Ibérica una aproximación a las relaciones culturales en el marco del Mediterráneo Occidental clásico... Encuentro Internacional: Actas del encuentro Internacional celebrado en la Universidad de Córdoba, 3-5 de marzo de 1993*, D. VAQUERIZO (coord.), Córdoba, 1994, p. 191-246; N. KOUICI, "Los contactos entre la Península Ibérica y el Norte de África según los datos histórico-arqueológicos de época púnico-romana", *Spal*, 11, 2002, p. 277-296; R. PLIEGO, "Sobre el reclutamiento de mercenarios turdetanos: el campamento cartaginés de El Gandul (Alcalá de Guadaira, Sevilla)", *Habis*, 34, 2003, p. 39-56; i R. GRAELLS, *Mistophoroi ex Iberias. Una aproximación al mercenariado hispano a partir de las evidencias arqueológicas* (s. VI – IV a.C.), Venosa, 2014.

²⁷⁰ DIODOR 5.38.2; HERÒDOT 7.165; POLIBI 1.17.3-4.

²⁷¹ PAUSÀNIAS 10.17.9.

²⁷² DIODOR 5.17.4.

que tingué la guerra annibàlica tant a la península Ibèrica com al Mediterrani en general comportaren la fi d'aquest fenomen, atès que els indígenes deixaren d'oferir mercenaris per passar a satisfer les obligacions d'aportar forces auxiliars a les tropes romanes.

El nou context sorgit a partir de la segona guerra púnica, tanmateix, no significà que deixessin d'esdevenir-se processos de mobilitat geogràfica dels indígenes, sinó que, com veïem, fins i tot es veieren afavorits. A diferència dels viatges dels mercenaris, que tendien a ser d'anada i tornada, al nostre període observem una mobilitat pensada per traslladar la població i assentar-la en un indret distint al del seu origen. D'acord amb les dades disponibles, els moviments podien ésser de dues menes en funció de la distància i la intenció: dins de la mateixa Península, que serviren per reassentar la població traslladada o bé fora de la Península, que es faria amb altres finalitats.

La mobilitat més coneguda és aquella que es donà dins de la península Ibèrica (i, generalment, dins del mateix territori provincial), que prenia la forma de veritables reassentaments promoguts fonamentalment per les autoritats romanes. Aquest fenomen és molt característic de l'època republicana i cal pensar que començà ben aviat, ja als primers anys del segle II aC, quan es pot relacionar amb les conseqüències de les revoltes indígenes. Diversos establiments de totes les categories, però especialment els de dimensions mitjanes i grans, foren abandonats. Però tenint en compte que no tots semblen haver estat víctimes d'esdeveniments marcats per la violència física, aquesta circumstància deixa marge per considerar que no tots els habitants dels nuclis vençuts acabarien morts o esclavitzats.²⁷³ A partir d'aquí, amb la prohibició de tornar als seus antics poblats, es veuriem abocats a integrar-se als establiments que s'havien mantingut, ja fos de manera lliure o organitzats per les autoritats romanes, o bé a concentrar-se en assentaments fundats *ex nouo*.

L'evidència més clara de la integració als assentaments preexistents és l'expansió urbanística. En efecte, centres de diversa condició que superaren el trànsit del segle III al II aC mostren processos de creixement, a vegades ja des de les primeries d'aquesta darrera centúria.²⁷⁴ És cert que aquests fenòmens es poden explicar per un impuls demogràfic natural,

²⁷³ J. A. MARTÍNEZ MORCILLO, "El asalto de núcleos de población: bases jurídicas, procedimiento y consecuencias durante la República romana", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 26, 2013, p. 107-122.

²⁷⁴ D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 324-325; V. REVILLA i D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 43; J. BURCH *et al.*, *Excavacions arqueològiques...*, p. 98-108 i 135-140; P. CASTANYER *et al.*, "Pautes i evolució del poblament rural...", p. 14-15; A. LÓPEZ MULLOR *et al.*, "Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1998-1999,

en comptes de l'arribada d'una hipotètica població foragitada, però no hem de perdre de vista que, tot i les dificultats per aproximar-se als canvis poblacionals, no és, aparentment, fins a la segona meitat del segle II aC que es comença a apreciar un creixement de la població.²⁷⁵ Per tant, pensem que als llocs on els canvis es detecten més aviat tenim indicis de la integració dels elements desplaçats.

Pel que fa a la fundació de nous nuclis d'hàbitat, s'observa un augment progressiu de petits establiments de caire rural, que s'intensifica a mesura que discorre el segle II aC, sobretot d'ençà de mitjan centúria. Les dimensions, les estructures d'emmagatzematge i transformació d'aliments i la cultura material associades assenyalen que estaven ocupats per una o molt poques famílies camperoles que pertanyien als sectors socials modestos,²⁷⁶ que s'encarregarien de conrear les terres properes i obtenir una producció que no devia anar gaire

2001, p. 185; A. LÓPEZ MULLOR i X. FIERRO, "Darró i el poblament ibèric al Garraf", *Protohistòria a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, Girona, 2000, p. 43-58; R. BATISTA, J. MOLIST i N. ROVIRA, "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1989-1990, 1991, p. 87-100; H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, *op. cit.*, p. 669; M. OLCINA i R. PÉREZ JIMÉNEZ, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (el Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alacant, 1998, p. 38-39 i 54; M. CURA i E. SÁNCHEZ, "Un poble pre-romà mal conegut. Els *bergusi* o *bergistani* de l'interior de Catalunya. Estat actual de la qüestió històrica i arqueològica", M. MAYER *et al.*, *De les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*, Barcelona, 1998, p. 163-173; H. BONET, *op. cit.*, p. 524; F. ARASA, *La romanització a les comarques septentrionals...*, p. 182; D. ASENSIO *et al.*, "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric...", p. 186-187; M. CURA i A. M. FERRÁN, "El poblado prerromano de 'El Cogulló' (Sallent - Barcelona)", *Pyrenae*, 5, 1969, p. 115-130; J. BURCH, A. ROJAS i J. SAGRERA, "Noves aportacions per al coneixement del poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Llafranc, Palafrugell)", *EBE*, 22, 2003, p. 9-54; J. BURCH, A. ROJAS i J. VIVO, "L'Assentament ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2008-2009, 2010, p. 45-58; J. M. NOLLA, J. BURCH i L. PALAHÍ, "L'abandonament de l'oppidum de Castell", *EBE*, 17, 1998, p. 59-78; J. M. NOLLA, L. ESTEVA i F. AICART, "El poblat ibèric dels Guíxols (segles IV aC-I dC)", *EBE*, 8, 1989, p. 45-116; F. AICART, "El final del món ibèric a la vall d'Aro i Sant Feliu de Guíxols: estat de la qüestió", *EBE*, 19, 2000, p. 17-24; F. ARASA, *op. cit.*, p. 259-260.

²⁷⁵ A. GORGUES, *op. cit.*, p. 260-267.

²⁷⁶ P. CASTANYER *et al.*, "Pautas i evolució del poblament rural...", p. 14-17; O. ESCALA *et al.*, "El jaciment de La Rosella (Tàrrrega, Urgell): un camp de sitges associat a un hàbitat de l'ibèric tardà (segles II i I a.de la n. e.)", *Urtx*, 25, 2011, p. 211-241; M. PREVOSTI, "Conclusions", M. PREVOSTI, J. ARXÉ i A. CABALLÉ (eds.), *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 1995, p. 245-256; V. REVILLA i D. ZAMORA, *op. cit.*, p. 43; I. FIZ *et al.*, "In conspectu prope totius urbis: la aplicació de diferents mètodes de anàlisi de visibilitat al paisatge del *ager Tarraconensis*", *Cuadernos de Prehistoria i Arqueología de la Universidad de Granada*, 20, 2010, p. 108; C. MATA, A. MORENO i D. QUIXAL, "Hábitat agrario y paisaje durante la segunda Edad del Hierro en el este de la Península Ibérica", *Bollettino di Archeologia*, Roma, 2008, p. 42; G. PASCUAL i P. GARCÍA BORJA, "El poblamiento en la comarca de la Costera (Valencia) desde el Neolítico hasta época romana. Yacimientos arqueológicos y vías de comunicación", *APL*, 28, 2010, p. 314; I. GRAU, "Los valles de Alcoi durante la romanización", p. 91-93; I. GRAU, C. CARRERAS, J. MOLINA, P. DE SOTO i J. M. SEGURA, "Propuestas metodológicas para el estudio de el paisaje rural antiguo en el área central de la Contestania", *Zephyrus*, 70, 2012, p. 131-149; A. MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, "Poblamiento rural romano y tardoantiguo en Lorca", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 292; L. LÓPEZ-MONDEJAR, "Nuevas aportaciones al poblamiento...", p. 126-128.

més enllà de l'autoconsum. És interessant, però, destacar un detall, prou important, relacionat amb la cultra material associada a aquests hàbitats rurals: la introducció i increment, de manera generalitzada arreu, de ceràmiques comunes i produccions fines importades, que assoliren unes cotes sense precedents. Aquest fet pot assenyalar, com ha proposat Millett,²⁷⁷ un increment progressiu de les activitats mercantils i del poder adquisitiu dels seus habitants i, en definitiva, un element més que contribuï a la transformació de la societat. No es detecten, en canvi, fundacions de nous establiments de tipus urbà per ésser ocupats per població reassentada, tot i que es coneix algun cas esporàdic de creació de petits llogarrets, com el de Turó Rodó (Lloret de Mar).²⁷⁸ Es tracta d'un reduït nucli costaner que seguia les pautes tradicionals d'un assentament de vila closa,²⁷⁹ format per unes quantes cases senzilles que restaven encerclades per una muralla o, millor, un mur de tanca que constituïa, a més, la paret posterior de cadascuna de les estructures d'hàbitat. Des del moment que disposa de fortificacions, hauríem de pensar que la seva creació fou impulsada per les autoritats romanes o, com a mínim, donaren la seva aprovació per bastir-lo. Encara, amb relació al desplaçament de població ibera cap a noves fundacions, no hem de perdre de vista que als assentaments instal·lats pels romanoitàlics en diferents contrades (com els nuclis de ca l'Arnau-can Mateucan Benet, La Cabañeta o *Valentia*) els materials recuperats avalen, tot i una presència majoritària de l'element itàlic, també la d'una part més o menys petita de població indígena. En aquests casos, la seva adscripció social podia ser més variada, incloent membres d'estrats acomodats i que ocupaven posicions ben relacionades amb la població forana.

Finalment, tenim també testimoniada la mobilitat d'indígenes fora de la península Ibèrica, principalment per les fonts literàries. Diversos eren els motius que expliquen la sortida dels *peregrini* de la província, alguns dels quals eren conseqüència de les imposicions dels romans, mentre que d'altres eren fruit de la voluntat dels mateixos ibers. El primer cas acostumava a anar de la mà d'aspectes de caire militar i suposava abandonar de manera permanent el territori de procedència: una de les solucions aplicades de manera prou sovintejada als membres de les comunitats vençudes era reduir-los a l'esclavitud. Aquest fet

²⁷⁷ M. MILLETT, "Rural integration in the Roman West: an introductory essay", *Current Research on the Romanisation of the Western Provinces*, Oxford, 1992, p. 1-8.

²⁷⁸ BURCH *et al.*, "La síntesi", p. 98-99.

²⁷⁹ P. MORET, *Les fortifications ibériques. De la fin de l'âge du Bronze à la conquête romaine*, Madrid, 1996, p. 267-268.

implicava, jurídicament, un canvi d'estatus que contemplava passar del gaudi de la llibertat i dels drets locals propis dels *peregrini* a la negació de cap mena de dret ni llibertat. A més a més, a l'exèrcit que havia capturat els esclaus, en general, no li interessava d'arrossegar-los al seu darrere, tot i que podia repartir-los entre la soldadesca com a part del botí o fins i tot aprofitar-los per ajudar en la logística de la tropa, de manera que tendia a vendre'ls *in situ* als *uenaliciarii* i aconseguir així un doble objectiu: evitar endur-se les masses d'esclaus i obtenir líquid per a l'*aerarium militare*.²⁸⁰ És, sobretot, a partir del moment que queien a les mans dels traficants que iniciaven els seus periples, que els podien arribar a portar molt lluny tot i que amb freqüència tenien com a destinació final la Urbs.

Per al segon cas, les fonts assenyalen que els ibers podien fer viatges que tenien com a destinació la Urbs, cosa que no era gaire freqüent i que solia produir-se especialment per motius diplomàtics, fet que ens inclina a pensar que aquells que viatjaven formaven part dels sectors aristocràtics. Que els ibers enviessin legacions no fa res més que situar-los en la normalitat de les relacions entre els pobles d'arreu del Mediterrani i Roma, atès que durant l'època republicana l'arribada d'ambaixades, procedents tant de comunitats de territoris annexionats com d'altres que encara no ho eren, constituïen un fenomen molt freqüent.²⁸¹ La primera ocasió que una delegació del territori s'adreçà a Roma tingué lloc just abans d'esclatar la guerra annibàlica, quan els saguntins, que es veien amenaçats per l'avenç de les tropes cartagineses, trameteren una ambaixada per demanar ajuda.²⁸² Uns anys més endavant, quan la guerra arribà a la seva fi definitiva, Sagunt n'envià una de nova, aquest cop per agrair el suport militar rebut de Roma, i de passada, donar l'enhorabona a P. Corneli Escipió per haver assolit feia poc el càrrec consolar.²⁸³ L'any 171 aC uns quants *populi* provinents de diferents punts d'ambdues províncies recorregueren personalment al Senat per denunciar els abusos

²⁸⁰ Hi ha una multitud de casos documentats, tant a orient com a occident: els capturats a la campanya de *L. Quinctius Flaminius* l'any 192 aC a la Ligúria (LIVI 35.40.4), la presa de Same (189 aC; POLIBI 21.32b i LIVI 38.29.11), els *tolostobogi* (189 aC; LIVI 38.23.9-10 i APIÀ, *Syr.* 42), els tectosages (LIVI 38.27.7), Hístria (179 aC; LIVI 41.11.8), Haliart (177 aC; LIVI 42.63.10), l'Epir (POLIBI 30.15, LIVI 45.34-5, ESTRABÓ 7.7.3 i PLUTARC *Aem.* 29.3) o Numància (133 aC; APIÀ, *Ib.* 96-97).

²⁸¹ Vid. F. PINA, "Foreign Eloquence in the Roman Senate", C. STEEL i H. VAN DER BLOM (eds.), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford, 2013, p. 247-266, on l'autor aplega nombrosos exemples extrets de les fonts literàries.

²⁸² LIVI 21.6.1-2; APIÀ, *Ib.* 7.

²⁸³ LIVI 28.39.1-16.

que els darrers anys patien per part dels magistrats.²⁸⁴ Pocs anys després tornem a trobar indígenes a la Urbs participant a les exèquies d'Emili Paul·lus, tot i que no acaba de quedar del tot clar si hi eren com a clients vinguts expressament de províncies, com a esclaus que havia dut amb ell o com a conseqüència d'altres raons.²⁸⁵ A partir de tots aquests exemples s'infereix que els desplaçaments que els ibers feien a Roma tenien un caràcter eminentment temporal, perquè un cop presentats els respectes i les al·legacions al Senat o als magistrats, les delegacions tornarien de nou cap a la província. No sembla, per tant, que abans de 133 aC hi hagués indígenes amb residència establerta a la Urbs, tot i que a partir de l'inici de la centúria següent (àdhuc potser molt a les darreries del segle II aC) ja en trobaríem algun, com palesa el cas de *Q. Varius Hybrida* al qual al·ludíem unes pàgines més enrere.²⁸⁶ En aquest sentit, a presència d'indígenes naturalitzats que havien fet algunes passes a la carrera política de Roma només es pot explicar per la maduresa de les relacions entre la Urbs i les províncies hispanes. És aquesta circumstància la que hauria portat a, com a mínim alguns membres de les elits locals, establir fermes contactes, gràcies a l'actitud demostrada durant el servei militar, amb personatges influents del panorama polític, sense el concurs dels quals era extremadament

²⁸⁴ LIVI 43.2.1-3.

²⁸⁵ PLUTARC, *Aem.* 39.4. L'escriptor de Queronea explicita que els ibers, de la mateixa manera que els lígurs i els macedonis que participaren al funeral es trobaven a Roma *κατὰ τύχην*, és a dir, per casualitat. El problema és arribar a esbrinar si amb aquestes paraules volia dir en realitat que se li escapaven els motius que expliquen la seva presència a la Urbs o si realment hi eren per pura coincidència, ja fos perquè havien enviat legacions diplomàtiques, perquè havien anat a visitar els seus patrons, perquè eren a la ciutat per motius relacionats amb activitats econòmiques, etc. En aquest sentit, H. Flower afirma que tots plegats foren cridats pels familiars que organitzaren el sepeli (H. I. FLOWER, "Spectacle and Political Culture in the Roman Republic", H. I. FLOWER (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, Cambridge, 2014, p. 390-391). Si fos així, atesa la distància que havien de recórrer, sobretot els ibers i els macedonis, i el temps que necessitaven per rebre la notícia i viatjar, per força ja havien d'ésser a Roma prèviament a la defunció. De fet, no seria res d'estrany que fossin membres d'una ambaixada enviada –per uns motius que ens defugen completament– a la Urbs i que restessin a l'espera que arribés el moment d'entrevistar-se amb el Senat, atès que a vegades les legacions estrangeres havien de romandre setmanes i àdhuc mesos sencers abans no els arribés el torn (F. PINA, "Foreign Eloquence...", p. 249).

²⁸⁶ *Varius Hybrida* proporciona un cas força curiós que voldríem examinar amb un xic més de detall. Per alguna raó que ens defuig, aquest home –possiblement *sucronensis* (VALERI MÀXIM 3.7.8; QUINTILIÀ, *Inst.* 5.12.10; *De uir. Ill.* 72.11)– rebé la ciutadania romana en un moment també difícil de determinar, però que seria anterior a l'any 90 aC. Tot i els seus orígens no romans, hem de pensar que, per força, havia de tenir el *domicilium* establert a Roma, altrament no hauria pogut exercir el *ius honorum* i presentar la seva candidatura al tribonat de la plebs per al 90 aC. És més, tenim notícies febaents que exercí el càrrec activament, com demostra la seva acció més coneguda: la proposta –que fou acceptada– de la *lex Varia de maiestate*, que procurava evitar els crims de lesa majestat contra la *maiestas populi Romani* (E. S. GRUEN, "The Lex Varia", *JRS*, 55, 1965, p. 59-73; R. SEAGER, "Lex Varia de Maiestate", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 16, H. 1, març 1967, p. 37-43; F. SÁNCHEZ JIMÉNEZ, "Triunfo de Asculaneis Picentibus", *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, 9, 1986, p. 255-268; S. MAS, "De Tácito a la *lex de imperio Vespasiani* o la organización del consentimiento de la dominación", *Semata. Ciencias Sociales e Humanidades*, 23, 2011, p. 77-96).

difícil, per no dir impossible, que un simple provincial pogués ocupar un càrrec públic a Roma;²⁸⁷ sobretot, tenint en compte que les velles oligarquies romanes no veien amb bons ulls la intromissió de gent forana –i menys de províncies– a la vida política de la ciutat, tal i com mostren els furibunds atacs que els llançaven per denigrar i desacreditar aquells que gosessin intentar-ho²⁸⁸ (i no tinguessin, és clar, un recolzament prou fort que les intimidés).

6.3.6. Peregrinae

Com malauradament tendeix a ser habitual en el coneixement del món antic (i de molts altres períodes històrics), la dona peregrina a la Citerior ibèrica de finals del segle III aC i bona part de la centúria següent és gairebé invisible. Les fonts literàries amb prou feina en fan esment i, quan és així, es refereixen indefectiblement a membres de les aristocràcies indígenes, com la dona i les nebodes d'Indíbil²⁸⁹ o la dona (i els fills) d'Edecó,²⁹⁰ totes elles trobades per Escipió a *Carthago Noua* en qualitat d'ostatges dels púnics i retornades als seus familiars. Per la seva banda, l'arqueologia aporta algunes dades més, però no contribueixen massa a ampliar la perspectiva pel que fa als sectors socials, perquè majoritàriament s'associen altra vegada als nobiliaris. En aquest sentit, una font molt valorada, en gran mesura per la seva singularitat (fet que ens porta a ser prudents a l'hora d'extrapolar-ne les interpretacions a la resta de les comunitats ibèriques), és la vaixella amb decoració figurada, a voltes complementada amb epigrafia, de l'àrea edetana. No obstant els tradicionals esculls, la historiografia ha maldat des de fa anys per procurar aproximar-se i aprofundir el coneixement de la dona, principalment de l'època ibèrica plena, que és quan es detecta una concentració més gran de fonts d'estudi per a aquest tema. A vegades, però, la manca d'evidències ha portat, malgrat els esforços invertits, a elaborar treballs basats en generalitats d'altres cultures antigues que s'estenen, per considerar-les raonablement extrapolables, al context ibèric.²⁹¹ Partim, doncs, d'unes bases caracteritzades per considerables biaixos, perquè la informació a

²⁸⁷ E. J. WEINRIB, *The Spaniards in Rome. From Marius to Domitian*, New York, 2014, p. 7-8.

²⁸⁸ CICERÓ, *Pis.* frag. 9-11.

²⁸⁹ LIVI 26.49.11-14.

²⁹⁰ POLIBI 10.34; LIVI 27.17.1-2

²⁹¹ C. ALFARO, "Dona i treball a la Hispània preromana i romana", J. ZARAGOZA i G. FORTEA (eds.), *ΓΥΝΑΙΚΕΣ, MULIERES: mirades sobre la dona a Grècia i a Roma*, Tarragona, 2012, p. 155-178.

l'abast es redueix fonamentalment als primers anys del període que estudiem, corresponents al tombant del segle III aC i les primeries del següent, mentre que per a la resta del II aC les fonts emmudeixen i en dificulten la comprensió i l'evolució que experimentaren les peregrines.

L'aparició de monuments funeraris clarament femenins (estàtues, bustos, relleus) en algunes necròpolis, principalment del sud-est peninsular, palesen que les dones de les classes altes adquiriren un paper més destacat a partir de l'ibèric ple, altrament no s'hi entendria la seva presència.²⁹² Aquest nou rol no contemplava la participació directa de la dona en la vida política,²⁹³ tal i com s'infereix dels relats de l'antiguitat, que sempre mostren els homes reunint-se per discutir els assumptes de caire polític i militar i prenent les decisions oportunes. En cavi, la iconografia assenyala que guanyarien rellevància en altres aspectes, com el religiós, de manera que trobaríem les dones de classe alta oficiant cultes i actuant de sacerdotesses, sense que puguem precisar si els sacerdocis eren temporals o permanents.²⁹⁴ Queda ben testimoniada, a més, la seva participació activa en cerimònies cíviques –segurament exclusives dels grups aristocràtics però amb un caràcter públic que les convertia en actes d'autorepresentació davant de la resta de la població no privilegiada–, com mostren les imatges on apareixen ballant o tocant instruments musicals.²⁹⁵

Un altre àmbit on les peregrines de situació acomodada tenien protagonisme és el productiu. Disposem d'escenes on apareixen dones ricament abillades davant de telers verticals teixint o filant. No cal dir que les tasques relacionades amb la producció tèxtil no eren privatives dels sectors aristocràtics, perquè les restes materials que hi anaven associades (pesos de teler i torteres) es documenten amb molta freqüència a tot arreu, independentment de les dimensions i complexitat de l'assentament i de les característiques de les estructures a l'interior de les quals s'han localitzat. Ara bé, aquestes imatges no només apunten l'hipotètic

²⁹² M. I. IZQUIERDO, "La imagen femenina del poder. Reflexiones entorno a la feminización del ritual funerario en la cultura ibérica", *SAGVNTVM Extra* 1, 1998, p. 185-193; L. PRADOS, "Género e identidad en los contextos funerarios ibéricos (siglos V-I a.C.)", L. PRADOS *et al.*, *Arqueología y género. Mujer y espacio sagrado: haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica*, Madrid, 2011, p. 201-217.

²⁹³ A. VIZCAÍNO, "Imágenes, texto y prácticas en femenino. La mujer y la cerámica de Tossal de Sant Miquel (Lliria, València)", *Saguntum - P.L.A.V.*, 43, 2011, p. 126.

²⁹⁴ L. PRADOS, "Mujer y espacio sagrado: Haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica", *Complutum*, 18, 2007, p. 217-225; C. RUEDA, "La mujer sacralizada: La presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos de bronce iberos)", *Complutum*, 18, 2007, p. 227-235.

²⁹⁵ A. VIZCAÍNO, *ibid.*

fet que les mateixes aristòcrates es fessin la seva pròpia roba, com havia de fer la resta de la població, sinó que estarien transmetent escenes de gineceu: serien una icona, comuna a d'altres contextos cronoculturals, de les virtuts de la dona decent.²⁹⁶ Alguns autors antics assenyalen la importància que havien assolit els productes tèxtils d'alguns indrets de la Citerior ibèrica fins al punt que eren exportats.²⁹⁷ Això, unit a les escenes a les quals estem al·ludint, han menat a plantejar la possibilitat que les aristòcrates iberes arribaren a dirigir tallers.²⁹⁸

Ignorem quin era el grau d'autonomia econòmica –si és que en tenien– de les iberes de classe alta, però la sumptuositat amb què són representades a la iconografia i la de les obres que encarregaven, com per exemple els monuments funeraris o la vaixel·la profusament decorada de l'àrea edetana,²⁹⁹ palesen que, d'una manera o una altra, disposaven d'una marcada potència econòmica, si més no al principi del nostre període. Durant bona part del segle II aC, en canvi, els indicis de potència econòmica, tants als nuclis d'hàbitat com a les necròpolis, esdevenen més modestos, fet que posem en relació als canvis que experimentaren les elits en aquesta època.

Fora dels cercles aristocràtics, la visibilitat de les dones és nul·la. Tanmateix, la vida que duïen no devia allunyar-se gaire de la que coneixem per a altres racons del món antic.³⁰⁰ Així, segurament les trobaríem encarregant-se de la intendència domèstica, però també treballant als camps, als tallers de producció de teixits, a les factories de salaons, etc.

²⁹⁶ C. ALFARO, "La mujer y el trabajo en la Hispania prerromana y romana. Actividades domésticas y profesionales", M. I. DEL VAL (coord.), *El trabajo de las mujeres en España. Desde la Antigüedad al siglo XX. Dossier des Mélanges de la Casa de Velázquez*. Nouvelle série, 40 (2), 2010, p. 24-25.

²⁹⁷ ESTRABÓ 3.4.9; GEL·LI, *Noct. Att.* 17.3.4; PLINI, *Nat. Hist.* 19.9; NICOLAU DE DAMASC, frag. 102, *Frag. Hist. Graec.*, 3.456.

²⁹⁸ C. RÍSQUEZ i A. GARCÍA LUQUE, "¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necrópolis ibéricas", *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 novembre 2007. Treballs d'Arqueologia*, 13, 2007, p. 164.

²⁹⁹ A. VIZCAÍNO, *op. cit.*, p. 128.

³⁰⁰ E. FANTHAM, A. P. FOLEY, N. B. KAMPEN, S. B. POMEROY i H. A. SHAPIRO, *Women in the Classical World*, Oxford, 1994; W. SCHEIDEL, "The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World (I)", *Greece and Rome*, 42, 1995, p. 202-217; IDEM, "The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World (II)", *Greece and Rome*, 43, 1996, p. 1-10.

6.3.7. Els peregrini de la Citerior ibèrica

No obstant els trasbalsos que la irrupció romana provocà entre els indígenes durant el període que s'estén de l'inici de la segona guerra púnica fins a les operacions de M. Porci Cató, que comportaren l'abandonament (en ocasions *manu militari* i en d'altres, de manera menys violenta o, si més no, sota la pressió d'altres formes de violència menys evidents) de diversos assentaments, la mort o esclavització de nombroses persones i el desplaçament forçat de moltes altres, no semblen apreciar-se canvis especialment significatius pel que fa a l'estructura de llurs societats. En efecte, si a les acaballes de l'ibèric ple el cos social quedava polaritzat en un sector privilegiat format pels grups que concentraven a les seves mans els poders econòmic i polític i un altre de no privilegiat constituït per la resta de la població humil, al període següent ambdós sectors continuaven existint. En el transcurs del segle II aC, per tant, seguia havent-hi una minoria d'ibers acomodats i una majoria d'altres que, per les seves condicions de vida, de comoditats no en tenien gaires. Amb tot, una diferència fonamental en relació amb el període anterior és que tant els uns com els altres restaven sotmesos a Roma, que s'havia erigit en mestressa del territori. Aquest fet, a més, comportà que uns i altres fossin englobats sota la mateixa categoria jurídica de *peregrini* i les seves comunitats passessin a tenir la condició, en la immensa majoria, d'estipendiàries. La promoció jurídica, individual o col·lectiva, era una capacitat que no els restava vetada, com la pràctica havia demostrat per a altres territoris sota l'ègida de la Urbs, inclosos altres indrets de les mateixes províncies hispanes; tot i això, no tenim cap testimoni que permeti afirmar que al llarg dels dos primers terços d'aquella centúria hi hagués cap *peregrinus* que es veiés premiat amb una concessió de ciutadania. Si n'hi havia hagut algun, no n'ha quedat constància, perquè els primers casos coneguts es remunten ja als primers anys del segle I aC.

Que la societat mantingués l'estructura tradicional no significa que al seu interior no es produïssin transformacions. És més, diversos indicis semblen apuntar una liquidació de les elits que havien estat dominant fins aleshores i que, ja fos per mostrar-se partidàries de la causa púnica al conflicte annibàlic o per haver ofert resistència a l'autoritat romana, foren eliminades. Testimonis d'aquest procés són la destrucció i abandonament de molts dels *oppida* que havien tingut més rellevància, on residien les altes nobleses i des d'on tenien

sotmesa la resta de llurs comunitats; la desaparició de les necròpolis que anaven associades a aquells establiments; o la presència, als assentaments supervivents més grans, d'edificis complexos però més modestos que els que estigueren en funcionament fins al trànsit del segle III al II aC, on les elits habitarien i durien a terme altres funcions. En comptes d'assumir la gestió de les decapitades comunitats indígenes directament, Roma, mancada aleshores d'un sistema administratiu provincial desenvolupat, optà per una solució més pràctica i emprada també en altres llocs: permetre que els indígenes es governessin a si mateixos, però substituint els antics grups rectors anorreats per uns altres de nous que, tot i sortir dels sectors aristocràtics, se li mostraven addictes. En serien una mostra l'ílerget *Bilistages* o el cabdill bergistà del qual les fonts han oblidat el nom però no les dificultats que hagué d'afrontar en els que, segurament, foren els primers anys al capdavant de la seva comunitat i que estaven relacionades amb la revolta generalitzada que obrí el segle II aC.

Sens dubte, Roma havia d'ésser un excel·lent aval per garantir la posició de les noves elits (sempre que no trenquessin la condició fonamental d'ésser-li fidels), però per refermar-la devien començar a desenvolupar variats instruments d'autorepresentació, alguns dels quals foren adoptats de les antigues aristocràcies de l'ibèric ple, però rellegits i actualitzats, mentre que d'altres eren veritables innovacions. Entre els recursos ja utilitzats hi havia l'endegament d'obres de caire monumental, que per al nostre període s'aprecia bàsicament en la construcció o refacció d'estructures públiques com edificis de culte o muralles. Malgrat que les autoritats romanes semblen haver deixat marge d'actuació a les elits indígenes, és innegable la seva implicació en les grans activitats edilícies. Així ho demostra, per una banda, el fet que tot allò que tenia a veure amb erecció i ampliació d'estructures defensives era domini exclusiu de Roma, de manera que, tant si la proposta d'emprendre les reformes de les muralles d'un assentament sorgia dels nadius com dels romans, la decisió última competia només als darrers. Per altra banda, l'empremta romanoitàlica s'aprecia en el traçat de les construccions, que, tot i mantenir sovint les maneres de fer locals, mostren unes clares influències itàliques, tant en les tècniques constructives com en el disseny, que menà a introduir formes que no tenien res a veure amb les tradicionals del territori. D'aquesta manera, l'aristocràcia indígena plasmava i consolidava la seva (sovint nova) situació privilegiada envers l'interior de la seva pròpia comunitat i a l'ensem manifestava la voluntat de modernitzar-se adoptant trets dels

seus dominadors com, concretament en aquest cas, l'arquitectura hel·lenística. Els romans també treien rendiment dels processos de monumentalització; si bé no hi ha dades que permetin pensar que membres de la *nobilitas* romana sufraguessin alguna de les obres (com sembla haver estat habitual als territoris de fora de Roma i el Laci), és clar que la introducció progressiva d'una edilícia d'aspecte itàlic –tant als vells establiments indígenes com a les noves fundacions– actualitzava el paisatge de la Citerior ibèrica i, en definitiva, refermava simbòlicament el domini de la Urbs.

Com a recursos emprats com a novetat en el nostre període hi hem de comptar la moneda. El sol fet que les autoritats romanes permetessin l'obertura i el manteniment de les seques ja assenyala un tracte diferenciador entre les comunitats a les quals se'ls permetia de batre numerari i aquelles a les que no se'ls havia concedit aquest privilegi, perquè, per una banda, l'encunyació monetària depenia de l'autoritat de governador provincial i, de l'altra, la tendència general de Roma sembla haver estat la clausura dels tallers de les comunitats sota el seu control, com bé palesen els casos de Macedònia, Corint i la Lliga Aquea, *Carthago* o totes les comunitats d'arreu d'Itàlia que batien argent, llevat, és clar, de la mateixa Roma.³⁰¹ Pràcticament tots els *populi* ibers es beneficiaren de, com a mínim, una seca. Un parell de comunitats disposava de tallers propis de llarga tradició que pogueren mantenir la seva activitat batent moneda de plata després de l'esclat de la guerra annibàlica: *Emporion*³⁰² al territori indiget i *Arse-Saguntum*³⁰³ a l'Edetània. En plena efervescència del conflicte s'obriren

³⁰¹ P. P. RIPOLLÈS, "Coinage and Identity in the Roman Provinces: Spain", C. HOWGEGO, V. HEUCHERT i A. BURNETT, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2007, p. 79-93; L. VILLARONGA, *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, Barcelona, 1995, p. 14-15; T. ÑACO, *Vectigal incertum...*, p. 212-215.

³⁰² També l'altre establiment grec del mateix territori, *Rhode*, emeté les seves pròpies monedes, fins que la seca flou clausurada com a conseqüència dels efectes que patí la ciutat després de les revoltes indígenes d'inicis del segle II aC. M. CAMPO, "Els inicis: una moneda de colonitzadors", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències*, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 3-12; L. VILLARONGA, *Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*, Barcelona, 2000; M. CAMPO, "La moneda a Rhode: producció i circulació", A. M. PUIG i A. MARTÍN ORTEGA (dirs.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona, 2006, p. 575-583.

³⁰³ M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁZQUEZ, *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos. Volumen II: catalogo de cecas y pueblos*, Madrid, 2001, p. 37-38; P. P. RIPOLLÈS, "La ordenación y la cronología de las emisiones", P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, 2002, p. 275-280.

les de *Tarakon-Kese*³⁰⁴ a la Cossetània, *Saitabi*³⁰⁵ a l'Edetània, *Iltirta*³⁰⁶ a la Ilergècia, *Iltirka*³⁰⁷ a la Ilercavònia i *Barkeno*³⁰⁸ a la Laietània; aquesta darrera tingué una durada efímera, atès que només produí numerari durant els darrers anys del segle III aC. A partir d'inicis de la centúria següent la vella seca emporitana cessà la seva activitat per ésser substituïda per la d'*Untikesken*,³⁰⁹ que passà a batre només peces de bronze i que devia ubicar-se a la mateixa *Emporion*, si bé s'ha plantejat la possibilitat que el taller s'hagués traslladat a la guarnició del Turó d'Empúries. Per aquelles mateixes dates, a l'Ausetània es posà en funcionament la seca d'*Ausesken*.³¹⁰ En el decurs d'aquell segle aparegueren noves seques a la Laietània, amb *Laiesken*,³¹¹ que probablement prengué el relleu a la de *Barkeno*. També en disposaren *Abariltur*,³¹² de localització imprecisa, potser en algun punt inconcret de la costa catalana; *Seteisen*,³¹³ una altra seca amb una ubicació mal coneguda en algun indret de les terres aragoneses, i *Kelse*,³¹⁴ a la Sedetània. Cap a mitjan centúria se situa l'inici de l'activitat de tres noves seques a l'Edetània: *Kili*,³¹⁵ *Basti*³¹⁶ i *Kelin*.³¹⁷ Finalmet, a la segona meitat del segle

³⁰⁴ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3, 1982, p. 136 i 147-154; P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria en la Tarraconense mediterrànea*, València, 1982, p. 374; L. VILLARONGA, "Les dracmes ibèriques de Tàrraco", *Faventia*, 10, 1988, p. 143-152; J. M. GURT, "La segona guerra púnica: vers una nova economia monetària", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 17; M. SOLER, "La moneda dels ibers: un món uniforme", p. 21-25; *CNH*, p. 158-160.

³⁰⁵ P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria...*, p. 265; M. SOLER, "La moneda dels ibers: un món uniforme", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 21-32; *CNH*, p. 314-315; M. CAMPO, "Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania, 26 i 27 de novembre de 1998*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1998, p. 29.

³⁰⁶ P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria...*, p. 510; L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", p. 155-160; M. SOLER, *op. cit.*, p. 21-22 i 26; A. BELTRÁN, "Cuestiones generales sobre hallazgos de moneda ibérica en la Península", *Tresors del món antic. VII Cicle de conferències, Barcelona, del 14 al 30 de novembre de 1994*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 71; *CNH*, p. 175-176; M. GOMIS, "Algunes qüestions sobre producció monetària a la província Citerior (segles III-I aC)", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania, 26 i 27 de novembre de 1998*, Barcelona, 1998, p. 95.

³⁰⁷ A. PÉREZ ALMOGUERA, "La ceca de *iltirka* (*iltirkessen*) a la luz de los nuevos datos analíticos", *RAP*, 21, 2011, p. 58.

³⁰⁸ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 167-169.

³⁰⁹ *CNH*, p. 140 i ss.; L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 140-141; F. BELTRÁN, *ibid.*

³¹⁰ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 163-165; *CNH*, p. 185.

³¹¹ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 167-169; *CNH*, p. 191.

³¹² L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 180-182; *CNH*, p. 203-204.

³¹³ *CNH*, p. 219.

³¹⁴ *CNH*, p. 221-222.

³¹⁵ *CNH*, p. 318.

³¹⁶ *CNH*, p. 319.

³¹⁷ *CNH*, p. 328.

*Masonsà*³¹⁸ en algun punt desconegut de les terres tarragonines, *Ore*³¹⁹ a l'Ausetània, *Lauro*³²⁰ a la Laietània i *Ieso*³²¹ a la Lacetània.

Així mateix, la tipologia escollida remet a una iconografia vinculada a l'esfera aristocràtica. Malgrat els canvis que s'haurien produït al seu si, es mantingueren les imatges tradicionals, particularment la del genet, perquè eren una forma de representar les elits ben coneguda i interioritzada pels nadius. En aquest sentit, no hem d'oblidar la representació d'armes i escenes de caire guerrer en esteles i monuments funeraris, que tenia el mateix significat i que també pervisqué, si bé a mesura que es consolidava el domini romà tendiren a ser substituïts per altres símbols, sobretot de tipus astral, o bé desaparegueren completament pel pes que anaren guanyant les inscripcions, amb l'excepció de les esteles localitzades al Baix Aragó.

Els sectors no privilegiats de la societat evidencien menys transformacions. Continuarien formats per la massa de la població que s'encarregava fonamentalment del conreu de les terres (i de l'explotació d'altres recursos en funció de cada indret), si bé n'hi havia una part que dedicava el seu temps a la producció artesanal. A les zones del litoral i alguns enclavaments ben situats de l'interior es detecta, finalment, un increment de les activitats comercials –fruit de l'augment del tràfec mercantil itàlic–, que potser deixarien d'estar en aquests moments tan vinculades als grups privilegiats i s'estendrien cap a altres sectors de la societat. Un canvi important es detecta en l'hàbitat: al costat de les categories d'assentaments que ja existien a l'ibèric ple, durant el segle II aC, i especialment en el decurs de la segona meitat, s'expandiren els petits establiments rurals orientats a una producció encarada a l'autoconsum i, a tot estirar, la comercialització als mercats locals. Per bé que amb l'annexió tot el territori havia adquirit la condició d'*ager publicus* (o, potser millor, *ager peregrinus*) Roma deixava que els nadius seguissin treballant les seves antigues terres, ja que d'aquesta manera no deixaven d'ésser explotades. Ara bé, si prèviament la producció era controlada per les elits indígenes en benefici propi, ara la beneficiada era ella a través de l'exigència de tributs.

³¹⁸ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 154; *CNH*, p. 173.

³¹⁹ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 166-167; *CNH*, p. 189.

³²⁰ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 174-176; *CNH*, p. 195-197.

³²¹ L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes...", p. 179-180; *CNH*, p. 199.

En definitiva, el pas traumàtic del segle III al II aC, que tingué conseqüències notables sobre les poblacions autòctones en nombrosos aspectes, comportà en el pla social continuïtats –a grans trets, l'estructura de la societat no es modificà– però també canvis –en relació a la composició d'alguns grups.

6.4. ESCLAUS

6.4.1. Definició jurídica

Al món romà, un esclau (o una esclava) era, per definició, una persona que no gaudia de llibertat i que restava subjecta en tots els sentits a una o més terceres persones. Mancats de *libertas*, els *serui* no podien ésser ciutadans i no gaudien de cap mena de dret, de manera que eren concebuts com un bé patrimonial comparable a una propietat immobiliària, animals, eines i altres objectes, etc.³²² D'aquesta manera, eren susceptibles d'ésser sotmesos a qualsevol mena de transmissió patrimonial: compra, venda, donació, cessió en usdefruit, herència, etc.³²³ Ja hem vist en un capítol anterior que, com que estaven mancats de drets, no podien contraure *iustum matrimonium* (però sí que els esclaus es podien unir a altres de la seva mateixa condició o lliures en *contubernium*, que no tenia cap validesa legal).³²⁴ Això implica que encara que els esclaus fossin víctimes d'adulteris o violacions, la llei no els reconeixia com a delictes.³²⁵ En tot cas, si una esclava (o un esclau) era forçada, l'amo podia recórrer a la justícia al·legant l'únic motiu vàlid des de la perspectiva legal: una agressió contra el seu patrimoni. De la mateixa manera, no els era permès de posseir cap mena de patrimoni ni de transmetre'l per cap tipus de via. Tampoc gaudien de capacitats polítiques, atès que estaven mancats del dret a vot, tant l'actiu com el passiu. Això no obstant, els *serui* també eren considerats *personae* i se'ls permetien algunes concessions que els distingien de la resta de possessions, com el fet que els amos els assignessin un *peculium*³²⁶ del qual podien disposar a llur discreció.

³²² ULPIÀ 19,1; GAI 2.12-13.

³²³ O. ROBLEDA, *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma, 1976, p. 68.

³²⁴ ULPIÀ, *Frag.* 5,5; K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, Barcelona, 1998, p. 41.

³²⁵ O. ROBLEDA, *op. cit.*, p. 69.

³²⁶ FEST, s. u. Peculium.

6.4.2. Localització dels *serui* a la Citerior ibèrica

Malgrat que la condició dels esclaus fa que la seva presència estigui molt escassament testimoniada, la seva existència és ben provada en diferents contextos. El primer de tots és el militar. No obstant el fet que els *serui* no podien ésser *ciues* ni, consegüentment, disposar del *ius militiae*, formaven part de les legions. No es tractava de *sequellae* –encara que entre ells també hi podia haver individus d'extracció servil– sinó que eren les mateixes tropes les que els portaven amb elles en qualitat de personal logístic. Aquests *calones*,³²⁷ que tant podien ésser *serui publici* com esclaus privats, duïen a terme funcions molt variades i necessàries per al correcte funcionament de l'exèrcit, com ara transportar i custodiar la impedimenta, encarregar-se de la cura de les muntures i els animals de bast, etc.³²⁸ Arribat el cas, hom els podia fer participar també al camp de batalla, ja fos per simular que els efectius eren més nombrosos i poderosos del que realment eren o fins i tot per fer-los entrar directament en combat.³²⁹ Precisament, l'únic testimoni que coneixem de la presència de *calones* entre les legions destinades a la península Ibèrica³³⁰ els situa en un episodi de la segona guerra púnica esdevingut l'any 209 aC a les proximitats de *Baecula* (en territori que, uns anys més tard, formaria part de la Ulterior), des d'on contraatacaven armats amb fones a la pluja de projectils dels enemics. Ja hem exposat anteriorment que no podem escatir si els esclaus que es trobaven entre els efectius militars presents al territori eren propietat estatal o privada, però que, amb tota probabilitat, n'hi hauria de tota mena. Almenys, sí podem afirmar que n'hi havia que pertanyien a ciutadans, com es pot deduir dels passatges que relaten l'expulsió de totes les rèmores dels exèrcits a l'arribada d'Escipió als campaments que assetjaven Numància; és d'especial interès aquell³³¹ en el qual Apià explicita que hi havia legionaris que es feien acompanyar d'esclaus per procurar mantenir el nivell de vida i els hàbits als quals estaven

³²⁷ LIVI 9.37.8-11; R. MACMULLEN, "The legion as a society", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 33, 4, 1984, p. 444-445; E. HILDINGER, *Swords Against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic*, Cambridge (Massachusetts), 2003, p. 2-3; D. SIERRA, "El *imperator* republicano: un general experimentado y un hábil táctico (385-168 a.C.)", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 22, 2010, p. 190; N. B. KAMPEN, "Slaves and *Liberti* in the Roman Army", M. GEORGE (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto, 2013, p. 188-190.

³²⁸ J. P. ROTH, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 102-105.

³²⁹ FRONTÍ, *Strat.* 2.4.6 i 2.4.8; *Bell. Alex.* 74; *Bell. Afr.* 84-85; DIÓ CASSI, 79.26.6; FLAVI JOSEP, *Bell. Iud.* 3.69.

³³⁰ LIVI 27.18.11-12.

³³¹ APIÀ, *Ib.* 85.

avesats a la quotidianitat, cosa que incloïa comoditats tan poc compatibles amb l'àmbit castrense com banys i uncions. Segurament, els ciutadans que s'enduien els esclaus a la guerra ho feien no tan sols pensant en el seu confort, sinó també com a símbol de prestigi social, perquè a Roma la possessió de *serui* era una forma de demostrar l'elevat estatus,³³² d'aquesta manera, alguns romans pertanyents a les classes elevades podien valdre's dels seus esclaus per remarcar diferències amb la resta de legionaris.

La guerra era un dels principals mitjans per aconseguir esclaus, atès que els vençuts podien ésser reduïts a la condició servil. Si fem cas a la informació transmesa pels autors de l'antiguitat, sembla que l'esclavitud dels enemics derrotats era un recurs aplicat amb freqüència en les guerres de conquesta.³³³ De tota manera, a la Citerior ibèrica només es documenta en comptades ocasions i, en tots els casos, com a solució per castigar aquells grups i comunitats més díscols i bel·ligerants. Fem-ne un ràpid repàs: el primer esment el fa Livi en relació a la presa de la *Cissa* sotmesa als cartaginesos per part de Cn. Corneli Escipió (218 aC).³³⁴ En un moment més avançat de la guerra annibàlica sabem que fou capturada una quantitat indeterminada d'africans que formaven part dels efectius púnics (209 aC).³³⁵ Posteriorment, ja en l'època de les operacions del cònsol Cató, alguns grups de bergistans que havien actuat de manera reincident contra l'ordre establert per les autoritats romanes foren convertits en esclaus.³³⁶ Per a temps posteriors no disposem de més dades al respecte, un fet que hem de considerar normal tenint en compte que els fronts s'anaren desplaçant vers l'interior peninsular; així, sense activitat bèl·lica a les terres ibèriques era més difícil que hom pogués esclavitzar més indígenes (ni forans). La tendència als nous territoris, de tota manera, sembla que seguí una tònica similar.³³⁷ El fet que les notícies sobre l'esclavització de les comunitats vençudes siguin tan poc nombroses ens podria fer pensar que en aquest territori no es dugué a terme de forma habitual, cosa que és difícil d'acceptar tenint en compte que era una pràctica

³³² K. BRADLEY, *Esclavitud y sociedad en Roma*, p. 28-29.

³³³ J. A. MARTÍNEZ MORCILLO, "El asalto de núcleos de población: bases jurídicas, procedimiento y consecuencias durante la República romana", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 26, 2013, p. 107-122.

³³⁴ LIVI 21.60.8.

³³⁵ LIVI 27.19.8.

³³⁶ LIVI 34.16.9-10 i 34.21.6.

³³⁷ Les guerres celtibèriques i lusitanes constituïren noves oportunitats per aconseguir esclaus. Per exemple, l'any 142 aC el cònsol Q. Fabi Màxim Servilià reduí a l'esclavitud a unes deu mil persones a ala Ulterior segons el recompte d'Apià (*Ib.* 68). Més endavant, Q. Pompeu derrotà i esclavitzà a la Sedetània un grup de bandolers liderats per Tangí, que s'havia dedicat a hostilitzar la regió (*APIÀ, Ib.* 77).

sovintejada; més tost hauríem de considerar, per tant, que les fonts no en fan esment, precisament, perquè era quelcom tan freqüent que era assumit com normal i només en parlen perquè els casos exposats estan en relació amb comunitats que havien mostrat especial resistència i, en definitiva, havien despertat l'interès dels historiadors antics.

Tots aquests *serui* fets per causa de les guerres que tingueren com a escenari el nostre territori podien ésser destinats fonamentalment a dos usos: com que no deixaven de tenir la consideració de botí, o bé es repartien entre els soldats o bé eren venuts pels qüestors per obtenir líquid. A més a més, els generals podien reservar-se uns quants enemics derrotats i esclavitzats, que mantenien en vida per emportar-se'ls a Roma i fer-los participar a la comitiva de la celebració del seu *triumphus*, si al Senat li abellia de concedir-los-el. D'acord amb els passatges citats suara, allò més usual era posar-los a la venda perquè *mangones* i *uenaliciarii* els adquirissin, tal i com posen de manifest les referències als esclaus africans i als bergistans. Un cop a les mans dels traficants d'esclaus, podien anar a raure a qualsevol punt del Mediterrani on hi haguessin mercats, tant d'Itàlia –ben coneguts per la seva importància eren els de *Capua* i *Puteoli*–³³⁸ com de l'orient –on destacava, pel damunt de tot, Delos d'ençà de 166 aC– i d'aquí, viatjar novament cap a altres terres on, en funció de les característiques de cada *seruus*, serien encomanats a les activitats que els seus amos consideressin més oportunes.

A més dels usos suara ressenyats, tenim constància que alguns *captiui* foren esclavitzats de forma temporal. Aquest és el cas dels dos milers d'*opifices* que Escipió trobà a *Carthago Noua* i que reduí a *publicos fore populi Romani* (és a dir, esclaus públics) per tal d'aprofitar en benefici de les legions que comandava les habilitats i coneixements que tenien els artesans.³³⁹ A diferència d'allò que solia ser habitual, en aquest cas prometé restablir-los la llibertat, la qual anava, tanmateix, condicionada a la seva actitud mentre estiguessin al servei de l'exèrcit.

Si bé podria fer la sensació que l'esclavitud aparegué al vell territori ibèric amb la irrupció romana, no és encertada, atès que ja existia prèviament. No hi ha indicis que ajudin a esbrinar si entre els ibers era coneguda i practicada amb anterioritat a la conquesta, però per

³³⁸ L. CHIOFFI, "Congressus in venalicio: spazi urbani e mercato degli schiavi a Capua e a Roma", *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité*, 122-2, 2010, p. 503-524.

³³⁹ POLIBI 10.17.9-10; LIVI 26.47.2.

als cartaginesos no era quelcom d'estrany, com palesa la presència de *serui* a la *Carthago Noua* púnica documentada pels historiadors de l'antiguitat.³⁴⁰

A banda de les referències literàries, poques evidències més tenim a l'abast per ubicar els esclaus. Llevat del darrer cas, que n'assenyala la localització en un nucli urbà, la resta se situen en escenaris bèl·lics i la seva presència es fa fonedissa a partir del moment que els *uenaliciarii* se n'apropriaven. A més, totes les ocurrencies són de les darreries del segle III aC i els inicis del següent. Gairebé no hi ha més dades directes fins molt al tombant del segle II aC i el principi de l'última centúria abans del canvi d'era, quan les fonts escrites, tant epigràfiques com literàries, tornen a fer visibles els *serui*. Això ens permet de situar-los a les ciutats, formant part dels *collegia* professionals que havien fixat llur seu a *Carthago Noua*³⁴¹ o als establiments dedicats a l'explotació dels recursos miners de la zona, com el de la Loma de Herrerías (Mazarrón).³⁴² La reiteració de les dades que apunten a l'àrea cartagenera com un nucli amb una presència més o menys continuada d'esclaus³⁴³ no significa que els *serui* residents a la Citerior ibèrica hi estiguessin tots concentrats, però dóna alguna idea sobre una de les localitzacions on era molt probable de trobar-ne: els grans nuclis urbans. Ja hem vist en un apartat anterior que s'han documentat *collegia* en altres centres, com *Tarraco* o La Cabañeta. En cap d'aquests dos casos, és cert, les inscripcions al·ludeixen a esclaus, però no hem de perdre de vista que la de Tarragona està molt mal conservada i permet amb prou feines entendre el text i que la del Burgo de Ebro només ha preservat els noms de dos *magistri* llibertins, de manera que no hi ha cap motiu que impedeixi considerar la possibilitat que entre els membres d'aquestes corporacions hi haguessin *serui*, com passa en tantes altres de més ben conegudes.

³⁴⁰ POLIBI 10.17.11; LIVI 26.47.3 i 28.21.2-5.

³⁴¹ CIL I².2270, CIL I².2271, CIL II, 3433, CIL II.3434 i *supp.* 5927, Abascal i Ramallo, 1997, p. 71-77 i 460-465.

³⁴² S. F. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Carthago Noua...*, p. 79-82 i lám. XXXIV; IDEM, "Inscripciones sobre pavimentos..." p. 183-186; B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce magistreis..." 2004, p. 467.

³⁴³ Recordem que Diodor (5.36.4) explicita que les mines del sud-est peninsular eren treballades per mà d'obra servil.

6.4.3. Funcions econòmiques dels esclaus

Pel damunt de qualsevol altre grup social, la presència dels sectors servils a la Citerior ibèrica va lligada, com a tot arreu, als factors econòmics. Els romans es valien dels esclaus per cobrir un ventall molt ampli d'activitats econòmiques, des de l'agricultura, la ramaderia i l'obtenció de matèries primeres fins a la indústria i el comerç, especialment a mesura que s'anaren expandint pel Mediterrani en el transcurs del segle II aC.³⁴⁴ Eren una mà d'obra poc costosa a la qual se li podien encomanar tasques feixugues, dures i poc agraïdes (com el treball a les mines o al camp) o qualsevol feina que permetia alliberar temps als seus amos i, tot sovint, obtenir un benefici econòmic. No obstant això, les fonts són molt gasives pel que fa als usos i la intensitat amb què es feien servir al nostre territori en la cronologia que estudiem. Per a tot el segle II aC només disposem d'una sola referència, que proporciona Diodor en relació a l'explotació de les mines de *Carthago Noua*.³⁴⁵ D'acord amb aquest autor, els itàlics que afluien al territori obtenien ingents quantitats de metall gràcies a les elevades xifres d'esclaus que compraven per a aquesta finalitat. No dona cap nombre concret, però si creuem les dades de l'historiador d'*Agyrium* amb les de Polibi (que ens han arribat a través d'Estrabó),³⁴⁶ ens trobem que, en els moments àlgids de la producció metal·lífera, hi intervenien uns quaranta mil homes. Més enllà de la veracitat d'aquesta xifra, cal tenir en compte que no tots havien d'ésser necessàriament esclaus. Estrabó –potser reproduint les paraules exactes del megalopolita– escriu específicament el mot *ἀνθρώπων*, sense distingir-ne la seva condició i, si a això afegim el fet que a les mines, a més de treballar-hi *serui*, també hi podien participar individus lliures (a vegades per a realitzar tasques perilloses i evitar exposar-hi els esclaus, que tant si resultaven malferits com morts, suposarien unes despeses addicionals i no desitjades als amos),³⁴⁷ la quantitat de treballadors servils seria, sense deixar d'ésser segurament molt gran, inferior a aquells quaranta mil.

³⁴⁴ W. L. WESTERMANN, "Industrial Slavery in Roman Italy", *Journal of Economic History*, 2, 1942, p. 149-156; K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, p. 48-56; A. MARCONE, *Storia dell'agricoltura romana. Dal mondo arcaico all'età imperiale*, Roma, 1997, p. 126; W. JONGMAN, "Slavery and the Growth of Rome. The Transformation of Italy in the Second and First Centuries BCE", C. EDWARDS i G. WOOLF (eds.), *Rome the Cosmopolis*, Cambridge, 2003, p. 106

³⁴⁵ DIODOR 5.36.4.

³⁴⁶ ESTRABÓ 3.2.10.

³⁴⁷ J. C. DUMONT, *Servus. Rome et l'esclavage sous la République*, Roma, 1987, p. 778-779.

D'ençà de les darreries del segle II aC i els primers anys de la centúria següent tenim algunes notícies més, tot i que no deixen d'ésser esparses. Ja hem comentat més amunt que és en aquesta època que trobem els testimonis més antics de l'existència de corporacions professionals, les files de les quals estaven formades, entre d'altres, per esclaus. Així mateix, sabem de l'existència en territoris costaners de la *Hispania Ulterior* d'establiments agrícoles en mans de possessors itàlics absentistes que tenien esclaus treballant-hi³⁴⁸ i, potser, també deixaven a les mans dels *serui* de més confiança l'administració dels seus *fundi*, en una línia similar a la que exposa Cató al seu tractat agronòmic.³⁴⁹

Així doncs, a partir de la informació disponible, detectem que les activitats econòmiques en les quals estaven, amb tota seguretat, involucrats els esclaus en el transcurs dels dos primers terços del segle II aC eren les associades a l'obtenció de matèries primeres i, particularment, els metalls. Ara bé, això no vol dir que en altres racons de la província no hi haguessin més esclaus dedicats a altres sectors. En aquest sentit, les altres referències que hem esmentat proven que els *serui* estaven relacionats amb el comerç i l'agricultura des d'almenys el final del mateix segle i, possiblement, abans. L'envergadura que anà assolint el comerç ens fa sospitar que els grans *negotiatores* itàlics devien fer servir a la Citerior, com en altres contrades del Mediterrani,³⁵⁰ no només els serveis dels seus agents lliures i llibertins, sinó també dels esclaus, encara que no n'hagi quedat cap evidència tangible. L'agricultura és un tema apart. Hem comentat en diferents ocasions que les restes materials dels establiments rurals coneguts dificulta identificar-los com a indígenes o romans, perquè gairebé no s'hi aprecien diferències; així mateix, tampoc disposem de dades –arqueològiques i literàries– que garanteixin l'existència de centres destinats a l'explotació agropecuària de filiació itàlica fins als primers anys del segle I aC, amb l'excepció (que tampoc és segura del tot) d'alguns establiments situats a la ruralia de *Carthago Nova*³⁵¹ i potser també en alguns establiments documentats a l'àrea del Vallès.³⁵² Fem aquest advertiment perquè proposar la presència de

³⁴⁸ PLUTARC, *Cras.* 4.2

³⁴⁹ CATÓ, *De agri cult.* 1.5.

³⁵⁰ CICERÓ, *Verr.* 2.2.188.

³⁵¹ J. A. ANTOLINOS, J. M. NOGUERA i B. SOLER, "Poblamiento y explotación minerometalúrgica en el distrito minero de *Carthago Nova*", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 217.

³⁵² M. MERCADO *et al.*, "El castellum de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2007, 2008, p. 195-211; V. CANTARELLAS *et al.*, "Les

mà d'obra esclava al camp ibèric dels dos primers terços del segle II aC suposa acceptar que ja hi hauria algun assentament rural que estava en mans itàliques i que seria treballat seguint les maneres de fer importades d'Itàlia. Amb tot, això no significa necessàriament que els esclaus es trobarien en estructures tipus *uilla* o similars, ja que podria ser que les terres que estaven en possessió dels itàlics fossin ocupades per indígenes i aquells enviarien els seus esclaus per posar en valor més terres i complementar la mà d'obra nadiua.

Els sectors servils estarien també implicats en les activitats artesanals, tot i que les traces que n'han romàs són molt febles. Un cop més ens hem de remetre a l'àrea minera de *Carthago Noua*, on ben segur que hi havia esclaus lligats a les estructures de transformació dels metalls. Per a la resta del territori tenim algun indici que se situa ja a la segona meitat del segle II aC, que vincula teòricament els *serui* a tallers ceràmics com els que s'obriren a Fontscaldes,³⁵³ a la vora de *Tarraco*, probablement per fabricar els materials constructius que es demanaven des de la ciutat per dur a terme les grans reformes edilícies a què es veia sotmesa en aquelles dates.

Una altra qüestió és el nivell de vida i les capacitats econòmiques que tenien els esclaus. Tot el que podem fer és intentar inferir-ho a partir de les poques coses que en sabem. No podem arribar a esbrinar amb cap precisió les eventuais categories que existirien, però aquells que estaven destinats a les mines o al camp es devien trobar en posicions més desavantatjades, com era habitual en altres contrades del Mediterrani, on els membres de la *familia rustica* patien unes condicions de vida molt més desfavorables que els de la *familia urbana*, llevat dels casos d'aquells esclaus als quals els amos els assignaven més responsabilitats, com seria el cas dels *uilici*, que gaudirien d'una situació menys dura. Aquesta diferència de condició ens fa pensar que els *serui* relacionats amb les activitats comercials, establerts als nuclis urbans, viurien en unes condicions millors, tot i no deixar d'ésser persones mancades de llibertat.

ocupacions prehistòriques i la vil·la tardorepublicana de Can Massot, al terme municipal de Montmeló. Darreres intervencions", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2010-2011, 2012, p. 293-312.

³⁵³ I. ARRAYÁS, *Morfologia històrica del territorium...*, tesi doctoral inèdita, vol. 2, p. 758-761.

6.4.4. Esclaus a la Hispània Citerior ibèrica

Els esclaus constituïen, per la seva naturalesa jurídica, els sectors situats a les posicions més baixes de tot l'escalafó social. Rastrear-ne la seva presència al nostre territori, però, no és una tasca senzilla com a conseqüència de la parquedat de les fonts. Per bé que no sembla que l'esclavitud fos quelcom de desconegut a la Citerior ibèrica abans de les primeres intervencions militars romanes (si més no, a la ciutat púnica de *Carthago Noua*), les dades de la presència d'esclaus es multipliquen a partir de l'any 218 aC, ja sigui pels *calones* que portaven les legions per assistir-los en la logística o per les referències a la captura d'esclaus entre els enemics derrotats, que tant podien ésser indígenes com forans arribats per donar suport a les forces cartagineses. D'ençà de la guerra annibàlica, les operacions militars foren continuades a la província, però tot i això les notícies relatives a la reducció a la condició servil dels vençuts no és especialment significativa, probablement perquè era un recurs tan sovintejat que els escriptors antics no en feien gaire cabal, llevat de casos puntuals que els cridaren l'atenció per les característiques del context general o per la magnitud de les captures. Davant de les notícies i rumors –ocasionalment emprades pels mateixos romans com a amenaça per evitar sollevaments³⁵⁴ que es difonien del tractament que les autoritats romanes acostumaven a dispensar als vençuts, és comprensible que s'estengués un temor a l'esclavitud entre les comunitats indígenes, sobretot aquelles que s'havien mostrat més hostils amb les tropes de Roma.

Tots aquests *serui*, a més dels que podien formar part dels grups de *sequellae*, eren al territori de manera temporal, atès que un cop els exèrcits es retiraven, ells hi anaven tot darrere, acompanyant els seus amos. A partir de mitjan segle II aC, tanmateix, comencem a detectar la presència d'altres esclaus que arribaven fonamentalment per motius econòmics, ja fos per anar a treballar a les explotacions mineres o, potser en un moment més avançat de la mateixa centúria, com a força de treball per als sectors de l'agricultura, el comerç i la indústria. Per tant, els trobaríem concentrats a les àrees urbanes principals i ben comunicades i el seu entorn rural més proper, així com a les àrees dotades de jaciments de recursos naturals.

³⁵⁴ APLÀ, *Ib.* 33 i 41.

6.5. GRUPS I RELACIONS SOCIALS A LA CITERIOR IBÈRICA ENTRE 218 I 133 AC

Al llarg d'aquest capítol hem presentat per separat la diversitat de membres que constituïa la variada població present –de manera temporal o permanent– al territori ibèric de la *Hispania Citerior* durant el lapse comprès entre 218 i 133 aC, basant-nos en la condició jurídica que tenien des de la perspectiva de Roma. Ara és el moment de recuperar-los, amb la voluntat de definir de manera conjunta els diferents grups que formaven la societat d'aquesta part de la província, tot atenent a paràmetres socials, jurídics, econòmics i polítics, així com les relacions que regien les interaccions dels uns amb els altres. D'aquesta manera assolirem l'objectiu final de perfilar i explicar l'evolució que experimentà la societat.

6.5.1. Definició dels grups socials

Resumim breument, per començar, els membres dels diversos grups que hem fet desfil·lar als apartats precedents. Entre els *ciues* romans hi havia, en primer lloc, els alts magistrats enviats des de la Urbs, primer per conduir les legions contra l'enemic cartaginès i els seus aliats i, posteriorment, per assumir la direcció de la gestió de la *prouincia*. Pretors i cònsols pertanyien als sectors més encimbellats de la societat romana, eren individus que tenien una considerable capacitat econòmica i restaven temporalment al territori –generalment entre un i dos anys–, principalment perquè els seus interessos prioritaris (polítics, socials i econòmics) es movien a Roma. En segon lloc, hi havia els *comites* que formaven el *consilium* del governador provincial. Acostumaven a ser personatges que compartien els mateixos rangs que els governadors, triats sovint per aquests d'entre els seus propis parents, amics i altres persones amb les quals es relacionaven, que els assistien en diversos aspectes.³⁵⁵ Aquesta mena d'estat major estava format per homes experimentats que donaven consell als alts magistrats en aspectes molt concrets, però també joventut noble que feia les primeres passes de la seva formació adquirint responsabilitats. En tercer lloc, hi havia els càrrecs superiors de les tropes: tribuns militars, qüestors i legats, que eren ocupats també

³⁵⁵ CICERÓ, *Verr.* 2.2.27: “*comites illi tui delecti manus erant tuae; praefecti, scribae, accensi, medici, haruspices, praecones manus erant tuae*”.

per individus procedents dels sectors més elevats de la Urbs (que, en ocasions, podien ésser d'origen no romà però naturalitzats, com *Sex. Digitius*).

En quart lloc, per sota dels grups anteriors se situaven els càrrecs intermedis i menors de l'exèrcit, detinguts per ciutadans de classes intermèdies. Com a *adsidui*, gaudien d'un determinat nivell de riquesa, si bé era molt més moderada que la dels seus superiors. Quant als interessos polítics, la seva posició els garantia el dret de vot passiu, però difícilment podien afrontar els costos que suposava seguir el *cursus honorum*. En cinquè lloc, hi havia el conjunt de *militēs* mancats de graduació (o, en tot cas, escassa), que estava constituït per una massa estreta, en la seva majoria, de les classes inferiors i, en general, amb menys possibles. Aquestes circumstàncies provocaven que els seus interessos polítics –suposant que en tinguessin– es veiessin limitats pels mecanismes de funcionament de la vida política romana. D'acord amb les dades a l'abast, tot sembla apuntar que, en termes generals, tota aquesta població militar, independentment de l'estatus, tendia a romandre al sòl provincial de manera temporal, ja que un cop finalitzat el període de servei (que podia arribar a dilatar-se durant uns quants anys), tothom tornava cap a Itàlia.³⁵⁶

En sisè lloc, ara ja fora de l'àmbit militar, hi havia tots aquells homes i dones dels esglaons més baixos de la societat romana –segurament de les darreres classes i del sector dels *capite censi*– que perseguïen les tropes per oferir-los una variada sort de productes i serveis. Les ambicions polítiques eren quelcom que no els devia despertar cap mena d'interès, atès que els seus nivells de renda eren ínfims (especialment els dels *proletarii*) i, a més, és possible que entre ells no només hi haguessin *ingenui*, sinó també lliberts. La seva principal motivació a l'hora de venir a la Península era de caire econòmic, tot i que actuaven sense el recolzament

³⁵⁶ Entre les excepcions comptem els *transfugae*, que apareixen testimoniats molt escadusserament a les fonts escrites. De fet, només hem localitzat dues notícies per a tota la Citerior amb anterioritat a 133 aC: una la forneix Plutarc (*Cato Ma.* 11.1), qui, mentre enumera les operacions del cònsol Cató, detalla que en un enfrontament contra els lacetans, entre els indígenes hi havia sis-cents *αὐτομόλοι*. L'altra l'aporta Apià (*Ib.* 79), que esmenta la presència de desertors de l'exèrcit romà entre els numantins en temps de les guerres celtibèriques. Encara podem afegir un tercer cas, recollit pel mateix autor, contextualitzat a la Ulterior afectada per les guerres lusitanes (*Ib.* 73). Aquesta freqüència tan reduïda fa pensar que el nombre de *transfugae* al nostre territori i cronologia havia d'ésser marcadament baix, tot i que no seria gens estrany que hi hagués més casos, voluntàriament silenciats pels cronistes de l'antiguitat. En qualsevol cas, les desercions es documenten en tota la història de l'exèrcit romà, malgrat que eren perseguides i castigades amb severitat (M. VALLEJO, "Sobre la persecución y el castigo a los desertores en el ejército de Roma", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 5, 1993, p. 241-251; EADEM, "Transfugae en el ejército de Roma", *Hant*, 20, 1996, p. 399-408; J. L. CAÑIZAR, "Posibles causas de deserción en el ejército romano vistas a través del Codex Theodosianus. Problemática bajo Constantino y problemática a partir de la segunda mitad del siglo IV d.C.", *SHHA*, 16, 1998, p. 217-232).

de cap gran estructura comercial, a diferència d'altres col·lectius dedicats al comerç. Desconeixem amb certesa quina era la permanència dels *sequellae* al territori; com que les tropes anaven i venien, es probable que n'hi hagués que s'hi mantinguessin, mentre que d'altres preferirien retornar a Roma en algun moment o altre i de la manera que poguessin.

En vuitè lloc, hi havia els lliberts, un grup heterogeni quant a les capacitats econòmiques, que veiem assentat a la Citerior ibèrica des d'almenys els anys centrals del segle II aC. Les raons que els impulsaven a establir-s'hi eren d'índole econòmica, atès que actuarien en terres provincials com a agents dels seus patrons, tant en l'àmbit del gran comerç com de la gestió d'explotacions de recursos naturals. Aquests interessos provocaven que la localització dels lliberts es concentrés de manera significativa als principals nuclis urbans de la província, tant del litoral com de la vall de l'Ebre. Així mateix, hi havia altres lliberts que es trobaven només temporalment al territori, com els que anaven associats a les tasques de recaptació de tributs, és a dir, els *publicani*, que operaven mentre durava la concessió que havien aconseguit els seus patrons. No tots els publicans, amb tot, eren d'extracció llibertina, ja que també podien ésser itàlics que actuaven en nom d'aquells que havien guanyat una licitació per dur a terme obres o serveis diversos, més enllà de la recaptació de *publica*.

Entre la població d'Itàlia de fora de Roma i el seu territori hi havia sectors més privilegiats que d'altres. Els primers estaven formats per aquells ciutadans que gaudien del *Latium*, mentre que els segons eren els que procedien de les comunitats peregrines aliades de la resta de la península Itàlica; malgrat aquesta consideració, existia una diversitat de situacions, atès que algunes comunitats havien estat privilegiades amb la concessió d'alguns drets determinats (com el *commercium* o el *conubium*). A la Citerior ibèrica intervingueren, en primer lloc, grups aristocràtics, més o menys acabats i que concentraven el poder polític de llurs comunitats, per bé que no tots ho feren de la mateixa manera. Així, hi havia aquells que participaven a l'exèrcit en qualitat de *socii*, tot i que sempre es trobaven en una situació subordinada als romans, que eren els qui detenien els principals càrrecs militars. I hi havia els rics *negotiatores*, que concebien la província com una terra d'oportunitats per desenvolupar-hi activitats econòmiques, relacionades sobretot amb el comerç i l'explotació de matèries primeres. La llei romana permetia a tots ells beneficiar-se amb una promoció jurídica, atès que l'establiment del *domicilium* a Roma obria les portes a la consecució de la ciutadania

plena. En segon lloc, hi havia altres grups menys ben posicionats, alguns dels quals també es veien obligats a formar part de les tropes de conquesta, mentre que d'altres possiblement actuarien com a agents comercials en representació dels grans *negotiatores* itàlics, que els enviaven per dirigir *in situ* els seus afers. En general, igual que feien els legionaris, un cop els soldats itàlics es llicenciaven s'embarcaven de tornada, encara que tenim notícia de la fundació d'algun establiment colonial de dret llatí on s'assentaven els veterans i llurs famílies. Per a l'àmbit cronològic i geogràfic que tractem, de fet, tan sols coneixem el cas de *Valentia* que, a més, és molt tardà. Així mateix, hi havia una part de la població militar que havia de quedar-se, possiblement durant un període llarg, a la província per mantenir en funcionament les guarnicions destinades al control i la protecció de determinades zones que eren escenaris d'activitats de gran interès –no només militar, sinó també econòmic– per als romanoitàlics (com *Emporion*, *Tarraco* o *Carthago Noua*). Una situació diferent trobem entre els itàlics que acudien per motius econòmics, ja que la naturalesa de les seves ocupacions els obligava a restar llarg temps al territori, quan no a instal·lar-s'hi de manera definitiva, tant en enclavaments preexistents com en d'altres de nova fundació, situats en espais còmodes, ja fos ben bé al costat de vells nuclis indígenes o en d'altres no ocupats anteriorment.

La població nadiua tenia també la consideració de peregrina i n'hem distingit al seu interior dos grans sectors socials. Per una banda, hi havia uns grups formats per les elits rectores locals, caracteritzades tradicionalment per disposar d'una fortuna superior a la de la resta de la població, com a conseqüència del fet de concentrar a les seves mans els mitjans de producció, principalment les terres de conreu. En quedar sotmesos a Roma, el sector privilegiat no desaparegué, però experimentà diversos canvis profunds que afectaren la base de la seva autoritat, que passà a dependre de la voluntat de les autoritats romanes. Amb tot, vers l'interior continuaven essent els grups dominants. La manca de testimonis de promocions jurídiques abans del trànsit del segle II al I aC porta a descartar que hi haguessin membres de les aristocràcies amb vel·leitats polítiques més enllà dels límits de les seves comunitats. Per altra banda, hi havia els grups formats per la massa de la població no privilegiada, tradicionalment dotada d'escassos recursos econòmics i mancada de capacitat política (tot i alguna possible excepció com *Arse*, si més no abans de la caiguda davant d'Anníbal). La majoria es dedicaria a la producció agropecuària, per bé que també hi havia qui s'encarregava

de l'obtenció de matèries primeres i la seva transformació a través de l'artesania; com que la producció artesanal requeria un grau d'especialització més marcat que el de l'agricultura, s'ha plantejat la hipòtesi que aquells (i aquelles) que s'hi dedicaven ocuparien una posició socioeconòmica més elevada, sense que això els permetés deixar d'estar entre els grups no privilegiats. Les transformacions esdevingudes al territori de la mà de l'activitat romanoitàlica als àmbits social i econòmic potser desencadenaren alguns canvis en aquests sectors, que diversificarien les seves ocupacions (responent a les necessitats generades, per exemple, pel comerç mediterrani).

Per acabar, hi havia els esclaus. No obstant el fet de compartir la manca de llibertat i de cap mena de dret, dins d'aquest sector hi trobaríem algunes diferències pel que fa a la seva situació i tractament. Les legions portaven els seus propis *calones* i *serui publici* per realitzar tota mena de tasques vinculades a la logística de l'exèrcit; però alguns dels mateixos soldats – hem d'imaginar que els procedents de les capes més acomodades – es feien acompanyar dels seus propis esclaus per tal de fer-los més confortable la vida als campaments, malgrat que ocasionalment algun general especialment rigorós obligava a despatxar-los. A més, tenim constància que en alguns moments les tropes es valgueren dels serveis d'*opifices* esclavitzats temporalment, com els de *Carthago Noua* capturats l'any 209 aC. I encara hi havia els *serui* que foren destinats a les explotacions de recursos naturals i aquells que estaven involucrats a les activitats comercials. Els esclaus tenien orígens molt diversos, ja que el tràfic de persones assolí unes dimensions desmesurades, sobretot a la segona meitat del segle II aC, i provocava moviments d'individus de qualsevol punt del Mediterrani a qualsevol altra contrada de l'imperi creixent de Roma. Nombrosos *serui* testimoniats a l'antic territori de la Citerior ibèrica a partir del segle I aC semblen procedir de terres orientals,³⁵⁷ mentre que els ibers fets captius podien anar a raure a qualsevol lloc, però amb certa preferència per la mateixa Roma

³⁵⁷ L'onomàstica és la principal font per aproximar-se a l'origen d'aquest col·lectiu, tot i que el fet que els esclaus o els lliberts portessin noms de ressonàncies orientals no implica necessàriament que haguessin nascut a la conca oposada del Mediterrani. Sovint, aquells que havien caigut a les mans de les legions i després havien passat a les dels *uenaliciarii* perdien el nom que tenien quan eren lliures perquè els amos els n'assignaven un de nou, habitualment seguint les modes imperants. Això, és clar, també afectava els *uernae*, que eren nascuts a les mateixes cases dels amos. Així doncs, si la moda del moment era posar noms grecs als esclaus, independentment de l'origen que tinguessin, passarien a dur-ne un per decisió dels *domini* que no volien deixar d'estar a la moda (C. CHEESMAN, "Names in *-por* and Slave Naming in Republican Rome", *The Classical Quarterly*, vol. 59, 2, desembre 2009, p. 517; C. BUUN, "Greek or Latin? The owner's choice of name for *uernae* in Rome", M. GEORGE (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto, 2013, p. 22-25).

i la Itàlia central, on els latifundis de la *nobilitas* requerien una considerable quantitat de mà d'obra barata.

6.5.2. Formes de relació social

D'ençà del moment que els romans posaren els peus a la península Ibèrica i començaren a fer seu el territori, establiren unes formes de relació concretes amb els indígenes. Els contactes entre els ibers (i altres pobles peninsulars) i gent procedent de la península Itàlica no constituïen una novetat, perquè ja abans de l'esclat de la guerra annibàlica s'havien establert relacions informals, de caire comercial, com testimonia la presència de produccions itàliques, en especial el vi i la vaixel·la que s'estibava a les bodegues de les naus per assegurar l'estabilitat de la càrrega amfòrica.³⁵⁸ A més, si donem crèdit a les paraules de Livi, hauríem de pensar que també existien algunes relacions més formals, atès que en un passatge del relat de les primeres actuacions de Cn. Escipió especifica que a l'àrea del litoral al nord de l'Ebre travà aliances amb alguns *populi*, mentre que amb d'altres renovà les que ja existien.³⁵⁹ En el cas d'ésser certes les paraules de l'historiador pataví, potser s'hi reflectiria un hipotètic afany de buscar aliats entre les llargament conegudes (gràcies al comerç) comunitats ibèriques del nord-est peninsular als anys posteriors a la signatura del dit tractat de l'Ebre (226/225 aC);³⁶⁰ en aquest sentit, Dió Cassi detalla que abans de l'establiment del tractat els assumptes d'Ibèria no havien despertat cap interès a Roma.³⁶¹

Fos com fos, en iniciar-se el conflicte les relacions entre els romans i els indígenes quedaren definides a partir de la guerra. Sembla que a l'estadi inicial, mentre les tropes legionàries avançaven per la franja litoral de l'extrem nord-oriental peninsular, Roma establia aliances militars amb les comunitats iberes que, aparentment, no havien oposat massa

³⁵⁸ J. PRINCIPAL, "Tarraco, las cerámicas del Grupo Hercúleo y el comercio romano-italico anterior a la Segunda Guerra Púnica", *JRA*, 11, 1998, p. 233-244; F. CIBECCHINI i J. PRINCIPAL, "Alcune considerazioni sulla presenza commerciale romano-italica nella penisola iberica prima della seconda guerra punica", M. KHANOUSSI, P. RUGGERI i C. VISMARA (cur.), *Africa romana. Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia. Atti del XIV convegno di studio, Sassari, 7-10 dicembre 2000*, Roma, 2002, p. 653-664.

³⁵⁹ LIVI 21.60.3.

³⁶⁰ A. SÁNCHEZ ROYO, "En torno al tratado del Ebro entre Roma y Asdrúbal", *Habis*, 7, 1976, p. 75-110.

³⁶¹ DIÓ CASSI 12.48.1.

resistència.³⁶² Aquesta actitud tant podia ser fruit d'una influència d'*Emporion*, que segons la tradició literària era, com la metròpoli massaliota, aliada de la Urbs,³⁶³ com d'un meditat càlcul de possibilitats davant de la força intimidadora que constituïa l'exèrcit. Malgrat que, en teoria, les comunitats derrotades esdevenien deditícies, tenim indicis per considerar que en aquests moments primerencs, segurament per la peremptòria i urgent necessitat de tenir a favor seu totes les comunitats nadiues possibles per no entorpir la lluita contra els cartaginesos, Roma tendí a establir unes relacions de caràcter més o menys igualitari amb els indígenes. Així ho palesen les nombroses referències a l'*amicitia* que trobem a les fonts escrites, tant pel que fa a aquells que havien estat derrotats *manu militari* com per a d'altres que es posaven a disposició de les autoritats romanes de forma més o menys voluntària.³⁶⁴ Una constant en tots els casos documentats és el paper que assumien les elits indígenes, que actuaven com a representants de llurs comunitats.

Ja hem dit en un capítol anterior que l'*amicitia* era un tipus de relació que consistia en un vincle moral entre –teòricament– dues parts iguals, que es fonamentava en la *fides*. Durant molt de temps la historiografia ha rebutjat l'*amicitia* com una autèntica forma de relació aplicada pels romans envers altres pobles que se'ls sotmetien, tot considerant que aquest mot ocultava, de manera més o menys mal dissimulada, una relació clientelar.³⁶⁵ Els investigadors que defensaven aquest punt de vista es fonamentaven en una cita de Ciceró, qui comenta que era costum antic i arrelat que els *dediticii* esdevinguessin clients d'aquell que comandava els efectius que els havien derrotat.³⁶⁶ Així, les conquestes portaven implícita la formació de suposades clientele provincials, de manera que els pretors i els cònsols que havien rebut el favor de la Victòria esdevindrien patrons de múltiples comunitats d'arreu del Mediterrani,

³⁶² D'acord amb Livi, Cn. Corneli Escipió no sembla haver tingut cap enganxada amb els ibers fins arribar a *Cissa*, on els púnics havien deixat una guarnició (LIVI 21.60.1-3), però Polibi matisa aquest panorama explicitant que en l'avançament des d'Empúries cap al sud, hagué de lliurar algunes batalles contra indígenes renuents; detalla, a més, una doble actuació en funció de la disposició dels nadius, a voltes més diplomàtica, a voltes més bel·ligerant (POLIBI 3.76.1-2).

³⁶³ LIVI 34.8.

³⁶⁴ POLIBI 3.76.6, 10.17.9, 10.19.3-7, 10.34.1; LIVI 26.50; LIVI 28.34.7-12; ZONARAS 9.8.5.

³⁶⁵ M. SALINAS, "La función del hospitium y la clientela en la conquista y romanización de Celtiberia", *SHHA*, 1, 1983, p. 28; J. J. SEGUÍ, "La Historia Militar del Levante español en la Edad Antigua", *Militaria. Revista de Cultura Militar*, 11, 1998, p. 22; A. RUIZ RODRÍGUEZ, "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *III Reunión sobre Economía en el Món Ibèric Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 11-20; HERNÁNDEZ PRIETO, "Mecanismos de adhesión y control de los pueblos hispanos durante la Segunda Guerra Púnica", *Habis*, 42, 2011, p. 108.

³⁶⁶ CICERÓ, *De off.* 1.35.

començant per la mateixa Itàlia.³⁶⁷ Mercès a les clienteleles, aquells obtindrien beneficis de caire social i polític, mentre que aquestes rebrien en contrapartida suports de diferents menes; en particular, esperaven dels *patroni* que intercedissin per elles i que defensessin llurs interessos allà on es prenien les decisions més importants que els concernien però en les quals no podien participar per raons jurídiques, és a dir, a Roma. La relació tindria una vocació de perpetuïtat en la mesura que es transmetia, per ambdues bandes, per via hereditària.³⁶⁸ D'acord amb aquesta concepció es llegia el conegut episodi de l'ambaixada de diversos pobles d'ambdues províncies hispanes al Senat el 171 aC.³⁶⁹ Per tal de dirimir la denúncia que imposaren contra diversos governadors que havien actuat abusivament als anys anteriors, els *patres* demanaren als representats de cada *prouincia* que escollissin dos *patrones*. Els elegits foren antics magistrats que havien servit a la Península, no pas per casualitat, sinó perquè ja existirien uns lligams previs de clientela.³⁷⁰

Tanmateix, hi ha diferents elements que no permeten acceptar, almenys per a períodes anteriors a les acaballes del segle II aC, la idea de les clienteleles provincials tal i com s'ha plantejat tradicionalment. Per començar, les *deditiones* es feien *in fide populi Romani*, no pas del general vencedor,³⁷¹ fet que dificultaria que les comunitats capitulades esdevinguessin automàticament clientes del magistrat, a diferència d'allò que afirmava Ciceró. Tampoc ho facilitaria el temps relativament curt que els governadors passaven sobre el territori, especialment a les Hispànies, on havien de dedicar bona part del seu mandat a guerrear contra els nadius i, en conseqüència, no disposarien de gaire temps per dedicar-lo a establir les relacions clientelars.³⁷² Així mateix, al món romà les clienteleles eren individuals, no pas gentilícies, cosa que significa que les relacions s'establien amb una persona concreta que actuava com a patró; si bé existia la possibilitat que la clientela fos heretada –cosa que tampoc

³⁶⁷ J.-M. DAVID, *La romanisation de l'Italie*, Malesherbes, 1997, p. 161; J. NICOLS, *Civic Patronage in the Roman Empire*, Leiden, 2013, p. 3-5.

³⁶⁸ J.-M. DAVID, "L'exercice du patronat à la fin de la République, entre la compétition des pairs et la hiérarchie des puissances", K.-J. HÖLKEKAMP i E. MÜLLER-LUCKNER (eds.), *Eine politische Kultur (in) der Krise? Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien*, München, 2006, p. 80 i n. 32; K. S. VERBOVEN, "Clientela, Roman Republic", R. S. BAGNALL et al. (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2013, p. 1578.

³⁶⁹ LIVI 43.2.1-5.

³⁷⁰ J. MANGAS, "Clientela privada en la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 217.

³⁷¹ K. S. VERBOVEN, *op. cit.*, p. 1580.

³⁷² F. PINA, "Generales y clientelas provinciales: ¿qué clientelas?", J. SANTOS i C. CRUZ (eds.), *Romanización, fronteras y etnias en la Roma Antigua: el caso hispano*, Vitoria-Gasteiz, 2012, p. 71 i 73.

sembla haver estat la norma–, no passava a ser un “patrimoni” de tota la *gens*, sinó només dels fills del patró difunt o, com a molt, de la família concreta de la qual formava part.³⁷³ A més a més, com que el patronatge es fonamentava en principis morals (la *fides*) en comptes de legals, tant els clients com els patrons podien extingir la relació quan ho consideraven convenient; això solia passar quan els clients eren de l'opinió que aquell –o aquells, perquè no hi havia res que en limités el nombre– que actuava com a patró no complia les expectatives i no els protegia o no defensava els seus interessos de manera adequada.³⁷⁴ Tornant a l'ambaixada de 171 aC, a la llum de tot el que hem apuntat fins ara, no hauríem d'entendre que M. Porci Cató i P. Corneli Escipió, els *patrones* de la Citerior, tinguessin necessàriament lligams de clientela amb les comunitats que se sentien agreujades, sinó que foren els seus representants els que els triaren en aquell moment concret perquè actuessin en nom seu. L'elecció d'aquests dos personatges no té res de sorprenent, ja que els indígenes escolliren homes de prestigi que ja coneixien pels contactes previs que havien tingut³⁷⁵ i que pensaven que vetllarien pels seus interessos, no perquè ja abans fossin els seus patrons.

En els darrers anys, en canvi, s'està revalorant l'*amicitia*, fins al punt de plantejar amb arguments sòlids que durant l'època migrepublicana era una fórmula habitual de tractat internacional.³⁷⁶ Som del parer, per tant, que per al tombant del segle III aC els escriptors de l'antiguitat al·ludeixen veritablement a *amicitiae* quan parlen de les relacions entre Roma i les comunitats iberes, en comptes de clienteles. La fi de la guerra, la voluntat de mantenir la presència sobre el territori per part de Roma i les revoltes indígenes potser menaren a modificar les anteriors amistats, que des del principi del segle II aC passarien a ser substituïdes per altres formes de relació menys igualitàries i que remarcaven la subjecció dels indígenes. De tota manera, Burton considera que l'*amicita* es derivaria també de l'establiment formal d'una *deditio*, independentment de la forma precisa que adoptés.³⁷⁷

El patronatge, així doncs, no estava especialment difós en les relacions entre romans i *peregrini* indígenes, però sí seria més freqüent entre ciutadans romans. Els vincles de clientela tant es podien establir entre dos *ingenui* –d'estatus similar o diferent– o entre un *ingenuus* i

³⁷³ F. PINA, “Generales y clientelas provinciales...”, p. 72-73.

³⁷⁴ J.-M. DAVID, *La romanisation de l'Italie*, p. 164.

³⁷⁵ F. PINA, “Generales y clientelas provinciales...”, p. 72.

³⁷⁶ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*; F. PINA, “Generales y clientelas provinciales...”, p. 77.

³⁷⁷ P. J. BURTON, *Friendship and Empire*, p. 79.

un llibert. En realitat, malgrat que tot plegat es coneix genèricament amb el mateix terme, la dels uns i la dels altres no era exactament igual. El patronatge entre dos individus d'extracció ingènua era complement voluntari i, com hem dit més amunt, es basava en vincles morals; generalment, el futur client anava a cercar la persona que considerava més escaient per posar-se sota la seva protecció. En canvi, la clientela amb els lliberts no era voluntària, estava regulada legalment i no era tan flexible.³⁷⁸

Pel que fa als indígenes, tot sembla indicar que des de l'ibèric ple les relacions entre els sectors privilegiats i els no privilegiats estaven basades en formes de dependència que, tot sovint, s'han identificat amb la clientela.³⁷⁹ D'aquesta manera, els primers actuaven com a grups dominants en tant que controlaven els mitjans de producció, mentre que els segons eren els grups dominats, que es trobaven subjectes –en un grau difícil de precisar i que d'una comunitat a una altra podia diferir–³⁸⁰ als altres. Així mateix, les diferències entre les diverses menes d'assentaments assenyalen l'existència d'una jerarquia territorial que, vinguda de l'ibèric ple, es mantingué encara durant els primers moments de presència romanoitàlica, fins a la repressió catoniana. Les evidències de sectors aristocràtics es troben als nuclis més grans, però també als mitjans i àdhuc als relativament petits, però mai als més reduïts de tots. Aquest fet indica, per una banda, que de la mateixa manera que hi havia una jerarquia territorial, hi devia haver una jerarquia dins de les elits, de manera que la noblesa que residia en un establiment determinat es trobava subordinada a la que ho feia als centres més grans;³⁸¹ per altra banda, així com les capes inferiors de la societat –formades, com hem dit abans, majoritàriament per la massa camperola– cohabitaven amb els membres d'altres segments als establiments principals i els secundaris més grans, ocupaven, si no de manera exclusiva, gairebé, els més modestos i de reduïda superfície.

Com es podia manifestar la dependència dels diferents grups socials indígenes? Intentar resoldre aquesta incògnita ens fa topar amb l'escull de la informació a l'abast. Els

³⁷⁸ J. NICOLS, *op. cit.*, p. 3.

³⁷⁹ J. M. RAMOS, "La devotio ibérica", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1, 1924, p. 7-26; J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954; A. BALIL, "Indígenas y colonizadores", Á. D'ORS, *Historia económica y social de España. Primer Volumen: la Antigüedad*, Madrid, 1973, p. 158; A. RUIZ i M. MOLINOS, *op. cit.*; A. RUIZ, "El concepto de clientela...", p. 18-19; I. GRAU, "Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular", *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, 2007, p. 132.

³⁸⁰ I. GRAU, "Dinámica social, paisaje y teoría...", p. 132-136.

³⁸¹ I. GRAU, "Dinámica social, paisaje y teoría...", p. 132-133.

autors antics registren alguns detalls sobre aquest tema, però, com d'habitud, són molt esporàdics, excessivament concisos i molt parcials, en el sentit que tendeixen a centrar llur atenció en els grups privilegiats. Testimonien relacions de clientela, si bé ho fan expressament només entre els celtibers i, encara, fa tot l'efecte que es tracta d'una clientela que afectava únicament els sectors aristocràtics.³⁸² Molt menys clars són en el cas dels *populi* ibers: en referència als edetans, Polibi fa al·lusió als membres de l'*οἶκός* i als amics que acompanyaven el *princeps* d'Edeta a l'ambaixada que s'adreçà a Tarraco per parlar amb Escipió l'any 209 aC.³⁸³ Tant aquest com altres autors situen alguns pobles, sobretot els ilergets, establint aliances militars amb d'altres;³⁸⁴ aquestes unions semblen tenir un caràcter conjuntural i una durada condicionada a la del conflicte comú que n'havia afavorit la formació, com demostren les aliances documentades entre els ilergets i altres comunitats més o menys properes, que s'havien constituït per combatre els enemics. Malgrat que, d'acord amb la tradició literària, solien ésser impel·lides pels ilergets –fet que indica un poder superior al de la resta, plasmat en la capacitat de mobilització d'altres *populi* sobre els quals haurien estès la seva hegemonia–, la nòmina dels aliats no és exactament la mateixa i, fins i tot, alguns que en un moment s'havien alineat amb els ilergets, en un altre s'havien posicionat al costat dels romans i havien esdevingut, per aquesta raó, un blanc dels seus atacs. No sempre apunten les xifres dels efectius que aconseguien reunir les aliances, però si fem cas de les que registren, podien arribar a aplegar uns quants milers d'homes. L'última coneguda, que tingué lloc l'estiu de 205 aC, estava formada per una trentena de pobles que contribuïren conjuntament amb trenta mil infants i quatre mil genets.³⁸⁵ Això significa que cada *populus* aliat aportà de mitjana un miler d'infants i més de cent trenta genets. Vol dir això que tots els combatents formaven part dels sectors aristocràtics? Per bé no disposem de dades demogràfiques per als ibers, aquestes quantitats semblen exagerades si els considerem a tots com a membres de les aristocràcies, tenint en compte que no hi ha cap raó per pensar que els efectius aportats constituïen la totalitat dels homes nobles capacitats per participar a la guerra, als quals encara hauríem d'afegir-hi les dones, els menors d'edat i els que es veurien impeditos per ésser reclutats, ja fos

³⁸² LIVI 26.50.14.

³⁸³ POLIBI 10.34.2-5.

³⁸⁴ POLIBI 11.26.6; LIVI 25.34.5-6, 28.24.2-4, 28.31.5-7, 29.1.19 i 29.3.5; APIÀ, *Ib.* 37.

³⁸⁵ LIVI 29.1.19.

per ser massa grans, per estar malalts o veure's afectats per qualsevol altre impediment. En definitiva, tot plegat menaria a, com a mínim, duplicar la xifra, resultat que encara és més difícil d'acceptar. Costa de creure que un sol *populus* tingués una quantitat tan gran d'individus formant els sectors privilegiats, ni tan sols unint els que residien a tots els assentaments, perquè si aquests constituïen una minoria dins de la població, els sectors no privilegiats havien d'ésser un nombre ingent, cosa que no té cap mena de sentit en relació a les evidències arqueològiques. D'acord amb com eren les estructures domèstiques habituals i els establiments, és impossible que poguessin donar cabuda a una població d'aquesta magnitud.

Podríem pensar, per tant, que els historiadors antics havien manipulat les xifres intencionadament a l'alça per dignificar el combat i enaltir la victòria subsegüent per part de les tropes romanes. Però hi ha una altra possibilitat: que la població autoritzada per posseir armes i participar a la guerra no fos només l'aristocràtica, sinó que hi hauria altres sectors que també entrarien dins de la categoria privilegiada, però sense formar part de les elits dirigents. Aquesta hipòtesi estaria recolzada pel registre material, ja que es detecta un increment de la presència de peces d'armament tant a les necròpolis com a l'interior dels poblats a partir del segle IV aC, que sembla assenyalar que durant l'ibèric ple la possessió d'armes s'estengué més enllà dels sectors aristocràtics. Aquesta expansió es pot explicar per canvis en la societat que permetrien que segments més amplis estiguessin capacitats per disposar d'armes. Aquests grups, potser, com ha defensat F. Quesada, constituïrien la població lliure, no subjecta i, en definitiva, privilegiada.³⁸⁶

La forta sotragada que inaugurà el segle II aC per força havia de comportar canvis en les relacions socials dels indígenes instituïdes fins aleshores. Certament, seguien havent-hi grups dominants i grups dominats, però no es relacionaven exactament de la mateixa manera. No podien fer-ho perquè la base sobre la qual els sectors aristocràtics havien fonamentat la seva posició –el control dels mitjans de producció i especialment de la terra– desaparegué en el moment que foren derrotats per Roma. Però amb el sistema d'administració provincial poc desenvolupat que tenia, necessitava el concurs dels mateixos subjectes, sobretot dels grups dirigents. D'aquesta manera, els retornà, en precari, alguns dels mitjans de producció –com

³⁸⁶ F. QUESADA, "Las armas en los poblados ibéricos. Teoría, métodos y resultados", *Gladius*, 30, 2010, p. 17-42.

les terres– però se'n reservà d'altres, concretament aquells que podien furnir uns beneficis més considerables i de manera relativament ràpida –com les mines. Així, en aparença, el funcionament anterior no es modificava però, en realitat, els sectors aristocràtics que havien sortit de la desfeta, ja fossin velles elits supervivents o d'altres de noves promocionades, eren molt conscients que la seva posició no era tan sòlida com la dels seus predecessors, sinó que depenia de la fidelitat mostrada envers els nous amos i de la voluntat de l'estat romà. Això feia que el poder de les elits indígenes es veiés retallat, ja que els recursos que antigament anaven a raure a les mans de les aristocràcies ara tan sols hi passaven perquè eren drenats per Roma. Amb tot, a efectes pràctics i envers la mateixa població autòctona, continuaven constituint els grups dominants.

Finalment, una darrera forma de relació era aquella establerta entre els esclaus i els seus amos. A la Citerior ibèrica hem reconegut per al marc cronològic que tractem diverses menes d'esclaus, que pertanyien a diferents amos: l'exèrcit, els legionaris romans, els itàlics amb interessos econòmics al territori i, segurament, també els lliberts; no tenim a l'abast cap indicatiu que permeti incloure a la llista de propietaris de manera fonamentada els grups privilegiats indígenes, malgrat que si es trobaven en disposició de fer-ho és probable que també n'adquirissin algun. En qualsevol cas, aquesta era una relació de caire desigual que es basava en el principi jurídic del gaudi o no de llibertat, de manera que a aquells que n'estaven mancats se'ls desposseïa de cap mena de dret i restaven a la mercè de la voluntat dels amos, que sí eren lliures. Les funcions dels *serui* eren molt variades, si bé al nostre territori semblen haver-se concentrat principalment a l'esfera de l'economia, atès que els *negotiatores* itàlics els compraven per treballar a les mines,³⁸⁷ així com als enclavaments comercials destacats.³⁸⁸ Un tercer àmbit on trobaríem esclaus, tot i que no està tan ben documentat, és el de l'agricultura, per bé que sembla que els propietaris no els destinarien als camps de la província fins a un moment molt avançat, com es desprèn del passatge ja citat de Plutarc que esmenta la

³⁸⁷ DIODOR 5.36.4.

³⁸⁸ CIL I².2270; CIL I².2271; CIL II.3433; CIL II.3434 y *supp.* 5927; J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997, p. 71-77 i 460-465; S. F. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Carthago Noua...*, p. 79-82 i lám. XXXIV; IDEM, "Inscripciones sobre pavimentos...", p. 183-186; B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce magistris..." 2004, p. 467.

presència de *serui* al *fundus* del terratinent itàlic *Vibius Paciaecus* als primers anys del segle I aC.³⁸⁹

Al costat de les formes de relació ressenyades, hauríem d'afegir aquelles que solen ésser més difícils de rastrejar perquè rarament acostumen a deixar cap indicatiu evident, però que s'haurien establert fruit dels contactes personals. Els primers de tots tingueren lloc entre la soldadesca romanoitàlica i la població indígena, no només pel fet que des de ben aviat aquests es mostraren més o menys disposats a cedir-los efectius en qualitat d'auxiliars,³⁹⁰ sinó perquè en els períodes que les lluites s'aturaven per la fred i la maltempada (o quan les tropes eren desmobilitzades per altres raons), la hivernació es produïa a vegades als mateixos establiments indígenes.³⁹¹ Era una solució beneficiosa per a les legions, perquè sovint s'estalviava de parar els *castra hiberna* ja que els soldats eren allotjats a l'interior de les cases i el seu manteniment corria a càrrec de la mateixa comunitat. A banda del desgast financer que suposava, la soldadesca no sempre es comportava de manera respectuosa amb els seus amfitrions forçats, cosa que en més d'una ocasió havia comportat reaccions que anaven des de protestes formals fins a autèntiques rebel·lions.³⁹² Altres contactes serien els que s'esdevindrien entre els nadius i els agents itàlics i romans que havien estat enviats per administrar els negocis dels seus patrons als enclavaments comercials o als centres d'exploració de matèries primeres, que probablement no només es valien de la força de treball servil, sinó també de la lliure indígena. Els indrets més idonis perquè s'assentessin, des de més aviat, aquestes relacions directes entre individus de diferents procedències geogràfiques i socials, per tant, eren els nuclis més destacats del litoral i aquells en els quals els *negotiatores* itàlics tenien més interessos.

³⁸⁹ PLUTARC, *Cras.* 4.2.

³⁹⁰ Malgrat que els *auxilia* es posaven a les ordres dels comandants romans (per exemple Livi 21.22.1-4) i actuaven de manera coordinada amb les forces romanoitàliques, els seus campaments restaven perfectament separats dels de legionaris i *socii* itàlics. De fet, és habitual que els annalistes els descriguin, sense amagar el seu menyspreu, recalcant la manca de disciplina i el desordre que hi regnaven, cosa que més d'una vegada jugà a favor dels romans perquè ho aprofitaven per atacar-los agafant-los desprevinguts (Livi 39.31.1-16).

³⁹¹ El fenomen de l'*hospitium militare* és un recurs que es documenta àmpliament arreu del Mediterrani en època republicana i que no deixava d'ésser una forma d'extorsió aplicada sobre les comunitats *peregrinae* (T. ÑACO, "Milites in oppidis hibernabant. El *hospitium militare* invernal en ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad *sub tectis* durante la República", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 27/2, 2001, p. 63-90).

³⁹² L'obligació de l'*hospitium militare* no està testimoniada a la Citerior ibèrica per a cronologies anteriors a l'any 133 aC, però això no treu que no es produís igualment, perquè la font que més detalls aporta al respecte és l'obra de Livi, que es perd després de l'any 167 aC. Potser un cas proper seria el del càstig imposat als ilergets després de la seva darrera revolta, l'any 205 aC (T. ÑACO, "Milites in oppidis hibernabant...", p. 75-80).

6.5.3. Mobilitat social

Vuitanta-cinc anys és un lapse de temps prou dilatat perquè esdevinguessin fenòmens d'ascens (o descens) social al territori de la Citerior ibèrica, malgrat que per a aquest període tan primerenc no són fàcils de resseguir. Un dels més evidents, tant per les mencions recollides a les fonts literàries com per la dinàmica habitual de les guerres imperialistes romanes,³⁹³ és el canvi, de signe negatiu per les repercussions que tenia en tots els sentits, que suposava la caiguda a la condició servil. Aquest fou el fenomen de mobilitat social que afectà a més persones, sobretot als membres de les comunitats derrotades entre els anys 218 i 195 aC. Era pràctica sovintejada que els vencedors –ara els cartaginesos ara els romans– apliquessin sobre aquells a qui conquerien el penós càstig de la reducció a l'esclavitud; així ho feren els púnics amb els saguntins als prolegòmens de la guerra³⁹⁴ o els romans amb els artesans de *Carthago Noua* després que Escipió la prengué³⁹⁵ i amb els rebels que hostilitzaven reiteradament els bergistans a inicis del segle II aC.³⁹⁶ D'ençà del moment que Cató retornà a Roma, deixen de trobar-se notícies relatives a l'esclavatge de grans quantitats de persones a les terres ibèriques, però continuà essent una solució freqüent els anys següents a la Celtibèria.³⁹⁷

Un sentit diferent tenia l'obtenció de la llibertat, que implicava no només la recuperació de la condició lliure, sinó la concessió de la ciutadania. La documentació d'aquest acte dins del nostre marc geogràfic i cronològic és inexistent, per bé que sospitem que les províncies hispanes no es devien allunyar gaire de la tendència general d'aquesta època a enfranquir esclaus. Això és el que devia passar amb aquells dos milers d'artesans de *Carthago Noua* convertits temporalment en esclaus públics. És possible, també, que alguns dels *serui* presents als assentaments on es duïen a terme activitats relacionades amb el comerç

³⁹³ W. V. HARRIS, *Guerra e imperialismo en la Roma republicana, 320-70 a.C.*, Madrid, 1989, p. 79-84.

³⁹⁴ POLIBI 3.17; LIVI 21.15.1-2. Segons el megalopolita, Anníbal repartí els esclaus entre la soldadesca com a part del botí, però el pataví assenyala que els féu vendre. Possiblement tingueren lloc ambdues accions, encara que cada autor n'emfasitzà una en concret.

³⁹⁵ POLIBI 10.17.6-9; LIVI 26.47.2-3. En aquest cas, l'esclavitud tenia un caràcter temporal (sempre que els *opifices* es mostressin col·laboradors), atès que Escipió assegurà que els atorgaria la llibertat així que acabessin de prestar els seus serveis. Tot i això, envià una part de la població no ciutadana, concretament individus joves i forts, com a remers de les naus.

³⁹⁶ LIVI 34.16 i 34.21.

³⁹⁷ Només per esmentar un exemple, la immensa majoria dels numantins que sobrevisqueren al setge foren esclavitzats i venuts (APIÀ, *Ib.* 98).

mediterrani acabessin tard o d'hora alliberats. Més difícil havia de ser la manumissió d'esclaus associats a les tasques més feixugues, com les que tenien a veure amb les explotacions mineres, les adustes condicions de vida dels quals no els concedirien una longevitat prou llarga com per poder veure el dia del seu enfranquiment.³⁹⁸ Fos com fos, no hem de perdre de vista que la manumissió a províncies podia comportar un greu problema de tipus legal: alguns mecanismes d'accés a la categoria llibertina requerien la sanció del magistrat competent,³⁹⁹ i com que, amb freqüència, el magistrat es trobava dirigint les guerres als fronts de l'interior peninsular, podia donar-se la situació que apareguessin falsos lliberts.⁴⁰⁰ Així, d'acord amb l'ordenament jurídic romà, no havien deixat d'ésser mai esclaus i, en conseqüència, des del punt de vista legal tampoc no havien esdevingut ciutadans encara que els seus amos mostressin la ferma voluntat de manumetre'ls i de permetre'ls viure com qualsevol altre llibert real. Aquesta és la teoria, però desconeixem fins a quin punt aquest acte tingué lloc al nostre territori i, en cas de produir-se, quin fou l'impacte (si és que arribà a tenir-ne cap).

Una altra mena de promoció era aquella que concedia la ciutadania (fos la llatina o la romana) als aliats itàlics. Es tracta d'una concessió que tenia molt a veure amb la participació a l'exèrcit, atès que solien atorgar-la els generals a alguns soldats com a premi per les accions que havien dut a terme. En aquest sentit, ja hem fet referència anteriorment al *socius naualis Sex. Digitius*, que l'any 209 aC es trobava al setge de *Carthago Noua* sota les ordres d'Escipió⁴⁰¹ i que, gràcies als mèrits militars i al recolzament d'aquest Corneli, d'ésser un aristòcrata de *Paestum* passà a ser ciutadà romà. A vegades la promoció jurídica anava acompanyada d'una concessió de terres en un establiment colonial. A la Citerior ibèrica només disposem d'un sol cas conegut, el de *Valentia*, que hauria permès, teòricament, adquirir als seus habitants la ciutadania llatina. Originalment, els pobladors eren llicenciats que havien combatut contra

³⁹⁸ E. BADIÀ, *Publicans and sinners*, New York, 1972, p. 33-34.

³⁹⁹ La *manumissio uindicta* demanava que l'amo, l'esclau i un testimoni s'adrecessin al pretor per tal de proclamar l'enfranquiment. Amb tot, hi havia altres mecanismes que permetien manumetre un esclau, que no necessitaven la presència de cap magistrat, com la *manumissio ex testamento* (P. LÓPEZ BARJA, *Historia de la manumisión en Roma, de los orígenes a los Severos. Gerión, Anejos*, 11, 2007, p. 20-26, 30-37; i S. TREGGIARI, *Roman Freedmen during the Late Republic*, p. 28).

⁴⁰⁰ P. A. BRUNT, *Italian Manpower*, p. 207.

⁴⁰¹ LIVI 26.48.1-2.

Viriat, molt probablement *socii* itàlics.⁴⁰² La presència als nivells fundacionals de la ciutat de materials locals –sempre en una proporció molt més baixa que les importacions itàliques– ha portat a plantejar la possibilitat que, més que una conseqüència del comerç amb els indígenes de la zona, una part del contingent poblacional fundacional fos autòctona.⁴⁰³ De tota manera, que hi haguessin nadius no implica necessàriament que hom els estengués també a ells la mateixa ciutadania, sinó que podien romandre com a *peregrini*.

Això ens porta a fer algunes consideracions al voltant de la promoció jurídica dels indígenes. De la mateixa manera que els itàlics podien ascendir socialment a través de l'obtenció de la ciutadania, també els *auxilia* aportats per les comunitats deditícies podien fer-ho, com palesen diversos testimonis literaris⁴⁰⁴ i epigràfics.⁴⁰⁵ Tots, tanmateix, s'insereixen en cronologies del segle I aC, mentre que per a dates anteriors a 90 aC tenim una única referència: es tracta de la concessió de ciutadania al –possiblement celtiber–⁴⁰⁶ *Moericus* (o *Mericus*), el líder dels mercenaris hispans que combateren a Siracusa contra els cartaginesos l'any 211 aC després d'haver fet defecció d'aquests.⁴⁰⁷ L'excepcionalitat del context és segurament el que explica aquesta recompensa, que anà complementada amb l'atorgament, gens menyspreable, d'un lot de cinc-centes *iugera* de terra a la mateixa Sicília a més d'una ciutat (probablement *Murgentia*)⁴⁰⁸ on assentar-se tant ell com els seus homes, així com l'oportunitat de participar, amb els màxims honors, al triomf de M. Claudi Marcel. Després d'aquest cas, no tenim constància documental de cap altre, cosa que ens fa pensar que durant el període que considerem o bé Roma no promocionà ni un sol indígena –que és el que sembla més versemblant– o bé ho féu, però de manera molt extraordinària i se'n perdé el record.

⁴⁰² En principi, no hi havia cap impediment perquè també se'n beneficiessin ciutadans romans, si bé acceptar de fixar el seu *domicilium* en un assentament d'estatus llatí suposava la pèrdua d'alguns drets (sobretot els polítics) perquè passaven a tenir la ciutadania llatina.

⁴⁰³ A. RIBERA, "El influjo ibérico en la ciudad romana de Valentia", *Empúries*, 52, 2000, p. 173-181.

⁴⁰⁴ LIVI, *per.* 127; DIO CASSI 47.35.2, 48.24.3 i 48.25.2; CICERÓ, *Brut.* 305; *nat. deor.* 3.81; *Phil.* 11.12, 13.27 i 14.10; CÈSAR, *bell. ciu.* 1.66.3; PLINI EL VELL, *NH* 7.136; APIÀ, *bell. ciu.* 4.87; VALERI MÀXIM 3.7.8. i 8.6.4; QUINTIL·LIÀ, *Institutio oratoria* 5.12.10; *De uir. Ill.* 72.11; VEL·LEU PATÈRCUL 2.51.3 i 2.78.1.

⁴⁰⁵ CIL I.790 = ILS 8888.

⁴⁰⁶ L. A. GARCÍA MORENO, "Topónimos y antropónimos celtas en España y la estructura y evolución sociopolítica de los celtíberos (ss. III-II a.C.)", F. VILLAR i F. BELTRÁN (eds.), *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania romana*, Salamanca, 1999, p. 221-232.

⁴⁰⁷ LIVI 26.21.10-11.

⁴⁰⁸ LIVI 26.21.9-17.

En definitiva, a l'hora de parlar de les diferents promocions i degradacions jurídiques que podrien haver tingut lloc a la Citerior ibèrica amb anterioritat a l'any 133 aC i que comportarien un canvi en la posició social, només tenim ben provada la pèrdua de llibertat. Interpretem, a més, que hi hauria com a mínim una promoció jurídica a la categoria llatina (que beneficià els veterans itàlics instal·lats a *Valentia*) i considerem com a probable que antics esclaus fossin manumesos al territori, sense que puguem saber del cert fins a quin punt els hipotètics enfranquiments eren reals d'acord amb la llei o no. Finalment, considerem que no es produïren promocions de *peregrini* indígenes, ni tan sols dels *auxilia*, davant de la manca d'evidències.

6.5.4. L'estructura de la societat de la Hispània Citerior ibèrica al període 218-133 aC

Els criteris bàsics que hem seguit per estudiar l'ordenament de la societat de la Citerior ibèrica són, per una banda, l'accés i el control dels recursos econòmics i de l'altra, l'estatus jurídic d'individus i col·lectius. En aquest sentit, hem vist que durant el període 218-133 aC s'esdevingué un canvi d'accentuada rellevància, atès que es produí la substitució dels grups que fins aleshores havien jugat aquest paper (les aristocràcies indígenes, que des de la conquesta adquiriren una categoria jurídica no privilegiada) per uns de nous (els representants de la república romana, que gaudien de l'estatut més privilegiat de tots). Tanmateix, els sectors aristocràtics indígenes no perderen completament el vell rol, però sí que el veieren modificat, atès que prengueren unes funcions d'intermediació, perquè les autoritats romanes se'n valgueren per tal de drenar els recursos que fornien el territori en benefici propi. Aquests canvis no afectaren tan sols les capes superiors de la societat, sinó totes, perquè, per una banda, la presència de Roma comportà l'arribada de contingents poblacionals molt diversos quant a origen geogràfic, cultural i socioeconòmic, alguns dels quals només estigueren de pas, durant un període limitat, mentre que d'altres vingueren amb la voluntat d'establir-se per a un període de temps més dilatat o de manera permanent; de l'altra, la conquesta i annexió del territori significà la implantació de tota una estructura social forana, la romana. Per tant, des de les darreries del segle III aC i, sobretot, de la primera meitat de la centúria següent, es formà una societat nova i notablement més complexa que la

precedent al territori, tant per l'addició de grups com pel desenvolupament de formes de relació social que no existien anteriorment.

Així doncs, les relacions establertes entre els dos grans blocs socials (dominants i dominats) es fonamentaven en elements de tipus econòmic, ja que els dominats no tindrien un accés lliure als mitjans de producció, sinó que estarien mediatitzats pels grups dominants. Aquests els permetien de treballar les terres o als tallers artesanals, però reclamaven a canvi una part de la producció i dels beneficis, exigència que es materialitzava en la forma de tributació. Aquest accés desigual és el que havia provocat en el seu moment que uns tinguessin unes capacitats econòmiques superiors, d'on derivava una posició social més elevada que quedava fixada a través del dret.

A més a més, cada bloc estava constituït internament per diferents sectors jerarquitzats d'acord amb criteris jurídics i socioeconòmics, que donaven lloc a una complexa gradació. Dins del bloc format pels grups dominants, el segment més alt –i, per tant, més privilegiat– estava ocupat pels ciutadans romans que actuaven com a governadors de la província, els *comites* amb els quals es feien envoltar i, en definitiva, els alts càrrecs militars. Més enllà dels càrrecs concrets que detenien, tots plegats compartien el fet de gaudir de la ciutadania plena i de disposar de fortunes més o menys considerables, sense les quals era impossible d'arribar a ocupar les altes magistratures. Així mateix, sovint uns i altres estaven lligats entre si per llaços familiars i d'amistat personal. Sobre el territori solien romandre un temps limitat, el del mandat del governador, que podia ser prorrogat. Durant aquest temps, entre altres funcions inherents al càrrec, es dedicaven a mantenir estable la situació, amb la col·laboració de les aristocràcies locals, i a drenar els recursos obtinguts per altres segments socials inferiors, ja fos a través de la captura de botí –en circumstàncies dominades per un clima bèl·lic– o de l'exigència de tributs –en zones ja pacificades–, cosa que no es feia encara de manera sistemàtica, sinó quan les tropes ho requerien.⁴⁰⁹

Per sota es trobava una segona categoria constituïda per membres de les classes elevades itàliques, algunes de les quals podien ésser més privilegiades jurídicament que les

⁴⁰⁹ T. NĀCO, *Vectigal incertum...* Cal dir que alguns governadors, especialment a la primera meitat del segle II aC, actuaren fraudulentament en col·laboració dels *publicani* desviant part dels recursos envers els seus eraris particulars, cosa que acostumava a causar la protesta dels provincials que patien els efectes de les recaptacions abusives.

altres en funció de si tenien un estatut llatí o peregrí; des d'una perspectiva econòmica, poques diferències devien haver-hi, atès que tots eren individus més o menys acabats. Dins d'aquest sector hi havia persones que podien dedicar-se a diverses activitats. Per una banda, hi havia els *socii* que s'enrolaven a l'exèrcit responenent als requeriments de Roma; dins de la tropa ocupaven posicions destacades, per bé que sempre (tant a la infanteria com a la cavalleria) subordinats als ciutadans romans dels més alts càrrecs militars. En general no sembla que mostressin gaire interès per establir-se al nostre territori, llevat dels que podien ésser destinats a les guarnicions instal·lades en diferents punts (com *Tarraco*, *Emporion* o *Carthago Noua*) o els que, un cop llicenciats, eren premiats pels seus serveis atorgant-los una parcel·la en ciutats de nova fundació (com *Valentia*), que inclouria el lot de terres corresponent i una promoció jurídica a l'estatut llatí. Per altra banda, hi havia els grans *negotiatores*, que acostumaven a ser rics itàlics o romans disposats a invertir en els seus interessos econòmics a la *prouincia*, ja fos en empreses orientades al comerç o a l'explotació dels recursos naturals. Val a dir que aquests personatges no solien acostar-se a la província, perquè dirigien els negocis des d'Itàlia i enviaven d'altres, pertanyents a estrats socials inferiors i amb els quals solien estar vinculats per lligams de clientela, que operaven en nom seu.

Aquests, precisament, constituïen el sector que venia just a continuació. Estava format per *ingenui* dependents i lliberts que, per tal de dur a terme convenientment les funcions que hom els havia encomanat, s'instal·laven al sòl provincial. Els indrets escollits eren els principals centres de comerç, és a dir, els ports més importants (*Emporion*, *Tarraco*, *Carthago Noua*, *Saguntum*)⁴¹⁰ i els nuclis interiors que destacaven per les seves activitats (com La Cabañeta). En aquest mateix grup s'inclouïen els anomenats *publicani*, que arrendaven diversos serveis –o actuaven en nom dels *negotiatores* arrendadors–, com la recaptació dels tributs o l'explotació de les mines. De fet, els publicans eren a vegades individus de baixa condició, però que no deixaven d'ésser ciutadans i, a més, els que es dedicaven pròpiament a la recaptació solien mantenir bones relacions amb els governadors provincials, sobretot amb aquells que varen deixar més mal record pels seus abusos contra les comunitats indígenes, perquè col·laboraven per repartir-se el botí de les extorsions.

⁴¹⁰ No incloem a la nòmina de grans ports el del *Valentia*, perquè al final del període que considerem, l'any 133 aC, la ciutat tot just feia uns cinc anys que havia estat fundada i, consegüentment, el comerç marítim tot just s'estaria activant en aquells moments.

El darrer dels grups privilegiats era el constituït per les aristocràcies indígenes, que era l'únic de tots que tenia un origen local. Estava format per individus relativament rics –si comparem llurs fortunes amb les que posseïen els ciutadans romans de les classes més altes– però que topaven amb l'inconvenient de tenir una condició jurídica no privilegiada, la de *peregrini*. Es trobaven subordinats als governadors provincials i els seus delegats, als quals estaven vinculats per les relacions establertes a les *deditiones* (preferentment l'*amicitia*). Al mateix temps, seguien mantenint el paper de grup dominant envers la resta dels nadius. Alguns dels membres pertanyents als sectors privilegiats indígenes formaven part dels efectius auxiliars que les seves comunitats estaven obligades a cedir d'acord amb les condicions fixades als pactes de rendició. Els *auxilia* tenien l'oportunitat de millorar la seva situació econòmica gràcies al pagament de la soldada (que solia dependre de la comunitat que els aportava) i a la part que els pertocqués del botí en cas de victòria, però el que no sembla que poguessin aconseguir en el nostre període és promocionar-se socialment. De tota manera, el contacte directe amb les autoritats de les tropes devia tenir les seves conseqüències positives quant a la integració d'aquests col·lectius, per bé que no començaren a fructificar fins al trànsit del segle II al I aC. En el transcurs del temps que prestaven el servei militar tenien l'oportunitat de demostrar les seves aptituds i capacitats, però desconeixem fins a quin punt aquells que excel·lien més despertarien l'admiració dels seus superiors i es mostrarien interessats a mantenir-los per no deixar escapar uns efectius de qualitat en moments anteriors a les darreries del segle II aC o ja als primers anys de la centúria següent. És, precisament, a partir d'aquesta època que això s'aprecia de manera evident, coincidint amb les reformes introduïdes a l'exèrcit romà, ja que comencem a trobar indígenes recolzats pels seus comandants, que els impulsaven a fer carrera militar. Aquells que eren més brillants foren premiats amb la concessió de la ciutadania⁴¹¹ i fins i tot arribaren a ocupar algunes magistratures a la mateixa Roma.⁴¹²

⁴¹¹ Abans de les reformes, els *auxilia* solien ser recompensats amb altres menes de premis diferents a la concessió de ciutadania –durant el segle II aC el Senat l'atorgava amb la màxima precaució i, per tant, era un fenomen força excepcional–, en metàl·lic o en espècie (J. R. W. PRAG, "Troops and commanders: *auxilia externa* under the Roman Republic", *Ricerche di Storia Antica*, 2, 2010, p. 110-112).

⁴¹² LIVI, *per.* 127; DIO CASSI 47.35.2, 48.24.3 i 48.25.2; CÍCERÓ, *Brut.* 305; *nat. deor.* 3.81; *Phil.* 11.12, 13.27 i 14.10; CÈSAR, *bell. ciu.* 1.66.3; PLINI EL VELL, *NH* 7.136; APIÀ, *bell. ciu.* 4.87; VALERI MÀXIM 3.7.8. i 8.6.4; QUINTIL·LIÀ, *Institutio oratoria* 5.12.10; *De uir. Ill.* 72.11; VEL·LEU PATÈRCUL 2.51.3 i 2.78.1.

Dins del bloc no privilegiat es trobava la majoria dels *peregrini* indígenes, que estaven subordinats a les aristocràcies. Malgrat els canvis que s'havien produït als sectors de les elits, hem de suposar que les noves mantingueren les mateixes formes de relació que ja coneixien de l'ibèric ple. Així, la major part de la població, dedicada al conreu de la terra, juntament amb aquells que s'encarregaven de l'obtenció de matèries primeres i de l'artesanía, seguirien essent dependents dels aristòcrates. La vida d'aquests sectors no sembla que hagués quedat especialment canviada amb l'arribada de Roma.

En una categoria inferior hi havia bona part d'aquells heterogenis grups de modestos traficants que hem anomenat de manera genèrica *sequellae*. Quan analitzàvem la seva composició al capítol 3 ja vàrem veure que, en general, podien ésser o bé homes i dones (i fins i tot menors) sortits de les capes més baixes de la societat i dotats de béns accentuadament exigus, o bé esclaus.

Finalment, l'estrat més baix del bloc no privilegiat i, de fet, de tota la societat, era el dels esclaus. Tant si havien estat capturats a les guerres d'expansió com si ho havien fet els traficants en terres llunyanes (o no tant), totes i tots compartien els mateixos trets que els definien: manca de llibertat, manca de drets i manca de cap mena de propietat, si excloem el *peculim* que, en realitat, era concebut com una gràcia que els amos podien fer als seus *serui*, no pas com uns autèntics béns. Tant els ciutadans romans, com els llatins, com els *peregrini* itàlics dotats de prou recursos podien tenir-ne i destinar-los a tasques molt diverses, com treballar a les mines, als tallers de bonificació dels metalls o als camps, assistir als lliures i enfranquits que es dedicaven a les activitats comercials o encarregar-se de tasques associades a la logística dels exèrcits i, si esqueia, a ajudar a combatre els enemics al costat de la soldadesca. La vida dels esclaus i les esclaves no era, en termes generals, gaire fàcil, però alguns podien tenir l'esperança que un dia als seus amos els plauria de manumetre'ls i d'aquesta manera veure's promocionats jurídicament al llibertinatge i, per tant, a la ciutadania romana (reduïda, això sí).

7. CONCLUSIONS

Els esdeveniments ocasionats al trànsit del segle III al II aC tingueren un pregon impacte sobre les societats de les comunitats establertes a la banda oriental de la península Ibèrica, que s'anà desplegant de manera gradual durant tota la resta de l'època republicana. De fet, a partir dels canvis produïts podem perioditzar el lapse de temps que s'estén entre els anys 218 a 133 aC en tres fases diferents.

La **primera fase** comprèn el període de màxima activitat militar a la Citerior ibèrica, és a dir, de 218 a 195 aC. Aquest és el moment que s'assenten les bases de tots els canvis que es produïren a partir dels primers anys del segle II aC. S'esdevé la irrupció violenta de Roma pel fet que tant aquest com altres territoris de la península Ibèrica constituïren un dels escenaris de la segona guerra púnica. Els ibers es veieren empesos a prendre partit per un o altre contendent, tot i que, d'acord amb els interessos de cada moment, podien passar d'un bàndol a l'altre, canvi que podien arribar a fer més d'una vegada. La dotzena d'anys continuada de guerra tingué fortes implicacions demogràfiques, atès que el conflicte, malgrat no poder-les quantificar, segà un gran nombre de vides i moltes altres foren capturades i reduïdes a la condició servil. Diversos establiments indígenes foren destruïts i, fins i tot, apreciem ja els primers canvis polítics per acció romana, com per exemple a la Ilergècia. Els seus cabdills i una part de l'aristocràcia foren occits en combat o bé per la repressió infligida pels seus vencedors, i al seu lloc en fou instal·lat un de nou. Però els conflictes i les seves conseqüències sobre l'estructura social encara no havien arribat a la fi, perquè als primers anys del segle II aC, coincidint amb el moment que els romans havien fet passes endavant per integrar els territoris peninsulars al seu imperi instituint les dues *prouvinciae*, la majoria de les elits s'alçaren contra Roma. Significativament, entre aquelles que decidiren no seguir la tendència general hi havia les que ja havien estat substituïdes pocs anys abans, com la dels ilergets. Després de sufocar la revolta, el panorama resultant suposà una notable modificació de la situació prèvia: els establiments ibers de les categories superiors havien estat majoritàriament anorreats; alguns foren destruïts físicament, mentre que d'altres restaren aparentment intactes, però la població supervivent fou obligada a abandonar-los.

En aquesta fase, relativament curta però accentuadament convulsa, els conflictes tingueren un considerable impacte negatiu sobre la demografia local i, en conseqüència, també sobre les societats indígenes. Malgrat que no es poden reconstruir les xifres, les notícies transmeses per les fonts escrites, les evidències del registre material i l'actitud habitual dels romans a la guerra menen a considerar que la població de la Citerior ibèrica davallà de manera notable, com a conseqüència de la mort i de l'esclavització. La neutralització dels grans *oppida*, que constituïen les seus de les aristocràcies nadiues més destacades, i la caiguda demogràfica assenyalen que l'estructura social que s'havia desenvolupat durant l'ibèric ple canvià de forma abrupta per l'anihilació de bona part de les velles elits que havien detingut una posició dominant.

Al mateix temps, Roma començà a implantar la seva pròpia organització social, que començà a sobreposar-se a la local. A partir del moment que el territori fou annexat als seus dominis de la península Itàlica i de les *prouvinciae* de Sicília i Còrsega-Sardenya, els romans començaren a aplicar les categories jurídiques pròpies. Així, l'espai prengué la consideració d'*ager publicus* (o *peregrinus*) i les comunitats humanes que hi havia establertes adquiriren diferents condicions en funció dels contactes previs que havien tingut amb la Urbs i, sobretot, dels contactes i l'actitud mostrada durant els conflictes. La població supervivent, mancada dels drets de ciutadania (romana o llatina), passà a ser considerada peregrina i els seus establiments, majoritàriament estipendiàris. D'aquesta manera, aquells que Roma durant la guerra annibàlica i poc després havia fet *amici* seus, després de les revoltes quedaren subjectats de manera rigorosa; els *populi* ibers signaren *deditiones* que els obligaven a contribuir amb efectius militars i tributs pagats majoritàriament en espècie, atès que aleshores encara eren poques les comunitats que batien un numerari propi.

Durant tots aquells anys anaren arribant ciutadans romans de ple dret de diferents extraccions socials: hi havia individus que gaudien d'una fortuna remarcable i de gran prestigi social i polític a la Urbs, entre els quals n'hi havia uns que havien estat escollits per ocupar el càrrec de pretor (o de cònsol) i assumir la gestió dels afers de la *prouvincia*, principalment els de caire militar; i n'hi havia d'altres que l'assistien i l'aconsellaven en les seves tasques. A les seves ordres es trobava una legió (o dues, si el comandant tenia rang consular) formada per altres *ciues* menys acabats i els *socii* aportats per les comunitats llatines i peregrines d'Itàlia.

Entre tots ells es comptaven diversos esclaus, els dits *calones*, que eren destinats per les tropes per carregar-los el pes de la logística i la intendència. Rere les tropes, com passava arreu del Mediterrani, també arribà una munió d'homes i dones de baixa condició (tant podien ésser lliures, com lliberts com esclaus) i d'orígens molt diversos, que procuraven treure algun benefici oferint una àmplia gamma de productes i serveis. Cap de tots aquests grups sembla haver tingut intenció d'establir-se a la Citerior ibèrica, sinó que quan els efectius eren desmobilitzats, tothom retornava cap a Itàlia, per diverses raons socials, econòmiques i polítiques. Els únics que semblen haver-se quedat –si bé ignorem durant quant de temps– són els soldats acantonats a les guarnicions instal·lades per vigilar i protegir indrets que els romans consideraven importants, com ara els assentaments de *Tarraco* o de *Carthago Noua*; ambdós eren centres portuaris destacats, on entraven i sortien els magistrats i els soldats, a més de les primeres naus pertanyents a *negotiatores* romans i itàlics que fornien les vitualles. Una ciutat i l'altra, a més, havien jugat un important paper com a centre on els generals duïen a terme no només funcions militars, sinó també les civils.

La **segona fase** és la que des de la fi de les rebel·lions es prolongà fins a mitjan segle II aC (195-c. 150 aC). Aquesta fou una època de formació i de recomposició. De formació, en el sentit que començaren a implantar-se canvis de tipus econòmic que anaven de bracet amb canvis en la societat. Els contingents romanoitàlics, complementats amb els auxiliars indígenes, romangueren a la Península i constituïren, juntament amb les poblacions locals, un mercat prou atractiu perquè els *negotiatores* –molts d'ells itàlics i altres, ciutadans romans acabats de rang eqüestre– es llancessin a invertir en empreses comercials a la província. Per tal de desenvolupar-les, enviaren els seus clients –lliberts i lliures dotats de recursos segurament no massa rellevants–, que instal·laren les seves bases en establiments ja existents i que comptaven, per tant, amb unes infraestructures mínimament adequades. Els primers serien aquells situats al litoral, començant per *Emporion*, la vella comunitat aliada de Roma que féu de porta d'entrada per a les tropes romanoitàliques quan esclatà la guerra annibàlica. També *Tarraco*, que havia adquirit un paper destacat, sobretot en l'aspecte militar, des de ben aviat; i *Carthago Noua*, que havia estat reconstruïda i millorada immediatament després que P. Corneli Escipió la prengué. Segurament, també s'ha d'incloure entre aquests enclavaments *Saguntum*, una altra ciutat amb una antiga tradició comercial. Posteriorment s'afegiren altres

nuclis en terres més interiors, sempre resseguint les principals rutes de penetració, com la vall de l'Ebre, on avançada aquesta fase es fundà un assentament *ex nouo* amb una vocació mercantil (La Cabañeta), tot i que és molt probable que també servís per exercir funcions de caire administratiu.

Els interessos dels *negotiatores* no eren només mercantils, sinó que també maldaren per obtenir les concessions que la República havia posat a licitació poc després de la marxa del cònsol Cató per explotar les mines de l'entorn de *Carthago Noua*. Un cop aconseguides, enviaren els seus clients –també lliberts i lliures de diversa condició– per començar a arrencar els metalls de la terra amb l'ajuda d'una munió d'esclaus i, probablement, també *peregrini* indígenes. Unes altres concessions eren aquelles relatives a la recaptació dels *publica*, tasca que solia recaure, com les anterior, en lliberts o en individus lliures, sovint de baixa extracció social. A partir d'aquests moments, doncs, la presència d'aquests agents s'anà consolidant als nuclis que hem esmentat més amunt, on el comerç tenia un paper destacat. Durant aquesta fase es detecta un increment significatiu de les activitats mercantils, tal i com ho mostra l'augment, cada vegada més accentuat, de la presència de produccions –especialment àmfores vinàries– itàliques. El comerç i les activitats minerometal·lúrgiques comportaren un creixement de la riquesa dels *negotiatores*, però també dels agents que es trobaven *in situ*, alguns dels quals podien invertir part dels seus béns en les mateixes empreses per lucrar-se amb els beneficis. Així, de mica en mica, s'anà formant un sector que, si bé des del punt de vista jurídic no solia ser privilegiat, sí ho esdevingué en l'àmbit econòmic.

La presència d'elements romanoitàlics s'aprecia en aquesta segona fase també en alguns establiments de caràcter militar que tenen una vocació de llarga durada. Determinats indrets eren prou valuosos per als romans com per decidir protegir-los amb la instal·lació d'una guarnició, algunes de les quals foren fundades, com hem vist, a la primera fase. No és cap casualitat que se n'hagin documentat en llocs com *Emporion*, *Tarraco* o *Carthago Noua* atesa la importància que tenien com a centres de comerç i, en el cas concret de *Tarraco*, com a seu que era de les funcions civils dels governadors provincials. A partir de l'exemple emporità, per al qual coneixem no només l'hàbitat, sinó també la que podria ser la seva necròpolis, aquests nuclis fortificats es nodrien d'una barreja de població itàlica i indígena de diversa condició socioeconòmica com palesen els conjunts funeraris recuperats a les

sepultures, ja que algunes eren més riques i d'altres, més humils. Així mateix, fa la sensació que els soldats vivien a les guarnicions juntament amb les seves famílies, com es desprèn d'allò que semblen agrupacions familiars de sepultures, tot i que també és plausible que els homes residissin als *praesidia*, mentre que les dones i els fills ho farien a les ciutats, que en tots els casos eren just a tocar. En època republicana, a vegades, Roma premiava els soldats pels serveis prestats amb una promoció jurídica, habitualment la ciutadania llatina; desconeixem si aquells que servien en aquests centres rebien aquesta recompensa o si es feien distincions entre els itàlics i els indígenes a l'hora d'atorgar-los-la, però atès el buit que hi ha de promocions jurídiques que beneficiarien els indígenes durant tot el segle II aC, ens inclinem a pensar que no. Això no treu, amb tot, que el servei militar els reportés una soldada i uns guanys que no haurien aconseguit d'una altra manera.

Dèiem més amunt que aquesta és també una època de recomposició. Les poblacions autòctones, greument afectades pels conflictes bèl·lics que tingueren lloc al trànsit dels segles III al II aC, necessitarien tota aquesta fase per recuperar-se, com demostra el fet que no es detecten fenòmens d'expansió urbanística durant aquest període, a diferència del que passarà a partir de mitjan centúria, quan està ben testimoniada el creixement d'alguns dels nuclis urbans supervivents i la creació de nous establiments, sobretot a la ruralia. Mentrestant, les autoritats romanes, a les quals no els interessava de deixar buida la posició que havien ocupat les velles elits liquidades, no l'ompliren directament sinó que decidiren substituir-les per unes de noves. Aquesta solució de cedir la gestió interna de les comunitats peregrines als mateixos nadius fou, en general, l'aplicada a tot arreu (com a les ciutats itàliques o sicilianes). Era una decisió pràctica, perquè les autoritats romanes no s'havien de preocupar pels afers interns de les comunitats indígenes i, a més, solia facilitar les coses el fet que els nadius es governessin a si mateixos. Així mateix, i seguint amb el mateix esperit pragmàtic, Roma, mitjançant la *redditio*, retornà en precari les terres als indígenes, amb l'objectiu que també fossin ells mateixos els encarregats d'explotar-les i treure'n rendiment. Un rendiment que, en darrera instància, aniria a parar a les mans de les autoritats quan exigissin els tributs i enviessin els *publicani* a recollir-los.

No cal dir que les noves elits havien de mostrar-se afectes a Roma, atès que eren ben conscients que havien assolit la seva posició preponderant gràcies a ells i que calia acontentar-

la per no caure en la mateixa desgràcia que les seves predecessores. L'estatus privilegiat de les classes altes (i en aquesta concepció tant les ibèriques com les romanes coincidien) venia definit en bona mesura per la disposició de recursos econòmics i, particularment, de terres, però des del moment que el territori esdevingué *ager publicus populi Romani* o, millor, *ager peregrinus*, deixaren d'ésser de la seva propietat. Això no obstant, la *redditio* dels camps els permeté, encara que fos de manera fictícia perquè Roma podia reclamar-los quan li abellís, disposar d'una base econòmica, de la qual només n'eren, en realitat, els administradors. D'aquesta manera pogueren reactivar l'explotació dels recursos, sobretot agropecuaris, per aconseguir prou producció per mantenir la població i assegurar les quantitats que els exigiren les autoritats romanes; a vegades, aquestes, en connivència amb els publicans, els permetien que s'excedissin a l'hora de demanar la satisfacció dels tributs, acció que, en comptes de causar noves revoltes –el record de la revolta dels primers anys de la centúria encara devia ser fresc– provocà les protestes de les comunitats agreujades. Havent-se adonat, però, que la corrupció arribava fins als pretors, que en teoria havien de vetllar perquè actes com aquests no es produïssin, resolgueren trametre al Senat una ambaixada conjunta per queixar-se davant de les màximes autoritats de Roma l'any 171 aC.

La tercera i última fase s'inicià a mitjan segle II aC i arribà fins a l'any 133 aC. Els processos que s'havien obert i havien començat a desenvolupar-se al període anterior s'acceleraren i donaren els primers fruits. La posada en valor de les explotacions agropecuàries per part dels ibers contribuï a la recomposició a la qual al·ludíem més amunt, com ho mostra l'expansió que experimentaren diversos establiments i la instal·lació, cada cop més intensa, de petits assentaments rurals. Aquest creixement només es pot explicar per una estabilització del context general que permeteren aconseguir prou producció d'aliments com per mantenir la població que havia quedat de la desfeta de principis de segle i, fins i tot, fer-la créixer.

Un dels sectors que sembla haver-se'n beneficiat és el de les elits indígenes. Com hem esmentat, Roma, sota una atenta vigilància, havia deixat a les seves mans l'administració del territori i, pel que sembla, els permetia certa llibertat d'actuació. Els sectors aristocràtics, per tal d'afirmar simbòlicament la seva nova posició privilegiada, recorregueren als recursos tradicionals i coneguts que havien emprat les velles elits de l'ibèric ple. Un d'aquests recursos era la construcció d'estructures públiques monumentals com, per exemple, edificis de culte.

Tot i que el primer cas conegut (el santuari de La Encarnación) se situa a la primera meitat del segle II aC i, per tant, a la segona fase, la major part dels documentats es data en un moment avançat de la tercera fase i, fins i tot, passat el 133 aC. Som del parer que aquesta efervescència per la monumentalització tingué lloc a partir de la segona meitat del segle II aC com a conseqüència de la interacció de diversos factors que no podia produir-se abans. Les aristocràcies requerien recursos econòmics i humans per poder endegar els projectes de monumentalització, però la primera meitat de la centúria no era el moment adequat per plantejar-los perquè, atès el context de postguerra, no devien disposar ni dels uns ni dels altres. Un testimoni del limitat poder econòmic que tenien serien les cases: les velles aristocràcies de l'ibèric ple residien en casals més o menys grans i complexos, però, tot i que al segle II aC encara se'n troben als assentaments que prenen el relleu als grans establiments destruïts o abandonats, ja no tornaran a recuperar la mateixa magnitud. Podria ser, a més, que les noves elits actuessin guiades per la prudència, tement que una mostra d'autoafirmació tornés a desfermar les ires dels romans. En canvi, gràcies als canvis ocorreguts al llarg del temps, aconseguirien incrementar les seves capacitats econòmiques i consolidar la seva situació envers llurs pròpies comunitats; així mateix, l'increment demogràfic permetria disposar de prou mà d'obra per bastir les seves construccions.

És interessant veure com la monumentalització de temples i santuaris es féu seguint materials i tècniques constructives importades, de manera que el resultat, tot i trobar-se clarament en àmbits indígenes, acabava prenent formes arquitectòniques itàliques. És possible que per part de les mateixes elits hi hagués un interès per aconseguir aquest resultat, intentant de seguir les modes que imperaven arreu del Mediterrani, però de ben segur que les autoritats romanes hi tingueren molt a veure. Al capdavall, bastir edificis amb un regust itàlic ajudava a modernitzar el paisatge i, sobretot, a manifestar el poder de Roma sobre els territoris provincials. Desconeixem si calia sol·licitar permís per a l'erecció d'estructures culturals als romans, però és indubtable que s'hi involucraren, aportant-hi, com a mínim, arquitectes i enginyers per planificar els edificis i, segurament també, per supervisar-ne la construcció.

Uns altres elements susceptibles d'ésser objecte de monumentalització eren les estructures defensives. A l'ibèric ple ja trobàvem alguns establiments –habitualment els més grans i complexos– que havien construït o reconstruït les seves muralles amb una certa

voluntat monumentalitzadora aplicada a torres o portes i sovint denotaven influències i lectures locals de la poliorcètica hel·lenística, tant de tradició púnica com grega. En el període que estudiem, tanmateix, hem d'assenyalar algunes diferències importants. Des que les comunitats indígenes quedaren integrades a l'imperi, les elits perderen la capacitat de presa de decisió sobre la construcció de fortificacions, que fou transferida a les autoritats romanes. Així doncs, a l'hora d'endegar activitats edilícies sobre les muralles, calia demanar els permisos convenients a Roma. Així mateix, hem d'imaginar que els mateixos romans impulsarien les reformes que consideressin convenients amb la intenció de millorar-ne les funcions, sobretot als indrets que tenien un marcat valor estratègic i, particularment, aquells situats al voltant de les principals vies de comunicació marítimes, terrestres i fluvials. Per tot plegat, fa tot l'efecte que les obres que afectaren les estructures defensives foren plantejades més per les autoritats romanes que no pas per les elits indígenes, sense que això vulgui dir que el prestigi d'aquestes no en sortís beneficiat. Un cas diferent seria el de la nova façana meridional de la "Neàpolis" emporitana, que s'ha d'emmarcar en el context d'un conjunt de grans reformes edilícies que afectaren diversos espais de la ciutat i que perseguïen, a la seva modesta escala, l'objectiu de monumentalitzar-la en la línia d'altres fundacions gregues d'arreu del Mediterrani i demostrar la riquesa que havia adquirit gràcies a les operacions comercials. Ara bé, malgrat que el resultat era molt aparent, les muralles més fortes i sòlides eren les bastides per les autoritats romanes envoltant la ciutat i connectant-la amb la guarnició del turó.

Un altre àmbit d'actuació de l'autorepresentació de les elits indígenes era el funerari. La monumentalització de les sepultures mitjançant esteles o altres menes de construccions també era un recurs que ja s'havia emprat en períodes precedents i que els sectors aristocràtics d'època republicana recuperaren. Si bé en alguns aspectes mantingueren les formes tradicionals, com l'ús d'una iconografia associada a la guerra, de mica en mica s'introduïren canvis, que portaren a disminuir el pes de les imatges i a substituir-les per una imatgeria no relacionada amb un contingut bèl·lic (amb l'excepció de les esteles del Baix Aragó), així com a incrementar el dels textos. Totes aquestes innovacions, en definitiva, són indicatives dels canvis que havien experimentat les classes elevades ibèriques, que anirien abandonant la ideologia guerrera que hom els havia associat tradicionalment.

A les diferents formes de monumentalització com a recurs propagandístic hem d'afegir l'encunyació de moneda pròpia. Les primeres seques ibèriques s'obriren abans o molt al principi de la guerra annibàlica i, durant les dues darreres fases, sobretot la tercera, el seu nombre es multiplicà. Atès que la producció monetària depenia de les autoritats romanes i que no totes les comunitats foren autoritzades a disposar d'un taller propi, atribuïm aquesta desigualtat a un tracte privilegiat per part de Roma. Les elits, inspirant-se en les tipologies de monedes sicilianes, introduïren al numerari unes tipologies –cap d'home a l'anvers i genet al revers, que podien ser llegides en clau d'enaltiment dels sectors aristocràtics

La recuperació demogràfica tingué com a conseqüència no només l'expansió dels nuclis preexistents, sinó també l'aparició de nous establiments rurals de reduïdes dimensions, pensats per allotjar-hi una família o, en tot cas, un petit nombre de famílies aparentment humils. Els materials i les tècniques constructives, els sistemes d'emmagatzematge i la cultura material documentats assenyalen, aparentment, que els seus residents eren d'origen indígena, no pas itàlic, llevat d'alguns casos situats al voltant dels centres econòmics més potents, com *Carthago Noua*, on els indicis semblen apuntar una presència, a determinades instal·lacions, d'itàlics, sense que puguem precisar si els seus ocupants eren lliberts o lliures; atesa la rellevància econòmica que adquirí *Emporion*, és possible que a la seva ruralia hi haguessin assentaments similars.

La multiplicació dels petits establiments rurals és el reflex d'un període de pau als territoris ibèrics, sense la qual no hauria estat possible generar el clima de confiança per fundar-los, tenint en compte que estaven mancats de cap mena d'estructura defensiva. Això és el que permeté a moltes famílies camperoles de sortir d'uns nuclis que devien començar a estar afectats per una certa pressió demogràfica, per anar a cercar noves terres per posar en valor situades a una distància que no permetia d'anar i tornar diàriament. La producció que podien aconseguir, com es desprèn de les formes d'emmagatzematge testimoniades, era limitada, prou com per mantenir-se i, potser, per aconseguir un excedent que aniria destinat, probablement, a la satisfacció de la tributació. Cap a les acaballes d'aquesta fase i, sobretot, durant el darrer terç del segle II aC s'aprecia la introducció de materials constructius i sistemes d'emmagatzematge de filiació itàlica, que no indiquen un canvi de l'origen dels estadants d'aquesta mena de granges, sinó només la permeabilitat de la població local a les influències

procedents d'Itàlia. Prova d'això és la troballa de *tegulae* ben col·locades als nivells de circulació, no com a fruit de la caiguda de la coberta dels edificis en ésser abandonats, sinó disposades expressament a faisó de paviment.

En el transcurs d'aquesta fase hem de destacar també la importància que guanyaren els sectors dedicats al comerç, formats, recordem-ho, per lliberts i lliures (sembla que sobretot d'origen itàlic) establerts als principals enclavaments comercials costaners, que ara s'havien expandit cap a altres territoris més interiors però sempre ben comunicats amb el litoral. Atesa la continuïtat dels noms de determinades famílies que en aquesta època havien estat llibertes però que a partir de les darreries de la república i, sobretot, en temps de l'alt imperi atenyeren les més altes magistratures municipals, cal pensar que alguns d'ells mantingueren la tendència a l'enriquiment que ja apuntàvem a la fase anterior. Això no ha de portar a considerar que tots els lliberts involucrats en les activitats mercantils (o també les mineres) aconseguissin incrementar la seva fortuna, com bé demostra la constitució de *collegia* professionals, els integrants dels quals tant podien ésser lliures com lliberts i esclaus que s'unien per tal de garantir-se un auxili mutu.

La presència estable de comunitats de procedència itàlica es comença a copsar ja a partir de la primera meitat del segle II aC, com demostra la fundació de nous establiments que es col·locaren en juxtaposició als vells *oppida* indígenes però en ubicacions més planeres i còmodes, com es pot veure al jaciment de ca l'Arnau-can Mateu-can Benet, situat a la vora de l'assentament d'*Illuro*. Tot i que sovint els materials i les tècniques constructives no difereixen de les locals, la troballa de materials constructius pròpiament itàlics (*tegulae* i *imbrices*), de tècniques importades (*opus caementicium*, per exemple) i fins i tot d'edificis que eren estranys al territori ibèric (com termes o cases de tipus *domus*), unida a una cultura material de filiació itàlica recuperada en proporcions més grans que les autòctones, evidencien que aquests assentaments estaven ocupats fonamentalment per itàlics, malgrat que devien conviure amb alguns elements indígenes, potser dels sectors econòmicament privilegiats. Aquesta mena de fundacions possiblement estaven relacionades amb les activitats mercantils, tot i que el cas de la de Cabrera s'ha relacionat amb activitats administratives, de manera que seria un indret on residirien i actuarien aquelles persones encarregades de dur a terme tasques relacionades amb l'administració del territori. Per últim, l'any 138 aC, just al final del període,

assistim a la instal·lació formal d'una comunitat d'estatut llatí, que fou allotjada en un establiment *ex nouo* que fou la primera fundació amb categoria colonial a la Hispània Citerior ibèrica: *Valentia*.

En definitiva, durant tot el període que estudiem contemplem un procés de superposició d'una societat forana sobre la local que, amb el pas del temps, implicà una fusió d'ambdues. Els sectors que havien gaudit d'una posició privilegiada i que s'havien erigit en els grups dominants reberen inicialment un fort impacte que suposà la liquidació de bona part dels seus membres i la substitució per uns altres de nous. Tanmateix, aquestes elits promocionades per Roma ja no eren les dipositàries del mateix poder que havien tingut les seves predecessores, sinó que sembla que tenien unes capacitats econòmiques més limitades. Des del punt de vista de la societat, a més, havien perdut la posició encimbellada, atès que havien quedat reduïdes a la condició peregrina. Aquella posició passà a estar ocupada per la minoria que es beneficiava de la ciutadania romana plena (els magistrats governadors de la província i altres individus propers a ells) i a la qual quedaren sotmesos. De manera interessada, les autoritats romanes instal·laren les noves elits, les recolzaren –sempre amb condicions– i els permeteren de seguir dominant els estrats socials inferiors, per tal que assumissin la responsabilitat de mantenir l'ordre i de gestionar els recursos que, en última instància, acabaven a les mans dels representants de la República (cosa que no evitava que s'extralimitessin i acabessin cometent abusos contra els indígenes). Fins i tot, pel damunt seu quedaren altres sectors caracteritzats per disposar d'un estatus jurídic privilegiat i/o d'una situació econòmica més o menys acomodada. Entre aquests hi havia els agents (sovint clients lliberts o lliures, que no deixaven d'ésser ciutadans) dels grans *negotiatores*, molts d'ells itàlics, amb interessos econòmics diversos al territori. A l'ordenament social que s'estava desenvolupant, per sota restaren la major part de la població indígena –que havia estat tradicionalment sotmesa als grups dominants–, itàlics pertanyents a segments socials modestos i els esclaus comprats per treballar a l'àmbit econòmic, però també al militar.

Durant tot el període fa la sensació que els diferents sectors socials es mantingueren com a compartiments estancs els uns respecte dels altres, perquè no es documenten fenòmens de mobilitat social, més enllà de la pèrdua de llibertat dels nadius causada per les guerres de la primera fase i alguna possible (però no testimoniada) promoció jurídica gràcies a

l'enfranquiment d'esclaus. Tanmateix, la situació de la societat al trànsit dels segles II a I aC apunta que durant el nostre període s'hagué de produir algun tipus d'integració social, que creiem copsar a través del servei dels nadius als exèrcits de Roma. Durant els dos primers terços del segle II aC s'esdevingué un procés de creixement demogràfic –que afectà principalment les poblacions autòctones de manera natural, però també a les foranes amb l'arribada de població itàlica– i econòmic –del qual es beneficiaren diversos sectors, sobretot els d'aquells que es dedicaven a les activitats vinculades al comerç i a l'obtenció de matèries primeres. Aquest procés assentà les bases dels canvis que, iniciats en aquest període, es desenvoluparien en els decennis posteriors a 133 aC i que culminarien en la formació d'una nova societat que no tenia res a veure amb la que trobaren els romans l'any 218 aC.

BIBLIOGRAFIA

Fonts clàssiques

APIÀ, *Bellum ciuile*

———, *Iberiké*

———, *Hannibaiké*

———, *Lybiké*

———, *Mithridates*

———, *Punica*

———, *Syriaca*

ATENEU, *Deipnosophistae*

Bellum Africum

CATÓ, *De agri cultura*

CÈSAR, *De Bello Gallico*

———, *De Bello Ciuili*

CELS, *Libri digestorum*

CICERÓ, *De amicitia*

———, *Ad Atticum*

———, *Pro Balbo*

———, *Brutus*

———, *In L. Calpurnium Pisonem*

———, *De diuinatione*

———, *De domo sua*

———, *Epistulae ad familiares*

———, *De haruspicum responso*

———, *De lege agraria*

———, *De legibus*

———, *De natura deorum*

———, *De officiis*

———, *De oratore*

———, *Phillipicae*

———, *Pro Plancio*

———, *De Republica*

———, *Pro Sex. Roscio Amerino*

———, *De senectute*

———, *Pro Sestio*

———, *Topica*

———, *In C. Verrem*

COLUMEL·LA, *De re rustica*

CORNELI NEPOS, *Vitae*

De Bello Alexandrino

De uiris illustribus

DEMÒSTENES, *Aristogeiton*

DIÓ CASSI, *Historia Romana*

DIODOR, *Bibliotheca Historica*

DIONÍS D'HALICARNÀS, *Antiquitates Romanae*

ESTRABÓ, *Geographiké*

EUTROPI, *Breuiarium Historiae Romanae*

FEST, *De verborum significatu*

FLAVI JOSEP, *Bellum Iudaicum*

FRONTÍ, *De aquae ductu urbis Romae*

———, *Strategemata*

GAI, *Institutiones*

GEL·LI, *Noctes Atticae*

HERÒDOT, *Historiae*

HIGINI, *De munitionibus castrorum*

HORACI, *Satyrarum libri*

JUSTINIÀ, *Institutiones*

———, *Digesta*

JUVENAL, *Satyrae*

Lex XII Tabularum

LIVI, *Ab urbe condita*

———, *Periochae*

LLUCIÀ, *Quomodo historia conscribenda sit*

LUCILI, *Fragmenta*

MACROBI, *Saturnalia*

MARCIAL, *Epigrammata*

NICOLAU DE DAMASC, *Fragmenta Historicorum Graecorum*

OROSI, *Historiarum aduersum paganos*

PAUSÀNIAS, *Periegesis tes hellados*

PLAUTE, *Captivi*

———, *Cistellaria*

———, *Curculio*

———, *Epidicus*

———, *Mostellaria*

———, *Persa*

———, *Rudens*

———, *Trinnummus*.

PLINI EL VELL, *Naturalis Historiae*

PLUTARC, *Aemilius*

———, *Cato Maior*

———, *Cicero*

———, *Crassus*

———, *Ti. Gracchus*

———, *Marcellus*

———, *Marius*

———, *Publicola*

———, *Quaestiones Romanae*

———, *Regum et imperatorum apophthegmata*

———, *Romulus*

———, *Sertorius*

———, *Sulla*

POLIBI, *Historiae*

POLIÈ, *Stratagemata*

POMPONI, *Libro singulari enchiridii*

PTOLOMEU, *Geographia*

QUINTILIÀ, *Institutio oratoria*

SAL·LUSTI, *Historiae*

———, *Bellum Iugurthinum*

SÈNECA MAJOR, *Controuersiae*

SÈNECA MENOR, *Epistulae morales ad Lucilium*

SILI ITÀLIC, *Punica*

SUETONI, *Vita Diui Augusti*

ULPIÀ, *Digesta*

———, *Fragmenta*

VALERI MÀXIM, *Factorum et dictorum memorabilium*

VARRÓ, *Rerum rusticarum de agri cultura*

VEL-LEU PATÈRCUL, *Historiae Romanae*

VITRUBI, *De architectura*

XENOFONT, *Cyropaedia*

ZONARAS, *Epitome Historiarum*

Bibliografia

- L. ABAD i M. BENDALA, "Urbanismo y Ciudad: de las formacions ibéricas a la consolidación del modelo romano", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 1997, p. 11-20.
- L. ABAD i F. SALA, "Sistemas de almacenamiento y conservación de alimentos en tierras valencianas", R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009, p. 117-151.
- J. M. ABASCAL, "La fecha de la promoción colonial de Carthago Noua y sus repercusiones edilicias", *Mastia*, 1, 2002, p. 21-44
- J. M. ABASCAL i S. F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, Murcia, 1997.
- J. N. ADAMS, "Words for 'prostitute' in Latin", *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 126 Bd., H 3/4, 1983, p. 321-358.
- M. ADSERIAS, L. BURÉS i E. RAMÓN, "L'evolució del sector sud-occidental de Tarraco (segle II aC - V dC): excavacions en un solar del carrer de Pere Martell", *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 5-11 de setembre de 1993*, Tarragona, 1994, vol. 2, p. 17-18.
- B. AGUSTÍ, "Lesiones rituales y signos de violencia en dos poblados ibéricos del nordeste peninsular", *La enfermedad en los restos humanos arqueológicos: actualización conceptual y metodológica. IV Congreso Nacional de Paleopatología*, Cádiz, 1997, p. 273-276.
- B. AGUSTÍ, J. BURCH i J. LLINÀS, "Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *EBE*, 17, 1998, p. 43-58.
- B. AGUSTÍ, J. BURCH, C. CARRASCAL, J. MERINO i N. NAVARRO, "Els reompliments de les sitges del Bosc del Congost", *Cypsela*, 12, 1998, p. 81-95.
- F. AICART, "El final del món ibèric a la vall d'Aro i Sant Feliu de Guíxols: estat de la qüestió", *EBE*, 19, 2000, p. 17-24.
- C. ALFARO, "La moneda en las ciudades fenopúnicas", *Moneda i vida urbana. V Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 2001, p. 29-52.
- , "La mujer y el trabajo en la Hispania prerromana y romana. Actividades domésticas y profesionales", M. I. DEL VAL (coord.), *El trabajo de las mujeres en España. Desde la Antigüedad al siglo XX. Dossier des Mélanges de la Casa de Velázquez*. Nouvelle série, 40 (2), 2010, p. 15-38.
- , "Dona i treball a la Hispania preromana i romana", J. ZARAGOZA i G. FORTEA (eds.), *GYNAIKEΣ, MULIERES: mirades sobre la dona a Grècia i a Roma*, Tarragona, 2012, p. 155-178.
- A. ALFÖLDI, "Hasta-Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome", *AJA*, vol. 63, 1, gener 1959, p. 1-27.

- G. ALFÖLDY, *Historia social de Roma*, Madrid, 1987.
- M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1952.
- , *El Covacho con pinturas rupestres de Cogul (Lérida)*, Lleida, 1952.
- , *Las necrópolis de Ampurias I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, 1953.
- , “Sobre las inscripciones rupestres del covacho con pinturas de Cogul (Lérida)”, *Caesaraugusta*, 7-8, 1956, p. 67-75.
- M. ALMAGRO-GORBEA, “Las necrópolis en su contexto mediterráneo”, J. BLÁNQUEZ i V. ANTONA (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Madrid, 1992, p. 37-75.
- , “Lobos y ritos de iniciación en Iberia”, R. OLMOS i J. A. SANTOS (eds.), *Iconografía ibérica, iconografía itálica: propuestas de interpretación y lectura. Congreso Internacional, Roma, 11-13 noviembre 1993*, Madrid, 1993, p. 103-126.
- , “La moneda hispánica con jinete y cabeza varonil: ¿tradición indígena o creación romana?”, *Zephyrus*, 48, 1995, p. 235-266.
- , *Ideología y Poder en Tartessos y el mundo ibérico. Discurso de ingreso en la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1996.
- , “La religión ibérica”, *La Dama de Elche más allá del enigma*, València, 1996, p. 219-231.
- , *Epigrafía Prerromana. Catálogo del Gabinete de Antigüedades*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2003.
- M. ALMAGRO-GORBEA i T. MONEO, *Santuarios urbanos en el mundo ibérico*, Madrid, 1999.
- J. M. ALONSO-NÚÑEZ, “The Romanization of Spain. *La Romanización* by J. M. Blázquez”, *The Classical Review*, vol. 28, núm. 1, 1978, p. 120-121.
- M. AMANTE, M. MARTÍN, M. Á. PÉREZ, R. GONZÁLEZ i M. Á. MARTÍN, “El *sacellum* dedicado a *Iuppiter Stator* en Cartagena”, *Antigüedad y cristianismo XII. Scripta Fulgentina V / 9-10. Lengua e historia. Homenaje al profesor Dr. D. Antonio Yelo Templado al cumplir 65 años*, Murcia, 1995, p. 554-560.
- L. AMELA, “El desarrollo de la clientela pompeyana en Hispania”, *SHHA*, 7, 1989, p. 105-118.
- , “La amonedación pompeyana en Hispania. Su utilización como medio propagandístico y como reflejo de la clientela de la gens Pompeia”, *Faventia*, 12-13, 1990-1991, p. 181-197.
- , “La *Turma Salluitana* y su relación con la clientela pompeyana”, *Veleia*, 17, 2000, p. 79-92.
- , “La clientela de Pompeyo Magno en Hispania”, *Historia* 16, 297, 2001, p. 64-73.
- , *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona, 2002.
- , “Pompeyo Magno y la guerra sertoriana: la constitución de una clientela”, *Boletín del Museo de Zaragoza*, 17, 2003, p. 105-132.
- J. ANDREAU, “Intérêts non agricoles des chevaliers romains”, S. DEMOUGIN, H. DEVIJVER i M-T. RAEPSAET-CHARLIER (eds.), *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*, Roma, 1999, p. 271-290.
- J. A. ANTOLINOS, J. M. NOGUERA i B. SOLER, “Poblamiento y explotación minerometalúrgica en el distrito minero de Carthago Nova”, J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 167-231.
- J. APARICIO, G. MOROTE, L. SILGO i F. CISNEROS, *La Cultura Ibérica. Síntesis histórica*, València, 2005.

- E. F. D'ARMS, "The Classes of the 'Servian' Constitution", *The American Journal of Philology*, vol. 64, núm. 4, 1943, p. 424-426.
- X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA, "El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries", *Romula*, 1, 2002, p. 9-38.
- , "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i 2007", *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, L'Escala-Empúries*, 2008, p. 185-209.
- X. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO i E. SANMARTÍ, *El fòrum romà d'Empúries*, Barcelona, 1984.
- C. ARANEGUI, "Algunes qüestions entorn de la història de Sagunt", *Fonaments*, 7, 1988, p. 57-68.
- , "La favissa del santuario urbano de Edeta-Liria (Valencia)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 103-114.
- , "Proyectiles de honda con epígrafes griegos atribuidos a Sagunto", *Romula*, 2, 2003, p. 43-52.
- , *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona, 2004.
- F. ARASA, "Material procedent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). II. Els materials d'importació i les imitacions", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, 1995, p. 125-155.
- , "El conjunto monumental de Almenara (La Plana Baixa, Castelló)", A. RIBERA (ed.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 2000, p. 113-118.
- , "Estelas epigráficas sin decoración", I. IZQUIERDO, *Monumentos funerarios ibéricos: los pilares-estela*, València, 2000, p. 62-66.
- , *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, València, 2001.
- F. ARASA i I. IZQUIERDO, "Estela antropomorfa con inscripción del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)", *AEspA*, 71, 1999, p. 79-102.
- J. M. ARBIZU, *Res publica oppressa. Política popular en la crisis de la República (133-44 a.C.)*, Madrid, 2000.
- J. H. D'ARMS, "Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B.C. to A.D. 400", F. ZEVI (ed.), *Romans of the Bay of Naples and other essays of Roman Campania*, Bari, 2003, p. 1-226.
- ARQUEOCIÈNCIA S.C.P., "Excavacions a la prolongació de l'A-19", M. PREVOSTI, J. ARXÉ i A. CABALLÉ (eds.), *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 1995, p. 127-235.
- I. ARRAYÁS, *Morfología histórica del territorium de Tarraco en época tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral, Barcelona, 2002, 2 vols.
- , *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Barcelona, 2005.
- A. ARRIBAS, *Los Iberos*, 1965.
- R. M. ASENSI, "Una moneda etrusca a la província de Tarragona", *Faventia*, 12-13, 1990-1991, p. 175-179.
- D. ASENSIO, M. MIRÓ i J. SANMARTÍ, "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió", *I Jornada d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Tivissa*, 23 i 24 de novembre de 2001. *Ilercavònia*, 3, 2002, p. 185-203.

- , “Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d’Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC”, *Món ibèric als Països Catalans, XIII. Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 615-627.
- D. ASENSIO, E. PONS i M. FUERTES, “La darrera fase d’ocupació del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona)”, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 97-131.
- D. ASENSIO, J. MORER, A. RIGO i J. SANMARTÍ, “Les formes d’organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l’evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C.”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l’edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 253-271.
- D. ASENSIO, R. CARDONA, C. FERRER, J. MORER i J. POU, “Tipus d’assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l’edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 183-201.
- D. ASENSIO, X. CELA, C. MIRÓ, M. T. MIRÓ i E. REVILLA, “El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o del Port. Barcelona”, *Quarhis: Quaderns d’història i arqueologia de Barcelona*, 5, 2009, p. 14-85.
- D. ASENSIO, J. FRANCÈS, C. FERRER, M. GUÀRDIA i O. SALA, “Formes d’ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània”, A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l’edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 227-251.
- D. ASENSIO, J. MORER, J. SANMARTÍ, J. SANTACANA i J. POU, “Evidències arqueològiques del procés d’emergència d’èlites aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d’Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)”, *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 597-613.
- D. ASENSIO, R. CARDONA, C. FERRER, J. MORER, J. POU, J. CHOREN i N. CALDUCH, “L’hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d’Olius (Olius, Solsonès): un nucli d’activitats econòmiques especialitzades del segle III aC a la Catalunya interior”, *Tribuna d’Arqueologia*, núm. 2007-2008, 2008, p. 149-168.
- A. E. ASTIN, *Scipio Aemilianus*, New York, 1967.
- J.-J. AUBERT, *Business Managers in Ancient Rome. A Social & Economic Study of Institores, 200 BC- AD 250*, Leiden-New York-Köln, 1994.
- E. D. AUGENTI, *Il lavoro schiavile a Roma*, Roma, 2008.
- E. BADIAN, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford, 1958.
- , *Roman imperialism in the Late Republic*, Oxford, 1968.
- , *Publicans and sinners. Private enterprise in the service of the Roman Republic*, Oxford, 1972.
- A. BALIL, “Indígenas y colonizadores”, Á. D’ORS, *Historia econòmica y social de España. Primer Volumen: la Antigüedad*, Madrid, 1973.
- G. BANDELLI, “La colonizzazione romana della Penisola Iberica da Scipione Africano a Bruto Callaico”, *Hispania terris omnibus felicio. Premesse ed esiti di un processo di integrazione. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 27-29 settembre 2001*, Pisa, 2002, p. 105-142.
- J. BARBERÀ, “La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)”, *Ampurias*, 30, 1968, p. 97-150.

- , “La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (Excavaciones 1968-1969)”, *Ampurias*, 31-32, 1969-1970, p. 169-189.
- , “Un paral·lel remot de l’edifici públic de Burriac (Cabrera de Mar)”, *Laietània. Revista d’estudis d’història i d’arqueologia de Mataró i del Maresme*, núm. 2-3, 1982-1983, p. 146-151.
- N. BARRANDON, “La part de l’influence latine dans les inscriptions funéraires ibériques et celtibériques”, *MCV*, 33, 1, 2003, p. 199-237.
- F. BARRECA, *La civiltà fenicio-púnica in Sardegna*, Sassari, 1986.
- A. BARREDA, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1998.
- R. BATISTA, J. MOLIST i N. ROVIRA, “El conjunt monumental d’Olèrdola: les darreres campanyes d’excavacions (1983-1989)”, *Tribuna d’Arqueologia*, núm. 1989-1990, 1991, p. 87-99.
- S. BAYO, *El yacimiento ibérico de “El Tossal de la Cala”. Nuevo estudio de los materiales depositados en el MARQ correspondientes a las excavaciones de José Belda y Miquel Tarradell*, Alacant, 2010.
- M. BEARD i M. CRAWFORD, *Rome in the Late Republic. Problems and interpretations*, London, 1985.
- M. C. BELARTE, *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, *Arqueologia Mediterrània* 1/1997, Barcelona, 1997.
- M. C. BELARTE i J. NOGUERA, *La necrópolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-roja d’Ebre, Ribera d’Ebre)*, Tarragona, 2007.
- M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l’antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012.
- C. BELARTE i J. SANMARTÍ (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 2007.
- M. BELÉN i J. L. ESCACENA, “Las comunidades prerromanas de Andalucía Occidental”, *Complutum*, 2-3, 1992, p. 65-87.
- J. BELLÓN, “Minería y metalurgia en el área de Carthago Nova: modelos de ocupación del territorio desde la República hasta el principado de Augusto en Finca Petén (Mazarrón, Murcia)”, *@rqueología y Territorio*, 6, 2009, p. 165-177.
- J. A. BELMONTE, “Documentación epigráfica fenicio-púnica en la Península Ibérica: estado de la cuestión”, G. CARRASCO i J. C. OLIVA (coords.), *El Mediterráneo antiguo: lenguas y escrituras*, Cuenca, 2010, p. 159-220.
- A. BELTRÁN, “Cuestiones generales sobre hallazgos de moneda ibérica en la Península”, *Tresors del món antic. VII Cicle de conferències, Barcelona, del 14 al 30 de novembre de 1994*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 63-80.
- , “De nuevo sobre el origen y la función del ‘denario ibérico’”, *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d’Història Monetària d’Hispania*, 26 i 27 de novembre de 1998, Barcelona, 1998, p. 101-117.
- , “Roma y la epigrafía ibérica sobre piedra del nordeste peninsular”, *PalHisp*, 12, 2012, p. 9-30.
- M. BENDALA i J. BLÁNQUEZ, “Arquitectura militar púnico-helenística en Hispania”, F. QUESADA, P. MORET i M. BENDALA (eds.), *Formas e imágenes del poder en los siglos III y II a.d.C.: modelos helenísticos y respuestas indígenas (Seminario Casa de Velázquez-UAM, febrero 2004)*, *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 145-160.

- R. BERNDHART, "Die Entwicklung römischer 'Amici et socii' zu 'civitates liberae' in Spanien", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 24, 1975, p. 411-424.
- F. BETANCOURT, *Derecho romano clásico*, Sevilla, 2007.
- J. M. BLANCH, "Dignidad personal y libertad: libertad y ciudadanía en la antigua Roma", *AFDUAM*, 17, 2013, p. 163-182.
- J. BLÁNQUEZ i V. ANTONA (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica 1. Las necrópolis*, Madrid, 1992.
- J. M. BLÁZQUEZ, *La Romanización*, 2 vols., 1974-1975.
- , *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. 2.1, 1982.
- E. BLE, S. LACRUZ, J. NOGUERA i P. VALDÉS, "La Palma: un campamento de Publio Cornelio Escipión 'Africano' durante la Segunda Guerra Púnica en Iberia", *Ex novo: revista d'història i humanitats*, 7, 2011, p. 105-132.
- M. BLECH, "Las armas de la sepultura 155 de la necrópolis de Baza", *Estudios de Iconografía II. Coloquio sobre el Puteal de la Moncloa*, Madrid, 1986, p. 205-209.
- M. BLECH i D. MARZOLI, "Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid", *Empúries*, 54, 2005, p. 45-58.
- M. BLECH i E. RUANO, "Los artesanos dentro de la Sociedad ibérica: ensayo de valoración", C. ARANEGUI (coord.), *Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente*, València, 1998, p. 301-308.
- J. BONAMUSA, "La decoració musiva de la *domus* de can Benet (Cabrera de Mar. El Maresme)", *Sessió d'Estudis Mataronins*, 20, 2003, p. 45-58.
- H. BONET, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*, València, 1995.
- H. BONET i C. MATA, "Nuevos grafitos e inscripciones ibéricos valencianos", *APL*, 19, 1989, p. 131-148.
- , "Lugares de culto edetanos. Propuesta de definición", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 115-146.
- , *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano. Serie de Trabajos Varios del SIP*, 99, València, 2002.
- H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ, "La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I a.C. Panorama actual y reflexiones para el debate", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 667-692.
- H. BONET, C. MATA i C. GUÉRIN, "Cabezas votivas y lugares de culto edetanos", *Verdolay*, 2, 1990, p. 185-199.
- H. BONET, C. MATA i A. MORENO, "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)", *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Castuera, 2007, p. 247-275.
- L. BONFANTE, "Etruscan", J. T. HOOKER (ed.), *Reading the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, Berkeley-Los Angeles, 1990, p. 321-384.
- N. BONNEVILLE, "Les patrons du municipe d'Emporiae" (Ampurias, Espagne), *REA*, 88, 1986 (Hommage à R. Etienn), Burdeux, p. 181-200.
- P. BOSCH, *Etnología de la Península Ibérica*, Barcelona, 1932.
- J. BOSCH, R. ENRICH, J. M. LLORENS, M. MATARÓ, A. PÀMIES, J. PARDO, J. M. RUEDA i I. SERRAT, "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1984-1985, 1986, p. 121-132.

- G. W. BOTSFORD, "The Social Composition of the Primitive Roman Populus", *Political Science Quarterly*, vol. 21, 3, 1906, p. 498-526.
- , "Some Problems Connected with the Roman Gens", *Political Science Quarterly*, vol. 22, 4, 1907, p. 663-692.
- J. D. C. BOULAKIA, "Lead in the Roman World", *AJA*, vol. 76, 2, abril 1972, p. 139-144.
- K. R. BRADLEY, *Slavery and Rebellion in the Roman world, 140 B.C.-70 B.C.*, London, 1989.
- , *Esclavitud y sociedad en Roma*, Barcelona, 1998.
- B. BRAVO, "Une lettre sur plomb de Berezan: colonisation et modes de contact dans le Pont", *Dialogues d'histoire ancienne*, 1, 1974, p. 111-187.
- S. BRONCANO, "El poblado ibérico de 'El Amarejo' (Bonete, Albacete)", *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses*, 15, 1984, p. 75-92.
- F. BROTONS i L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Poblamiento rural romano en el Noroeste de Murcia", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania. 15 años después*, Murcia, 2010, p. 413-438.
- F. BROTONS i S. F. RAMALLO, "Ornamento y símbolo: las ofrendas de oro y plata en el santuario ibérico del Cerro de la Ermita de la Encarnación de Caravaca", T. TORTOSA i S. CELESTINO (eds.) i R. CAZORLA (coord.), *Debate en torno a la religión protohistórica. Anejos de AEspA*, 55, 2010, p. 123-168.
- T. R. S. BROUGHTON, *The magistrates of the Roman Republic*, vol. 1, Atlanta, 1986 [1951].
- , *The magistrates of the Roman Republic*, vol. 2, Atlanta, 1984 [1952].
- F. E. BROWN, *Cosa. The making of a Roman town*, Michigan, 1980.
- P. A. BRUNT, *Italian manpower, 225 B.C. -A.D. 14*, Oxford, 1987 [1971].
- M. BUONOCORE, "Continuità o frattura nella definizione delle classi dirigenti all'indomani del bellum sociale? L'esempio dell'area abruzzese-molisana fra Marrucini, Carricini, Frentani e Sanniti Pentri", A. CAMPANELLI i A. FAUSTOFERRI (cur.), *I luoghi degli dei: sacro e natura nell'Abruzzo italico*, Pescara, 1997, p. 148-152.
- J. BURCH, *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, tesi doctoral inèdita, Girona, 1996.
- , "L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya", *RAP*, 6, 1996, p. 207-216.
- J. BURCH i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 3. Els sitjars*, Girona, 2010.
- J. BURCH, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona, 2011.
- J. BURCH, A. ROJAS i J. SAGRERA, "Noves aportacions per al coneixement del poblament ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Llafranc, Palafrugell)", *EBE*, 22, 2003, p. 9-54.
- J. BURCH, A. ROJAS i J. VIVO, "L'Assentament ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2008-2009, 2010, p. 45-58.
- J. BURCH, C. CARRASCAL, J. MERINO i N. NAVARRO, "L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost", *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, anys 1991-1993*, Girona, 1995, p. 71-84.

- J. BURCH, J. M. NOLLA, J. SAGRERA, D. VIVÓ i M. SUREDA, *Els temples i els cementiris antics altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20, Banyoles, 1999.
- J. BURCH, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA i D. VIVÓ, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 2000.
- , "El poblament ibèric del Gironès", L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 133-147.
- J. BURCH, J. CASAS, A. COSTA, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, A. ROJAS, J. SAGRERA, D. VIVÓ, J. VIVO i J. SIMON, "La síntesi", J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVO (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 2010, p. 7-188.
- P. J. BURTON, "Ancient International Law, the Aetolian League, and the Ritual of Surrender during the Roman Republic: The Constructivist View", *IHR*, 31, 2009, p. 237-252.
- , *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 BC)*, Cambridge, 2011.
- C. BUUN, "Greek or Latin? The owner's choice of name for *uerna* in Rome", M. GEORGE (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto, 2013, p. 19-42.
- P. CABRERA i B. GRIÑO, "La Dama de Baza: ¿una diosa tejedora en el allende?", *Estudios de Iconografía II. Coloquio sobre el Puteal de la Moncloa*, Madrid, 1986, p. 193-203.
- F. CADIOU, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*, Madrid, 2008.
- L. CAMPAGNA, "Architettura pubblica ed evergetismo nella Sicilia di età repubblicana", C. MICCICHÈ, S. MODEO i L. SANTAGATI (cur.), *La Sicilia romana tra Repubblica e Alto Impero. Atti del convegno di Studi, Caltanissetta, 20-21 maggio 2006*, Caltanissetta, 2007, p. 110-134.
- P. CAMPMAJÓ i D. CRABOLL, "Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées Catalanes). Quelques éléments pour la chronologie et une approche symbolique", *Archéo 66: Bulletin de l'Association Archéologique des Pyrénées-Orientales*, 24, 2009, p. 61-78.
- P. CAMPMAJÓ i J. FERRER, "Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (1): premiers resultats", *Serta Palaeohispanica J. de Hoz = PalHispanica* 10, 2010, p. 249-274.
- M. CAMPO, "Els inicis: una moneda de colonitzadors", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 3-12.
- , "Les emissions militars de la República: el cas d'Hispania", *Roma: moneda i societat. Cicle de conferències, Barcelona, 11-27 de novembre del 1991*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1991, p. 2-12.
- , "Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion", *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, 26 i 27 de novembre de 1998, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1998, p. 27-47.
- , "Dinero de metal y moneda en territorio indigete: el testimonio de Mas Castellar (siglos V-III aC)", F. CHAVES i F. J. GARCÍA FERNÁNDEZ (eds.), *Moneta qua scripta. La moneda como soporte de escritura. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 33, 2004, p. 345-353.
- , "La moneda a Rhode: producció i circulació" a A. M. PUIG i A. MARTÍN ORTEGA (dir.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona, 2006, p. 575-583.

- , “Tesoro de dracmas emportianas hallado en el Puig de Sant Andreu (Ullastret), II. Estudio de las monedas”, *Numisma. Revista de Estudios Numismáticos*, 251, 2007, p. 65-78.
- I. CANÓS, *L'epigrafia grega a Catalunya*, Debrecen, 2002.
- V. CANTARELLAS, G. IBARS, M. TENAS, P. CASTEJÓN i J. GUITART, “Les ocupacions prehistòriques i la vil·la tardorepublicana de Can Massot, al terme municipal de Montmeló. Darreres intervencions”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2010-2011, 2012, p. 293-312.
- P. CAÑAS, “Aspectos jurídicos del censo romano”, *Boletín de la Facultad de Derecho. UNED*, 26, 2005, p. 455-494.
- J. L. CAÑIZAR, “Posibles causas de desertión en el ejército romano vistas a través del Codex Theodosianus. Problemática bajo Constantino y problemática a partir de la segunda mitad del siglo IV d.C.”, *SHHA*, 16, 1998, p. 217-232.
- S. CAPINI, “Venafro e l'alta valle del Volturno”, S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 107-110.
- , “Il santuario di Pietrabbondante”, S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 113-114.
- , “Il santuario di Ercole a Campochiaro”, S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 115-119.
- R. CARDONA, *Memòria arqueològica del jaciment del Camp dels Moros de la Codina, Pinell. Catalunya 1999*, Solsona, 1999.
- , “Els cinc genis malèfics dels forns ceràmics. Estudi sobre els centres terrissers en època ibèrica a Catalunya”, *RAP*, 19, 2009, p. 139-158.
- J. CARO, “La 'realeza' y los reyes en la España Antigua”, *Cuadernos de la Fundación Pastor*, 17, 1971, p. 51-159.
- M. P. CARRASCO, J. PALLEJÀ i V. REVILLA, “Ca l'Artur, Calafell (Baix Penedès)”, *Butlletí d'Arqueologia*, 12, Tarragona, 1990, p. 154-159.
- J. CASAS i V. SOLER, *La Villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territori de Ampúries*, Oxford, 2003.
- J. CASAS, J. M. NOLLA i V. SOLER, “La Muntanyeta (Viladamat). Un establiment tardo-republicà en el territori d'Empúries”, *RAP*, 20, 2010, p. 145-176.
- S. CASAS, F. CODINA, J. MARGALL, M. A. MARTÍN ORTEGA, G. DE PRADO i C. PATIÑO, “Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement”, *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, p. 989-1002.
- S. CASTÁN, “Una aproximación a la democracia romana a través del sufragio activo y pasivo”, *Rivista di Diritto Romano*, 13, 2013, p. 11-16, [en línia, accessible a <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano13Castan-Democrazia.pdf>; consultat 28/08/2015].
- P. CASTANYER, “L'Empúries romana republicana: segles II-I aC”, *El món funerari a l'antiga Empúries*, L'Escala, 2009, p. 39-40.
- P. CASTANYER, J. TREMOLEDA, R. DEHESA i I. PUIGDEVALL, “Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona”, *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 11-29.

- P. CASTANYER, M. SANTOS, J. TREMOLEDA i X. AQUILUÉ, "El paisatge periurbà d'Empòrion", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p. 99-121.
- P. CASTANYER, M. SANTOS, J. TREMOLEDA A. FERRER, E. HERNÁNDEZ i P. SANTAMARIA, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2012 i 2013", *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2014, p. 179-218.
- P. CASTANYER, E. HERNÁNDEZ, M. SANTOS, P. SANTAMARIA i J. TREMOLEDA, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2010 i 2011", *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2012, p. 181-210.
- L. CERCIALI, "Sesso e classi di età nella necropoli greche di Locri Epizefiri", G. GNOLI i J.-P. VERNANT (eds.), *La Mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge-Paris, 1982, p. 289-298.
- A. CHABRET, *Sagunto. Su historia y monumentos*, vol. 2, Barcelona, 1888.
- T. CHAPA i V. MAYORAL, *Arqueología del trabajo. El ciclo de la vida en un poblado ibérico*, Madrid, 2007.
- R. W. CHAPMAN, I. KINNES i K. RANDSBORG (eds.), *The Archaeology of Death*, Cambridge, 1981.
- C. CHEESMAN, "Names in -por and Slave Naming in Republican Rome", *The Classical Quarterly*, vol. 59, 2, desembre 2009, p. 511-531.
- V. G. CHILDE, *Progress and Archaeology*, London, 1944.
- , *What happened in History*, New York, 1946.
- L. CHIOFFI, "Congressus in venalicio: spazi urbani e mercato degli schiavi a Capua e a Roma", *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité*, 122-2, 2010, p. 503-524.
- F. CIBECCHINI i J. PRINCIPAL, "Alcune considerazioni sulla presenza commerciale romano-italica nella penisola iberica prima della seconda guerra punica", M. KHANOUSI, P. RUGGERI i C. VISMARA (cur.), *Africa romana. Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia. Atti del XIV convegno di studio, Sassari, 7-10 dicembre 2000*, Roma, 2002, p. 653-664.
- J. CIURANA, *Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu ager (segles III aC – III / IV dC)*, tesi doctoral inèdita, Tarragona, 2011, p. 689-692.
- G. CLEMENTE, "L'economia imperiale romana", G. CLEMENTE, F. COARELLI i E. GABBA (cur.), *Storia di Roma. Volume secondo. L'impero mediterraneo I La repubblica imperiale*, Torino, 1990, p. 365-384.
- F. CODINA, A. MARTÍN ORTEGA i G. DE PRADO, "Excavació dels nivells fundacionals i precedents de la zona 14 a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Baix Empordà), anys 2006 i 2007", *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, L'Escala-Empúries, 2008, p. 99-116.
- F. COARELLI, "Public building in Rome between the second Punic war and Sulla", *Papers of the British School at Rome*, 45, 1977, p. 1-23.
- , (cur.), *Fregellae 2. Il santuario di Esculapio*, Roma, 1986.
- , *I santuari del Lazio*, Roma, 1987.
- J. COLOMINAS, "Un forn de ceràmica ibèrica a Rubí", *Anuari de l'IEC MCMXXI-XVI*, 1931, p. 65-67.
- R. COLL i F. CAZORLA, "Una cueva santuario ibérica en el Maresme. La Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrer de Mar, Barcelona)", C. ARANEGUI (coord.), *Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente*, València, 1998, p. 275-282.

- J. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià 3: Saetabis i el seu territori*, 2006.
- E. CONDE, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación literaria (inicios-Julioclaudios)*, Murcia, 2003.
- A. COSTA, "Els espais de culte a les aigües al *Territorium de Gerunda*", A. COSTA, L. PALAHÍ i D. VIVÓ (eds.), *Aquae Sacrae: agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 2011, p. 29-58.
- J. COSTA, "Inscripción ibero-latina de Jodar", *Boletín del Instituto Libre de Enseñanza*, Madrid, 297-302, 1889.
- , *Estudios Ibéricos (La servidumbre entre los iberos. Litoral Ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de Jesucristo)*, Madrid, 1891-1895.
- G. COLUCCI, "Evidenze archeologiche in Irpinia", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, Napoli, 1988, p. 85-122.
- R. COMPATANGELO, "Catásti e strutture agrarie regionali del Sannio", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, Napoli, 1988, p. 139-147.
- A. E. COOLEY, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge, 2012.
- T. J. CORNELL, "Warfare and urbanization in Roman Italy", T. J. CORNELL i K. LOMAS (eds.), *Urban Society in Roman Italy*, London, 1995, p. 121-134.
- M. H. CRAWFORD, *Coinage and Money under the Roman Republic*, London, 1985.
- , "Oríginis e sviluppi del sistema provinciale romano", G. CLEMENTE, F. COARELLI i E. GABBA (cur.), *Storia di Roma. Volume secondo. L'impero mediterraneo I La repubblica imperiale*, Torino, 1990, p. 91-121.
- M. CURA, "Enterraments infantils al Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell, Lleida)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14, 1989, p. 173-182.
- , "El Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida): una aproximació a un nou model poblacional a partir de l'urbanisme", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 33-42.
- M. CURA i A. M. FERRÁN, "El poblado prerromano de 'El Cogulló' (Sallent - Barcelona)", *Pyrenae. Revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental*, 5, 1969, p. 115-130.
- M. CURA i J. PRINCIPAL, "El Molí d'Espígol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn del món pre-romà", *El poblament ibèric a Catalunya. Laietània*, 8, 1993, p. 61-84.
- M. CURA i E. SÁNCHEZ, "Un poble pre-romà mal conegut. Els *bergusi* o *bergistani* de l'interior de Catalunya. Estat actual de la qüestió històrica i arqueològica", M. MAYER, J. M. NOLLA i J. PARDO (coords.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*, Barcelona, 1998, p. 163-173.
- O. CURULLA, S. MOLERA, P. OTIÑA, J. M. VEGÉS, "El yacimiento ibérico de 'El Vilar' (Valls, Tarragona)", *XXIV Congreso Nacional de Arqueología. Cartagena, 1997. Volumen 3. Impacto colonial y Sureste Ibérico*, 1999, p. 301-306.
- W. DAHLHEIM, *Struktur und Entwicklung des römischen Volkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München, 1968.
- J.-M. DAVID, *La romanisation de l'Italie*, Malesherbes, 1997 [1994].
- , "L'exercice du patronat à la fin de la République, entre la compétition des pairs et la hiérarchie des puissances", K.-J. HÖLKEKAMP i E. MÜLLER-LUCKNER (eds.), *Eine politische Kultur (in) der Krise? Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien*, München, 2006, p. 73-86.

- C. DELPLACE, *La romanisation du Picenum. L'exemple d'Urbs Savia*, Roma, 1993.
- P. S. DEROW, "Polybius", T. J. LUCE (ed.), *Ancient Writers. Greece and Rome. Volume I: Homer to Caesar*, New York, 1982.
- P. DESIDERI, "Come prigionieri di guerra (Pol. 24.13.4): gli Achei dall'Alleanza alla sottomissione a Roma", *SHHA*, 25, 2007, p. 171-179.
- A. DÍAZ, "La historiografía de época imperial", J. A. LÓPEZ (ed.), *Historia de la literatura griega*, Madrid, 1992, p. 1095-1108.
- M. DÍAZ-ANDREU, "Archaeology and nationalism in Spain", P. L. KOHL i C. FAWCETT (eds.), *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*, Cambridge, 1995, p. 39-56.
- , *Historia de la Arqueología. Estudios*, Madrid, 2002.
- B. DÍAZ ARIÑO, "Heisce Magistreis. Aproximación a los *collegia* de la Hispania republicana a través de sus paralelos italianos y delios", *Gerión*, 22, 2004, p. 447-478.
- , *Epigrafía latina republicana de Hispania*, Barcelona, 2008.
- , "La Hispania Citerior, desarrollo económico e integración en época republicana: una aproximación epigráfica", *Dialogues d'histoire ancienne*, 35/1, 2009, p. 115-152.
- M. W. DICKIE, *Magic and Magicians in the Graeco-Roman World*, London-New York, 2003 [2001].
- M. C. DIE GOYANES, "La plebe como grupo marginado en el estado romano republicano", *Memorias de Historia Antigua*, 1, 1977, p. 69-71.
- E. DÍES, "La Torre Portal y el Portal Torreado en las fortificaciones ibéricas. Estudio de las entradas Norte y Oeste de la Bastida de les Alcusses (Moixent, València)", *Saguntum*, 37, 2005, p. 73-84.
- C. DOMERGUE, "Les lingots de plomb romains de Musée Archéologique de Carthagene et du Musée Naval de Madrid", *AEspA*, 39:113/114, 1966, p. 41-72.
- A. J. DOMÍNGUEZ MONEDERO, "Sagunto, el *emporion* de Arse, punto de fricción entre las políticas de Roma y Cartago en la península Ibérica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 395-417.
- J. C. DOMÍNGUEZ PÉREZ, "Nueva composición y origen social de los cuadros políticos dirigentes en la Roma de los siglos IV i III aC.", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 14, 2002, p. 97-125.
- , "El barniz negro romano como argumento comercial en el Horizonte prebélico contra Carthago", *Salduie*, 3, 2003, p. 47-59.
- A. DOSSI, *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma republicana*, Mursia, 1999.
- , *Gruppi e partiti politici di età repubblicana*, Roma, 2002.
- , *Così votavano i Romani. Il sistema elettorale*, Roma, 2004.
- A. M. DUFF, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Oxford, 1928.
- J. C. DUMONT, *Servus. Rome et l'esclavage sous la République*, Roma, 1987.
- M. DURAN, I. MESTRES i J. PRINCIPAL, "Evolución y significado del *vicus* romanorrepblicano", en premsa.
- M. DURAN, M. D. MOLES, I. MESTRES i J. PUJADES, "L'establiment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-1994, p. 63-73.
- F. EPSTEIN, *Personal enmity in Roman Politics, 218-43 BC*, London, 1987.

- O. ESCALA, A. MOYA, E. TARTERA i A. VIDAL, "El jaciment de La Rosella (Tàrraga, Urgell): un camp de sitges associat a un hàbitat de l'ibèric tardà (segles II i I a. de la n. e.)", *Urtx*, 25, 2011, p. 211-241.
- I. ESPÍ, M. P. IBORRA i S. DE HARO, "El área de almacenaje del poblado ibero-romano del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló)", *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 149-154.
- D. ESPINOSA ESPINOSA, "El *ius Latii* y la integración jurídica de Occidente. Latinización vs. romanización", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009 p. 237-247.
- , *Plinio y los 'oppida de antiguo Lacio': el proceso de difusión del Latium en Hispania Citerior*, Oxford, 2014.
- U. ESPINOSA RUIZ, "Crear ciudades y regir el mundo; una síntesis sobre el papel de las colonias en la expansión territorial de Roma", *Iberia*, 7, 2004, p. 127-156.
- , "Fundación de colonias y expansión territorial de Roma: una aproximación histórica", M. J. IGLESIAS, R. VALENCIA i A. CIUDAD (eds.), *Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo Antiguo*, Madrid, 2006, p. 369-401.
- J. ESTEBA, "Intervenció a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa)", *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, p. 287-296.
- J. ESTEBA i R. DEHESA, "Sant Aniol de Finestres: de santuari de sacralització de les aigües a temple cristià", J. MAROTO i E. RIPOLL (eds.), *Protohistoria et Antiqua Historia Pyrenaica. II Congrés Internacional Història dels Pirineus*, Girona, 2005, p. 285-298.
- F. ESTEVE, "La lápida ibérica de Cabanes", *APL*, 19, 1989, p. 103-115.
- G. G. FAGAN, "The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions", *AJA*, vol. 105, 3, July 2001, p. 403-426.
- E. FANTHAM, A. P. FOLEY, N. B. KAMPEN, S. B. POMEROY i H. A. SHAPIRO, *Women in the Classical World*, Oxford, 1994.
- G. D. FARNEY, *Ethnic Identity and Aristocratic Competition in Republican Rome*, New York, 2010 [2007].
- P. FARRÀS, "Excavació d'urgència a Sant Joan de Boí: un exemple de metal·lúrgia romana al Pirineu", *RAP*, 11-12, 2003, p. 321-329.
- J. FERRER, "Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores", *ActPal IX = PalHispania 5*, 2005, p. 957-982.
- , "Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa (Jorba, Barcelona)", *Veleia*, 23, 2006, p. 129-170.
- , "Ibèric **tagiar**. Terrissaires que signen les seves produccions: **Biurko**, **ibeitigei**, **biurbedi** i companyia", *SEBarc*, 6, 2008, 81-93.
- , "Ibèric **kaštaun**: un element característic del lèxic sobre torteres", *Cypselia*, 17, 2008, p. 256-266.
- , "Els sistemes duals de les escriptures ibèriques", *ActPal XI = PalHispania 13*, 2013, p. 445-459.
- , "**ñltunšor**: un nou model de segell ibèric procedent de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona)", *SAGVNTVM*, 45, 2013, p. 161-169.
- J. FERRER, D. GARCÍA I RUBERT, I. MORENO i J. VELAZA, "Una inscripció sobre plomo procedente del poblado de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)", *PalHispania 8*, 2008, p. 203-216.
- J. J. FERRER, "La operación de crédito del 215 a.C. para el aprovisionamiento del ejército en *Hispania*", *Millars. Espai i Història*, 15, 1992, p. 112-120.
- , "Poder económico en Roma: el *Ordo Publicanorum*", *Millars. Espai i Història*, 19, 1996, p. 21-26.

- , “El triunfo, la *ovatio* y el botín. Escenografía romana del uso aprovechable de la guerra”, H.-D. HEIMANN, S. KNIPPSCHILD i V. MÍNGUEZ (eds.), *Ceremoniales, ritos y representación del poder*, Alacant, 2004, p. 17-40.
- , *La República participada. Intereses privados y negocios públicos en Roma*, 2005.
- A. FERRERUELA i J. A. MÍNGUEZ, “La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)”, J. L. JIMÉNEZ i A. RIBERA (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 2002, p. 205-214.
- , “Dos modelos de implantación urbana romanorepublicana en el valle medio del Ebro: las ciudades de La Cabañeta y La Corona”, *AEspA*, 76, 2003, p. 247-262.
- , “Excavaciones arqueológicas en la ciudad romanorepublicana de “La Cabañeta” (El Burgo de Ebro, Zaragoza): campañas de 2004 y 2005”, *Salduie*, 6, 2006, p. 331-339.
- A. FERRERUELA, J. F. MESA, J. A. MÍNGUEZ i M. NAVARRO, “Una inscripción republicana de la sede de una posible corporación en La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza): nuevos datos sobre la ocupación romana del valle del Ebro”, *AEspA*, 76, 2003, p. 217-230.
- F. FITA, “Fraga. Inscripciones romanas e ibéricas”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25, 1894.
- I. FIZ, D. GOROSTIDI, J. LÓPEZ VILAR, M. PREVOSTI i J. ABELA, “*In conspectu prope totius urbis*: la aplicación de diferentes métodos de análisis de visibilidad al paisaje del *ager Tarraconensis*”, *Cuadernos de Prehistoria i Arqueología de la Universidad de Granada*, 20, 2010, p. 97-122.
- D. FLETCHER i L. SILGO, “Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)”, *Arse*, 22, 1987, p. 659-669.
- G. FORSYTHE, *A critical history of early Rome: from prehistory to the first Punic War*, Berkeley-Los Angeles, 2005.
- J. FRANCÈS, J. VELAZA i N. MONCUNILL, “Los esgrafiados sobre cerámica de ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès)”, *PalHisp* 8, 2008, p. 217-242.
- M. FREDERIKSEN, *Campania*, Oxford, 1987.
- G. DE FRUTOS, *La relaciones entre el Norte de África y el Sur de Hispania desde la colonización fenicia a la decadencia de Carthago*, Sevilla, 1987.
- M. J. FUENTES, *Corpus de la inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*, Barcelona, 1986.
- M. FUERTES, C. GONZALO, H. GONZÁLEZ, A. LÓPEZ, E. PONS, E. RODRIGO, N. ROVIRA, A. VARGAS i E. TEIXIDOR, E. PONS (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, p. 97-163.
- E. GABBA, *Esercito e società nella tarda repubblica romana*, Firenze, 1973.
- , “Strutture sociali e politica romana in Italia nel II sec. a.C.”, E. GABBA, *Italia romana*, Como, 1994, p. 51-57.
- E. GALÁN, “Estelas y fronteras: un caso de estudio en el Bajo Aragón en época ibérica”, C. DE LA CASA (ed.), *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias (Soria, 1993)*, Soria, 1994, p. 99-106.
- I. GARCÉS, “Nuevas interpretacions sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)”, *Caesaraugusta*, 78, 2007, p. 337-354.
- J. L. GARCÍA ALONSO, “Indoeuropeos en el nordeste”, *ActPal IX = PalHisp* 5, 2005, p. 235-258.
- A. GARCÍA BELLIDO, “Una necrópolis en Orán (Norte de África)”, *Investigación y progreso*, 7, 1934, p. 367-371.
- , “Iberos en el Norte de África”, *AEspA*, 14, 1940-1941, p. 347-349.

- , “Phiale ibérica de plato con representación de asunto religioso, de Tivissa (Tarragona)”, *Homenaje a Luis de Hoyos Sainz*, vol. 2, 1950.
- , “Los mercenarios españoles en Cerdeña, Sicilia, Grecia, Italia y el Norte de África”, *Historia de España Menéndez Pidal*, I.2, Madrid, 1952, p. 647-680.
- , “Les mercenaires espagnols dans les armées carthaginoises au moment de la bataille de Zama”, *Revue Africaine*, 3-4, 1969-1970, p. 111-120.
- A. GARCÍA BELLIDO, E. P. THOMPSON, A. BARBERO, F. M. SCHTAJERMAN, M. VIGIL i A. M. PRIETO, *Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua*, Madrid, 1977, p. 13-60.
- M. P. GARCÍA-BELLIDO i C. BLÁNQUEZ, *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos. Vol. I: Introducción*, Madrid 2001.
- G. GARCÍA BROSA, “Mercatores y negotiatores: ¿simples comerciantes?”, *Pyrenae*, 30, 1999, p. 173-190.
- J. M. GARCÍA CANO, *Las necrópolis ibéricas de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla. Murcia) I. Las excavaciones y estudio analítico de los materiales*, Murcia, 1997.
- J. M. GARCÍA CANO i V. PAGE, “Los objetos de oro de la necrópolis del Poblado de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia)”, *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 17-18, 2001-2002, p. 217-228.
- E. GARCÍA FERNÁNDEZ, *El municipio latino. Origen y desarrollo constitucional*, Madrid, 2001.
- M. J. GARCÍA GARRIDO, *Diccionario de jurisprudencia romana*, Madrid, 2006.
- M. P. GARCÍA-GELABERT, “El marco histórico de la Ciudad desde su fundación”, J. HERMOSILLA (coord.), *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia*, vol. 1, València, 2009, p. 60-66.
- M. P. GARCÍA-GELABERT i J. M. BLÁZQUEZ, “Mercenarios hispanos en las Fuentes literarias y en la arqueología”, *Habis*, 18-19, 1987-1989, p. 257-270.
- R. GARCÍA HUERTA i J. MORALES, “Sistemas de almacenamiento y tratamiento de alimentos entre los pueblos prerromanos de la Meseta meridional”, R. GARCÍA HUERTA i D. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*, Cuenca, 2009, p. 167-207.
- G. GARCÍA JIMÉNEZ, *El armamento de influencia la Tène en la Península Ibérica (siglos V - I a.C.)*, Montagnac, 2012.
- L. A. GARCÍA MORENO, “Topónimos y antropónimos celtas en España y la estructura y evolución sociopolítica de los celtíberos (ss. III-II a.C.)”, F. VILLAR i F. BELTRÁN (eds.), *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania romana*, Salamanca, 1999, p. 221-232.
- E. GARCÍA PRÓSPER, M. POLO, A. ROMERO i P. IBORRA, “Rituales funerarios y economía de subsistencia en las tumbas de cámara de la necrópolis romana de la calle Quart de Valentia (ss. II a.C.-III d.C.)”, *Saguntum-PLAV Extra-9. De la cuina a la taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·leni aC*, 2010, p. 234-243.
- E. GARCÍA RIAZA, “Derecho de guerra romano en Hispania (218-205 a. C.)”, *Memorias de Historia Antigua*, 19-20, 1998-1999, p. 199-224.
- , “Tempus Poenae. Represalias contra poblaciones sometidas durante la expansión romana en Hispania”, G. Bravo i R. González Salinero (eds.), *Formas y usos de la violencia en el mundo romano. Actas del IV Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2007, p. 19-30.

- , “La política romana de atracci3n de las 3lites ind3genas: el caso de la Galia Cesariana y sus antecedentes hisp3nicos”, G. BRAVO i R. GONZÁLEZ SALINERO (eds.), *Formas de integraci3n en el mundo romano*, Madrid, 2009, p. 209-223.
- J. GARCÍA I ROSELLÓ, *Turó dels Dos Pins. Necr3polis ib3rica*, Sabadell, 1993.
- M. GARCÍA SÁNCHEZ, “Epigrafía anf3rica de Mas Castellar-Pont3s: 3nforas grecoit3licas y masaliotas”, *Pyrenae*, 28, 1997, p. 257-269.
- , “Epigrafía anf3rica griega de Empúries”, *Pyrenae*, 30, 1999, p. 223-242.
- , “L’epigrafia anf3rica”, E. PONS (dir.), *Mas Castellar de Pont3s (Alt Empordà). Un complex arqueol3gic d’3poca ib3rica (excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, p. 565-575.
- L. GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Historia de España I. De los 3r3genes a la baja Edad Media. Primera parte*, Madrid, 1973 [1952].
- D. GIMPAOLA, “Benevento”, *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier si3cles av. J.-C.*, Napoli, 1988, p. 123-131.
- I. GIL, A. LORIENTE, M. MORÁN i X. PAYÁ, “De la *Iltirta* prerromana a la *Ilerda* tardorromana. Nuevos datos tras dos d3cadas de investigaci3n continuada en L3rida”, *AEspA*, 74, 2001, p. 161-181.
- J. M. G3MEZ FRAILE, “Los conceptos de ‘Iberia’ e ‘ibero’ en Estrab3n”, *Spal. Revista de Prehistoria y Arqueologia de la Universidad de Sevilla*, 8, 1999, p. 159-187.
- M. G3MEZ-MORENO, “La escritura ib3rica”, *Bolet3n de la Real Academia de la Historia*, 112, 1943, p. 251-278.
- M. GOMIS, “Algunes qüestions sobre producci3 monet3ria a la prov3ncia *Citerior* (segles III-I aC)”, *La moneda en la societat ib3rica. II Curs d’Hist3ria Monet3ria d’Hispania*, 26 i 27 de novembre de 1998, Barcelona, 1998, p. 85-100.
- M. GONZALBES, “Divinitats i herois a les emissions iberes i celtiberes de la *Citerior*”, M. CAMPO (ed.), *D3us i mites de l’antiguitat. L’evid3ncia de la moneda d’Hispania*, Barcelona, 2012, p. 46-51.
- M. GONZALBES i P. P. RIPOLLÈS, “Circulaci3n y dispersi3n”, P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, 2002, p. 217-256.
- M. GONZALBES i J. M. TORREGROSSA, “De Iberia a Hispania. Plata, dracmas y denarios entre los siglos VI y I a.C.”, *APL*, 30, 2014, p. 275-316.
- M. C. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, “Corpus de inscripciones del 3rea indoeuropea de la Península Ib3rica con menci3n de unidades sociales ind3genas”, *Memorias de Historia Antigua*, 7, 1986, p. 51-80.
- C. GONZALO i C. VILA, “El edificio p3blico de Burriac: ¿Fu3 un templo ib3rico?”, *XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Elche, 1995, 1997*, vol. 1, p. 457-466.
- J.-G. GORGES, “*Villae* de Tarraconaise et *villae* d’Hispanie: quelques donn3es pour un 3tat de la question”, V. REVILLA, J. R. GONZÁLEZ i M. PREVOSTI (eds.), *Actes del simposi Les Vil·les Romanes a la Tarraconense. Implantaci3, evoluci3 i transformaci3. Estat actual de la investigaci3 del m3n rural en 3poca romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, Barcelona, 2008, p. 21-35.
- A. GORGUES, *3conomie et soci3t3 dans le nord-est du domaine ib3rique (IIIe – Ier s. av. J.-C.)*, Madrid, 2010.
- F. GRACIA, “El comercio protohist3rico en el Noreste peninsular entre los siglos VII y III av. JC. Balance de investigaci3n 1985-1997”, *Comerç i vies de comunicaci3 (1000 aC – 700 dC). XI Col·loqui Internacional d’arqueologia de Puigcerdà, 31 d’octubre i 1 de novembre de 1997*, Puigcerdà, 1998, p. 51-66.

- , *La guerra en la Protohistoria. Héroes, nobles, mercenarios y campesinos*, Barcelona, 2003.
- F. GRACIA, G. MUNILLA i E. GARCÍA, “Models d’anàlisi de l’arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans”, *Cota Zero*, 10, 1994, p. 90-101.
- F. GRACIA, D. GARCIA RUBERT, G. MUNILLA i M. del M. VILLALBÍ, *Alcanar. La Moleta del Remei. Guies del Museu d’Arqueologia de Catalunya*, MAC, Barcelona, 2006.
- F. GRACIA, G. MUNILLA, O. MERCADAL i D. CAMPILLO, “Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14, 1989, p. 133-160.
- R. GRAELLS, *Mistophoroi ex Iberias. Una aproximación al mercenariado hispano a partir de las evidencias arqueológicas (s. VI – IV a.C.)*, Venosa, 2014.
- I. GRAU, “Estudio de las excavaciones antiguas del 1953 y 1956 en el poblado ibérico de La Serreta”, *Recerques del Museu d’Alcoi*, 5, 1996, p. 83-116.
- , “Territorio y lugares de culto en el área central de la Contestania ibérica”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, 2000, p. 200-214.
- , “Los valles de Alcoi durante la romanización: análisis SIG de la estructura territorial”, *Lucentum*, 21-22, 2002-2003, p. 87-102.
- , “La reorganización del territorio durante la romanización: un caso de estudio en el área central de la Contestania” a L. ABAD (ed.), *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Murcia, 2003, p. 55-73.
- , “Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular”, *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, 2007, p. 119-142.
- I. GRAU, R. OLMOS i A. PEREA, “La habitación sagrada de la ciudad ibérica de La Serreta”, *AEspA*, 81, 2008, p. 5-29.
- I. GRAU, C. CARRERAS, J. MOLINA, P. DE SOTO i J. M. SEGURA, “Propuestas metodológicas para el estudio de el paisaje rural antiguo en el área central de la Contestania”, *Zephyrus*, 70, 2012, p. 131-149.
- F. GREENLAND, “*Devotio Iberica* and the Manipulation of Ancient History to Suit Spain’s Mythic Nationalist Past”, *Greece & Rome*, vol. 53, núm. 2, octubre 2006, p. 235-251.
- E. S. GRUEN, “The Lex Varia”, *JRS*, 55, 1965, p. 59-73.
- J. GUÀRDIA, “Intervenció arqueològica d’urgència al Cap del Pont del Gurri (Vic, Osona)”, *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, vol. 2, Barcelona, 2004, p. 651-655.
- M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca II*, Roma, 1969.
- , *L’Epigrafia Greca dalle origini al Tardo Impero*, Roma, 1987.
- M. GÜELL i L. PIÑOL, “El carrer Lleida, 27. Noves dades per l’estudi de la Tàrraco tardo-republicana”, *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, 5-11 de setembre de 1993*, Tarragona, 1994, vol. 2, p. 184-185.
- P. GUÉRIN, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, València, 2003.
- M. GUERRERO, “Una reflexión sobre la *cupiditas civitatis Romanae*: el *ius migrandi*”, B. PERIÑÁN (coord.), *Derecho, persona y ciudadanía: una experiència jurídica comparada*, Madrid, 2010, p. 187-214.

- M. P. GUIDOBALDI, "Transformations and continuities in a conquered territory: the case of the *ager Praetutianus*", S. KEAY i N. TERRENATO (eds.), *Italy and the west. Comparative issues in romanization*, Oxford, 2001, p. 85-90.
- J. GUILLÉN, *Urbs Roma. Vida y costumbres de los romanos*, vol. 2, Salamanca, 1977.
- J. GUITART, "L'antiga Iesso: seqüència evolutiva constatada a l'excavació del camp primer", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, AIEG, 37, 1996-1997, p. 815-823.
- , "Ibers versus romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i al País Valencià", *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent. Primer cicle de conferències al sud del País Valencià*, Barcelona, 2004, p. 77-96.
- J. GUITART, J. PERA, MAYER i J. VELAZA, "Noticia preliminar sobre una inscripción ibérica encontrada en Guissona (Lleida)", *Hispania Preromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, 1996, p. 163-170.
- J. M. GURT, "La segona guerra púnica: vers una nova economia monetària", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 13-20.
- F. GUSI, "Lugares sacros, divinidades, cultos y rituales en el Levante de Iberia", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, p. 171-210.
- , "Una hipótesis interpretativa referida a la funcionalidad y uso social del edificio ilercavón del Perengil (Vinaròs, Baix Maestrat, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23, 2002-2003, p. 151-172.
- K. W. HARL, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore, 1996.
- M.-L. HAACK, "Les inscriptions funéraires dans l'Italie préromaine", *Revue Sciences/Lettres* [en línia], 1, 2013.
- M. G. HANSEN, "The Hellenic *Polis*", M. G. HANSEN (ed.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Copenhagen, 2000, p. 141-187.
- L. HARMAND, *Société et économie de la république romaine*, 1993.
- J. A. HARRILL, "The Vice of Slave Dealers in Greco-Roman Society: the Use of a Topos in 1 Timothy 1:10", *JBL*, vol. 118, 1, spring 1999, p. 97-122.
- W. V. HARRIS, "The Italians and the empire", W. V. HARRIS (ed.), *The imperialism of mid-republican Rome*, Roma, 1984, p. 89-109.
- , *Guerra e imperialismo en la Roma republicana, 327-70 a.C.*, Madrid, 1989.
- T. HAUSCHILD, "La muralla de la ciutat romana de Tarragona. Excavacions a la Torre de Minerva i al Baluard de Santa Bàrbara, campanyes de 1976 a 1978", T. HAUSCHILD, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona, 1983, p. 131-180.
- , "Excavaciones en la muralla romana de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, 6-7, 1984-1985, p. 11-38.
- G. D'HENRY, "La romanizzazione del Sannio nel II e I secolo a.C.", *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Actes du colloque organisé par les Centre Jean Bérard en collaborations avec la Soprintendenza archeologica e per i BAAAS del Moles et Soprintendenza archeologica per la Province di Salerno, Avellino e Benevento. Naples, Centre Jean Bérard, 4-5 Novembre 1988*, Napoli, 1988, p. 9-19.

- J. S. HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, “Los *Vibii Pac(c)iaeci* de la Bética: una familia de *hispanienses* mal conocida”, *Faventia*, 20/2, 1998, p. 163-176.
- L. HERNÁNDEZ GUERRA, “Las *libertas* en Hispania. Manifestaciones epigráficas en la provincia tarraconense”, *Hant*, 30, 2006, p. 119-142.
- , *Los libertos de la Hispania romana: situación jurídica, promoción social y modos de vida*, Salamanca, 2013.
- E. HERNÁNDEZ PRIETO, “Mecanismos de adhesión y control de los pueblos hispanos durante la Segunda Guerra Púnica”, *Habis*, 42, 2011, p. 103-117.
- C. HERREROS, “Las meretrices romanas: mujeres libres sin derechos”, *Iberia: Revista de la Antigüedad*, 4, 2001, p. 111-117.
- , “Prostitutas romanas en el ejército de los Escipiones: deseo, moderación y deber”, I. CALERO i V. ALFARO (eds.), *Las hijas de Pandora: historia, tradición y simbología*, Málaga, 2005, p. 171-186.
- C. HERREROS i M. C. SANTAPAU, “Prostitución y matrimonio en Roma: ¿uniones de hecho o de derecho?”, *Iberia*, 8, 2005, p. 89-111.
- C. HOLLERAN, *Shopping in Ancient Rome. The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford, 2012.
- E. HILDINGER, *Swords Against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic*, Cambridge (Massachussets), 2003[2002].
- K. HOPKINS, *Conquerors and slaves*, Cambridge, 1978.
- J. DE HOZ, “Escrituras en contacto: ibérica y latina”, F. BELTRÁN (ed.), *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Saragossa, 1995, p. 57-84.
- , “El complejo sufijal –(e)sken de la lengua ibérica”, *PalHisp*, 2, 2002, p. 159-168.
- , *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid, 2011, p. 190-191.
- M. P. DE HOZ, “Estrabón”, J. MANGAS i D. PLÁCIDO (eds.), *Testimonia Hispaniae Antiqua II B. La Península ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, 1999, p. 626-680.
- M. P. DE HOZ, B. DÍAZ ARIÑO i A. RIBERA, “Grafitos sobre cerámica procedentes de los niveles romanorrepúblicanos de *Valentia* (Valencia, España)”, *ActPal XI = PalHisp* 13, 2013, p. 407-429.
- E. HÜBNER, *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlín, 1893.
- G. D’ISANTO, *Capua Romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale*, Roma, 1993.
- M. I. IZQUIERDO, “La imagen femenina del poder. Reflexiones entorno a la feminización del ritual funerario en la cultura ibérica”, *SAGVNTVM Extra* 1, 1998, p. 185-193.
- , *Monumentos funerarios ibéricos: los pilares-estela*, València, 2000.
- , “Arqueología de la muerte y el estudio de la sociedad: una visión desde el género en la Cultura Ibérica”, *Complutum*, 18, 2007, p. 247-261.
- I. IZQUIERDO i F. ARASA, “La imagen de la memoria. Antecedentes, tipología e iconografía de las estelas de época ibérica”, *APL*, 23, 1999, p. 259-300.
- J.-R. JANNOT, *Religion in Ancient Etruria*, Madison, 2005.

- R. JÀRREGA, "El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización en la comarca de El Alto Palancia (Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, 1996, p. 367-381.
- , "El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, 2000, p. 271-302.
- A. JIMÉNEZ DE FURUNDARENA, "Castellum en la Hispania romana: su significado militar", *Hant*, 19, 1995, p. 129-150.
- C. P. JONES, "Plutarch", T. J. LUCE (ed.), *Ancient Writers. Greece and Rome. Volume II: Lucretius to Ammianus Marcellinus*, New York, 1982, p. 974.
- W. JONGMAN, "Slavery and the Growth of Rome. The Transformation of Italy in the Second and First Centuries BCE", C. EDWARDS i G. WOOLF (eds.), *Rome the Cosmopolis*, Cambridge, 2003, p. 100-122.
- D. R. JORDAN, "A personal letter found in the Athenian Agora", *Hesperia*, vol. 69, 1, 2000, p. 91-103.
- J. JUAN-TRESSERRAS, "El cultivo de la vid y la elaboración del vino en la Península Ibérica en la Antigüedad. aportaciones de los análisis de residuos", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del II Col·loqui Internacional d'arqueologia romana (Badalona 6/9 de Maig de 1998)*, Badalona, 1998, p. 87-92.
- N. B. KAMPEN, "Slaves and *Liberti* in the Roman Army", M. GEORGE (ed.), *Roman Slavery and Roman Material Culture*, Toronto, 2013, p. 180-197.
- V. KARAGEORGHIS, *Kytion. Mycenaean and Poenician. Discoveries in Cyprus*, London, 1976.
- G. P. KELLY, *A history of exile in the Roman Republic*, Cambridge, 2006.
- E. C. KEULS, "Attic vase painting and the home textile industry", W. G. MOON, *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison, 1983, p. 209-230.
- W. E. KLINGSHIRN, "Inventing the *sortilegus*: lot divination and cultural identity in Italy, Rome, and the provinces", C. E. SCHULTZ, P. B. HARVEY (eds.), *Religion in Republica Italy*, Cambridge, 2006, p. 137-161.
- R. C. KNAPP, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, Valladolid, 1977.
- N. KOUICI, "Los contactos entre la Península Ibérica y el Norte de África según los datos histórico-arqueológicos de época púnico-romana", *Spal*, 11, 2002, p. 277-296.
- J. H. KROLL, "The monetary background of early coinage", W. E. METCALF (ed.), *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford, 2012, p. 33-42.
- A. LA REGINA, "Il Sannio", P. ZANKER (ed.), *Hellenismus in Mittelitalien. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen, 1976, p. 219-274.
- , "I Sanniti", G. PUGLIESE CARRATELLI (ed.), *Italia omnium terrarum parens*, Milano, 1989, p. 301-432.
- F. LASSERRE, "Histoire de première main dans la *Geographie* de Strabon", F. PRONTERA (ed.), *Strabone. Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, vol. 1, Perugia, 1984.
- A. LAUNARO, *Peasants and Slaves. The Rural Popularion of Roman Italy (200 BC to AD 100)*, Cambridge, 2011.

- C. LÁZARO, "Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 50, 2003, p. 155-194.
- S. LEWIS, *The Athenian Woman. An iconographic handbook*, London-New York, 2002.
- L. DE LIGT, "Roman manpower resources and the proletarianization of the Roman army in the second century BC", L. DE BLOIS i E. LO CASCIO (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects: Proceedings of the Sixth Workshop of International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 BC–AD 476)*, Capri, Italy, March 29-April 2, 2005, Leiden, 2007, p. 3-20.
- A. LINTOTT, "Electoral Bribery in the Roman Republic", *JRS*, 80, 1990, p. 1-16.
- L. A. LLERA, "Polibio de Megalópolis", J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.), *Testimonia Hispaniae Antiqua II B. La Península ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, 1999, p. 531-548.
- E. A. LLOBREGAT, E. CORTELL, J. J. MOLTÓ i J. M. SEGURA, "El urbanismo ibérico en La Serreta (Alcoi)", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 1, 1992, p. 37-70.
- M. M. LLORENS, *La Ceca de Ilici*, València, 1987.
- V. LLULL i M. PICAZO, "Arqueología de la muerte y estructura social", *AEspA*, 62, 1989, p. 5-20.
- F. J. LOMAS, "De la condición social de los *incolae* con especial referencia a Hispania", *Habis*, 18-19, 1987-1988, p. 383-395.
- K. LOMAS, *Roman Italy, 338 BC – AD 200. A sourcebook*, Londres, 1996.
- , *Rome and the Western Greeks, 350 BC – AD 200. Conquest and acculturation in South Italy*, London-New York, 2002.
- B. LONGFELLOW, *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge, 2011.
- P. LÓPEZ BARJA, *Historia de la manumisión en Roma, de los orígenes a los Severos. Gerión, Anejos*, 11, 2007, p. 15-43.
- , "Fear of Freedmen, Roman Republican Laws and Voting Procedure", A. SERGHIDOU (ed.), *Fear of Slaves – Fear of Slavement in Ancient Mediterranean. XXIXe colloque du Groupe du Recherche sur l'Esclavage dans l'Antiquité*, Besançon, 2007, p. 125-131.
- P. LÓPEZ BARJA i F. J. LOMAS, *Historia de Roma*, Madrid, 2004. J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954.
- R. LÓPEZ DÓMECH, "Sobre reyes, reyezuelos y caudillos militares en la protohistoria hispana", *SHHA*, 4, 1986, p. 19-22.
- M. L. LÓPEZ HUGUET, "El domicilio del liberto. Un presunto supuesto de *domicilium necessarium a examen*", *Revista de Derecho UNED*, 8, 2011, p. 151-193.
- R. LÓPEZ MELERO, J. L. SÁNCHEZ ABAL i S. GARCÍA JIMÉNEZ, "El bronce de Alcántara. Una *deditio* del 104 a.C.", *Gerión*, 2, 1984, p. 265-323.
- L. LÓPEZ-MONDÉJAR, "Paisaje y poblamiento en el sureste peninsular entre la república tardía y el alto imperio", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania. 15 años después*, Murcia, 2010, p. 71-98.
- , "El poblamiento ibérico en el Noroeste Murciano: una aproximación al oppidum de Los Villaricos a través de su patrón de asentamiento", *CuPAUAM*, 36, 2010, p. 7-25.

- , “Nuevas aportaciones al poblamiento ibérico y romano del Noroeste murciano: los altiplanos de Archivel y Barranda”, *Lucentum*, 31, 2012, p. 115-130.
- , “Poblamiento, sociedad y economía en el valle del Guadalentín: el Cerro del Castillo de Lorca entre los siglos V a.C.-I d.C.”, *Complutum*, 23 (1), 2012, p. 145-163.
- A. LÓPEZ MULLOR i X. FIERRO, “Darreres intervencions a l’assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)”, *Tribuna d’Arqueologia*, núm. 1987-1988, 1989, p. 53-68.
- , “Darró i el poblament ibèric al Garraf”, *L’habitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Lluenguadoc Occidental. Actualitat de l’arqueologia de l’edat del Ferro*, Girona, 2000, p. 43-58.
- A. LÓPEZ MULLOR i M. RIERA, “Intervencions recents (1997-2001) a l’oppidum del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)”, *Tribuna d’Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2002, p. 135-185.
- A. LÓPEZ MULLOR, J. ROVIRA i E. SANMARTÍ, *Excavaciones en el poblado laietano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas 1980 y 1981*. Monografies Arqueològiques, 3, Barcelona, 1982.
- A. LÓPEZ MULLOR, X. FIERRO, M. RIERA i L. SUAU, “Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998”, *Tribuna d’Arqueologia*, núm. 1998-1999, 2001, p. 175-209.
- D. LÓPEZ REYES, “Primers resultats arqueobotànics (llavors i fruits) al jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès)”, *RAP*, 14, 2004, p. 140-177.
- L. M. LÓPEZ ROMÁN, “Publio Clodio y la *lex de collegiis*: una aproximación al fenómeno asociativo a finales de la República romana”, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009, p. 117-126.
- C. LÓPEZ RUIZ, “Una aproximación a la imagen de la mujer en el mundo ibérico”, S. GONZÁLEZ REYERO, S. GONZÁLEZ REYERO, M. PÉREZ RUIZ i C. I. BANGO, *Una nueva mirada sobre el patrimonio histórico. Líneas de investigación arqueológica en la Universidad Autónoma de Madrid*, Madrid, 2008, p. 217-236.
- F. LÓPEZ SÁNCHEZ, “Moneda ibérica y *hospitium*”, *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003: Actas*, Madrid, 2005, p. 511-516.
- J. LÓPEZ VILAR, “El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi”, *Butlletí Arqueològic*, 28, 2006, p. 97-135.
- J. LÓPEZ VILAR i M. PREVOSTI, “El poblament rural del Camp de Tarragona en època tardorepublicana (segles II-I aC)”, *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 109-138.
- M. D. LOPICO, “El *hospitium* celtibérico. Un mito que se desvanece”, *Latomus*, 48, 1, 1989, p. 19-35.
- A. J. LORRIO, *Los celtíberos*, Alacant, 1997.
- T. J. LUCE, *The Greek historians*, London-New York, 1997.
- G. LURASCHI, *Foedus, ius Latii, civitas. Aspetti costituzionali della Romanizzazione in Transpadana*, Padova, 1979.
- S. MACHAUSE, “Pesas de telar ibéricas con decoración zoomorfa”, *APL*, 29, 2012, p. 273-287.
- J. M. MACÍAS, “*Horrea* y estructuras de almacenamiento en la ciudad y el territorio de Tarraco. Una primera aproximación”, J. ARCE i B. GOLFAUX (eds.), *Horrea d’Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 2011, p. 185-199.
- J. M. MACIAS, I. FIZ, L. PIÑOL, M. T. MIRÓ i J. GUITART, *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Documenta 5, Tarragona, 2007.

- R. MACMULLEN, "The legion as a society", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 33, 4, 1984, p. 440-456.
- M. J. MADRID, "Primeros avances sobre la evolución urbana del sector oriental de Carthago Nova. PERI CA-4/ barrio universitario", *Mastia*, 3, 2004, p. 31-70.
- J. MALUQUER, "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, t. 1, vol. 3, Madrid, 1954.
- J. MALUQUER, E. HUNTINGFORD, R. MARTÍN, A. M. RAURER, M. PALLARÈS i M. VILA, *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*, Barcelona, 1986.
- J. MANGAS, "Servidumbre Comunitaria en la Bética Prerromana", *Memorias de Historia Antigua*, 1977, p. 151-161.
- , "Clientela privada en la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 217-226.
- , *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. 2.2, 1982.
- A. MANZO, "L'ager Campanus. Dalla *deditio* di Capua alla redazione della *forma agri Campani* di Publio Cornelio Lentulo", G. FRANCIOSI (ed.), *La romanizzazione della Campania antica*, Napoli, 2002, p. 125-159.
- R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993.
- A. MARCONE, *Storia dell'agricoltura romana. Dal mondo arcaico all'età imperiale*, Roma, 1997.
- A. MARCOS i D. RUIZ ALCALDE, "Las necrópolis de Poble Nou y de Casetes (Sector Creueta), dos yacimientos ibéricos excepcionales de Villajoyosa" J. M. G. LEÓN i A. ESPINOSA (eds.), *Las Jornadas sobre la actualidad del patrimonio arqueológico y etnográfico de la Marina Baixa*, Elx, 2005, p. 73-80.
- C. MARÍN, "Un modelo estratigráfico de la Cartagena púnica: la muralla de Qart-Hadast", *AnMurcia*, 13-14, 1997-1998, p. 121-140.
- C. MARÍN i A. RIBERA, "Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de *Valentia*", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 2000, p. 151-156.
- M. A. MARÍN, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *SHHA*, 4, 1986, p. 53-63.
- , *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada, 1988.
- M. MARTÍN-BUENO i M. PELLICER, "Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)", *Habis*, 1979-1980, 10-11, p. 400-420.
- M. MARTÍN CAMINO, "Colonización fenicia y presencia púnica en Murcia", *El mundo púnico. Historia, sociedad y cultura*, Murcia, 1994, p. 293-324.
- M. MARTÍN CAMINO i J. BELMONTE, "La muralla púnica de Cartagena: valoración arqueológica y análisis epigráfico de sus materiales", *AulaOr*, 11, 2, p. 161-171.
- M. MARTÍN CAMINO i B. ROLDÁN, "Calle Serreta, núms. 8-10-12", *Excavaciones Arqueológicas en Cartagena. 1982-88. MemArqMurcia*, 1997, p. 74-94.
- A. MARTÍN MENÉNDEZ, "Intervencions arqueològiques a ca l'Arnau-Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), 1997-1998", M. GENERA (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 2004, vol. 2, p. 376-407.

- A. MARTÍN MENÉNDEZ i J. GARCÍA ROSELLÓ, “La vall de Cabrera de Mar. Focus inicial de la producció vitivinícola a la Laietània”, *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the Rural World in the Roman Period*, 2, 2007, p. 69-82.
- A. MARTÍN OLIVERAS, “Intervencions arqueològiques al Pati de la Rectoria”, *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, vol. 2, Barcelona, 2004, p. 575-603.
- A. MARTÍN OLIVERAS i A. MARTÍN MENÉNDEZ, “Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Vall dan. Sectors vil·la romana de Sant Bartomeu de la Vall dan i Polígon Industrial de la Vall dan 1999-2000 (Avià, Berguedà)”, M. GENERA (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, vol. 2, 2004, p. 678-721.
- A. MARTÍN ORTEGA, “El taller de ceràmiques emporitanes de Fellines”, *Estudi General. Miscel·lània Commemorativa del X Aniversari del Col·legi Universitari de Girona, I.I*, Girona, 1981, p. 7-49.
- A. MARTÍN ORTEGA i A. M. PUIG (eds.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona, 2006.
- A. MARTÍN ORTEGA, M. MATARÓ i J. CARAVACA, “Un edifici cultual de la segona meitat del segle III aC a l'illa d'en Reixac (Ullastret, Girona)”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología de Castellón*, 18, 1997, p. 43-70.
- A. MARTÍN ORTEGA, R. PLANA i J. CARAVACA, “Les activitats artesanals als poblats d'Ullastret (Baix Empordà, Girona) i en el seu territori”, *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 249-256.
- A. MARTÍN ORTEGA, S. CASAS, F. CODINA, J. MARGALL i G. DE PRADO, “La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC”, *Cypsela*, 15, Girona, 2004, p. 265-284.
- A. MARTÍN ORTEGA, R. PLANA, F. CODINA i C. GAY, “El jaciment Camp d'en Gou–Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret”, *Cypsela*, 17, 2007, p. 179-182.
- M. MARTÍNEZ ANDREU, “La topografía en Carthago Nova. Estado de la cuestión”, *Mastia*, 3, 2004, p. 11-30.
- M. MARTÍNEZ BEA, “Un arte no tan levantino. Perduración ritual de los abrigos pintados: el ejemplo de La Vacada (Castellote, Teruel)”, *Trabajos de Prehistoria*, 61, núm. 2, 2004, p. 111-125.
- J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, “Los *praedones* de Livio 34,21, restos de bandas emigrantes en Hispania”, *Pyrenae*, 11, 1974, p. 99-107.
- J. A. MARTÍNEZ MORCILLO, “Lucio Emilio Paulo y el derecho de guerra”, *SHHA*, 30, 2012, p. 271-292.
- , “El asalto de núcleos de población: bases jurídicas, procedimiento y consecuencias durante la República romana”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 26, 2013, p. 107-122.
- A. MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, “Poblamiento rural romano y tardoantiguo en Lorca”, J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 285-320.
- S. MAS, “De Tácito a la *lex de imperio Vespasiani* o la organización del consentimiento de la dominación”, *Semata. Ciencias Sociales e Humanidades*, 23, 2011, p. 77-96.
- M. MAS i J. PALLARÈS-PERSONAT, “Els gravats rupestres de Catalunya. Una aproximació al seu estudi”, *Espacio, Tiempo y Forma. S. I, Prehistoria y Arqueología*, tom 2, 1989, p. 173-191.
- C. MASI, “Patronos y libertos: perspectivas jurídicas y realidades sociales. Movilidad de la riqueza y derecho sucesorio”, *Res Publica Litterarum: Documentos de trabajo del Grupo de Investigación “Nomos”*, 8, 2005, p. 3-16.

- C. MATA, *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la cultura ibérica*, València, 1991.
- C. MATA i L. SORIA, "Marcas y epígrafes sobre contenedores de época ibérica", *APL*, 22, 1997, p. 297-374.
- C. MATA, A. MORENO i D. QUIXAL, "Hábitat agrario y paisaje durante la segunda Edad del Hierro en el este de la Península Ibérica", *Bollettino di Archeologia*, Roma, 2008, p. 32-47.
- , "Estrategias de ocupación y explotación del entorno periurbano de Kelin (Caudete de las Fuentes, Valencia)", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p. 183-197.
- A. MATEO, *Manceps, redemptor, publicanus: Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*, Santander, 1999.
- H. B. MATTINGLY, "The Two Republican Laws of the Tabula Bembina", *JRS*, 59, 1969, p. 129-143.
- , "The Extortion Law of the Tabula Bembina", *JRS*, 60, 1970, p. 154-168.
- B. H. MCLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 377)*, Michigan, 2005 [2002].
- S. MEGUIZO i P. MORET, "Las fortificaciones del Bajo Aragón entre los siglos III y I a.C.: un estilo regional", L. BERROCAL-RANGEL i P. MORET (eds.), *Paisajes fortificados de la Edad del Hierro. Las murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo. Actas del coloquio celebrador en la Casa de Velázquez (Octubre de 2006)*, Madrid, 2007, p. 305-324.
- R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de la Lengua española*, vol. 1, Madrid, 2005.
- R. MENTXAKA, *El Senado municipal en la Bética hispana a la luz de la lex Irnitana*, Vitoria-Gasteiz, 1993.
- M. MERCADO, E. RODRÍGUEZ, M. FLÓREZ, J. M. PALET i J. GUITART, "El castellum de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2007, 2008, p. 195-211.
- E. MEYER, *Geshichte des Alterthums*, vol. 2, Stuttgart, 1893.
- M. MILLETT, "Romanization: historical issues and archaeological interpretations", T. BLAGG i M. MILLETT (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, 1990, p. 35-41.
- , *The Romanization of Britain. An Essay on Archaeological Interpretation*, Cambridge, 2003, 7a ed. [1990].
- , "Rural integration in the Roman West: an introductory essay", *Current Research on the Romanisation of the Western Provinces*, Oxford, 1992, p. 1-8.
- J. A. MÍNGUEZ i B. DÍAZ ARIÑO, "Grafitos sobre ceràmica –ibéricos, latinos, griegos y signos procedentes del yacimiento romanorepublicano de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", *AEspA*, 84, 2011, p. 51-86.
- J. MIRET, "Les sitges per emmagatzemar cereals. Algunes reflexions", *RAP*, 15, 2005, p. 319-332.
- , "Sobre les sitges i altres estructures excavades al subsòl", *Cypsela*, 16, 2006, p. 213-226.
- M. MIRET, J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, "La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 1986, p. 79-88.
- R. E. MITCHELL, "The Definition of *patres* and *plebs*: An End of the Struggle of Orders", K. A. Raaflaub (ed.), *Social Struggles in Archaic Rome*, Malden-Oxford-Carlton, 2005 [1986], p. 128-167.

- M. D. MOLAS, J. PRINCIPAL, I. MESTRES, M. DURAN i R. ÀLVAREZ, “El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls”, *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 271-282.
- J. MOLINA, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alacant, 1997.
- N. MONCUNILL, *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 2007.
- N. MONCUNILL i N. MORELL, “Reexcavando en los museos: novedades epigráficas en soportes de plomo”, *PalHisp*, 8, 2008, p. 243-255.
- N. MONCUNILL i J. VELAZA, “La escritura ibèrica en la casa iberorromana”, *SEBarc*, 10, 2012, p. 56-57.
- T. MONEO, *Religio iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*, Madrid, 2003.
- A. MONTANER, *Catàleg dels jaciments arqueològics del municipi de Fraga*, Fraga, 1997.
- D. MONTANERO i D. ASENSIO, “Puertas fortificadas del Mediterráneo. Orígenes y evolución”, *RAP*, 19, 2009, p. 177-204.
- J.-P. MOREL, “Artisanat, importations et romanisation dans le Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.”, *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, Napoli, 1988, p. 187-203.
- N. MORELL, *La metal·lúrgia del plom durant el període ibèric: treball i ús del plom entre els ibers del nord*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 2009.
- J. MORER i A. RIGO, *Ferro i ferrers en el món ibèric. El poblat de Les Guàrdies (El Vendrell)*, Barcelona, 1999.
- P. MORET, *Les fortifications ibériques. De la fin de l'âge du Bronze à la conquête romaine*, Madrid, 1996.
- , “Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio”, *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 23-33.
- Á. MORILLO, “Los establecimientos militares temporales: conquista y defensa del territorio en la Hispania republicana”, Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (coords.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Salamanca, 2003, p. 41-80.
- M. MUNZI, “Strategies and forms of political Romanization in central-southern Etruria (third century BC)”, S. KEAY i N. TERRENATO (eds.), *Italy and the west. Comparative issues in romanization*, Oxford, 2001, p. 39-53.
- J. MUÑIZ, “Sobre el abastecimiento al ejército romano durante la conquista de Hispania”, *Habis*, 9, 1978, p. 243-254.
- J. MUÑIZ, “*Stipendium*, el cuestor y *qui aes tribuebat* (Gaii Inst. IV.26). El abono de la paga al soldado en la República”, *Klio*, 93, 1, 2011, p. 31-48.
- A. J. MURCIA, “El yacimiento de la Fuente de la Teja (Caravaca de la Cruz, Murcia): granja tardorrepublicana, pars fructuaria altoimperial y reocupación bajoimperial”, J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 439-466.
- D. MUSIAL, “Sur le culte d'Esculape à Rome et en Italie”, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, vol. 16, 1, 1999, p. 231-238.
- C. NICOLET, *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.)*, 2 vols., París, 1974.
- , *Il mestiere di cittadino nell'antica Roma*, Roma, 1982.
- J. NICOLS, *Civic Patronage in the Roman Empire*, Leiden, 2013.

- X. NIETO i X. RAURICH, "El transport naval de vi de la Tarraconense", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del II Col·loqui Internacional d'arqueologia romana (Badalona 6/9 de Maig de 1998)*, Badalona, 1998, p. 113-137.
- J. NOGUERA, "Estudi diacrònic de la Cubeta de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, 1999, p. 267-286.
- , "Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos del curso inferior del río Ebro", *AEspA*, 2008, 81, p. 31-48.
- , "La Palma-Nova Classis: a Publius Cornelius Scipio Africanus encampment during the Second Punic War in Iberia", *MadMitt*, 53, 2012, p. 262-288.
- J. M. NOGUERA, "Arx Asdrubalis. Historia y Arqueología de un espacio privilegiado de Cartagena en la antigüedad", J. M. NOGUERA (ed.), *Arx Asdrubalis. Historia y Arqueología del Cerro del Molinete (Cartagena)*, vol. 1, Murcia, 2003, p. 13-74.
- J. M. NOGUERA, M. J. MADRID i V. VELASCO, "Novedades sobre la *arx Hasdrubalis* de *Qart Hadasht* (Cartagena): nuevas evidencias arqueológicas de la muralla púnica", *CuPAUAM*, 37-38, 2011-2012, p. 479-507.
- J. M. NOLLA, "Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a.C. Algunes idees", *AIEG*, 32, 1992-1993, p. 21-31.
- , "El material ceràmic dels nivells fundacionals de *Gerunda*. Els estrats inferiors de casa Pastors", *RAP*, 9, 1999.
- , "Las termas republicanas en Hispania", C. FERNÁNDEZ OCHOA i V. GARCÍA ENTERO (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 2000, p. 47-58.
- J. M. NOLLA, J. BURCH i L. PALAHÍ, "L'abandonament de l'oppidum de Castell", *EBE*, 17, 1998, p. 59-78.
- J. M. NOLLA, J. CASAS i P. SANTAMARIA, In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aqua Calidae, Estudi General*, 25, Girona, 2005, p. 249-251.
- J. M. NOLLA, L. ESTEVA i F. AICART, "El poblament ibèric dels Guixols (segles IV aC-I dC)", *EBE*, 8, 1989, p. 45-116.
- J. A. NORTH, "Diviners and divination at Rome", M. BEARD i J. A. NORTH (eds.), *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World*, London, 1990, p. 51-71.
- , "Prophet and text in the third century BC", E. BISPHAM i C. SMITH (eds.), *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy: Evidence and Experience*, Edinburgh-Chicago, 2000, p. 94-100.
- M. Á. NOVILLO, "Amicita y relaciones clientelares durante el *Bellum Hispaniense*", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, 2009, p. 127-139.
- T. ÑACO, "*Milites in oppidis hibernabant*. El *hospitium militare* invernal en ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad *sub tectis* durante la República", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 27/2, 2001, p. 63-90.
- , *Vectigal incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, Oxford, 2003.
- , "Rearguard Strategies of roman Republican Warfare in the Far West", T. ÑACO i I. ARRAYÁS (eds.), *War and Territory in the Roman World. Guerra y territorio en el mundo romano*, Oxford, 2006, p. 149-167.

- M. OLCINA i R. PÉREZ JIMÉNEZ, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (el Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alacant, 1998.
- O. OLESTI, “Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena”, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del II Col·loqui Internacional d'arqueologia romana (Badalona 6/9 de Maig de 1998)*, Badalona, 1998, p. 246-257.
- , “El control de los territorios del Nordeste Peninsular (218-100 a.C.): un modelo a debate”, T. ÑACO i I. ARRAYÁS (eds.), *War and Territory in the Roman World. Guerra y territorio en el mundo romano*, Oxford, 2006, p. 119-148.
- , “Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC)”, *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 11-59.
- O. OLESTI i O. MERCADAL, “La iberització del Pirineu oriental i la filiació ètnica dels ceretans”, *ActPal IX = PalHisp* 5, 2005, p. 295-314.
- A. OLIVER, “Material procedente del yacimiento ibérico del Cormulló dels Moros (Albocácer, Castellón). I. Características generales y material ibérico”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, 1994, p. 115-124.
- , “Acerca de los restos humanos localizados en poblados ibéricos”, *A.R.X.*, vol. 1, núm. 1, 1995, p. 35-41.
- , “La problemática de los lugares sacros ibéricos en la historiografía arqueológica”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 1997, 495-516.
- , “Sacrificios y ‘mala muerte’ en el Registro Arqueológico de los Yacimientos Ibéricos”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 16-17, 2003-2004, p. 391-417.
- , “Torres y casas fortificadas en la provincia castellanense: Un planteamiento inicial”, P. MORET i T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 2004, p. 145-156.
- I. OLLICH i M. DE ROCAFIGUERA, “El poblament ibèric i medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). De l'excavació a l'experimentació arqueològica”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2000-2001, 2002, p. 115-133.
- R. OLMOS, “El simbolismo del tejer y del tejido en la Odisea”, M. MARÍN (ed.), *Tejer y vestir. De la Antigüedad al Islam*, Madrid, 2001, p. 109-136.
- A. OREJAS i I. SASTRE, “Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule bérrique: *civitates*, tribut et *ager mensura comprehensus*”, *DHA*, 25/1, 1999, p. 159-188.
- A. D'ORS, *Epigrafía jurídica de la Hispania romana*, Madrid 1953.
- R. ORTU, “Qui venaliciariam vitam exercebat”: ruolo sociale e qualificazione giuridica dei venditori di schiavi”, *Ius Antiquum - Древнее Право*, 9, 2002, p. 87-112
- , “*Praeda bellica*: la guerra tra economia e diritto nell'antica Roma”, *Diritto@Storia*, 4, 2005 [en línia, accessible a <http://www.dirittoestoria.it/4/Memorie/Ortu-Praeda-bellica.htm>; consultat 13/05/2014].
- P. OTERO, “Uso y función de las monedas ibéricas”, *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, 26 i 27 de novembre de 1998, Barcelona, 1998, p. 119-140.

- P. OTIÑA i J. RUIZ DE ARBULO, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52, 2000, p. 107-136.
- J. M. PALET, H. A. ORENGO i S. RIERA, "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de *Barcino* (Barcelona) y *Tarraco* (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleomabientales", P. L. DALL'AGLIO i G. ROSADA (eds.), *Agri Centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology. Sistemi centuriali e opere di assetto agrario tra età romana e primo medioevo. Atti del convegno, Borgoricco (Padova)-Lugo (Ravenna), 10-12 settembre 2009*, 2011, p. 113-129.
- R. E. A. PALMER, *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge, 1970.
- U. E. PAOLI, *Vita Romana. Usi, costumi, istituzioni, tradizioni*, Cles, 2009 [1962], p. 210.
- R. PALLARÈS, "Las relaciones entre las representaciones mitológicas de las páteras de Tivissa y el mundo funerario etrusco", J. REMESAL i O. MUSSO (coords.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa redonda celebrada en Barcelona 24-27 de abril*, Barcelona, 1991, p. 587-595.
- , "Dos elements de filiació grega del segle IV aC a l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre", *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1991, p. 281-288.
- M. I. PANOSA, *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I a.C.)*, Vitoria Gasteiz, 1999.
- , "Algunes reflexions sobre l'epigrafia ibèrica a Catalunya", *Món ibèric als Països Catalans. Volum II. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 2005, p. 1151-1170.
- M. C. PANTELLA, "Spinning and Weaving: ideas of Domestic Order in Homer", *The American Journal of Philology*, 114,4, 1993, p. 493-501.
- I. PASCUAL, "Una torre defensiva republicana en el Castillo de Sagunto y la expansión de la ciudad después de la segunda guerra púnica", *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 5-11 de setembre de 1993*, Tarragona, 1994, vol. 2, p. 319-320.
- G. PASCUAL i P. GARCÍA BORJA, "El poblamiento en la comarca de la Costera (Valencia) desde el Neolítico hasta época romana. Yacimientos arqueológicos y vías de comunicación", *APL*, 28, 2010, p. 301-325.
- H. T. PECK, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York, 1898.
- P. PÉDECH, *La méthode historique de Polybe*, París, 1964.
- M. J. PENA, "Vesvia, un nombre insólito en un grafito ampuritano", *Ampurias*, 41-42, 1979-1980, p. 257-278.
- , "Los magistrados monetales de Valentia", *Saguntum*, 20, 1986, p. 151-164.
- , "Algunas observaciones sobre la forma de los magistrados monetales de época republicana", M.-P. GARCÍA-BELLIDO i R. M. SOBRAL (eds.), *La moneda hispànica. Ciudad y territorio*, Anejos de *AEspA*, 14, 1995, p. 275-279.
- , "Plotia Prune (Φρὺνη): de Delos a *Carthago Nova* (CIL I/2, 2273 = CIL II, 3495)", *Faventia*, 31/1-2, 2009, p. 9-23.
- J. PERA, "Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *RAP*, 13, 2003, p. 237-255.

- S. PEREA, "Aclamaciones militares y poder político en Roma", *Memorias de Historia Antigua*, 23-24, 2002, p. 141-176.
- A. PÉREZ ALMOGUERA, "Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana", *AEspA*, vol. 69, 173-174, 1996, p. 37-56.
- , "Las monedas con nombres de étnicos del s. II a.C. en el nordeste peninsular. ¿Reflejo de posibles circunscripciones?, ¿civitates con doble nombre?", *AEspA*, 2008, 81, p. 49-73.
- , "La ceca de *iltirka* (*iltirkesken*) a la luz de los nuevos datos analíticos", *RAP*, 21, 2011, p. 57-60.
- J. PÉREZ BALLESTER, "La actividad comercial y el registro arqueológico en la Carthago Nova republicana. Los hallazgos del área del anfiteatro", *Verdolay*, 7, 1995, p. 339-349.
- G. PÉREZ JORDÀ, "La conservación y la transformación de los productos agrícolas en el mundo ibérico", *Saguntum-PLAV*, Extra-3. *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, 2000, p. 47-68.
- L. PERICOT, *Historia de España: Historia de los pueblos hispánicos: Tomo 1. Épocas primitiva i romana*, Barcelona, 1934.
- , "Yacimientos de época ibérica e ibero-romana", *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, 27, 1952, p. 87-161.
- M. PIEGDOÑ, "Coloniam deducere. Colonisation as an Instrument of the Roman Policy of Domination in Italy in the 3rd and 2nd Centuries BC, as Illustrated by Settlements in the *Ager Gallicus* and *Picenum*", *Electrum*, 20, 2013, p. 117-141.
- F. PINA, "Calagurris contra Roma: de Acidino a Sertorio", *Kalakoricos*, 11, 2006, p. 117-129.
- , "Generales y clientelas provinciales: ¿qué clientelas?", J. SANTOS i C. CRUZ (eds.), *Romanización, fronteras y etnias en la Roma Antigua: el caso hispano*, Vitoria-Gasteiz, 2012, p. 55-79.
- , "Foreign Eloquence in the Roman Senate", C. STEEL i H. VAN DER BLOM (eds.), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford, 2013, p. 247-266.
- D. J. PIPER, "Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34,42,5-6; Revisited", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36, 1, 1987, p. 38-50.
- D. PLÁCIDO, J. ALVAR i C. GONZÁLEZ WAGNER, *La formación de los estados en el Mediterráneo occidental*, Madrid, 1993.
- R. PLANA i A. MARTÍN ORTEGA, "El paisatge periurbà de l'*oppidum* d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p. 123-148.
- R. PLANA i M. J. PENA, "Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República", *SHHA*, 13-14, 1995-1996, p. 89-104.
- R. PLIEGO, "Sobre el reclutamiento de mercenarios turdetanos: el campamento cartaginés de El Gandul (Alcalá de Guadaira, Sevilla)", *Habis*, 34, 2003, p. 39-56.
- C. A. POCIÑA i J. A. REMOLÀ, "Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de *Tarraco* (*Hispania Tarraconensis*)", *Saguntum*, 33, 2001, p. 85-96.
- E. PONS BRUN (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002.

- E. PONS BRUN, J. M. LLORENS i J. MERINO, *Puig Castellet. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Barcelona, 1999.
- E. PONS BRUN, M. BOUSO, N. GAGO i M. J. FERNÁNDEZ, "Significació funcional de les sitges amortitzades de Mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica", *Cypsela*, 12, 1998, p. 63-79.
- E. PONS BRUN, M. FUERTES, N. GAGO i M. BOUSO, "Les sitges dels assentaments de Mas Castellar de Pontós i les del territori", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Girona, 2001, p. 145-156.
- E. PONS MELLADO, "Acerca de unos hornos ibéricos en la riera de Sant Simó (Mataró)", *Laietania*, 2-3, 1983, p. 185-200.
- G. DE PRADO, *Materials, elements i tècniques de construcció de l'arquitectura d'època ibèrica al Puig de Sant Andreu (Ullastret)*, treball de recerca de doctorat inèdit, 2006.
- , "Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'oppidum ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà)", *RAP*, 19, 2009, p. 335-358.
- L. PRADOS, "Mujer y espacio sagrado: Haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica", *Complutum*, 18, 2007, p. 217-225.
- , "Y la mujer se hace visible: estudios de genero en la arqueología ibérica", *Arqueología del género. Ier encuentro en la UAM*, Madrid, 2008, p. 225-250.
- , "Género e identidad en los contextos funerarios ibéricos (siglos V-I a.C.)", L. PRADOS *et al.*, *Arqueología y genero. Mujer y espacio sagrado: haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica*, Madrid, 2011, p. 201-217.
- J. R. W. PRAG, "Troops and commanders: *auxilia externa* under the Roman Republic", *Ricerche di Storia Antica*, 2, 2010, p. 101-113.
- H. W. PRESTON, *The private life of the Romans*, 2009.
- M. PREVOSTI, "Conclusions", M. PREVOSTI, J. ARXÉ i A. CABALLÉ (eds.), *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 1995, p. 245-256.
- , "L'etapa republicana", E. GIRALT (dir.), *Història Agrària dels Països Catalans*, Vol. 1 (coord. per J. GUITART): *Antiguitat*, Barcelona, 2005, p. 345-390.
- , "La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori", M. PREVOSTI i J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona, 2010, p. 25-111.
- A. PRIETO, "La devotio ibèrica como forma de dependencia en la Hispania Prerromana", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, p. 131-135.
- J. PRINCIPAL, "Tarraco, las cerámicas del Grupo Hercúleo y el comercio romano-italico anterior a la Segunda Guerra Púnica", *JRA*, 11, 1998, p. 233-244.
- J. PRINCIPAL, D. ASENSIO i R. SALA, "L'espai suburbà de la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, L'Urgell)", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p. 165-182.
- J. PUIG I CADA FALCH, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 1934.
- J. PUIG I CADA FALCH i J. COLOMINAS, "El forn ibèric de Fontscaldes. L'excavació i les troballes", *Anuari de l'IEC MCMXV-XX*, 1923, 602-605.

- A. M. PUIG, "La localització topogràfica de l'antic port de Rhode (Alt Empordà)", *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 1998, p. 115-123.
- , *Rhode. Caracterització del jaciment i de les produccions dels seus tallers ceràmics*, tesi doctoral inèdita, Girona, 2007.
- A. PUJOL, *La población prerromana del extremo Nordeste peninsular: génesis y desarrollo de la Cultura Ibérica en las comarcas gerundenses*, vol. 2, Barcelona, 1989.
- M. PUJOL, "L'ancoratge i el port de Rhode (Roses, Alt Empordà)", *Empúries*, 53, p. 131-143.
- J. PUJOL i J. GARCIA, "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrer de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del poblat de Burriac", *Laietania. Estudis d'història i d'arqueologia del Maresme*, 2, 1982-1983, p. 95-100.
- F. QUESADA, "El armamento en la necrópolis ibérica de 'El Cabecico del Tesoro' (Murcia)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 13-14, 1986-1987, p. 47-64.
- , "Lanzas hincadas, Aristóteles y las estelas del Bajo Aragón", C. DE LA CASA, *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias (Soria, 1993)*, Soria, 1994, p. 361-369.
- , "Vías de contacto entre Magna Grecia e Iberia. La cuestión del mercenariado", *Arqueología de la Magna Grecia, Sicilia y Península Ibérica una aproximación a las relaciones culturales en el marco del Mediterráneo Occidental clásico... Encuentro Internacional: Actas del encuentro Internacional celebrado en la Universidad de Córdoba, 3-5 de marzo de 1993*, D. VAQUERIZO (coord.), Córdoba, 1994, p. 191-246.
- , "La guerra en las comunidades ibéricas (c. 237-c.195 a.C.): un modelo interpretativo", Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (eds.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, León, 2003, p. 101-156.
- , "Asedio, sitio, asalto... Aspectos prácticos de la polorcética en la Iberia prerromana", L. BERROCAL i P. MORET (eds.), *Las murallas protohistóricas de la Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo. Actas del coloquio celebrador en la Casa de Velázquez (Octubre de 2006)*, Madrid, 2007, p. 75-98.
- , "Las armas en los poblados ibéricos. Teoría, métodos y resultados", *Gladius*, 30, 2010, p. 17-42.
- N. RAFEL, *Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*, Barcelona, 2003.
- , "El textil como indicador de género en el registro funerario ibérico", *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 november 2007. Treballs d'Arqueologia*, 13, 2007, p. 115-146.
- N. RAFEL, M. BLASCO i J. SALES, "Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, 51, núm. 2, 1994, p. 131-132.
- S. F. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Carthago Noua (Hispania Citerior)*, València, 1985.
- , "Inscripciones sobre pavimentos de época republicana en la Hispania romana", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, 1986, p. 183-187.
- , "Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Murcia", *Templos romanos de Hispania. Cuadernos de arquitectura romana*, vol. 1, 1991, p. 39-65.
- , "La realidad arqueológica de la 'influencia' púnica en el desarrollo de los santuarios ibéricos del sureste de la Península Ibérica", B. COSTA i J. H. FERNÁNDEZ (eds.), *Santuarios fenicio-púnicos*

- en Iberia y su influencia en los cultos indígenas. XIV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 1999)*, Eivissa, 2000, p. 185-217.
- , “Carthago Nova. Arqueología y epigrafía de la muralla urbana”, Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (coords.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto. Espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales*, Madrid, 2003, p. 325-362.
- S. F. RAMALLO i M. MARTÍNEZ ANDREU, “El puerto de Carthago Nova: eje de vertebración de la actividad comercial en el sureste de la Península Ibérica”, *Bolletino di Archeologia on line*, Volume speciale, Roma, 2008, p. 141-159.
- S. F. RAMALLO i E. RUIZ VALDERAS, “Un edículo republicano dedicado a Atargatis en *Carthago Nova*”, *AEspA*, 67, 1994, p. 79-102.
- , “El diseño de una gran ciudad del sureste de Iberia. Qart Hadast”, S. HELAS i D. MARZOLI (eds.), *Phönizsyches und punische Städtewesen (Roma, 2007)*, Mainz, 2009, p. 529-544.
- J. M. RAMOS, “La devotio ibérica”, *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1, 1924, p. 7-26.
- , “Hospicio y clientela en la España céltica”, *Emerita*, 10, 1948, p. 308-337.
- B. RAWSON, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford, 2003.
- E. D. REEDER, *Pandora. Women in Classical Greece*, Princeton, 1995.
- J. M. REVERTÉ, “Informe antropológico y paleopatológico de los restos cremados de la Dama de Baza”, *Estudios de Iconografía II. Coloquio sobre el Puteal de la Moncloa*, Madrid, 1986, p. 187-192.
- V. REVILLA, “El poblament al territori de *Barcino* en època tardorepublicana i imperial: anàlisi arqueològica i històrica”, *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 67-88.
- , “Hábitat rural y territorio en el litoral oriental de Hispania Citerior: perspectivas de análisis”, J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania 15 años después*, Murcia, 2010, p. 25-70.
- , “Rural settlement in the central litoral area and the interior regions of Catalonia in the 1st and 2nd centuries BC”, *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 2010, p. 139-159.
- V. REVILLA i D. ZAMORA, “Organització i dinàmica del poblament al territori d’Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC”, *Rhythms and cycles of countryside Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 1, Girona, 2006, p. 41-66.
- M. RIBAS i R. MARTÍN, “Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)”, *Ampurias*, 22-23, 1960-1961, p. 296-306.
- A. RIBERA, “Una peculiar fosa de fundación en Valencia”, *Saguntum*, 29, 1995, p. 187-195.
- , *La fundació de València. La ciutat a l’època romanorepublicana (segles II-I a. de C.)*, València, 1998.
- , “El influjo ibérico en la ciudad romana de Valentia”, *Empúries*, 52, 2000, p. 173-181.
- , “El papel militar de la fundación de *Valentia* (183 a.C.): historia y arqueología”, Á. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (coords.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Salamanca, 2003, p. 363-390.

- , “*Valentia (Hispania Citerior)*, una fundación itálica de mediados del siglo II a.C. Novedades y complementos”, J. UROZ, J. M. NOGUERA i F. COARELLI (eds.), *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*, Múrcia, 2008, p. 169-198.
- J. S. RICHARDSON, “The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century B.C.”, *JRS*, 65, 1975, p. 50-63.
- , *Hispaniae. Spain and the development of Roman imperialism, 218-32 BC*, Cambridge, 1986.
- , “The Purpose of the Lex Calpurnia de Repetundis”, *JRS*, 77, 1987, p. 1-12.
- R. RIERA, “Estelas ibéricas con lanzas y auxiliares en el nordeste peninsular”, *Gladius*, 33, 2013, p. 39-56.
- P. P. RIPOLLÉS, *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, València, 1982.
- , *La ceca de Valentia*, València, 1988.
- , “La ordenación y la cronología de las emisiones”, P. P. RIPOLLÉS i M. del M. LLORENS (coords.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, 2002, p. 275-301.
- , “Las primeras acuñaciones griegas e ibéricas de la península Ibérica: formalización del uso de la plata a peso. Emporion y Arse”, F. CHAVES i F. J. GARCÍA FERNÁNDEZ (eds.), *Moneta qua scripta. La moneda como soporte de escritura. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 33, 2004, p. 333-344.
- , “Coinage and Identity in the Roman Provinces: Spain”, C. HOWGEGO, V. HEUCHERT i A. BURNETT, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2007, p. 79-93.
- , “Cuando la plata se convierte en moneda: Iberia oriental”, M. P. GARCÍA-BELLIDO, L. CALLEGARIN i A. JIMÉNEZ DÍEZ (eds.), *Barter, money and coinage in the ancient Mediterranean (10th-1st centuries BC)*. Anejos de *Archivo Español de Arqueología*, 58, 2011, p. 213-226.
- , “The ancient coinages of the Iberian Peninsula”, W. E. METCALF (ed.), *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford, 2012, p. 356-374.
- C. RÍSQUEZ i A. GARCÍA LUQUE, “¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necrópolis ibéricas”, *Interpreting household practices. Barcelona, 21-24 november 2007. Treballs d'Arqueologia*, 13, 2007, p. 147-173.
- F. RIURÓ, “El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós)”, *Cypsela*, 4, 1982, p. 123-131.
- O. ROBLEDA, *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma, 1976.
- M. DE ROCAFIGUERA, *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*, Vic, 1995.
- A. RODRÍGUEZ MAYORGAS, “La figura del historiador en la República romana”, *SHHA*, 29, 2011, p. 65-95.
- J. RODRÍGUEZ RAMOS, “Liria XIIC: ¿un *kálathos* ibérico dedicado a Proserpina?”, *Faventia*, 16/2, 1994, p. 65-81.
- , “Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica”, *AEspA*, 70, 1997, p. 13-30.
- , “Nuevas observaciones de crono-paleografía ibérica levantina”, *AEspA*, 73, 2000, p. 43-58.
- , “La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: un ensayo de síntesis”, *Iberia: Revista de la Antigüedad*, 4, 2001, p. 17-38.
- , “¿Existe el doble sufijo de ‘genitivo’ –AR –EN en la lengua ibérica?”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23, 2002-2003, p. 251-256.

- J. M. ROLDÁN, "La comunidad romana primitiva, la clientela y la plebe", *Memorias de Historia Antigua*, 2, 1978, Oviedo, p. 19-39.
- , "Colonización y municipalización durante la República (de la IIª guerra púnica hasta César)", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida, 1989, p. 11-32.
- , *Historia de Roma. I. La República Romana*, Madrid, 1999.
- W. RÖLLIG, "Contribución de las inscripciones fenicio-púnicas al estudio de la protohistoria de España", G. DEL OLMO i M. E. AUBET (dirs.), *Los fenicios en la península Ibérica. Vol. II*, Sabadell, 1986, p. 51-58.
- A. ROS, "L'ibèric tardà a la Cessetània: canvis i continuïtats en el món ibèric (segles III-I aC)", *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 2005, p. 583-596.
- S. T. ROSELAAR, "Regional variations in the use of the ager publicus", L. DE LIGT i S. NORTHWOOD (eds.), *People, land and politics. Demographic development and the transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14*, Leiden-Boston, 2008, p. 573-602.
- , "Assidui or proletarii? Property in Roman Citizen Colonies and the *vacatio militiae*", *Mnemosyne*, 62, 2009, p. 609-624.
- , *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, Leiden, 2009, tesi doctoral inèdita.
- , "The concept of *Commercium* in the Roman Republic", *Phoenix*, vol. 66, 3/4, 2012, p. 381-413.
- , "The role of Italians in local economies of the late Roman Republic", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89, 2012, p. 89-106.
- , "The concept of *Conubium* in the Roman Republic", P. J. du PLESSIS (ed.), *New Frontiers. Law and Society in the Roman world*, Edinburgh, 2013, p. 102-122.
- M. ROSTOVITZEFF, *Historia social y económica del imperio romano*, Madrid, 1937.
- J. P. ROTH, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln, 1999.
- B. D. ROUS, *Triumphs of compromise: an analysis of the monumentalisation of sanctuaries in Latium in the late republican period (second and first centuries BC)*, tesi doctoral inèdita, Amsterdam, 2010.
- M. C. ROVIRA, "Los talleres de herrero en el mundo ibérico: aspectos técnicos y sociales", *Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 265-270.
- C. RUEDA, "La mujer sacralizada: La presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos de bronce iberos)", *Complutum*, 18, 2007, p. 227-235.
- A. RUIZ GUTIÉRREZ, "Aspectos económicos de la migración itálica a la *Hispania Citerior* (siglos II-I a.C.)", M. CHIABÀ (cur.), *HOC QVOQVE LABORIS PRAEMIVM. Scritti in onore di Gino Bandelli*, Trieste, 2014, p. 443-456.
- A. RUIZ RODRÍGUEZ, "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric Saguntum-PLAV*, Extra-3, 2000, p. 11-20.
- A. RUÍZ RODRÍGUEZ i M. MOLINOS, *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona, 1993.
- A. RUIZ RODRÍGUEZ, M. MOLINOS i C. RÍSQUEZ, "Paisaje y territorio mundo: dos dimensiones de una misma teoría arqueológica", *Arqueología Espacial*, 19-20, *Arqueología del Paisaje*, 1998, p. 21-32.

- E. RUIZ VALDERAS, "Poblamiento rural romano en el área oriental de Carthago Nova", J. M. NOGUERA (ed.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania (Actas de las Jornadas celebradas en Jumilla del 8 al 11 de noviembre de 1993)*, Murcia, 1995, p. 153-182.
- E. RUIZ VALDERAS i M. J. MADRID, "Las murallas de Cartagena en la antigüedad", Á. INIESTA i J. A. MARTÍNEZ LÓPEZ, *Estudio y catalogación de las defensas de Cartagena y su bahía*, Murcia, 2002, p. 20-84.
- O. SACCHI, "Limiti geografichi, cenni di storia ed organizzazione dell'Ager Campanus fino alla *deditio* del 211 a.C.", G. FRANCIOSI (ed.), *La romanizzazione della Campania antica*, Nàpols, 2002, p. 19-86.
- F. SALA, "Los espacios periurbanos en el área ibérica contestana: las novedades y algunas reflexiones históricas", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009*, Tarragona, 2012, p. 199-214.
- J. SALIDO, "El almacenamiento de cereal en los establecimientos rurales hispanorromanos", J. ARCE i B. GOUFFAUX, *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 2011, p. 127-141.
- M. SALINAS, "La función del *hospitium* y la clientela en la conquista y romanización de Celtiberia", *SHHA*, 1, 1983, p.21-41.
- , "Fides, *hospitium* y clientela en Hispania", F. VILLAR i M. P. FERNÁNDEZ (coord.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, 2001, p. 241-256.
- E. T. SALMON, *Samnium and the Samnites*, Cambridge, 1967.
- , *The making of Roman Italy*, London, 1982.
- E. SALVAT, "La tècnica de l'estampillat a l'epigrafia ibèrica i celtibèrica", *SEBarc*, 5, 2004, p. 149-171.
- D. SALVI, "Le massae plumbeae di Mal di Ventre", *L'Africa romana*, 9, 1991, Nuoro, p. 661-672.
- , "Cabras (Oristano). Isola di Mal di Ventre: De Carthago Nova verso i porti del Mediterraneo. Il naufragio di un carico di lingotti di biombo", *Bolletino di Archeologia*, 16-18, 1992, p. 237-254.
- F. SÁNCHEZ JIMÉNEZ, "Triunfo de *Asculaneis Picentibus*", *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, 9, 1986, p. 255-268.
- E. SÁNCHEZ-MORENO, "Caballo y Sociedad en la Hispania cèltica: del poder aristocrático a la comunidad política", *Gladius*, 25, 2005, p. 237-264.
- A. SÁNCHEZ ROYO, "En torno al tratado del Ebro entre Roma y Asdrúbal", *Habis*, 7, 1976, p. 75-110.
- E. SANMARTÍ-GREGO, "Els íbers a Emporion (segles VI-III A. C.)", a *Laietània*, 8, 1993, p. 87-101.
- E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, "La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, 1986, p. 81-110.
- E. SANMARTÍ i M. SANTOS, "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries", *Empúries*, 48-50, vol. 2, 1986-1989, p. 292-309.
- J. SANMARTÍ, "Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya", *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat*, 1, 1995, p. 91-106.
- , "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (coord.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Barcelona, 2001, p. 23-38.

- , “From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia”, *Pyrenae*, 35, vol. 1, 2004, p. 7-41.
- , “Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric”, *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003*, Puigcerdà, 2005, p. 709-736.
- J. SANMARTÍ i J. SANTACANA, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona, 1992.
- , *Els ibers del nord*, Barcelona, 2005.
- J. SANMARTÍ, J. SANTACANA i R. SERRA, *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Barcelona, 1984.
- J. SANMARTÍ, D. ASENSIO, M. T. MIRÓ i R. JORNET, “El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro”, *AEspA*, 85, 2012, p. 43-63.
- M. C. SANTAPAU, “La categoría jurídica de la tierra en Hispania romana”, *Lucentum*, 21-22, 2002-2003, p. 191-205.
- M. SANTONJA, “Necrópolis de El Cigarralejo. Estudio anatómico y métrico”, *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología*, 22, 1986, p. 28-36.
- J. A. SANTOS, “Reflexiones sobre la sociedad ibérica y el registro arqueológico funerario”, *AEspA*, 67, 1994, p. 63-70.
- L. SARRIÓN, “El poblado ibérico de la Peña des Majadas (El Toro, Castellón)”, *APL*, 15, 1978, p. 177-189.
- A. SCHULTEN, *Fontes Hispaniae Antiquae IV. Estrabón, Geografía de Iberia*, Barcelona, 1952.
- H. H. SCULLARD, *A History of the Roman World, 753 to 146 B.C.*, London-New York, 2003.
- R. SEAGER, “Lex Varia d Maiestate”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 16, H. 1, març 1967, p. 37-43.
- J. J. SEGUÍ, “La Historia Militar del Levante español en la Edad Antigua”, *Militaria. Revista de Cultura Militar*, 11, 1998, p. 17-27.
- J. de C. SERRA-RÀFOLS, “Noves inscripcions ibèriques”, *Anuari MCMXXVII-MCMXXXI*, Barcelona, IEC, 1936, p. 333-342.
- , “El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)”, *Ampurias*, 3, 1941, p. 15-34.
- , “La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro)”, *Ampurias*, 26-27, 1964-1965, p. 105-134.
- I. SHATZMAN, “The Roman General's Authority over Booty”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 21, H. 2, 1972, p. 177-205.
- W. SCHEIDEL, “The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World (I)”, *Greece and Rome*, 42, 1995, p. 202-217
- , “The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World (II)”, *Greece and Rome*, 43, 1996, p. 1-10.
- , “Human Mobility in Roman Italy II: The Slave Population”, *JRS*, 95, 2005, p. 64-79.
- A. N. SHERWIN-WHITE, “The Date of the Lex Repetundarum and Its Consequences”, *JRS*, 62, 1972, p. 83-99.
- , “The Lex Repetundarum and the Political Ideas of Gaius Gracchus”, *JRS*, 72, 1982, p. 18-31.

- D. SIERRA, "El *imperator* republicano: un general experimentado y un hàbil tàctico (385-168 a.C.)", *Polis. Revista de ideas y formas polítiques de la Antigüedad Clàsica*, 22, 2010, p. 173-192.
- J. SILES, "Iberismo y latinización: nombres latinos y epígrafes ibèrics", *Faventia*, 3, 1981, p. 97-113.
- L. SILGO, *Lèxico ibèrico*, València, 1994.
- , "La organizaci3n política de los íberos en la segunda guerra púnica según Tito Livio y Apiano (237-195 a.C.)", *Arse*, 44, 2010, p. 67-83.
- M. SILVER, "Contractual slavery in the Roman Economy", *AHB*, 25, 2011, p. 73-132.
- I. SIM3N, "Epigrafía ibèrica en espacios domèsticos", *Antesteria*, 1, 2012, p. 267-282.
- , "Un grafito ibèrico sobre una pesa de telar de La Guardia de Alcorisa (Teruel)", *Habis*, 43, 2012, p. 73-82.
- , "Revisi3n de epigrafía ibèrica turolense", *Zephyrus*, 69, 2012, p. 199-211.
- V. A. SIRAGO, *Il Sannio Romano. Carattere e peristenze di una civiltà negata*, Napoli, 2000.
- R. E. SMITH, "Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5-6", *JRS*, 44, 1954, p. 18-20.
- M. SOLER, "La moneda dels ibers: un món uniforme", *Hispania, el reflex de la moneda. Cicle de conferències, Barcelona, 12-28 de novembre del 1990*, a cura del Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 21-32.
- P. SOMMELLA, *Italia Antica. L'Urbanistica Romana*, Roma, 1988.
- M. SORDI, "La piú antica iscrizione latina in Hispania", A. SARTORI i A. VALVO (eds.), *Hibera-Italia Italia-Hibera. Convegno internazionale di Epigrafia e Storia Antica, Gargano-Brescia (28-30 aprile 2005)*, Brescia, 2006, p. 1-4.
- T. D. STEK, *Sanctuary and Society in Central-Southern Italy (3rd to 1st centuries BC). A Study into Cult Places and Cultural Change after the Roman Conquest of Italy*, tesi doctoral inèdita, Amsterdam, 2008.
- M. STERNINI, *La romanizzazione della Sabina Tiberina*, Bari, 2004.
- M. E. SUBIRÀ i N. MOLIST, "Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments ibèrics", F. GUSI, S. MURIEL i C. R. OLARIA (eds.), *Nasciturus, infans, puerulus. Vobis mater terrae. La muerte en la infancia*, Castelló de la Plana, p. 365-385.
- R. SYME, "Who was Decidius Saxa?", *JRS*, 27, 1937, p. 127-137.
- G. TAGLIAMONTE, "Dediche di armi nei santuari sannitici", *CuPAUAM*, 28-29, 2002-2003, p. 95-125.
- M. TARRADELL, "Santuaris ibèrics i iberoromans a 'llocs alts'", *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, 1979, p. 35-45.
- , *Les Arrels de Catalunya*, Barcelona, 1983 [1962].
- C. TERZANI, "La colonia latina di Aesernia", S. CAPINI i A. DI NIRO, *Samnium. Archeologia del Molise*, Roma, 1991, p. 111-112.
- S. TREGGIARI, "Lower class women in the Roman economy", *Florilegium*, 1, 1979, p. 65-86.
- , *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford, 2003.
- J. TRESSERRAS, M. I. IZQUIERDO, G. CLAUSELL i F. ARASA, "La fase del ibèrico final en el asentamiento del Torrelló del Boverot (Almazora, Castell3n): dos piezas cerámicas singulares", *AEspA*, 73, 2000, p. 87-104.

- P. R. TRINCHERINI, C. DOMERGUE, I. MANTECA, A. NESTA i P. QUARATI, "The identification of lead ingots from the Roman mines of Cartagena (Murcia, Spain): the role of lead isotope analysis", *Physics and Society* [en línia], Ithaca New York, 2010, p. 1-18.
- F. TROTTA, "Estrabón, el libro III y la tradición geogràfica", G. CRUZ (ed.), *Estrabón e Iberia: nuevas perspectiva de estudio*, Málaga, 1999, p. 81-99.
- M. TORELLI, "Il problema storico della più antica colonizzazione latina", *Archaeologia Laziale*, II, 1979, p. 193-196.
- , *Benevento Romana*, Roma, 2002.
- A. TOVAR i J. M. BLÁZQUEZ, *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 1977 [1975].
- J. UNTERMANN, *Monumenta Linguarum Hispanicarum II: Die Inschriften in iberischer schrift aus Südf frankreich*, Wiesbaden, 1980.
- J. UROZ, "La agricultura ibèrica del Levante en su contexto mediterráneo", *SHHA*, 17, 1999, p. 59-85.
- M. VALLEJO, "Sobre la persecución y el castigo a los desertores en el ejército de Roma", *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 5, 1993, p. 241-251.
- , "Transfugae en el ejército de Roma", *Hant*, 20, 1996, p. 399-408.
- J. VELAZA, "Las inscripciones monetales", P. P. RIPOLLÈS i M. del M. LLORENS (coords.), *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, 2002, p. 123-148.
- , "Escritura, autorrepresentación y poder en el mundo ibérico", *Cultura Escrita & Sociedad*, 9, 2009, p. 144-167.
- , "La epigrafía ibérica de la Carència", R. ALBIACH (coord.), *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*, València, 2013, p. 231-236.
- , "Tres inscripciones sobre plomo de La Carencia (Turís, Valencia)", *ActPal XI = PalHisp* 13, 2013, p. 539-550.
- K. VERBOVEN, "Ce que negotiari et ses dérivés veulent dire", J. ANDREAU i V. CHANKOWSKI (eds.), *Vocabulaire et expression de l'économie dans le monde antique*, Bordeaux, 2007, p. 89-118.
- , "Clientela, Roman Republic", R. S. BAGNALL, K. BRODERSEN, C. B. CHAMPION, A. ERSKINE i S. R. HUEBNER (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2013, p. 1577-1582.
- E. VERDAGUER, *El poblament ibèric de Castell*, Quaderns del Museu Municipal Cau de la Costa Brava. Sèrie Història i Arqueologia, 3, Palamós, 1994.
- J. VICENS, *Aproximación a la historia de España*, Barcelona, 1968 [1952].
- J. D. VICENTE, M. P. PUNTER, C. ESCRICHE i A. I HERCE, "Las inscripciones de la 'Casa de LIKINE' (Caminreal, Teruel)", J. UNTERMANN i F. VILLAR (eds.), *Lengua y cultura en la Hispania prerromana: actas del V coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas*, 1993, p. 747-772.
- M. VIGIL, "Edad Antigua", *Historia de España*, vol. 1, Madrid, 1973.
- C. VILA, "L'edifici públic de Burriac: hipòtesis sobre la seva interpretació", *Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 9, 1994, p. 19-32.
- P. VILAR, *Història d'Espanya*, Barcelona, 1984 [1947].
- L. VILLARONGA, "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3, 1982, p. 135-183.
- , *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, Barcelona, 1995.
- , "Les dracmes ibèriques de Tàrraco", *Faventia*, 10, 1988, p. 143-152.

- , *Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*, Barcelona, 2000.
- , *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid, 1994.
- R. VIÑAS i E. SARRIÀ, "Una inscripció ibèrica en pintura roja en el abrigo del Mas del Cingle Ares del Mestre (Castellón de la Plana)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, 1978, p. 375-383.
- R. VIÑAS, A. ALONSO i E. SARRIÀ, "Noves dades sobre el conjunt rupestre de la Cova dels Moros (Cogul, Les Garrigues, Lleida)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1986-1987, p. 31-39.
- R. F. VISHNIA, "The *transitio ad plebem* of C. Servilius Geminus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 114, 1996, p. 289-298
- , "The Shadow Army – The *Lixae* and the Roman Army", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 139, 2002, p. 265-272.
- A. VIVES, *La moneda hispánica*, Madrid, 1924.
- A. VIZCAÍNO, "Imágenes, texto y prácticas en femenino. La mujer y la cerámica de Tossal de Sant Miquel (Llíria, València)", *Saguntum - P.L.A.V.*, 43, 2011, p. 126.
- F. W. WALBANK, *Polybius*, California, 1972.
- P. G. WALSH, *Livy and his historical aims and methods*, Cambridge, 1976.
- G. R. WATSON, "The pay of the Roman Army. The Republic", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 7, 1958, p. 113-120.
- M. WEBER, *Historia agraria romana*, Madrid, 2008.
- E. J. WEINRIB, *The Spaniards in Rome. From Marius to Domitian*, New York, 2014 [1990].
- K.-W. WEEBEER, *Vita quotidiana nell'antica Roma. Curiosità, bizzarrie, pentegolezzi, segreti e leggende*, Roma, 2010 [1995].
- W. L. WESTERMANN, "Industrial Slavery in Roman Italy", *Journal of Economic History*, 2, 1942, p. 149-163.
- G. WOOLF, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge, 2003, 1a reimpr. [1998].
- F. WULFF, "La fundación de Carteya. Algunas notas", *SHHA*, 7, 1989, p. 43-57.
- , *Romanos e Itálicos en la Baja República. Estudios sobre sus relaciones entre la Segunda Guerra Púnica y la Guerra Social (201-91 aC)*, Bruxelles, 1991.
- , "Las estructuras sociales ibéricas: notas historiográficas desde otro cambio de siglo", *Mainake*, 24, 2002, p. 101-131.
- A. YAKOBSON, *Elections and Electioneering in Rome. A Study on the Political System of the Late Republic*, Stuttgart, 1999.
- F. K. YEGÜL, "Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic", J. de R. EVANS (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*, Oxford, 2013, p. 15-32.
- D. ZAMORA, *L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica. Laietània. Revista d'estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 17, 2006-2007.
- , "L'espai periurbà de l'oppidum laietà de Burriac. De l'ibèric ple a la romanització", M. C. BELARTE i R. PLANA (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i*

l'antiquitat: actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009, Tarragona, 2012, p. 149-162.

- D. ZAMORA, J. PUJOL, G. GARCÍA I ROSELLÓ i X. CELA, "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial", A. MARTÍN ORTEGA i R. PLANA (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret, Girona, 2001, p. 203-226.*
- D. ZAMORA, J. PUJOL, J. GARCÍA I ROSELLÓ i J. A. CERDÀ, "Trobada d'una nova sitja ibèrica del jaciment de "can Miralles-can Modolell" (Cabrera de Mar, El Maresme)", *Pyrenae*, 25, 1994, p. 181-204.
- J. Á. ZAMORA, "Poenica Hispana I: documentos epigráficos fenicio-púnicos inéditos, mal conocidos o sujetos a nuevo examen procedentes de la península Ibérica y su entorno", *Mainake*, 32, 1, 2010, p. 335-353.
- , "La escritura en el periodo púnico tardío: la epigrafía neopúnica como producto histórico", B. MORA i G. CRUZ (coords.), *La etapa neopúnica en Hispania y el Mediterráneo centro occidental: identidades compartidas*, Sevilla, 2012, p. 113-140.